ÇETİN YETKİN

BAŞLANGIÇTAN ATATÜRK'E TÜRK HALK EYLEMLERİ ve DEVRİMLER

eskikitaplarim.com

ÜMİT YAYINCILIK

ISBN 975 - 7115 - 00 - 2

Birinci Baskı /1974
İkinci Baskı /1980
Üçüncü Baskı /1984
Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş Dördüncü Baskı / Ocak 1996

UFUK DİZİSİ: 46

Dizgi ve Baskı:
ÜMİT YAYINCILIK Ltd. Şti.
Konur Sok. 27/1
06640 Kızılay-Ankara
Tel : 419 38 26-27
Faks : 417 56 68

BAŞLANGIÇTAN ATATÜRK'E
TÜRK HALK EYLEMLERİ
VE
DEVRİMLER

ÇETİN YETKİN

Ümit Yayıncılık
Ankara - 1996

Kapak : Memik Kayaoğlu

Oğlum
BARIŞ YETKİN'e
Sevgiyle...

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar 10
Dördüncü Basım İçin Önsöz 11

KONU VE AMAÇ 13

GİRİŞ
ASYA'DA ATILAN TEMELLER
1- Devlet-Halk Karşıtlığında Özel Etkenler 21
2- Göçebelik 22
3- Sınıfsal Ayrışım Ve Devlet 28
4- İslamiyet 33

BİRİNCİ BÖLÜM
SELÇUKLULAR DÖNEMİ
1- Toplumsal Yapı 47
2- Türkler Ve Selçuklu Devletleri 54
3- Kutalmış Olayı 61
4- Büyük Oğuz Ayaklanması 64
5- Babaîler Ayaklanması 68

İKİNCİ BÖLÜM
OSMANLI DEVLETİNİN KURULUŞ DÖNEMİ
1- Kuruluşta Toplumsal Doku 75
2- Musa Çelebi 92
3- Şeyh Bedreddin 96

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
OSMANLI DEVLET DÜZENİNİN GELİŞMİŞ DÖNEMİ VE ANADOLU
1- Toplumsal Yapı 107
2- Osmanlı Düzeni Ve Türkler 124
3- Yavuz Sultan Selim Ve Anadolu Türk Halkı 133

4- Alevî Kökenli Halk Eylemleri: Şahkulu, Nur Ali Halife, Şeyh Celal, Atmaca, Zünnun Oğlu, Donuz Oğlan, Beğce Bey, Veli Halife Ve Kalender Çelebi Ayaklanmaları 138
5- Celâlî Eylemleri 148
A) Karayazıcı Abdülhalim Bey Ve Deli Hasan Bey Ayaklanmaları 148
B) Kalenderoğlu Ve Canbuladoğlu Ayaklanmaları 157
C) Cennetoğlu, Kara Haydaroğlu, Katırcıoğlu Ve Gürcü Abdünnebi Ayaklanmaları 161
6- Ayaklanmalarının Bastırılmasında Osmanlıların Anadolu Halkına Karşı Tutumu 166

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMLANLI DÜZENİ VE İSTANBUL

1- İstanbul'un Toplumsal Yapısı 173
2- Kapıkulları 188
3- Genç Osman Olayı 197

BEŞİNCİ BÖLÜM

LALE DEVRİ VE PATRONA HALİL AYAKLANMASI

1- Halkın Tepkisinde Yeni Etkenler 203
2- Lâle Devri Ve Halk 207
3- Ayaklanmanın Gelişimi 213

ALTINCI BÖLÜM

NİZAM-I CEDİT VE TEPKİLERİ

1- Yeni Düzen 221
2- Kabakçı Mustafa Olayı 228

YEDİNCİ BÖLÜM

II. MAHMUT, REFORMLAR VE TÜRK HALKI

1- Osmanlı Merkezi Otoritesinin Güçlendirilmesinin Önündeki Engellerin Kaldırılması 233
2- Tanzimat'a Doğru 238

SEKİZİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLET DÜZENİ VE TÜRK HALKI

1- Tanzimat'ın Nedenleri 249
2- 1893 Gülhane Hattı Ve 1856 Islahat Fermanı 266
3- Tanzimat'ın Getirdikleri 272
4- Tanzimat'a Tepkiler 303

DOKUZUNCU BÖLÜM

I. MEŞRUTİYET VE İSTİBDAT DÖNEMLERİ

1- Anayasa 315
2- II. Abdülhamit 320

ONUNCU BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET, SAVAŞ VE TÜRK HALKI

1- II. Meşrutiyet'in Nedenleri 327
2- Anadolu'ya Ve Türk Halkına Dönüş 333

ON BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK ULUSUNUN KURTULUŞ SAVAŞI

1- Türk Ulusunun Utkusu 339
2- Ulusal Kurtuluş Savaşının İkinci Aşaması: Devrimler 349
3- Osmanlıda Batılılaşma - Cumhuriyette Uygarlaşma 356

SONUÇ 363

DİZİN 367
1- Kişiler 367
2- Halklar, Uluslar, Devletler 376
3- Yer Adları Ve Coğrafi Adlar 378
4- Nesneler, Deyişler, Kavramlar, Kurumlar Ve Kuruluşlar 383
5- Olaylar 393
KAYNAKÇA 397

KISALTMALAR

A.K.D.T.Y.K. = Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu
a.y. = aynı yerde
bkz. = bakınız
B.T.T.D. = Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
Bell. = Belleten
C. = cilt
Çev. = Çeviren
D. = dergi, dergisi
D.T.C.F. = Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
D.T.C.F.,D. = D.T.C.F. Dergisi
Ens. = enstitü, enstitüsü
İ.A. = İslam Ansiklopedisi
İ.Ü.Ed.F. = İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İ.Ü.Ed.F.,D. = İ.Ü.Ed.F. Dergisi
İ.Ü.H.F. = İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi
İ.Ü.H.F.,M. = İ.Ü.H.F. Mecmuası
Mf.V. = Maarif Vekâleti
M. = mecmua, mecmuası
M.E.B. = Millî Eğitim Bakanlığı
M.İ. = Abdülkadir İnan: "Makaleler ve İncelemeler"; 2.basım, A.K.D.T.Y.K., T.T.K., yyn.. Ankara, C.I, 1987; C.II, 1991
n. = not
R.T.M. = Resimli Tarih Mecmuası
s. = sayfa
Tanz. I = Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle Tanzimat; C. I, Mf. V., yyn., İstanbul, 1940
Tanz. 150. = Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara 31 Ekim-3 Kasım 1989, A.K.D.T.K., T.T.K.,yyn., Ankara, 1994
T.C.T.A. = Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim yyn., İstanbul, 1985
T.A.D. = Tarih Araştırmaları Dergisi
T.T.D. = Tarih Ve Toplum Dergisi
T.D.K. = Türk Dil Kurumu
T.H.İ.T.M. = Türk Hukuk Ve İktisat Tarihi Mecmuası
T.K.D. = Türk Kültürü Dergisi
T.T.K. = Türk Tarih Kurumu
T.B.M.M. = Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.B.M.M.,T.D. = T.B.M.M. Tutanak Dergisi
T.B.M.M.,Z.C. = T.B.M.M. Zabıt Ceridesi
vd. = ve devamı
Yay. = yayın, yayını, yayınlayan

DÖRDÜNCÜ BASIM İÇİN
ÖNSÖZ

Türk Halka Hareketleri ve Devrimler"in 1974'teki ilk basımından bu yana yirmi bir yıl geçti. O zaman Cumhuriyet Savcısıydım. Başka bir deyişle bu kitabı savcılık yaparken, cinayet, ırza geçme, hırsızlık, zimmet suçlarının soruşturmasından, otopsilerden artakalan zamanlarda yazdım. Üstelik, tarih eğitimi de görmemiştim. Hukuk fakültesini bitirdikten sonra hukuk doktorası yapmıştım. 1980'de yapılan ikinci basımda, 12 Eylül öncesinin o kargaşa ve terör döneminde, metin üzerinde bir değişiklik yapma olanağı bulamadım. Üçüncüsünde ise (1984) Tanzimat Dönemi ile ilgili bölüme bazı bilgi ve belgeler ekleyebilmiş, buna karşılık, Serbest Cumhuriyet Fırkası, Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokrat Parti ile ilgili bölümleri, bunları ayrı ve bağımsız çalışmaların konusu olarak ele aldığım için, metinden çıkarmıştım. Açıkçası, üçüncü basım da birincisinin damgasını taşıyordu. Ne ki, asistan olarak bir türlü kapısını açamadığım akadèmik kariyere 1980 Ocağında öğretim görevlisi olarak geçebildim. O günden bu yana da çalışmalarım eskiden beri ilgi duyduğum Türkiye'nin tarihsel-siyasal gelişmeleri üzerinde oldu. Bunları bir **"önsöz"**de niçin anlatıyorum? Şunun için: **Türk Halk Hareketleri ve Devrimler**'i yazabilmek bir savcı için kuşkukuz, şu ya da bu ölçüde, bir başarıydı, ama aradan bunca yıl geçtikten sonra bugün aynı kitabı olduğu gibi yeniden yayımlasaydım aynı şey söylenemezdi. O halde yapmam gereken şey bu kere tüm kitabı yeniden gözden geçirmek, kimi yerleri yeni baştan yazmak ve üçüncü basımda metinden çıkardığım kimi bölümlerede kitabın sistematiği içinde yine, ama yeni bir birikimle yer vermekti. Bu arada, yapılmış olan eleştirileri de değerlendirmem gerekiyordu. Elden geldiğince bunları yapmaya çalıştım. Ayrıca, bazı yeni bölümler ekledim. Bu açıdan bakıldığında elinizdeki kitap, **yeni** bir kitaptır.

Tüm bunlara karşın, kitabın sistematiğinin ve konuya yaklaşım biçiminin başlangıçta tarihçinin bakış açısından olmaması, somut bir gerçek olarak orta yerde duruyordu. Fakat bu son basımda bu sistematiği ve bakış açısını değiştirmekten özenle kaçındım. Çünkü bir kere, özellikle Cumhuriyet Tarihi üzerindeki çalışmalarım bana tarihe siyaset bilimi açısından eğilmenin gereğini ve yararını kanıtlamıştı. Kaldı ki, tarihçinin ortaya koyduğu gerçekler tarihçinin malı olmadığı gibi, örneğin bunların siyasal iktidar, devlet, toplumsal sınıflar, siyasal katılma gibi açılardan yeniden ele alınıp değerlendirilmesinin günümüze ve geleceğimize ışık tutan geçmişimizin daha doğru, daha bilimsel ve daha kapsamlı bir biçimde değerlendirilmesine olanak sağlayacağını da biliyorum. Öte yandan, tarihçinin, bir Selçuklu, bir Osmanlı tarihçisinin bir yaşam boyu süren çalışması, çabalaması, tozlu arşivlerde göz nuru dökmesi sonucunda gün ışığına çıkardığı gerçekleri ye-

niden oturup keşfetmenin de bir gereği olduğunu sanmıyorum. Belki, olsa olsa çok özel bir konu üzerinde bir yaşam tüketürseniz bir şeyler bulabilirsiniz. Bir **Osman Turan**'ın Selçuklu, bir **Mustafa Akdağ**'ın Osmanlı tarihi üzerindeki çalışmalarına bundan böyle ancak bu tür bir çalışma ile bir şeyler ekleyebilirsiniz. Ama bu kitabın amacı bambaşka idi. Amaç, tarihsel verilere dayanarak sınıfsal ve siyasal açıdan geçmişimize eğilmek, bir anlamda da tarihçinin klasik bakış açısının dışına çıkmaktı. Bu son basımda da bu amaca bağlı kaldım.

Türkiye'de yaşanan hızlı, yoğun toplumsal ve siyasal gelişmeler bir gerçeği de kesinlikle ortaya koymuş bulunuyor. O gerçek şudur: Böylesi gelişmeler, tarihimizin doğru algılanmasının gereğinin önemini, düne oranla bugün daha da belirginleştirmiştir. Örneğin; kimi çevrelerce **"İslamla barışmak", "Kürt halkı ile barışmak"** gibi savlar, cumhuriyet tarihimizin **"resmî tarih"** olarak nitelendirilmesi, sık sık gündeme getirildiğine göre, bunların gerçekte ne anlama geldiğini anlayabilmek için, tarihin belirttiğim anlayışla ele alınması gerekmektedir. Ve hemen söyleyeyim ki, eğer bir **"resmî tarih"** varsa, bu asıl geçmişte Osmanlı tarihçilerinin yazdığı Osmanlı tarihidir. O nedenle de, özellikle Türklerin Osmanlı Devleti çatısı altında hangi koşullar altında yaşamış oldukları gerçekçi bir biçimde saptanmalıdır. Bu kez **"Başlangıçtan Atatürk'e Türk Halk Eylemleri ve Devrimler"** adıyla yayımlanan **"Türk Halk Hareketleri ve Devrimleri"**nin bu son basımında, konuya bu açıdan daha fazla eğilmeğe ağırlık vermiş bulunuyorum.

Son yıllarda **"Alevîlik"** de Türkiye'nin gündeminde daha ön sıralara gelmekte. Bu durumun, **"Türk Halk Hareketleri ve Devrimler"**de Alevîlik konusuna ayrılan yere güncel bir nitelik kazandırdığını da belirtmeden geçmek istemiyorum.

Şunu açıklamak istiyorum: 1971'de Cem Yayınevi sahibi Oğuz Akkan benden o sıralarda yayımlanmış bulunan **"İhtilaller ve Darbeler Tarihi"** adlı kitaba koşut olarak **"Türk İhtilaller ve Darbeler Tarihi"** konulu bir kitap yazmamı istemişti. Bu konu üzerinde yaptığım çalışmalar sonucunda 1974'te **"Türk Halk Hareketleri ve Devrimler"** ilk biçimi ile ortaya çıktı. Sonuç, planlanandan çok başka idi. Büyük bir olasılıkla bu yüzden de Oğuz Akkan kitabı yayımlamadı. Başka bir deyişle, **"Türk Halk Hareketleri ve Devrimler"** bir savı kanıtlamak çabasının sonucu olarak varlık kazanmadı, tersine, benim o yıllarda önceden bilmediğim olgu ve gerçeklerin araştırılıp bulunmasının ürünü oldu. Sanırım, dördüncü basıma ulaşabilmesininin en başta gelen nedeni de budur. Kitabın bu özelliğini, tüm yeniden gözden geçirme, yeniden yazım ve yirmi bir yılın birikimine karşın, bu son basımında da sürdürmek gerektiği düşüncesi bende egemen oldu.

Bu son basım dolayısı ile, yardım ve katkıları ile bu araştırmayı yapabilmemi olanaklı kılan **Doç. Dr. Hasan Bıyıklı, Günaydın Erdoğmuş, Prof. Dr. Nusret Hızır,. Savaş İncer, Doç. Dr. Yalçın Küçük, Dr. Alpaslan Nazlıoğlu, Hasan Oskay, Dr. Bozkurt Süral** ve **Erol Toy**'u burada yeniden anıyorum. **Prof. Dr. Musa Çadırcı**'nın bu son basım için yaptığım çalışmalar sırasında esirgemediiğ ise özel bir anlam ve değer taşıyor.

Bu ve öteki çalışmalarımın yayımlanması olağanağını sağlayan **Ümit Gürtuna** ve **Sevgi Özel**'e "sağ olun, var olun" diyorum.

Prof. Dr. Çetin Yetkin

KONU VE AMAÇ

"İl gider, töre kalır."
Eski bir Türk Sözü

Konumuz, Türk halkının devlet gücünü eline geçirmiş bulunan çevreler karşısındaki konumunun tarih boyunca ne olduğu, bu çevrelere karşı niçin ve nasıl direndiğidir.

Konu, tarihsel verilere dayanılarak tarihin belirli bir dönemi içinde, başka bir deyişle de bir zaman boyutunu kapsamak üzere, **"devlet"** ile **"toplumsal sınıflar", "yöneticiler"** ile **"yönetilenler"** ilişkisi açısından toplumsal alanda ele alınmıştır. Bu nedenle de, ele alınan olayların tarihsel değerlendirilmelerinden çok, toplumsal-siyasal değerlendirilmeleri ekonomik gelişmeler temel alınmaya çalışılarak **"siyasal iktidar"** olgusu açısından yapılmak istenmiştir.

Türk halk eylemlerine bu açıdan bakıldığında, devlet ve halkın karşılıklı ilişkisi açıklanmaya çalışırken bazı yanlış, bilimdışı yargıların öne sürülmekte olduğu görülür. Bu gibi yargıların en başta gelenlerinden biri, Türk halk çoğunluğunun yeteneksiz ve ilericiliğe karşı olduğudur. Örneğin:

"Memleketimizde faydalı işlerin yapılmayışına en birinci sebep halk olduğunda şüphe yoktur. Bizler hem çalışmayız, hem de hayırlı işlerden anlamadığımızı çok defa ispat etmişizdir."[1] gibi sözler, kimi aydın geçinenlerce bile sık sık söylenir durur.

Öte yandan, birçok tarihçinin toplumsal olayların gelişim ve niteliklerini saptarken, Türk halkına, kendi sınıfsal konum ve kişisel çıkarları sonucu, ters düşmüşlerdir. Örneğin; Anadolu'daki başkaldırmalar konusunda bellibaşlı bir kaynak olan **"Naima Tarihi"**ni okuduğumuzda Naima'nın Türk halkı için **"nadan Türk"** (cahil, kaba Türk)[2], **"etrak-i bi-idrak"** (idraksız Türkler)[3], **"Türk-ü bed-lika"** (çirkin suratlı Türk)[4], **"çoban köpeği şeklinde bir Türk-ü sütürk idi."**[5], **"hilekâr Türk"**[6] vb. nitelendirmeleri kullandığını görürüz. Böyle düşünen bir tarihçinin devlet ve Türk halkı arasındaki çatışmaları tarihinde gerçekçi ve nesnel bir biçimde yansıttığı nasıl düşünülebilir?

1) AHMED RASİM: ***Osmanlı Tarihi;*** Türkçeleştirerek yyn. Hakkı Dursun Yıldız, Meydan Yay., İstanbul, 1966-1967, s. 209.
2) NAİMA MUSTAFA EFENDİ: ***Tarih-i Naima (Razvat el-Hüseyin fi hulasat ahbar el-hafikayn):*** Türkçeleştirerek yyn. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yay., İstanbul, C. I, 1967, s. 169.
3) NAİMA: C. I, s. 238.
4) NAİMA : C. II, 1968, s. 536.
5) NAİMA : C. III, 1968, s. 1180.
6) NAİMA : C. IV, 1968, s. 169.

Hemen hemen bütün Osmanlı tarihçilerinin Türklere karşı tutumu budur, ama bunun yalnız Osmanlılara özgü olduğu da sanılmamalıdır. Gerçekten de, göreceğimiz gibi, Türk halkının karşısında yer alanlar yalnız Osmanlılar olmamışlardır. Selçuklular bile, bir süre sonra İranlıların ve Arapların etkisiyle, Türk halkını hor görmeye başlamışlardır. Sözgelimi, **Aksaraylı Kerimeddin Mahmud,** Türk halkı için şu sözleri söyleyebilmiştir:

"Hunhar Türkler, köpek ve kurt gibidirler, ellerine fırsat geçerse yağmayı ganimet bilirler, fakat düşman kuvvetli gelirse kaçarlar."[7]

Buna benzer yargılara öteki Selçuklu yazarlarında da, örneğin **Bündarî , İbni Bibi, Abu Bakr İbn Al-Zaki**'de de rastlıyoruz.[8] Kaldı ki, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devletlerinde, Osmanlı Devletinde de olduğu gibi, Türk halkı yalnız aşağılanmaya uğramakla kalmamış, çoğu kez devletin ikinci sınıf uyruğu olarak da görülmüştür. Her iki devlet de, İranlı, Slav, Gürcü vb. topluluklardan oluşturdukları ordulara dayanmışlar ve Türkmenleri başkentlerine sokmayarak **"uç"**lara sürmüşlerdir.[9]

Neden böyle olmuştur? Bu devletleri kuranlar Türkler değil miydi? Kurdukları devlet onlara niçin böylesine yabancılaşmıştır? Bu kitapta işte bir yandan bu soruların yanıtlarını bulmaya, bir yandan da bu duruma karşı Türk halk çoğunluğunun göstermiş olduğu tepkileri ortaya koymaya çalışacağım.

Selçuklu ve Osmanlı Devletleri, kuruluşlarından bir süre sonra imparatorluğa dönüşmüştür. İmparatorlukların ayırıcı özelliklerinin en önemlisi ise, oluşturmuş bulundukları siyasal birlik içinde çeşitli halk ve toplulukların yer almasıdır. Ancak bu topluluklar içinden biri, imparatorlukta ayrıcalıklı durumdadır, yönetim onun elindedir ve bu topluluğun üyeleri imparatorluğun egemen çevrelerini oluştururlar. Çünkü bu toplum öteki toplumları egemenliği altına alarak devletlerini imparatorluk yapmıştır. Roma İmparatorluğu, bu olgunun en belirgin ve açıklayıcı örneklerindendir. Gerçekten de uygulamadaki bu durum, hukuk alanında vatandaşlık konusunda kendini açıkça gösterir. Roma vatandaşı olabilmek için **"Romalı"** olmak gerekmekteydi. Bunun dışında Roma vatandaşlık hukukuna sahip olabilmek çok sıkı koşullara bağlanmıştı ve nüfusu milyonlara varan Roma İmparatorluğunda sayısı en çok olduğu dönemde bile ancak birkaç yüz bin kişi vatandaş idi. Sonraları bu vatandaşlık ilk aşamada İtalya Yarımadasında yaşayanlara da tanınarak yaygınlaştırıldı. Bunun gibi, Büyük Britanya İmparatorluğu, toprakları üzerinde güneş batmayan bir imparatorluktu, ama hiçbir Hintli, Afrikalı vb. bir İngiliz ile siyasal ve hukuksal açıdan aynı statüde değildi. Siz, hiç, İngiliz Avam Kamarası'nda bir Afrikalı milletvekili bulunduğunu anımsayabilir musunuz? Selçuklu ve Os-

---

7) ZEKİ VELİDİ TOGAN: ***Umumi Türk Tarihine Giriş***; C. I: ***En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar***, 2. basım, İÜ Ed F. Yay., İstanbul, 1980, s. 215.

8) BÜNDARÎ: ***Irak Ve Horasan Selçukluları Tarihi;*** çev. Kıvameddim Burslan, TTK Yay., İstanbul, 1943, s. 151; İBNİ BİBİ: ***Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi;*** çev. M. Nuri Gençosman, Ankara, 1941, s. 209; ABU BAKR İBN AL-ZAKİ: ***Razvat al Kuttâb ve Hadikat al-Albâb***: Yay. Ail Sevim, TTK Yay., Ankara, 1972, Mektup XII, metin s. 56 vd., açıklaması, s. 36.

9) Z.V. TOGAN: C. I, s. 217.

manlı İmparatorluklarını da Türklerin kurdukları ve bu imparatorlukların çeşitli toplulukları kapsadığı düşünülerek, ilk anda, aynı durumun Selçuklular ve Osmanlılarda da söz konusu olduğu sanılabilir. Ne var ki, gerçekte, tarihsel gelişim içinde Türkler, büyük çoğunlukla, siyasal iktidar odaklarından uzaklaştırılmış ve Büyük Britanya İmparatorluğunda sömürgelerdeki insanlar hangi statüde ise ona benzer bir duruma düşürülmüşlerdir. İktidar çevreleri içinde yer alabilen Türkler ise, köklerine yabancılaşmakta gecikmeyeceklerdir.

İmparatorlukların egemen toplumu, öteki toplumları ekonomik açıdan sömürülecek bir kaynak olarak görür, onların insan gücünden, emeğinden yararlanılır, fazladan vergiler konur, ele geçirilmiş bulunan toprakları korumak için –İngilizlerin sömürgeleştirdikleri ülkelerde yaptıkları gibi– insanları askere alınır... Göreceğiz ki, özellikle Osmanlı İmparatorluğunda Türk halkının durumu hiç de başka olmamıştır. Bu durum kanıtlanıp saptandığında da Osmanlının egemen çevrelerinin kendi çıkarlarını sürdürebilmek için giriştiği devrim aldatmacalarının içyüzü aydınlanacağı gibi çoğu kez eşkıyalık, çapulculuk, gericilik olarak suçlandırılmış bulunan gerçek halkçı-devrimci eylem ve düşünceler gün ışığına çıkmış olacaktır. Daha da önemlisi, emperyalist düşmanın yanı sıra aynı zamanda Osmanlıya karşı da yürütülmüş olan Ulusal Kurtuluş Savaşımız, bunu izleyen yıllarda gerçekleştirilen devrimler, sanırım, daha bir anlam kazanabilecektir.

Burada **"ulus"** ve **"ulusçuluk"** kavramları üzerinde de bir an için olsun durmak gerekiyor. Kuşkusuz, bugünkü anlamları ile, bir deyim olarak "ulus", bir ideoloji olarak "ulusçuluk", Avrupa'da burjuvazinin tarih sahnesine çıkması ile varlık kazanmış ve giderek belirginleşmiştir. Ancak bu, demek değildir ki, Avrupa'da olsun, dünyanın başka yerinde olsun, insanlar kendilerini o tarihe değin belli bir etnik grubun üyesi olarak görmemişlerdir. Tersine, toplumsal yaşamın ortaya çıkması ile birlikte, bir etnik gruptan olmak düşüncesi hep var olagelmiştir. Persler ile Yunanlıların savaşlarında, insanlar Pers ya da Yunanlı oldukları için birbirleri ile savaşmışlardır. Romalılar ile Kartacalılar da öyle. Emevîlerin, İslamiyetin evrensel ideolojik özelliğine karşın, kendilerini öteki Müslümanlardan ayrı ve üstün görmelerinde de bu gerçek bulunur. Bu nedenle, "Ulusçuluk düşüncesi Avrupa burjuvazisi ile varlık kazanmıştır, daha önce ulusal bilinç yoktur, o halde Osmanlı Devletinde Türklere karşı olumsuz bir tutum geliştirilmesi de söz konusu olamaz" savı, bu açıdan bakıldığında geçersizdir. Göreceğimiz gibi, öyle olsa idi, niçin Arnavut Koçi Bey Arnavutları kayırsındı ki? Ya da Boşnak veziriazamlar, Boşnaklara arka çıksınlardı ki?

Asıl önemli gerçek, hiçbir ulusun Avrupa'da burjuva devrimleri yapıldı diye varlık kazanmamış olmasıdır. **Ulusların tarihi,** Avrupa'daki burjuva devrimleri ile başlamaz.

Öte yandan, Osmanlı Devletinin bir **"İslam Devleti"** olduğu, bu nedenle de ırk-ulus ayrımı yapılmadığı, **"ümmet"**ten olmanın yeterli bulunduğu, bunun sonucunda da etnik kökene bakmanın bir anlamı olamayacağı savı da tarihsel gerçeklere aykırıdır. Bir

kere, ilerideki sayfalarda, Osmanlı Devletinin hiç de öyle kimilerinin sandığı gibi bir İslamî devlet olmadığı ayrıntılı olarak görülecektir. Sonra şunu şimdiden belirteyim ki, Osmanlı Devletinde Hıristiyanlar ve Yahudiler siyasal ve ekonomik yönden **"egemenler"** arasında yer alırken, Müslüman Türkler, genellikle itilen kakılan ve sömürülen bir kitle durumuna düşürüleceklerdir.

Tarihimiz ve toplumsal yapımız ile ilgili, fakat daha değişik plandaki bir başka yanlış yargı da, toplumsal sınıflar ve devlet arasındaki ilişkinin değerlendirilmesinde görülür. Kimileri devleti sınıfsal temellerinden ayrı olarak ele almakta, hatta devletin bunlardan önce ortaya çıktığını savunmaktadır. Örneğin Türk tarihini aydınlatanların başında gelmesine karşın, **Prof. Dr. Mustafa Akdağ,** konu bu noktaya geldiğinde, devletin toplumsal bir gerçeklik olduğunu unutarak ve büyük bir olasılıkla devlet kuramı ile ilgilenmemiş olduğu için, şöyle diyebilmektedir:

"Türkiye'nin daha kuruluşunda devlet toplumun gidişatına göre biçimlenecek yerde, tersine toplum, devletin elinde yoğrulmuş, toplumsal sınıflaşma, geniş çapta siyasal gerekler bu sayede biçimlenebilmiştir. Demek ki, Türk toplumunun sınıfsal ayrışımını yaratan faktör devletin kendisi olmuş bulunmaktaydı."[10]

Prof. Dr. Niyazi Berkes de "Osmanlı düzeni hangi sınıflara dayanıyordu?" sorusuna, bu yargıdan yana çıkarak, şu yanıtı vermektedir:

"Bu sistemde devlet ve hükümet halk sınıflarının çıkarlarını veya isteklerini temsil edemez.[11] *Onun için Osmanlı sistemi hangi sınıflara dayanıyor diye sormak abes. Hiçbir sınıfa dayanmıyor, sınıfları devlete dayandırıyordu... Zaten Osmanlı Devleti gibi devletlere devlet derken de sözümüzü çok dikkatli kullanmalıyız... Asıl önemli olan şey hükümdar veya onun adamlarıdır... Devlet bir müessese değil, güç sahibinin bir sıfatıdır."*[12]

Oysa, devletin ancak toplumsal sınıfların ortaya çıkması ile belirdiği ve sınıfsal temellerinden ayrı düşünülemeyeceği bilimsel bir gerçekliktir. Devlet, soyut bir kavram değildir. Toplumsal, siyasal ve hukuksal bir örgütlenmedir. Ne ki, bir örgütlenmeden söz edebilmek için her şeyden önce **insan** gerekir. Başka bir deyişle önce toplum olacaktır ki, bunun içinden devlet çıksın. Sınıfsız toplumlarda devletin bulunmadığını ise biliyoruz. Demek ki, bir toplumun devletli bir topluma geçebilmesi için orada bir sınıfsal ayrışımın oluşması gerekir. Onun içindir ki, sınıfsız ve eşitlikçi ilkel toplumdan sınıflı ve eşitsizlikçi topluma geçilirken devlet varlık kazanmış bulunmaktadır.

Tüm bu tarihsel ve kuramsal gerçeklere karşın, bu gibi yanılgılara düşülmesinin nedeni, bence, tarihsel malzemenin üst üste yığılması ve öylece değerlendirilmeye ça-

---

10) MUSTAFA AKDAĞ: ***Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi;*** C. II, ***(1453-1559)*** DTCF Yay., Ankara, 1971, s. 90.

11) Günümüze değin de tarihin genel gelişim çizgisi bu değil midir? Zaten, bu nedenle de dünyanın hemen her yerinde kanlı kitle kırımlarına, ihtilallere, devlet terörüne ya da devlete karşı teröre rastlamakta değil miyiz?

12) NİYAZİ BERKES: ***Türkiye'nin İktisadi Tarihi;*** Ç. I, Gerçek Yay., İstanbul 1969, s. 41; Dinsel açıdan yaklaşık aynı sonuca varılması için bkz. MUSTAFA ERKAL: ***Osmanlı ve Sınıfsızlık;*** Zaman, 27 Kasım 1989.

lışması, ama ekonomi tarihinin, siyaset sosyolojisinin, hukuk kuramının vb. bilim dallarının ortaya koyduğu verilerden yeterince ya da doğru biçimde yararlanılmamasıdır.

Konuya bu açılardan bakmayı bir ölçüde bile olsa başarabilirsek, bizleri bugüne getiren toplumsal, ekonomik ve siyasal gelişmeleri, hatta günümüzün olgularını, daha gerçekçi bir biçimde kavrama olanağı da kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Çünkü içinde bulunduğumuz koşullar, geçmişin birer ürünüdür. Toplumumuzun bugünke yapısı, dünkü yapısının gelişime uğramış doğal bir sonucudur. Bugün, sözgelimi, İngiliz toplumu ile Fransız toplumu ayrı ayrı iki toplum ise, bunun nedeni geçmişlerinin başkalıklar göstermiş bulunmasıdır. O halde, dünün belirlenmesi, bugünün anlaşılması için en önemli anahtardır. Gerçekten de, bir ulusun tarihi, tek tek olayların kopuk kopuk birbirini izlediği bir olaylar yığını olarak düşünülemez. Öylesine ki, yüzyıllarca önce tarih sahnesinde yer alan bir olayın bile bugün hâlâ şu ya da bu ölçüde toplumumuzu etkileyen yönleri bulunur. Uluslar bugünü yaşarken dünü de birlikte yaşarlar. Eski bir Türk sözüne göre. **"İl gider, töre kalır."**[13] Temelinde göçebe olan Selçukluların yerleşik kültüre geçtikten sonra bile yapılarında çadır biçimini kullanarak geçmişi yaşattıkları gibi...

Şu halde ulusların tarihlerinde yer alan olaylar birbirlerine bağlı bulunduğuna, günümüz Türkiyesinde hiçbir sorun bir anda kendiliğinden ortaya çıkmadığına ve **"nedenler"** zaman bakımından **"sorun"**dan önce varolduğuna göre; Türk toplumunun geçmişinin bu bağlantıları gün ışığına çıkarmayı amaçlayan bir anlayışla ele alınmasının sorunlarımızın anlaşılıp değerlendirilmesine bir ön-koşul olduğu söylenmelidir.[14]

Tanzimat döneminin ne olduğunun, Türk halkına ne getirip ne götürdüğünün anlaşılabilmesi; Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarının dünden bugüne uzanan tarihsel çizgide yerli yerine oturtulabilmesi; ancak önceki gelişmelerin bilinmesi ile olanaklıdır. Bunu başarabilirsek, Ulusal Kurtuluş Savaşımızı daha bir derinlemesine kavrayabiliriz. Ama asıl önemlisi, ancak böyle bir yaklaşımla Atatürk ilke ve devrimlerinin gerçek yüceliğinin anlaşılabilecek olmasıdır. Bu ilke ve devrimlerden verilen her ödünle geçmişin karanlık günlerine biraz daha dönmekte olmamız, bu olgunun en açık kanıtıdır.

---

13) BAHATTİN ÖĞEL: ***Türk Kültürünün Gelişme Çağları***; MEB, Yay., 1000 Temel Eser, İstanbul, 1971, C. I, s. 38.

14) Konuştuğu dil Türkçe olan ilk topluluğa VI. yüzyılda rastlamaktayız. Türkçe konuşan toplulukların (kavimlerin) tümüne *"Türk"* adının verilmesi ise Göktürk dönemindedir. Türkler *toplu olarak* Selçukluların Anadolu kapılarını açmaları üzerine ilk kez Anadolu'ya gelmiş ve çoğunluğunu da Oğuzlar oluşturmuşlardır. Togan'ın deyişiyle, *"Anadolu Türk ekseriyetinin Türkmen-Oğuz olduğu, buraya gelen her Türkün hatta zümre halinde Türk kitlelerinin hemen Oğuzlaşmış olmaları ile sabittir. Bu husus, halıcılık ve at terbiyesi ananesinde de görülür."* (Z.V. TOGAN: C. I, s. 218-219) Türkiye Türklerinin özünü Oğuzlar oluşturmuşlardır. Oğuzlar'ın yirmi dört boyundan birinin adı da Kayı'dır. Kayı Boyu XI. yüzyıldan başlayarak Anadolu'ya yerleşmiştir. Üzerinde bazı tartışmalar bulunmakla birlikte, Osmanlı Devletini kuranların Oğuzların Bozok dalının Günhan kolunun Kayı soyundan oldukları genellikle kabul edilmektedir. (Bu konuda bkz. M. AKDAĞ: C. I – ***1243-1453***–, Ankara, 1959, s. 106-114; FARUK DEMİRTAŞ: ***Osmanlı Devrinde Anadolu'da Kayılar***; Bell., C. XIII, sayı 47, 1948, s. 575-613; HÜSEYİN NAMIK ORKUN: ***Türk Tarihi***; C. IV, Ankara, 1946, s. 136-139; FARUK SÜMER: ***Osmanlı Türkleri'nin Menşei-Kayılar, Ertuğrul Gazi ve Kara Keçili Oymağı***; RTM, C. II, sayı 22, Ekim 1951, s. 1014-1015; İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI: ***Osmanlı Tarihi***; C. I, 3. basım TTK Yay., Ankara, 1972. s. 98 vd,) Fakat, Kayı soyundan olsun olmasın, Türkiye Türklerinin kökeninin Oğuzlar olduğu tartışmasızdır ve Anadolu Türk toplumu, dolayısı ile de konumuz için de önemli olan budur.

Amacım; siyasal alanda dünü bugüne bağlayan devletlerin yapıları içinde, Türklerin önce bir **"halk",** sonra da bir **"ulus"** olarak devlet karşısındaki konumlarını, bu konum çerçevesinde giderek çatışmaya varan çelişkileri ve bu nedenle giriştikleri eylemleri, bu eylemlerin günümüze yansıyan sonuçlarını ve bu gelişim sürecinde Ulusal Kurtuluş Savaşımızı ve Atatürk ilke ve devrimlerini, belirttiğim yöntemle, incelemeye çalışmaktadır.

GİRİŞ

ASYA'DA ATILAN TEMELLER

"Budun koy sanı begi koyçısı."
[Halk koyun, bey de onun çobanı gibidir.]
Kutadgu Bilig'den

1) DEVLET-HALK KARŞITLIĞINDA ÖZEL ETKENLER

İlkel eşitlikçi toplum düzeninin bozulması sürecinde devletin varlık kazanması ile birlikte, devlet gücünü elinde bulunduranlar ile ona boyun eğmek durumunda kalanlar arasında ortaya çıkan karşıtlığın Türk tarihinde bazı özel nedenleri de bulunmaktadır. Göçebelik, sınıfsal ayrımlaşmanın niteliği ve İslamiyetin Türklerce benimsenmesi, tarihin bu genel gelişim çizgisinde Türk toplumsal ve siyasal yaşamında devlet ve halk arasındaki karşıtlığın daha da yoğun ve sert olmasına yol açmıştır. Her yerde eşzamanlı olarak gelişen eşitsizlikçi toplumsal yapı ve devlet Türk tarihinde de aynı gelişimi gösterirken, göçebiliğin başka yerlerdekinden daha uzun süreli ve kapsamlı olması, sınıfsal ayrımlaşmanın bir yandan göçebeliği sürdüren kesim içinde ve bir yandan da yerleşik düzene geçenlerle geçmeyenler arasında giderek artması, bu karşıtlıkta özel bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. İslamiyetin yerleşik Türklerce daha bir kolaylıkla benimsenmesine karşılık göçebelerce dirençle karşılanması, bu dinin toplumsal ve ekonomik yapıya getirdiği yeni biçimlenme nedeniyle de aynı yöndeki bir başka etkeni oluşturmuştur. İslamiyetin Türk toplumunun değişik kesimlerince değişik algılanışı ise, din, bir iktidar ideolojisi durumunu kazandığında bir başka çelişkinin temelini atmış bulunmaktadır.

Şunu özellikle belirtmek gerek: Devlet ve halk arasında tüm başka toplumlarda da görülen olumlu ya da olumsuz ilişkiler demeti, Türk toplumu için de söz konusudur. Ancak bu üç olgu, bu çalışma boyunca göreceğimiz gibi, Türk toplumsal ve siyasal yapısının biçimlenmesinde başka toplumlarda görülmeyen etkenlerdir. Örneğin dinsel-kuramsal açıdan **Anadolu Alevîliği** ile **Şiîlik** aynı temele dayanmasına karşın, uygulamada Alevîlik Anadolu Türküne özgü bir yaşam ve inanç sistemi olacaktır. **Sünnîlik** ideolojisini kendine bayrak edinen devlet ile Alevî Türk halkı arasında yüzyıllar boyu süren çatışmanın temelleri bu olgulara dayanmaktadır.

Bu nedenle, devlet ve halk arasındaki çelişkinin öteki etkenleri üzerinde durmayacağım. Özel bir önemi bulunduğu için göçebeliğin, sınıfsal ayrımlaşmadaki genel çizginin dışında kalan gelişmelerin ve İslamiyetin benimsenmesinin Türk halk eylemlerinin hangi açılardan temellerini atmış bulunduğunu belirtmeye çalışacağım.

2) GÖÇEBELİK

- I -

Göçebelik, toplumsal gelişmenin bir aşamasıdır. Toplumlar, yerleşik düzene ulaşmadan önce, yaşam koşullarının gereği olarak göçebelikten geçmişlerdir. Kuşkusuz, Türk olarak adlandırdığımız topluluklar da bu aşamadan geçmiş bulunmaktadırlar. Ne var ki, burada üzerinde durulacak olan göçebelik, bu ilkel toplum göçebeliği olmayacak. Burada hemen çoğu zaman öne sürülen yanlış bir yargıyı düzeltmek gerekiyor. Bu yargı, yerleşik devletler kurmadan önce Türklerin ilkel göçebelik durumunu, bazı Çin kaynaklarının öne sürdüğü gibi yalnızca **"otlar ile suları takip ederek"**[1] sürdürmüş olduklarıdır. Böyle bir göçebilik tanımlaması, Türklerin **"devlet"** kurma düzeyine ulaştıkları zamanlardan çok gerilerde kaldığı gibi devlet ve halk arasındaki ilişkinin belirlenmesinde de somut veriler sağlamaktan uzaktır. Önce şu belirtilmelidir: Türk halk hareketleri için bir temel oluşturma bakımından göçebelik bir anlam taşımaya başladığında, Türklerin en göçebe kesimleri bile, kışlık gereksinmeleri sağlamak için tarımsal üretimde bulunmakta idiler.[2] Tarımsal üretim ise, zorunlu olarak, dönemsel olsa bile şu ya da bu biçimde bir yere bağlı olmak demektir. Gerçekte ise, Türkler, birtakım kentler de kurmakta gecikmemişlerdir. Ne var ki, bu kentlerin yanı başında bir kesim Türkler yine de, **yarı-göçebe** yaşantılarını sürdürüyorlardı. X. yüzyıl ortalarında başlıca Oğuz kentleri, **Yeni Kend, Cend** ve **Cuvare** (Huvare) idi. Bunları, **Savran** (Sepren), **Suğnak, Karaçuk, Karnak** ve **Süt Kend** (Sitgün) izledi[3] ama aynı zamanda, niteliğini şimdi belirteceğim biçimde göçebe Oğuzlar da Asya'da yaşamaktaydı. Daha eski tarihlerde de yerleşik toplum düzenini bulmaktayız.[4] Ayrıca İslamiyetin kabulünü izleyen yıllarda kentleşme oranının arttığı görülmektedir. Bunların yanı sıra daha öncelerinden beri maden adlarınının Türkçe olması ve maden işlenmesinin bilinmesi, yazıt ve anıtlar dikilmiş olması karşısında Türk toplumunda göçebelikten söz açıldığında bunun ne anlama geldiği üzerinde özenle durulmasını gerektirmektedir.

---

1) B. ÖGEL: C. I, s. 15.

2) W. EBERHARD: ***Eski Çin Kültürü ve Türler***; DTCF D, C. I, sayı 4, Mayıs-Haziran 1943, s. 2; FARUK SÜMER: ***Eski Türklerde Şehircilik***; TTK Yay., Ankara, 1993, s. 8.

3) F. SÜMER: ***....Şehircilik*** s. 87-88.

4) Örneğin, *Rasonyi* şu bilgiyi veriyor: *"Türk kavimleri bu arada Macarlar da yarı göçebe hayatın ve tabiat şartlarının müsaadesi nispetinde çiftçilik ile meşgul olmuşlardır. Bu takdirde bir oymağın bir kısım halkı, bilhassa kadınlar, ihtiyarlar, bazı zanaatkârlar ve esirler yazın da kışlakta kalarak çiftçilik ile meşgul olmuşlardır. Bu usul göçebeliğe sıkı surette bağlı olanlar arasında cari idi. Mesela Göktürklerin Kapağan-Kağan'ı (Çin kaynaklarına göre: Mo-çe) Çin Salnâmelerine göre 699'da zaferle biten bir seferden sonra, onlardan külliyetli miktarda ham malzeme ve ipek kumaştan başka haraç olarak tohum ve ziraat âletleri almıştır."* (LASZLO RASONYİ: ***Tarihte Türklük***; TKA Ens. Yay., Ankara, 1971, s. 50).

O halde, devletin ve halkın karşılıklı konumunu etkileyen Türk göçebeliği nasıl bir yaşam biçimiydi? Bu yaşam biçiminde en göze çarpıcı olan yön, göçebe olarak adlandırılan Türk topluluklarının birer "**yurt**"larının bulunmasıdır. Göçebelik ve yurt, yani belirli bir bölgeye sahip olmak nasıl bağdaşmıştı? Bu şu demekti: Bu topluluklar sınırları yaklaşık olarak belirlenmiş bölgeler içinde göçebe idiler. Başka bir deyişle, belli bölgeler içinde kış ve yaz dönemlerine bağlı olarak dönemsel bir biçimde ya da hayvan sürülerine besin bulmak amacı ile yer değiştiriyorlardı. Bu durum, onlara bazı gereksinmelerini karşılamak amacı ile tarımsal üretimde bulunmak ve madencelik yapmak olanağını sağlamıştı.[5]

Oğuz Kağan[6] destanından aldığım şu satırlar bu dönem Türk toplumunun ancak belirli bir yerde yaşamış bulunması ile açıklanabilir:

"Yine o zamanlarda sağ yanında Altun Kağan adında bir Kağan vardı.... Sol yanında Urun adında bir Kağan vardı."[7]

Beylerin belli bölgelere yerleştiklerine de şu bölüm ışık tutacak:

"İtil büyük bir ırmaktır. Oğuz Kağan onu gördü, ve : İtil'in suyunu nasıl geçeriz? dedi. Asker arasında iyi bir bey vardı. Onun adı Uluğ Ordu Bey idi. O akıllı... bir erdi; gördü ki, bu yerde pek çok dal ve pek çok ağaç... O ağaçları... kesti ve bu ağaçlara yattı, geçti. Oğuz Kağan sevindi, güldü ve: Sen burada bey ol; senin adın Kıpçak Bey olsun dedi. Yine ilerlediler.. [Yolda Oğuz'un kaçan atını bulup getiren beye] Oğuz Kağan sevinçle güldü ve: Sen buradaki beylere baş ol ve senin adın ebediyyen Karluk olsun dedi. Ona çok mücevher bağışladı ve ilerlerdi."[8]

Öte yandan,

"Oğuz Kağan yendi. Sayısız eşya, at aldı ve yurduna, evine doğru yola koyuldu, gitti"[9] sözleri de yine aynı gerçeğin bir anlatımıdır.[10]

Bu durumun, konumuz açısından ilk önemli sonucu, ele aldığım dönem içinde Türk toplumunun ilkel bir göçebe yaşam sürdüğü sanısına kapılarak bunun gerektirdiğinden öte bir üretim ilişkisi bulunmadığını, dolayısı ile sınıflaşmanın önemsenmeyecek düzeyde olduğunu öne sürmemek olacaktır.

---

5) Türkleri hep ilkel göçebeler olarak değerlendirenleri bu yanılgıya düşüren nedenler için bkz. İBRAHİM KAFESOĞLU: ***Türk Milli Kültürü:*** 6. basım, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1989, *"Göçebilik Meselesi"* başlıklı bölüm, s. 32-35,

6) *"... diğer Oğuz destanı parçaları hep İslamiyetten sonraki devreye aittir. Bunlardan yalnız Oğuz Kağan Destanı İslamdan önceki devreden kalan bir parça hüviyetindedir ve bu bakımdan eldeki Oğuz Destanı malzemesi arasında hususî bir yer tutar."* (W. BANG - G. R. RAHMETİ: ***Oğuz Kağan Destanı***; İstanbul, 1936, eserinin MEB Yay., 1000 Temel Eser, İstanbul, 1970, <Önsöz>, s. 11).

7) s. 6.

8) s. 8-10.

9) s. 12.

10) Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. FARUK SÜMER: ***Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?***; Bell., C. XXIV, sayı 96, 1960, özellikle s. 567-571.

II

Bu özelliği taşıdığını usumuzda tutmak koşulu ile, göçebelik, Orta Asya'nın geniş bozkırları nedeniyle daha bir kapsam ve önem kazanmıştır.[11] Bunun yanı sıra, toplumun bir kesimi tam anlamı ile yerleşik düzene geçmesine karşın, bu tür göçebeliğin sürüp gitmesi, bu kesim içinde oluşan siyasal iktidarın biçimlenişinde belirleyici bir etken olmuştur. Bunun yanı sıra, bu hareketli/dinamik toplum kesimininki ile yerleşik kesimin yaşam biçimleri ve devlet-iktidar anlayışları arasında izleri günümüze değin süren çelişkiler varlık kazanmakta gecikmemiştir. Önce, tam anlamı ile yerleşik düzene geçmemiş olan bu kesimin iktidar geleneğinin bu durumdan nasıl etkilendiğine kısaca bir göz atalım.

Yukarıda belirtilen oranda tarımsal üretimin, yer yer madenciliğin yanı sıra bu toplumun malvarlığının ve geçiminin özü hayvan sürüleridir. Çobanlık ve hayvancılığın bu yaşamsal öneminin toplumsal ve siyasal yapılanmada etkisi çok önemlidir. Geniş hayvan sürüleriyle birlikte bir topluluğun sürekli denebilecek bir biçimde hareket halinde olması, toplumsal örgütlenmenin ve dayanışmanın sıkı bir dokuya sahip olması sonucunu kendiliğinden doğrurur. Bu nedenle de askerî nitkelikteki ilişkiler gelişir.[12] Başka bir deyişle, toplum içinde **"disiplinli bir düzen"** oluşur.[13] Sürekli hareketlilik, bir yanda da başkaları ile çatışmalara yol açar.[14] Bu çatışmalar da toplumun askerî biçimdeki örgütlenmesini güçlendirir. Eğer, söz konusu topluluk bir kabile ise, başka kabilelerle çatışmalar da çoğu zaman kaçınılmaz olur. Bir kabile bu çatışmalardan sürekli olarak başarılı çıkarsa, o kabilenin başkanı, yenik düşen ve yönetim altına alınan öteki kabilelerin de **"başbuğu"** olur.[15]

"Sürüden ayrılanı kurt kapar" sözünden de açıkça anlaşılacağı üzere, bu yaşam biçiminde toplum bireyden çok önde gelir. Çünkü bireyin yaşamı, toplumun güvenliğine bağlıdır. Bu durum, askerî nitelikteki ilişkilerle birlikte düşünüldüğünde, yönetimi elinde bulunduranın yetkilerinin kapsamlı ve bu kapsam içinde de mutlak olması gerektiği kendiliğinden anlaşılır. Bu nedenle Kağan, **"göğün yerdeki temsilcisi"** gözüyle görülmüştür.

Yaşam biçimi, her bireyin toplumsal yaşama eylemli olarak katılmasını gerektirir. Bunun sonucunda da, kadın, bir birey olarak toplum içindeki yerini alır. Başka bir

11) L. RASONYİ: s. 2.

12) ATİLLA ÖZKIRIMLI: "Kaşgarlı'ya Göre Türklerde Askerlik": Türk Dili, C. XXVII, sayı 253, Divanü Lügat-it Türk Özel Sayısı; Ekim 1972, s. 87-95.

13) B. ÖGEL: C. II, s. 17.

14) Bugün bile Toroslar'daki Yörüklerin hayvan sürüleriyle bir yerden bir yere gitmeleri, yerleşik halkla çeşitli sorunlara neden olabilmektedir.

15) Göktürk yazıtlarından alınan şu bölüm bu gelişimi somut bir biçimde belgeleyecektir: *"Ben kendim hakan olduğumda etraftaki yerlere varmış olan kavim ölü ve bitik bir halde yayan ve çıplak olarak geri geldi. Kavmi yükselteyim diye yukarı Oğuz kavmine karşı, ileri (şarkta) Kıtan, Tatabı kavimlerine karşı, beri (cenupta) Çinliler'e karşı büyük ordu (ile) on iki (defa) sefer ettim, muharebe ettim. Ondan sonra Tanrı buyurduğu (ve) taliim olduğu için, kısmetim olduğu için ölecek olan milleti diriltip doğrulttum, çıplak kavmi elbiseli, fakir kavmi zengin kıldım, ve az kavmi çok kıldım."* (HÜSEYİN NAMIK ORKUN: ***Eski Türk Yazıtları***: TDK. Yay., İstanbul, 1936, C. I, s. 443).

deyişle, ikinci sınıf ve edilgen değildir. Türkçede hem karı, hem de koca için kullanılan **"eş"** sözcüğünün eşitlikle ilgili bulunması bir rastlantı olmasa gerektir. Sonraki yüzyıllarda Türklerin Osmanlıya karşı ayaklandıklarında başlangıçta Osmanlı Devletinin güçlü ordularını yenilgilere uğratmalarında bu yapısal temellerin izleri açıkça görülecektir. Gerçekten de, Türklerin askerî başarıları bu durumun gelenekleşmiş bir sonucu olduğu gibi çoğu ayaklanmalarda kadınlar da erkeklerin yanı başında çatışmalar katılacaklardır.[16]

Bu noktada tarihsel bir gelişim çizgisini anımsamak gerekiyor: Anadolu Selçuklu Devletinin Büyük Selçukluların, Osmanlı Devletinin ise Anadolu Selçuklularının en göçebe unsurlarınca kurulmuştur. Bu, bir ölçüde, bu toplumsal ve siyasal yaşam biçiminin başlangıçta bu iki devlette yenilenmesi anlamına gelmektedir. Ancak bu devletler geliştikçe, göreceğimiz nedenlerle, olayın toplumsal yönünü bir yana bırakarak, yalnızca siyasal açıdan mutlak iktidar geleneğine sahip çıkacaklardır.[17]

III

İslamiyetin kabülü ile ilgili bölümde göreceğimiz üzere kentlerde yaşayan Türkler bu dini çok daha kolaylıkla benimsemişler, buna karşılık yarı göçebeler büyük direnç göstermişlerdir. Bunun en başta gelen nedeni, İslam dininin kurallarının kentsel yaşama uygun düşmesine karşılık bu **hareketli / dinamik** yaşam biçimine ters gelmesidir. Üstelik göçebe Türkler, yerleşik Türkleri her zaman küçümsemiş ve onlara **"yatuk"** (tembel) demişlerdir. Çinlilerin Türk akınlarını önceden saptadıklarında onların kendi sınırlarına ulaşmaları için sözgelimi 3-4 günlük bir süre alacağını hesaplamalarına karşın, çoğu kez belki hemen ertesi gün onları karşılarında görmüş olmaları bu dinamizmin önemli bir kanıtıdır. VI. yüzyılın ikinci yarısında **Klikyalı Zemarkhos**'un başında bu-

16) ***Dede Korkut Kitabı***'nda, ki bu da İslamiyetin kabulünden sonra derlenip toplanmışsa da İslam öncesi Türk toplumunun genel bir destanı niteliğindedir (bu konuda bkz. ABDÜLKADİR İNAN: ***"Kitabı-ı Dede Korkut Hakkında"; Mİ., C. I, s. 165-172; "Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere ve Kelimelere Ait Notlar"***; Mİ, C. I, s. 173-175; 179-181; 182-184; 185-190), bu gerçek açıkça görülür. Örneğin ***Bamsı Beyrek Destanı***nda Beyrek evlenmek istediği kadını şöyle tanımlar:

"Baba bana bir kız alıver ki ben yerimden kalkmadan o kalkmalı, ben koç atıma binmeden o binmeli, ben hasmıma varmadan o bana baş getirmeli." ***(Dede Korkut Kitabı;*** (hazırlayan) Muharrem Ergin; MEB Yay., 2. basım, İstanbul, 1971. s. 62). Ayrıca bkz. ABDÜLKADİR İNAN: ***"Türk Edebiyatında Ve Halk Edebiyatında Kadın"***; Mİ., C. I, s. 274-280.

Kan Turalı Destanı'nda Kan Turalı, kendisine uygun eşin nasıl olması gerektiğini şu sözlerle anlatmaktadır:

"... ben yerimden kalkmadan o kalkmış olmalı, ben karakoç atıma binmeden o binmiş, olmalı, ben kâfir eline varmadan o varmış bana baş getirmiş olmalı." (s. 134).

Babası Kanglı Koca'nın yanıtı ise daha da ilginç:

"..... sen bir yiğit bahadır istermişsin."

17) Bu konuda bkz. MEHMET ALİ ŞEVKİ: ***"Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması,"*** MEHMET ALİ ŞEVKİ: Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması ve Öteki Makaleleri); Elif Yay., İstanbul, 1968, s. 29. Ayrıca bkz. Doğan Avcıoğlu, ***Türklerin Tarihi*** adlı eserinde benim ulaştığım bu sonucu eleştirmekte ve "Bu, Türkmenlerin Anadolu'ya disiplinli milyonluk bir ordu gibi geldikleri varsayımına dayanan bir yanılgıdır. Oysa Türkmenler, Anadolu'ya birkaç kişilik dağınık ve bağımsız oymaklar halinde geldiler" demektedir (C. I, 3. basım, İstanbul, 1979, s. 103) Ne var ki, ben yalnızca "askeri" nitelikteki ilişkilerin geliştiğini ve bunun giderek siyasal yaşamda da etkisini gösterdiğini açıklamış bulunuyorum. Yoksa, milyonluk bir göçebe devletten söz etmiş değilim. Bununla birlikte, yerleşik büyük devletler durumuna gelindikten sonra da bu etkinin devlet geleneğinde yaşadığını belirttim.

lunduğu Bizans elçilerinin belirttiğine göre, Türk hükümdarı süslü, altın yaldızlı, görkemli bir taht üzerinde oturmaktadır, ama bu tahtın tekerlekleri var ve önüne at koşulabilmektedir.[18] VII. yüzyılda Çin'de bulunan bir Türk soylusu kendisine ayrılan sarayda değil, bu sarayın bahçesine kurdurduğu bir çadırda yaşamaktadır.[19] Öte yandan, atın Türk yaşamında taşıdığı eşsiz önem, tümümüzün bildiği atasözlerimize yansımış bulunmaktadır.

O halde, kentleşmiş Türk ile geleneksel yaşamını sürdüren Türk arasında artık bir kopukluk, hatta çelişki başlamış bulunmaktadır. Şimdi, buna bir de İslam devlet anlayışının kentlerde oluştuğu ve buralardan öteki kesimleri yönetim altına almaya giriştiği gerçeğini eklersek, aradaki kopukluğun açık bir karşıtlığa dönüşmekte gecikmeyeceğini anlarız. Gerçekten de, bir süre sonra Selçuklularda, daha sonra da Osmanlılarda kentler bu Türklerin açık saldırılarının hedefi olacaklardır.

İlerde üzerinde ayrıca duracağım. Ancak yeri geldiği için burada da kısaca şunu belirteyim ki, böylesine hareket içinde olan bir topluma, İslam dininin kurallarının zorla benimsettirilmeye çalışıldığını, bu çabanın merkezlerini de kentlerin oluşturduğunu bir düşünün: Bu topluluğu günde beş kez durdurarak nasıl namaz kıldıracaksınız, bireylerini hacca nasıl göndereceksiniz, İslamiyet bile "seferî" olmak durumunda oruç tutmamaya olanak tanırken sürekli **seferî** olan bu insanlara nasıl oruç tutturacaksınız ya da toplumsal-siyasal yaşamdan kadını nasıl ayırcaksınız? Günümüze değin gelen birçok sorunumuzun anlaşılabilmesi bu sorulara verilecek doğru yanıtlara bağlıdır.

IV

İnsanlık tarihi bize gösteriyor ki, devlet öncesi kabile toplumunda özel mülkiyet yoktu. Her şey komünün ortak malıydı. Devlet varlık kazandıktan sonra ise, hayvancılık yapılan yerlerde otlaklar genellikle yine özel mülkiyetin kapsamı dışında kaldı. Bunun bir nedeni de, değişik kişilerin mülkiyetinde olsa bile hayvanların sürüler durumunda beslenmesi gereğiydi. Göçebe kabilelerin yerleşik düzene geçmeleri ile oluşmuş bulunan köylerde bu durum kurumlaşarak günümüze değin gelmiş bulunuyor. Gerçekten de, bugün ülkemizde meraların kişisel mülkiyete konu olmaması fakat köyün ortak malı olarak kalması bu durumun bir sonucudur. Göçebe ya da yarı göçebe toplumlar için ise **toprak,** özünde **otlak** demektir. Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Devletinin, sırası ile Büyük Selçukluların ve Anadolu Selçuklularının en göçebe unsurlarınca kurulduğunu bildiğimize göre, bu devletlerde toprağın devlet mülkiyetindeymiş gibi düşünülmesinde bu anlayışın etkisi olduğu öne sürülebilir. **"Mirî toprak"** anlayışının gelişmesinde, başka birtakım etkenlerin yanı sıra, bu durumun da etkisi bulunmuş olsa gerektir.[20]

18) L.LİGETİ: ***Bilinmeyen İç Asya***; çev. Sadrettin Karatay, MEB Yay, 1000 Temel, Eser, İstanbul, 1970, C. I, s. 50.

19) FARUK SÜMER: ***Türk Çadırları;*** RTM, C. V, sayı 56, Ağustos 1954, s. 3293.

20) OSMAN TURAN: ***Türkiye Selçukluları'nda Toprak Hukuku Mirî Topraklar Ve Hususî Mülkiyet Şekilleri***: Bell., C. XII, sayı 47, 1948, s. 568-569.

Konuya bir başka açıdan bakalım. Gerek Selçuklu devletleri ve gerekse Osmanlı Devleti sürekli olarak toprak kazanarak ülkelerini genişletmişlerdir. Yeni elde edilen toprakların mülkiyetinin devlete (sultana) geçtiği varsayılmıştır. Ancak devlet, bunları **devlete hizmet edenlere** –mülkiyeti kendisinde kalmak üzere– dağıtmıştır. Bu uygulamanın temelinde kuramsal olarak kişisel toprak mülkiyeti anlayışının gelişmemiş olması bulunur. Devlet ve Türk halkı çoğunluğu arasında gittikçe beliren uçurum karşısında ise ortaya çıkacak sonuç şu olacaktır: Devletten yana olanlar geniş toprakları ellerinde bulundururlarken halk kesimi topraksız kalacak ve bu topraklar üzerinde çalışmak zorunda bırakılacaktır.

3) SINIFSAL AYRIŞIM VE DEVLET

I

Devlet öncesi toplumdan devlete geçebilmek için zorunlu olan koşulların başında bir devlet gücünün oluşması ve bu gücü ellerinde tutan bir kesimin ortaya çıkması gerekir. Başka bir deyişle, o toplum içinde bir yönetenler ve yönetilenler ilişkisi olmalı ve yöneten durumunda olanlar gerektiğinde yönetebilmek için güç kullanabilmelidirler. Öte yandan, yönetici durumunda olanların yönetim işiyle uğraşabilmeleri için de onların geçimlerinin o toplumun öteki bireylerince karşılanması gerekir. Kuşkusuz, devlete geçiş bir anda olmaz, bir süreç sonucunda belirginleşir. Kuramsal bilgilerin aydınlattığı gerçekleri bir yana bıraksak bile, hem tarihsel olarak, hem de yaşadığımız şu anda yeryüzündeki ülkelere baktığımızda deneysel olarak şunu görürüz: İktidarda bulunanlar, her yerde ve her zaman belli bir sınıftandırlar ya da belli bir sınıfa dayanmaktadırlar. Bu sınıf ise, yoksul sınıf değildir. Eğer yönetenler ile yönetilenler arasındaki varsıllık ve yoksulluk arasındaki oran büyükse, orada devlet gücü daha bir şiddetle kendini gösterir, oran küçüldükçe bu şiddet de azalır.[1]

Öte yandan, şunu da biliyoruz ki, yeryüzünde her yerde devlet öncesi kabile toplumunda başkan ilk aşamada seçimle işbaşına gelirdi. O, çıkarları aynı yönde olan topluluk bireylerinin dirlik düzenliği için çaba göstermekle yükümlüydü, yaşlılar kurulunca görevden alınabilir, o zaman kurultay yeni bir başkan seçerdi. Ne var ki, temelde dışardan gelecek tehlikeleri bir askerî **şef** olarak önlemekle yükümlü bu başkanın, zamanla konumunu güçlendirdiğini, yerine oğlunun geçmeye başladığını da görüyoruz. Gerçi, önceleri oğlun başkanlığı da yaşlılar kurulunun onayına bağlı idi ise de, zamanla bu da ortadan kalktı. Böylece giderek, seçim, denetim kurumları işlememeye başlayacak, başkan alınan kararları yerine getiren bir kişi olmaktan çıkarak kendisi karar alan ve bunları topluluğa uygulatan bir konuma ulaşacaktır. Bu arada, o toplumda özel mülkiyet ve aynı anda bir sınıfsal ayrışım da başlamış bulunacaktır. Bu sürecin ulaşacağı aşama, devlet olacaktır. Başka bir açıdan bakıldığında, süreç, ortak çıkardan çelişik sınıfsal çıkarlara, komünün yönetimi için alınan kararlara bireylerin katılmasından katılamamasına doğru gelişecektir.

---

1) Tarihte gördüğümüz yoksul sınıfların bir devrimle iktidarı ele geçirmeleri, teknik olarak, devlet gücünü o ana değin ellerinde bulunduranların değişen *fiilî* sınıfsal güç dengeleri nedeniyle denetimlerini yitirmeleridir. Tersine, bugün çoğu batı ülkesinde olduğu gibi, sınıflar arası farklılığın azalması ılımlı bir yönetim biçimiyle sonuçlanır.

Kabaca belirtmeye çalıştığım bu gelişim çizgisi Türklerde nasıl olmuştur? Bu soru iki ayrı açıdan yanıtlanmalıdır. Birincisi, göçebeliği şu ya da bu biçimde sürdüren kesim; ikincisi de, tümüyle yerleşik düzene geçen, kentlerde yaşayan kesim açısından. Bu ayrımı yaptığımızda, sonraki olayları daha gerçekçi bir biçimde kavrayabileceğiz.

II

Ele aldığımız dönem başlangıcında Türklerdeki göçebeliğin ilkel bir göçebelik olmadığını görmüş bulunuyoruz. Bu demektir ki, bu aşamada belli bir sınıfsal ayrışım da artık söz konusudur. **"Aile"**den başlarsak, karşımıza hemen **"evlenme"** sözcüğü çıkacaktır. Bu, evlenen kişinin, babadan ayrı bir aile birliği kurduğunu çağrıştırmaktadır. Başka bir deyişle, evlenen kişi, baba ocağından ayrılmaktadır ki, bu ailenin ortak malının dışında kendisine ait bir malvarlığı olduğunun kanıtıdır. Gerçekte, ortak mülkiyet otlaklar ve hayvan sürüleri üzerinde olup, bunun dışında toplumsal-ekonomik yapının elverdiği ölçüde özel mülkiyet de bulunmaktaydı.[2] Özel mülkiyet bir kere varlık kazandıktan sonra kapsamının genişlemesi de doğaldır ve bu kapsam içinde hayvan sürüleri de bulunmakta gecikmeyecektir.

Bu gelişimin sonucu eski Türk yazıtlarına yansımış bulunmaktadır. Yazıtlardan toplumun **"beyler"** ve **"halk"** olmak üzere bölünmüş olduğu anlaşılmaktadır.[3] Göktürk yazıtlarında halk için kullanılan terim **"kara kamıg budun"**, yani **"kara kemikli millet"**tir. Ayrıca, halk için yalnızca **"kara budun"**da denir ve **"kara"** sözcüğü genellikle halk için kullanılırdı. Dede Korkut Kitabının başlangıç bölümünde yer alan **"Kara eşek başına gem vursan, katır olmaz, hizmetçiye elbise giydirsen hanım olmaz"**[4] sözü toplumsal ayrımlaşmanın ne denli köklü olduğunu göstermektedir.[5] Öte yandan, herkes çadırını toplum içinde sahip olduğu yere göre kurabilirdi. Bu, **"orun"** denen sıkı bir düzene bağlıydı. Toplum içinde sahibinin taşıdığı öneme göre, çadırlar içten dışa doğru halkalar oluştururlardı.[6] Topluluk içinde, kesilen hayvanın etinden hangi parçayı alacağı, kişinin yerine göre belli olurdu ve buna **"ülüş"** denirdi. **Ebûl Gazi Bahadır Han,** XVII. yüzyılda bile etkisini hâlâ sürdüren bu geleneği şöyle anlatır:

---

2) İ. KAFESOĞLU: 216; ayrıca bkz. ORHAN TÜRKDOĞAN: ***"Türk Ailesinin Genel Yapısı"; Sosyo-kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi:*** Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., Ankara, C. I, 1993, s. 29-66.

3) COŞKUN ÜÇOK: ***Türk Hukuk Tarihi Dersleri***; 3. basım, Ankara, 1960, s. 25.

4) a.y., s. 2.

5) Kafesoğlu *"kara"* sözcüğünün bu açıklanışına karşı çıkmakta ve gerçekte bunun *"asıl, büyük, kalabalık"* biçiminde anlaşılması gerektiğini öne sürmektedir (a.y., s. 229-230). Biraz aşağıda sözcüğün başka kaynaklarda da aşağılayıcı anlamda kullanıldığını göreceğiz. Şunu belirtmek gerekir ki, başlangıçtan bu yana *kara* ve *ak* sözcükleri, biri kötülüğü ve olumsuzluğu, öteki iyiliği, güzelliği ve olumluluğu anlatmak üzere, dilimizde hep karşıt anlamlarda kullanılmıştır. *"Kara talih", "kara gün/ak gün", "ak akçe kara gün içindir", "karalamak-aklamak"*, deyişlerinde olduğu gibi... Dede Korkut Kitabı'nda çocuğu olmayan ve bu durumu hoş karşılanmayan Dirse Han için Han Bayındır'ın şu tutumu *kara* ve *ak* sözcüklerinin anlamını kuşkuya yer vermeyecek bir biçimde ortaya koymaktadır: *"....bir yere ag otag, bir yere kızıl otag, bir yere kara otag kurdurmuştu, kimin ki oğlu kızı yok kara otağ kondurun, kara keçe altına döşen, kara koyun yahnisinden öngüne getürüng, yerse yesün, yemezse dursun gitsin demişti. Oğlu olanı ag otaga kızı olanı kızıl otaga kondurun. Oğlu kızı olmayanı Allah Taâla Kargayuptur..."* (A. İNAN: ***"....notlar"***; M.İ., C. I, s. 173). Öte yandan, Türk şamanizminde de *"Bizim âlemimiz en küçük ve aşağı âlemdir. Kara Tanrı: Siyah Sema tesmiye olunur* (adlandırılır)," (ABDÜLKADİR İNAN: ***"Türk Şamanizmi Hakkında"***; M.İ., C.I, s. 390.)

6) B. ÖGEL: C. II, s. 138.

"... şimdi biz 12 çadırda kimlerin (mevki) işgal ettiklerini, kimin ne gibi (ülüş) [=kesilen hayvanın etinden pay] *aldığını, kimin et doğradığını ve kimin atlar yanında kaldığını* [=seyislik yaptığını] *söyleyelim:*

Altın çadırda, en şerefli yerde (<tür>de) Gün Han oturmuştu. Milletin en meşhur olanları, bütün kavmin ittifakı üzerine, koyunun başını, sağrısını Gün Hana takdim ettiler ve dediler ki, kim han olursa bu onun <ülüş>üdür [=payıdır]. *Kapı yanında Irkıl-hoca oturmuştu: ona koyunun döşünü takdim ettiler ki, kim vezir olursa onun hakkıdır.... Sol taraftа.... Beşinci çadırda Deniz Han oğlu Iğdır'ı oturttular, ona kol kemiğini verdiler. Böğdüz doğradı, Karluk atlara baktı. Altıncı çadıra Ava oturdu, ona sol taraf kürek kemiğini verdiler. Kanık doğradı, Kıpçak atlara baktı."*[7]

Barthold, Orkun yazıtlarını temel alarak, toplumdaki sınıfsal ayrımlaşmayı ve sınıfsal karşıtlığı ortaya koymaktadır. **Barthold,** yazıtlarda soylu kesim ile halk kesimi arasında sınıfsal bir gerginliğin bulunduğunun anlaşıldığını, bu göçebe toplumda sınıfsal ayrımlaşmadaki fazlalığın sürtüşmelere yol açtığını belirtmektedir. Ayrıca, Çin egemenliği sırasında Türk soylularının, toplumsal durumlarını ve kişisel çıkarlarını korumak için Çin geleneklerini benimsemeleri halkın tepkisini doğurmuştur.[8]

Bu gelişmelere koşut olarak, Oğuzların yirmi dört boyunun başında bulunan beylerin öldüklerinde yerlerine oğullarının geçtikleri de bilinmektedir. Böylece, halk çoğunluğunun yönetime katılımı da söz konusu olmaktan çıkmaktadır.

Tümüyle yerleşik düzene geçen, kentsel yaşam sürmeye başlamış olanlara gelince, bu yaşamın gerektirdiği işbölümü, belirginleşmiş siyasal örgütlenme, zorunlu olarak, çok daha ileri ve kesin bir sınıflaşmanın sonucuydu. Yarı göçebe toplum içinde sınıflaşma ve soyluların kendilerini çoğunluktan ayrı ve üstün görmeleri ne denli güçlü olursa olsun, bunun, kentsel yaşam sürenler arasında olduğu ölçüye ulaşması olanaksızdır. Bir kere, birinciler aynı mekânı paylaşmakta ve aynı fiziksel koşullar altında bulunmaktaydılar. Kentlerde aynı durum hiç de söz konusu değildir. İkincisi, kentler artık tam anlamı ile bir devlet çatısı altındadırlar ki, bu da halkın dışında ve üstünde bir ordu, vergi, devlet görevlileri demektir. Devlet görevlileri, işlevleri gereği üretimde bulunmayan, ama üreticinin emeğine ortak olan bir kadro oluşturmaktadırlar. Kentsel yaşamın bir başka gereği olan ticaret, bir tacir sınıfını da ortaya çıkarmış bulunmaktadır. Oysa, yarı göçebelerde söz konusu olan, bir kültür ve soy sop farklılaşması değil, fakat toplumsal ve siyasal üstünlüktü.[9]

Kaşgarlı Mahmud'un **Divan-ü Lugat-it Türk**'e aldığı bir şiirde bir dilenciye yapılabilecek yardımlar arasında ona dayanabileceği bir değnekten de söz edilmesi[10] yer-

---

7) ABDÜLKADİR İNAN: ***Orun Ve Ülüş Meselesi***; THİTM, C. I, 1931, s. 121-122.

8) W. BARTHOLD: ***Histoire des Turcs d'Asie Centrale***: Fransızcaya çev. M. Donskins; Maison Neuve, Paris, 1945, s. 9.

9) W. EBERHARD: ***Çin'in Şimal Komşuları -Bir Kaynak Kitabı:*** çev. Nimet Uluğtuğ, TTK Yay., Ankara, 1942, s. 92-93.

10) MEHMET ALTAY KÖYMEN: ***Selçuklu Devri Şiirlerine Göre Türklerin Kültür Seviyesi:*** Selçuklu Araştırmaları Dergisinin 3. sayısından 3. sayısından ayrı basım, Ankara, 1971, s. 122-123.

leşik toplumda sınıflaşmanın ne düzeye ulaştığını gösterebileceği gibi, **Kutadgu Bilig**'de de yer alan **"karabudun"**u Sadri Maksudî Arsal'ın açıklayış biçimi aydınlatıcı olacaktır: *"Bunlar, muayyen bir sanatı olmayan şehir halkı, mesleği olmayan amele, şehir proleteri. Bunlar hakkında Kutadgu Bilig müellifi pek yüksek fikirde değildir. Onlar karınlarını doyurmaktan başka bir şey düşünmezler. Onlara fazla yüz vermek, onlarla çok konuşmak faydasızdır. Bu kara halkın karnı doydu mu dili açılır. Eğer han onları inzibat altında tutmazsa onlar derhal şımarırlar...."*[11]

III

Bu söylenenlerden konumuz açısından çıkarmamız gereken ilk sonuç şudur: İleri yarı göçebe düzeye ulaşan ve kırsal kesimde yaşayan Türk topluluklarında sınıflaşma belirgindir, ama yerleşik-kentsel yaşamı sürdürenlerde bu durum çok daha kesin çizgilerle ortaya çıkmıştır. Öte yandan, ikincilerin varlıklı ve egemen çevreleri ekonomik açıdan kırsal kesimdekilerden çok daha ilerdedirler. Bir başka deyişle, her iki yanda da halk **"kara budun"**dur, ama halkalarının üzerinde yer alan varlıklı kesimler arasında da malvarlığı ve kültür alanlarında da büyük ayrım vardır. İkincisi, bu ayrımın asıl öneminin Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde ortaya çıkacak olmasıdır. Göreceğiz ki, özünü göçebelerin oluşturduğu ve köylüleşen ve yer yer de dönemsel göçebeliklerini sürdüren kırsal kesim insanı ile kentliler arasındaki kopukluk giderek sıcak çatışmalara dönüşecektir. Köylü ya da yarı göçebe kesim kendi içindeki sınıfsal çelişki ve karşıtlıklara karşın, özünde kentlilerin siyasal örgütü olan devlet karşısında bir bütünlük gösterecektir. Kentleşme ile zorunlu olarak göçebe yaşamın geleneklerinden kopma, belirli ölçülerde bu geleneklerini sürdüren kırsal kesim halkı ile kültürel çatışmayı da birlikte getirecektir. Çok daha sonraları kentlerde yaşamak durumunda kalan halk açısından ise, bu gelenekler bir kez aradan geçen zaman boyunca toplumsal yaşamda daha bir yer edinmiş olacağından kentler içinde de çelişkiler başgösterecektir.

Tüm bunların yanı sıra, İslamiyet, incelenecek nedenlerle, tümüyle yerleşik kesimlerde daha kolaylıkla benimsenir ve sonra da ona sahip çıkarken, ötekiler için durum hiç de böyle olmayacak ve bu da bir başka çatışma nedeni olarak tarihteki yerini alacaktır.

En önemli nokta ise, Selçuklu ve Osmanlı Devletleri, her ne kadar Türklerce kurulan devletler ise de, bilindiği üzere, kuruldukları bölgelerde yaşamakta olan yerli ve eskiden beri yerleşik kültüre sahip halkla kısa sürede bütünleşecekleri için bu bütünleşmenin dışında kalan geniş halk kesimleri ile devlet arasındaki kopukluk daha da artacaktır. Gelişmeleri bir başka açıdan şöyle değerlendirebiliriz: Eğer göçebe Türk toplumu yarıgöçebelik aşamasından geçerek yerleşik düzene geçip devlet kurmuş olsaydı, gelişme dünyanın başka yerlerindekine benzer olacaktı. Ama bir yandan yarı göçebelik sürerken bir bölümün yerleşik düzene geçmesi, bunların eskiden beri yerleşik yerli halkla bütünleşmeleri, buna karşılık, geniş bölümün bu sürecin dışında kalması, ama

11) SADRİ MAKSUDÎ ARSAL: ***Kutadgu Bilig***: İÜHF Yay., İstanbul, 1947

sonunda aynı devletin çatısı altında yaşamak zorunda bırakılmaları, denebilir ki, Türk tarihinin ayırıcı özelliğini oluşturmaktadır. Bu şu demektir: Başka devletlerdekinden ayrı olarak yöneten – yönetilen ilişkisi giderek gelişmiş ama bunun yarı sıra, yönetenler etnik ve kültürel köklerine yabancılaşmışlar, buna karşılık, yönetilenlerin büyük bölümü bu köklere, bu süreci yaşamadıkları için bağlı kalmışlardır. Türk halk çoğunluğunun, kendi içindeki sınıfsal çelişkilere karşın, devlet karşısında bu çelişkileri aşan bir bütünlük göstermiş olmasının nedeni, özünde budur.

Türk halk çoğunluğunun devleti yönetenlerce horlanması, bir süre sonra beylerin bile iktidar odaklarından dışlanması için bir temel daha böylece atılmış bulunmaktadır.[12]

12) Bu kesim o denli devlet işlerinin dışında tutulacaktır ki, halkın yöneticilere yardım etmeye kalkışması bile büyük tepki ile karşılanacaktır. Örneğin; Musa Çelebi ile Süleyman Çelebi arasındaki iktidar kavgasında, Süleyman Çelebi kaçarken köylülerin Musa Çelebi yanını tutup Süleyman Çelebi'yi öldürmeleri, bizzat Musa Çelebi tarafından hanedana saygısızlık olarak değerlendirilerek, bu köylüler diri diri yaktırılmışlardır. Yine bunun gibi, II. Beyazit, kendisine karşı ayaklanmış olduğu halde, Cem Sultan'a zorluk çıkaranları cezalandırmıştır. Yavuz Sultan Selim'e kaşı ayaklanan ağabeyisi Sultan Korkut'un Mısır'a kaçmak üzere iken saklandığı yeri ihbar eden Türkmenler, yine bizzat Selim tarafından idam ettirilmişlerdir. İlginçtir ki, Sultan Korkut da öldürülmüştür.

4) İSLAMİYET

I

İslamiyetin Türklerce niçin ve nasıl benimsendiği, bu benimsemenin ne kadar bir süreyi kapsadığı, göçebe ve yerleşik kesimlerin bu dini algılayış biçimleri arasındaki başkalıklar, üzerinde önemle durulması gereken konulardır. Bu önem, bir yandan, tarihsel sürecin doğru anlaşılabilmesi için bu konuların doğru ortaya konması gereğinden, bir yandan da, günümüz Türkiyesinin sorunlarının büyük bir bölümünün temelinde İslamiyetin değişik algılanışlarının bulunmasından kaynaklanmaktadır.

Konuyu irdelemeye başlarken her şeyden önce bir gerçeğin altı önemle çizilmelidir. Bu süreci, bugünkü inançlarımız ve değer yargılarımızla ele almamamız gerekir. Bugün Türk halkı, inandığı dinin atalarınca benimsenmesini mutlu bir olay gibi görmekte ve bunu özünde İslam dininin yayılması olarak değerlendirmektedir.[1] Oysa, o günün Türk insanı için genel olarak olay, yabancı orduların yurtlarını istila etmesi ve kendilerinkinden çok başka bir inanç sistemini çoğu kez zorla kabul ettirmek istemesidir. Gerçi, İslamiyetin **"cihat", "şehitlik"** gibi kavramlarının, askerî yönü gelişmiş Türk toplumunun ilgisini çektiği ve bir din olarak çağının öteki dinlerine üstün olan İslamiyetin bu yönüyle toplum psikolojisi açısından kimi çevrelerde bir **"manevî"** gereksinmeyi karşıladığı da söylenebilir.[2] VIII. yüzyılda **Bilge Kağan**'ın, **Buda dini** için bir tanınak yaptırmak istediğinde, veziri **Tonyokuk**'un **<Savaşı ve hayvan kesmeyi yasaklayan ve miskinlik telkin eden bir dinin kabulünün Türkler için felâket olacağını>** söyleyerek[3] Kağan'ı bu girişiminden döndürmesi bu bakımdan ilginçtir. Ancak benimsenmesi ile birlikte Türk toplumsal yaşamını derinden derine etkileyen İslamiyetin geniş Türk halk kitlelerince kendiliğinden ve kapsamlı olarak özümsendiği sanılmamalıdır. Türk halkı kitlesi direnmeler göstererek bu dini yavaş yavaş benimsemiş, yine de İslami kisve altında eski gelenek ve inançlarını yaşatmıştır. **Mehmet Fuad Köprülü**'nun belirttiği gibi, Oğuz boyları, sıkıcı ve anlaşılmaz fıkıh hükümlerini dinlemek yerine, her zaman kendi ozanlarının seslenişlerine kulak vermeyi yeğlemişlerdir.[4] Ancak bu gerçek, **genel**

---

1) Aynı olguya değinen Turgut Akpınar'a göre; *"Bu inancın asıl kaynağı şüphesiz, İslamiyet gibi her yönden mükemmel görülen ve tarihimizde ve bugün son derece sevgi ve saygı gören, uğrunda milletçe bunca fedâkârlıklar yapılan dinimizin vaktiyle atalarımız tarafından reddedilmiş ve mukavemetle karşıla(n)mış olmasını havsalalarımızın almamasında yatmaktadır."*(TURGUT AKPINAR: ***Tarihimizde İslamiyet***: I- ***Türkler İslamiyeti Nasıl Kabul Etti?***: TTD, C. XIV, s. 45, 1990)

2) W. BARTHOLD: ***"Historie..."***; s. 57; İSMAİL DANİŞMEND: ***Türklük ve Müslümanlık - Türk Halkı Niçin Müslüman Olmuştur?*** Okat Yay., İstanbul, 1959, s. 35., s. 52 vd.; OSMAN TURAN: ***Türkler ve İslamiyet***: Turan Neşriyat Yurdu Yay., İstanbul, 1971, s. 1-31 arasında metnin bütünü, s. 14.

3) O. TURAN: ***Türkler ve...***; s. 15; F. SÜMER: ***...Şehircilik***; s.7

4) MEHMET FUAD KÖPRÜLÜ: ***Les Oriqines de Bektachisme - Essai sur le dévoloppement historique de L'hétérodoxie musulmane en Asie Mineur, Extrait des actes du Conqré Int. d'historie de réliqion tenu â Paris en Octobre 1923***; Paris, 1926, s. 10.

olarak, halk kitleleri için söz konusudur. Yerleşik düzene geçmiş, kentleşmiş varlıklı kesim İslamiyete sıcak bakmış ve özellikle de ekonomik alanda bu dinin, biraz aşağıda değineceğim, kendilerine sağladığı evlerişli ortamın da etkisiyle, daha bir kolaylıkla, hatta kimi zaman kendiliklerinden İslamlaşmışlardır. Bir yanını göçebe ya da yoksul halk kesimlerinin, bir yanını da yerleşik ve varsıl kesimin oluşturduğu toplumsal ayrışım da böylelikle, dinsel-ideolojik bir nitelik de kazanarak keskinleşmiş ve genişlemiştir. İslamiyete geçmek zorunda bırakılan halk, bu kez de şamanî vb. inanışlarından, bütün İslamî görüşüne karşın, dönmemiştir. Bunlar, daha çok göçebeliklerini bir ölçüde sürdüren, inanç ve geleneklerinden özveride bulunmayan Türklerdir. İşte, bu nedenle de, **"....İslamiyeti birbirinden farklı şekilde anlayan ve kabul eden şehirli unsurla bu göçebeler arasında yaşayış bakımından olduğu gibi inanış bakımından da bazı tezatlar vücuda gelmiş ve bu, birtakım mücadelelere sebep olmuştur."**[5]

Bizim asıl ilgi alanımız olan Oğuzların, Türklerin bu kolunun İslamlaşması bile üç yüzyıla yakın bir zaman almıştır. Şu da önemlidir: Türklerin bu direncinin, gerçekte onların İslamiyete karşı olmalarından değil, fakat yalnız yurtlarını yabancı güçlere karşı savunmak kaygısından ileri geldiğini düşünmek de olanaksızdır. Değinildiği ve ilerde de görüleceği üzere, Türklerin büyük bir bölümünün İslamiyeti benimsedikten sonra da eski inanç ve geleneklerini yine de sürdürmüş olmaları böyle bir savın geçersizliğini kanıtlar. Kaldı ki, birdenbire **"... insan yıllar boyu savaştığı bir ordunun zorla kabul ettirmek istediği bir dini nasıl sevip benimseyebilir?"**[6] İslamiyet, Türklerce incelenecek nedenlerle bazı ayrık durumlar bir yana, uzun ve kanlı savaşlar, direnmeler sonunda Arapların baskı, zulüm, çapulculukları karşısında zorla benimsenmiştir.[7]

II

Araplar açısından konuya bakıldığında, bu durumun yanı başında bir başka olgu ile daha karşılaşırız. Arapların kendilerine uyum sağlayacak olan Türk beylerinin askerî yeteneklerden yararlanmak istedikleri de görülür.[8] Bir süre bu amaçla da Araplar, Türk beyleri arasında geniş bir propagandaya başvurmuşlardır. Bunun sonucunda, aristokrat kesimden **Balh, Huttal, Sogd, Esruşene, Fergane, Curcan Beyleri, Turgiş, Efşin, Akhşid, Bayçur Oğulları** Arap ordularında çeşitli görevler alacaklardır.[9]

---

5) O. TURAN: ***Türkler Ve...;*** s. 28.
6) T. AKPINAR: I, s. 47.
7) Konumuz Türklerin Araplara karşı giriştikleri halk eylemleri olmadığı için İslamiyet karşısındaki direnişlerinin ayrıntısına girmiyorum. Turgut Akpınar'ın belirtilen çalışması ve özellikle de M. Erdoğan Aydın'ın Cumhuriyet'te 8-17 Mart 1994 tarihlerinde yayımlanan ***Türkler Nasıl Müslümanlaştırıldı?*** adlı incelemesi bu konuyu yeterince aydınlatmaktadır.
8) O. TURAN: ***Türkler Ve....,*** s. 28.
9) Z.V. TOGAN: C.I, s. 75.

Arapların bu yola başvurmalarının çeşitli nedenleri bulunuyordu. Bir kere, beylerin Araplar içinde yer almaları halklarının da Müslümanlaşmasını kolaylaştıracaktı. İkincisi, Araplar artık giderek askerî güç ve eylemlerinde yetersizleşiyorlardı. Kimi Türk beylerinin askerî görevlere getirilmelerinde bu durumun etkisi olduğu belirtilmektedir.[10] Öte yandan, halifenin otoritesine karşı Şiîler büyük çaplı bir direniş, hatta saldırı içindeydiler. Sünnî halifenin, bu çatışmanın taraflarından herhangi birine karşı ideolojik bir yakınlık içinde bulunmayan Türklerin Şiîlerin yanı başında yer almasına ilgisiz kalması düşünülmezdi.[11] Bu nedenle de, Türkler Sünnî İslam içine alınmalıydı. Bu amaçla da Araplar çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Örneğin; 921 yılında halifenin Oğuz beylerine elçiler ve bunların eliyle armağanlar ve mektup göndermesi konuya ışık tutacak niteliktedir.[12] Türk beyleri arasında, İslamiyetin yaygınlaşmasında, bu biçimde İslamiyeti kabul eden, askerî görevlere giren aristokrat kesimden Türklerin büyük etkisi olacaktır.[13] Bu durumu değerlendiriken anımsamamız gereken olgu, halk ve beyler arasındaki karşıtlıktır. Başka bir deyişle, İslamiyet, yönetici kesimin dini olmaktadır.[14]

III

Türklerin varlıklı kesiminin daha bir kolaylıkla ve çoğu kez kendiliklerinden İs-

10) R. GROUSSET: C. I, s. 174; JEAN-PAUL ROUX: ***Türklerin Tarihi;*** 3. basım, çev. Galip Üstün, Milliyet Yay., İstanbul, 1991, s. 140; Arap ordularında Türk komutan ve subaylarının durumu için bkz. CLAUDE CAHEN: ***İslamiyet-Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar***: Çev. Esat Nermi Erendor, Bilgi Yay., Ankara, 1990, s. 166-167.

11) NEJAT BİRDOĞAN: ***Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik***; 2. basım, Berfin Yay., İstanbul, 1994, s. 31-32.

12) Z.V. TOGAN: C. I, s. 77-78.

13) YILMAZ ÖZTUNA: ***Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi:*** Hayat Kitapları, İstanbul, 1964, C. I. s. 211 .

14)Sünnî İslam bakış açısıyla Doç. (Prof.). Dr. *Ahmet Akgündüz bu gelişimi şöyle açıklıyor: "Türkler, İslam dinine İde çok önemli hizmetler ifa etmişlerdir. Her şeyden önce islamiyeti kendi safiyetinden uzatlaştırarak şia yanı Hz. Ali taraftarlığı şemsiyesi altında İran milliyetçiliğine mal etmek ve başta Zerdüştlük olmak üzere eski İran hurafelerini İslamın arı ve temiz inançlarına katarak İslam dinini cihanşümûl bir din olmaktan çıkarmak için gayret gösteren Sasanilerin bu sinsi planları, Türklerle suya düşmüştür. Karmatîler, Zerdüştîler ve benzeri fesat çetelerine karşı Bağdat'taki Abbasî Halifeleri, bizzat Oğuzlar ve diğer Türk kabilelerine mektuplar göndererek (921 yılında) onları İslamın kılıncı olmaya davet etmişlerdir. Bunun neticesini 921'de Saltuk Buğra Han'ın Şia'yı mağlup etmesiyle hemen aldıkları gibi, artık Türkler, kendilerini İslamın saf ve temiz inançlarını korumak için görevlendiren Allahın ordusu olarak kabul etmişlerdir."* (AHMET AKGÜNDÜZ): ***Türkler'in Müslüman Oluşu Neler Doğurdu?***; Zaman, 9 Haziran 1990). Bu bakış açısı, bu kitap boyunca göreceğimiz Seljuklu/Osmanlı-halk çelişkisine temel olan düşünce biçimine güncel bir örnek oluşturmaktadır. Bu aşamada şu kadarını belirteyim ki, bu bakış açısı "ulusal bilinç"ten, "Türklük duygusu"ndan uzaklaştıkça daha da belirginleşmektedir. Nitekim, Ahmet Akgündüz, örneğin ***Güneydoğu Meselesi Ve Çözüm Yolları*** (Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1994) adlı kitabında bu gerçeğin kanıtlarını kendisi açıkça ortaya koymaktadır. Şu sözler Akgündüz'ün bu kitabından: *"Güneydoğu meselesinin sebepleri/ Birinci Sebep: Güneydoğuda Mukaddes İslamiyet Milliyeti Yerine Kavmiyet Şuurunun Yerleştirilmek İstenmesi: ... Güneydoğu meselesinin birinci sebebi. Türkiye Cumhuriyeti'ni kuranların, vatandaşları birbirine bağlayan bağlarda değişiklik yapmak isteyişleridir. Bunlar, asırlarca bu insanları birbirine bağlayan bağları bir tarafa bırakmışlar ve meseleyi cebir ve kanun ile ve sadece <Nu mutlu Türküm diyene> kalıbıyla çözmeye çalışmışlardır... (s. 44)Kitapta buna benzer yargılar pek çok ve temel bir çözüm olarak da Said-i Nursî'nin görüşlerine bağlı güvenlik görevlilerinin yetiştirilmesi gösteriliyor. Bu gibi kişilerin kapsamlı bir değerlendirilmesi için bkz.* İLHAN ARSEL: Arap ***Milliyetçiliği ve Türkler:*** 4. basım, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1987.

lamlaştıkları olgusuna gelince; bunda ticaretin büyük etkisi olduğu görülmektedir. Türk toplumu içindeki sınıfsal ayrışım ile birlikte bir tacirler sınıfı da ortaya çıkmış bulunuyordu. Kısa sürede yerleşik Oğuz tacirleri ile İslam dünyası arasında yoğun bir ticaret gelişmekte gecikmeyecekti. Araplardan işlenmiş ürünleri alan bu Türkler, buna karşılık koyun, keçi gibi şeyler satıyorlardı. **Curcan, Sabaran, Cend, Huara** başlıca tiracet merkezleri olmuştu. Hatta VI. yüzyılda bile Türklerin Bizans ile ticarî ilişkiler kurdukları bilinmektedir.[15] İşte, ticaretle uğraşan bu kesim, Müslümanlarla olan ilişkileri sonucu İslamiyeti benimsiyor ve İslam dünyasını kendi soydaşlarına karşı savunmaya başlıyorlardı.[16] Üstelik, Türk toplumu içine giren Arap tacirler de birer misyoner gibi çalışmakta ve İslamiyetin yayılmasında önemli rol oynamaktaydılar.[17] **Fahreddin Mübarekşah <Tarih>**nde der ki:

"Başka milletlerin Müslüman olup tekrar dinlerinden döndükleri ve Müslüman iken de ana, baba ve akrabaları ile münasebetlerini kesmedikleri çok defa görüldüğü ve samimî Müslüman olmak için uzun zaman gerektiği halde, Türkler Müslüman olduktan sonra Müslümanlığa öyle sarılırlar ki, bir daha adlarını, yerlerini ve yakınlarını hatırlamazlar; hiçbir Türkün irtidat ettiği [= inancından döndüğü] *görülmemiştir."*[18]

Tacir Türklerin İslamiyeti benimsememiş olan soydaşlarına karşı cephe almalarında, Araplar ile ortak ekonomik çıkarlarının etkin olduğu kuşkusuzdur. Gerçekten de, Arap tacirleri kendi ülkelerinin ötesine taşan bir ödeme ve kredi sistemi kurmayı başarmış bulunuyorlardı.[19] Bu sisteme İslamiyeti benimseyen Türk tacirleri de giriyorlardı. Türklerin **"ortak"** dedikleri bu sistem bir çeşit şirket niteliğindeydi.[20] Araplar ile çıkar ilişkileri içinde olan Türk tacirlerin, onların ticareti de düzenleyen dinlerini kabul etmeleri doğaldı. Kaldı ki, XI. yüzyıla gelindiğinde Türk-Arap ticareti de doruğuna ulaşmış bulunuyordu.[21] İslamiyet hem bu ticaret, hem de yerleşik Türklerin tarımsal yaşamlarını düzenlemesi bakımından yalnız bir din olarak değil, fakat bir hukuk sistemi olarak da benimsenmiştir. İslamiyetin bir din olduğu ölçüde bir hukuk kuralları bütünü olduğu ve ekonomik yaşamı bu kurallarla düzenlediği unutulmamalıdır. Bilinen gerçek, ticaretin ancak bir hukuk düzeni altında gelişip alanını genişletebileceğidir. İslamiyeti benimsemekle varlıklı kesim ve yöneticiler, durumlarını hem günlük yaşamda, hem de ideolojik yönden sağlamlaştırmış oluyorlardı.[22] Araplar açısından da aynı durum söz konusuydu. Daha Halife El Me'mun döneminde varlıklı ve büyük Türk ailelerine armağanlar gönderilerek, çıkarlar sağlanarak, bu ailelerin İslamiyete bağlanmaları yoluna gidilmesini, El Mu'tasım'ın da bu siyasayı sürdürmüş olmasını[23] bu açıdan değerlendirmek gerekir.

---

15) LEON CAHUN: ***Introduction á L'Histoire de L'Asie Turcs et Monqols des oriqqines a 1405***: Libraire Armand Colin, Paris, 1886, s. 43.

16) MEVDUDÎ: ***Selçuklular Tarihi***; çev. A. Genceli, Hilal Yay., Ankara, 1971, C. I, s. 62-63.

17) J. P. ROUX: s. 147-148.

18) FAHREDDİN MÜBAREKŞAH: ***Tarih-i Fahreddin Mübarekşah***: D. Ross Yay., s. 36 (OSMAN TURAN: Kerimüddin Mahmud'un ***<Müsâmeret ül-ahbâr>***ının çevirisine yazdığı Önsöz'den TTK Yay., Ankara, 1944, s. 8).

19) BERNARD LEWIS: ***The Arabs in History***; Arrow Books, Londra 1953, s. 91.

20) Y. ÖZTUNA: C. I, s. 213-214.

21) W. HEYD: ***Histoire de Commerce du Levant au Moyen-Aqe***: C. II, Amsterdam, 1959, s. 231; Araplar ve ülkelerarası ticaret için bkz. C. CAHEN: ***İslamiyet...*** s. 149-163.

22) CLAUDE CAHEN: ***Pre-Ottoman Turkey – A general survey of the materlal and spritual culture and history, 1071-1330;*** Londra, 1968. s.9.

23) MEHMET FUAD KÖPRÜLÜ: ***Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar;*** 2. basım, Ankara, 1966, s. 10.

IV

Varlıklı yerleşik kesimin ve kimi yöneticilerin daha kolaylıkla İslamiyeti benimseyenleri ya da bunlardan benimsemek zorunda kalanları, karşılarındaki askerî ve ekonomik gücün başındaki halifenin yoluna girmişler, başka bir deyişle Sünnîleşmişlerdir. En sonunda Müslümanlaşmak zorunda kalan göçebe halk kesimi ise, İslamiyeti ancak yüzeysel bir biçimde benimseyecektir. Bu durum, gerçekten de, bu iki sınıf arasında bir başka yol ayrımının ortaya çıkması demektir ki, hiç de bir rastlantının sonucu değildir.

Bu çerçevede tarihimizdeki Sünnîlik / Alevîlik - Şiîlik konusu üzerinde durmak gerekiyor. Önce, **Hz. Muhammet**'in ölümü ile başlayan Araplar içi uyuşmazlıkları ve **Hz. Ali, Hasan** ve **Hüseyin** olaylarını bir yana bırakarak[24] sonraki aşamalarda Araplar arasında Hz. Ali yandaşlığının siyasal açıdan ne anlama geldiğine kısaca bakarsak, Ali yandaşlığının, Arap iktidarı karşısında bir muhalefet akımına bürünmekte gecikmediği için Araplar arasında da yoksul ve ezilen kesimlerin ideolojisi durumuna geldiği görülür. Buna koşut olarak da, Sünnîlik, egemen sınıf ideolojisi niteliğini kazanmıştır.[25] Şiîliğin de Sünnîlik gibi dinsel bir öğreti olduğu ölçüde, siyasal bir düşünce akımı olduğu da unutulmalıdır. Bu karşıtlık, kuşkusuz, İslamiyete geçen Türkler arasında da etkisini göstermiştir. En azından, Prof. Dr. **Osman Turan**'ın deyişiyle, Şiîler, **"....asılzâde ve dihkan** [çiftçi] **sınıfının ellerinde ezilen sefil, çıplak halktan ve serserilerden faydalanmasını iyi bilen insanlardı. Bu münasebetle Batınî reislerinin dinî ve siyasî gayeleri esas olmakla beraber hareketlere iştirak edenleri** [=Sünnî otoriteye karşı gelenleri] **sevkeden iktisadî âmilleri gözden uzak tutmak doğru değildir."**[26]

Anadolu'da Alevîlik, iktidar karşıtı bir ideloji olurken İran'da Şiîliğin devlet/iktidar ideolojisi olması bizi yanıltmamalıdır. Bunun birçok nedenleri vardır. Bir kere, Osmanlı-İran ilişkilerinin niteliği Safevîlerin ülkelerinin doğusundaki ve hem de batısındaki Sünnî devletlere karşı Şiîliği **resmî bir ideoloji** durumuna getirmelerinde etkili olmuştur.[27] Kaldı ki, Şiîlik, İran'da daha önceden de belli bir ölçüde gelişmiş bulunuyordu ve bunun bu jeopolitik durumdan ayrı nedenleri vardı. Bir kez Emevîlerin yayılmacı bir siyasa gütmeleri ve Arap olmayan Müslümanları bile köle saymaları, Sünnî Emevîlere karşı İran'da yaşayan halkın yukarıda belirtilen nedenlerle bir tepki olarak yer yer Şiîleşmesine yol açmıştı.[28] Ne var ki, İran'da Şiîliğin giderek sürekli olarak iktidar ideolojisi niteliğini kazanması, zaman içinde bu ülkede onun tutuculaşması ve bu açıdan

24) Bu gelişmelerin anlaşılır ve açık bir anlatım için bkz. CEMAL ŞENER: ***Alevilik Olayı – Toplumsal Bir Başkaldırının Kısa Tarihçesi;*** 12. basım, Ant Yay., İstanbul, 1991.

25) B. LEWIS: s. 71-72; GEORGE E. KIRK: ***A Short History of the Middle East***: Methuen and Co. Ltd., Londra, 1948, s. 21-32.

26) O. TURAN: ***Türkler Ve....***: s. 20-21.

27) MEHMET FUAD KÖPRÜLÜ: <W. BARTHOLD: ***İslam Medeniyeti Tarihi;*** 2. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1962> ye yaptığı ***Ek ve Düzeltmeler***'den, not 107, s. 278-279.

28) ABDÜLBAKİ GÖLPINARLI: ***Türkiye'de Mezhepler Ve Tarikatler;*** Gerçek Yay., İstanbul, 1969, s. 39; ayrıca bkz. W. MONTGOMERY WATT: ***Islam and the Integration of Society;*** Londra, 1961, s. 108-109; ANTHONY NUTTING: ***The Arabs –A Narrative History from Mohammed to the Present***; Londra, 1964, s. 154-155.

Sünnîliğe eşdeğer bir duruma girmesi, hatta günümüzde daha da baskıcı bir ideolojiye dönüşmesi ile sonuçlanacaktır. Türkler açısından ise, böyle bir gelişme söz konusu olmak bir yana, Ulusal Kurtuluş Savaşımız ve Cumhuriyet'in Atatürk dönemi dışında, Alevîlik, sürekli olarak ezilen halkın ideolojisi olmak niteliğini sürdürecektir. Onun içindir ki, dinsel açıdan, İran Şiîliği ile Türk Alevîliği, Allah, Muhammet, Hz. Ali, 12 İmam... temeline dayanmasına karşın, bugün arada hiçbir benzerlik kalmamıştır. Bunda, İslam öncesi inanç ve geleneklerin Türklerde Alevîlik adı altında sürdürülmesinin etkisi, en az bu olgu ölçüsünde önemlidir.[29]

V

Prof. Dr. Şerafettin Turan, Türklerin İslamlaşmasının üç evreye ayrılabileceğini belirtiyor:

1) Bireysel olarak İslamiyete geçiş: 642-751

2) Topluluklar olarak, orduda ve yönetimde görevler alarak: 751-868.

3) Kitlesel geçişler ve ilk Müslüman Türk devletlerinin kurulmaları: 868-940.[30]

Şerafettin Turan, 2. evreyi, 750 yılında Emevîlerin devrilip yerlerine Abbasîlerin geçmesine ve bunların Arap olmayan Müslümanları da eşit görmelerine bağlamaktadır.[31] Ne var ki, Oğuz boylarının bir bölümü X. yüzyıl başlarında bile henüz İslamiyeti kabul etmemiş bulunuyorlardı.[32] Başka bir deyişle, yeni dine karşı en dirençli Türkler, Oğuzlardı.

Oğuzlar, İslamiyeti kabul ettikten sonra da eski inançlarını bu kez İslam kisvesi altında sürdürdüler. Ancak eski inançlar bir yandan da İslamın etkisinde kalmaktaydı. Öte yandan, Anadolu'ya geldiklerinde, buradaki inanç ve geleneklerden de bir ölçüde etkilendiler. Sonunda ortaya çıkan, başlangıçta yukarda belirtmeye çalıştığım nedenlerle temeli Sünnîlik olmakla birlikte –Türklerin karşılaştıkları İslamın Sünnî İslam olduğu ve bunu benimsemek zorunda bırakıldıkları unutulmamalıdır– Anadolu Türküne özgü, onun yaşam biçimine uygun bir inanç sistemi oldu.[33] Bu inanç ve düşünüşe bugün "Alevîlik" diyoruz. Ancak gelişim, İslamiyetin benimsenmek zorunda kalınması ile birlikte Asya'da başlamıştı. Buna karşılık, gerek Büyük Selçuklu, gerek Anadolu Selçuklu Devleti, ortodoks Sünnî İslama sahip çıkmış bulunuyorlardı. Bu durum, kitabın başından beri ortaya konan halk ve devlet çelişkisinde bir başka olguyu oluşturmuş bulunuyor.

Togan, bu gelişimi, *"İslamiyetin bir millî Türk dinine"* çevrilmesi olarak tanımlamakta,[34] buna karşılık, **İslamiyet, Müslüman kavimler arasında ekalliyet** [azınlık]

29) Bugün, Türkiye'de koyu Sünnî çevrelerin İran İslam Devriminden yana çıkmalarının altında yatan bir gerçek de budur.

30) ŞERAFETTİN TURAN: ***Türk Kültür Tarihi – Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe***: Bilgi Yay., Ankara, 1990, s. 111.

31) ay., s. 112.

32) ay., s. 113.

33) Cahen, *"Türklerden birçoğunun tam inançlı olmadığı(nın) düşünülebileceğini"* öne sürüyor ki, (***İslamiyet....; s.*** 238) Araplar ile karşılaştırıldığında, kuşkusuz, doğrudur.

34) Z.V. TOGAN: C. I, s. 271.

olarak yaşayan Türkler için temessülün [özümlenmenin, assimile olmanın] **esas âmili olmuştur"**[35] dedikten sonra, **"Selçukluların medeniyete hizmetlerini, millî Türk kültürü sahasında değil, umumî İslamlık ve insanlık sahasında aramak icabeder"**[36] sonucuna vararak önemli bir gerçeği belirtmektedir. Gerçekten de, inceleyeceğimiz Türk halk eylemlerinde halk, *Türk;* devlet ise, *etnik kökeninden kopmuş olarak* çatışmanın saflarını oluşturacaklardır.

VI

Konuyu daha açık duruma getirmek için, eski Türk inançlarının İslamiyet çatısı altında varlıklarını bugün bile nasıl sürdürdüklerine birkaç örnek vermek yerinde olacak. Ama önce Fransız Türkolog **J. P. Roux**'nun bir gözlemini buraya aktarmak istiyorum:

"Anadoludaki Türk göçebeleri arasında yaptığım ve bazı başkaları tarafından yerleşik çevrelerde yapılmış olanları karşılayan soruşturmalar, yoksul *tabakanın dokuz yüzyıllık Müslümanlaşmadan sonra, ortaçağdaki inançlarından, bazı kalıntılardan çok fazla şeyler muhafaza etmiş olduğunu açıkça göstermektedir."*[37]

Dr. Yaşar Kalafat da, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri* adlı ve gerçek bir emek ürünü olan araştırmasının **"Sözbaşı"** bölümünde diyor ki:

"Bugün, Türk dünyasının büyük çoğunluğu Müslümandır. Buna rağmen başlangıçtaki Türk inançları da, İslamiyet içinde, hayatımızdaki etkinliğini korumaktadır. Tabiatiyle, bunların bir kısmı fonksiyonları değişime uğrayarak, ama bir kısmı da aynen yaşayarak devam etmektedir."[38]

Kalafat'ın saptadığı uygulamalardan birkaçı şöyle özetlenebilir:

Boz atlı **yol Tengrisi** (yol iyesi, yolda sıkıntıya düşen darda kalanların yardımına koşar: **Hızır Nebi** ve **ilyas/Hıdırellez inancı**[39] **yeryüzü iyeleri,** yeyüzünde yaşayan insanlara yardım ederler. Bunlar, karlarla kaplı yüksek **dağ** doruklarındaki kaynaklarda, gözlerde yaşar: Köroğlu Destanında kahraman **Kalaylı Dağ**'daki Kırklarla buluşması;[40] her **suyun** bir iyesi vardır. Çocuksuz kadınlar, kurumuş ırmaklara süci/şarap salarak o ırmakların iyelerini memnun edip onların yardımı ile çocuk sahibi olunur; **Zemzem Suyu;**[41] **ağaç** ve **orman** kutsal varlıklardır: Siirt'te kayın ağaçları kutsaldır. Diyarbakır'da Sin ve Sidaş adlı iki kardeşin türbesi çevresindeki ağaçlara dokunulmaz ve dallarından koparanların öküz gibi böğürerek öleceğine inanılır, Keban'da Taşkesen köyünde bir tepenin üzerindeki tek ağaca kutsal gözüyle bakılır, Siirt, Elazığ, Tunceli ve Adıyaman illerinde tek tük görülen ardıç ve meşe ağaçları da kutsal sayılır;[42] **Od, ocak** iyele-

35) a.y., s. 217.
36) a.y., s. 221.
37) J. P. ROUX: ***Türklerin...;*** s. 195.
38) T.K.A. Ens., Yay., Ankara, 1990, s. 5.
39) s. 40.
40) s. 41.
41) s. 43.
42) s. 46.

rinin çok önemli bir yeri vardır: Diyarbakır'da ateş ocağa su dökülerek söndürülmez, Tunceli çevresinde ocağa karşı andiçilir vb.[43]

Doğrudan doğruya Anadolu Alevîliğinde yaşayan eski inançlar arasında da yalnızca bir-ikisine kısaca göz atalım: **ateşe** su dökülmez, arka dönülmez, ateşe andiçilir.[44] **Dağ, su** ve **orman** kutsaldır.[45] **Hıdırellez** bir Alevî inancı olarak sürer.[46] **Ölüm** sonrasında özellikle **Tahtacılar**'da bugün yaşayan gelenekler. bütünüyle İslamiyet öncesine aittir.[47] Bunun gibi, İslamiyet öncesinde Oğuz erkeklerinin **sakal** bırakmamaları, **12** sayısının kutsanması, Anadolu Alevîlerinde bugün de geçerlidir. Özellikle, İslamiyetin tüm kurallarına ve baskılarına karşın, **kadının** İslamiyet öncesi konumu değişmemiştir.[48]

Burada yalnızca bir fikir verebilmek ve bundan sonraki bölümleri daha iyi inceleyebilmek için bu örnekleri verdim. Yoksa, tartışmasız olan gerçek şudur:

"Türk Alevîlik ve Bektaşilğinin ana kaynağı Türk kültürü ve eski Türk dinidir."[49] *"Türkler kitleler halinde İslamiyeti kabul ettiler.*[50] *Şehir yerlerinde yeni dinin bütün icapları yerine gitirilirken, göçebeler, Müslümanlığı şeklen kabul ettiler."*[51]

VII

Türklerin İslamiyet karşısındaki bu tutumlarına karşılık Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinde siyasal iktidarın dayandığı sınıflar ve yönetici kadronun kendisi köklerinden kopmalarına koşut olarak ortodotks Sünnî İslam içinde yer alınca, daha sonraki yüzyıllarda Anadolu'da ulusallaştırılmış İslamiyet diyebileceğimiz Alevîlik ve bu niteliği taşımayan ortodoks Sünnîlik, halk ile devlet arasındaki çatışmanın ideolojik çatısını

43) s. 50-54; Ayrıca bkz. ABDÜLKADİR İNAN: ***"Türk Boylarında Dağ, Ağaç Ve Pınar Kültü"; Reşit Rahmeti Arat İçin***, TKA Ens., Yay., Ankara, 1966, s. 272-.277.

44) Örneğin bkz. NEJAT BİRDOĞAN: ***Anadolu Alevîliği Üzerine Notlar***. Günaydın, 2 Eylül 1991; MEHMET ERÖZ: ***Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) Ve Alevîlik-Bektaşlilk;*** Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1992, s. 70-72; İslamiyet öncesi için ayrıca bkz. ZİYA GÖKALP: ***Türk Töresi***; Türk Kültür Yay., İstanbul, 1975, s. 35-36; K. İNOSTRANTSEV: ***Eski Türkler'in İnançları Hakkında Birkaç Söz;*** çev. A. İnan, Belt., C. XIV, sayı 53, 1950, s. 2.

45)TURGUT AKPINAR: ***Eski ve Bugünkü Türkler'de Su-Kültü Ve Âdetler***. TTD, C. IX, s. 38; N. BİRDOĞAN: ***Anadolu...:*** 1 Şubat 1991; M. ERÖZ: s. 100, 103,366; ABDÜLKADİR İNAN: ***"Türlerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler"***; Mİ, C. I, s. 491-495.

46) M. ERÖZ: s. 361: ABO İLHAN: ***Hıdırellez, Hızır-İlyas Günü Ve Anlamı***. Cem D., Mayıs 1992, s. 24-25.

47) M. ERÖZ: s. 67, 80; ALIM KARAMÜRSEL: ***Eski Türkler'de Defin Törenleri İle İlgili Usul ve Âdetler***; TTD, C. XIII, s. 279, 281; BEDRİ NOYAN: ***Ölüm ve Ölüm Halinde Erkân;*** Cem D., Eylül 1992; FARUK SÜMER: ***Oğuzlar...;*** s. 45; CELAL NECATİ ÜÇYILDIZ: ***Taşeli Yöresinde Tahtacı Türkmenlerinde Gelenekler***; Cem D., Aralık 1991, s. 27.

48) Eski Türk inanç ve geleneklerinin İslamiyet sonrasında da sürmesi konusunda, ayrıca, özellikle bkz. ALİ RIZA BALABAN: ***Genelekler, Töre Ve Törenler***; Betim Yay., İzmir, 1983; BİRDOĞAN: ***Anadolu'nun Gizli...:*** BEDRİ NOYAN: ***Bektaşilik, Alevîlik Nedir?***; 2. basım, Ankara, 1987; A. YILMAZ: ***Tahtacılarda Genelekler***; CHP Halkevleri Yay., Ankara, 1948.

49) M. ERÖZ: ***Eski Türk...;*** s.7.

50) ay., s. 10.

51) Bazı Alevî yazarların özellikle Nejat Birdoğan'ın Aktüel Dergisinde (20-26 Ekim 1994) *"Alevîlik İslam Dışıdır"* başlığı altında yayımlanan açıklaması üzerine yoğunlaştırdıkları ve Alevîliği İslamiyetin ta kendisi imiş gibi göstermeye ve temelinin Kuran'da bulunduğunu kanıtlamaya yönelik çabalarının tarihsel ve bilimsel verilere aykırı olduğunu, burada özetlenen bu gerçekler karşısında, belirtmek gerekir.

oluşturaracaktır, Bu nedenle de, Anadolu'da Alevîlik, **halkçı-devrimci bir ideoloji** olurken, Sünnîlik **tutucu-baskıcı** devlet çevrelerinin ideolojisi olacaktır. Aynı nedenledir ki, inceleyeceğimiz üzere, Ulusal Kurtuluş Savaşımızda ve Cumhuriyet'in 1939'a değin olan döneminde Alevîler Mustafa Kemal'in yanında yer alacaklardır. Bugün tutucu ve gerici çevrelerin hem Atatürk'e ve devrimlere, hem de Alevîlere, hatta Türklüğe karşı olmaları da yine aynı nedenledir.

Alevîliğin bu niteliğine karşılık, bütün Sünnî Türklerin Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinde mutlak olarak egemen ve yönetici çevrelerin ideolojisini benimsedikleri gibi bir savda bulunmadığımı da –altını çizerek– belirtmek isterim. Sünnî halk kitlelerinin salt öyle oldukları için halkçı-ilerici bir nitelikten yoksun bulunduklarını söylemek hiç de olanaklı değildir. Bir kez Anadolu'ya gelirken Türklerin yüzeysel de olsa Sünnî olduğu anımsanmalıdır. Alevîlik, Anadolu'da bir süreç içinde varlık kazanacaktır. Kaldı ki, yüzeysellikten giderek ortodoks Sünnîliğe kayan halk kesimi de eski Türk inançlarını bugüne değin bile sürdürmektedir. Örneğin; bugün, totemik temele dayanan inançları nedeniyle Alevîler tavşan eti yemiyorlarsa, Sünnîler de tavşanı uğursuz sayarlar; Sünnîlerin yolcu uğurlarken arkalarından su dökmeleri ya da "su gibi aziz ol" deyişleri ile Alevîlerin suya ilişkin inançları arasında temelde bir başkalık yoktur; hiçbir Sünnî köyünde –tutucu tarikatlar buralara girmediği sürece– kadın toplumsal yaşamdan dışlanmış değildir; Sünnîler de dilek tutup kutsal sayılan yer ve şeylere çapıt bağlarlar, adak niyetine kurban keserler... Bundan dolayıdır ki, Osmanlıya karşı Alevî ayaklanmalarının bittiği yerde Sünnî halk hareketleri başlayacaktır. Benim burada vurgulamak istediğim ister Alevî, isterse Sünnî olsun, halk çoğunluğunun karşısında yer alan iktidarların Sünnîliği bir devlet ideolojisi durumuna getirmeleri ve buna koşut olarak da köklerinden koparak Türk halkına yabancılaşmalarıdır. Üstelik, Osmanlının batılılaşma girişimlerinin ülkenin emperyalist batılı devletlerce sömürgeliştirilmesi ile atbaşı yürüyecek olması karşısında, Sünnî halk, bu sürecin gerçek niteliğini kavramayacağı için, bu durumu bir **"dinden çıkma", "gâvurlaşma"** olarak değerlendirerek, yanlış bir gerekçe ile de olsa bu sürece tepki gösterecektir. Bunun en belirgin örneğini, Tanzimat döneminde Sünnî-İslamcı akımlarının bir kolunun antiemperyalist olmasında ve bunların uzantılarının Ulusal Kurtuluş Savaşımız içinde de yer almasında göreceğiz.

VIII

Irène Mélikoff, "Alevî" sözcüğü ve Alevîliğin ortaya çıkışı için, **"Bilimsel açıdan bu sözcük yanlıştır. Alevîlerin tarihteki adı 'Kızılbaş'tır: XV. ve XVI. yüzyıllarda, Kızıbaşlar, ilk Safevîler olan, Şeyh Cüneyd, Haydar ve Şah İsmail taraftarı Türkmen boylarıydılar. Kırımızı bir serpuş giyiyorlar, bunun için de onlara 'Kızılbaş' deniyordu.... <Alevî> sözünün, 'Kızılbaş' deyiminin yerini alması daha**

yakın zamandadır"[52] demektedir. Gerçekten de, Şeyh Cüneyd, Haydar ve Şah İsmail'in Anadolu Türk halkı üzerindeki etkileri sonucunda **Kızılbaşlık** bu dönemde Anadolu'da ortaya çıkmış bulunmaktadır.[53]

Bu noktada yukarıda kısaca değindiğim gerçeğe yeniden dönmek ve şu soruyu açık bir biçimde yanıtlamak gerekiyor: Pekiyi, bu tarihlerden önce Anadolu'ya gelip yerleşmiş olan Türkler, Şiî miydi? Bu sorunun yanıtını önce **Melikoff**'tan alalım:

"Uzun yıllar inceleme alanlarım 'Kızılbaş' çevreler ya da bugün onlara dendiği gibi, Anadolu 'Alevî' çevreleri oldu. Önceleri, Şiîliğin Kızılbaş görünümü... İnanç biçimiyle karşı karşıya olduğumu sanıyordum. Fakat araştırmalarımı, iki yıldan beri aynı olguya daha arkaik biçimde rastladığım İran Azerbaycan'ına uzandırma fırsatını buldum; ve bu bölgedeki gezilerim, beni görüşümü biraz değiştirmeye zorladı. Söz konusu olan, Şiî bir İslamlık değil, daha çok, Safavî propaganda ile Şiîleştirilmiş ve sûfileştirilmiş, Türkmen bir din anlayışı idi. Kökeni Müslüman olmayan, fakat Safavî porpagandasının Şiî İslamî bir cila ile kapladığı bu din, daha sonra, şüphesiz XVI. yüzyıldan ve Balım Sultan döneminden başyayarak, bazı bölgelerde, öncelikle de Anadolu'da, başlangıcında muhtemel olarak Osmanlı yönetimince yönlendirilmiş bulunan Bektaşî dervişler kardeşbirliğinin (confrérie) sorumluluğunda, 'tarikat' biçiminde kurumlaştı. Gerçekte, bu dönemde Anadolu'da çok yaygın olan ve bir Şiîlik göstergesi sayılmayan, Ali ve Kerbela şehitlerine karşı dindarca bir saygı dışında, Şiîliğin, aşırı ya da aşırı olmayan, hiçbir görünümünü ortaya koymayan bu tarikat, eski Türklerin dinî ve sosyal yaşamlarının basit ve kolay bir İslamlığa uygulandığı bir halk inanışı biçimini yayması dolayısıyla, Sünnîliğe pek az uyuyor olsa da, halkın din duygusunu karşılıyordu."[54]

Şu duruma göre, bugün adına Alevîlik dediğimiz inanç ve davranış biçiminin temeli Şiîlik değil, fakat Anadolu Türklerinin İslamiyeti –ki özünde bu Sünnî İslamdır– kendi yaşam koşulları, gelenek ve töreleri açısından ve yüzeysel olarak kavramış olmalarıdır. Safevîlerin etkisi, bu temel üzerinde yükselmiş bulunmaktadır. İlerde inceleyeceğiz: 1153 yılında patlak veren Büyük Oğuz Ayaklanması sırasında Oğuzlar Müslümanlaşmışlardı, ama Şiî değillerdi, fakat Müslüman din adamlarına karşı sistemli bir kıyım gerçekleştireceklerdir. Yine göreceğiz: Anadolu Türklerinin İslama ısınmalarında büyük rolü bulunan, fakat Anadolu'da Alevîliğin biçimlenmesinde de o denli etkisi olan **Ahmet Yesevî** Sünnî bir –deyim yerindeyse– İslam misyoneriydi. Yine inceleyeceğimiz ve 1239 yılında Anadolu'yu sarsan Babaîle Ayaklanmasında Babaîlik, Ahmet Yasevî'den esinlenecektir. **Hacı Bektaş**'ın bu ayaklanmanın önderi **Baba İshak**'ın müridi olması da bir başka olgu olarak karşımıza çıkıyor.

Sünnîliği benimseyen, hatta bunu yaymak için çaba gösteren Türklerin İslamiyeti nasıl algılamış oldukları konuya ışık tutacak bir başka gerçektir. **Abdülkadir İnan,** Müslüman Türklerin Asya'da İslamiyet maskesiyle tarih boyunca, hatta XX. yüzyılda bile

52) IRENE MELİKOFF: ***Uyur İdik Uyardılar – Alevîlik-Bektaşîlik Araştırmaları;*** çev. Turan Alptekin, Cem Yay., İstanbul, 1993, s. 33-34.

53) Bu konuda bkz. WALTHER HINZ: ***Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd -XV. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Haline Yükselişi;*** çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, 2. basım AKDTYK, TTK. Yay., Ankara, 1992.

54) I. MELİKOFF: s. 55-56.

Şamanist inançlarını nasıl sürdürdüklerini örnekleriyle sergilemektedir. Daha da ilginç olanı, tam bir Sünnî Müslüman olan **Kaşgarlı Mahmud**'un Divan-ü Lûgat-it-Türk'te Şamanist inanç ve kavramları hiç yadırgamadan ve benimseyerek anmış olmasıdır. Dede Korkut Kitabı'ndaki kahramanların Müslümanlıkları, İnan'ın deyişiyle, **"arı sudan abdest alıp iki rekât namaz kılmaktan (o da sıkıştıkları zaman) ibaretti"**, içlerinde imamlık ve müezzinlik yapacak biri bile yoktu.[55]

Prof. Dr. Mustafa Akdağ'ın, buraya değin belirtmeye çalıştıklarımın belli bir açıdan genel bir değerlendirmesi niteliğinde olan şu sözlerinin burada yinelenmesi, konuyu biraz daha aydınlığa kavuşturacaktır:

"İslam devletlerinde, medrese denince, sadece ahiretle uğraşan din adamı [anlaşılmaz]. *Bürokrasi sınıfını da hazırlayan bir mektep anlaşılması icap* [eder]... *Onun için, hükümet nüfuzunu şehirli-medreseli birliğine dayayan devletlerde din anlayışının Sünnîlikten başka türlü olmasına imkân yoktur. Anadolu Türk cemiyetini mazinin böyle bir gelişmesi içinde mütalaa edersek, Büyük Selçukîlerde, Anadolu Selçukîlerinde ve nihayet Osmanlılarda, medreselerin bürokrasiye hâkim olmaları sayesinde siyasî iktidarın dahi onların nüfuzunda olarak devam ettiğini görürüz.... Mahdut büyük şeyhlerinin uzun gayretle elde ettikleri felsefî görüşleri ve derin din bilgileri müstesna, Şiîlik-Kızılbaşlık, din anlayışını ve İslam prensibini, büyük emekler ve geniş bilgiler ocağı demek olan medrese müessesesinin aksine olarak, basitliğe naklediyordu. Çoğu Türkmen olan göçebe halkının da Şamanîlikten sahip oldukları birtakım âdetlerin İslam dinini de kaidesi olarak ifadesi elbette bu göçebe unsurunu fethedecekti. Anadolu'da görülen tarikat faaliyetlerini ve arasıra büyük isyanlar şeklinde, devlete, yani şehirli-medreseli siyasî nizamına karşı vukua gelen ayaklanmaları gözden geçirdiğimiz zaman, bunu daha iyi anlarız."*[56]

Şurası önemlidir: Safevîlerin Anadolu'daki bu yüzeysel İslâmiyeti, başka bir deyişle de İslamî görüntü altında varlığını sürdüren eski Türk inançlarını, Kızılbaş/Alevî çizgisine çekebilmesinin temelinde yatan neden yalnızca ideolojik değildir. Gerçek neden, Osmanlı düzeninin Anadolu Türkü karşısında giderek kazanmaya başladığı niteliktir.

Prof. Dr. Faruk Sümer'e göre:

"Bu konunun en dikkate değer tarafı, Şî'îliğin İran'a Anadolu'dan getirilmiş olmasıdır. Şî'îliği İran'a getiren unsur da Safevî devletini kuran ve Kızılbaş adı ile anılan Anadolu Türkleridir. Anadolulu Türklerin Safevî devletini kurmaları ve bu unsurun zor kullanarak Şî'îliği İran'ın rakipsiz bir mezhebi haline getirmesi bugüne kadar ilim âlemince layıkiyle anlaşılmamış bir konudur."[57] *"... XV. yüzyılın ikinci yarısında*

55) ABDÜLKADİR İNAN: ***"Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları"***; Mİ, C. I, s. 462-479, özellikle s. 483, 469; İnan'ın bu makalesinde verdiği birçok örneğin her biri ayrı ayrı bu konuyu kanıtlayacak niteliktedir. Örneğin; *"İbni Batuta'nın Sinop'ta gördüğü cenaze töreni de Şamanizm kalıntılarını ihtiva etmesi bakımından önemlidir. Onun tavsifine göre İbrahim Beyin anasının cenaze töreninde ahali elbiselerini ters giymişlerdi; başları açıktı. Ulema ise sanklarına siyah bir şey bağlamışlardı. Şüphesizdir ki bu törenin de <şer-i şerîf> ile ilgisi yoktur"* (s. 477). İnan, Kaşgarlı Mahmud için, ***"Divan-ü Lugat-it-Türk'te Şamanizme Ait Kelimeler"*** adlı makalesinde *"Müslüman Türklerin eski Şamanizm kalıntılarından olan kelimeleri ve terimleri izah ederken tam bir Şamanist gibi konuşuyor"* demektedir (Mİ., C. II, s. 318). Ayrıca bkz. ABDÜKKADİR İNAN: ***"Yasa, Töre-Türe Ve Şeriat"***; Mİ, C. II, s. 222-228.

56) M. AKDAĞ: ***Türkiye'nin İktisadî...***; C. I, s. 282-283.

57) FARUK SÜMER: ***Safevî Devletinin Kuruluşu Ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü (Şah İsmail İle Halefleri Ve Anadolu Türkleri)***; AKDTYK, TDK. Yay., Ankara, 1992, s.1.

İran'daki halkın çoğunluğu Sünnî mezhebine sâlik idi. İsmail, buyruğundaki Anadolu Kızılbaş Türkleri ile kan ve ateş saçarak bu Kızılbaş Türklerin Şî'îlik anlayışını İran'daki Sünnî halka kabul ettirdi. Bilhassa Şah İsmail devrinde bu Şî'îlik İranlıların anladığı Şî'îlikten, birçok bakımlardan, farklı idi."[58]

Ve **Sümer** ekliyor:[59]

"XV. yüzyılın ortalarında Anadolu'daki göçebe ve köylülerin dinî inançları... anlaşıldığına göre, medresenin tesiri dışında kalan köylü ve göçebelerin mühim bir kısmı sathî bir İslamiyetin görünüşü altında Orta-Asya'dan getirdikleri eski dinî inanç ve telakkilerini devam ettiriyorlardı."[60]

İşin özü, Osmanlının **Çaldıran** zaferinde saklıdır. **Prof. Dr. Faruk Sümer**'in belirttiği üzere Safevî Devletini kuranlar bütünüyle Türklerdi. Pekiyi, kimlerdi bu Türkler? Yine Sümer'den izleyelim:

"Ustacalı-Usta-Hacılu (Safevî eserlerinde Ustaclu), Rumlu, Tekeli, Zulkadr, Şamlu, Afşar, Kaçar. Bunlardan Ustacalılar Sivas-Amasya bölgesinden gitmişti. Rumlular'ın Tokat-Amasya, Çorum, Koyul-Hisar, Bayburt ve İspir köylülerinden mürekkeb [oluşan] bir teşekkül [birleşim] olduğu görülüyor. Tekeli, adını Teke sancağı denilen Antalya bölgesinden almıştır. Tekeliler arasında Menteşe (Muğla bölgesi) köylülerinden bir bölük halk da vardı. Zulkadr, Maraş, Elbistan, Yozgat bölgesindeki Dulkadırlı ulusuna mensup bir boydu. Şamlu, yazın Sivas'ın güney tarafında ve Uzun-Yayla'da oturan, kışın Haleb bölgesinde yaşayan Türkmenlerin Beğdili, Harbendelu, İnallu gibi oymaklarının kollarından meydana gelmiştir. Devletin kuruluşunda ve ilk devirlerde asıl mühim rolleri bu oymaklar oynamışlardır. Afşar (Avşar), Dulkadırlu (İmanlı Avşarı), Haleb Türkmenleri (Gündüzlü ve Alplu Afşarı) ve Ak-Koyunlu Afşarlarından (daha önce İran'a gelen ve Kuh-Gilûye'de oturan Mansur Beğ Afşarları) teşekkül etmiştir. Kaçar (Kacar)'a gelince bu oymak XV. yüzyılın sonuna doğru, Ak-Koyunlular devrinde, Anadolu'nun Boz-Ok (bugünkü Yozgat) bölgesinden gelmiş ve Azerbaycan'da yurt tutmuştu. İkinci kademede bulunan teşekküllere gelince bunlar: Varsak, Çepni, Cerid-Silsüpür, Turgutlu, Bayat, Bozcalu, Arabgirlu, Hınıslu, Çemizgezeklü ve diğerleridir."[61]

Ve **Şah İsmail, Hatâî** adıyla **Türkçe** şiir yazmaktadır. Karşısındaki Osmanlının başı **Yavuz Sultan Selim** ise **Farsça** şiir yazıyordu. Ordusu ise, başlıca Hıristiyanlardan devşirme Yeniçerilerden, yardıma gelmiş Sırplardan ve başka yabancılardan oluşuyordu. Osmanlı tarihçisi **Hoca Saadeddin Efendi** de, Şah İsmail'i ve başında bulunduğu Türkleri;

Başına tâc aldı çıktı ol pelid

İtti bîidrak Etraki mürid

diyerek ve Türkleri kafasız, anlayışsız olarak nitelendirerek aşağılıyordu.

---

58) a.y., s. 2-3.

59) a.y., s. 7.

60) Dikkat edilmesi gereken nokta şudur: *"Bugünkü İmâmiyye (İsnaşeriyye = Caferriye) mezhebi, bilhassa Şah Tahmasb'dan itibaren başlayan uzun bir gelişmenin neticesinde oluşmuştur. Bu gelişmede dış âmillerin de tesiri inkâr edilemez."* (a y, s. 201).

61) F. SÜMER: ***Oğuzlar...***; s. 153.

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİ

"Selçuklu Türkmen bolub, karıntaşımız teyip, ilke ve halkına faidesi tigmedi."

Ebûlgazi Bahadır Han

1) TOPLUMSAL YAPI

- I -

Kabileler ya da kabilelerin oluşturdukları siyasal birimler arasında değil, fakat doğrudan doğruya bir devlet içinde, ekonomik ve toplumsal nedenlerle oluşan direnme ve başkaldırma biçimindeki bellibaşlı ilk eylemi Büyük Selçuklularda görüyoruz. Büyük Selçuklularda, daha sonra da Anadolu Selçuklularında artık iyice biçimlenen ve halk eylemlerinin içinde geliştiği toplumsal çevçeve, birçok açıdan günümüze değin varlığını sürdürecektir.

Gerçekte, Anadolu Selçuklu toplumsal yapısı üzerine kurulu olan devlet örgütü, Büyük Selçuklu devlet örgütünün bir devamıdır ve Anadolu Selçukluları, birincisinin batıdaki koludur.[1] Bu nedenle, Selçuklular dönemi üzerinde toplumsal yapı açısından dururken, her iki devlet birden ele alınacaktır.

Selçuklu devletleri, günümüz Türkiyesine uzanan Türk tarihinde, toplumsal yapının kesin ve sert çizgilerle belirginleştiği devletlerdir. Denebilir ki, Türk toplumsal yapısı, Asya'da atılan temeller üzerinde, Selçuklular döneminde belirgin niteliğini kazanmış, bu nedenle de günümüzün sorunlarının çoğunun kökleri de, Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinde giderek gelişip Anadolu topraklarını sarmıştır.

II

Selçuklularda gözlemlenen en önemli gelişme, toplumsal ayrımlaşmanın büyümesi ve kesinleşmesidir. Gerçekten de, **"X. asırda.... büyük zenginler ile fakir kitleler arasında husule gelen [oluşan] iktisadî tezat ve uçurumlar.... birbirine düşman zümreler meydana çıkarmış idi."**[2]

Sınıflaşmada ana etken olan tarımsal üretimin özünü oluşturan toprak düzeni Uzunçarşılı'nın sözleri ile özetlersek şöyleydi:

"Seçukî devleti topraklarındaki halk, arazinin idare tarzına göre ikta, mülk ve vakıf reayası idiler; bunlar öşür ve vergilerini kimin reayası iseler ona verirlerdi; toprak nereye aitse köylü de oranın reayası sayılırdı. Toprak ikta ise ve ikta kime verilmişse orayı ekip biçen halk da o iktanın sahibinin reayasından addedilirdi. Toprak vakfa tahsis

1) İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI: ***Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal***; 2. basım TTK Yay., Ankara, 1970, s. 59.

2) OSMAN TURAN: ***Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslam Medeniyeti***; 2. basım, Turan Neşriyat Yurdu Yay., İstanbul, 1969.

kılınmış veya mülkiyet üzere kime terk edilmiş ise, reaya da oranın malı idiler. Bir mülk arazi vakfa intikal etse [geçse] *veya bir iktâ mülk olsa köylü de toprağı ile beraber vakıf veya mülk raiyyeti olurdu."*[3]

İktalarda, mülkiyet hakkının sahibi devletmiş gibi görünmekte ise de, uygulamada ikta sahibinin mülkiyete benzer bir hakkı olduğu ve hakkının kapsamını genişletmek için yollar aradığı anlaşılmaktadır. Örneğin; Meliki Adil Nureddin Mahmud'un askerlerinin şöyle dedikleri biliniyor: *"İktalar bizim mülkümüzdür, evlatlarımız bizden sonra vâris olurlar. Onun için biz de emin olarak muharebe ederiz."*[4] XII. yüzyılda durum şuydu: İkta sahipleri görev yapamayacak kadar yaşlandıklarında ya da öldüklerinde, göreve başlarken verilen parça çocuklarına geçiyor, fakat görev sırasında yükseltilmeleri nedeniyle verilen iktalar devlete dönüyor ya da o göreve yeni atanana veriliyordu. Bu nedenle de, ikta sahipleri daha görevde iken o toprağı vakfetme yoluna başvuruyorlardı. Böylece bir yardım kurumu oluşturmuş gibi gözüküyorlar, ama gerçekte vakfın yöneticiliğini ve gelirinin belirli bir bölümünün çocuklarına bırakarak iktanın bu yolla vârislerinin elinde kalmasını sağlamış oluyorlardı.[5] Görüleceği üzere, bu yola Osmanlı döneminde de sıkça başvurulacak ve devletçe belirli bir görevi yapması karşılığında kişiye geliri ile geçinmesi için verilen devlet toprakları özel mülklere dönüştürülmeye devam edilecektir.

Ayrıca, devlet topraklarının doğrudan özel mülke dönüştürüldüğü görülmektedir. Örneğin; Moğollar zamanında ikta sahipleri, ellerindeki toprakları mülk durumuna getirmişlerdir. İlhanlılar, bu toprakları yeniden mirî toprak durumuna getirmeye çalışmışlar, ancak sahiplerinin direnmeleri ile karşılaştıklarından, Gazan Han, 3.600.000 dirhem karşılığında, mülk olarak bırakılmasını kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu toplam, İlhanlıların kendilerine bağlı bütün Anadolu'dan 33.000.000 dirhem vergi aldıkları düşünülürse, özel mülk durumuna geçirilen toprağın tutarına ilişkin bir kanı uyandırabilir. Bu gelişimin sonucunda, Anadolu'daki çoğu topraklar özel mülke dönüştürülmüştür.[6]

Mülk arazi ise, devlet tarafından, devlete yaptıkları işler karşlığı vb. nedenlerle çeşitli kişilere verilmiş olan topraklardı. Bu toprakların da bir bölümü vakıf biçimine dönüşmüş olmakla birlikte, genellikle tam bir mülkiyet konusu olarak kalmışlardır. Bu çeşit topraklar; hibe, satış ve miras yolu ile bir başkasına devredilebilirdi. Bu durum da, yeni mülk sahibi tam anlamı ile mülkiyet hakkını kullanabileceği için, mülkiyetin yaygınlaşması sonucunu doğurmuştur.[7]

Devlete ait mirî topraklarda da gerçekte ancak bazı haklar devletindi. Toprağı işleyen ve kullanan yine bireydi. Akşehir yöresindeki Alp-saru köyünün şehzâde Ebu'l Muzaffer Rükneddin Kılıçarsalan'a devrine ilişkin bir belge bu bakımdan ilginçtir. Belgeye göre, "mirî topraklara dahil olması icabeden bu köyün devlete ait hakları (vergi)

3) İ. H. UZUNÇARŞILI: ... ***Medhal...;*** s. 116.
4) a.y., s. 53.
5) M. AKDAĞ: ***Türkiye'nin İktisadî...*** C. I, s. 25.
6) O. TURAN: ***Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku...;*** s. 556-557.
7) İ.H. UZUNÇARŞILI: ***....Medhal...;*** s. 115.

hususî bir şahsa" devredilmektedir.[8] Kaldı ki, köylerde alım-satıma, faize konu olabilen tam bir kişisel mülkiyet de bulunmaktaydı.[9] Köylerdeki bu özel toprak mülkiyeti, Anadolu'da geniş topraklara sahip varlıklı bir köylü ağa kesiminin gelişmesine yol açmıştı.[10]

Şu duruma göre; ne gibi bir hukuksal terminoloji kullanılırsa kullanılsın, mirî toprak rejiminin varlığı, geniş özel toprak mülkiyetinin gelişmesine engel olamamış, tersine belki çoğu yerde fetih yolu ile elde edilen toprakların özel mülkiyete devrindeki güçlüğü azaltmıştır. Konumuz bakımından bunun ilk önemi, bir yanda sayıca az bir kesimin geniş toprakları elinde bulundurması ve giderek bunun kapsamını genişletmesi, bir yanda da topraksız köylü çoğunluğunun bulunması ve sayılarının giderek artmasıdır.

III

Toplumsal sınıfların karşılıklı oluşumunu ve bu oluşumda devletin yerini belirleyen bir başka gelişim de, ticaret alanında görülür. Gerek iç, gerekse dış ticaret Büyük Selçuklu Devletinde sürekli olarak gelişmiş, Anadolu Selçuklularında ise, devlet, ticaretin gelişmesi için özel bir çaba göstermiş ve devlet hazinesine bu amaçla büyük giderler yüklenmiştir.

Anadolu'daki kervansarayların bazıları, bu alanda devletçe yapılanların birer kanıtı olarak günümüze değin ulaşmış bulunuyor. XIII. yüzyılın son 80 yılı içinde Anadolu'da yapılan kervansaray sayısı 96'dır.[11] Bu kervansaraylarda yolcular hayvanları ile birlikte üç gün parasız olarak kalabiliyor ve yemek yiyebiliyorlardı.[12] Her 18 milde bir, ticaret yolları üzerinde bir han ya da kervansaray yapılmıştı. Bu 18 mil ölçüsü, deve ile 9 saatte, başka bir deyişle de, bir gün boyunca alınabilecek yol uzunluğuna dayanıyordu. Böylelikle, kervancılara yolculuk ettikleri süre boyunca her günün akşamı geceleyebilecekleri ve gereksinmelerini karşılayabilecekleri bir yer sağlanmış oluyordu.[13]

Ticaretin gelişmesi kuşkusuz her devletin yararınadır. Ancak bu amaçla devlet hazinesine yüklenen giderler, uygulamada tacirlerin kişisel çıkarlarını kollamak anlamına da gelir. Bu açıdan bakıldığında, devletin ticaretin gelişmesine yardım ve katkıları arasında, ticaret kervanlarının örgütlendirilmesi, kervanların ve ticaret yollarının askerî yönden güvenliklerinin sağlanması, tacirlerin uğrayacakları çeşitli zararların devlet hazinesinden karşılanması ve kervanlara karşı yapılacak herhangi bir saldırıya karşı dev-

8) OSMAN TURAN: ***Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar - Metin, Tercüme, Araştırma;*** TTK Yay., Ankara, 1948, s. 32 ve Vesika XXXI.

9) D. SOURDEL-J. THOMINE SOURDEL: ***Un Acte de Vente Arabe Portant sur la Réqion d'Ahlat au VII/XIII e Siécle;*** T.A.D., C. VI, sayı 10-11, s. 56 vd.; OSMAN TURAN: ***Selçuklu Türkiyesi'nde Faizle Para İkrazına Dair Hukukî Bir Vesika;*** Bell., C. XVI, sayi 61, 1952, s. 251-253.

10) MEHMET FUAD KÖPRÜLÜ: ***Les Oriqines de L'Empire Ottoman;*** Publié par L'Institut Français D'Archeologie de Stamboul, Parls, 1935, s. 63.

11) OKTAY ASLANAPA: ***Ortaçağda Türklerin İleri Bir Sosyal Müessesesi: Kervansaraylar;*** TKD, C. II, sayı 5, 1963. s. 28.

12) OSMAN TURAN: ***"Selçuklular Zamanında Türkiye" (Selçuklular Ve İslamiyet'te),*** s. 66.

13) TAMARA TALBOT RICE: ***The Seljuks in Asia Minor;*** Thames and Hudson, Londra, 1961, s. 101.

letin askerî birlikler göndermesi, hatta seferler düzenlemesi bulunduğu da görülmektedir. Antalya daha Selçukluların elinde değilken, buraya egemen olan İtalyanların İskenderiye ile ticaret yapan Müslüman tacirlerin mallarına el koymaları üzerine Gıyaseddin Keyhusrev'in 1206'da Antalya üzerine sefer düzenlemiş olması bu konuda bir örnektir.[14]

Dış ticaretin geliştirilmesi için Anadolu Selçuklu sultanları, uluslararası antlaşmalar da yapmışlardır. Örneğin; İzzeddin Keykâvus'un Kıbrıs Kıralı Hugues ile yaptığı antlaşmaya göre, iki taraf tacir ve denizcileri serbest giriş-çıkış hakkı elde edebiliyorlar, yabancı tacirin ölümünde malların geri verilmesi kabul ediliyordu.[15] Alâaddin Keykûbad'ın Venedikliler ile yaptığı antlaşmaya göre ise; serbest ticaret hakkı yüzde 2'den fazla gümrük alınmaması, Venedikli, Pisalı ve öteki Latinler arasında bir anlaşmazlık çıktığında bunun Latinlerin kendi yasalarına göre çözümlenmesi, ticarî amaçlarla ülkede bununan Latinlerce adam öldürme ve hırsızlık suçları işlendiğinde ise bu eylemlerin Selçuklu Devleti yargısına bağlı olduğu kabul edilmekle birlikte **'şer'î** mahkemelerde değil, fakat **örfî** davalara bakan mahkemelerde bakılması öngörülüyordu.[16] Bu gibi antlaşmalar bu dönemde ticaretin ne denli gelişmiş olduğunu göstermek bakımından önemli birer belge niteliğindedir. Gerçekten de, örneğin Ankara keçisi tiftiği XIII. yüzyılda İngiltere ve Fransa'ya satılabiliyordu.[17] Ticaretle ilgili birtakım sözcüklerin bu dönemde Türkçeye girmiş olmaları da bir rastlantı sonucu değildir. Sözgelimi; **"notar"** (noter), **gümrük** (commercium), **piyasa** (piazza = meydan) sözcükleri bu dönemin ürünüdür.[18]

Bu dönemde girişilen savaşlar da, ün ve onur elde etmek ya da salt ülkeyi genişletmek için değil, fakat genellikle ticarî açıdan önemi bulunan yerleri ele geçirmek içindir. Örneğin Sinop'un ve Antalya'nın alınması ile ülke biri kuzeyde ve biri de güneyde olmak üzere iki önemli ithalat ve ihracat liman kentine sahip olmuştur.[19]

IV

Anadolu'da büyük kentlerin gelişmesinin de toplumsal ve siyasal yapımız üzerinde önemli sonuçları olacaktır. Bu nedenle, bizi doğrudan ilgilendiren Anadolu kentleri üzerinde kısaca durmak gerekiyor: Prof. Dr. Osman Turan'ın verdiği rakamlar doğruysa, **Konya, Kayseri, Sıvas, Erzurum** gibi kentlerin nüfusu 100.000'i aşmış bulunuyordu. XIV. yüzyılda **Sıvas**'ın nüfusu 120.000'e ulaşmıştı.[20] **Malatya**'da ise 12.000-19.000 adet kumaş tezgâhı (navl) bulunuyordu.[21] Kentlerde **"Pirinççiler Hanı", "Meyve Hanı",**

14) TUNCER BAYKARA: ***"Bir Selçuklu Şehri Olarak Antalya"; Antalya IV. Selçuklu Semineri, 13-14 Mart 1992-Bildiriler;*** Antalya Valiliği Yay., Antalya, 1993, s. 39.
15) O. TURAN: ***...Resmî Vesikalar;*** s. 110-115 ve Vesika LXVIII, LXIX, LXX, LXXII.
16) O. TURAN: a.y., s. 125-131 ve Vesika LXIII.
17) O. TURAN: ***"Selçuklular..."; (Selçuklular ve İslamiyet'te),*** s. 67.
18) OSMAN TURAN: ***Selçuklular Zamanında Türkiye - Siyasi Tarih, Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318);*** Turan Neşriyat Yurdu Yay., İstanbul, 1971, s. 305, n. 83.
19) AYNUR DURUKAN: ***"Selçuklular Döneminde Ticaret Hayatı ve Antalya"; Antalya III. Selçuklu Semineri, 10-11 Şubat 1989-Bildiriler;*** Antalya Valiliği Yay., İstanbul, 1989, s. 52.
20) O. TURAN. ***"Selçuklular...."; (Selçuklular Ve İslâmiyet'te),*** s. 67.
21) O. TURAN: ***Selçuklular... -Alp Arslan'dan...;*** s. 64.

"Pamuk Hanı" gibi adlar taşıyan yapılarda bulunan tacirler, bu gibi malların alım ve satımı işleriyle uğraşıyor, köylüler mallarını satmak için büyük kentlerdeki pazarlara getiriyorlardı.[22] **Sinop** ve **Antalya'**nın fethinden sonra, Selçuklu sultanları bu kentlere varlıklı tacirleri yerleştirmişler, onlara sermayelerini arttırmaktan başlayarak çeşitli yardımlarda bulunmuşlardır.[23] Kentlerde, başta **Yahudiler** olmak üzere[24] çeşitli etnik gruplara ait mahalleler kurulmuş, konsolosluklar açılmıştı. Gerçekte, Anadolu kentleri, çeşitli etnik ve dinsel gurupları barındıran birer büyük ticaret merkezleriydi.[25] Buralarda, Müslümanlar ve öteki dinlere bağlı olanlar, dinsel uyuşmazlıklara ve çatışmalara düşmeden, bir arada yaşıyorlardı.[26] Kentlerde yaşayan bütün bu gruplar için toplumsal yaşantı, güvenceli ve örgütlüydü.[27]

Bu noktada gözden kaçırmamamız gereken bir gerçek var. Anadolu'daki bu kentler, Yunan'dan, Roma'dan beri varolan yerleşim birimleriydi. Selçuklular zaten varolan bu kentlerde kendilerine yer edindiler. Başka bir deyişle, Selçuklular bu kentleri kendileri kurmuş değillerdi. Her ne kadar, Selçuklu egemenliği bu kentlere damgasını basacak ise de, Selçuklunun kendisinin Türklükten ne denli kopmuş olduğu da düşünüldüğünde, bu durumun, Anadolu kentlerinin genellikle kırsal kesime yerleşen ve yaşayan Türkmenlerle kentli nüfus arasında yeni bir kopukluk etkeni oluşturduğu belirtilmelidir. Bir başka açıdan bakarsak, Türkmenler, Anadolu'ya gelip yerleşik düzene geçtiklerinde bu yerleştikleri yerler gelişerek kentlere dönüşmüş değildir. Yakın zamanlarda önce kasabalaşan köylerin giderek kentleşmeleri bir yana bırakılırsa, bu durumun, genelde öteki uluslarda görülen kentleşme olgusundan ayrıldığı görülür. Anadolu ayaklanmalarında kentlerin düşmana aitmiş gibi kuşatılmalarını, hatta yağmalanmalarını ilerde incelediğimizde bu gerçeği anımsamamız gerekecektir.

V

Büyük Selçuklulardan başlayan bu gelişim sürecinde büyük bir varlıklı sınıf türemişti. Burada bu sınıftan kişilerin para ve mal varlıklarının ne boyutlara ulaştığına ilişkin bir fikir verebilmek amacı ile birkaçına değinmek yerinde olacak. Örneğin Çankırılı Nüsretüddin Çelebi'nin –taşınmaz malları dışında– 10.000 koyun, 70 at ve 500.000 dirhem nakiti olduğu; Moğolların Harput kadısı Seyyid Necdeddin'den 500.000 dirhem, Aksaraylı Şeyh Hacı Hâmûs'tan öteki mallarının yanı sıra 12.00 altın aldıkları bilinmektedir. Hoca Necdeddin'in bir kervandaki kumaş yüklerinin 50.000 dirhem değerinde olması, bir başka kervanda ise 300.000 yük şeker ile 100.000 altın bulunması konuya

22) M. AKDAĞ: ***Türkiye'ni İktisadi....;*** C. I, s. 20-22; A. DURUKAN: s. 50-59.

23) OSMAN TURAN: ***"Selçuklu Kervansayarları" (Selçuklular ve İslâmiyet'te).*** s. 95.

24) Yahudilerin 1492'de İspanya ve Portekiz'den topluca Osmanlı topraklarına göç etmiş olmaları daha önceki tarihlerde Anadolu'da Yahudilerin bulunmadığı kanısını uyandırabilmektedir. Oysa Yahudiler, Yunan ve Roma dönemlerinden beri Anadolu'da bulunmaktaydılar. Selçuklular döneminde Anadolu'daki Yahudiler için özellikle bkz. ABRAHAM GALANTE: ***Les Juifs sous la Domination des Turcs Seldjoukides***: İstanbul, 1941.

25) M. F. KÖPRÜLÜ: ***Les Oriqines de L'Empire Ottoman:*** s. 69.

26) a.y., s. 70-71.

27) Bu kentlere ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. C. CAHEN: ***Pre-Ottoman...;*** s. 189-202.

ışık tutacak niteliktedir. Yine bunun gibi, Kadı Sadreddin'in 20.000 dinarlık bir malvarlığı bulunuyor ve Sıvas'ta Kızıl Sarraf 15.000 dinarlık havaleyi karşılayabiliyordu.[28/29] İleri gelen devlet adamlarının gelir ve malvarlıklarının tacirlerden ve öteki varlıklardan hiç aşağı kalmadığı, belki daha fazla olduğu belirtiliyor.[30] Gerçekte, bireylerin malvarlıkları, onların devlet içindeki görevlerinin yüksekliğine koşut bulunuyor ve **"mesela, bir şehirde, hükümet ricalini teşkil edenlerin aileleri de zenginlikte birinciydiler.... hem siyasî, hem iktisadî kudretleri itibarı ile başta geliyorlardı."**[31]

VI

Bu aşamada yanıtlanması gereken sorular şunlardır: Ticarî ve sınaî kazançtan vergi alınmadığına, tersine tacirlerin zararları bile devlet kesesinden ödendiğine, ticaretin gelişmesi için karşılıksız yardımlarda bulunulduğuna göre, devlet bu harcamalarını nasıl karşılıyordu? Kervansayarlarda konaklayan yolculara parasız olarak sağlanan bu hizmetler için gereken para –bu yolcuların bir bölümünün de yabancı olduğu unutulmamalıdır– nereden sağlanıyordu? Din adamları her türlü vergiden bağışık tutulurken[32] ya da Melikşah'ın gümrük ve ilgili ticaret vergilerini kaldırması nedeniyle hazinede oluşan 600.000 dinarlık açık[33] kapatılırken hangi gelir kaynaklarına başvuruluyordu?

Bu harcamaların, yukarıda belirtilen ve vergilendirilmeyen gelir kaynakları dı-

---

28) O. TURAN: ***Selçuklular Tarihi...;*** s. 296-297.

29) Paranın satın alma gücü ve değeri için Osman Turan şu bilgiyi vermektedir: *"... el-Omarî'ye göre beylikler zamanında iyi bir koyun 12 dirhem, bir titl bal (takriben 1 kilogram) 1/3 dirhem, Germiyan'da bir mud buğday (100-120 kilogram) 15 dirhem fiyatla satılıyordu. Beylikler devri dirhemleri Selçuk devri dirhemlerine nazaran daha düşük olduğu göz önüne getirilirse bu fiyatları Selçuk devrine nazaran biraz daha azaltmak icabeder."* (a.y., s. 297).

30) Bu konuda bir fikir edinebilmek için şu açıklama ve bilgilere göz atmak yetecektir:

"Celâleddin Karatay, Necmedidin Nahçıvânî'yi vezirliğe getirmek istediği zaman âlim ve dindar kadı Necmeddin, devletin geçirdiği sarsıntı dolayısıyla, maaşları azaltmaya girişeceğini ve bu sebeple kendisine de yıllık 720 dirhem yeteceğini bildiriyor; fakat devlet adamlarının bu kısıntıya katlanmayacakları kendisine bildirilince Selçuk vezirlerinden en mütavazilerinden bulunan Mühezzebüd-din Ali'nin aldığı 40.000 dirhemi kabul ediyor; buna karşılık gelirini almaya yanaşmıyordu. Bu meblağ bugünkü paramızla 600.000 lira eder ki (1969 yılındaki 600.000 lira- Ç. Yetkin) devlet adamlarının hayat seviyelerini anlamak için bize kâfi bir fikir verir.... Konyalı vezir sahip Fahreddin Ali muazzam bir servete sahip idi. Kendisine, evlatlarına ve mensuplarına ait iktâlar hariç günlük iradı 7.000 dirhem tutuyordu. 200 hassa kölesi hizmetindeydi. Onu otağında ziyaret eden Abdullah bin Abdüzzahir büyük hükümdarlardan daha debdebeli bir hayat sürdüğünü, hayrat ve iyiliğinin çok olduğunu ve bununla şöhret bulduğunu söyler. 1285 (684) yılında Karahisar (Afyon) da bulunan hazinesinden 400.000 dirhem nakit Moğul Şehzadesi Geyhatu'ya göndermişti. İlhanî hümüdarı Abaga'dan, müsadere edilen servetini, bütün iktâlarını ve eski vezirlik makamını geri aldıktan sonra bu hükümdara, şahsî hesabına yılda iki bin bâliş (120.000 dirhem) para ve her yıl Anadolu'dan gönderilecek malların nakli için de 700 at temin ediyordu. Beylerbeyi Seyfeddin Toruntay hayatını kurtarabilmek için Abaga Han'a 400.000 dirhem para, 2000 at, Moğul kumandanlarına kıymetli hediyeler ödemiş ve 1000 kişilik bir Moğul kıtasının kışlık masrafını üzerine almıştı. Bu misaller yüksek devlet erkânının ne âzîm bir servete mâlik olduğunu göstermeğe kafidir." (O. TURAN: ***Selçuklular Tarihi...;*** s. 295-296).

"Sultanın muthabında hassa kulları ve umum saray halkı için yevmiye (günde) otuz baş koyun sarfediliriken, Çaşnigir Seyfüddin'in konağında her gün seksen baş koyun kesiliyordu" (İBNİ BİBİ: s. 105).

Başka örnekler için ayrıca bkz. O. TURAN: ***Selçuklular... – Alp Arslan'dan...;*** s. 534-535, 626, 631-632.

31) M. AKDAĞ: ***Türkiye'nin İktisadî...;*** C. I. s. 6.

32) O. TURAN: ***...Resmî Vesikalar;*** s. 59 ve Vesika LVI.

33) O. TURAN: ***Selçuklular Tarihi...;*** s. 267.

şında kalan vergilerle karşılanacağı doğaldır. **Hamdullah Kazvinî**'nin verdiği rakamlara göre bunalımlı bir döneme rastlayan 1336 yılında bile Anadolu Selçuklu Devletinin topladığı vergilerin tutarı 17.000.000 dinara (altına) ulaşıyordu ki, aynı dönemde Fransa Krallığının yılda 3.000.000, İngiltere Kırallığının ise 4.000.000 altın vergi toplamış olduğu düşünülürse, bu rakamın büyüklüğü kolayca anlaşılabilir.[34]

Türkmen köylülere[35] dayanan Selçuklu Devletlerinde, devletin ve asker ve sivil olmak üzere bütün devlet görevlilerinin giderleri, hemen hemen tümüyle tarımsal üretime konan vergilerle karşılanmaktaydı. İşte bu vergi siyasası nedeni iledir ki, Akdağ'ın belirttiği gibi, **"....cemiyetimizin tarihinde zirâî istihsalin** [tarımsal üretimin] **ilerleme ve gerilemesi hükümet düzeni, memleketin siyasî hayatı üzerinde tesirini derhal göstermesi itibarı ile birinci derecede önemli bir iktisadi işletme bölümü teşkil eder."**[36] Yine aynı nedenle, bu göz kamaştırıcı para ve malvarlığının temelini köylünün, başka bir deyişle kırsal kesimde yaşayan insanın emeği oluşturur. Kentlerde yaşayanlarla kırsal kesimde yaşayanlar arasında göçebelikten ve dinden kaynaklanan karşıtlığı daha önce belirtmeye çalışmış ve sınıfsal ayrışım üzerinde de durmuştum. Bu gerçeklerle şimdi ortaya çıkan görüntü birlikte değerlendirilecek olursa Büyük Selçuklularda başlayan, ama Anadolu'yu başta başa saran halk direnmelerinin ve ayaklanmalarının nedenleri daha bir iyi anlaşılabilecektir.

Bir adım daha öteye gidelim. Büyük Selçuklu ve özellikle de Anadolu Selçuklu Devletinde, ticaretteki bu gelişmeye ve devlet görevlilerinin parlak yaşantılarına karşılık, ülkede genel olarak bir yoksulluğun hüküm sürdüğü, köylülerin güç koşullar altında bulundukları görülmektedir. Devlet gelirlerinin belirtilen kanallara akıtılması, kuşkusuz, tacirleri ve yöneticileri daha da varlıklaştırıyordu. Buna karşılık bu gelişmelerin geniş halk kitlelerine bir yararı dokunmadığı gibi, onları yoksullaştırıyordu da. Bir de dışalımın dışsatımdan çok olması ve lüks malların dışarıdan getirildiği göz önüne alındığında bu ticarette kazancın belirli bir azınlığa gitmesine karşılık, zararın köylünün emeğinden ödendiği açıklıkla ortaya çıkacaktır.

Öte yandan, toprak sahipleri ellerindeki toprakları sürekli genişletir ve tacirler ile yöneticiler varlıklarını sürekli arttırırlarken köylünün/halkın durumu kötüleşmiş, yoksulluklarına yoksulluk eklenmiştir. Sistem, O. Turan'ın deyişi ile, **"içtimaî adaletsizliğe"** neden oluyordu.[37] Geniş toprak sahipleri, tacirler ve yöneticilerden oluşan bu sınıf, İslamiyet faizi yasaklamış olmasına karşın türlü şerî hilelerle faizcilik yapıyorlar[38] ve doğrudan doğruya ya da dolaylı yollarla köylüleri / Türkmenleri sömürüp soyuyordu.

---

34) O. TURAN: ***"Selçuklular..."; (Selçuklular ve İslamiyet'te)***, s. 67-68.
35) M. AKDAĞ: ***Türkiye'nin İktisadî...***; C. I, s. 14.
36) a.y., s. 18.
37) O. TURAN: ***Selçuklular Tarihi...***; s. 267.
38) O. TURAN: ***Selçuklu Türkiyesi'nde Faizle Para...***; s. 251-252.

2) TÜRKLER VE SELÇUKLU DEVLETLERİ

I

Büyük Selçuklu Devletini Oğuzlar kurmuşlardır. Ne ki, bu devlet kısa sürede onların devleti olmaktan çıkmıştır. Yerleşik, varlıklı ve yönetici çevreler ile göçebe/yarı göçebe ve yönetilen durumundaki halk kitlesi arasında şu ana değin gördüğümüz nedenlerle oluşan kopukluk ve karşıtlıklar, kuşkusuz, bu sonucun başlıca nedenleridir. Ancak Büyük Selçuklu Devletinin yerleşik bir uygarlığın hüküm sürdüğü topraklar üzerinde gelişmesi, varlıklı ve yönetici kesimin bir yandan İran kültürünün etkisinde kalırken bir yandan da Sünnî Arap Halifesi ile işbirliğine girmesi ile de, devlet, Oğuz töresinden bütünüyle kopacak ve giderek kendi halkını açıkça horgörecektir. Selçuklular, öz dillerini bile yadsıyacaklardır.

Halk Türkçe konuşurken, yabancılarla bütünleşen bu çevrenin devlet, bilim ve sanat dili artık Farsça ve Arapçadır. Aydınlar, **M. F. Köprülü**'nün deyişiyle, **"halktan ve halka ait şeylerden ayrılmayı kendilerine şeref bilen"**[1] kişilerdir. Daha sonraları Anadolu'da müridleri devlete başkaldıracak olan Baba İlyas'ın soyundan gelen **Âşık Paşa, Garibnâme**'de şöyle diyecektir:

Türk diline kimesne bakmaz idi
Türklere her kiz gönül akmaz idi
Türk dahi bilmez idi bu dilleri
İnce yolu ol ulu menzilleri

İslam öncesinde de Türk toplumunda sınıflaşma olduğunu ve bunun niteliğini gördük. Ancak o dönemde yoksulu da varsılı da, yöneticisi de yönetileni de aynı dili konuşuyordu. Şimdi ise, **"Yüksek soydan olanlar için Türkçe konuşmanın yakışık almadığı"**[2] bir dönem başlamıştı. **Nihat Sami Banarlı**'nın şu yargısı, gerçeğin ta kendisidir: **"Tarih, hâkim bir milletin devlet kurduğu ülkelerde yaşayan dilleri benimseyerek, kendi anadilini unuturcasına bu yeni lisanlarla ilim ve edebiyat eseri vücuda getirmeye çalıştığını hiçbir zaman hiçbir yerde –bilhassa böylesine geniş ölçüde– kaydetmiş değildir."**[3]

---

1) ... ***İlk Mutasavvıflar***, s. 199.

2) Şirvan Şahı Ahvan Şah, Genceli Nizamî'ye Türkçe değil, fakat Farsça yazmasını bildirdiğinde söylemiştir. (NİHAT SAMİ BANARLI: ***Resimli Türk Edebiyatı Tarihi***. İstanbul, 1948 (?), s. 65)

3) a.y., s. 65.

Osmanlının Selçukluların bu mirasına sahip çıkacağını bildiğimize göre, Cumhuriyet dönemi incelenirken üzerinde ayrıntılı olarak durulacak olmakla birlikte, burada da kısaca bir gerçeğe değinmek yerinden olacak. Dil devrimine, Türkçenin özleşmesine karşı çıkanlara bir bakın: Bunların hemen tümünün Arapçı-İslamcı olduklarını, ulusal bilinç yoksunu bulunduklarını göreceksiniz! Siyasal ideolojileri ise, halkın yabancılarla ortak mali oligarşi tarafından sömürülmesini haklı çıkarmayı amaçlar. Bu, hiç de tarihsel bir rastlantı değildir. Deyişleri dilimizin anıtlarından olan **Yunus Emre**'nin şeriata ve şeriatçıya karşı çıkması da öyle.[4] **Divan-ü Lûgat-it-Türk**'ü **"Türk dili ile Arap dilinin atbaşı beraber yürüdükleri bilinsin diye"** yazdığını söyleyen **Kaşgarlı Mahmud**'u[5] ve Anadolu Selçuklu Sultanını devirerek yerine **Gıyaseddin Siyavuş**'u geçiren ve daha Konya önlerinde iken topladığı divana **"Bugünden sonra divanda, dergâhta, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil kullanılmaya!"** kararını aldıran **Karamanoğlu Mehmet Beyi** de[6] ancak Selçukluların öz dillerine ihanetlerinin ne boyutlara varmış olduğunu bilirsek anlayabiliriz.

II

Oğuz sözcüğü, zamanla **Türkmen** ve **Türk** olarak anılmaya başlamış[7] ve buna koşut olarak da, Selçuklu Devletinin gelişip kökleşmesi ve Selçuklu hanedan, soylu ve varlıklılarının yabancılarla kaynaşmaları sürecinde, Selçuklular kökenlerinin Oğuz Handa değil, İran tarihinin geçmişinde bulunduğunu öne sürmeyi yeğlemişlerdir.[8] Türkler ise bu devletin koyun, at vb. gereksinmelerini karşılayan, ama giderek daha da yoksullaşan ve üstesinden gelinmesi gereken bir sorun durumuna gelmişlerdir. Örneğin; 1044 yılında **Halife Kaim bi-Emrullah** Türkmenlerden **Tuğrul Beye** yakındığında, Tuğrul Bey, halifenin elçisine diyeyecektir ki: *"Doğru hareket etmek için elimden geleni yapıyorum. Eğer milletimden* (Türkmenlerden) *aç kalanlar kötülük yapıyorsa, buna karşı ben ne yapabilirim."*[9] Türk olmayan ünlü Büyük Selçuklu veziri **Nizam-ül Mülk,** *Siyasetnâme*'sinde **"sorun"**u şöyle ortaya koyar: Sayıları büyük olan Türkmenler devlete birçok güçlük ve sorunlar çıkarmaktadırlar ama, devletin kuruluş aşamasında canla başla çalıştıkları, birçok eziyete katlandıkları ve sultan ile aynı soydan geldikleri için

4) TALAT TEKİN: ***Yunus Emre Şeriata Karşı***; Cumhuriyet, 11 Temmuz 1994.

5) KAŞGARLI MAHMUD: ***Divan-ü Lügat-İt-Türk***; çev. Besim Atalay, TDK Yay., C. I, 1939, s.6. Kaşgarlı, ayrıca diyor ki; *"Türklerin gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur"* (s.4).

6) Bu konuda bkz. Ş. TURAN: ***Türk Kültür Tarihi***; s. 54.

7) Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. W. BARTHOLD: ***"A History of the Turkman People"***; W. BARTHOLD: ***Four Studies...***; C. II, s. 73 vd.; İBRAHİM KAFESOĞLU: ***Türk Adı, Mânası Ve Mahiyeti***; Jean Deny Armağı'nından ayrı basım, TTK., Yay., Ankara, 1958, s. 121-133. *Türkmen* sözcüğü için *Melikoff*'un belirlemesinin en doğru anlayış olduğu kanısındayım. Melikoff'a göre: *"Orta Çağ kaynaklarında, henüz Müslüman olmuş veya Müslüman olmayan Türk nüfusa <Türkmen> adı veriliyor"* (MELİKOFF: s. 31).

8) BAHATTİN ÖGEL: ***"Türk Irkının Tarih Derinliklerinde Gelişmesine Genel Bir Bakış"***; Hammer Tarihi'nin Zuhuri Danışman tarafından yapılan çevirisinden (İstanbul, C. I, 1972) ayrı n. s. 334-335.

9) O. TURAN: ***Selçuklular... --Alp Arslan'dan...***; s. 16.

Selçuklu hanedanı ve devleti üzerinde onların da hakkı vardır. Sorun şöyle çözülebilir: Türkmenlerin ileri gelenlerinin oğullarından 1000 kadarı kölelere uygulanan yöntemlere (gûlâm) göre yetiştirilmek üzere boylarından alınmalı, bunlar devlet görevlerinde kullanılmalı, saraya girmelidirler. Böylelikle hanedana bağlanmış ve devletten de kendilerine düşen payı almış olurlar. Bu da, Türkmenlerin devlete karşı besledikleri nefret duygularının kalkmasını sağlar. Bundan devlet de yararlanmış olur. Çünkü böylelikle Türkmenlerden **gûlam** gibi eğitimli ve örgütlü asker de sağlanmış olacaktır.[10] Kuşkusuz, **Nizam-ül Mülk,** aynı zamanda bu yolla bu Türkmenlerin devletin elinde birer **rehine** olacaklarını, bunun da Türkmenleri devlete karşı gelmekten alıkoyacağını da düşünüyordu.[11] Asıl önemli olan, dönemin en yetkili devlet adamının bu sözleriyle gerçeklere ışık tutmuş olmasıdır. Nizam-ül Mülk açıkça söylüyor: Türkmenler devlete karşı nefret duyguları içindedirler, devleti özveriyle kuranlar onlardır, ama nimetlerinden yararlanamamaktadırlar, bu sağlanırsa –Nizam-ül Mülk'e göre– sorun çözülecektir. Yine vezirin sözleri, devlet geleneğinin Türk töresine uygun düşmediğini gözler önüne sermektedir.

Gerçekten de, Oğuzlar (Türkmenler), Selçuklulara, devletin yüksek yerlerine yabancıları getirdikleri, gelenekleriden koptukları, kendilerini sürekli olarak "**uç**"lara (sınır boylarına) sürdükleri, göçebe/yarı göçebeler için olağan bir geçim yolu olan akınları/yağmacılığı yasakladıkları için kızıyorlardı. Prof. Dr. **F. Sümer**'in deyişiyle, *"Başbuğ da törenin gerektirdiği bazı vazifeleri yapmakla mükellefti. Bunlar yerine getirilmediği zaman saygı ve itaat ortadan kalkıyor ve öfkeyle atlarına binen Oğuzlar aynı aileye mensup bir başkasının etrafında toplanıyorlardı."*[12]

Sorunun özünü **"Türkmen meselesi"** başlığı altında **Köymen** şöyle ortaya koyuyor:[13]

"Devlet, kuruluşundan sonra göçebelikten çıkarak, yerleşik medeniyeti temsil eden bir siyasî teşekkül haline gelmeseydi, şüphesiz <Türkmenler meselesi> diye bir mesele de ortaya çıkmayacaktı."[14] *"Selçuklular, içinde yaşadıkları içtimaî muhitin ve hâkim oldukları halk kitlelerinin –isteyerek veya istemeyerek– tesiri altında kalmışlardır. Bunun neticesi olarak kurdukları devlet, tedricen [derece derece, giderek] yerleşik İran halkının devleti haline gelmiştir."*[15]

---

10) NİZAM AL- MULK: ***The Book of Govemment or Rules for Kings*** (The ***Siyasat-nâma*** or ***Siyar al-mulûk);*** İngilizceye çev. Hubert Darke; Routledgea and Kegan Paul, Londra, 1960, s. 105.

11) Selçuklu yöneticileri buna benzer bir yönteme gerçekten başvurmuşlar, Türkmen kabile başkanlarının yakınlarını bir rehine gibi yanlarında tutmuşlardır. (M. F. KÖPRÜLÜ: ***Les Origines de L'Empire Ottoman***; s. 58; L. CAHUN; s. 182).

12) F. SÜMER: ***Oğuzlar...;*** s. 105.

13) MEHMET ALTAY KÖYMEN: ***Selçuklu Devri Türk Tarihi;*** Ankara, 1963, s. 158-159.

14) a.y., s. 161-162.

15) *"Bu keyfiyet, ilk defa kendisini, daha Dandanakan muharebesini hemen takip eden zamanlarda göstermeye başlamıştır. Devlet tanzim edilirken, Gaznelilerden iltica eden kumandanlar askerî teşkilat kadrolarına alınmışlardır. Bu andan itibaren devletin kuruluşunda başlıca unsur olduğunu gördüğümüz Türkmenlerin ikinci plana atıldığı söylenebilir. Çünkü, zamanın klasik gûlam sistemine göre yetiştirilmiş olan mülteci kumandanları, devlet teşkilatına resmen alındıktan sonra mağrurlaşmaları ve diğer unsurları –tabii bu arada emektar Türkmenleri– küçük görmeleri başka türlü izah edilemez. Devlet kurulduktan sonra umduklarını bulumayan, külfetini çektikleri halde nimetinden başkalarının istifade ettiğini gören Türkmenlerin daha bu andan itibaren devlete ve başındakilere gücenmiş oldukları muhakkaktır"* (M.A. KÖYMEN: ***Selçuklu Devri Türk Tarihi:*** s. 162).

III

Büyük Selçuklu hükümdarı **Tuğrul Bey,** Arap-İran âlemi ile kaynaştığı ölçüde, bir Oğuz beyi, başbuğu olmak niteliğini yitirerek, Türklerin dışlandığı, küçümsendiği bir devletin başkanı oldu. Halifenin kızıyla evlenmek istedi ve kendisini 1058'de halifeye doğunun ve batının sultanı olarak ilan ettirdi. Bununla da yetinmemiş, kendisini halifenin resmî temsilcisi olarak kabul ettirmişti. Sünnî Müslümanlar onu halifenin kurtarıcısı, Sünnîliğin koruyucusu olarak anmaya başladılar. Böylece Türkler dışındaki çevrelerle bütünleşen Büyük Selçuklu sultanları, Sünnîliğin, yani İslam ortodoksisinin savunucusu oldular. Bundan böyle, gerek yaşam biçimi ve gerekse dinsel inançları yüzünden bu çevrelerle ters düşen Türkler, devlet içinde istenmeyeceklerdi. Üstelik, Selçuklu sultanları, kendilerinin Türk olduklarını anımsamaz oldular.[16] Selçukluların Sünnîliği savunmaları onların kendi çıkarları gereğiydi. Ancak Türk halkı İslamiyeti incelediğimiz biçimde anlıyordu. Çatısı altında yaşamak zorunda kaldıkları devlette, kırsal kesimde yaşayan Türkler ile Selçukluların giysileri bile birbirinden başkalaşmıştı.[17] Bu noktada **M. F. Köprülü** diyor ki, *"Büyük Şiî akımlarının Türklerden destek umması ve onların büyük yardımlarını görmesi, Safevî Türklerinin göçebe Oğuzların yardımı ile Şiîliği bir devlet dini haline getirmeleri basit bir tesadüfün sonucu değildir. Şayet Oğuzların içinde yaşadıkları ve çeşitli dinlerle temasa geldikleri ortam göz önüne alınır ve göçebe Türklerin dinî gelenekleri hatırlanırsa Oğuz ayaklanmalarının, Selçuklu, Osmanlı ve Timur soyunun İslam ortodoksisini ne pahasına olursa olsun koruma çabalarına rağmen <non-konformist> İslamlığı neden savundukları anlışılır."*[18] Büyük Selçuklularda belirginleşen bu durum, XIII. yüzyılda Anadolu Selçuklularında da kendini aynı biçimde gösterecektir.[19]

"İranlılaşmış Selçuklu sultanları, İran'ı Türkleştirmediler. Zaten böyle bir niyetleri de yoktu. Tam tersine, kendi istekleriyle İranlaştılar... Öte yandan, Türkmenler Anadolu'yu gerçek anlamı ile Türkleştirdirler. İşte, Türkmenlerin Konya sultanlarından Osmanlılar ve Atatürk zamanına değin ulaşan ve Türk tarihini yaratan eserleri budur."[20] O halde, Türk olarak tarih sahnesinde kalabilmeyi başaranlar, halktır. Ama bu halk yoksullaşmıştır, horlanmıştır. Ve artık, **"nizamı ihlâl edici unsur haline"** gelmiştir.[21]

IV

Türkmenleri bir türlü Selçuklu devlet düzenine boyun eğdiremeyen sultanların, ülkelerinde kamu düzenini sağlamak için buldukları bir çözüm, onları uçlara gönder-

16) W. BARTHOLD: ***Histoire de Turcs D'Asie Centrale;*** s. 84; RENE GROUSSET: ***L'Empire des Steppes;*** Payot, Paris, 1939, s. 205-208.
17) Ş. TURAN: ***Türk Kültür...;*** s. 211-212.
18) M.F. KÖPRÜLÜ: ***Les Origines de Bektachisme;*** s. 13.
19) M. F. KÖPRÜLÜ: ***Les Origines de L'Empire Ottoman;*** s. 58.
20) R. GROUSSET: ***L'Empire...;*** s. 219.
21) M. A. KÖYMEN: ***Selçuklu Devri Türk Tarihi;*** s. 162.

mekti. Ne var ki, Büyük Selçuklu Devleti, batı sınırları dışında İslam devletleri ile çevriliydi. Batıda ise Bizans bulunuyordu. Her ne kadar Türkler küçük gruplar olarak birkaç yüzyıldan beri Anadolu'ya gelip yerleşmekte idi iseler de, bu yerleşim bir sızma biçiminde idi ve kitleler olarak Anadolu'yu kaplamalarına olanak yoktu. Bunun için Bizans'ın direncinin kırılması gerekiyordu. Bizans'ın direnci kırılmalıydı ki, Anadolu'nun kapıları Türklere açılabilsin ve Selçuklular bu **"nizamı ihlal edici unsur"**dan büyük ölçüde kurtulabilsin.

Şimdi, Selçuklu tarihçisi **Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen**'in 1071 Malazgirt zaferinin sonucunu nasıl değerlendirdiğine bir göz atalım:

"Fakat, kazanılan zaferle yapılan anlaşma karşılaştırıldığı zaman şartların ne kadar hafif olduğu derhal dikkati çekmektedir... Alp Arslan, neden bu kadar hafif şartlarla bir anlaşma yapmıştır? Bunun sebeplerini kısmen Bizans İmparatoru'nun hareket ve konuşmalariyle Selçuklu hükümdarı üzerinde uyandırmaya muvaffak olduğu ittimatta, kısmen de Bizans İmparatorluğu'nu vassal bir devlet haline getirmenin Alp Arslan'ın gururunu tatmin etmesinde aramak gerekir. Yoksa, savaş sonucunda askerî teşkilattan mahrum hale gelen Bizans'ı ortadan kaldırmak mümkün[dü]..."[22]

Ben, tarihin **"itimat", "gurur"** gibi **"kişisel"** motiflerle açıklanabileceğini hiç sanmıyorum. **Prof. Dr. Semavi Eyice** ise önce, "Geleceği çok karanlık bir imparatorun kabullendiği bu andlaşmanın uygulanması da aynı derecede şüpheli" olduğu gerçeğini vurguladıktan sonra,

"İmparator ve Sultan'ın bu andlaşmanın ne derecede geçerli olduğunu düşünüp düşünmedikleri bilinemez. Alp Arslan, cömert bir şövalye asaleti ile canını bağışladığı ve yurduna dönmeye bıraktığı Romanos'a ne derecede güveniyordu? Bunun cevabını vermek şimdiki halde imkânsızdır"[23] diyerek, Malazgirt zaferinin gerçekte zihinlerde uyandırması gereken soruyu dile getirmektedir.

Gerçekte, **Jean-Paul Roux**'nun deyişiyle, *"Alp Arslan, istese tüm Küçük Asya'yı [Anadolu'yu] hiç kan dökmeden eie geçirebileceğinden en küçük bir kuşku duymamak gerekir..."*[24] **Ostrogorsky**'ye göre ise, hele 1072 yazında Diogenes ölünce *"Anadolu elden çıkmış sayılabilirdi. Yol Selçuklulara açıktı ve karşılarına dikilebilecek ne bir kuvvet, ne de irade kalmıştı."*[25] Fetihleriyle övünen, **Fetihnâmeler** yazarak sağa sola yollayan Alp Arslan'ın Bizans'ın efsaneleşmiş ününden çekindiği için mi[26], yoksa **"ebedî"** Roma İmparotorluğunun yıkılabileceğine inanmaması ya da asıl amacının Mısır'ı fethetmek olması dolayısı ile mi[27] Anadolu'yu fethetmeden çekilip gitmesini

22) MEHMET ALTAY KÖYMEN: **Alparslan Ve Zamanı**; Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yay., İstanbul, 1972, s. 70.
23) SEMAVİ EYİCE: ***Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes (1068-1071)*** TTK Yay., Ankara, 1971, s. 64-65.
24) J.P.ROUX: ***Türkler'in...***; s. 165.
25) GEORG OSTROGORSKY: ***Bizans Devleti Tarihi***; çev. Fikret Işıltan, AKDTYK, TTK, Yay., Ankara, 1991, s. 320.
26) a.y., s. 165.
27) C. CAHEN: ***İslâmiyet...***; s. 236.

uzman tarihçiler nasıl açıklarsa açıklasın, Malazgirt zaferi kitleler halinde göç edebilmeleri için Türkmenlere Anadolu'nun kapısını Bizans'ın direncini kırarak açmıştır. Büyük Selçuklu Devleti yöneticilerinin böylece Türkmen baskısından kurtulmayı düşünmüş olduklarını, yoksa amacın Anadolu'yu devletin sınırları içine alarak aynı **Türkmen sorununu** yine Selçuklu Devleti çatısı altında sürdürmeyi istemediklerini de öne sürmek olasıdır. Çünkü, artık Türkmenler'in hiç olmazsa bir bölümü Selçuklu Devletinin sınırları dışında kalmış olacaklardı. Gerçekten de, Malazgirt'ten kısa bir süre sonra Alp Arslan'ın Türkmenlere artık Anadolu'yu fethedebileceklerini bildirmiş olması[28] bu görüşü doğrulayan bir başka olgudur.

V

Bu bahiste son olarak bir noktaya daha değinmek gerek. **Türk Halk Hareketleri Ve Devrimler** nedeniyle aldığım eleştirilerden biri de şu: Devlet, insanlığın gelişiminde kabile toplum düzeninden ileri bir aşamadır. Türkmen sorunu, gerçekte, devlet düzenine ayak uyduramayan kabilelerin ortaya çıkardığı bir sorundur. Bunlar, göçebelikten kurtulamamakta, eski alışkanlıklarını sürdürerek kentlere ve yabancılara saldırılar düzenleyerek kamu düzenini bozmakta olduklarından merkezî devlet otoritesi ile çatışmışlardır. Yoksa, ortada bir Türk olmak ve Türk olmamak/kökenine yabancılaşmak sorunu yoktur. Kaldı ki, ulus kavramı da bu dönemde daha henüz bilinmemektedir. Öte yandan, devlet ve giderek bir imparatorluk kuran Selçuklular, elbette ki başka etnik grup ve kültürlerden olanları da devletlerinin çatısı altına alacaklardı. Açıkçası, bu olguların tersini öne sürmek olsa olsa tarihsel perspektiften soyutlanmış ya aşırı ya da romantik bir Türk ulusçuluğunu savunmak demektir.

Selçukluların çizgisini geliştirmiş bulunan Osmanlıyı incelerken bu eleştirinin neden gerçeği yansıtmadığı çok açık bir biçimde görülecek. Ancak burada önce şunu belirteyim: Eleştiride gözden kaçan önemli bir gerçek var. Oğuz boyları salt kendi dinamikleri sonucunda Selçuklu Devletini kurmuş değillerdir. Devlet, başka etnik gruplardan olanlarca da birlikte kurulmuş ve bunlar giderek devlet kademelerini ellerine geçirmişlerdir. İkincisi yönetici kesimler, yerleşik yabancı kültürün etki alanına girmekte gecikmişlerdir. Bu süreci, kabileden devlete geçen her toplulukta görmek olanaklı değildir. Kaldı ki, İslamiyetin her iki kesim tarafından nasıl ve niçin değişik algılandığına değinmiş bulunuyorum. **Konu Ve Amaç**'ta imparatorluk ve ulus kavramları konusunda belirtilenleri de anımsamak gerekiyor. Hiç kuşku yok ki, Selçuklu İmparatorluklarında egemen etnik grup, salt olarak ya da çoğunlukla Türklerden oluşmamış, kozmopolit bir yapıda olmuş, öte yandan, bu yapı içinde yer alan Türkler ise giderek kendi köklerinden kopmuşlardır.

Devletlerin sınıflaşma ile birlikte varlık kazandıklarına da değinmiş bulunuyorum. Her yerde her zaman, her devlette bir egemen sınıf olagelmiştir. Selçuklu Devlet-

28) O. TURAN: ***Selçuklular... -Alp Arslan'dan...***; s. 34.

lerinde bu egemen sınıf kimlerden oluşuyordu sorusuna verilecek yanıt konuya kendiliğinden açıklık getirecektir. "Ezilen kitle kimlerdi?" sorusuna verilecek yanıt ise bu açıklığı daha da pekiştirecektir.

Dahası, o tarihlerde Fars da, Arap da, Türk de vardır. Türk, Türk olduğunu; Fars, Fars olduğunu; Arap da Arap olduğunu pekâlâ bilmektedir. Sözgelimi, **Kaşgarlı Mahmud**'un, 1074'te bitirdiği **Divan-ü Lûgat-it Türk'te**, Türkten ve Türkçeden söz ettiği nasıl görmezlikten gelinebilir? **Karamanoğlu Mehmet Bey**in Anadolu Selçuklularında Türkçeyi devletin resmî dili yapması bir dil ulusçuluğu ve Selçuklunun kozmopolit yapısına ulusçu bir tepki değil midir?

3) KUTALMIŞ OLAYI

I

Büyük Oğuz Ayaklanmasına gelinceye değin, en önemli Oğuz/Türkmen eylemi, Kutalmış'ın Tuğrul'a ve Alp Arslan'a karşı savaşımı sırasında görülür. Buna Türkmenler de katılmışlardır. Bu savaşım, ilk başıkta Kutalmış açısından salt bir taht kavgası gibi gözükmekte ise de, Türkmenler açısından hem ekonomik, hem de toplumsal kapsamda siyasal iktidarı paylaşma, kendilerince hak ettikleri yeri elde etme çabasıdır. Oğuzlar bu amaçla Kutalmış'ın yönetimi altında toplanmışlardır. Gerçekte, Oğuzlar, Büyük Selçuklu Devleti sultanlarına başkaldıran hemen her soylunun yanında yer almışlardır. Yalnız bu olgu bile Türkmenlerin devletten ne denli kopmuş olduklarını gösterir. Türkmenlerin bu tutumu 1058'de İbrahim Yınal'ın yanında yer almalarında da görülür. Bu arada şunu da belirteyim ki, bu olaylar sırasında İbrahim Yınal'ın Bağat'ı ele geçirip orada Şiîliği resmî din ilan etmesi konumuz açısından anlamlı olsa gerektir. Daha önce de değinildiği gibi, hanedan dışından birinin tahta geçmesinin Türk siyasal geleneğinde düşünülemeyecek olması, Türkmenleri bu tür bir davranışa zorlamaktaydı. Bu olanaksızlık, onların doğrudan doğruya eyleme girişmesini önlüyor, ancak ne zaman bir Selçuk soylusu ayaklansa hemen onun yanı başında yer alıyorlardı. Sultan Sancar'a başkaldırarak onu tutsak ettiklerinde de, bu tutsaklık durumunda bile Sancar'ı önceleri sultan olarak tanıyacak, en sonunda da kendilerine baş olacak bir başka soylu arayacak olmaları yine bu toplumsal-siyasal geleneğin bir sonucu olarak karşımıza çıkacaktır. İşte, bu nedenle, Kutalmış'ın saltanat davası, Türkmenlere bir kez daha devlete başkaldırma olanağını yaratmış oluyordu.

II

Kutalmış, Alp Arslan'ın babası **Çağrı Bey**in amcası **Arslan**'ın oğludur. Arslan Bey, Gaznelilerce tutsak alınıncaya değin Selçuklu Devletinin başında bulunduğu için Kutalmış, Selçuklu tahtının kendine ait bulunduğu savındaydı. Ancak tahta **Tuğrul Bey** geçmişti.

Kutalmış, Büyük Selçuklu Devleti tahtına sahip olmak için ayaklanınca, Tuğrul Bey, Kutalmış üzerine asker yolladı (Nisan-Mayıs 1061). Yanında Türkmenler bulunanan Kutalmış, Tuğrul Beyin ordusunu önce yenilgiye uğrattı. Kapanmış olduğu

Girdkûh Kalesini kuşatan **Humar Tekin**'un kuvvetlerini bozdu. Fakat Mayıs 1063'te Selçuklu veziri **Amîdü'l-Mülk Kündürî**, onu aynı kalede kuşattı. Bu sırada Kutalmış'ın yanında 10.000 kişilik bir kuvvet bulunuyordu. Kale her ne kadar alınması güç bir yerde idi ise de, yiyecek ve su sıkıntısı başgösterince Kutalmış anlaşma yollarını aramaya başladı. Ne var ki, bu sırada Sultan Tuğrul'un ölüm haberi gelince Kündürî başkent Rey'e dönmek zorunda kaldı.

Kutalmış bu durumdan yararlanarak kaleden inmekte, Türkmenlerden yardım istemekte gecikmedi. 50.000 kişilik bir Türkmen ordusu kısa bir süre içinde Kutalmış'ın komutasında toplandı. Ayaklanmasının başında da Türkmenlerden yararlanmış olmakla birlikte, bu andan sonra Kutalmış olayı, nitelik ve nicelik yönünden bir Oğuz/Türkmen eylemi olarak gelişti.

Ordusu gittikçe güçlenen Kutalmış, başkent **Rey**'i kuşattı (Kasım 1063). Kutalmış, Rey önünde, üzerine gelen bir orduyu daha yenilgiye uğratarak, komutanları başta olmak üzere birçok tutsak aldı. Kuşatma sürederken, Kündürî'nin daha önceden haber yollayıp sultanlığını tanıdığı ve yardım istediği Alp Arslan, başkenti kurtarmak için harekete geçmişti. Bunu duyan Kutalmış yeni güçler toplamak amacı ile kuşatmayı kaldırdı. Yolda Alp Arslan'ın öncülerinden bir bölümünü daha yenilgiye uğrattı ise de Kutalmış, Alp Arslan ile yaptığı son savaşta yenik düştü, kaçarken atından düşerek öldü (Aralık 1063).

III

Anonim bir Selçuklu tarihi, *"Türk askerleri de onun'la* [Kutalmışile] *birlik oldular"* demektedir.[1] **Faruk Sümer** ise diyor ki:

"Bu sırada Alp Arslan'ın yanında Kül-Sarığ, Sav-Tegin, Buldacı, Sunkurca, Ağacı gibi emirler vardı ki, bunların hepsi veya çoğu Memlûk menşeili idiler. Gerek Tuğrul Beyin, gerek Alp Arslan'ın büyük emirleri arasında birkaç Türkmen beyinin görülmemesi gerçekten hayret verici bir husustur."[2]

Sümer'in bu dediklerine **Bündarî**'nin, savaşın bitiminde Alp Arslan'ın pek çok Türkmen'i öldürttüğünü ve onlardan çokça ganimet aldığını belirttiğini de[3] eklersek, daha ilk olayımızda bu kitabın başından beri söylenenlerin somut bir kanıtı açıkça karşımıza çıkar.

Bu savaşlar sırasında ve özellikle de Rey önlerinde Türkmenlerin bir Türk ülkesinde, kendi ülkelerinde değil de, yabancı ve düşman bir ülkedeymiş gibi davranmış olmaları, konuyu aydınlatmak bakımından önemlidir. Gerçekten de, Türkmenler, ülkeyi yağmalamış, tutsak ettikleri kadınları bile öldürmüşlerdir.[4]

---

1) ***Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi***; yayımlayan: Feridun Nafiz Uzluk, Ankara, 1952, s. 7.
2) F. SÜMER: ***Oğuzlar (Türkmenler)...***; s. 107.
3) BÜNDARÎ: s. 27.
4) M.A. KÖYMEN: ***Selçuklular Devri Tarihi...***; s. 64.

Köymen, bu davranışın nedenini, benim açıklamaya çalıştığım yönde şöyle özetlemektedir:

"[Kutalmış'ın] *yeni bir ülke fetheder gibi çevreyi yağmalaması, kadınları esir etmesi ve öldürmesi yalnız hanedanın iki ezelî rakibi arasındaki düşmanlıkla izah edilemez. Bunda şüphesiz devletin kuruluşundan sonra yerleşik halk ve gûlâm sistemine dayanan klasik İslam devleti haline gelmesi yüzünden kenarda kalan Türkmenlerin intikam arzularının da etkisi vardır."*[5]

Olayın bu yönü konumuz için önemlidir. İlerde, Osmanlı Devletinde de, iktidar odaklarından uzaklaştırılan ya da başka bir deyişle devlet nimetlerinden yararlanmaları engellenen kesimlerin devlete nasıl başkaldırdıklarını, bu kesimlerin Türklerden oluştuğunu, bu nedenle de bu eylemlerin hemen hemen tümünde de Türkmenlerin yer aldığını göreceğiz.

Türkmenlerin Asya'da böylece başlayan bu eylemleri, Anadolu'da da yine sömürülmekten ve ezilmekten kurtulma çabaları biçiminde belirecektir. Bir yazarın deyişiyle, *"Anadolu baştan başa ferdî ve içtimaî istiklâlleri için çarpışan Türklerin kemikleriyle, kanlarıyla doludur."*[6] Ancak birazdan göreceğimiz gibi, Anadolu'ya daha geçmeden, Büyük Selçuklular dönemindeki ve Selçuk sultanı Sancar'ın bile tutsak edildiği Oğuz ayaklanması, bu savaşımda Türklerin başarı sağladıkları bir aşama olarak tarihe geçecektir.

5) M.A. KÖYMEN: ***Alp Arslan Ve Zamanı;*** s. 82-83.
6) FÜRUZAN TÖKİN: ***Türkiye'de Halk Hareketleri;*** İstanbul, 1968, s. 60.

4) BÜYÜK OĞUZ AYAKLANMASI

I

Oğuzlar, zaman zaman direnmeler gösterseler de, Kutalmış olayından sonra güç koşullar altında ve devletten dışlanmışlık içinde, üstelik sultanın sarayına yılda 24.000 koyun da vererek, yaşamlarını yine de Büyük Selçuklu Devleti çatısı altında sürdürüyorlardı. Oysa, **Bündarî**'nin dediğine bakılırsa, Büyük Selçuklu sultanı **Sancar** bir oturuşta beş gün durmadan şarap içiyor, bu sırada "cömertliğin her çeşidi"ni sergiliyor, hazineden sağa sola para dağıtıyor ve yalnız altın olarak dağıttığı para bu süre içinde 700.000 dinara ulaşıyordu.[1] Sultan Sancar'ın Oğuzlardan alınan bu 24.000 koyunun tüketildiği saraydaki yaşantısını **Bündarî** şöyle tanımlıyor:

"Sancar'ın âdeti şöyleydi. Beğendiği bir köleyi satın alır, sonra ona âşık olur ve onu sevmekle iştihar eder [ün salar]. *onunla ünsiyet etmeye* [dostluk etmeye] *mefrun olur* [tutulur]. *Malını canını ona feda eder, sabah şarabını akşam şarabını onunla içer, hükmünü onun eline verir ve saltanatı ona tevdi eder. Fakat gecesi onun gündüzünü silip götürdükte ve menekşesi onun nar çiçeğini kuşattıkta (taraveti gittikte)* [körpeliği gittikte] *ondan gönlü soğur ve ona b'uz eder* [yüz çevirir], *ondan ayrılır, ona b"uz etmekle o raddeye varar ki, vuslattan onu terketmekle iktifa etmez* [âşıkı olarak onu bırakmakla yetinmez], *müsterih olmayı onu öldürmekte görürdü."*[2]

Sancar, Sunkur adlı köle için önce hazineden verilen mallar dışında 700. 000 dinar harcamış, ancak iki yıl sonra ondan bıkınca devlet büyüklerine buyurup onu bıçaklattırarak öldürtmüş, Sultanın böyle gönül bağlayıp öldürttüğü öteki kölelerin adları da, Geçkûlah Kaymaz ile İhtiyarüddin Cevher Ütaci imiş.[3]

İşte, Sancar'ın sarayının mutfak nâzırı (han-salar) yine koyunlarını alıp getirmesi için Oğuzlara tahsildarını gönderdiğinde. bu tahsildarın onlara aksilik çıkarması, kötü davranması ve rüşvet istemesi üzerine, bu kez Büyük Selçuklu Devletini yıkılışa kadar götüren olaylar zincirinin ilk halkasının patlak verdiğini görüyoruz.

Belh yöresinde **Huttelan** otlaklarında bulunan Oğuzlar bu tahsildarı öldürdüler. Belh valisi **İmâdüddin Kamac, Merv**'e, sultanın yanına geldiğinde, o ana değin sultana duyurulmamış olan bu olayı anlatarak, Oğuzların bu eyeminin gerçekte devlete karşı olduğunu söyledi ve onları yola getirmek için sultandan yetki aldı. Kamac, bu ek yetkiyi alırken Sancar'a, Oğuzlardan 24.000 yerine 30.000 koyun alacağını da vaat etmişti.

1) BÜNDARİ: s. 247.
2)) a.y., s. 244.
3) a.y., s. 244-246.

Kamac, Belh'te önce Oğuzlar'dan öldürülen tahsildarın diyetini istedi. Oğuzlar bu isteği geri çevirdiler ve Kamac'ın adamını kovdular. Bunun üzerine Kamac, büyük bir ordu ile Oğuzlar üzerine yürüdü, ancak onlarla yaptığı savaşta ordusu dağıldı, oğlu ve kendisi öldürüldü.

II

Vali ile oğlunun öldürülmesi ve bu yenilgi başkentte büyük tepkilere yol açtı. Bu kez, Oğuzlar, herhangi bir soylunun yönetimi altında değil ama kendi başlarına devlet otoritesine karşı gelmişlerdi. Büyük Selçuklu Devleti ve bürokrasisi ve saray ileri gelenleri, Sultan Sancar'dan Oğuzların şiddetle cezanlandırılmalarını istiyorlardı. Bu çevrelerin isteği üzerine Sancar, Oğuzlar üzerine sefere çıkmaya karar verdi.[4]

Ne var ki, Sancar'ın kendisinin üzerlerine geldiğini duyan Oğuzlar ona karşı gelmekten çekindiler, Sancar'a elçiler gönderdiler ve yapılan haksızlıkları, bu haksızlıklar karşısında böyle davranmış olduklarını, Kamac'ı öldürmelerinin, ordusunu bozmalarının ise kadınlarını, çocuklarını ve canlarını korumak için olduğunu anlatmaya çalıştılar. Kamac ve oğlu için 100.000 dinar ve 1.000 köle vermeye hazır olduklarını da bildirdiler. Sancar'ın ordusu üzerlerine varınca da önlerine kadınlarını ve çocuklarını katarak ve Sancar'a yalvararak onu karşıladılar.[5] Sancar, Oğuzların açıklama ve önerilerini kabul ederek geri dönmek istedi. Fakat yanında bulunan **"saray adamları"** sultanı zorladılar ve onu kandırdılar.[6] Hatta aralarında Kamac'ın torunu da bulunan kimi devlet büyükleri, Oğuzların yalvarmalarına dayanamayarak dönecek olan sultanın atının dizginlerini tutarak savaşa sürüklediler.[7]

Çaresizlik içinde kalan Oğuzlar, çoluk çocukları ile birlikte savaşı kabul etmek zorunda kaldılar. Ne ki, bozguna uğrayan Sancar'ın ordusu oldu (Nisan 1153). Sancar, Oğuzların eline düştü.

Oğuzlar, hâlâ kendilerini devletin egemen ulusu olarak görmek istiyorlardı. Onlara göre belki sultan kandırılmıştı, ama devlet kendilerinindi. **Bündarî**, Sancar'ın Oğuzlarca tutsak edildiği sahneyi şöyle anlatır:

"Guzların [Oğuzların] emîri atından indi ve yer öptü, inadı ile Sencer'in [Sancar'ın] atının dizginini tuttu. Sencer'e bol bol dua etti ve senin kavmin eza ve cefaya başladılar, tebaaya iyi bakmasını bilmediler. İşte biz senin etrafında hizmetçileriniziz, senin sözünü söyleriz ve senin sözünü dinleriz, dediler."[8]

---

4) MEHMET FUAD KÖPRÜLÜ: ***Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları***; Bel., C. VII, sayı 27, 1943, s. 481.

5) MEHMET ALTAY KÖYMEN: ***Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*** C. II, ***İkinci İmparatorluk Devri***: TTK Yay., Ankara, 1954, s. 410.

6) M. F. KÖPRÜLÜ: ***Anadolu Selçuklu...***; s. 481-482.

7) M.A.KÖYMEN: ***Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi***; C. II, s. 455.

8) BÜNDARÎ: s. 253-254.

III

Oğuzlar kaçmayı başarıncaya değin Sancar'ı üç yıl süreyle yanlarında dolaştırdılar. Önceleri göstermelik de olsa ona saygıda kusur etmiyorlardı. Hatta Sancar, yüzlerine karşı sert sözler söylese, onlara hakaret de etse ses çıkarmıyorlardı.[9] Ancak gündüzleri onu hükümdarlık makamına oturtmalarına karşılık, geceleri demir bir kafes içinde tutuyorlardı.

Oğuzlar, yanlarında Sancar'ı böylece tutsak bulundurarak İran'ın içlerine doğru ilerlemeye başladılar. **Merv, Tûs, Meşhedi, Nişapur** ve **Serahs** kentlerini yağmaladılar. Bu sırada paralarının yerini kendiliklerinden söylemeyenlere işkence ediyor, camileri yakıp yıkıyorlar, *din adamlarını*[10] ve *devlet memurlarını* öldürüyorlardı. Onlara, **Köymen**'in dediğine göre; *"cemiyetin alt tabakasını teşkil eden işsiz güçsüz tabakası da"*, yani yoksul kesim de katılmıştı ve ayaklanma sona erdiğinde, Oğuzların kin güttüğü varlıklı kişiler, din adamları ile devlet görevlilerinin oluşturduğu bu sınıftan her dört kişiden biri öldürülmüş bulunuyordu.[11]

Olayların bu yönde gelişmiş olması, Oğuzların kendilerine zorla kabul ettirilmek istenen ancak yaşam biçimlerine, toplumsal yapılarına ters düşen inançları, kurumları ve kuralları hiç benimsememiş olduklarını kanıtlar. Büyük Selçuklu Devletinin başkenti **Merv**'de, Oğuz önderlerinden **Bahtiyar**'ın tutsak sultandan buradan kendisine iktada bulunmasını istemesi ve Sancar'ın başkentten herhangi bir kimseye ikta verilmesinin düşünülemeyeceğini, bunun olanaksız olduğunu anlatmaya çalışması üzerine, o sırada sultanın yanında bulunan Oğuzların onun bu sözlerine kahkahalarla gülmeleri, bu gibi kurumların Oğuzlara ne denli yabancı bulunduğunu ve nasıl kötüye kullanılmış olduğunu[12] gösterse gerektir.[13] Camilere ve Müslüman din adamlarına karşı tutumları ise, İslamiyet ve Türkler konusunda söylenenlere bir başka açıdan açıklık getirmektedir.

Ne var ki, Sultan Sancar'ı ellerinde tutmalarına ve ondan sonra da başlarına geçecek bir hükümdar aramalarına karşın Oğuzlar, Büyük Selçuklu Devletinde iktidarı ele alarak devleti yönetemediler. Kuşkusuz, bunda, yerleşik İran halkına karşı besledikleri kin sonucunda yıkıcı bir biçimde davranmalarının etkisi büyük ise de,[14] gerek kendilerinin sahip olduğu üretim düzeyi ve gerekse devletin ekonomik ve malî olanaklarını kendi hesaplarına örgütleyecek yerde, buna hiç önem vermemeleri ya da daha doğrusu önemini

9) a.y., s. 254.

10) Bunun nedeninin daha iyi anlaşılabilmesi için Köymen'in verdiği şu bilgiyi burada anmak gerekir: *"Alp Arslan zamanında devlet Sünnî mezhepleri ve bilhassa Hanefiliği ve Şafiîliği himaye ediyordu.... Selçukluların din adamlarına karşı davranışları ve tutumları kendilerinkinden önceki zamanlardan çok farklıdır... çok daha cömert davranmıştır. Bunun neticesi olarak, devlet teşkilatında vazife almışı olsun veya olmasın, binlerce din adamı.... devlet hazinesinden, Selçuklulardan önce hiçbir devlette görülmemiş ölçüde, çok defa hayatları boyunca devam eden, tahsisat almışlardır."*; *"devlet hizmetinde bulunmak, ticaret ile meşgul olmaktan çok daha kârlı idi."* (M.A. KÖYMEN: ***Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi;*** –1992 basımı– c. III. ***Alp Arslan VE Zamanı;*** AKDTYK TTK Ankara, 1992, s. 466. 476).

11) M.A. KÖYMEN: ***Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi;*** C. II, s. 455.

12) Örneğin; Sancar, söz konusu edilen ve âşık olduğu kölelerine iktalar verirdi.

13) M.A.KÖYMEN: ***Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi;*** C. II, s. 425.

14) a.y., s. 433.

kavrayamamaları, sonuç olarak eylemlerinin dağılıp parçalanmasına, kendi kendini yitirmesine yol açtı. Bununla birlikte, devletin ekonomik vapısını ve toplumsal-siyasal yaşamını alt üst etmiş olmaları da Büyük Selçuklu Devletinin çöküşünü hazırladı. Kurdukları devletin kendilerine yabancılaşması üzerine onun kurucuları tarafından yıkılışa sürüklenmesi tarihin ilginç sayfalarından birini oluşturuyor.

5) BABAÎLER AYAKLANMASI

I

Büyük Selçuklu Devletinin izlediği sistemli siyasa sonucu Türkler batıya doğru göçerek kendilerine geçim olanakları sağlamak için Anadolu'yu yurt edindiler. Burada Anadolu Selçuklu Devleti kuruldu. Ne var ki, Türkler için geçim koşulları daha da güçleşmişti. Sürekli savaşların malî yükünü halk çekiyor, vergileri halk ödüyor, devlet örgütü doğru dürüst çalışmıyor, **"bütün sosyal sınıflar durumdan şikâyetçi"** bulunuyordu.[1] Doğuda gelişen Moğol tehlikesi karşısında Anadolu'ya yeniden Türkmenler doluyor ve bunların durumu yeni sorunlar çıkarıyordu.[2] 1237'de tahta **II. Keyhüsrev**'in geçişi ile daha da gelişen huzursuzluk son kerteye ulaşmıştı.[3]

Anadolu'ya yerleşmiş bulunan Türkmenler inanç ve toplumsal davranış biçimlerini sürdürdükleri gibi, yeni yeni göçüp gelenler de, bu eğilimlerin canlı tutulmasını sağlıyorlardı. Öte yandan, devlet, bu insanlara **"yalnız istismar edilen unsur gözüyle"** bakıyordu.[4]

Müslümanlığı ancak toplumsal yaşamlarına uyduğu ölçüde benimseyen ve İslam öncesi geleneklerini koruyan Türkmenler, Türkistanlı Şeyh **Ahmed Yasevî**'nin öğretilerinde kaynağını bulan inançlarının, devletin egemen çevrelerinin ideolojisine yine uymadığını görüyorlardı.

Selçuklu Devletinin medreseye dayanan kültürü, Sünnîliğin, Arapça ve Farsça yazılmış kitapların ürünüydü. Oysa, Sünnîlik Türk toplumsal yaşamına uymadığı gibi, yazıldıkları dili bile anlayamadıkları karışık bilgileri aktaran bu kitaplar Türkmenler için bir anlam taşımıyordu.[5] Oysa, **Ahmed Yesevî** (ölümü 1166) Türkistan'da öğretisini yayarken, göçebe ya da köylü Türklerin anlayabilecekleri bir dil ve anlatım kullanıyor, İslamiyeti onlara böylece anlatmaya çalışıyordu. Ancak bu sırada kendisi de bu çevrelerin

---

1) M. F. KÖPRÜLÜ: ***Les Oriqines de L'Empire Ottoman,*** s. 60.

2) Örneğin: *Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak*'ın da belirttiği gibi, sayıları gittikçe artan Türkmenlerin koyun, at ve hatta deve sürüleriyle yazın yaylaya çıkmaları kışın düze inmeleri sırasında sürülerin yerleşik halkın tarlalarına ve bağlarına verdikleri zararlar, zaman zaman yağmacılık yapmaları sürtüşmelere ve devletin Türkmenler üzerine varmasına neden olmaktaydı. (AHMET YAŞAR OCAK: ***XIII. Yüzyılda Anadolu'da Baba Resûl <Babaîler> İsyanı ve Anadolu'nun İslamlaşması Tarihindeki Yeri***; Dergâh Yay., İstanbul, 1990, s. 65).

3) O. TURAN: ***Selçuklular Tarihi...;*** s. 228.

4) F. SÜMER: ***Oğuzlar (Türkmenler)....;*** s. 158.

5) M. AKDAĞ: ***Türkiye'nin İktisadi...;*** C. I, s. 34-35.

etkisinde kalmış bulunuyordu. Türkler, toplumsal yapıları gereği İslamiyeti yüzeysel bir biçimde anlamayı, Şamanist anlayışları ile kaynaştırmayı sürdürüyorlardı.[6] Öte yandan, Türkler, saz şairlerini eski Şamanlara benzetiyorlardı. **Ahmed Yesevî** ise, saz şairleri üzerinde derin etkiler yaratmaktaydı.[7] **Köprülü**'nün özetle belirttiği gibi;

"İslamiyet dairesine yeni giren ve felsefî fikirlerin inceliklerinden henüz bir şey anlamayan basit ve sade bir çevrede, yine aynı mahiyette basit ve sade dinî ve ahlakî esasları telkin eden, daha doğrusu dinî ve ahlâkî propaganda yapan bir tasavvuf mesleğinin bu başarısı tabiî idi. Bilhassa Ahmed Yesevî, halka anladığı bir lisan ve alışmış olduğu edebî şekillerle hitap ediyordu; bundan dolayı başarısı bir kat daha büyük oldu."[8]

işte, düşünsel planda, XIII. yüzyılda Yesevîlik, Anadolu'daki **Babaî tarikatini** doğuran en önemli akımdır.[9] Gerçekten de, **"medreselerde ömür çürüten bir avuç insanın anlayabildiği kitabî ilimden öğrenilen din kaideleri Mevlana devrinin sefil insanına hiç de teselli vermiyor",**[10] o, anlayabildiği ve Şamanî yönü ağır basan ve şeyhlerini eski şamanları yerine koyduğu bu **"halkçı"** anlayışa içinde bulunduğu güç koşullarda son bir umutla sarılıyordu. Bu nedenle, devlet çevreleri, İslam ortodoksisine, yani Sünnîliğe sıkı sıkı bağlanırken sıkıntı içinde bulunan halk ile araları, bu açıdan daha da açılıyordu. Bu tarihlerden bu yana hep sorunumuz olan aydın-halk ikileşmesinin, başka ülkelerdekinden çok daha belirgin olmasının kökenini bu gelişmelerden başlatmak yanlış olmayacaktır.

II

Horasan'dan Anadolu'ya gelen ve Amasya'da yerleşen **Secaeddin Ebulbeka Baba İlyas** adında bir şeyh, Babaîlik tarikatini bu dönemde ve bu koşullar altında kurdu. Önce, Kayseri'de kadılık yaptı, daha sonra da Amasya'daki Mesudiye dergâh şeyhliğine getirildi. Bu sırada **Baba İshak** adlı derviş, onun müridleri arasına katıldı. Baba İshak, kısa sürede ön plana geçti ve kendini Türkmenlere sevdirmesini bildi. Amasya valisi **Hacı Toğrak Bey** de, Babaîliği benimsemişti. Bu durum, Baba İshak'ın etkinliğini daha da arttırdı. Baba İshak'ın davranışları, onu Türkmenlerin bir **"veli"** olarak görmelerini sağlamıştı. Türkmenler ona **"Baba Resul Allah"** diyerek peygamberlik düzeyine çıkardılar ve zikirde bulunurken **"Lâ ilâhe illallah Baba Resul Allah"** demeye başladılar.[11]

Baba İshak'ın öğretisi şöylece özetlenebilir: O, Türkmenlere uğradıkları haksızlıkları anlatıyor, buna karşılık Selçuklu Devletinin ileri gelenleri ile varlıklılarının ahlak kurallarından ne denli uzaklaştıklarını gözler önüne seriyor, kendilerinin de, bütün insanların da eşit haklara sahip olmalarına karşın, bu azınlığın haklarını gasp etmiş ol-

6) MEHMED FUAT KÖPRÜLÜ: ***"Ahmed Yesevî"***; W. Barthold: ***İslam Medeniyeti Tarihi***'ne yazdığı izahlardan, s. 198, 192.
7) M. F. KÖPRÜLÜ: ***Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar***, s. 151.
8) a.y., s. 97.
9) M.F. KÖPRÜLÜ: ***Ahmed Yesevî***; s. 194.
10) M. AKDAĞ: ***Türkiye'nin İktisadî...***; C. I, s. 35.
11) O. TURAN: ***Selçuklular Zamanında Türkiye***; s. 424.

duğunu bildiriyordu. Baba İshak, Selçuklu Devletinin yıkılacağını, yerine, bu haksızlıkları ortadan kaldıracak yeni bir düzenin kurulacağını söylüyordu.[12] Ancak bu düzenin gerçekleşmesini sağlamak için de bir **devrim** (ihtilal) yapılması gerekliydi. Devrim günü için Türkmenler onun işaretini beklemeliydiler. Bu öğretisinin kaçınılmaz sonucu olarak, Baba İshak, Türkmenler dışında kalan öteki etnik ve dinsel gruplara da çağrıda bulunuyordu. Öğretisi, toplumsal ve ekenomik temellere dayalı devrimci bir öğretiydi.[13]

III

Baba İshak, beklenen işaretini verince, alevlenmek için yalnızca bir kıvılcım bekleyen Türkmenler, 50.000 kişilik bir güç olarak toplandılar ve 3 Ağustos 1239'da Babaîlik sözden, eyleme geçti. Baba İshak'ın çağrısı üzerine Anadolu halkı **"karınca ve çekirgeler gibi hemen ayaklanmış, sözleştikleri gün ve saatte isyan bayrağını kaldırmışlar"**dı.[14] Türkmenlerden başka, bu eyleme, her ulustan katılanlar bulunuyordu. **Münecimbaşı**'nın deyişiyle, **"Din, ulus ayırt etmeksizin sürüler bir yere geldiler."**[15] Türkmenler, mallarını satıp bunların parası ile silahlanmışlardı.[16] Yine çocukları ve kadınları ile birlikte bulunuyorlardı. Baba İshak, eyleme geçmek için buyuruğunu gelişigüzel vermemişti. Her şeyden önce halkı öğretisi ile yeterince bilinçlendirmişti ve asıl önemlisi, **II. Keyhüsrev**'in Anadolu'dan sürdüğü ve Halep ile Antep yöresinde bulunan **Harzem Türkmenleri** ile anlaşmıştı, ayrıca Selçuklu orduları da Doğuda bulunuyordu.[17]

Türkmenler; **Sümeysat, Kâhta** ve **Hısn Mansûr**'u (Adıyaman) ele geçirdiler, kendilerine uymayanları öldürdüler, mallarını yağmaladılar, katılanlara ilişmediler, aman verdiler. **Malatya** subaşısı **Muzafereddin Ali-şîr,** Babaîler üzerine yürüdü, fakat yenildi. Subaşı, Malatya'da yeniden **Kürtleri** ve **Germiyanlıları** silahlandırdı ise de yeniden bozguna uğradı. Bunun üzerine Babaîler **Sıvas**'ı ele geçirdiler, iğdiş-başı ile devlet ileri gelenlerini öldürüp, kenti yağmaladılar. Eylem başarı kazandıkça, katılanlar çoğalıyordu. Türkmenler **Tokat** ve **Amasya**'ya doğru ilerlediler. Keyhüsrev, başkenti bırakıp kaçtı. Bu sırada Baba İshak Amasya'da bulunuyordu. Ancak, Keyhüsrev'in Amasya subaşılığı ile görevlendirdiği **Mübarizeddin Armağan-şah,** Babaîlerden önce Amasya'ya ulaştı ve Baba İshak'ı yakalayarak kale burcuna astı. Baba İshak'ın öldürülmesi Babaîleri durdurulmadı ve Armağan-şah'ı öldürdüler. Artık **Konya**'ya doğru ilerliyorlardı. Keyhüsrev bütün Selçuklu güçlerini bir araya getirdi ve 60.000 kişiyi bulan bu ordunun komutanlığını **Necmeddin Behramşah**'a verdi. Behramşah, önce Selçuklu ordusunda bulunan Hıristiyan askerleri Babaîler üzerine gönderdi. Babaîler ile son olarak

12) F. H. TÖKİN: s. 25-26; O. TURAN: ***Selçuklular Zamanında Türkiye;*** s. 421.

13) J.P. ROUX: ***Türkler'in...;*** s. 195.

14) İBNİ BİBİ: s. 208.

15) MÜNECCİMBAŞI: ***Müneccimbaşı'ya Göre Anadolu Selçukîleri;*** çev. Hasan Fehmi Turgal, İstanbul, 1935, s. 59.

16) O. TURAN: ***Selçuklular Zamanında Türkiye;*** s. 422.

17) M. F. KÖPRÜLÜ: ***Les Orlgines de L'Empire Ottoman;*** s. 60-61.

yapılan savaşta **Frank askerlerinin** öncülüğü ve yardımı ile Selçuklu ordusu, önce Babaîlerden 4.000 kişiyi kılıçtan geçirdikten sonra onları yok etti.[18] *"Erleri, erenleri öldürüldü."*[19] *"Genç yaşlı kimseye aman verilmedi. Ardından büyük ordu yetiştiği zaman piştar kuvvetleri kumandanları işi bitirmişlerdi. İki üç yaşındaki çocuklardan başka hiçbirini sağ bırakmadılar."*[20] Keyhüsrev, Tükmenleri öldürüp yok ettikleri için Frank askerlerine 300.000 filorin altın vererek onları ödüllendirdi.[21]

IV

Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak, Babaî ayaklanmasının nedenlerini önce **temel nedenler** olarak ikiye ayırmaktadır. Temel nedenlerin birincisi, ekonomiktir. Ocak, genel olarak bu ekonomik nedeni, benim şu ana değin açıklamaya çalıştığım gibi belirlemektedir. İkinci temel nedeni ise, toplumsal ve psikolojik açıdan açıklıyor. Ocak'ın bu nedeni açıklama biçimi de, yine, Türklerin devlet çevrelerince aşağılanması, devletin onlara yabancılaşması olarak özetlenebilir. **Kolaylaştırıcı nedenler** olarak da, elverişli dinsel koşulları ve siyasal ortamın uygunluğunu göstermektedir.[22] Gerçekten de, Baba İshak'ın öldürülmüş olmasına karşın, Türkmenlerin dağılmayarak ilerlemeleri ve yeni başarılar elde etmeleri, eylemlerinin, dönemin toplumsal ve ekonomik koşullarının bir sonucu olduğunu kanıtlar.[23] Her ne kadar, onlar, Baba İshak'ın peygamber olduğu için öldürülemeyeceğine, olsa olsa onun Tanrıdan yardım getirmeye gittiğine inanmışlarsa da, önderleri başlarında eylemli olarak bulunmamasına karşın, davalarına daha da büyük bir inançla sarılmaları ancak onları bu başkaldırışa iten koşulların ne denli ağır olduğu anlışılırsa açıklanabilir.

Türkçeyi resmî devlet dili yapacak olan **Karaosmanoğlu Mehmet Beyin** dedesi **Nurüddin Sofi**'nin (Nûre Sofî) ve Mehmet Beyin **Giyaseddin Siyavuş** adı ile tahta geçirdiği **Cimri**'nin de yine Babaî dervişleri olmalarının, üstelik Mehmet Beyin eyleminde yine Babaîlerin yer alacak bulunmasının, kuşkusuz, olayların gelişimi içinde önemli ve anlamlı bir yeri vardır.[24] Buna karşılık, Babaîlerin üzerine gönderilen son büyük ordunun vurucu gücünü **Frank askerlerinin** oluşturması ise, Anadolu Selçuklu Devletinin kendi özünden nasıl kopmuş bulunduğunun ve devletin egemen çevrelerinin Türk halkına nasıl yabancılaştığının, devletin hangi güçlerle, çevrelerle kaynaştığının tartışma götürmez bir kanıtıdır.[25] **Köprülü**'nün belirttiği gibi, bu ölçüde köklü toplumsal ve eko-

18) O. TURAN: ***Selçuklular Zamanında Türkiye;*** s. 422-424.
19) MÜNECCİMBAŞI: s. 60.
20) İBNİ BİBİ: s. 210.
21) O. TURAN: ***Selçuklular Zamanında Türkiye;*** s. 425.
22) A. Y. OCAK: ***Babaîler...;*** s. 59-79.
23) Ayaklanmasının nedenleri için ayrıca bkz. ABDULLAH TEKİN: ***Babaîlar Ayaklanması-Hacı Bektaş'ın Ayaklanmadaki İşlevi Ve Babaîlığı Bektaşîliğe Dönüştürmesi;*** Ankara, 1978), s. 40-46.
24) A. TEKİN: s. 71.
25) M.F. KÖPRÜLÜ: ***Les Origines de L'Empire Ottoman;*** s. 59.

nomik çelişkiler içinde bulunan bu sınıflar üzerinde dururken neden <burjuva yazalar>ın Türkmenlere karşı acımasız suçlamalarda, hatta iftiralarda bulunduklarını anlamak da güç değildir.[26] Sorunun özü, kişinin kendini, Türk olarak adlandırılan toplumun bir bireyi olarak görüp görmediğinde, buna karşılık Türklere karşı gerektiğinde Hıristiyanlar ile işbirliği yapmakta hiçbir sakınca bulmayan, Türkler dışında herkesle kaynaşabilen salt bir Sünnî Müslüman olarak tanımlayıp tanımlamadığında saklıdır.[27]

Babaîlik, ilk örgütlü, planlı ve bilinçli Türk halk eylemidir.[28] Ne var ki, Türkler, kendileri gibi ezilen öteki ulusları da yanlarına almışlardır. Bu açıdan bakıldığında Şeyh Bedreddin eylemlerin gibi olanların öncüsüdür.

---

26) a.y., s. 60.

27) Reha Çamuroğlu, ***Tarih, Heterodoksi ve Babaîler*** (Metis Yay., 2. basım. İstanbul, 1992) adlı kitabında, benim ayaklanmanın nedenlerinden söz ederken, her nedense, *"Selçuklu burjuvazisi!"*ni eklediğimi söylüyor ve bir de ünlem koyuyor. (s.156) Tırnak içine aldığına göre bu söz bana ait olmalıydı. Ancak, ben böyle bir deyiş kullanmış değilim. Anlaşılan, Çamuroğlu, metni biraz dikkatsizce okumuş. Kitabımda ilgili bölümde bir tek yerde *"burjuva"* sözcüğü geçmektedir. (3. basımında buna da yer verilmemiştir), o da bana ait olmadığı gibi "Seçuklu burjuvazisi" anlamında da değildir. Bu basımdaki metinde de görüleceği üzere, Mehmed Fuad Köprülü'ye aittir ve Köprülü *"burjuva yazarlar"*dan söz etmektedir. Başka bir deyişle, Babaîler eylemi üzerine yazan tarihçileri kastetmektedir. Fakat, Çamuroğlu, hiç sanmıyorum ama, eğer yerleşik olmayı, yerleşik düzene geçmeyi, *"burjuvalaşma"*; tarih boyunca kentlerde yaşayanları da, sözgelimi antik kentlerin insanlarını da, *"burg"* sözcüğünden hareketle "burjuva" olarak anlıyorsa, kuşkusuz ona bir diyeceğim olamaz.

28) Ayrıca bkz. N. BİRDOĞAN: ***Anadolu'nun...***; s. 46-57.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNİN KURULUŞ DÖNEMİ

<[Orhan Gazi'yi] bu şehrin kâfirleri karşıladılar. Sanki padişahları ölmüş de oğlunu tahtına geçirir gibi oldu.>

Âşıkpaşaoğlu Tarihinden

<Çimnik Kalesi'nin kâfirleri bu gazilerle ittifak ettiler. İşluna derlerdi, bir hisar vardı. Varıp o hisarı dahi aldılar. Ellerinde iki hisar oldu. Bunun halkı ile de barıştılar.>

Oruç Beğ Tarihinden

1) KURULUŞTA TOPLUMSAL DOKU

I

Anadolu Selçuklu Devleti, Baba İshak ayaklanmasını kanlı bir biçimde bastırdı, ama bu ayaklanma devletin güçsüzlüğünü gözler önüne serdiği gibi, bunu daha da arttırdı. Baba İshak, doğuda beliren Moğol tehlikesinden yararlanmak istemişti. Selçukluların içine düştüğü bu durum Moğolların işini kolaylaştırdı ve kısa bir süre içinde, Kösedağ bozgunundan sonra Anadolu Selçuklu Devleti bağımsızlığını yitirdi, Moğolların egemenliği altına girdi. Gerçekten de, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Oğuz ayaklanması sonucunda nasıl çöküntüye sürüklemişse, Anadolu Selçuklu Devletinin yıkılışında da, doğrudan doğruya olmamakla birlikte, Baba İshak yönetimindeki Türkmen ayaklanmasının büyük bir etkisi olduğu görülür. Anadolu Selçuklularının bu yenilgisi üzerine, Moğollara karşı bağımsızlık savaşımını **"uç"** larda bulunan Türkmen beyleri yürüttüler. Buna karşılık, Selçuklu sultanları, Moğol orduları ile birlikte, onlarla yan yana, Türkmenler üzerine yürüdüler, onlarla savaştılar... Anadolu Selçuklu Devleti, bu koşullar altında, yalnızca bir ad, içi boş bir görüntü olarak, tümüyle yok oluncaya değin, bir süre daha Anadolu'da Moğolların vergi toplamak için atadıkları bir tahsildar gibi varlığını sürdürdü. Buna karşılık, öteki beylikler arasında Osmanlı Beyliği de, siyasal bir birlik olarak biçimlenmeye başlıyordu.

Bu nedenle, Selçuklular dönemini artık geride bırakıyor, Türk halkının tarihsel yazgısını Osmanlı Devletinin geçirdiği aşamalar içinde ele almaya başlıyoruz.

Ertuğrul Gazi ile birlikte bir **"aşiret"** olarak siyasal gelişmeler içinde beliren, kısa bir süre sonra **"beylik"** ve daha sonra da **"devlet"** oluşturan Osmanlılar, İstanbul'un ele geçirilmesi ile bu devleti **"imparatorluk"** durumuna dönüştürmüşlerdir. Bu ana değin geçen döneme de, Osmanlı İmparatorluğunun **"kuruluş dönemi"** denilmektedir.

Osmanlı Devletinin kuruluş sürecinin toplumsal ve siyasal yönden açıklanması –bu süreçte varlık kazanacak Türk halk eylemlerine ışık tutacak olması bir yana–, sonraki dönemlerde devletin belirginleşecek yapısının anlaşılabilmesi için bir önkoşuldur. Kuruluş sürecinin doğrudan doğruya sonucu olarak da, **Şeyh Bedreddin** ve **Musa Çelebi** olaylarını görüyoruz. Bu nedenle, bu bölümde önce Osmanlı Devletinin kuruluşundaki özellikleri ve sonra da bu ortamda ortaya çıkan Şeyh Bedreddin ve Musa Çelebi olayları üzerinde durulacak, arkasında da kuruluş sonunda artık belirginleşmiş ve kesinleşmiş olan toplumsal-siyasal çerçeve açıklanmaya çalışılacaktır.

II

Osmanlıların Anadolu'da egemen olmalarını, Marmara bölgesinden kuzeybatıya doğru yayılarak Avrupa ülkelerine başarılı seferler düzenlemelerini ve devletlerini kurmalarındaki başarılarını, her şeyden önce, bu toprakları Osmanlılara bırakan **Bizans İmparatorluğu**'nun o sıralar içinde bulunduğu koşulları göz önünde bulundurarak açıklamak gerekir.[1]

Osmanlı Devletinin kuruluşuna rastlayan dönemde, Bizans, vergilerini toplayamaz, artıdeğeri kendi egemen çevrelerine ulaştırıp bölüştüremez bir duruma düşmüş bulunuyordu. Temeldeki bu olgunun da körüklediği iç çekişmeler, iç savaşlar, ideolojik kavgalar birbirini izleyip duruyordu. Bu kargaşanın yükünü de halk çekiyordu. Üstelik, iç savaşlar sırasında yabancı ve paralı askerler ülkeye çağrılıyor, halktan toplanan paralarla bu askerler besleniyor[2], bunlar zaman zaman Bizans halkına da saldırıyor, devlete karşı gelerek büyük sorunlara yol açıyorlardı.[3] Bizansın deniz ticareti, Latinlerin eline geçmişti ki bu devletin en önemli gelir kaynağını yitirmesi demekti. Bu durumun sonucunda da paranın değeri düşürülürken halktan alınan vergiler arttırılıyordu.[4] Bizans tam bir ekonomik çöküntü içindeydi.[5] Kilise de, Bizans aristokrasi ile birlikte halkı sömürmekteydi. Devlet, ülke sınırlarına yerleşmiş bulunan ve buraları savunmakla görevli askerlerine (=akritai) paralarını vermemekle kalmıyor, üstelik onların vergi bağışıklıklarını da kaldırıyordu.[6] Bulgarlar ve Sırplar ise, sürekli akınları ile Bizans topraklarını harabeye çeviriyor, buna karşılık devlet olaylara seyirci kalmaktan başka bir şey yapamıyordu. İmparatorluk içinde zaten süregelmekte olan **Ortodoksluk-Katoliklik kavgası,** Katolik **Latinler**in Katolikliği halka zorla kabul ettirmek istemeleri, Bizansın içişlerine karışmaları, karışıklık çıkarmaları, ticareti bir sömürüye çevirmiş olmaları ve hatta yağmalarda bulunmaları, halkın Katoliklere ve Batı'ya karşı düşmanlığını her gün daha da arttırmaktaydı.[7] Başta **Ceneviz** ve **Venedik** olmak üzere **İtalyan Cumhuriyetleri,** neredeyse Bizans üzerinde egemen duruma gelmiş bulunuyordu.[8]

Bizansta devlet yönetimi, yerini, anarşi benzeri bir belirsizliğe bırakmıştı. Gerek egemen çevrelerin bir bölümü ve gerekse halk, devletten umudu kesmiş bulunuyordu.[9]

---

1) A.A. VASILIEV: ***Histoire de L'Empire Byzantin***; Fransızcaya çev. Brodiuet Bourgina, Edition A. Picard, C. II, Paris, 1932, s. 307.

2) CHARLES DIEHL: ***Bizans İmparatorluğu Tarihi***; çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, İstanbul, 1938, s. 171-172.

3) Örneğin bkz. G. OSTROGORSKY: 454-455.

4) C. DIEHL: s. 175.

5) PETER CHARANIS: ***Bizans İmparatorluğu'nun Çöküşündeki Ekonomik Nedenler***: çev. Melek Delilbaşı, Bell., C. XLVIII, 1984, sayı 191, s. 523-535.

6) PAUL WITTEK: ***Menteşe Beyliği-13-15. Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik***: çev. Orhan Şaik Gökyay, TTK. Yay., Ankara, 1994, s. 15.

7) Latinlerin bu tutumu için örneğin bkz. C. DIEHL: s. 181-182; Batı düşmanlığı için, ARNOLD J. TOYNBEE: ***The Western Question in Greece and Turkey-A Study in the Contact of Civilizations***: 3. basım, Howard Fertig, New York, 1970. s. 7 vd..

8) P. CHARANIS: s. 524.

9) HERBET ADAMS GIBBONS: ***The Foundation of the Ottoman Empire -A History of the Osmanlis up to the Death of Beyazit I, 1300-1403;*** 2. basım, Londra, 1968, s. 49, 63.

Gibbons'un deyişiyle, hiçbir şey Bizans toplumunun içinde bulunduğu koşullardan daha kötü olamazdı.[10] Bizans, kendi çöküşünü yine kendi hazırlamıştı.[11]

Her siyasal iktidar, devletin coğrafi sınırları içinde kamu düzenini sağlamak zorundadır. Devlet, egemen bir sınıfın örgütlü gücü olarak tanımlansa da, yönetimi altındaki insanların bir düzen içinde yaşamlarını sürdürebilmelerini sağlamak zorundadır. Bu, **"asgari"** ölçülerde bile olsa, yine de bir **"kamu"** düzenidir. Yoksa, kamusal yaşam olanaksızlaşır ve o siyasal iktidar, devlet olma özelliğini yitirir. Bu özelliğin yitiriliş sürecinde de, toplum, kamu düzenini sağlayacak bir gücün özlemi içinde bulunur. İşte, devletleri bu çöküş sürecinde iken Bizans toplumu, diri, adil, dirlik düzenlik getiren ve daha da iyisini gerçekleştirebileceğini ortaya koyan Osmanlı siyasal gücü ile yüzyüze gelmiştir.

III

"Osman Gazi, kardeşi Gündüz'ü çağırdı: <Sen ne dersin? Biz bu ülkeleri nasıl fethedelim? Nasıl fethedelim ki etrafımızda asker toplansın?" dedi. Kardeşi: <Civarımızda olan illeri vuralım, bozalım.> dedi. Osman Gazi dedi ki: <Bu düşünce yanlıştır. Şundan dolayı ki bu illeri yakıp yıkınca Karaca Hisar şehrimiz mamur [bayındır] olmaz. Yapılması gereken budur ki komşularımızla iyi geçinip dostluk edelim.>"[12]

Âşıkpaşaoğlu Tarihi'nde yer alan bu satırlar, Osmanlı Devletinin kuruluşundaki düşünüş ve davranış biçiminin özünü belirtiyor. Her şeyden önce, ilerde ayrıca üzerinde duracağım askere duyulan gereksinmesinin ele geçirilen ülkeler halkından karşılanması düşüncesi büyük önem taşımaktadır. Ancak iyi geçinilmesi gereken ve kendilerinden asker toplanacak olan ülkeler, açıkça görüleceği üzere, bu ilk aşamada Bizansın yönetiminde bulunan yerlerdir. Gerçekten de, yine **Âşıkpaşaoğlu**'nun deyişiyle, **"Osman Gazi, babasının yerine geçince yakın komşu kâfirlerle iyi geçinmeye başladı. Fakat Germiyanoğlu ile düşmanlığa başladı."**[13]

Osman Gazi'nin bu çerçevede dostluk kurup iyi geçindiği ilk **"kâfir", Bilecik tekfurudur.** Osman Gazi, yaylaya göçtüğünde geride bıraktığı malını bu tekfura emanet edecek ve yayladan döndüğünde de ona armağan olarak peynir, halı, kilim ve kuzu getirecektir. Osman Gazi, savaşla ele geçirdiği yerlerde bile, o yer halkına iyi davranıyor, onların yerinde yurdunda kalmalarına çalışıyor, dinlerine ve geleneklerine ilişmiyor, İslamiyetin buyruklarının tersine bir tutumla, onları yalnızca oluşturmaya uğraştığı

10) a.y., s. 79.

11) EDWARD GIBBON: ***Decline and Fall of the Roman Empire***; Everyman's Library, C. VI, Londra, 1954, s. 295. Bizans'ın bu dönemdeki durumu için ayrıca örneğin bkz. C. DIEHL: s. 170-183; GEORGE OSTROGORSKY: ***History of Byzantine State***; Oxford, 1956, s. 415 vd.; STEVEN RUNCIMAN: ***The Fall of Constantinople;*** Cambridge University Press, 1965, s. 1-147.

12) DERVİŞ AHMED AŞIKİ: ***Âşıkpaşaoğlu Tarihi***; yyn., Atsız, MEB Yay., 1000 Temel Eser, İstanbul, 1970, s. 15-16; ayrıca bkz. MEHMED NEŞRİ: ***Kitâb-ı Nümâ (Neşrî Tarihi)***: yay., F.R. Unat-M.A. Köymen, TTK. Yay., C. I, Ankara, 1949, s. 87.

13) a.y., s. 9.

devletin bir parçası olarak görüyordu. Osman Gazi'nin egemenliği altına giren yerlerde bir kamusal düzen herkes için gerçekleşiyordu. O denli ki, Osmanlı Devletinin kuruluş dönemini objektif olarak değerlendirmeye eğilimli olmayan ve Bizans yanlısı bulunan tarihçiler bile tarihsel olgular karşısında bu gerçekleri kabul etmek zorunda kalmaktadırlar.[14] Öte yandan, Osman Gazi'nin **"Bey"** sanını elde ettikten sonra ilk işi, halk arasında ortaya çıkan uyuşmazlıkları çözmek üzere bir kadı atamak olmuş ve Osman Bey, ulus ve din ayrımı gözetmeksizin pazarlarda düzeni kollamak görevini bu kadıya vermiştir.[15] Bu alanda ün salmış bir uygulama tarih kitaplarına geçmiş bulunuyor: Öteki Anadolu Beyliklerinin uyruklarından da olan Hıristiyanların geldiği ve Eskişehir yöresinde kurulan bir pazarda bir Hıristiyan ile Germiyanlı bir Türk arasında çıkan bir uyuşmazlığı, Osman Gazi, Hıristiyandan yana çözmüş, Müslümanı da cezalandırmıştır.[16] Ne var ki, bu ve benzer olayları değerlendirirken, temelde yatan ekonomik olguları da gözden uzak tutmamak gerekir. Nitekim, Rumlar ile Osmanlılar arasında yoğun bir ticarî yaşantı bulunuyor ve bu da her iki halkın birbirine yakınlaşmasını gerekiyordu.[17]

Orhan Beyin ise, Osman Beyin bu siyasasını daha yöntemli bir biçimde sürdürdüğünü görüyoruz. Orhan Bey Türklerin yerli halkla kaynaşmaları için de büyük çaba göstermiş, Bizans'a bağlı halk, Osmanlı egemenliğini kabul ettiği an toplumsal güvenceye kavuşmuştur. 1335'te Osmanlılara tutsak düşen Selanik Başpiskoposu **Gregory Palamas'ın** mektupları ve onun Orhan Beyin isteğiyle ulema ile din konusu üzerinde yaptığı tartışmalar sırasında geçen sözler Müslümanlar ile Hıristiyanların nasıl bir uzlaşma havası içinde bulunduklarını kanıtlamaktadır. Örneğin, bu tartışmalardan biri şu yargı ile sonuçlanmıştır.: **"Bir zaman gelecek ki hepimiz fikirlerimizde birleşeceğiz."**[18]

Âşıkpaşaoğlu Tarih'nin İznik'in alınmasına ve bu sırada Hıristiyan yerli halkın tutumuna ilişkin şu satırları burada söylenenleri belgeleyecek niteliktedir:

"... Türkler de asla bu köylerin kâfirlerini incitmezlerdi. Onlar da hisardakilere yiyecek vermezlerdi. Vakit olurdu ki Müslümanlarla birlikte savaşa giderlerdi. İznik halkına da: <Gelin biçareler! Rahat olun ki rahat olduk> derlerdi. Şehir halkı da göle balık avlamaya çıkamaz olmuştu. Bazı kâfirler de Gazilere gayet bunaldık diye haber verirlerdi.... Orhan Gazi'ye kâfirlerin hallerini bildirdiler. O da İznik üzerine geldi. Kâfirler de bir güvendikleri kâfiri gönderdiler: <Bizimle anlaşan ki bizi kırmayasınız. Gidenimiz gitsin. Duranımız dursun. Hisarı size teslim edelim.> dediler. Orhan Gazi dahi

14) Örneğin bkz. EDWIN PEARS: ***The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks;*** Grenwood Press Publishers, New York, 1968, s. 59.

15) Namık Kemal, Osmanlıların bu yabancı topraklar üzerindeki başarısını bu <yargı organı>nın kurulmasına bağlamaktadır. (NAMIK KEMAL: ***Osmanlı Tarihi;*** Bugünkü dile çev. Ulviye Ilgar-Hasan Ilgar, Hürriyet Yay., İstanbul, C. I, 1971, s. 40) Öteki etkenlerin önemini küçümseyip gözden uzak tutmamak koşulu ile, hukukun objektif geçerliliğinin sağlanmasının bu konuda etkili olduğu kuşkusuzdur.

16) AŞIKPAŞAOĞLU: s. 16; MEHMED NEŞRİ: C. I, s. 39; JOSEPH DE HAMMER-PURGSTALL: Osmanlı İmparatorluğu Tarihi – Başlangıcından Kaynarca Ahitnâmesine Kadar; Fransızca J.J. Heller çevirisinden çev. Zuhuri Danışman, C. I. ***Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşundan İstanbul'un Yıldırım Beyazıt Tarafından İkinci Kuşatmasına Kadar;*** İstanbul, 1972, s. 73.

17) M. AKDAĞ: ***Türkiye'nin İktasadî...;*** C. I, s. 203-204.

18) HALİL İNALCIK: ***Fatih Devri Üzerine Tetkikler Ve Vesikalar;*** TTK Yay., Ankara, 1954, C. I, s. 143.

kabul etti. Onun için ki yiğitlik gazâların en iyisidir, dediler. Hem de bu yiğitliği görünce niceleri Müslüman oldu. Tekfurunu *İstanbul kapısından çıkardılar. Kendisi ve halkı beraber gittiler. Kalan şehir halkı ve sipahinin çoğu gitmediler...* [Orhan Gazi'yi] *bu şehrin kâfirleri karşıladılar. Sanki padişahları ölümü de oğlunu tahta geçirir gibi oldu. Bilhassa kadınlar çok geldiler. Orhan Gazi: <Bunların erkekleri hani?> diye sordu. <Kırıldılar, Kimi savaştan, kimi açlıktan> diye cevap erdiler. Aralarında pek güzel olanları çoktu. Orhan Gazi bunları gazilere paylaştırdı. Emretti: <Bu dul kadınları nikâh edin, alın> dedi. Öyle yaptılar. Şehrin mamur evleri vardı. Evlenen gazilere verdiler. Hazır kadın ve evler ola. Kim kabul etmeye? Bu fethin tarihi hicretin 731'inde vâki oldu."*[19]

Türklerin Rumeli'ye geçişlerini de **Oruç Beğ Tarihi**'nden izleyelim:

"Hemen birkaç sal yaptılar. Süleyman Paşa yetmiş, seksen kişiyle sallara bindi. Öte yakaya geçtiler. Bu kâfir bunları doğru Çimnik Kalesine götürdü. Hisara karşı yığılmış terslik vardı. Hisardan yüksekti. Kalenin içinde de fazla kimse yoktu. Harman vaktiydi ve bağ vaktiydi. Hisar boştu. Geceleyin o terslikten o kalenin içine girdiler. Ama kâfirlerini incitmediler. Hattâ ikramda bulundular. Oğullarına, kızlarına, mallarına el sürmediler.... Rumeli'ye geçmeye buradan başlandı. Hicret'in 757'sinde oldu. Sonra o yörenin kâfirlerini incitmediler, gönüllerini aldılar. Kâfirler emniyet içinde oldular. Hatunlarını, oğlanlarını, kızlarını gayet hoş tuttular. Çimnik Kalesinin kâfirleri bu gazilerle ittifak ettiler. Işluna derlerdi, bir hisar vardı. Varıp o hisarı dahi aldılar. Ellerinde iki hisar oldu. Bunun halkı ile de barıştılar."[20]

Osmanlılar, gerçekte, Rumeli'ye geçip burada ilerlemeye başladıklarında, yerli Hıristiyan halka, Anadolu Hıristiyanlarına gösterdikleri hoşgörüden daha da fazlasını göstermişlerdir. Asıl önemlisi, sürekli olarak Katoliklerden gelen baskılara hedef olan ve dinlerine bağlı Ortodoks Rumeli halkını, Katoliklere karşı savunmuş olmalarıdır.[21] Osmanlıların bu tutumu, Ortodoks Hıristiyanların onların yanında yer almalarını sağlayan bir başka etkendir.[22]

I. Murat da aynı yolu izlemiş bulunuyor. Ayrıca, I. Murat, çeşitli Türk beylikleri ile dolu olan Anadolu'da devletinin gelişemeyeceğinin bilincinde olarak, kuruluşu **Balkanlar**da sürdürmüştür. Osmanlı Devletinin bu aşamada topraklarını Anadolu'da genişletmek isteyecek olsaydı güçlü bir direnişle karşılaşacağı açık olan I. Murat, Hıristiyan yerli halkı devletin yapısına katarak güçlenmeyi yeğlemiştir.[23]

---

19) b. 45-46; ayrıca bkz. MEHMED NEŞRİ: C. I, s. 157-159.

20) (EDİRNELİ) ORUÇ BEĞ: ***Oruç Beğ Tarihi***; yyn., Atsız, Tercüman 1001 Temel Eser Yay., 1973, s. 36-37; ayrıca bkz. MEHMED NEŞRİ: C. I, s. 175.

21) İ.H. UZUNÇARŞILI: ***Osmanlı Tarihi...***; C. I, s. 182.

22) Bu baskı ve buna karşı Ortodosklarda beliren tepki, bir halk türküsünde anlatımını şöyle bulmuş:

Kardeşim Todor voyvoda, duyuyor musun,
Bu gece zindanından çıkıver.
Fakat denize doğru açılma,
Çünkü oralarda Latin muhafız dolu.
Korkarım, seni gene hapsederler.

(L. FEKETE: ***"Türk Devrinde Budin'de Lâtinler"***; VI. Türk Tarih Kongresi, 1961, TTK Yay., Ankara, 1967, s. 277-278)

23) H.A. GIBBONS: s. 125.

Çelebi Mehmet için ise **Dukas,** onun Hıristiyanlara karşı şefkat beslediğini, II. Murat'ın da Hıristiyanlara lütufkâr davrandığını söylüyor.[24]

Yıldırım Beyazit'in 1202'de **Timur** ordularına yenik düşmesi, Anadolu'nun bu ordularca işgali ve bunu izleyen yıllarda şehzadeler kavgası sırasında hiçbir bağımsızlık kazanma girişimi görülmemesi, Osmanlı siyasal gücünün Marmara ve Rumeli bölgesi Hıristiyanlarına kendisini ne denli köklü ve yaygın olarak benimsetmiş bulunduğunu kanıtlaması bakımından ilginçtir. Âşıkpaşaoğlu'nun, **Süleyman Paşanın Göynük** ve **Mudurnu**'yu ele geçirdiği sıralar için yazdığı şu satırlardaki ve Hıristiyan Bizans uyruklarının ağzına yakıştırdığı sözler, gerçeğe yakın olsa gerekir: *"Süleyman Paşa dahi o kadar adalet gösterdi ki bütün o memleketlerin halkı derlerdi ki: Ne olurdu? Eski zamandan beri bunlar bize beğ olaydılar."*[25] Âşıkpaşaoğlu'nun sözünü ettiği **Göynük**'e **İbni Batuta** da seyahatnamesinde değinmekte ve Orhan Beyin ülkesinin sınırları içinde kalan kasabada yalnız bir Müslüman Türk ailenin bulunduğunu, buna karşılık Hıristiyan Rumlar ile dolu olduğunu belirterek bir bakıma Âşıkpaşaoğlu'nu doğrulamaktadır.[26] **Claude Cahen**'in deyişiyle, *"Hıristiyan halkta yenilene karşı hoşgörülü davranan, aynı zamanda insanlara en iyi şekilde hayatta kalma şansını da veren güçlü bir devlete boyun eğmenin, üstelik bu devlet örgütleri ve yasalarıyla yerine geçtiği devletten hiç de aşağı durumda değilse, pek kötü bir davranış olmayacağı duygusu ağırlık kazanmış bulunuyordu. Bu bakımından ilk Osmanlılara yardım edenler arasında İslamiyeti yeni kabul etmiş, ya da Hıristiyan kalmış yerlileri bulmamızda hiç de hayret edilecek bir taraf yoktur."*[27]

Osmanlılar, hiçbir zaman, bazılarının öne sürdüğü gibi bir **"kılıçtan geçirme"** siyasası izlememiş, Hıristiyan yerli halka hoşgörülü davranırlarken onların egemen çevrelerini kendi egemen çevreleri ile bütünleştirmişlerdir. Osmanlıların yerli halka ne denli ılımlı, hatta koruyucu davrandıklarını belgeleyen çok sayıda kaynak bulunuyor. Bu gerçeği bir yana bırakarak asıl Osmanlı askerî gücünde Hıristiyanların yerinin ne olduğuna değinmek istiyorum. Balkanlarda soylu Hıristiyanlar ve **"askerî zümreler", "Hıristiyan tımarerleri"** olarak Osmanlı Devleti içinde tımar sahibi yapılmışlardır. Bu konuda, **I. Murat**'ın ve **Yıldırım Beyazit**'ın ordularında Hıristiyanlardan oluşan yardımcı birliklerin bulunduğunu belirten **Prof. Dr. Halil İnalcık,** belgelerden saptadığı şu örnekleri vermektedir: **Tırhala Livası**'na ilişkin H. 859 (M. 1454-1455) tarihli defterde, toplam 182 tımardan 36'sının Hıristiyanlara ait olduğu[28], yine aynı yere ilişkin H. 871 (M. 1466-1467) tarihli defterde ise 343 sipahiden 20'si Hıristiyan olarak görülmektedir.[29] **II. Murat** döneminde **Kırçeva, Pirlepe** yöresinde 90 tımardan 26'sı[30], H. 859 (M. 1454-1455) tarihli ve **Vılk** vilayetine ilişkin defterde 170 tımardan 27'si[31], Hıristiyan

24) DUKAS: ***Bizans Tarihi;*** çev. Vl. Mirmiroğlu, İstanbul Fetih Derneği İstanbul Ens. Yay., İstanbul, 1956, s. 75.

25) s. 47.

26) ***İbni Batuta Seyahatnâmesinden Seçmeler.*** İsmet Parmaksızoğlu, MEB Yay., 1000 Temel Eser, İstanbul, 1971, s. 49.

27) C. CAHEN: ***İslamiyet;*** s. 267.

28) HALİL İNALCIK: ***Fatih Devri Üzerine Tetkikler Ve Vesikalar;*** C. I, ***"Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna"*** başlığı altında, s. 143-144.

29) a.y., s. 145-146.

30) a.y., s. 150.

31) a.y., s. 151.

sipahilere aittir. **Novaberda** kalesindeki 11 topçu, tüfekçi ve zemberekçiden yalnız biri Müslümandır ve bu Hıristiyanlardan Bokoslav adını taşıyanı 6288, Radoslav ise 7050 alçaklık büyük tımar sabihidirler.[32] H. 827 (M. 1467-1466) tarihli **Braniçeva** defterine göre, Müslümanların 32 tımarına karşılık Hıristiyan sipahiler 59 tımara sahiptir. Aynı bölgede **Güğercinlik** (=Golubatz) kalesindeki 15 tüfekçinin tümü de Hıristiyandır.[33] Tımarı kullanma ve başkasına geçmesinde de din bakımından bir ayrım yapılmadığı görülmektedir. Tımar, Hıristiyan sipahinin Hıristiyan oğluna geçebileceği gibi Müslümandan Hıristiyana, ya da Hıristiyan sipahinin biri Müslüman biri Hıristiyan iki oğlu olsa, ikisine birden geçebilmektedir.[34] İnalcık, burada anılanların dışında da bu konuda daha başka birçok örnek vermektedir.[35]

Timur'a karşı **Yıldırım Beyazit'ın** ordusunda 10.000'den fazla Hıristiyan askerin bulunduğunu, Beyazit'ın kayınbiraderi **Stefanos'un** 5.000 mızraklı **Sırp** askeri ile birlikte savaştığını da görüyoruz.[36] 1416 **Gelibolu Deniz Savaşında** Osmanlı kadırgalarında **Cenevizli, Katalan, Sicilyalı, Fransız** ve **Giritli** Hıristiyan denizciler de vardı, hatta bunların arasında bir de Venedikli amiral bulunuyordu. Bu denizcilerle amiral Venediklilere tutsak düşünce Hıristiyan olmalarına karşın Osmanlılara hizmet ettikleri için öldürüleceklerdir.[37]

Sırbistan ve Makedonya'daki Hıristiyan soylu askerler de **Voynuk** adı altında[38] Osmanlı Devletinin askerî gücünün bir parçasıydı. **Yanbolu, Silistre, Niğbolu, Rakova, Plevne, İrcava, Lofça, İzladi, Eskihisar, Tırnova, Şumnu** ve **Hezagrad** Hıristiyanlarından oluşturulan bu birlikler vergiden bağışık bir askerî sınıftı.[39]

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, tımar sahibi yapılan, Osmanlı askerî gücü içinde yer alan bu Hıristiyanların kendi ülkelerinin egemenleri olduklarıdır. Bunlar, Osmanlı Devleti içinde de **"egemen sınıf"** olarak varlıklarını sürdürüyorlardı. Halk ise, ister Bulgar, ister Sırp ve isterse Türk olsun **"reaya"** idi.[40] **İnalcık'ın** deyişiyle, *"Osmanlılar ancak menşede askerî sıfatını haiz kimseleri kendi tımar kadrolarına dahil etmişler; raiyyeti, yani vergi ödemekle mükellef, çalışan tebaayı dikkatle bu kadrolardan uzak tutmuşlardır."*[41]

Bu, konumuz bakımından büyük önem taşımaktadır. Şu aşamada bile açıkça anlaşılsa gerektir ki, bir Türk reayadan olurken, bir Hıristiyan egemen sınıftan olabilmektedir. **"Konu Ve Amaç"** bölümünde imparatorlukların ayrıcı özelliklerinin başında bir etnik gurubun gerek hukuksal ve gerekse siyasal açıdan üstün, başka bir deyişle de **ege-**

32) a.y., s. 152.
33) a.y., s. 156.
34) a.y., . 166.
35) Bkz. a.y., s. 146-168.
36) DUKAS: s. 30-31.
37) DUKAS: s. 66-67; HAMMER: C. II, s. 158-159.
38) Voynuk = Slavca *"asker"*.
39) Bkz. YAVUZ ERCAN: ***Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar Ve Voynuklar:*** AKDTYK, TTK, Yay., Ankara, 1989; MİTHAT SERTOĞLU: ***"Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri"***; VI. Türk Tarih Kongresi (1961), TTK Yay., Ankara, 1967, s. 287.
40) Y. ERCAN: ***....Voynuklar;*** s.1; LAJOS FEKETE: ***Macaristan'da Türkler'in Mülk Sistemi;*** İÜ Ed F TD, C. XII, sayı 16, Eylül 1961, s. 28.
41) H. İNALCIK: ***Fatih Devri...;*** s. 168.

men olmasının geldiğine değinmiş olduğum anımsanırsa konu kendiliğinden daha bir açıklığa kavuşacaktır. Türklerin egemen çevrelerden giderek nasıl dışlandığını da gördükten sonra, Osmanlı Devletine ne ölçüde Türk devleti denebileceği gündeme gelecektir. O zaman, bu devlete karşı Anadolu Türk halkının neden başkaldırıp durduğu ve Ulusal Kurtuluş Savaşımızın aynı zamanda Osmanlıya karşı da verilen bir savaş olduğu da gün ışığına çıkacaktır.

IV

Osmanlıların yerli Hıristiyan ve bu arada Yahudi halkın dinlerine âdeta kol kanat germelerinin[42] ve Hıristiyan egemenlerle bütünleşmelerinin yanı sıra iki ayrı gelişme daha önem taşıyor. Bu gelişmelerden ilki, Rum beylerinden bazılarının kendiliklerinden Müslümanlığı benimseyerek devletin yönetici kesimi içinde yer almaları; ikincisi de, devletin Müslüman olmayan halka karşı izlediği siyasanın bu halkın kalkınmasına yardımcı olmasıdır.

M.F. Köprülü, Rum ve öteki Hıristiyan arsitokratlarının çeşitli ekonomik ve psikolojik nedenlerle Müslümanlığı benimsediklerini, fakat bunun ancak XV. ve XVI. yüzyıllarda büyük ölçüde görüldüğünü, XIV. yüzyılda ise **"ihtidalar"**ın bu ölçüde kapsamlı bulunmadığını belirtmektedir.[43] Ne var ki, durum böyle olmakla birlikte, devletin kuruluşunun ilk yıllarında Müslümanlığı kabul eden ve Osmanlı Devletinde önemli görevler üstlenen Rum aristokratlarının kuruluşa katkıları gerçekte çok önemlidir ve bu kişilerin bugün bile adları toplumumuzda yankılanmaktadır. Bu gibi kişilerin başında **Mihal Bey** gelir. Daha önce sözünü ettiğim Bilecik tekfuru olan Mihal Bey, kendiliğinden Müslümanlığa geçmiş ve Mihaloğulları ailesi Osmanlı tarihinde derin bir iz bırakmıştır. Yine örneğin, bir Rum olan **Evrenos Bey,** Osmanlı Devletinin kuruluşu ile birlikte anımsanan bir başka addır. Evrenos Bey, Osmanlılar için çalışırken büyük bir servet sahibi de olmuş ve bu serveti ile de ün salmış bir kişidir. Ailesi de aynı yolu izleyerek devlet yönetiminde yer almış bulunmaktadır. Yine devletin kuruluşuna katkıda bulunan **Lala Paşa** da, Hıristiyan iken Müslüman olmuş bir başka Osmanlı devlet adamıdır.

Rumeli'deki Hıristiyan ileri gelenlerinin Osmanlı orduları bu topraklarda ilerledikçe ve İstanbul'un fethi ile birlikte de, kenti Osmanlılara karşı savunmuş olan Bizans generallerinin ordunun kente girmeleriyle nasıl **ihtida** ettiklerine, ama Hıristiyan kalan yakınlarını ve çevrelerini nasıl gözetip koruduklarına daha sonra değineceğim. Bu aşamada, şu soru sorulmalıdır: Bu kişiler bir günde, bir gecede nasıl olup da **imanlı** birer

42) Örneğin; Orhan Bey, Yahudilere Bursa'da bir sinagog yapmaları için izin vermişti (NAİM GÜLERYÜZ: ***500 Yıllık Göç***: Milliyet, 16 Eylül 1989; NEZİH UZEL: ***Bizim Yahudilerimiz***; Milliyet, 13 Eylül 1986) ve Osmanlıların tanıdığı özgürlük ve rahatlık nedeniyle Edirne Hahambaşısı İzak Farfati, Avrupa'daki dindaşlarına çağrıda bulunarak Osmanlı yönetimi altındaki Yahudilerin ne denli özgürlük ve refah içinde olduklarını anlattıktan sonra onların Osmanlı ülkesine gelmelerini istemişti. (ISRAEL ZINBERG: ***A History of Jewish Literature***; C.V. ***The Jewish Center of Culture in the Ottoman Empire***; İngilizceye çev. Bernard Martin, Hebrew Union College Press, Cincinati, Ohio, 1974, s. 5-6;).

43) MEHMET FUAD KÖPRÜLÜ: ***Osmanlı Devletinl'nin Kuruluşu***; TTK., Yay., Ankara, 1959, s. 108.

Müslüman olup çıkıvermişlerdir? Dahası, içtenlikle Müslüman olmuş olsalar bile, Türkleştikleri söylenebilir mi?

Âşıkpaşaoğlu, Mihal Gazi'nin Müslümanlığa geçişini bakın nasıl anlatıyor:

"Osman Gazi: <Mihal'ı çağıralım. İslama davet edelim. Onu Müslüman edelim.... Eğer Müslüman olmazsa önce onun ilini vuralım> dedi.

Mihal'a adam gönderdiler. <İyi seferimiz vardır. Tez gel ki hazır olup dururuz> dediler. Mihal haberi işitince geldi. İyi atlar ve kılıçlar hediye ettiler. El öptü ve hemen: <Hanım! Beni Müslüman edin. Hazreti Peygamberi düşümde gördüm. Bana iman arz kıldı> dedi. İman arzettiler. Kabul etti. O bâtıl dini terk edip halis Müslüman oldu."[44]

Anlaşılan, o günlerde halis Müslüman olmak pek kolaymış! Ne ki, Mihal Gazi de, Evrenos Gazi de, adlarını Türk ve Müslüman adları ile değiştirmeyi düşünmemişler bile. **Gibbons,** eski bir türkünün **"Sevdiğimde din var, ama iman yok"** dizesini, bu kişilerin Müslümanlığının ne denli yüzeysel olduğunu belirtmek için anarken[45] haksız olmasa gerektir. Evrenos Gazi'nin şehzadeler kavgası sırasında gözlerinin görmediğinden söz ederek Musa Çelebi'nin yanında yer almak istememesi üzerine, Musa Çelebi'nin Evrenos'un görme yeteneğini gerçekten yitirmiş olup olmadığını anlamak için ona yemekte en çok sevdiği yiyecek olan kurbağa bacağını sofraya koyması ve onun bu yemeğe ilgi göstereceğini düşünerek böylelikle gözlerinin gördüğünü anlayabileceğini umması, Anadolu Müslümanlarının bu gibi yiyeyecekleri ağzına sürmedikleri anımsandığında ilginçtir.[46] İstanbul alındıktan sonra, kent nüfusunun arttırılması için yapılan çalışmalar sırasında, İstanbul'a getirilen Türk göçmenlere verilen evlerin Türklerin kişisel mülkleri olmasını önlemek amacı ile bu evleri yeniden mukataaya bağlatmak için Veziriâzam **Rum Mehmet Paşa**nın gösterdiği çabaların sonuç verip Türklerin bu haktan yoksun kalması karşısında **Neşrî, "Kendi zira İstanbul oğlanıydı"** derken[47] onun Rum kökenli olduğunu belirtir.

Gerçekte, Osmanlı Devleti, görünüşte Müslüman, ama hâlâ özünde Hıristiyan olanları çatısı altında barındıran bir devlet olacaktır. Örneğin; 1557'de kimliği bilinmeyen bir İspanyol'un yazdığı **"Türkiye'ye Seyahat"** adıyla yayımlanan bir seyahatnamede Osmanlılar'a tutsak düşen yazar şöyle diyor:

"Kürek kısmına ayrılmaktan kurtulmak için Müslüman olmuş yaşlı bir tutsağın verdiği öğüde uyarak, hekimim, dedim. Bunu biraz mürekkep yalamış olmaklığıma güvenerek söyledim. Cerrah mısın, dediler. Hayır deyince az kalsın partiyi kaybediyordum. Bereket versin lafa sözü geçen kaptanlardan Durmuş Reis karıştı. Cenevizli dönme Durmuş Resi, idrar ve nabız hekimidir, cerrahtan daha faydalıdır, dedi. Kürekten işte bu surette kurtuldum."[48]

---

44) ÂŞIKPAŞAOĞLU: s.

45) H.A. GIBBONS: s. 81, n.3.

46) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, kurbağa etinin yenecek bir şey olmadığını düşünerek, Evrenos'un kör taklidi yapıp kurbağa yemeğini yediğini ve böylelikle de Musa Çelebi'nin kuşkularını giderdiğini söylüyor *(İ.A.).* Hammer'in daha yerinde olarak belirttiği gibi, Müslümanlar dışında Hıristiyan halk arasında makbul bir yiyecek olan kurbağa etine karşı ve ayrıca da sevmesinden dolayı Evrenos'un bu zaafından Musa Çelebi'nin gerçek durumu anlamak amacı ile yararlandığı açıktır. (C. I, s. 139).

47) MEHMED NEŞRÎ: C. II, s. 711.

48) ***Kanunî Devrinde İstanbul***: Yay., Fuad Carım, İstanbul, 1964, s. 11.

İlerde aynı konuya dönmek üzere, Kanunî Sultan Süleyman döneminde İstanbul'da Avusturya elçisi olarak bulunan **Busbecq**'in **Sefaretname**'sinden bu olgu ile ilgili bir bölümü buraya almak, sanırım, anlatmaya çalıştıklarımı biraz daha aydınlığa kavuşturacak:

"*.... [adamlarımın] içlerinden bazıları gezmek için karargâhtan halice, deniz kıyısına gitmişlerdi. Yanlarında* [onları korumakla görevli] *yeniçeriler yoktu. Yalnız Müslümanlığı kabul etmiş bazı İtalyanlar bulunuyordu.... adamlarım karargâhtan dışarı çıkınca bazı yeniçerilerle karşılaştılar.... Yeniçeriler adamlarıma Hıristiyan olduklarından dolayı taarruz etmeye başladılar.... Adamlarım hakarete maruz kalınca mukabeleye kalktılar, tahkirleri iade ettiler. Nihayet iş dövüşmeye döndü. Bahsettiğim İtalyanlar da, benim adamlarımın tarafında kavgaya iştirak ediyorlardı.*"[49]

V

Çoğu tarihçiler, araştırmacılar, kuruluş aşamasından başlayarak Osmanlı Devletinin İslamiyeti yaymak, ele geçirdiği topraklarda yaşayan insanları Müslümanlaştırmak için büyük bir çaba gösterdiğini ve bunda da başarılı olduğunu yazıp dururlar. Kimileri daha ileri giderek, Osmanlıları "**İslamın kılıcı**" olarak nitelendirirler ve fetihlerin amacının İslamiyeti yaymak olduğunu öne sürürler. Bir başka açıdan bakıldığında, böyle düşünenlere göre, Osmanlı Devleti, tam anlamı ile İslamî bir deylettir. Bu görüşlerin gerçeği yansıtıp yansıtmadığı konumuz bakımından önem taşıyor. Hemen söyleyeyim: Eğer tarihsel gerçek böyle olsaydı, yukarıdan beri sözü edilen Hıristiyan Osmanlı askerlerinin varlığını nasıl açıklayabilirdik? Kaldı ki, yine şu ana değin ortaya konan gerçekler, Hıristiyan halkın, **dinlerini sürdürebilmek için** Osmanlı Devletinin egemenliği altına kendiliklerinden girdiklerini ortaya koymuş bulunuyor.

Burada iki gerçeğe daha değinmek gerek. Bir kez, Yeniçeri olarak yetiştirilecek çocuklar –ilerde görüleceği üzere, daha doğrusu, **gençler**– başlangıçta fethedilen yerlerde yaşayan Hıristiyanların çocukları arasından seçilip devşirilirdi. Kuşkusuz, en gürbüz, en sağlıklı olanları ailelerinden koparılıp alınırdı. İlk dönemlerde Hıristiyan aileler için çocuklarının böylece kendilerinden koparılıp alınmalarını önlemenin tek yolu İslamiyeti kabullenmekti. O zaman, Müslümanlardan devşirme yoluna gidilmediği için, çocukları ana babaları ile kalacaktı. Asker sıkıntısı çeken devletin, Hıristiyan halkın topluca İslamiyete geçmesi durumunda en önemli asker kaynağını yitireceği tartışmasızdır. Ama yitirmemiştir. Kapıkullarını incelerken göreceğimiz üzere, Yeniçerilerin sayısı sürekli olarak artacaktır.[50] Öte yandan, bir süre sonra, yine üzerinde duracağımız gibi, devşir-

49) BUSBECQ: ***Türk Mektupları–Kanunî Sultan Süleyman Zamanına Ait Bir Frenk Seyahatnâmesi***; çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Remzi Kitabevi,İstanbul, 1939, s. 207-208.

50) H. A. Gibbons gibi kimi yazarlar, bu askerî gücün sayısının hiç olmazsa başlangıçta çok az tutulduğunu, bununla da devletin Hıristiyanların İslamiyeti benimsemelerini amaçladığını, yoksa asıl amacın asker sağlamak olmadığını öne sürmektedirler (H.A. GIBBONS: 80). Daha önce bana da akla yakın gelen bu sav, konuya biraz daha yakından bakınca, burada belirtmeye çalıştığım tarihsel gerçekler ve özellikle de devletin askere olan gereksinmesinin başlıca Yeniçerilerle karşılanmış olduğu düşünüldüğünde, inandırıcı olmamaktadır.

melerin, aileleri ile bağlarını koparmadan devletin en üst kademelerine kadar yükseldiklerini ve ailelerini ve halklarını koruyup gözettiklerini gören Hıristiyanlar için Müslümanlaşma bu olanağı elden kaçırmak demek olacaktır. Hele, Kanunî'nin Nahçıvan seferi dönüşünde 20.000 akçe ve daha yukarı gelir getiren dirliklerin yalnızca devşirmelere verilmesini kanunlaştırması sonucunda Türklerin bu yolla toprak sahibi olmalarının ve önemli devlet görevlerine gelmelerinin engellenmesi karşısında[51] bu Hıristiyanların Müslümanlığa özendiklerini düşünmek olanaksızdır.

Olaya yalnız bu açıdan bakmamak da gerekir. Devletin yalnız Müslüman olmayan halktan (**zımmî**lerden) aldığı bir vergi olan **cizye** açısından da konuya eğilmek yerinde olacaktır. Düşünün ki, Osmanlı topraklarında yaşayan **gayrımüslim** halk, İslamiyeti kabul etmiş olsaydı, devlet, çok önemli bir gelir kaynağını yitirmiş olacaktı. Üstelik; **Prof. Dr. Yavuz Ercan**'ın belirttiği gibi, cizye *"sonucu bakımından zimmîler lehine mukayese kabul etmez bir avantaj sağlamıştır. Nitekim Osmanlı İmparatorluğunda ehl-i zimmet [cizye vermekle yükümlü olan gayrımüslim halk], her türlü tehlike ve gelir getirmeyen görevlerden korunmuş olarak büyük bir güven içinde ticaret ve sanatla uğraşmış ve İmparatorluğun iktisadî hayatını hemen hemen bütünüyle ele geçirmiştir."*[52]

Öte yandan, bir iki ayrık durum dışında, ele geçirilen ülkeler halkının topluca İslamiyeti benimsedikleri de görülmemektedir. Bu özel durumlarda da, o yer halkının İslamlaşması, Fatih Sultan Mehmet Bosna'yı fethettiğinde Bogomil mezhebinde bulunan Bosna Hıristiyanlarının İslamiyeti benimsemelerinde olduğu gibi,[53] padişahın izni ile olabilmiştir.

Kaldı ki, eğer Osmanlının fethedilen ülkeler halkına din ve vicdan özgürlüğü tanıdığından söz ediliyorsa, sıralanıp duran bu gerçekler bir yana, nasıl olur da onun "İslamın kılıcı" olduğu öne sürülebilir? Türkler karşısındaki Araplar ile, Rumlar, Sırplar vb. karşısındaki Osmanlının tutumu arasındaki başkalık, bu sorunun yanıtını kendiliğinden ortaya koymaktadır.

VI

İstanbul'un alınması ile birlikte, Osmanlı Devletinin artık bir imparatorluğa dönüşmüş ve kuruluş aşaması geride bırakılarak yükseliş döneminin başlamış bulunduğuna değinmiştim. İşte, İstanbul'un Osmanlı Devleti sınırları içine alınarak başkent yapılması Anadolu Türk halkının yazgısında yeni bir dönüm noktası olacaktır. İstanbul'un alınmasını izleyen yıllarda Fatih Sultan Mehmet'in kentin Rum halkına ve öteki Hıristiyanlara karşı uyguladığı siyasa ve buna bağlı olarak da beliren yeni çehresi Türk halkı için önemli olumsuz sonuçlar doğurmakta gecikmeyecektir.

---

51) MUSTAFA AKDAĞ: ***Celalî İsyanları (1540-1603)***; DTCF. Yay., Ankara, 1963, s. 132; F. SÜMER: ***Oğuzlar....***; s. 183.

52) YAVUZ ERCAN: ***Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler Ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar***. Bell., C. LV, Ağustos 1991, sayı 213, s. 372-373.

53) İ. H.UZUNÇARŞILI: ***Osmanlı Tarihi...***; C. II, s. 84.

Fatih, İstanbul'daki din adamlarını vergiden bağışık tuttuktan başka[54] yeni bir patrik atanması işine girişmiş ve Galata'da oturan Latinlere tam bir özgürlük tanımıştır. Fatih dönemini yaşamış olan tarihçi **Kritovulos,** onun Bizans ileri gelenleri için yaptıklarını anlatırken der ki:

"Esaret altında bulunan Bizans ileri gelenlerine gelince, Padişah Hazretleri, bunların da çoluğu ile çocuğu ile ev bark sahibi olmaları için kendilerine evler vermek ve geçimlerini sağlamak istiyordu. Hatta Notaras'ı şehrin imar ve yerleştirilmesine nezaret için Şehremini (belediye başkanı) tayin etmek istiyordu. Hatta bu konuda onunla konuşmuştu da."[55]

Fatih, fethin ilk günlerinde, daha önce kaçmış olan patrik yerine **Gennadios**'un getirilmesini istemiş, bunun üzerine Gennadios patrik seçilmiş ve padişah ile aralarında kişisel bir dostluk gelişmiştir. İstanbul Rum halkının din ve vicdan özgürlüğü eksiksiz olarak tanınmıştır. Fatih, 1456'da Gennadios ile Hıristiyanlık üzerine söyleşiler yapacak, bununla yetinmeyerek dininin ilkelerini yazılı olarak açıklamasını ondan isteyecek, 1477'de bu kere patrik **III. Maksimos**'tan buna benzer bir istekte daha bulunacaktır.[56] Açıkçası, **"Bizans halkı mağlup olmuş, fakat mağdur olmamıştı".**[57] Tümüyle tersine, Rumlar, asıl İstanbul'un fethinden sonra toplumsal ve ekonomik açıdan gelişme olanaklarına kavuşmuşlardır.[58]

İnalcık'ın belirttiğine göre; Fatih, egemenliğini **"meşrulaştırmak"** amacı ile eski Roma geleneğini benimsemiş olarak davranmakta[59] bir sakınca görmemiştir. Bu nedenle, 1466'da **Yorgi Trapezuntis,** Fatih'e, *"Kimse şüphe etmez ki, sen Romalılar imparatorusun. İmparatorluk merkezini hukuken elinde tutan kimse imparatordur. Roma İmparatorluğu'nun merkezi de, İstanbul'dur"* diyor ve ona *"Romalılar ve dünyanın imparatoru unvanını veriyordu."*[60] 1481'de Fatih için çıkarılan madalya **"Sultani Mohammeth Othomani uguli Bizantii imperatoris Sultanus Mohammeth Othomanus Turcorum Imperator"** sözleri bulunmaktaydı.[61] Selahattin Tansel, **"Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî Ve Askerî Faaliyeti"** adlı çalışmasında, padişahın batıda izlediği

54) A.A. VASILIEV: C. II, s. 375; Y.ERCAN: ***...Vergiler...;*** s. 379.

55) KRİTOVULOS: ***Tarih-i Sultan Mehmed Hân-ı Sâni;*** çev. Karolidi; yeni harflere çev. ve Türkçeleştiren, M. Gökman, İstanbul, 1967, s. 107. Ancak, tartışmalı bazı nedenlerle Notaras'ın Osmanlı Devleti hizmetine girmesi gerçekleşmemiş, ertesi gün Fatih'in buyruğu üzerine öldürülmüştür.

56) M. C. ŞEHABETTİN TEKİNDAĞ: ***Patrik Ve Patrikhane Hakkında Düşünceler;*** TKD, C. III, sayı 32, Haziran 1965, s. 10-11; Fatih'in bu tutumunun siyasal nedenlerden değil, fakat Hıristiyanlara din ve vicdan özgürlüğü sağlamak istemesinden kaynaklandığı hakkında bkz. SELAHATTİN TANSEL: ***Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti;*** TTK, Yay., Ankara, 1953, s. 10-16, 107.

57) A. HAMİD ONGUNSU: ***Beşyüzüncü Fetih Yılı Münasebetiyle Bazı Düşünceler;*** İ.Ü. Ed. F.T.D. C. IV, sayı 7, Eylül 1952, s. 9-10.

58) a.y., s. 10.

59) KRİTOVULOS: s. 114.

60) HALİL İNALCIK: ***Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un Fethi Ve İmparatorluk-İstanbul'un Fethinin 511. Yıldönümü Münasebeti İle;*** TKD, C. I, sayı 20, Haziran 1964, s. 9. Konu ile ilgili olarak İnalcık, *"Fatih'in eski Roma ananesini benimsemiş görünmesinin esas fetih ve hâkimiyet gayeleri için ne kadar faydalı, hatta zarurî olduğunu anlamış olması da gözden uzak tutulmamalıdır"* demektedir.

61) a.y., s. 10. Ayrıca, İnalcık şu değerlendirmeyi de yapıyor: *"Osmanlı sultanı, İstanbul'un fethinden sonra cihanşümul imparatorluk idesine yükselmiş görünmektedir. Bunda, kimi eski Türk Kağanlık (hanlık) telâkkisini, kimi Roma cihanşümul imparatorluk fikrini bulabilir. Gerçekten, Fatih, Hıristiyan âlemi karşısında bu son telâkkiyi benimsemiş olabilir. Bu siyasetin en açık tezahürlerinden biri patrikliğin ihyasıdır, denilebilir."* (a.y.).

siyasının devletin sınırlarını Bizansın eski sınırlarına ulaştırmak olduğunu belirttikten sonra yerinde olarak *"Bu gayeye acaba kendisini Bizans'ın varisi mi addederek ulaşmak istiyordu?"* demektedir.[62]

İstanbul'un fethini izleyen dönemde Fatih'in Hıristiyanlara karşı hoşgörülü, hatta onları kayırıcı bu tutumu karşısında **Papa II. Pius**'un padişaha yazdığı bir mektupta, **"birkaç damla su (=aque pauxillium)"** ile vaftiz olmasını söyleyerek onu Hıristiyanlığı kabule çağırdığı belirtilmektedir.[63] Her ne kadar, bu mektubun Papa bakımından bir düşünceden öteye gitmediği ve gerçekte yollanmadığı da öne sürelmekte ise de,[64] burada önemli olan, hatta bir yakıştırma olsa bile, böyle bir girişimin söz konusu olabilmesidir.

Kısacası, Rumların ve öteki Hıristiyanların Osmanlı İmparatorluğu içinde ezilen ve sömürülen bir kesim olmadığı, tersine, devletin gün geçtikçe temel egemen çevreleri arasında yer aldığı görülmektedir.

Başkent İstanbul'un nüfus bileşimi de önemlidir. Fatih döneminin sonuna doğru başkentteki nüfus dağılımı şöyledir: İstanbul kesiminde 8951 Müslüman haneye karşılık 3151 Hıristiyan, 1647 Yahudi hane; Galata'da ise 531 Müslüman haneye karşılık 592 Rum ve 332 Frenk hane sayılmıştır.[65] Bu duruma göre, İstanbul nüfusu tüm olarak ele alındığında, Müslüman olmayanların sayısının nüfusun 2/3'üne yaklaştığı görülecektir. Asıl önemlisi ise, ticaret merkezi olan Galata'da Müslümanların azınlıkta bulunmalarıdır.

1478'de İstanbul'da 434 hanelik bir nüfusa sahip olan Ermeniler[66] açısından ise durumu Ermeni yazar **Çark**'ın sözlerini buraya alarak belirteyim:

"Sultan Fatih (1430-1481)in İstanbul'u fethetmesiyle, Ermenilerin istikbali [geleceği] *için yeni bir yıldızın parlamaya başladığını söylersem, tarihi bir hakikati tebarüz ettirmiş* [belirtmiş] *olacağıma kaniim. Bu itibarla, eğer İstanbul'a Türkler gelmemiş veya gelmeleri gecikmiş olsaydı, o nisbette de* [ölçüde de] *Ermenilerin İstanbul'a yerleşmeleri ve bahusus inkişaf etmeleri* [özellikle de gelişmeleri] *pek şüpheli* [olur], *hatta belki de izleri bulunmazdı."*[67]

Fatih'in İstanbul'da yaşayan Yahudilere, özellikle de bunlar fetih öncesinde Osmanlıdan yana çıkıp elaltından yardımlarda da bulundukları için, tam bir özgürlük tanınmıştır.[68]

Osmanlı İmparatorluğunun başkentinin bu görünümü, devletin giderek kazanmaya başladığı kozmopolit niletiğini açıkça belirtmektedir.[69]

---

62) S. TANSEL: 17-18.

63) M.C. ŞEHABETTİN TEKİNDAĞ: ***"Papa Pius II.'un Fatih Sultan Mehmed'e Gönderdiği Mektup Hakkında Düşünceler"; Fethin 511'inci Yıldönümü Konferansları;*** İ.Ü. Yay., İstanbul, 1964, s. 48.

64) A. ADNAN ADIVAR: ***İstanbul'un Fethi Sırasında Bizans Ve Türk Kültür Vaziyeti;*** İ Ü Ed. FTD, C. IV, sayı 9, Mart 1954.

65) H. İNALCIK: ***....İstanbul'un Fethi Ve İmparatorluk...;*** s. 13.

66) BERNARD LEWIS: ***İstanbul and the Civilization of the Ottoman Empire;*** University of Oklohoma Press, 1963 s. 101.

67) Y. ÇARK: ***Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler;*** İstanbul, 1953, s. XIII.

68) AVRAM GALANTİ: ***Türkler Ve Yahudiler-Tarihi, Siyasi Tetkik;*** ilaveli 2. basım, İstanbul, 1947, s. 33-35.

69) PAUL WITTEK: ***The Rise of the Ottoman Empire:*** Royal Asiatic Society of Great Britain and England, Londra, 1963, s. 51.

VII

"Osmanlı Devletinin Kuruluşu" adlı eserinde **M.F. Köprülü, "Osmanlı"** kavramı için der ki:

"Etnik değil sadece politik bir tabir olan Osmanlı kelimesi eski vak'anüvislerde daima <devlet hizmetinde bulunan ve devlet bütçesinden geçinen hâkim ve müdir sınıf> manasını ifade eder."[70]

Başka bir deyişle, **Osmanlı** diye tanımlanan kişinin şu ya da bu etnik gruptan olmasının bir önemi yoktur. İster Türk, ister Rum, ister Sırp, ister Arnavut vb. olsun, eğer o kişi, devlete hizmet ediyor ve geçimini devletten sağlıyorsa, yönetici sınıftansa, o, Osmanlıdır. Bu nedenle de, Osmanlı=Türk demek bir yanılgıdır.

Halk ise, reayadır. Yani vergi vermekle yükümlü olanlardır.

Osmanlı Devletinin kuruluşuna ilişkin kitabı ile yankı uyandırmış bulunan **Gibbons** da, Osmanlıları, çeşitli etnik gruplardan oluşmuş **yeni bir ulus** olarak nitelendiriyor.[71] İ. H. Uzunçarşılı, Gibbons'un bu yargısı[72] için, *"..... Osmanlılardan bahsederken <yeni bir millet teşekkül ediyor> demesi çok yerinde kullanılmış bir tevcih olup hadiseler de bu sözün mâ'kesidir* [yansımasıdır]" demektedir.[73] Gerçekten de, **Toynbee**'nin belirttiği gibi, örneğin Fransızca konuşan bir toplumun varlığı bir Fransız devletinin, İngilizcenin geçerli dil olduğunu bir toplum da genellikle bir İngiliz siyasal birliğini varlığını düşündürürse de, Osmanlı Devleti, bu genel kanının tersine olarak birçok etnik unsurdan oluşmuş ve Osmanlı siyasal yapısı bu yolla ortaya çıkmıştır.[74] **Dukas,** aynı olguyu şöyle anlatmış: *"... bir kimse hangi tebaadan olursa olsun, diğer bir tabiiyete geçerse ve eğer ikinci tabiiyetin başında Osmanoğulları sülalesinden biri var ise, yeni tabiiyete daha kolay intibak eder."*[75]

Şunu da unutmamak gerekir ki, yerli halkın egemenleri ile nasıl kaynaştığına değinilen Osmanlılar, sayıca bu yerli halktan azdılar.[76] Kuşkusuz, yerli Hıristiyan halk da, belirli toplumsal-kültürel değişime uğramıştır. Ne var ki, Osmanlı Devletinin Türk kurucularının ve egemen çevrelerinin bu kaynaşma sonucunda onlardan daha çok etkilen-

---

70) s. 5.

71) H.A. GIBBONS: s. 5.

72) Gibbons'un bu eserinin eleştirisi için bkz. M.F. KÖPÜRÜLÜ: ***Osmanlı Devletinin Kuruluşu;*** MEHMET ALİ ŞEVKİ: ***"Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu Konuşu"; Osmanlı Tarihinin...;*** s. 105-136; ayrıca, örneğin Mehmet Ali Kılıçbay, Gibbons'u *"Intelligence Service hizmetindeki sözümona tarihçi"* olarak nitelendirirken (MEHMET ALİ KILIÇBAY: ***Tarih Üzerine Konuşmalar;*** Türkiye Günlüğü, Bahar 1991, sayı 14, s. 120) Taner Timur da, kitabın Türk devletini ortadan kaldırmanın planlandığı 1916'da yazıldığına dikkati çekmektedir. (TANER TİMUR: ***Kuruluş Ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Düzeni;*** 2. basım, Turhan Kitabevi, Ankara, 1979, s. 75). Gibbons'un çizgisinde olan eserler için bkz. M.F. KÖPRÜLÜ: a.y., s. 2, 18.

73) İ. H. UZUNÇARŞILI: Osmanlı Tarihi...; C. II, s. 186.

74) A.J. TOYNBEE; s. 16 vd.

75) DUKAS: s. 84.

76) A. J. TOYNBEE: s. 111.

miş bulundukları çeşitli yönleriyle gözlemlenen tarihsel bir olgudur.[77] Yerli Hıristiyan halkın Osmanlı Devleti çatısı altında,. kendi düzenlerini yalnız din ve vicdan özgürlüğü alanında değil, hukuk alanında da sürdürdüklerinin, üstelik bu düzenlerinin Osmanlı devlet anlayışını nasıl etkileyip biçimlendirdiğinin belirgin örnekleri Osmanlı kanunnameleridir. Bu kanunnameler, egemen bir Türk-Müslüman devletinin yasal düzenlemeleri olmaktan çok daha fazla fethedilen yerlerin hukuksal yapılarının ürünüdürler.[78] Şunu da bilmek gerekir ki, Osmanlı hukukunun ana kaynakları olan kanunname, ferman ve emirnamelerinde şeriat ile ilgisiz, hatta şeriata aykırı "pek çok" hüküm bulunur.[79] Osmanlı Devletinin kuruluşunda, Ömer Lütfi Barkan'ın belirttiği üzere, *"... tecrübe ve göreneklerden mülhem* [esinlenmiş] *pratik bir duygu hâkim olmuş ve bu sayede İslami renk ve lafızlar* [sözükler] *altında tamamen yabancı devlet ananelerinin devam ettirilmesi imkân dahiline girmiştir."*[80]

Kuruluş döneminde devletin yalnız Türk aristokrasisine dayandığı ve bu aristokrasinin kapsamlı bir Müslümanlaştırma siyasası izlediği savları, *"realite ile taban tabana zıt iddialardır."*[81] Gerçekte, Osmanlı Devleti, sınırları içinde bulunan Hıristiyan egemenlerin güçlenmesine yardım bile etmiştir. Ortodoksları, Katoliklere karşı Osmanlıların nasıl koruduğuna ve İstanbul'un fethinden sonra patrikhanenin ve Müslüman olmayan halkın durumuna daha önce değinmiştim. Ekonomik ve siyasal çıkarlar gerektirdiğinde, dinsel ayrılıkların hemen ikinci plana itilmiş olması şaşılacak bir olgu olmasa gerektir. **Hammer**'in şu sözü, bu konuda bir özdeyiş gibidir: *"Rum ve Lâtinler arasında süregelen din ayrılıkları İslâmiyet'in gelişiyle sona ermiş oldu: Tanrıdan başka tanrı yoktur!"*[82]

Şu halde, Osmanlı Devleti, önce belirli bir ekonomik bütünlük gösteren **Marmara bölgesinde** kurulmaya başlamış, bu kuruluş **Rumeli**'de sürmüş ve ekonomik-siyasal çıkarları aynı yönde olan egemen çevreler hep birlikte devletin egemen çevresini oluşturmuştur. Bu durumu ile, kurulan bu yeni devlet, **Vasiliev**'in deyişiyle, bir **"Grekо-Slavo-Türk"** devleti niteliğini kazanmıştır.[83] **Cahen** de, kuruluş sürecinde yenen ile yenilenin kaynaşarak bir yönetici kesim ortaya çıkardığını söylerken aynı gerçeğe değinmektedir.[84] **Mehmet Ali Kılıçbay** da, *"'Osmanlı özü itibariyle iç ve dış talanın ege-*

77) Bkz. CHARLES DIEHL: ***Byzance, Grandeur et Décandence:*** Paris, 1934, s. 325-326; H. A. GIBBONS:: s. 73; MEHMET ALİ ŞEVKİ ***"Osmanlı Tarihinin...;"*** s. 36; A.J. TOYNBEE: s. 113-114; P. WITTEK: ***The Rise of the Ottoman Empire;*** s. 42; ayrıca Bizans kurumlarının Osmanlılar üzerindeki etkilerini gösteren yayınlar için bkz. MEHMET FUAD KÖPRÜLÜ: ***Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müeesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar;*** THİTM, C.,I, s. 165 vd.

78) Çeşit örnekler için bkz. NEŞET ÇAĞATAY: ***Osmanlı İmparatorluğu Arazi Ve Reaya Kanunnâmelerinde İlhak Edilen Memleketlerin Adet Ve Kanunları Ve Istılahlarının İzleri;*** III: Türk Tarih Kongresi, 1948, s. 495 vd.

79) NEŞET ÇAĞATAY: ***İslâm Hukukunun Ana Hatları Ve Osmanlıların Bunun Bazı Kurallarını Değişik Uygulamaları;*** Bell., C. LI, 1987, sayı 200, s. 632.

80) ÖMER LÜTFİ BARKAN: ***XV. Ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları;*** C. I, Kanunlar; İÜ. Yay., İstanbul, 1943, s. XVIII.

81) HALİL İNALCIK: ***1431 Tarihli Timar Defterine Göre Fatih Devrinden Önce Timar Sistemi;*** IV. Türk Tarih Kongresi, 1948, TTK., yyn., 1962, s. 139.

82)J.P. HAMMER: C. II, s. 382.

83) A. A. VASILIEV: C. II, s. 283.

84) C. CAHEN: ***İslamiyet....;*** s. 267.

men bir devşirme-saray tabakasını yaşatmak ve yeniden üretmek üzere örgütlediği tipik bir antik imparatorluktur" derken[85] aynı olgunun bir başka yönüne değinmiş olmaktadır.

Osmanlı tarihine bir bütün olarak baktığımızda Fatih Sultan Mehmet'in saltanat yıllarının Türk halkının Osmanlı Devleti içinde iktidar odaklarından soyutlanması, ezilmesi, sömürülmesi bakımından bir dönüm noktası olduğu görülür. Fatih'e değin gelişen süreç onunla noktalanmıştır. Örneğin Fatih'e değin yönetim kadroları yukarıda belirtilen niteliği almayı giderek artan bir tempo ile sürdürmüş olmalarına karşın, veziriâzamlık Türklerin elinde bulunuyordu. **Çandarlı** ailesi ise bu alanda ön planda gelmekteydi.[86] Fatih ile birlikte, üstelik **Çandarlı Halil Paşa** öldürülerek[87], bu geleneğe son verilmiş ve bundan böyle –ilerde ayrıca üzerinde durulacağı gibi– veziriâzamların hemen hemen tümü Türk kökenli olmayanlar arasından seçilmiştir. Fatih döneminin önde gelen devlet adamlarından **Şehabettin Paşa, Zağanos Mehmet Paşa, Mahmut Paşa, Gedik Ahmet Paşa, Rum Mehmet Paşa** vb. hep devşirmedir.

Bu noktada, Osmanlı Devletinin neden önce **Balkanlar**da iyice güçlendikten sonra **Anadolu**'daki Türk Beyliklerine karşı topraklarını genişletmeye gittiği sorusu kendiliğinden yanıtlanmaktadır. Tarihsel gelişim düşünüldüğünde, **Gibbons**'un **Avrupa**'dan Anadolu'nun fethedilebileceği, fakat Anadolu'dan Avrupa'nın herhangi bir parçasının ele geçirilemeyeceği biçiminde özetlenebilecek olan görüşü[88] daha bir kolaylıkla anlaşılabilecektir. **Köprülü** de, bunu **"çok doğru"** bir görüş olarak nitelendirmektedir.[89] Şu duruma göre; Osmanlı Devleti, Hıristiyan ve devşirme unsurlarla kendini güçlendirdikten, ama bu arada bir Türk devleti olma özelliğini iyice yitirdikten sonra Anadolu Türk beylikleri üzerine yürümüş olmaktadır ki, bu gerçeğin de konumuzda önemli bir yeri bulunmaktadır.[90]

Burada bir an için Selçuklular dönemine geriye dönersek, Anadolu'nun büyük bölümünün ve özellikle de kırsal kesimin daha o günlerde Türkleşmiş bulunduğu anımsanacaktır. Şu halde, yabancı unsurlarla bütünleşen Osmanlı Devletinin, Türkleşmiş bulunan Anadolu'yu fethetmesi, bu devletin sömürülecek yeni bir bölgeyi ele geçirmesi demektir. Başka bir deyişle, Osmanlının Anadolu'daki egemenliği, karışık (kozmopolit)

---

85) M. A. KILIÇBAY: ***Tarih Üzerine....;*** s. 119.

86) Bkz. AYDIN TANERİ: ***Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i A'zamlık, (1299-1453);*** DTCF. Yay., Ankara, 1974.

87) Çandarlı'nın İstanbul'un fethi sırasında Bizanslılarla işbirliği yaptığı savı, kuşkusuz, hasımlarının uydurmalarından öteye gidemez. Kesin olan gerçek, Çandarlı'nın öldürülmesiyle Türk beylerinin devlette söz sahibi olmalarının sona erdirilmiş olmasıdır.

88) H. A. GİBBONS: s. 125.

89) M. F. KÖPRÜLÜ: ***Osmanlı Devletinin Kuruluşu;*** s. 33; ayrıca bkz. A. J. TOYNBEE: s. 115-116.

90) Bu konuda Wittek bir başka açıdan şöyle demektedir: *"Beyazid tarafından Müslüman hükümdarlara (Anadolu Beyliklerine) kabul edilmiş bulunan cebir politikası Osmanlı hükümdarlarının, kendi tebaası kadar Müslüman dünyası karşısında da otoritesinin birinci derecede desteği olan <Gaziler Sultanı> sıfatını gittikçe karartmakta idi. Mukaddes savaşın ve ganimet ümidinin çektiği gazi kütleleri, Müslümanlara karşı, hem de yağmadan az çok kaçınmak icabeden harberlerde savaşmaya hiç istek duymuyorlardı. Bu vaziyette Beyazid, bu harbleri muhtedi Hıristiyanlardan mürekkep yeniçerileriyle ve Sırplar, Yunanlılar gibi Hıristiyan vassallarının gönderdikleri kuvvetlerle yapmak zorunda kaldı. Şu halde bu seferlerde o, Müslümanlara karşı kâfirleri sevketmiş oluyordu ki bu da bütün tebaası üzerinde fena bir tesir uyandırmaktan hali kalamazdı."* (PAUL WITTEK: ***Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına, 1402-1455;*** çev. Halil İnalcık, Belt., C. VII, sayı 27, 1943, s. 557-589).

egemen güçlerin Türk halkı üzerinde egemenlik kurması ile eşanlamlıdır. Yoksa, Osmanlı, nasıl olurdu da **"Türk"** sözcüğünü bir hakaret sıfatı olarak kullanabilirdi?

Doç. [Porf.] Dr. **Taner Timur,** Tüm bu gelişmeleri gerçekten özlü bir biçimde şöyle açıklıyor: *"Osmanlılar Balkanları fethederken, Balkan aristokrasisi de, Osmanlı Devletini fethetmektedir. Halkın dışında cereyan eden bu süreç... soysuz bir yönetici sınıf yaratmaktadır. İstanbul'un fethi bu süreci hızlandıracaktır."*[91]

Paul Wittek ise diyor ki:

"Göçebe [Türk] *unsurlar Osmanlı cemiyetine girmekle, bu cemiyette Türk unsurunu devamlı olarak kuvvetlendirip yenilediler; fakat, köylü olan ve öyle kalanlar müstesna, az veya çok zamanda <Osmanlışama>ya mahkûm oldular. Köylüler birbirinden ayrı köylerde kendi aralarında yaşadıklarından ve böylece yabancı tesirlerden korunmuş olduklarından, göçebe hayattan çıktıkları halde, Türk karakterini bozulmadan muhafaza ettiler. Göçebeler bugün Türkiye'de ortadan kalkmışsa, bu muhakkak ki, onların zıraatçi olarak ülkeye topyekûn yerleşmesi sebebiyledir. Öyleki, bugünkü köylü sınıfı geniş çapta, hatta muhtemelen çoğunlukla, göçebe menşelidir ve Anadolu itiraz kabul etmez bir surette Türk toprağı olmuştur. İmparatorluğun nihaî can çekişmesi hengâmesinde anavatanın hürriyetini kurtaran ve Yeni Türkiye'yi doğurtan işte bu tecânüstür."*[92]

O nedenle, eğer Türk olarak tarihimizin sayfalarını çevirerek övünmek istersek, övünebileceğimiz sayfalar, sözgelimi, Osmanlı ordularının Viyana kapılarına dayandığı anları antalanları değil, fakat aynı orduları Anadolu'nun bağrında Türkün yenilgiye uğrattığını yazan sayfalar olmalıdır.

91) T. TİMUR: ***Osmanlı Toplumsal Düzeni;*** s. 89.
92) P. WITTEK: ***Osmanlı İmparatorluğunda Türk Aşiretlerinin Rolü;*** s. 268.

2) MUSA ÇELEBİ

I

Egemen çevrelerini, yönetim kadrolarını Rum ve Slav aristokratları ile bunlarla çıkar birliği içine giren Türklerin oluşturduğu Osmanlı Devletinde, bu gelişimin kaçınılmaz bir sonucu olarak, halk da, yine aynı etnik gruplardan oluşacaktı. Anadolu'da ve merkeze doğrudan bağlı yerlerde egemen Türklerin ve devşirmelerin hükmettiği bir Türk, daha önce Bizansa bağlı topraklarda şimdi genellikle aynı nitelikteki Rumların hükmettiği bir Rum, Balkanlarda da yine aynı biçimde Slav aristokratların hükmettiği bir Slav toplumu, Osmanlı Devletinin insan unsurunu oluşturuyordu. Buna bir de henüz yönetimde söz sahibi olamayan sayıca az olan Yahudileri eklemek gerekir.[1] Merkezde ise devşirmeler giderek etkinliklerini arttıracaktı.

Çeşitli dinsel ve etnik grupları, hem yönetici, hem de yönetilen olarak bünyesinde barındıran Osmanlı Devletinin **kuruluş döneminde** görülen toplumsal direnme ve eylemlerdeki Müslüman-Hıristiyan-Yahudi işbirliği ve ideolojik koşutluk, bazen öne sürüldüğü gibi, devlete direnen ve başkaldıran Müslümanların Hıristiyanları ve Yahudileri kendi saflarına çekmek için başvurdukları bir taktik değil, tümüyle tersine, siyasal iktidarın bu kozmopolit yapısının ve Osmanlı Devleti uyruklarının çeşitli etnik ve dinsel gruplardan oluşmuş bulunmasının bir sonucudur. Şunu da belirtmek gerekir ki, İslamî kisve altında İslam öncesi geleneklerini sürdürmekte olan Türk halkının yapısında dinsel bağnazlığın bulunmaması da,[2] egemenler ve yöneticiler kendi aralarında çıkar dürtüsüyle bütünleşirken halklarının da onlara karşı zaman zaman birleşerek karşı koymalarını kolaylaştırmıştır.

İşte, Osmanlı ordusunun **Timur** karşındaki 28 Temmuz 1402'deki Ankara bozgunundan sonra başgöteren kardeşler kavgası sırasında Musa Çelebi – Memet Çelebi savaşımı, Osmanlı Devletinin bu özelliği göz önünde tutularak açıklanmalıdır.

---

1) Osmanlı ülkesinde Yahudi nüfusun artması, 1492'de başlayan göçle birlikte olacaktır. Yahudilerin yönetici kadrolar içinde yer alması *Hekim Yakup*'la (Janjakobe/Jacobo) II. Murat döneminde başlayacaktır. *Âşıkpaşaoğlu* bu konuda, *"Bütün Osmanlı ülkesinde görülmedik ve işitilmedik işleri o gösterdi. Onun zamanına kadar padişahın işlerini Yahudi tayfasına hiç vermezlerdi. Zira bunlar iş karıştırıcı tayfadır derlerdi. Hakim (Hekim) Yakup ki vezir oldu, Yahudinin ne kadar açı uğursuzu varsa, Hakim Yakup sebebiyle padişahın işlerine karıştılar."* demektedir (s. 229).

2) Bugün de, Alevî Türk halkında aynı özelliğin görülmesi ve ayrıca laikliğe sahip çıkılması, kuşkusuz, aynı gerçeğe dayanmaktadır.

II

Bu kavga sırasında, Osmanlı Devleti egemenlerinin ve aristokratlarının, gerçekte **meşru** padişah olmasına karşın, Musa Çelebi'yi bırakarak Mehmet Çelebi yanına geçtikleri görülür. Bütün beyler, Musa Çelebi'den **"yüz döndürmekte"**[3] gecikmemişlerdir. Rumeli'de hükümranlığını kabul ettirmiş bulunan Musa Çelebi'nin İstanbul'u kuşatmaya başlaması ile onun temsil ettiği ya da temsil etmek zorunda kaldığı toplumsal akım karşısında egemen güçler, etnik köken, din, hatta ayrı devletlerden olma ayrılıklarını bir yana bırakıp Mehmet Çelebi çevresinde birleşmelerini gerektirmiştir. Öyle ki, Bizans İmparatoru, Musa Çelebi'ye karşı Mehmet Çelebi'yi yardıma çağıracak, o da imparatorun bu çağrısını hemen kabul ederek İstanbul'a gelecek, kentte eğlence ile geçirilen üç günün sonunda yanına bir Bizans birliğini de alarak Musa Çelebi üzerine gidecektir. Ne var ki, Mehmet Çelebi, **İnceyiz**'de yenik düşerek Anadolu'ya geri çekilecektir.

Mehmet Çelebi, Anadolu'da yeniden hazırlanarak kardeşi üzerine bir sefer daha yapmayı amaçlamaktaydı. Dulkadiroğlu ve Sırp Kralından yardım sağladıktan sonra Rumeli'ye geçti. Kör olduğunu ileri sürerek Musa Çelebi'nin kendisine katılma çağrısını geri çevirmiş bulunan Evrenos Bey,[4] yanında başka beyleri de sürükleyerek Mehmet Çelebi'ye katıldı. Önceki çatışmada ise Mihal Bey Oğlu da bir hile ile Musa Çelebi'yi aldatarak Mehmet Çelebi'nin yanına geçmiş bulunuyordu.[5] Bu son olay sırasında ayrıca **Paşa Yiğit Bey, Burak Bey** gibi beyler de Mehmet Çelebi'nin ordusunu güçlendirdiler. **Neşrî**'nin belirttiğine göre, Evrenos Bey, Mehmet Çelebi'ye katılmadan önce yazdığı mektupta şöyle demiş:

"Sultan lutf ve kerem edip, Musa Bey'e şimdi buluşmayıp, ol ne yere varırsa tecessüs ettirip [gözlettirip], *ondan ırağ olup* [uzak durup], *gelip Lâz-iline girip, Derbent'de durup, Burak Beyi ve Paşa Yiğit'i ve Tırhala Beyi Sinan Bey ki, bunlar alay beyleridir, bunları kendinize zapt etmek ardınca olasız, inşallah ül-aziz, Musa Bey, birle buluşuncak, biz kulunuzu hizmette bilesiz... Ve hem cümle Beyler karındaşından nefret etmiştir. Hemen sizi gözlerler."*[6]

Böylelikle Mehmet Çelebi'nin ordusu, Sırp Kralının, Bizans İmparatorunun ve Osmanlı beylerinin katılması ile iyice güçlendi. Bu ordu, Musa Çelebi'yi sonunda yenilgiye uğrattı ve Musa öldürüldü.

---

3) ÂŞIKPAŞAOĞLU: s. 90; ORUÇ BEĞ: s. 70.

4) Bkz. İkinci Bölüm. 1, IV.

5) *Neşrî* bu olayı şöyle anlatıyor: *"Mihal Bey Oğlu, ceng içinde Musa Beyin katına gelip eyitti: <Bana birkaç yarar yoldaş koş ki, varıp, karındaşın Sultanı biraz sıkıp, âlemi gözüne anın dar edelim> dedi. Musa Bey anı gerçek sandı, <Sen bilirsin> dedi. Meğer anın bazı beylerle ittifakı var idi, muradı onlarla buluşmakdı."* (NEŞRÎ: C. II, s. 507).

6) NEŞRÎ: C. II, s. 507.

III

Bu krallar, imparatorlar ve beyler koalisyonu niçin oluşmuştu? Kuşkusuz, varlıkları tehlikeye düştüğü için. Gerçekten de, Musa Çelebi'nin bayrağı altında toplananların başında beylerinin baskısından bunalmış köylü ve yoksul halk geliyordu. Musa Çelebi cephesinin bu niteliği, karşısında bütünleşen güçler için toplumsal bir tehlikeydi.[7] Musa Çelebi, iktidarı, kardeşlerinin tersine, hoşnutsuz kitlenin desteği ile elde etmişti ve savaşımını yine onların desteği ile sürdürebiliyordu. Bu nedenle de, savaşımı **halkçı** bir nitelik kazanmış bulunuyordu.[8] Bundan dolayıdır ki, yanında toplananların eylemi, **"ihtilalci bir hareket karakteri"**ne[9] dönüşmüştür.[10] Musa Çelebi'nin tutumu da, **Neşrî**'nin anlatımı ile şöyleydi:

"Rumeli beylerinden be-nam maldâr [ünlü mal sabihi] *beyleri tutup, helak edip* [öldürerek], *malını almaya başladı. Hatta divanda otururken maldâr beylerden ve paşalardan kimesne görse„ <Şol arada filori kokar> deyip, öldürüp malını alırdı.... Ve etrafta olan beylere elçiler gönderip, bazısından haraç talep edip, dahi ana benzer türlü nesneler etti. Hem İstanbul tekfurundan* [Bizans İmparatorundan] *dahi haraç talep etmeyè atasının veziri, âkil* [akıllı] *ve dânâ* [bilgili], *fazıl* [erdemli] *ve tüvana* [güçlü] *İbrahim Paşayı İstanbul'da haraç istemeğe gönderdi. İbrahim Paşa dahi cemi* [bütün] *beylere danışıp, <Bu kişinin bed-hâli* [kötü durumu], *giderek cemimizi öldürüp, malımızı alır. Sultan'ı dâvet etmek evlâdır* [daha iyidir]> *deyincek, cemi beyler bu fikri savap* [doğru] *görüp, ol umuru* [görevi] *İbrahim Paşa'ya ısmarladılar* [verdiler]. *Andan ibrahim Paşa, dahi İstanbul'a vardığı gibi, fi'l-hal* [hemen] *Sultan'a haber gönderip, Musa Çelebi'nin ef'âl-i şeni'asını ilâm edip* [kötü eylemlerini bildirip], *ve beylerin ondan nefret ettiğini bildirdi. Sultan Mehmet çün bu haberi istima etti* [bu haberi duyunca], *İbrahim Paşa'nın ol mektubuna itimat edip, yine İbrahim Paşa'ya mektup ve hilât* [kaftan] *gönderip, envâ-ı tâzim birle* [çeşitli saygılarla], *anı yanına dâvet etti. İbrahim Paşa dâvetini icabet edip* [çağrıya uyaraka], *hemen eğlenmeyip* [vakit geçirmeyip] *Sultan tarafına teveccüh etti* [yöneldi]."[11]

Musa Çelebi, **Şeyh Bedreddin**'i kazaskerliğe getirmişti. Şeyh Bedreddin'in kazaskerliğe getirilmesi, kuşkusuz, Musa Çelebi'nin gelişigüzel bir seçimi değildi.[12] Şeyh Bedreddin'in birazdan inceleyeceğimiz ve çağının ötesindeki ve birleştici görüşlerinin bunda etkin olmuş bulunduğu söylenmelidir. Musa Çelebi, bir yandan devlet nimetlerin-

7) B. LEWIS: ***İstanbul...;*** s. 21-22.
8) P. WITTEK: ***Ankara Bozgunundan....;*** s. 578.
9) a.y., s. 585.
10) *Wittek'e göre; "Halkın, Müslüman ve Hıristiyan küçük köylülerin macera dolu iki yıl içinde ikitdar mevkiine çıkardıkları bu şiddetli, sert ve mutaassıp adam, feodal yahut zengin ulema olan bu efendilerden aristokratlardan olduğu gibi nefret etmekte idi... İşte bu Musa, nihayet devletin aristokratları ve yüksek memurları arasına hakiki bir dehşet saldı, bu efendiler İstanbul'a Sırpların yanına, hudutlarda keza kendilerini tehdit altında hisseden büyük gazi reislerinin yanına ve bilhassa o esnada büyük Anadolu eyaletlerini eline geçirmiş olan Mehmet'in yanına kaçmaya başladılar."* ***(Ankara Bozgunundan....;*** s. 578).
11) C. II, s. 491.
12) B. LEWIS: ***İstanbul....;*** s. 22.

den halktan kişileri yararlandırırken[13] Şeyh Bedreddin de Müslüman ve Hıristiyan halkı kaynaştırarak onun yanında yer almısını kolaylaştırıyordu. Buna karşılık, **Hammer,** Mehmet Çelebi'yi tanımlarken der ki:

"Bütün hayatı boyunca Bizans İmparatorunun sadık müttefiki, Türkmen âsilerinin korkunç düşmanı; Osmanlı saltanat tahtının dayanağı... idi"[14]

Musa Çelebi'nin başarısızlığa uğramasının ilk nedeni, karşısındaki gücün askerî niteliği, örgütlülüğü ve büyüklüğüdür. Bu gücün yapısı ise Osmanlı egemenlerinin şu ana değin belirtmeye çalıştığım oluşum ve gelişmelerini kanıtlamaktadır. İkinci neden ise, Musa Çelebi'nin Rumeli'de bulunmasının onun Anadolu Türklerinden yeterince yararlanmamasına yol açmış bulunmasıdır.

Musa Çelebi'nin öldürülmesinden sonra Mehmet Çelebi'ye karşı Şeyh Bedreddin'in müridlerinin, arkasından da kendisinin başkaldıracak olması ise, Musa Çelebi-Mehmet Çelebi kavgasının salt bir taht kavgası olmadığının, Musa Çelebi'nin halk kitlesinin duygu ve tepkilerini dile getirdiğinin kanıtıdır.

İsmet Zeki Eyüboğlu, Şeyh Bedreddin'in Musa Çelebi tarafından kazaskerlik gibi çok önemli bir göreve getirildiğini, bu tarihte de Şeyh'in görüşlerinin bilindiğini, bunların şeriat ile bağdaşmadığını, hele kethüdası **Börklüce Mustafa**'nın açıkça toplumcu düşüncelere sahip olduğunu belirttikten ve Osmanlı tarihçilerinin ona yönelttikleri ağır suçlamaları da anımsattıktan sonra soruyor:

"... Peki Musa Çelebi böyle düşünen kimseleri çevresinde neden barındırmıştı? Yoksa Musa Çelebi de mi böyle düşünüyordu?... bir süre Edirne yöresinde egemenlik sağlaması Şeyh Bedreddin ile Börklüce Mustafa'nın düşündüklerini uygulama denemesi sayılabilir mi? Onda böyle bir eğilim mi vardı?"[15]

Bu soruların yanıtı, Şeyh Bedreddin olayını inceledikten sonra kendiliğinden verilecek. Ne ki, Musa Çelebi'nin uygulamalarını gördüğümüze göre şu anda bile bu sorulara "Evet" dersek yanılmamış oluruz. Kaldı ki, o günden bu yana Musa Çelebi'nin ve Şeyh Bedreddin'in adları hep birlikte anılagelmiş değil midir?

13) BEZMİ NÜZHET KAYGUSUZ: ***Şeyh Bedreddin Simavenî;*** İzmir, 1957, s. 68.
14) C. II, s. 148.
15) İSMET ZEKİ EYÜBOĞLU: ***Şeyh Bedreddin Ve Varlığı;*** Der. Yay., İstanbul, 1987, s. 230-231.

3) ŞEYH BEDREDDİN

I

Musa Çelebi ile başlayan toplumsal gelişim, Şeyh Bedreddin'in kişiliğinde somutlaşan ve onun adıyla anılan olaylar dizisi ile daha bir bilinçli olarak sürdü. Osmanlı Devletinin kuruluş sürecinde halk üzerinde egemenlik kurmuş olan kesime karşı bu kitlelerde oluşagelen tepki eylemli bir biçimde sürünce bu kesim güç anlar da yaşadı. Ne var ki, Şeyh Bedreddin eyleminin bastırılmasından sonra Osmanlı yönetici kadrosu, bu engeli de aşmış olarak, devlet örgütünü sağlamlaştırıp yaygınlaştırdı. Musa Çelebi olayı iktidara bütünüyle sahip olma kavgasıydı. Timur ordularının Anadolu'dan çekilmesinden sonra oluşan iktidar boşluğu bu kavganın siyasal ortamını yaratmıştı. Şeyh Bedreddin eylemi de bu ortamın sona ermesinin hemen öncesine rastlamaktadır.[1]

Taht kavgalarını, iktidarı ele geçirmek için girişilen savaşları, o tahtın kendisinin olduğunu öne sürenlerin tek başlarına yapmadığı, her birinin yanında toplumun değişik sınıf ve katmanlarından güçlerin yer aldığı gerçeğini göz önüne aldığımızda, Şeyh Bedreddin'i destekleyen toplum kesimlerinin Musa Çelebi'yi destekleyen kesimler olduğunu görürüz. Karşılarındaki gücün temsilcisi de aynı kişidir, Mehmet Çelebi'dir. Öte yandan, Şeyh Bedreddin'in Musa Çelebi'yi etkilemiş olduğunu söylemek de yanlış olmayacaktır.[2] Bu nedenle, Şeyh Bedreddin'in adı ile anılan halk eylemlerinin Musa Çelebi olayının toplumcu yönünün bir aşaması olduğu belirtilmelidir.

II

Gerek Musa Çelebi ve gerekse Şeyh Bedreddin'in odağı olduğu bu savaşları ve ayaklanmaları incelerken üzerinde özelillke durulması gereken olgu, halk kitlelerinin büyük bir yoksulluk ve ekonomik sıkıntı içinde bulundukları olmalıdır. Timur ordularının Anadolu'yu yağmalamaları, Beyazit'ın oğulları arasındaki çatışmalar ve bu kargaşa ortamından yararlanan eşkıyanın halka saldırıları,[3] zaten ezilmekte olan halkı büsbütün

1) *İ. H. UZUNÇARLIŞI, "Şeyh Bedreddin'in bir isyanla hükümdar olmak istemesinde Osmanlı ordusunun parçalanmasının kendisinde bir ümit uyandırmış olduğunun tesiri olabilir"* derken, ***Osmanlı Tarihi***, C. I, s. 366) aynı siyasal gerçeği düşünmüş olsa gerektir.

2) ŞEYH BEDREDDİN: ***Vâridât***, inceleme ve çeviri, Cemil Yener, Elif Yay., İstanbul, 1970'de, s. 25.

3) M. AKDAĞ: ***Türkeyi'nin İktisadî...***; C. I, s. 280-281.

maddî-manevî sıkıntı içine düşürmüştü. **Babinger,** halkın içinde bulunduğu duruma, *"Anadolu Türk milleti daimî ihtiyacat ve nihayetsiz ıztırabat altında ruhen bitap ve perişan"* sözleri ile[4] ışık tutarken, Şeyh Bedreddin'in yaşadığı dönemde Osmanlı hükümdarlarının yüze yakın savaş yaptıklarına dikkat çekilmektedir.[5] Öte yandan, saray çevresi, yöneticiler, medreseliler, tarikat yandaşları üretmeksizin tüketen asalaklar olarak halkın karşısında yer alıyordu.[6] Mustafa Akdağ, ayrıca, Şeyh Bedreddin ayaklanmasına katılanların büyük çoğunluğunu **Batı Anadolu**'da bulunan ve işsiz kalan Türkmenler ile bunlardan **Rumeli**'ye geçenlerin oluşturduğunu, Rumeli'de de nüfus fazlalığı nedeniyle iş darlığının bulunduğunu belirtirken,[7] Taner Timur da Rumeli'de feodal malikânelerin komünal köy mülkiyeti aleyhine genişlediğini vurguluyor.[8]

Bütün bunlara karşılık, **Yıldırım Beyazit**'tan başlayarak devletin giderek halka yabancılaşması ve yönetici kadronun ahlak açısından da düşkünlük içinde bulunması halkı derinden derine etkilemekteydi. Tarihlere geçen ve halk arasında anlatılagelen rüşvetçi kadıları Beyazit'ın gazabından bir soytarının kurtarması olayı gerek rüşvetçiler ve gerekse böyle ağır bir toplumsal suçun bağışlanmasındaki hafiflik yönünden aydınlatıcıdır.[9] Öte yandan, Osmanlı sarayının, Avrupa saray yaşantısına özlem duyması ve ona öykünmesi de bu padişah dönemine rastlar.[10]

Selçuklular döneminde ve Osmanlı Devletinin kuruluşunda Türk halkının durumu için buraya değin belirtilmeye çalışılanlar anımsanırsa, **Devlet-i Âliye-yi Osmaniyye Tarihi**'nde **Hayrullah Efendi**'nin Şeyh Bedreddin eylemine katılan Türkleri **"idraksiz Türkler"** olarak nitelendirerek" *Börklüce Mustafa nâm şahıs Aydın tarafına geçip orada bulunan etrak-i bi-idrâki Şeyh'i mezkûrun meslek ve mezhebini tasdike dâvet eyledi"*[11] demiş olması karşısında Şeyh Bedreddin eylemi, daha bir anlam kazanır. Osmanlı Devletine üst üste başkaldıran ve üst üste bağışlanan gerek Hıristiyan aristokratlara, gerek Müslüman beylere ve gerekse fethedilen ülkelerin yöneticilerine gösterilen hoşgörüye karşılık, Osmanlı Devletinin Türkmenlere her olanakta zalimce davrandığı tarihsel bir gerçektir. Bundan sonraki bölümlerde bu gerçekle hep yüz yüze geleceğiz. Ele almakta olduğumuz bu dönem için işte size bir örnek olay: Devşirme **Yörgüç Paşa,** Kızıl Koca Oğulları Türkmenlerinden eşkıyalık ettiği öne sürülen dört kardeşi ve onların dört yüz

4) F. BABİNGER: ***Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin;*** Dergâh, C. II, sayı 17, 1337, s. 70.

5) CEMİL YENER: Şeyh Bedreddin'in *"Vâridat"*nın çevirisinin başında yer alan inceleme yazısı, s. 34. Şehzadeler kavgasının halk üzerindeki kötü izleri Anadolu'da uzun süre sürmüştür. Örneğin; Sultan Cem olayı sırasında Cem'e bağlı kuvvetlerle hükümete bağlı ordu Bursa önlerine geldiklerinde, Bursa halkı, kardeşler kavgasındaki duruma yeniden düşmemek için, her iki orduyu da, kentin kapılarını kapayarak içeriye almayacaklardır.

6) İ.Z. EYÜBOĞLU: ***Şeyh Bedreddin...;*** s. 68-69.

7) M. AKDAĞ: ***Türkiye'nin İktisadî....;*** C. I, s. 289.

8) T. TİMUR: ***Osmanlı Toplumsal....;*** s. 96.

9) Bu kadıların yakılarak öldürülmesini buyurmuş olan Beyazıt'ın, yanına Kör Hasan, papaz giysileri içinde gider. Beyazıt, bu kılığın nedenini sorunca Kör Hasan, *Evliya Çelebi*'nin kendine özgü anlatımı ile belirttiğine göre, şöyle der: *"İşittim ki.... ateşe yakacakmışsınız. Fetva verecek ulema kalmadığına göre elbette Hıristiyan papazlarına muhtaç olmamız tabîîdir. Elbette kırk elli papaz istemeye bir kulunuzu göndereceksiniz. Bari kulunuzu bu kıyafette gönderiniz."* (EVLİYA ÇELEBİ: ***Seyâhatnâme;*** Türkçeleştirerek yyn. Zuhuri Danışman, C. II, İstanbul, 1969, s. 320).

10) Dönemin toplumsal niteliği için ayrıca bkz. B.N. KAYGUSUZ: s. 75-75. İ.Z. EYÜBOĞLU: ***Şeyh Bedreddin...;*** s. 39 vd.

11) A. CERRAHOĞLU: ***Şeyh Bedreddin;*** Çığ Yay., İstanbul, 1966, s. 9'daki metinden.

kadar yandaşını, bir hile ile, dostluk kurmak aldatmacası ile, yakalatmış ve dört kardeşi öldürttükten sonra, ötekileri de bir mağaraya kapatarak dumanla boğdurtmuş, sonra da onların geride kalan erkek, kadın ve çocukların öldürüp ev ve mallarını yağmalamıştır. Bu yağma ve talan öylesine geniş ve büyüktür ki, bir koyunun fiyatı, gaspedilip de satılmak istenen hayvan bolluğundan dolayı, bir akçeye düşmüştür.[12]

Türkmenlerin Şeyh Bedreddin'in müridi **Torlak Kemal** için yaktıkları ağıtta yer alan şu dizeler, Osmanlının Türk halkı karşısındaki tutumunu yansıtır:[13]

Sultanoğlu, leşkerine buyurdu,
Buyruğunu dört bir yana duyurdu,
Kılıç çaldı, ana, bebe savurdu,
Yalım esti her yanları kavurdu.

III

Pekiyi, Şeyh Bedreddin'i izleyenler arasında Hıristiyanlar ve Yahudiler yok muydu? **Mustafa Akdağ**'a göre; Şeyh'in Müslüman olanlarla olmayanlar arasında bir ayrım yapmamasına ve tam bir eşitlik önermesine karşın, Anadolu'daki ayaklanmalara Hıristiyan ya da Yahudilerin katıldığına ilişkin bir belge ve kanıt bulunmamaktadır.[14] Buna karşılık, **Şerefeddin Yaltkaya,** eyleme katılanlar arasında Türklerden daha çok Hıristiyan ve Yahudinin bulunduğunu söylemektedir.[15] Biz biliyoruz ki, Osmanlı Devletinin insan unsuru aynı zamanda Hıristiyan ve Yahudilerden de oluşuyordu. İş ezilip sömürülmeye gelince Müslüman ya da Müslüman olmamak bir değişiklik yaratmıyordu. Kaldı ki, biraz yukarıda belirtmeye çalıştığım yoksulluk ve kargaşa her dinden insan için söz konusuydu. Bu nedenle, eğer bu ayaklanmalarda toplumsal-ekonomik ortamın doğrudan etkisi varsa, Hıristiyanlar ve Yahudiler de ayaklanmalar içinde yer almış olmalıdır. Üstelik, ayaklanmanın önderlerinden **Toprak Kemal**'in aslen Manisalı bir Yahudi ve gerçeak adının da **Samuel** olduğunu biliyoruz.[16] Bu nedenle de, **Michel Balivet,** Torlak Kemal'in **Manisa** yöresindeki **"kalabalık Yahudi cemaatinden"** yandaş toplamış bulunduğunu belirtmektedir.[17] Tarihçi **Dukas** ise, Şeyh Bedreddin'in kethüdası **Börklüce Mustafa**'dan söz ederken, "*Hilekârlıkla Hıristiyanlarla da dostane münasebetler kurmaya*

12) ÂŞIKPAŞAOĞLU bu olayı şöyle anlatır: "*O dört kardeşin başlarını kestiler. Bu dört yüz kişi, eli bağlı, hepsini bir zindana götürdüler. Birbirlerinin üzerine attılar. Öldüler. Tez ölsün diye duman yaptılar. Zindanın kapısını kapadılar. Zindanın içinde dumandan öldüler. Birisi kurtulamadı, helâk oldu. Yörgüç... sabahleyin Türkmenler'in evine sürdü. Türkmenler'in evleri dahi Çorum yöresine konmuştu. Evlerini bastı. Hayli Türkmen dahi kırıldı. Bütün davarlarını ve mallarını yağma ettirdi. Öyle oldu ki, bir koyun bir akçeye satıldı.*" (s. 119-120).

13) EROL TOY: ***Türk Gerilla Tarihi;*** Giray Yay., İstanbul, s. 105.

14) M. AKDAĞ: ***Türkiye'nin İktisadî...;*** C. I, s. 281.

15) M. ŞEREFEDDİN YALTKAYA: ***"Bedreddin Simavî"*** maddesi, İ A.

16) Bu yörede yüzyıllar sonra bile bir *'Torlak Pınarı'* bulunmaktadır. (B.N. KAYGUSUZ: s. 91). Yörenin 1492 öncesinden başlayarak Yahudilerin yoğun yerleşim yerlerinden biri olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

17) MICHEL BALIVET: ***15. Yüzyılda Müslümanlar ile Hıristiyanlar Arasında Dinsel Kaynaşmanın İki Yandaşı – Bir Türk: Simavnalı Bedreddin Ve Bir Rum: Trabzonlu Georgias;*** TTD, C. VI, 1986, s. 113-114.

çalışıyordu" dedikten sonra, *"Bu tarikatin müridleri bir Hıristiyan'a tesadüf ettikleri vakit buna karşı dost muamelesi yaptıkları gibi kendisine Allah'ın meleği gibi hürmet ediyorlardı.... Hıristiyan dinine mensup olanlarla dinî işbirliği yapmaktan başka çare olmadığını söylüyordu."*[18] diye yazmaktadır. Bu çabanın sonuçsuz kaldığını, Hıristiyanlardan da kimsenin Şeyhin eylemine katılmadığını söylemek, ortam da düşünüldüğünde, olanaksızdır.

IV

Bir **"engin hukuk bilgini"**[19] olan, **"zamanın âlimleri arasında pek müstesna bir mevki işgal eden"**[20] Şeyh Bedreddin (Bedreddin Mahmud), **Abdülbaki Gölpınarlı**'ya göre H. 760 (1358-1359)'da **Simavna**'da doğmuş, H. 820 ya da 823 yılında **Serez**'de idam edilmiştir.[21] **Cemil Yener** ise bu tarihleri, 1364-1365 ve 1402 olarak saptamaktadır.[22] **Şerefaddin Yaltkaya**'ya göre de öldürüldüğü yıl, 1402'dir. Babası Simavna Kadısı **İsrail** olan ve önce **Konya**'da eğitim gördükten sonra **Mısır**'a giderek **Şeyh Ekmeleddin Babartî** ve **Mübârekşâh-ı Mantıkıy** yanında öğrenimini sürdüren Bedreddin, burada **Husayn-i Ahlâti**'nin de yanında bulunmuştur. Gölpanırlı, Husayn-i Ahlâti'nin tıp üzerine bilgisi bulunduğunu ve Bedreddin'in "akıl"a dayanan düşencelerinin biçimlenmesinde onun etkisi olabileceğini belirtiyor.[23] Bedreddin'in **Abu'l Fath is-Saidî ve Şeyh Abû-Madyan-i Mağrıbî** ile de çalıştığı ve Konya'da bulunduğu sırada da **Hâmid-i Velî** ile görüştüğü biliniyor.[24]

İbn Arabşâh, *"819"da Bedreddin'i İsfendiyâr bin Ebî Yezid nezdinde görüp kendisiyle ilmî münasebette bulunduk"* dedikten sonra onun bilgeliğini belirtmek için *"Vüs'at-i ilmiyyesini derya gibi pâyansız buldum"* sözlerini kullanmaktadır.[25] **İdrîs-i Bitlisî** ise, onun için *"Zamânede mütehayyiz kadılar ve âlimlerden biri ki filyâki ulûm-ı şer'iyye ve akliyye şuabâtında yegâne bir dânişver idi"* diyor.[26] Ne var ki, İslam bilginlerinin bunca övgülerini kazanan Şeyh Bedreddin, Mustafa Akdağ'ın deyişiyle *"tekke köşelerinde post üstünde oturan şeyhlerden değildi."*[27]

Bizim konumuz için önemli olan ilk olay ve tarih, 1411'de Şeyh Bedreddin'in Musa Çelebi'nin kazaskeri olmasıdır. Musa Çelebi'nin yenilgisinden sonra ise Şeyh Bedreddin, 1413'te kendisine 1000 akçelik bir aylık bağlanarak **İznik**'e sürgün edilecektir. Müridleri **Börklüce Mustafa** ve **Torlak Kemal, Aydın** ve **Manisa** yörelerinde ayaklandıkları sırada, o, İznik'te bulunmaktaydı.[28]

---

18) DUKAS: s. 67-68.
19) FRANZ BABİNGER: ***Şeyh Bedreddin'in Serez'deki Türbesi;*** Der İslam, C. XVIII, 1928, s. 100-102, çev. İsmet Sungurbey (İSMET SUNGURBEY-ABDÜLBAKİ GÖLPINARLI: ***Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin;*** Eti Yay., İstanbul, 1966, s. XXXI'den).
20) Ş,. YALTKAYA: ***"Bedreddin Simavî"***; İ. A.
21) İ. SUNGURBEY-A. GÖLPINARLI: s. 2-3.
22) C. YENER: s. 8-9, 17.
23) İ. SUNGURBEY - A. GÖLPINARLI: s. 5.
24) a.y., s. 5-6 ve C. YENER: s. 9.
25) İBNİ ARABŞAH: ***Ukudü'n-Nasiha;*** metin, İ. SUNGURBEY-A. GÖLPINARLI: s. X.
26) İDRİS-İ BİTLİSİ: ***Heşt Behişt;*** metin, İ. SUNGURBEY-A. GÖLPINARLI: s. XVIII.
27) M. AKDAĞ: ***Türkiye'nin İktisadî...***; C. I, s. 285.
28) Şeyh Bedreddin'in yaşamı üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. İ.Z. EYÜBOĞLU: s. 245 vd...

V

Şeyh Bedreddin genel öğretisi içinde yine **genel** olarak konumuzu ilgilendiren görüşlerini, kendi kaleminden çıkmamış olmakla birlikte onun düşüncelerinin bir derlemesi olan **Vâridât**'da buluyoruz.[29] Ne ki, bunlar arasında toplumcu görüşlere rastlamak olanaksız. O nedenle de, bu görüşlerin ya kendisince sözlü olarak onu dinleyenlere ya da müridlerince çevreye yayılmış olduğu düşünülebilir.[30] Bununla birlikte, kendisinin gerçek düşüncelerini oluşacak tepkilerden çekindiği için açıkça ortaya koymamış olduğunu, bunlardan bazılarını dinsel ve dolambaçlı bir anlatımla belirtmeye çalıştığını **Vâridât**'daki şu satırları dayanarak öne sürmek olanaklıdır:

"Gerçek tasavvufçu, hiçbir insan gözünün görmediği, hiçbir insan kulağının işitmediği, hiçbir insan gönlünün sezmediği şeyleri bilir. Onları halka, kafalarının alabileceği uygun şekilde anlatır. Ama aslını içinde gizler. Eğer halk bunları öğrenirse, kendisini öldürürler."[31] *"Araştırma yoluna girenlerin çoğunda katkısız araştırma yeteneği yoktur. Dolayısıyla, onlara gerçekler hemen açıklanırsa, tabiatları onu kabul etmekten ürker; açıklayanlara da sapık ve kâfir gözüyle bakarlar."*[32]

Şeyh Bedreddin'in bu açıklamasının ışığı altında düşünürsek, maddeci anlayışını çağına göre çok ileri bir biçimde belirleyen şu yargısının, onun felsefesinin temel noktalarından biri olduğunu ileri sürebiliriz:

"İnsanlar, Müslümanlıktan önce somut bir puta taparlardı. Çağımızda hayali bir puta tapıyorlar. Belki bir gün Hak, kendini gösterir de Hak olarak ona taparlar."[33]

Cennet, cehennem gibi kavramların düş ürünü olduğunu, maddi varlıklarının bulunmadığını da Şeyh Bedreddin şöyle açıklıyor:

"Huri, köşkler, ırmaklar, ağaçlar, meyveler.... ve benzerlerinin hepsi hayalde gerçekleşir, duyumlarda değil. Cin de öyledir ve adı bunu doğrular. Çünkü duyumlardan gizlenmiştir. Onu gören dışta gördüğünü sanır. Oysa hayal kuvvetiyle görmüştür; gördüğü gerçek değildir."[34]

Öte yandan, Şeyh Bedreddin, **melek** ve **şeytanın** gerçekte insanın maddi yapısı içinde bulunduğunu, bu maddi yapı içinde birer güç olduklarını söyleyerek, örneğin şeytanın **"kandamarlarında dolaşan bir kuvvet"** olduğunu belirtmektedir.[35] **Ölüm**

29) *".... Vâridât'da daha birçok çelişik düşünce ve görüşler var. Büyük bir bilgin ve düşünür olduğu kabul edilen Şeyh Bedreddin'in elinden çıkan ya da onun tarafından incelenip düzeltilen bir eserde böyle çelişmeler bulunamaz. Bu çelişmelerden ve kitabın birçok yerlerinde tekrarlanan <Tanrı rahmet eylesin, dedi ki> sözünden anlaşılıyor ki, Vâridât, Bedreddin'in ölümünden sonra yazılmıştır.... Şeyhi yargılayanların elinde Vâridât yoktu. Çünkü Şeyh, yalnız sözleri eylemleri yüzünden sorguya çekilmiştir. Vâridât ellerinde olsaydı, yargıçların işleri çok daha kolay olurdu... (Fakat) Vâridât, doğrudan doğruya Şeyh Bedreddin'in eseri olmamakla birlikte, onun düşünce ve görüşlerinden birçok şeyler yansıtır"* (C. YENER: s. 44-45).

30) İ. Z. EYÜBOĞLU: ***Şeyh Bedreddin...***; s. 223 vd.

31) C. Yener çevirisi, s. 87.

32) a.y., s. 101.

33) a.y., s. 77.

34) a.y., s. 62-63.

35) a.y., s. 92.

den sonra dirilme olamayacağını, insanlar öldükten sonra artık cesetlerinin bir daha canlandırılamayacağını belirten Bedreddin[36] **ruhun** maddeden başka bir şey olmadığını da öğretiyor:

"Bütün aşamalar, cisimler âleminde toplanmıştır. Cisim ortadan kalkarsa, ne ruhlardan, ne de başka soyut varlıklardan bir iz kalır."[37] *"Öz, suretsiz kalamaz; çünkü onsuz, belirgin duruma gelemez."*[38]

Ayrıca; *"Sebepler varsa, iradenin kendini göstermesi kaçınılmaz olur; bu da eylemleri kaçınılmaz kılar. Eylemlerin sahibi, bunları yapmayabileceğini sanırsa da gerçekte buna gücü yetmez"*[39] Sözleri ile *determinizmi* savunan Bedreddin, bu durumu Tanrının bile değiştiremeyeceğini söylüyor. *"Karşıtlar, Haktan doğar. Hak, bunların bir kısmından hoşlanır, bir kısmından hoşlanmız. Doğuşları, özü ve aşamalar gereği olduğu için, oluşu durduramaz."'*[40]

Vâridât'ta Şeyh Bedreddin'in siyasal felsefesinin özü sayabileceğimiz şu satırları da buluyoruz:

"İnsanlar birbirlerine tapıyorlar; ya da paralara, altınlara, yiyeceklere, üne, şana... Bilmedikleri için de, Yüce Tanrıya taptıklarını sanıyorlar."[41] *"Kelâmcılar'ın: <Yüce Tanrı, kâfirlerin kâfir; zalimlerin de zalim olmasını diledi>.... sözleri, doğru değildir.... salt cahilliktir ve Hakkı kavrayamamış olmaktan ileri gelir. Yüce varlık, zalimlerin ve sapıkların söylediklerinden arınmıştır."*[42] *"Belki de Tanrı, bir şeyin yatkın olduğu niteliklere göre diler ve ona göre iradesini kullanır, anlamındadır."*[43]

Şeyh Bedreddin'in bu materyalist ve olgulara dayanan[44] görüşleri, bunun karşıtı olan idealist düşüncenin tarih boyunca devlet gücünü elinde bulunduran ve buna dayanarak halk kitleleri üzerinde egemenlik kuran çevrelerin ideolojisi olması gerçeği karşısında, toplumsal ve siyasal gelişmeler içinde yerli yerine oturmaktadır. Onun görüşleri şer'i düşünceye tümüyle karşıdır.[45] Oysa, biz şeriatın yine tarih boyunca halk kitleleri üzerinde egemenlik kuranların ideolojik silahı olduğunu biliyoruz. Bugün bile, üniversitelerimizde, hangi kaynaklardan beslendiği, hangi amaca hizmet ettikleri açıkça ortada olan kimi öğretim üyelerinin cinlerle uğraşıp konuyu onların evlenip evlenmedikleri ayrıntısına kadar araştırmakta oldukları göz önüne getirilecek olursa[46] Şeyh Bedreddin'in halkçı niteliği kendiliğinden anlaşılır.

---

36) a.y., s. 62, 73.
37) a.y., s. 68.
38) a.y., s. 81.
39) a.y., s. 70.
40) a.y., s. 70.
41) a.y., s. 65.
42) a.y., s. 75-76.
43) a.y., s. 76.
44) Şeyh Bedreddin'in nasıl bir bilimsel anlayış içinde olduğunu, onun günümüzün bilimsel anlayışına çok yakın bir biçimde rüyayı yorumlayan sözleri yeterince kanıtlayacak niteliktedir: *"Belki de düşte görülen şey, görenin dışında yoktur ve düş, uykudaki hayallerdir.... Adam, uyanıkken varlıkları hayalinde nasıl canlandırıyorsa, uykuda da öyle canlandırır.... Bunun içindir ki, uyumakta olan bir kimse, düşünde ancak bildiği, gördüğü, işittiği, uyanıkken tasarladığı ya da bunlarla ilgili şeyler görür. Eğer düş, ruhlarla soyut varlıkların bağlantısı olsaydı, insanın, düşte gördüğü şeyler arasında, hiç görmediği ve hiç işitmediği ya da hiç tasarlamadığı güzelliklerin kendileri, ya da benzerleri bulunurdu. Oysa böyle şey olmaz; çünkü görünenler hayal edilenlerdir.... Kısacası düş, uyuyanın somutlaşan hatırlamalarıdır."* (a.y, s. 74).
45) İ. SUNGURBEY–A. GÖLPINARLI: s. 33.
46) Bkz. ÇETİN YETKİN: ***12 Eylülde İrtica Niçin Ve Nasıl Gelişti?;*** Ümit Yay., Ankara, 1994, s. 101.

Şu halde, Bedreddin'in özetlemeye çalıştığım bu görüşlerine dayanarak, onun, toplumsal-siyasal görüşlerini de insanın insana tapmasına, zalimlerin zulmüne ve para, ün, şan tutkusuna karşı çıkmak biçimde anlatımını bulmuş olduğunu söyleyebiliriz. Yoksul ve mazlum kitlelerin onun ve müridlerinin ardından gitmelerinin nedeni, kuşkusuz, budur. Öte yandan, **Dukas,** Börklüce Mustafa'dan söz ederken eylemin ideolojisini şu sözlerle açıklıyor:

"Bu zat Türklere fakirliği yani mal ve mülk sahibi olmamayı tedris etti [öğeretti]. *Kadınlardan başka her şeyin, yani yiyecek, giyecek, çift ve ekilmiş tarlaların insanlar arasında müşterek olması âkidesini* [inancını] *telkin ediyordu. Ben senin evine kendi evim gibi, sen de benim evime kendi evin gibi girip çıkarsın, kadınlar müstesnadır* [kadınlar bunun dışındadır], *diyordu. Bu telkinler ile bütün cahil halkı iğfal ederek* [kandırarak] *kendi tarafına çekiyordu."*[47]

Dukas'ın, Şeyh Bedreddin olayına yansız bakmayan bir tarihçi olmasına karşın,[48] özellikle Musa Çelebi'nin bu konudaki tutumu ve Şeyh Bedreddin'in idam edilmeden önce kişisel mülkiyeti kaldırmak istemekle suçlanmış olması[49] düşünüldüğünde, onun bu satırlarının gerçeği yansıttığı söylenmelidir.

VI

Olayların gelişimine gelince; **Babinger**'in *"Bütün Anadolu padişaha karşı ayaklanmaya hazır bir durumda bulunuyordu"*[50] dediği bu ortamda önce Mehmet Çelebi, **Saruhan** Valisi **Süleyman Beye,** asker toplayarak **Aydın** yöresinde bulunan **Börklüce Mustafa**'nın üzerine gitmesini buyurdu. Oysa, Börklüce Mustafa, o ana değin eylemli bir kalkışmada bulunmamıştı. Börklüce, Şeyh Bedreddin'e inananlardan 6.000 kişilik bir güç topladı. Kendilerini savunmak durumunda kalan Börklüce ve yanındakiler. **Stilarion** Dağı geçitlerini tuttular, buralarda Süleyman Bey ve ordusunu yenilgiye uğratarak onu öldürdüler. Bu kez Mehmet Çelebi, **Saruhan** ve **Aydın**'a vali olarak atanmış bulunan **Ali Beye** aynı görevi verdi. Ancak, yine aynı yerde o da yenildi ve Ali Bey az bir kuvvetle **Manisa**'ya zorlukla kaçabildi. Bunun üzerine Mehmet Çelebi, henüz çocuk denecek yaşta olan ve **Amasya** valisi olarak bulunan oğlu **Murat**'ın komutasına bütün Anadolu ve Rumeli askerini vererek bu orduyu Börklüce üzerine gönderdi. Ancak, gerçekte orduya Veziriâzam **Beyazid Paşa** komuta ediyordu. Bu ordu, *"yolda rastgeldiği ihtiyar ve çocukları, erkek ve kadınları, yaş ve cins farkı gözetmeksizin, merhametsizce kılıçtan geçiriyordu."*[51] Ordu, sonunda Börklüce Mustafa'yı yendi, yanındakilerin birçoğunu öldürdü. Burada Börklüce ile bazıları tutsak edilerek **Efes**'e götürüldü. Burada Börklüce'ye işkence yapılarak inancından dönmesi istendi ise de, o sonuna değin dayandı, inancının

47) DUKAS: s. 67.

48) Oysa; çoğu Osmanlı tarihçisi, Şeyh Bedreddin'in kadınların da ortaklaşa kullanılmasından yana olduğunu öne sürüp durmuşlardır. Osmanlı tarihçileri, Anadolu Alevîlerine karşı da buna benzer suçlamalarda bulunmaktan kaçınmayacaklardır.

49) C. YENER: s. 16.

50) F. BABINGER: Dergâh, C. II, sayı 17, 1337, s. 54.

51) DUKAS: s. 69.

doğruluğunu savundu. Bunun üzerine asılarak öldürüldü, sonra da cesedi çivilerle çarmıha çakıldı, kentin içinde dolaştırıldı. Börklüce öldürülmeden önce müridleri onun önünde idam ediliyorlardı. Onlar da inançlarından dönmediler ve son nefeslerinde yalnızca **"Dede Sultan eriş"** dediler.[52]

Bundan sonra Osmanlı ordusu **Manisa**'da bulunan Torlak Kemal üzerine yürüdü. Yapılan zorlu bir savaş sonunda Torlak Kemal'in adamlarından çoğu öldürüldü ve Kemal de Manisa'da asıldı (1417).

Bu olaylar patlak verdiği sırada **İznik**'te bulunan Şeyh Bedreddin kaçarak önce **İsfendiyaroğlu**'nun yanına gitmiş ve ondan gördüğü yardımla **Eflak**'a geçmişti. Eflak Beyinin de kendisine yardım etmesiyle güçlenmeye başlayan Bedreddin, **Mehmet Çelebi**'nin üzerine geldiği haberini alınca Türkmenlerin yoğun olduğu **Deliorman** bölgesine geçti.[53] Ancak burada bir baskında yakalandı, yargılanmak üzere **Serez**'e getirildi. Alınan fetva üzerine Şeyh Bedreddin 1420'de çarşı içinde çıplak olarak asıldı. Uzunca bir süre asılı kalan şeyhlerinin cesedini müridleri daha sonra indirerek gömdüler.

Şeyh Bedreddin, bir halk adamı idi. Onun içindir ki, **"başına avâm-ı nâsdan** [aşağı sınıf halktan] **birçok kimse"** toplanmıştı.[54] Ve yine aynı nedenle halk arasında **"Ben de hâlümce Bedreddinem"** sözü[55], bir halk deyişi olarak günümüze değin geldi.[56]

---

52) a.y., s. 69. Bu sözler, Yunanca metinde de Türkçe olarak geçmektedir.

53) *Babinger'e göre; "Memleket dahilinde serseriyane dolaşan Türkmenler her nev'i da'im iğtişaş âmilleri halinde Avrupa'ya muhaceret ederek Filibe havalisi ile Bulgar-Yunan arazisinin pek az ahalisi bulunan aksamına yerleşmek mecburiyetinde kalmışlardı."* (Dergâh, C. II, sayı 17, 1337, s. 70).

54) İBNİ ARABŞAH: ***Ukudü'n Nasiha***; metin, İ. SUNGURBEY-A. GÖLPINARLI: s. X.

55) VELED İZBUDAK: ***Atalar Sözü:*** TDK. Yay., 1936; İ. SUNGURBEY– A. GÖLPINARLI: s. XXV.

56) Mehmet Ali Kılıçbay, ***Feodalite Ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*** (Gazi Ü. Yay., Ankara, 1982) adlı kitabında bu görüşe bütünüyle karşı çıkarak, *".....Bedrettin'in halkçılığı, böyle bir çağda olanaksızlığı nedeniyle, yakıştırmadır..... Bedrettin Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus'un 3. göbekten torunu bir devlet soylusudur. Bunun yanı sıra, Bedreddin <gazi geleneği>ne mensup bir toprak sahibidir. Babasının bizzat kılıcıyla zaptettiği Simavna'da bağımsız olarak egemendir. Ayrıca, Timur ile yakın ilişkiler içinde olması ve Osmanlıya karşı Timur'u desteklemesi onun bir feodal olduğunun açık kanıtlarıdır... Musa'nın beylerbeyiliğini Rumeli feodal unsurlarının başını çeken Mihaloğlu Mehmet Beyin yapması Bedrettin'in bilinçli bir biçimde, feodal koalisyon içinde yer aldığını belirler.... düşüncesi, özünde merkez fikrini reddeden bir yaklaşımdır. Zaten Bedrettin hareketine katılanların hemen tamamının doğrudan üreticiler yerine, dirlik peşinde koşan şeyhler olması, bunu doğrulamaktadır.... Ayrıca, Bedrettin'in Anadolu beyliklerinden çok iyi karşılanması, Candaroğlu İsfendiyar Beyin onu Sinop'ta ağırlaması ve oradan da, Osmanlı merkezine Balkanlar'daki en büyük direnme odağı Eflak'a geçmesine yardımcı olması, Bedrettin hareketinin esas nedeninin <Suçların merkezi devlete tepkisi ve tımar meseleleri> olduğunu göstermektedir"* (s. 315, n. 108) demektedir.

Şeyh Bedreddin ile ilgili bu bölümde anlatmaya çalıştıklarım karşısında, sanırım ki, Kılıçbay'ın bu görüşünü benimsemek olanaksızdır. Kaldı ki, *halk* kitleleri ile onların üzerinde egemenlik kuranlar arasındaki sınıfsal çatışmalar hep olageldiğine göre o çağda da -adına halkçılık denmese bile özünde- halkçı bir tutum içinde bulunmak neden olanaksız olsun? Kişinin kendisinin *objektif* olarak bir sınıftan olmasının onun başka bir sınıfın çıkarları için savaşım vermesine hiç de engel olmadığını tarih bize gösteriyor. Üstelik, öyle olsaydı, Şeyh Bedreddin niçin Musa Çelebi safında yer alsındı ki? Mehmet Çelebi safında olması kişisel çıkarlarına daha uygun değil miydi? Hiç olmazsa, yaşamından olmazdı. Osmanlıya karşı Timur'u desteklemesinin, Osmanlının kurmakta olduğu düzene tepkiden ileri gelip gelmediğini de nereden bilebiliriz? Asıl önemlisi, Börklüce Mustafa, Torlak Kemal ve Şeyh Bedreddin'in safında yer alanların yalnız şeyhler olmadığını, avâm-ı nâs'tan kitlelerin de bulunduğunu bilmemizdir. Mihaloğlu'na gelince; onun da Musa Çelebi safından Mehmet Çelebi safına geçtiğini görmüş bulunuyoruz. Toprak sahibi olmak isteyenlerin harekete katılmış olmaları ise bunların topraksız kişiler olduklarını ortaya koyar. Mehmet Çelebi'nin yanında yer alanlar ise, beylerdir. Anadolu Beylikleri ile Osmanlı arasındaki çekişme her ne kadar bir yandan Osmanlı merkezi otoritesinin güçlenip yayılması yüzünden ise de, bir yandan da otoritenin niteliği nedenlyledir. Şeyh Bedreddin'in özel mülkiyet karşısındaki tutumu ise, Kılıçbay'ın görüşüne hiç uymamaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DEVLET DÜZENİNİN GELİŞMİŞ DÖNEMİ VE ANADOLU

Hünkâr sağır olmuş ünümü duymaz
Mâsumlar boğdurur pâdişahım var.

Pir Sultan Abdal

1) TOPLUMSAL YAPI

I

İstanbul'un fethi ile birlikte, Osmanlıların ilk günden beri geliştirdikleri toplumsal düzen artık tüm özellikleriyle belirginleşmiştir. Bu gelişmiş-oturmuş Osmanlı düzeninde toplumsal sınıfların karşılıklı konumlarını ortaya koyabilmek için, önce, temel üretim alanının tarım olması nedeniyle, toprak mülkiyetine konumuz açısından değinmek gerekiyor.

Selçuklular üzerinde dururken de değinildiği gibi, **mirî** arazi düzeninin bulunması, Osmanlılarda da kişisel mülkiyete konu olan toprakların bulunmaması anlamına gelmemektedir. Bir kere, bağ ve bahçeler mirî arazi kavramı dışındadır.[1] İkincisi, hangi toplumsal çıkarların çatıştığını anlayabilmek için, bu dönemdeki **kavramsal** değil, fakat **gerçek** toprak mülkiyeti durumunun ne olduğu belirtilmelidir. Gerçek şudur ki, daha Selçuklulardan başlayarak **mirî toprak düzeni** sarsılmaya başlamış bulunuyordu.[2] Gerçekte, devlet yönetiminde bulunan sınıf ve katmanlar açısından böyle bir gelişim anlaşılması kolay bir olgudur. Egemen çevrelerin belirli tarihsel zorunluklardan kaynaklanmış bulunan bu düzeni, kişisel mülkiyete dönüştermeye çalışmamaları zaten beklenemezdi.

Bir noktaya dikkati çekmek gerekir. Merkezî iktidarın güçlendirilmek istenmesi ile, devlete ait toprakların özel mülke dönüştürülmeye çalışılması çelişik durumlar değildir. Çelişik olan, geniş toprakları ellerinde bulunduranların giderek siyasal ve yönetsel açıdan bağımsızlaşmak istemeleriyle merkezî iktidarın buna karşı olan konumudur. Bu nedenle de, merkezî iktidar güçlendikçe araziyi **tasarruf** edenlerin durumu daha da güvenceli olur. Bu güvenceyi merkezî iktidar sağlayamadığı ya da geniş toprakları ellerinde bulunduranlar, bunlara tasarruf edebilmek için bu iktidara artık gerek duymadıklarında söz konusu çelişki başgöstermektedir. Osmanlı tarihinde, değişik zamanlarda bölge bölge bu gerçekle yüzyüze gelinecektir.

Devlete ait toprakların özel mülke dönüştürülmesinde başlıca yol **vakıflaştırma**

---

1) HALİL İNANCIK: ***"Köy, Köylü Ve İmparatorluk"; V. Milletlerarası Türkiye Sosyal Ve İktisat Tarihi Kongresi - Tebliğler***. İstanbul, 12-25 Ağustos 1989; AKDTK,TTK Yay., Ankara, 1990, s. 2; Örneğin; Fatih Kanunnamesine göre: *"Mülk satılsa ya'ni bağ ve değirmen ve bağçe veya evler ve dükkânlar (da) bâc yoktur."* (AHMED AKGÜNDÜZ: ***Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri***;C. I, ***Osmanlı Hukukuna Giriş Ve Fatih Devri Kanunnâmleri:*** Fey Vakfı Yay., İstanbul, 1990, s. 357.

2) MUSTAFA AKDAĞ: ***Türkiye'nin Tarihsel Toprak Mülkiyeti Düzeni***. Özgür İnsan, sayı 2, Temmuz 1972, s. 27.

idi. Bu yolla, devlete ait toprak, vakıf durumuna dönüştürülüyor ve artık devletin onun gelirinden yararlanması olanağı da böylece ortadan kaldırılmış oluyordu. **Mustafa Akdağ**'ın deyişiyle, bu yöntem, *"Türk toplumunun iktisadî-sosyal hayatında kamu malının, özel kişilerce kullanılmasını olağan bir kural haline getirmekle kalmamış, aynı zamanda, kamudan hazineye dolan geliri, en rahat bir yoldan, emip duran <vakıflar> dediğimiz kurumlar, toplum içinde <mürtezika> adı verilen bir zümreyi büyüte büyüte ağırlaştırıp çalışan halkın omzuna yüklemiştir... Yüzyıldan yüzyıla sayıları kabaran mürtezika dediğimiz yiyici kitle, toplumun ürettiği geliri bu sayede tüketip durmuştu..."*[3]

Koçi Bey de, **Risalesi**'nde bu durumdan şöyle yakınıyor:

"... nice yüzyıl fetholunmuş memleketlerden devlet hazinesine ait birçok köy ve tarlaları birer yolunu bulup kendisine ve evlatlarına mülk ettirse, sonra diledikleri yeri vakfedip, bazılarını dahi vakıf adıyla evlatlarına gelir sağlayan mal ve yapı yaparsa, o çeşit vakıf nasıl sahih olur? Ve onu bismillâh diye yemek nasıl câiz olur?"[4]

İncelediğimiz bu dönemde, ayrıca, toprak alım satımı da söz konusuydu ve toprak satın alan kişilere bu toprakların sınırları saptanmaksızın verilen belgeler üzerine kadılar, aynı yolla sınırları belirsiz **hüccetler** veriyorlardı. Bunun sonucunda ise, bu kişiler topraklarını yoksul halkın işlediği toprakları da kapsamak üzere genişletebilmek olanağını bulabiliyorlardı.[5] Bundan başka, birazdan incelenecek murabahacılık, selem ve rehin gibi kurumların çokça işletilmesi de birtakım kişilerin elinde büyük toprakların toplanmasına yol açıyordu.[6]

Bu yollarla geniş topraklara sahip çıkanlar genellikle asker ve sivil devlet görevlileridir. Edirne bölgesi tereke defteri üzerine yaptığı incelemelerde bu konuda **Ömer Lütfi Barkan** birçok örnekler ortaya çıkarmıştır. Mülkiyetin konusu, toprağın değeri, büyüklüğü ve maliklerinin kimliği bakımından bir fikir verebilmek için bazılarını buraya aktarıyorum: İbrahim Paşanın Karacabet köyündeki çiftliği 50.000 akçeye satılmış, Ahmet diye anılan bir başkası 200.000 akçeden fazla miras bırakmış, Hasan Ağanın Dâye Hatun köyündeki çiftliği ve 12 dönüm bağı 26.500 akçeye alıcı bulmuştur. Bunun gibi, Ahmet Çelebi'nin Koca Hızır köyündeki çitfliği 31.000 akçeye satılmıştır. Sipahi Seyyit İbrahim Ağanın çiftliği 50.000 akçedir. Başağası Ahmet Ağanın her bir mirasçısına 88.600'er akçe düşmüştür.[7]

Bu gelişim sonucunda varlıklı bir toprak ağası sınıf ile bu sınıf adına çalışan topraksız köylüler[8] karşı karşıya gelmeye başlamıştır. Burada değinilmesi gereken bir özellik bulunuyor: Osmanlı Devletinin askerî sınıftan olan kişileri aynı zamanda geniş toprakları devlet adına elinde bulundurarak ve giderek bu toprakları daha da genişletip onlara sahip çıkarak, devletin maddî askerî gücü olmalarının yanı sıra, kendileri de toplumsal-ekonomik yapıda, **kişi olarak,** egemen çevrelere katılmış olmaktadırlar. Öteki

3) M. AKDAĞ: ***Türkiye'nin İktisadî...:*** C. II, s. 269.
4) KOÇİ BEY: s. 58.
5) M. AKDAĞ: ***Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş Ve.. :*** s. 374.
6) M. AKDAĞ: ***Celâlî İsyanları, (1550-1603):*** DTCF Yay., 1963, s. 41.
7) ÖMER LÜTFİ BARKAN: ***Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri, (1545-1659);*** Belgeler, C. III, sayı 5-6., 1966, TTK Yay., Ankara, 1968, s. 50-52
8) a.y., s. 48-49.

üretim alanlarında da görüleceği gibi bu gelişim, halkın, hem asker-bürokrat, hem de bir anlamda toprak ağası ile karşı karşıya gelmesi demektir. Ancak, bunların kişiliklerinde devlet gücünü de somutlaştırmış olmaları, onları toprak ağası olmak niteliklerini halkın gözünde çoğu zaman ikinci plana itmiştir. Buna karşılık, bu gibi kişilerin şu ya da bu siyasal-yönetsel nedenlerle devletçe mülksüzleştirilmek istenmesi durumlarında, bu kere karşısında doğrudan doğruya kendi askerî gücünün temsilcilerini bulacaktır.

Öte yandan, Osmanlı Devletinin toprak düzeninden söz edilirken bazen her nedense bu devletin Anadolu ve merkeze yakın çevredeki toprakları göz önünde tutulur, buna karşılık, geniş imparatorluk sınırları içinde yer alan öteki ülkelerdeki topraklar gözden kaçırılır. Örneğin; Macaristan'ı ele alalım:**Macaristan'da Türklerin Mülk Sistemi** adlı incelemesinde **Fekete Lajos,** bu dönemde özel mülkiyetin bu ülkede büyük bir kapsamı olduğunu belirttikten sonra, *"Osmanlı Devletinin arazi mülkiyetini tanımadığı yolunda umumî bir kanaat olduğu için böyle bir kategorinin mevcuduyetini bilhassa tebarüz ettirmek* [belirtmek] *lazımdır"* demektedir.[9] Buna benzer bir başka uygulamayı da **Bosna**'da görmekteyiz.[10] Başka bir deyişle, nasıl Osmanlı Devletinde üretim tarzı, adalet... dendiğinde göz önünde tutulması gereken, yalnız merkez ve çevresindeki uygulama değil, fakat çok çeşitli etnik grupları barındıran değişik ülkelerdeki uygulama ise, toprak mülkiyeti konusunda da aynı gerçek gözden uzak tutulmamalıdır.

Bu duruma koşut olarak, Anadolu halk eylemlerine katılan köylü, bazen öne sürüldüğü gibi, hukuken ve bir **serf** gibi toprağa bağlı bir kişi de değildir. O toprağı bırakıp başka yere gidebilmektedir.[11] Bu gerçeği bize her şeyden önce bu döneme ilişkin **kanunnameler** göstermektedir. Ancak, köylü toprağı işlemeyi bıraktığında ondan yalnızca **çift bozan resmi** alınırdı ki, bu da, devletin öşürden ettiği zarara karşı aldığı bir tazminat niteliğindeydi.[12] Öte yandan, örneğin, **Kanunâme-i Liva-i Karesi**'ndeki

"... Şol raiyyet ki eben-an-ced [babadan, eskidan beri] *Karacalar ve Buğurcular ve Karacadağ yürükleri ve vakıf reayası olmayıp ahar* [başka] *sancakdan gelmiş ve karyeden göçüp bir karyaya gelmiş olan reaya..."* dan söz eden ve bunların bulundukları yer sipahisine reaya kılındıklarını belirten hüküm köylünün bir yeri bırakıp başka bir yere gidebildiğini açıkça göstermektedir. **Kütahya Livası Kanunu**'nda da, yoksulluk yüzünden toprağını terk edenden tımarında ekmeye yarar yeri olamayanın başka yerde ekim yapabileceği öngürülmektedir.[13] Örneğin, Fatih Kanunnamesinde de bunlara benzer hükümler bulunmaktadır.[14] Kaldı ki, büyük çiftliklerde ücretli işçi de çalıştırılmaktadır. Bu durumu belgelemek için buraya bu konuda yapılmış bir iş akdini alalım:

"... karye-i Buldu'da sâkin olan [oturan] *Ferhad Beyin kethüdası* [kahyası] *olan*

9) İÜ Ed. FD, C. XII, sayı 16, Eylül 1961, s. 31.

10) CİRO TRUHELKA: ***Bosna'da Arazi Meselelerinin Tarihî Esasları;*** THİTM, C. I, 1932, özellikle s. 64.

11) H. İNALCIK: ***"Köy..."*** s. 8.

12) M. AKDAĞ: ***Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî Ve Malî Esasları:*** I, Kanunlar; İÜEd. F, Türkiyat Ens., Yay., İstanbul, 1943, s. 22.

13) ÖMER LÜTFİ BARKAN: ***XV Ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî Ve Malî Esasları;*** I, ***Kanunlar;*** İÜ Ed F, Türkiyat Ens., Yay., İstanbul, 1943, s. 22.

14) A. GÜNDÜZ: ***Osmanlı Kanunnâmeleri...;*** C. I, I, s. 151; ayrıca bkz. H. İNALCIK: ***Köy...;*** s. 8.

Mehmet Kethüda karye-i mezbûrede sâkin [adı geçen köyde oturan] *Hamza'yı mezbûr Ferhad Beğe ücrete üç yüz akçeye nefsini icâreye dutup* [kendini kirayla tutup] *kayd-ı sicil olundı."*[15]

II

Sınıfsal ayrışımı etkileyen bir başka alan da ticarettir. Bu alanda Osmanlıların Selçuklulardan hiç de geri kalmadıklarını görüyoruz. Örneğin; **Venedik**'te bulunan **Fondaco dei Turchi** adlı yapı (Fondaco = kervansaray) ticaret için Venedik'e gelmiş olan Osmanlı tacirlerinin kaldıkları ve mallarını depoladıkları bir yerdi. Böyle bir yapının varlığı, genellikle sanıldığı gibi, Osmanlı ülkelerine yabancıların gelip ticaret yaptıkları, ancak Osmanlıların bu ülkelere gitmedikleri görüşünün gerçeği yansıtmadığını gösterir. Çünkü bu yapı, Osmanlı tacirlerinin, önemli bir ticaret merkezi olan Venedik'te yüzyıllarca **"bir koloni teşkil edercesine yaşadıklarını"**[16] kanıtlamaktadır. Gerçekten de, eğer durum böyle olmasaydı Venedik ile yapılan 17 Ekim 1513 tarihli **âhitnâme**'de şu sözlerin yer almasına gerek duyulmazdı:

".... ve Venedik'ten bir kimse gelüp benim memalik-i mahrusemde [korunmuş memleketler = Osmanlı ülkesi] *bir kimse ile satu-bazar etse, akçesin tamam eda etmedin* [parasının tümünü ödemeden] *hiyle ile kaçup giderse, ol kimse bulunursa ki benim hükmi hümayunumla varup talep oluna, sahibine rızkı alıvereler ve benim memalik-i mahrusemden bir kimse varup Venedik'e bir kimse ile satu-bazar edüp akçesin tamam ede, etmedin hiyle edüp kaçup geldüğü sabit olur ise ben dahi alıvirem."*[17]

Gerkçekten de, birçok Osmanlı tacirinin Venedik'e gittiği anlaşılmaktadır. Tarihi, götürdükleri mallar ve kimlikleri belli olduğu için ve bir fikir verebilmek amacı ile 1589'da Hasan ve Mehmet adlı iki tacirin, 14.5 yük ham ipekle Venedik'e gitmiş olduklarını belirtmek yerinde olacak.[18] Öte yandan, Venedik ile yapılan ticarette satılan mallar hububat, baharat, yapağı, ham ipek, pamuk, sof, deri, kürk, şap, balmumu, kenevir; satın alınanlar ise yünlü ve ipekli kumaşlar, kâğıt, bakır, kalay, cam eşya gibi şeylerdi.[19]

İngilizler ile ticaret ise XVI. yüzyılda başladı.[20] Ancak öteki bazı ülkeler ile ticaret çok da daha eskilere gider. Örneğin, 1481 yılında Dubrovniklilere bazı gümrük ayrıcalıkları tanınmıştı. Dubrovniklilere yalnız bir keresinde 840.000 akçelik mal getirmiş oldukları düşünülürse, bu küçük ülke ile ne denli geniş kapsamlı bir ticarete girişil-

15) Ö. L. BARKAN: ***...Tereke...*** s. 58; ayrıntılı bilgili için bkz. ay., s. 54.
16) ŞERAFETTİN TURAN: ***Venedik'te Türk Ticaret Merkezi***; Bell., C. XXXII, sayı 126, 1968, s. 247.
17) a.y., s. 250.
18) a.y., s. 253.
19) a.y., s. 254.
20) AKDES NİMET KURAT: ***Türk İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı Ve Gelişmesi (1553-1610)***: DTCF., Yay., Ankara, 1953, s. 10 vd.; NAZAN AKSOY: ***Rönensans İngiltere'sinde Türkler***; Çağdaş Yay., İstanbul, 1990. s.29-38.

miş olduğu anlaşılır.[21] Ruslar ile ticaret de, XV. yüzyılda başlamış bulunuyordu.[22] Bazı **Yasak** ve **hüküm**lerden de hangi ülkelerle ne gibi koşullarla ticaret yapıldığı anlaşılıyor.[23]

Bu belirtilenlerden daha da önemlisi, ülke içindeki ticaretin, ticaret amacı ile yapılan üretimin nitelik ve kapsamıdır. Gerçekten de, daha XV. yüzyılın ortalarına doğru **Bursa**'da 1000'e yakın ipekli dokuma tezgâhı bulunduğu bilinmektedir. Bu nedenle de, Bursa, uluslararası bir ticaret kenti durumunu almış bulunuyordu. Bursa'da ipek alışverişinin yapıldığı ve bir borsa yapısını gösteren çeşitli hanlar kurulmuştu. **II. Beyazıt,** 1490'da **Koza Han** diye anılan hanı yaptırmıştı. Bu gibi hanlardan öteki ünlü olanları ise, **İpek-Hanı, Kapan-Hanı, Hacı İvaz Hanı, Mahmut Çelebi Hanı, Osmancıklı Mehmet Kervansarayı, Mahmut Paşa Hanı**ydı. Her yıl çeşitli kervanlar, Bursa'ya işlenmek ve satılmak üzere ipek getirirlerdi. Örneğin; 1467'de Şamâhîli Abdürrahim adlı tacir 1100 okka ibrişim getirmişti.[24] 1485 yılı dolaylarında üç yıl içinde 1.010.526 kg'lık ibrişim üretilmişti.[25] İpek satışı için kurulan ve bir pazarlama yeri görevini gören bu hanlar, **Kapan Hanı** adıyla anılırdı ve her biri belli bir malın toptan olarak satışının yapıldığı yerlerdi. Bu hanlar onları yaptıranlara büyük gelirler sağlıyorlardı. Bu nedenle de, varlıklı kişilerin yanı sıra başta padişah ve vezirler olmak üzere devlet ileri gelenleri de kapan hanları yaptırmışlardı. **Akdağ**'ın deyişiyle, *"Selçukî Türkiyesi'nin iktisadî yaşantısında <kervansayarları> ne ise, Osmanlı Türkiyesi'nin iktisadî hayatında da <kapan hanları> odur."*[26]

Toprak mülkiyetinde olduğu gibi, asker kişilerin ve öteki devlet görevlilerinin tacirleştikleri de gözlemlenen bir başka olgudur. **D'Ohsson,** ticaret konusuna değinirken şöyle diyor. *"... her sınıfın ileri gelenleri hep ticaretle uğraşır. Eğer içlerinde ticaretle uğraşmayı küçümseyenler, yahut ister çekingenlik, ister cehalet yüzünden olsun, ticaretten anlamayanlar bulunursa, onlar da sermayelerini bu işten anlayan birine emanet eder, bu surette yapılan ticaretten muayyen bir kâr alırlar."*[27] Yeniçerilerin ticaret ve sanayi yaşamında ne gibi bir yerleri olduğuna ilerde değinilecek. Bu nedenle buraya konu ile ilgili ve genel sayılabilecek bazı örnekleri almakla yetinelim. Şeyh Ali Efendinin malları arasında şunlar bulunuyordu: 126,5 kıyye kalb kahve, 19 kıyye fındık kahve, 113 kıyye duhan [tütün] 26.5 kıyye mazı, 6.5 kıyye süker [şeker], 16 kıyye arak sabunu, 1 kıyye karanfil, 1 kıyye timur-hindi, 200 dirhem kara günlük, 30 kıyye hınna, 3 hüzme çerçeve

---

21) FAHRİ DALSAR: ***Bursa Şer'i Mahkeme Sicillerine Göre Selim I'in Dubrovnik Cumhuriyeti ile Yaptığı Muahede***; Tarih Vesikaları, C. II, sayı 12. Nisan 1943, belgenin metni, s. 412-414.

22) HAKİ AYDIN: ***XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Rus Ticari İlişkileri***; BTTD, C. IV, sayı 20, s. 28 vd.

23) ROBERT ANHEGGER-HALİL İNALCIK: ***Kanunâme-i Sultanî Ber Mücebnâme Ve Kanunnâmeler***. TTK Yay., Ankara, 1956, s. 40-41; Buna benzer başka örnekler için bkz. *Şurât-ı gümrük-i hükm-i sûreti*, (s. 47); *İstanbul Ve Galata hükm-i sûreti*, (s. 49); *Kanunnâme-i gümrük fi site ve sittin ve semamime*, (s. 78); *Samsun ve Sinop iskeleleri gümrüğünü beyan eder.* (s. 80).

24) Örneğin; Bursa Gümrük Yasağında: *"... Müslümanlardan ve haracgüzardan (gayrimüslim uyruklardan) ve Venedik'ten ve Ceneviz'den ve Sakız'dan ve gayrı yerlerden tacir kâfir getürüp satdukları kumaşdan yüz akça gümrük ala...."* (HALİL İNALCIK: ***XV. Asır Sanayi Ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar***, Bell., C. XXIV, sayı 93, 1960, s.50-54).

25) M. AKDAĞ: ***Türkiye'nin İktisadî...***; C. II, s. 188; genel olarak XV. ve XVI. yüzyıllarda sanayinin Avrupa'dakinden hiç de aşağı kalmadığı konusunda bkz. a.y., s. 170 vd.

26) a.y., s. 185-186.

27) M. de M. D'OHSSON: ***18. Yüzyıl Türkiyesi'nde Örf Ve Âdetler***; Çev. Zerran Yüksel, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, s. 132.

kâğıdı... Bu liste şeyhin gerçekte bir tacir olduğunu belgelemektedir. Uzuncaova Hasköyü kadısı Mehmet Efendinin malvarlığı arasında da bir çiftlik, 2 kantar sadeyağ, 105 okka peynir vardır. Asker bir kişi olan Seyyit Hasan, 597.757 akçe tutarında miras bırakmıştır. Bu tereke içinde çeşitli dükkânlar, 61'i kırmızı ve 26'sı sarı sahtiyan (ki 3.835 akçe değerindedir), deri işleri ile uğraşan ensaftan 120.000 akçe alacak ve ayrıca 37.000 akçelik bir başka alacak bulunuyor.[28]

Bu duruma dayanarak, Osmanlıdaki yönetici-halk çelişkisinin bir yönünün de yöneticilerin, tıpkı geniş toprak sahibi olmalarındaki gibi, aynı zamanda tacirleşmeleri olduğunu söylemek olanaklıdır. Öte yandan, böylesine varlıklı bir sınıfın toplumsal açıdan gerçekte ne anlama geldiğini kavrayabilmek için halk kitlelerinin içinde bulunduğu ekonomik koşulların ne olduğunu da bilmek gerekir ki bunu biraz sonra göreceğiz.

III

Gerçekte, halk yoksulluk içindedir. Halkı yoksullaştırmanın bir yolu da, faizcilik ve bunun türevleri olmuştur. Sermaye sahibi kişilerin bu sermayelerini faiz karşlığında işletmeğe vermeleri, İslamiyetin faizciliği yasaklamış olmasına karşın, yaygın bir uygulama alanı bulmuştur. İslamiyet ile temelde uzlaşmaz olan faizcilik, **"hayret verici bir esneklikle"** yaşama geçirilmiştir.[29]

---

28) Ö. L. BARKAN: ... ***Tereke...***; s. 61-62. Müderris Ahmet Efendi ise öldüğünde gerçekten ilginç bir malvarlığı bırakmış arkasında (a.y., s. 63):

cinsi	değeri:
Nefti ferâce, bâ-post-ı samur	5.200 akçe
Siyah ferâce, bâ-post-ı samur	6.350 "
Yeşil çuka kürdiye	1.000 "
Siyah ferâce, bâ-post-ı samur	4.600 "
Altın kuşak, 24 miskal, fi 205	4.920 "
Sof ma'a post-vaşak	2.700 "
Kebir kaliçe	1.900 "
Sim kılıç	3.000 "
Çatma yorgan	3.300 "
Yağmurluk ma'a kebe	1.000 "
695 sikke-i Hasene, fi 120	83.400 "
965 kebir guruş, fi 80	77.200 "
30 Zolata guruş, fi 50	1.500 "
Hurde akçe	89.540 "
Sahihü'l-ayar Osmanî, fi 10	85.600 "
Der-zimmet-i Ayişe Hatun	30.000 "
Beyaz Urfa bezi	5.000 "
Kırmızı Diyarbekir bezi	27.500 "
Bursa çatması kumaş	8.260 "
Bursa dolaması kumaş	23.820 "
Al ipek	3.220 "
Pengâmiz Londra çuka	18.000 "
Hav	20.900 "
Şamatır lök	4.270 "

Buna benzer başka örnekler için bkz. a.y., s. 63 vd..

29) MEHMET GENÇ: ***"Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Ve Ekonomi"; V. Milletlerarası Türkiye Sosyal Ve iktisat Tarihi Kongresi - Tebliğler***; s. 17.

Kişilerin ellerinde şu ya da bu yolla birikmiş paralarını hiçbir emek karşılığı olmaksızın arttırmalarının başlıca üç biçimi bulunuyordu:

1) Faizle para vermek. Faize verilen ana para borç olarak gösterilmekte, ancak faiz tutarı da, yapılan sözleşmede sanki satılmış bulunan bir malın bedeli imiş gibi belirtilmekteydi ve bu faiz sözleşmeleri kadıların aracılığı ile yapılmaktaydı.[30]

2) Başka bir yöntem de, sermayenin **mübadele**ye verilmesiydi. Buna göre, parası olan, bunu, işletecek birine kendisine de belirli bir oranda kâr sağlaması ve ayrıca bir miktar da faiz ödemesi koşuluyla veriyordu. Örneğin, Tanrıvermişoğlu Hasan adında biri, Abdullah oğlu Hasan adında birine bu yolla 17.000 akçe vermişti. Buna karşılık, ona 6200 akçelik bir kâr ve 1.500 akçe tutarında da faiz ödenecekti ki, böylece sermayedarın parasını işleterek yüzde 45 oranında çıkar sağladığı, borçlunun ise, kendisinin de kâr etmesi için parayı yatırdığı yerden bir vurgun elde etmek isteyeceği ve bu amaçla da davranacağı kuşkusuzdur.[31]

Faizcilik, Osmanlı düzeninde gerçekten kârlı bir işti. Örneğin, **Larende**'de önceleri kasaplık yapan Moytapoğlu Mehmet adlı biri, sonraları faizle para vermeye başlamış ve bu yolla 4.000.000 akçeye yaklaşan bir servet elde etmişti.[32]

3) Sermaye sahipleri, köylünün paraya en çok gereksinmeleri olduğu anlarda, yani harman zamanına değin olan dönemde, kendilerini borç vermiş gibi göstererek, bu köylünün ürününü tarlada, bağda... iken ucuza kapatırlardı. Bu işlem, borç olarak gösterildiği için, eğer bu arada ürün telef olursa, köylü, yine bu parayı ödemek zorunda kalırdı. Bu yönteme de **Selem** denmekteydi. Böylelikle köylü iki ayrı yolla sömürülmüş oluyordu.[33]

Bu duruma göre, ekonomik iktidar büyük toprak sahiplerinin, tacirlerin, tefecilik gibi yollarla paralarını işletenlerin elinde bulunuyordu. Siyasal iktidar ise, her ne kadar belirli bir asker ve sivil çevrenin elinde imiş gibi gözükmekte ise de, bunların çoğunun toplum içindeki gerçek statüsü toprak ağası, tacir ya da sermaye sahibi olmaları ile belirlendiğinden, bu anlamda da ekonomik ve siyasal iktidar odakları arasında genelde bir çakışma görülmektedir. Bunun yanı sıra da, *"Tefeci-Bezirgânlık, altta güreşen kurnaz pehlivan oldu. Devlet sınıflarının* [asker-sivil yöneticilerin], *eskisi gibi, astıkları astık, kestikleri kestik görünmelerine ses çıkarmadı."*[34] Yeri gelmişken şunu da yinelemek gerekir: Faizcilik ile ilgili bu tablo da, Osmanlı düzenini şer'i bir düzen olarak görmek ve göstermek isteyenleri yalanlamaktadır.

---

30) M. AKDAĞ: ***Türkiye'nin İktisadî:*** C. II, s. 207, Örneğin: faiz oranı %20 olan tipik bir sözleşme şöyledir: *"Veçhe-i tahrir oldur ki* (Şu biçimde yazılmıştır ki), *Kariye-I Eşekviranından Elhac Sinan Bin Kemal meclis-I şer'e* (şer'i meclise, kadının huzuruna) *bilesince* (birlikte) *Kariye-i Kemerden Mehmed Bin İsa Bezirgânı izhar edüp* (hazır bulundurup) *şöyle dedü ki 928 Cemaziyülâhirin gurresinden* (1522 Nisanı 28'inden) *8000 akçe karzdan* (borçtan) *ve 1600 akçe kumaş pahasından akçem var. Bir yıl vâde ile tarihi -kitaptan dedikte merkum* (az önce anılan) *Mehmet mezbur* (adı geçen) *Elhac Sinan'ı kelâmında tasdik edüp* (sözünde onaylayıp) *Elhac Sinan talebiyle sicile kaydolundu."* (a.y., s. 207)

31) a.y., s. 215-216.

32) M. AKDAĞ: ***Celâlî İsyanları;*** s. 37.

33) M. AKDAĞ: ***Türkiye'nin İktisadî...;*** C. II, s. 216.

34) HİKMET KIVILCIMLI: ***27 Mayıs Ve Yön Hareketinin Sınıfsal Eleştirisi;*** Ant Yay., İstanbul, 1970, s. 59.

IV

Ele aldığımız dönem Osmanlı düzeninde de, Selçuklularda olduğu gibi, vergilendirilen en önemli alan, tarımsal üretimdir. Bir çitf öküze sahip olarak bununla işleyebileceği toprağı eken biçen köylü ailesi, vergilendirmede temel birimdi. **Halil İnalcık**'ın sözleriyle, *"Ekonomik bakımdan çift-hane, bir köylü ailesinin geçimini sağladığı ve devlete ait vergileri karşılayan bir artı-ürün ürettiği tipik bir üretim ünitesi"*ydi.[35] Osmanlılarda önce vergi düzeninin yapısı nedeniyle, sonra da gerçekteki ve geniş anlamıyla vergi uygulaması yönünden haksız bir vergilendirme düzeni söz konusuydu. Burada **geniş anlamdaki vergi** derken, yasal olarak konmuş vergilerin yanı sıra, halktan fiilen ve çeşitli adlar altında toplanan para ve eşyayı anlamak gerekir. Kaldı ki, halkın vergi karşısındaki tutumu da bize reayada *"devlete vergi vermek inancı yerine ehl-i örfe* [devlet görevlilerine] *soyulmak kanaatı"*nın yerleşmiş bulunduğunu göstermektedir.[36] Ancak, haksızlık her şeyden önce kentli ve köylünün vergilendirme bakımından karşılıklı durumlarında görülür. Köylü yasal olarak kazancının en az % 20'si oranında vergi verirken, kentlinin vereceği vergi %10'u geçmiyordu.[37] İşletme sermayesi ise hiç vergilendirilmiyordu. Anadolu köylüsü, kazancını egemen çevrelerle paylaşmak bakımından, başka yerlerdekilere göre, çok daha güç koşullar altında bulunuyorddu. İstanbul, Edirne ve Bursa gibi büyük kentlerin, saray ile kapıkullarının gıda ve benzeri gereksinmelerini karşılamak, sık sık görülen kıtlıklara karşı bir önlem olmak üzere köylünün elinden tohumluk ve kendi kişisel gereksinmesinin dışındaki bütün buğdaya devletçe düşük fiyatla el konulması yoluna gidilmesi genel bir uygulama durumundaydı. Üstelik, bu el koyma sırasında devlet görevlilerinin görevlerini kötüye kullanmalarının, rüşvet almalarının, türlü yolsuzluklar yapmalarının yanı sıra bu durumdan birtakım fırsatçıların yararlanmaları, köylünün soyulmuşluğunu ve yoksulluğunu daha da arttırıyordu. Örneğin; XVI. yüzyılın sonlarına doğru Aksaray Sancak Beyinin, Çankırı Sancağında da kadıların ve adamlarının halkı rüşvet vermeye zorlayarak az buğday topladıkları yakınma konusu olmuştu. Ya da halkın elinden tohumluk ya da kişisel gereksinmesi olan buğday da alındıktan sonra aynı köylüye daha yüksek bir fiyatla gerisin geriye satılmaktaydı.[38] Halktan gerçek fiyatın altında ve zorla toplanan bu buğday ve benzeri şeyler İstanbul'a vardığında ise, **madrabazların** eline geçiyor ve böylece de yeni bir yolsuzluğun konusu oluyordu.[39]

35) H. İNALCIK: ***Köy...;*** s.5.

36) M.AKDAĞ: ***Celâlî İsyanları;*** s. 162.

37) *"Köylü ile şehirli arasındaki bu eşitsizliğin nedeni elbette insanlık tarihinin çok eskilere kadar giden bir siyasî doğuş ve kuruluş işidir. Devleti ve hükümet idaresini şehir topluluğunun oluşturmuş bulunması, köy topluluğunun bu işte şehirden gelen siyasî güce uyruk olma şeklinde boyun eğmesi, köylüye <raiyyet> adını taktırmış, onun <sahib-i raiyyet>i, yani ağası (bir çeşit patronu) tarihî çehresi ile beliren şehir gücü, kendi koşullarına göre yarattığı siyasî düzenin yürütücüsü olmuştur"* (M. AKDAĞ: ***Türkiye'nin İktisadî...;*** C. II, s. 240-241). Gerçekten de, *"Türk köylüsünün büyük bir kısmı asırlardan beri açtır"* (HASAN REŞİT TANKUT: ***Köylelerimiz-Bugün Nasıldır? Dün Nasıldı? Yarın Nasıl olmalıdır?;*** İstanbul, 1939, s. 5).

38) M. AKDAĞ: ***Türkiye'nin İktisadî...;*** C. II. s. 392, 401.

39) M. AKDAĞ: ***Celâlî İsyanları;*** s. 51.

Öte yandan, Osmanlı Devletinin sürekli olarak savaş içinde bulunması, savaşlar sırasında halktan alınan **avarız vergisi**nin tutarının her geçen gün artmasına neden oluyordu. Bu vergi, 1485 yılında hane başına 15 akçe iken, 1550'lerde yaklaşık 80 akçeye yükselecektir.[40]

Vergi yolsuzlukları ve vergilendirme yolu ile yapılan haksızlıklar, Osmanlı iktidarına karşı Anadolu'da birçok direnmeye ve ayaklanmaya yol açacaktır. Bunların içinde, ilerde ele alınacak olan **Baba Zünnûn** olayı en kapsamlısıdır. Bu gibi zulüm ve haksızlıkların halkta nasıl bir tepki doğurduğunu belirtmek için şimdiden bir fikir verebilmek amacı ile **III. Mehmet**'in 1596'da ordunun başında kendisi olduğu halde sefere çıkmaya karar vermesi, bu nedenle sefer için Anadolu'dan hayvan, hububat vb. şeylerin toplanmak istenmesi üzerine Anadolu'nun her yanında halkın ayaklanmış olduğunu belirtmek yetecektir. Bu ayaklanmaların ilki **Turguteli**'nde **Davutoğlu**'nun önderliği altında çıkmış ve onun yanında toplanan halk, sefer için el konulmuş olan malları geri almıştır. Bu ayaklanma sırasında Davutoğlu, Osmanlıların zulümleri nedeniyle iktidarlarının meşruluğunu yitirdiğini, bu nedenle de Osman lı iktidarının yıkılması gerektiğini öne sürmüştür.[41]

V

Anadolu halkının içler acısı durumuna yeniden döneceğiz. Burada şimdi, bu halkın emeğini, alınterini sömürerek göz kamaştırıcı bir yaşam süren Osmanlı egemen çevrelerine de kısaca değinilecek olursa, halkın durumu daha iyi anlaşılacaktır.

İşe padişahtan başlayalım. 1547'de Osmanlılara sığınan Şah Tahmasp'ın kardeşi **Elkas Mirza**'nın onuruna düzenlenen tören ve şölenlerde savrulan paraların hesapsızlığı dillere destan olmuş bulunuyordu. **Peçevî** bu şölenlerden biri için, *"bir ziyafet tertip edildi ki, bundan üstünü tasavvur edilemezdi"* demekte ve Elkas Mirza ile yanındakilere verilen armağanlar için ise *"bunlar bir padişaha yeteceğinden çok fazla idi"* diye yazmaktadır.[42] Bu savurganlıkla ilgili eleştiriler padişaha kadar ulaşınca, o da, *"Biz saltanatın namusuna düşeni ettik"* diyerek[43] saltanatın namusundan ne anladığını ortaya koymuştu. Halktan nasıl toplandığı belirtilen vergilerle Osmanlı sarayında nasıl görkemli bir yaşantı sürdürüldüğü herkesçe bilinen bir gerçektir.

Büyük toprak sahibi, tacir, faizci bürokrat olarak halkın yoksulluğunu dayanılmaz bir duruma getirenlerin malvarlıklarına ilişkin kimi bilgiler de şöyle:

Kanunî Sultan Süleyman döneminde Irak seferinde serasker kethüdası olarak bulunan **İskender Çelebi**'nin 6200 kölesi bulunuyor ve bunların giyimi için her yıl **Trab-**

40) M. AKDAĞ: ***Türkiye'nin İktisadî...***; C. II, 359.
41) M. AKDAĞ: ***Celâlî İsyanları***; s. 162-163.
42) PEÇEVÎ: C. I, s. 145-146. Bu savurganlıkla ilgili olarak Peçevî ayrıntılı bilgi vermektedir.
43) M. AKDAĞ: ***Türkiye'nin İktisadî...***; C. II, s. 360.

zon'dan bir gemi yükü bez getiriliyordu. Bu İskender Çelebi, Irak seferine tam olarak donattığı 1200 kişilik bir kuvvetle katılmıştır.[44]

Veziriâzamlığa 1540'ta getirilen ve aslen Hırvat olan **Rüstem Paşa** için **Peçevî,** *"Bu devlette rüşveti ortaya koyan Rüstem Paşadır"* dedikten sonra paşanın hakkını da teslim ederek, *"Ama bir defa onun aldığı rüşvet ve hediyelerde defterine yazılan makam sahipleri azil yüzü görmezdi. Rüşvet alanların da en insaflılarından biri di. Bir defa Erzurum Beylerbeyi <at bahası> diye beş bin altın gönderdi. Rüstem Paşa bunun üç binini alarak iki binini geri çevirdi ve <Erzurum beyliğinin bundan fazlasına tahammülü yoktur> dedi"* diye belirtmektedir. Peçevî, Rüstem Paşa öldüğünde geride bıraktığı mallarının bir listesini de vermektedir. Peçevî, kilim, döşek, minder gibi çeşitli döşemeler ve daha birçok güzel ve değerli eşyanın hesaba katılmadığını belirttiği bu liste şöyle:[45]

Güzel yazılmış Kuran	8.000 adet
Bunların altın işlemelisi	130 "
Çeşitli kitaplar	5.000 "
Köle	170 "
Atlar	2.900 "
Çeşitli hilatlar	5.000 "
Altın işlemeli üsküs	1.100 "
Aba ve yünden yapılmış kumaş	2.009 yük
Altın üzengi	130 adet
Çeşitli zırhlar	2.000 adet
Külçe ve ham gümüş	2.009 tahminen yük
Altın işlemeli kılıç	860 adet
Gümüşlü tolga	1.500 "
Gümüşlü topuz	1.000 "
Yularlı deve	1.160 "
Dülbent	80.000 "
Kıymetli paralar	780.000 "
Gümüş eyer	500 "
Kıymetli cevher	33 "
Anadolu ve Rumeli'nde çiftlik	1.000 "
Astar-ı dest	476 "
Çarklı değirmen	476 "

44) İ. H. UZUNÇARŞILI: ***Osmanlı İmparatorluğu Tarihi;*** C. II, s. 354; ayrıca bkz. PEÇEVÎ: C. I, s. 29.

45) PEÇEVİ: C. I, s. 20-21.

Edirne Sarayı Bostancıbaşısı **Süleyman Ağa,** 8 Mayıs 1605'te, malvarlığından 1.000.000 akçeyi, 19 Mayısta da 50.000 akçeyi vakıf için ayırmıştır ki, bu asker kişinin ev ve çiflikleri de bulunduğu[46] düşünülürse, ne büyük bir servete sahip olduğu anlaşılır.

Osmanlı düzenine özlem çekenlerin gerçekte neyin özlemi içinde olduklarını kanıtlayacağı için, **Peçevî**'nin **Vezir Hasan Paşa** için yazdıklarını birlikte okuyalım:

"Vezir Hasan Paşa... henüz genç bir erkeğe gönül bağlamış idi. Ona da kendi giydiği elbiseleri giyindirip, kendi bindiği at gibi bir ata bindirir, takımları da aynı olur, beraber giderler ve başlarına birer selimî sarık sararlardı. Ağalarından ve hazinedarlığından çıkma iki kapıcıbaşı dahi kendinin giyindiği kumaş, atlas, çamba, serâser diba yahut her ne ise onlara da onu giydirir... Eğri metrisinde defalarca gördüm; kırmızı atlas entari giyerek dört mü yoksa galiba beş mi altın işlemeli, üzerlerinde anka resmi yapılmış kayış bağlardı. Bu da onun kendine mahsus bir hal ve kıyafetti. Bunlardan hepsinden daha acayibi şu idi ki; Bağdat Beylerbeyisi iken 40-50 kuruşluk gümüşten <Kâh-ı behişt = Cennet Köşkü> adında bir taht yaptırdı. Üzerine de yine ham gümüşten ağaçlar, yapraklar, bahar ve turunç gibi meyveler koydurmuş ve öyle süslemişti ki akıllar hayran olur."[47]

Dikkat edilirse Peçevî, Vezir Hasan Paşa'nın eşcinselliğini olağan bir şeymiş gibi anlatmakta ve Paşanın da hiç utanmaksınız herkesin içinde bu durumunu açığa vurduğu görülmektedir. Gerçekten de, Osmanlı için eşcinsellik olağandır. İlerde kapıkullarını incelerken Yeniçerilerin işi zorla erkek çocukların ırzına geçmeye kadar götürdüklerini göreceğiz. Biraz aşağıda da **adaletnamele**re konunun nasıl yansıdığını inceleyeceğiz. Eşcinsellik, yakın zamanlara değin de hiç de yadırganmadan süregelmiştir. Bakın, tutucu Ahmet Cevdet Paşa ne diyor:

"Abdülaziz Han Hazretleri ibtidâ-i cülûsunda Rıza Paşaya <Ben birader gibi [Abdülmecit gibi] *karı ve oğlan ile eğlenemem. Beni işe alıştırın> dedikte..."*[48]

Öte yandan; **Ağalar Saltanatı** denen dönemin sonunda bu ağalar devrilip mallarına el konduğunda Yeniçeri ağasından sonra gelen Kulkethüdasında altın ve gümüş olarak inanılmaz bir servet bulunmuş olması,[49] egemen çevrelerin durumunu belgeleyen bir başka kanıttır.

Naimâ'nın *"Ve menasıbı* [memuriyetleri] *kısa zamanda dünya garazı için tebdil ve vezirliği sırasında bazı manasıbı* [memuriyeti] *on kere tahvil ettiği* [değiştirdiği] *olmuştur."*[50] dediği ve Anadolu'daki ayaklanmaları bastırmakla görevlendirilmiş olan Nasuh Paşanın da malvarlığı içinde 1.000.000'u aşkın duka altını, bir o kadar kuruş, 1058 adet süslü kılıç (bunlardan bir tanesi 50.000 altın değerindeymiş), 1.100 at, 40 çift

46) Ö.L. BARKAN: ... ***Terek...;*** s. 39-43.

47) PEÇEVÎ: C. II, s. 289-290. İlginçtir ki, bu vezir Tokat'ta Celalîler tarafından öldürülecektir.

48) CEVDET PAŞA: ***Tezakir, 13-20;*** yyn. Cavit Baysun, TTK Yay., Ankara, 1960, s. 151.

49) Y. ÖZTUNA: C. ***IX XVII. Asır Sonları;*** s. 151. Öztuna, 1966 yılında yayımlanan bu kitabında bulunan servetin 2 milyar TL olduğunu yazmaktadır. 1966'daki 2 milyar TL'nin bugün kaç TL ettiğini hesaplayamadığım için *"inanılmaz"* demek zorunda kaldım.

50) NAİMA: C. II, s. 665.

som altın üzengi, 1.800 deve, 4.000 yük hayvanı, 6.000 öküz, 5.000 koyun vb. bulunuyordu.[51]

Bu denli servet sahibi olan vezirler, paşalar, ağalar... dediğim gibi, çoğunlukla aynı zamanda tacir ve tefeci idiler. Ne var ki, bu durum resmî görevi bulunmayan kişilerin aynı düzeyde varlıklı olmadığını düşündürmemelidir. Gerçekten de, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında, bir bezirgân, ordunun gereksinmelerini karrşılamak üzere devlete 60.000 altın (filori) borç verebilmiştir[52] ve bunun tek örnek olduğu da sanılmamalıdır.[53]

Saray adamlarının, devlet görevlilerinin halkın sırtından nasıl servet sahibi yapıldıklarını belgeyecek bir uygulama da Gelibolu üzerinden Rumeli'den Anadolu'ya yapılan koyun nakli ile ilgilidir. Geçirilebilecek koyun sayısı izne ve belli bir kontenjana bağlanmıştı, bu izin ancak belli kişilere veriliyordu. Örneğin; Fatih Sultan Mehmet'in halası Türkân Sultan 14.000 baş kontenjandan yılda 28.000 akçelik bir gelir sağlarken, aynı padişahın bir başka halası da 40.000 akçe kazanmış oluyordu. 1516'da Nişancı Bey Hazretlerine 5.000 koyun geçirmek hakkı tanınmıştı. Kadı Vildan'ın kontenjanı ise 3.000 idi.[54] Bu ve buna benzer uygulamalar, bir sınıfı, hiçbir emek harcamaksızın, hiçbir yatırım yapmaksızın zenginleştirip durmuştur."[55]

---

51) Zuhuri Danışman'ın Naima Tarihi, C. II, s. 622'deki notu. Danışman, aynı yerde ayrıca şu bilgiyi vermektedir: *"Nasuh Paşa Gömülcine'de doğmuştur. Yalancılığı, kan dökücülüğü, yağmacılığı, rüşvet ve irtikâbı ile meşhurdur."*

52) KOÇİ BEY: s. 43.

53) Buna benzer başkaları için bkz. M. BELİN: ***Türkiye İktisadî Tarihi Hakkında Tetkikler***; çev. M. Ziya, MEB., yyn., İstanbul, 1931, s. 131-132, 138, 149, 163.

54) M. AKDAĞ: ***Türkiye'nin İktisadî...***; C. II, s. 186-187.

55) Paranın değeri hakkında bir fikir edinebilmek için Anadolu'da 1560'da yiyecek fiyatlarını gösteren bir İran elçilik heyeti masraf defterinden (ŞERAFETTİN TURAN: ***1560 Tarihinde Anadolu'ya Yiyecek Maddeleri Fiyatlarını Gösteren Bir İran Elçilik Heyeti Masraf Defteri***; DTCFD, C. XXII, sayı 3-4, Temmuz-Aralık 1964, s. 279) yararlanabiliriz:

Nevi	*Birim*	*En düşük (akçe)*	*En fazla (akçe)*	*Ortalama (akçe)*
Ekmek	*çift*	*0.50*	*1*	*0.666*
Pirinç	*batman*	*10*	*20*	*15*
Yağ	*batman*	*30*	*40*	*36*
Bal	*batman*	*25*	*36*	*32*
Koyun	*adet*	*15*	*40*	*32*
Tavuk	*adet*	*2*	*3*	*2*
Arpa	*kile*	*5*	*20*	*12*
Balmumu	*adet*	*4*	*7*	*4-5*
Çırakyağı	*okka*	*5*	*8*	*5*

*Akdağ'dan aldığımız şu paragraf da fiyat artışlarını ve değişik tarihlerde paranın değerinin ne olduğunu göstermektedir: "... bir kile bugday (25.5. kg) 1460'ta 3-4 akçe olup, 1500 yılında ortalama rakamıyla 6-7'yi bulmuştur. 1540 ve 1550'lerde 5-6 ikean, 1560'larda artık normal fiyat olarak 10-12'ye yükseldiği görülüyordu. Demek ki, buğdayın yüzyıllık bir süredeki fiyat artışı %200'ü bulmuştu. Koyun satışlarında da fiyat ilerlemelerinin buğdayınkine benzediği dikkati çekiyor. Gerçekleyin, 1460'ta bir koyunun ortalama bedeli 15-20 akçe iken, derece derece yükselerek, 1500'de 25-30'a, 1540'ta 40-45'e, 1560'ta ise, yüzyıl öncesinin dört katı demek olan 70-80 akçeye ulaşmıştı ki, bu da :300 bir artış demektir. Şeker satışlarında da fiyat seyri şöyle idi: 1460'ta önemli bir yükselme ile, 26-29'a çıkmış idi ki, bunda da pahalılaşma %70'i geçiyordu." **(Türkiye'nin İktisadi...;** C. II, s. 369; ayrıca bkz. M. AKDAĞ: ***Celalî İsyanları***; s. 21 vd...)

VI

Osmanlı düzeninin önemli bir başka özelliği de **rüşvetin** yaygınlığı, hatta yadırganmaz oluşudur.[56] **Fuzulî**'nin **Nişancı Celâlzâde Mustafa Çelebi**'ye yazdığı yakınma mektubunda, **"Selâm verdüm rüşvet değüldür deyu alındılar"** dediğini hemen herkes bilir.[57] Osmanlı Devlet düzeninin bozulma nedenleri ve bu nedenleri ortadan kaldırmanın yolları üzerine yazılmış olan ancak yazarı bilinmeyen **Kitâb-i Müstetâb**'da bakın bu durum nasıl dile getirilmiş:[58]

Virdi divân ehli rüşvetle cihâna ihtilâl
Pâdişahım itdiler vallahi mülkün pâymâl

Aşkâre bey' iderler kahbe-zenler mansıbı
Nice kopmâsun Celâlî nice olmasın kıtâl[59]

Yine bu Osmanlı yazarına göre; *".... cemî-i ehl-i menâsib yirmi beş ve otuz yıldan berû rüşvet tarîkine sâlik olmuşlardır ve rüşveti dahî bir mertebeye iletmişler ki hedâyâ deyû âşkâre kapudan kapuya virilür ve alınur olmuşdur."*[60]

Kâtip Çelebi de, rüşvetin yaygınlığından yakınmakta ve *"Şeriatça haram olduğunun sabit olduğunda şüphe yok iken ve isim değiştirerek eskiden gizli alınır iken <Bunun hazineye faydası vardır> deyu açığa vurdular"*[61] demekte ve işin ne kerteye ulaştığını ayrıca, *"zamanımızda rüşvet almaktan çekinen yoktur"*[62] diyerek belirtmektedir. **Naima** ise, bir yerdeki hâkimlerin bir yıl içinde birkaç kez değişitirilip o göreve başkalarının atanmasına değinerek *"Bir diyara bir senede birkaç âç hâkim vardıkta, reaya ne hale varacağı malûmdur"* diyerek[63] aynı gerçeğe bir başka açıdan değinmektedir.

Rüşvet konusuna daha önce de değinmiş olduğum ve ilerde de yeri geldikçe değineceğim için sözü uzatmıyorum. Bilmemiz gereken, bir yandan çeşitli devlet görevlerine gelmek ya da tımar sahibi olmak isteyenlerin üstdüzey yöneticilere rüşvet verdikleri, bir yandan bu görevi elde eden bu kişilerin halktan rüşvet aldıklarıdır.

---

56) Rüşvet konusunda toplu bilgi için bkz. AHMET MUMCU: ***Osmanlı Devletinde Rüşvet (özellikle Adlî Rüşvet);*** AÜHF., Yay., Ankara, 1969.

57) Bu *Şikâyetnâme*'nin metni ve yorumu için bkz. ABDÜLKADİR KARAHAN: ***Fuzulî-Muhiti, Hayatı Ve Şahsiyeti;*** İÜ Ed F. Yay., İstanbul, 1949, s. 199 vd.

58) ***Kitab-i Müstetâb***; Yay., Yaşar Yücel, 2. basım, Ankara, 1983, s. 5.

59) Anlamı şöyle özetlenebilir: Divan görevlileri cihanı kargaşaya sürükledi/padişahım vallahi ülkeni ayaklar altına aldılar / namussuzlar devlet görevlerini açıkça satarlar / Celalîler nasıl ayaklanmasın, nasıl kavga-boğazlaşma olmasın.

60) a.y., s. 23. Bu sözleri de günümüzün diline anlam olarak şöyle çevrilebilir: Bütün devlet görevlileri yirmi beş otuz yıldan beri rüşvet yoluna girmişlerdir ve rüşveti o dereceye getirmişlerdir ki hediye adı altında açıkça verilir, alınır olmuştur.

61) KATİP ÇELEBİ: ***Düstürü'l-Amel-Islahi'l-Halel***; ***Kâtip Çelebi'den Seçmeler;*** hazırlayan: O.Ş. Gökyay, MEB Yay., İstanbul, 1968, s. 158.

62) KATİP ÇELEBİ: ***Mizanü'l-Hakk fi İhtiyari'l-Hakk; ...Seçmeler;*** 19. bahis, s. 164.

63) NAİMA: C. II, s. 665.

VII

Pekiyi, bu Osmanlı düzeni içinde halk ne durumdadır? Tek sözcük ile aç ve perişandır. 1564'te devlete verilen bir raporda belirtildiğine göre açlıktan **"ot otlamakta"**dır.[64] **Kitâb-i Müstetâb**'da bu içler acısı durum şu sözlerle dile getirilmiş bulunuyor:

"... reaya fakîr olub bir çift öküz koşmaya kudretleri [yoktur].... *Meselâ vilâyet-i Sivas'da bundan akdem* [önce] *bir kaht-ü galâ* [pahalılık dönemi] *olmuş idi ki re'âyâ kedi ve köpek ekl itdiklerinden mâ'adâ* [yediklerinden başka] *âdem etini [insan etini] ekl itdikleri [yedikleri] meşhûr olmuş idi."*

Celalî olayları sırasında **Anadolu**'yu dolaşan **Kemahlı Rahip Grigor** da, çağı için diyor ki: *"Hak ve adalet ortadan kalkmış olup mağdurların haklarını arayan ve soran yoktu."*[65]

Gerçekte, açlık ve yoksulluk içinde kıvranan Anadolu halkına yapılan zulüm o ölçüye varmıştır ki, devletin kendisi de bu durumu açıkça ortaya koymak, çareler aramak zorunda kalmıştır. Bu gerçeği en açık biçimiyle **adaletname**lerde görmekteyiz. Bir çeşit kanunname olan bu adaletnamelere, önce yapılmakta olan **adaletsizlikler** tek tek saptanmakta, sonra da bu gibi davranışların cezalandırılacağı belirtilmektedir. **Prof. Dr. Halil İnalcık'ın Belgeler** dergisinin II. cildinde açıklamalı olarak yayımlamış olduğu bu adaletnamelere bir göz atmak bile, bu halkın ne güç günler yaşamış olduğunu hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak bir biçimde ortaya koyar. Örneğin XVII. yüzyılda çıkarılmış bir adaletnamede[66] önce köylünün sipahilere karşı olan ve **adaletli** sayılan bazı yükümlülükleri sıralanmakta, bundan sonra da sipahilerin bunların dışında kalan isteklerde bulunmamaları gerektiği bildirilmektedir. Köylülerin sipahilere karşı yerine getirmeleri gereken yükümlülükleri şunlarmış: Köylerine gelen sipahileri üç gün süreyle ve ücretsiz olarak konuk edip ağırlamak, bu sipahilerin hayvanlarına bakıp beslemek, sipahilerin buyruğunda bekleyip kendi işine gitmemek. Sipahi isterse, köyüler ona bir ev ve ahır yapmalıdırlar. Tarlasını da ekip biçmelidirler. Ayrıca sipahinin malları için bir ambar yapılması, mallarının pazara taşınması da zorunludur. Köylü bunları yerine getirmezse sipahi ona **dayak** atabilecektir. Bu yükümlülükler yalnız kendi tımarında oturan sipahi için de değildir, burada herhangi bir sipahinin istekleri söz konusudur. İşte, tüm bunlar âdildir, geçirli düzenin gerekleridir. Ancak sipahiler de köylerde üç günden çok kalmamalı, köylülerin evlerine zorla girmemelidirler!

H. 947 tarihli bir başka adaletnameden ise[67] beylerbeyilerin, sancakbeylerinin, kadıların ve naiplerin, voyvodaların, tımar-zeamet sahiplerinin ve öteki mal-mülk sahibi

64) M. AKDAĞ: ***Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş...***; s. 396.

65) HRAND ANDREASYAN: ***Bir Ermeni Kaynağına Göre Celalî İsyanları***; İÜ Ed. FTD, C. XIII, sayı 17-18, Mart 1963, s. 27.

66) sayı 3-4, TTK Yay., Ankara, 1965, s. 135 ve ötesinde belgenin tam metni, s. 68-69'da belgeye ilişkin açıklamalar.

67) a.y., s. 110'da belgenin tam metni, s. 70'te belgeye ilişkin açıklamalar.

kişilerin, narh fiyatından düşük olarak odun, yağ, bal gibi malları zorla köylülerden aldıkların anlaşılmaktadır. H. 1005 tarihli adaletname[68] konuyu daha iyi aydınlatacak niteliktedir. Bu adaletnamede Kapıkulu Ocaklarından sipahioğlanları, yeniçeri gibi asker kişilerin, görev ve sıfatlarını kötüye kullanarak köyleri dolaşıp nasıl zorla mal ve para topladıkları anlatılmaktadır.

H. 1018 tarihli adaletname[69] kapıkullarının zulümlerini daha bir ayrıntılı açıklamaktadır: Kapıkulları, yoksuzluklarına karşı koyan köylülere dayak atmakta, topluca evlerine zorla girmekte, kız ve erkek çocuklarının ırzına geçmektedirler. Görevleri adaleti sağlamak olan kadıların zulmünün askerlerinkinden hiç de geri kalmadığı da bir başka tarihsel gerçektir. Örneğin Tosya kadısı Hasan'ın rüşvet almakla yetinmediğini, Hasan adlı mirliva ile anlaşıp beş yüzden fazla reayanın ölümüne neden olduğunu, çeşitli bahaneler uydurarak halktan zorla para topladığını, 15 zilkade 1008 tarihli hükm-i şerif'ten öğreniyoruz.[70]

Yukarıda anılan H. 1018 tarihli adaletnamede açıkça şöyle denilmektedir:

"... her diyara beylerbeyi ve sancakbeyi nasb olunub [atanıp] *her birine müstakil haslar tâyin olunmaktan murâd, vilâyet üzerine çıkıp* [vilayeti dolaşıp] *cem'-i emvâl eyleyip* [mal mülk toplayıp] *memleket ve vilâyeti virân* [harap] *etmek için değildir."*

Kamu düzenini, Osmanlı'nın deyişiyle **nizam-ı âlem**'i kollamakla görevli askersivil devlet görevlileri, varlıklı kimselerle birleşerek Anadolu halkına işte böyle zulüm etmişlerdir. Köylü, onların gözünde, kendileri gibi bir insan değildir. O, kendisine ne yapılsa, karısı elinden alınsa, kızının ve oğlan çocuğunun ırzına geçilse bunlara katlanması gereken bir yaratıktır. Öyle olmasaydı, 1565 tarihli adaletnamede[71] **"kudretlû olan kimseler"**in köylülere karılarını zorla boşattırıp bu kadınları başkaları ile sözümona nikâhladıklarının anılması başka nasıl açıklanabilir?

İşte, çığrından çıkan bu durum karşısında XVI. yüzyılın sonunda hükümet, bu gibi yolsuzluk ve zulüme[72] halkın direnme hakkının olduğunu açıkça bildirmek zorunda kalacaktır.[73] Nitekim, reaya, artık köylerine gelmek isteyen, devlet görevlilerine karşı silahla direnerek onların köylerine girmelerine engel olmaya çalışmaya başlayacaktır.[74]

---

68) a.y., s. 121'de belgenin tam metni, s. 70-71'de belgeye ilişkin açıklamalar.
69) a.y., s. 70.
70) M. AKDAĞ: ***Celâlî İsyanları;*** s. 270-271.
71) H. İNALCIK: ***Adaletnâmeler;*** s. 99'da belgenin tam metni, s. 84'te belgeye ilişkin açıklamalar.
72) AHMET MUMCU, ***Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*** adlı araştırmasında (AÜHF Yay., Ankara, 1972), zulüm suçları'nın bir ayrımını yapmaktadır: A-Halktan kanunsuz maddî çıkar sağlamak; a- Kanunsuz vergi toplamak, b-Devre çıkmak; B-Zor kullanmak, C- Sahtecilik ve dolandırıcılık yoluyla zulüm; D-Eşkıya ile işbirliği; E-İrtikâp yoluyla zulüm; F-Zulüm suçlarının diğer çeşitleri (s. 12-21).
73) M. AKDAĞ: ***Celâlî İsyanları;*** s. 150-151.
74) Böyle bir olay hakkında bkz. M. AKDAĞ: ***Celâlî İsyanları;*** s. 157.

VIII

Bu kesimi **Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Kâtip Çelebi** ve **Koçi Bey**den yapacağım alıntılarla bir kez daha belgeleyip kapamak istiyorum.

1639'da **I. İbrahim**'e verilen Kemankeş Kara Mustafa Paşa Lahiyasında şu satırlar yer alır:

"Hâlen merhamutlû padişahıma lâzım olan reayanın üzerinde nâmakul tekalifi [akla aykırı vergiler] *kaldırıp memalik-i mahruseye* [Osmanlı ülkesine] *ferman-ı hümayun ile tahrir gerek* [yazılması gerek] *ve beylerbeyilere ve sancakbeylerine muhkem tenbih* [kuvvetli/sıkı uyarı] *lâzımdır ki reaya üzerinde devre çıkıp kaftan baha ve selâmetiye ve nalbaha namiyle minba'd* [bundan böyle] *bir akçe almayalar deyüp etraf-ı memlekete* [ülkenin her tarafına] *emri-i şerif gitmek lâzımdır ki reaya bir mikdar huzur ede. Reayanın halleri gayet mükedderdür* [keder vericidir, acıdır]. *Vezir kuluna tenbih buyurun ki eyü* [iyi] *dindar Müslüman âdemler* [adamlar] *gönderüp memalik-i mahruseyi hoşça tahrir eyleyüp reaya üzerinden zulüm kalksın, ihmal etmeyesün deyu ikdam buyurun* [ihmal etme diye bildirin, buna özen gösterin]"[75]

Kâtip Çelebi'ye gelince, o da diyor ki:

"Yirmi seneye yakın zamanda taşralar büsbütün berbat olduğu tevatür [herkesin dilinde/yaygın söylenti] *haddine ermiştir. Bu şaşkınlığın bir sebebi, birkaç kat alınan vergilerdir. Ve en büyük sebep budur ki, emanet* [devlet görevleri] *ehline verilmek ve ehliyetsiz ve gaddarın hakkından gelinmek lâzım iken, bütün mansıplar* [devlet memuriyetleri] *bol bol kim arttırırsa ona satmak şeklinde olup* [kim daha çok rüşvet verirse ona satılarak], *satın alan melunlar o maddeden, verdiği pis parayı fazlasiyle çıkarup almağa çalışırken, zaruret bahanesiyle bir başkasına dahi satup ol vardıkta dahi ziyade zulüm ve insafsızlık eder. Reaya fıkarası iki kata çıkarılan ağır vergilerin uhdesinden gelemezler iken* [altından kalkamazlar iken], *zalimlerin bu veçhiyle zulmüne, insafsızlığına takat getürmeyüp âlem harap olduğuna şüphe yoktur."*[76]

IV. Murat'a sunduğu risalesinde Osmanlı devlet düzeninin çeşitli bozukluklarını anlatırken, vergi veren halkın içler acısı durum için Koçi Bey ise,

"Bu zulme reaya nasıl dayansın? Bütün millet bu haksızlığı nice geçirsin?... Velhasıl şimdiki halde reaya fukarasına olan zulüm hiçbir tarihte, hiçbir iklimde, hiçbir padişah memleketinde olmamıştır."[77] diye yakınmakta ve *"devlet-i âliyeye faydalı olanı söylememek elimde değil"*[78] demektedir.

Ne var ki, aslen Arnavut bir **Osmanlı** olan Koçi Bey, aynı zamanda Türkler için ne düşündüğünü, Türkleri ne tür insanlarla aynı düzeyde gördüğünü de açık açık şöyle dile getiriyor:

---

75) FAİK REŞİT UNAT: ***Sadrazâm Kemankeş Kara Mustafa Paşa Lahiyası;*** Tarih Vesikaları, C. I, sayı 6, Nisan 1942, s. 449.

76) KÂTİP ÇELEBİ: ***Düstûrü'l-Amel-Lislahi'l-Halel; Seçmeler*** s. 157.

77) KOÇİ BEY: s. 47.

78) a.y., s. 70.

"..... mezhebi bilinmeyen şehir oğlanı, Türk, Çingene, Tatar, Kürt, ecnebi, Laz, Yörük, katırcı, deveci, hammal, ağdacı yolkesen., yankesici ve diğer çeşitli kimseler..."[79]

Ve yine Koçi Beye göre:

"Harem-i humâyuna kanuna aykırı olarak Türk ve Yörük, Çingene, Yahudi,. dinsiz, mezhepsiz, nice kallâş ve avyaş şehir oğlanları girer oldu."[80]

Burada hemen bir noktaya değinmek gerek. Daha önce de belirttiğim gibi, ulus kavramının bu çağda bilinmediği öne sürülerek Osmanlının uluslar-dışı/üstü olduğu gerekçesiyle Türkler karşısındaki bu tutumu savunulmaktadır. Ne ki, Arnavut Koçi Bey[81] devlete en iyi kimlerin hizmet edebileceğini öne sürerken Arnavutluğunu hiç de unutmuşa benzemiyor:

"Arnavut diyarında öyle adam vardır ki, on beş yirmi kılıca gelir şehbaz ve cesur evlâtları vardır. En kötüsüne padişah iltifat edip dirlik verse, insan yiyen bir arslan olur."[82]

İşte, Osmanlı Devletinin **nizam-ı âlem**'i [kamu düzeni] böyleydi ve **Fatih Sultan Mehmet** ünlü **Kanunname-i Al-i Osman**'da şu kanunu bu nizam-ı âlem için koymuştu:

"Ve her kimesneye evlâdımdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizam-ı âlem içün katletmek münâsibdir."[83]

Ve böylece isterse küçücük bir çocuk olsun kardeşini öldürmek de Osmanlı düzeninin bir parçası durumuna gelmiş oluyordu.[84]

---

79) a.y., s. 43.

80) a.y., s. 23.

81) Kaldı ki, *"Koçi Beyin kardeşi Hürrem Bey, Dördüncü Mehmet zamanında Rusya'ya kaçıp Ukrayna'da yerleşmiş, irtidad etmiş ve Andrey adını almıştır."* (ZUHURİ DANIŞMAN: Koçi Bey Risalesinin başındaki açıklama, s. IV).

82) KOÇİ BEY: s. 73.

83) A. AKGÜNDÜZ: ***Osmanlı Kanunnâmeleri....;*** C. I, s. 328.

84) Giriş bölümünde, 4. kesimde, not 14'te kendisinden söz ettiğimiz Ahmet Akgündüz, bu kanunun *"üslup ve ifade itibariyle nazari açıdan meşrü bir esas olduğunu"* belirtmekte ve bunun *"çoğu İslam hukukçuları tarafından caiz görüldüğünü biliyoruz"* demekte, sonra da ne ilgisi varsa, şu yargıda bulunmaktadır: *"Bugün de kamu düzeni için vaz'olunan idam cezaları vardır."* (a.y.,s. 328, not 2).

2) OSMANLI DÜZENİ VE TÜRKLER

I

Türk sözcüğü Osmanlıdan çok daha önce varolmasına karşın, Osmanlılar, kurdukları devlete **Türk,** ülkelerine de **Türkiye** dememişlerdir. **"Türklerin yaşadığı ülke/Türklerin ülkesi"** anlamına gelmek üzere **Türkiye** sözcüğünü, İtalyanca **Turchia** biçimiyle ilk kullananlar İtalyanlar olmuştur.[1] Bu nedenle de, Türklerin ülkesinin adı **Türkçe** değildir. Arapçada ise **El-Türkiyye** sözcüğü bulunmaktadır ki, nasıl Türk sözcüğüne İtalyancaya göre ek takılarak yapılmışsa, bu da Arapça dil kurallarına göredir.[2] Demek ki, Osmanlıların aklına devletlerinin Türk devleti, ülkelerinin bir Türk ülkesi olduğu hiç mi hiç gelmemiştir! Tümüyle tersine, onlar, **Türk** sözcüğünü bir hakaret olarak kullanmışlardır.[3]

Osmanlı Devletinin egemen ve yönetci kesimi, **Sir Paul Ricault**'ya göre, her ulustan açgözlülükte en önde gelen kimselerdir.[4] Bu kesim, bu gibi kimselerden bilinçli diyebileceğimiz bir siyasa ile oluşturulmuştur. Bu gelişimin **sistematik** bir durum kazanması, Fatih Sultan Mehmet dönemine rastlamaktadır. Bu dönem, yönetici kadroların özellikle Türkler dışında seçilmeye başlandığı dönemdir.[5] Yönetieiler **Enderun**'dan oluyor, Enderun'a ise devşirmeler, Kapıkulu Ocaklarının seçkinleri girebiliyordu.

Devletin en üst yöneticileri olan vezirazamların Türkler dışında nasıl seçildiklerine geçmeden önce, padişahların konumuz açısından durumlarına da kısaca değinmek gerek. **Hammer** şu açıklamayı yapıyor:

"Osmanlı kanunu ister ki, padişahın zevcesi çocukluğunda ailesinden alınmış hâmisiz, akrabası bir cariye olsun; bu zevce ancak Haseki Sultan, yani veliahdin validesi

---

1) ŞERAFETTİN TURAN:Türkiye-***İtalya İlişkileri***; C. I. ***Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine***; Metis Yay., İstanbul 1990, s. 9 vd.; İSMAİL HAMİ DANİŞMEND: ***Türklük Meseleleri***; 3. basım İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1983, s. 154; İNAYETULLAH C. ÖZKAYA: ***Osmanlılık İçinde Ve Dünya Milletleri Arasında Türk Milleti (Türkiye Türklerinin Oluşuna Dair Düşünceler)***; İstanbul, 1952, s. 203; BERNARD LEWIS: ***The Middle East and the West***; Londra, 1964, s. 73.

2) İ. H. DANİŞMEND: s. 154-159.

3) Daha önce bu konuda *Naima* ile *Koçi Beyin* tutumlarını belirtmiştim. İlerde başka örnekleri de göreceğiz. Burada, yeri gelmişken, *Müneccimbaşı*'nın Türkleri *"cahil"* olarak nitelendirdiğini (MÜNECCİMBAŞI AHMED DEDE: ***Sahaif-Ül-Ahbar Fi Vekayi-Ül-A'sar***; Arapça aslından Türkçeleştiren İsmail Er Ünsal, C. I, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, s. 211) ve *Hoca Saadettin Efendi*'nin *"aşağılık türediler" dedikten sonra "Yörgeç Paşa bir Türkmen getirene bir hi'lat adamış, bunu da duyurmuştu. Bu yolla Türkmenler'den pek çok kimseyi temizlemiş oldu"* diye yazdığını da belirteyim. (HOCA SAADETTİN EFENDİ: ***Tacü't-tevarih***; yalınlaştıran: İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1979, C. II, s. 157-158, 160). ***Kitâb-i Müstetâb***'da da; Türkten ve Çingeneden hizmet beklenemeyeceği yazılı bulunmaktadır (s. 16).

4) SIR PAUL RICAULT: ***The History of the Present State of the Ottoman Empire***; 6. basım, Londra, 1686, s. 147-148.

5) M. AKDAĞ: ***Türkiye'nin İktisadî...***; C. II, s. 86.

ve sonra Valide Sultan, yani padişahın validesi olmakla bir imtiyaz kazanabilirdi, Padişah da, hür bir kadının değil, bir cariyenin oğlu olmak lazım gelir; tâ ki hükümranlık iradelerinde hiçbir aile nüfuzunun rolü ve tesiri olmasın..."[6]

Gerçekten de, Osmanlı padişahlarının anaları Türk değildi.[7] Hıristiyan ya da Yahudi kökenli olan bu kadınların köklerinden koptukları söylenebilir mi? Önce şunu anımsamalıyız: Osmanlının Türkleştirme diye bir kaygısı olmadığı için bunların Türkleştiklerini öne sürmek olanaksızdır. Olsa olsa Osmanlılaşmışlardır. Yetişkin birer insanken Osmanlı sarayına alınmakla dinlerini unuttuklarını, gerçek birer Mülsüman olduklarını söylemek de güçtür. Öte yandan, bir annenin çocuğu üzerindeki etkisi de hiç küçümsenecek bir şey değildir. Örneğin; **III. Murat**'ın annesi **Nurbanu Sultan**ın Yahudi kökenli olması,[8] tarihte Yahudi **Kira** kadın olayı olarak geçen yolsuzluğun[9] kahramanı ve haremin kilercisi Kira'nın Nurbanu Sultan tarafından kayırılıp korunmuş olması, Nurbanu Sultan'ın **III. Mehmet**'in annesi ve Venedikli Bafo soyundan gelen **Safiye Sultan** ile birlikte ilerde kendisinden söz edilecek olan Portekiz Yahudisi **Yasef Nasi**'yi himayesine alması ve Nasi'nin Osmanlı Devletinde hızla yükselmesi herhalde bir rastlantı değildir. Öte yandan, III. Murat'ın kızkardeşi ile evlenmiş ve asıl adı **Davit** ya da **Nahman** olan **Halil Paşa**nın **Pace** adlı bir Yahudi ailesinden gelmesi, yabancıların ondan **"Yahudi Pace"** diye söz etmesi,[10] Kira'nın öldürülmeden önce Halil Paşaya sığınması Osmanlı egemen çevrelerinin etnik yapılarına ışık tutacak niteliktedir.[11]

Veziriâzamlara gelince; Fatih Sultan Mehmet döneminde XVI. yüzyıl ortasına değin olan dönemde işbaşına gelen 48 veziriâzamdan yalnızca 4'ü Türktür. Fatih'e değin Türklerin elinde olan bu göreve **Çandarlı Halil Paşa**nın öldürülüp yerine Rum (bazılarına göre Hırvat) **Mahmut Paşa**nın getirilmesiyle veziriâzamlığın Türklerin eline geçmesi ender olarak görülmeye başlanmıştır. Fatih'e değin olanla, son dönem hesaba katılsa bile toplam 214 veziriâzamdan yalnızca 79'u Türk, 135'i başka uluslardandır.[12] Bu arada, Türk olarak nitelendirilen bu veziriâzamların da büyük çoğunluğunun kendi kökenine yabancılaştığı ve Osmanlılaştığı unutulmamalıdır.

Fatih döneminde XVI. yüzyıl ortasına değin olan dönemde Türk veziriâzamlar, **Karamanî Mehmet Paşa, Çandarlızâde İbrahim Paşa, Pirî Mehmet Paşa** ve **Manisalı Lala Mehmet Paşa**dır. Buna karşılık; **İshak Paşa,** Enderun'dan yetişmiştir. **Mah-**

---

6) HAMMER: Mümin Kılıç ve Erol Kılıç'ın hazırladığı basım, Üç Dal Neşriyat, İstanbul, 1989, C. IV, s. 533.

7) Bu konuda bkz. M. ÇAĞATAY ULUÇAY: ***Padişahların Kadınları Ve Kızları***; 3. basım AKDTYK, TTK Yay., Ankara, 1992.

8) SOLOMAN SCHWEIGGER: ***Zum Hofe des Türkischen Sultans***; Bearbeitet und herausgeben von Heidi Stein, edition Leipzig, 1986, s. 148.

9) HAMMER: C. IV, s. 273; *Uzunçarşılı'ya göre; "Bu on altıncı yüzyıl sonlarındaki acıklı hadiselerden birisi de hükümet işlerine sarayın müdahalesi yüzünden bazı Yahudilerle aslen ecnebi olup devşirmelikten yetişmiş olan devlet adamlarının oynadıkları rollerdi. Bu Yahudiler'den birisi, II. Selim'in validesi Nurbanu Sultan'ın himayesine nail olan Portekizli Yasef (Jozef) Nasi'dir"* (İ. H. UZUNÇARŞILI: ***Osmanlı Tarihi***; C. III, s. 121).

10) A. GALANTE: ***Türkler Ve Yahudiler...***; s. 129.

11) ALİ KEMAL MERAM, ***Padişah Anaları*** adlı kitabında (öz Yay., İstanbul- tarihsiz) Yıldırım Beyazıt'ın annesi Gülçiçek'in gerçek adının Marya ve annesinin Yahudi olduğunu, Kanunî Sultan Süleyman'ın annesi *Hafsa*'nın gerçek adının Helga ve kendisinin Leh Yahudisi, III. Murat'ın aslen Yahudi olan annesinin adının Raşel'den çevrildiğini, Sultan Abdülmecit'in annesi *Bezmiâlem*'in Leon adında bir Rus Yahudisinin kızı olduğunu belirtmektedir. Bilimsel bir eser olmamakla ve roman biçiminde yazılmış bulunmakla birlikte Meram'ın bu kitabında konuya gerçekten ilginç bir yaklaşım sergilenmektedir.

12) İ. H. DANİŞMEND: ***Türklük...***; s. 49.

mut Paşanın babasının adı Mihail'dir, anası Sırptır ve **Krusevaç**'da doğmuştur. **Rum Mehmet Paşa,** daha önce de değinildiği gibi, Rumdur. İstanbul'a Türklerin yerleştirilmesine engel olmak ve Karamanoğulları ülkesini ele geçirmeye gönderildiğinde Türk halkına zulüm yapmış olmakla ünlüdür. **Gedik Ahmet Paşa,** Sırp; **Davut Paşa,** Arnavuttur. **Hersek-zâde Ahmet Paşa,** Sente Saba Dukası İstefan Vorkşiş Kosaviç'in oğlu, Hersek Dukası Ulriç'in kardeşidir. **Mesih Paşa,** Rumdur. Devşirme olan **Hadım Ali Paşa,** Saray-Bosna'nın Drozgometva köyünde doğmuştur, babasının adı Dobreşin'dir. Enderun'dan yetişen **Koca Mustafa Paşa,** Frenktir. **Dukakinoğlu Ahmet Paşa,** Arnavut hanedanındandır. **Hadım Sinan Paşa,** Rumdur. İlginçtir ki, bu paşa Anadolu'daki Kalender ayaklanmasını bastırmakla görevlendirilmiştir. **Ayas Paşa** ve **Lütfi Paşa,** Arnavut; **Hadım Süleyman Paşa,** Akhadım Ağası; **Rüstem Paşa,** Hırvattır. **Semiz Ali Paşa,** Bosna'daki Brazzo kasabasının Bragçiç soyundandır. **Sokullu Mehmet Paşa** ise, Bosna'nın Vişegrad ilçesi Rundo bucağı Sokkuloviçi köyündendir, asıl adı Bayo'dur, dayısı papaz olduğundan küçükken kilisede hizmet etmiştir...[13]

Yabancı devletler ile ilişkilerde ise doğrudan doğruya Hıristiyanların ve Yahudilerin görevlendirildikleri görülür. Örneğin; 1580'de İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth'e padişahın bir namesi ile birlikte **Garabit** adlı bir Ermeni gönderilmeştir. Bu ülkeye yollanan ilk temsilci ise, Marsilyalı dönme **Barthelemy de Coeurs** adlı biriydi.[14] Yahudi **Salamon ben Nathan Eşkenazi,** 1573'te Venedikliler ile yapılan barış görüşmelerinde[15] ve 1586'da İspanya ile yapılan görüşmelerde[16] Osmanlı Devletini temsil etmiştir. Portekiz Yahudisi **Daniel Franseoka** (Fonseka, Fonsko), Osmanlı Devletinin İsveç ile olan ilişkilerinde önemli bir rol oynamış, özellikle İsveç Kralı XII. Charles 1709 Poltava Savaşından sonra Osmanlı topraklarına sığınınca Rusya'ya karşı III. Ahmet'in yapmak istediği ittifak görüşmelerinde bulunmuştur.[17] Franseoka, Osmanlı yönetimi üzerinde etkili bir kişiydi.[18] Bu arada Köprülü Mehmet Paşa, Rusya'ya karşı bir birlik oluşturmak amacı ile **Moiz ben Juda Beberi**'yi İsveç'e yollamış, 1674'te ölünce onun Stokholm'deki görevini oğlu **Juda Beberi** devralmıştır.[19] Yine bir Yahudi olan ve 1675'te İspanya'dan İstanbul'a gelip yerleşen **İsrael Coneglio** (Konian) 1699 Karlofça Antlaşması görüşmelerinde bulunmuştur.[20]

Gerçekte, Anadolu'da Türkler Osmanlı zulmünden kaçmak için ellerinden geldiğince sarp yerlerdeki köylere sığınırken,[21] saraylar, Türk olmayanlara, Hıristiyan, Ya-

---

13) İ. H. UZUNÇARŞILI: ***Osmanlı Tarihi...;*** C. II, s. 529-552.
14) A.N. KURAT: s. 162-164.
15) a.y., s. 18.
16)A. GALANTİ: ***Türkler Ve Yahudiler....;*** s. 120-121.
17) A. GALANTE: ***Histoire des Juifs D'Istanbul;*** İSİS Yay., C. I, s. 139.
18) Örneğin; *"Fransa Elçisi Andrezel'in vefatı üzerine Allioy ile İzmir konsolosu Fontanü'den her ikisi de elçiliğe talip oldularsa da Fransa Hariciye Nâzırı Morepa (Maurepa) ikincisini tercih etmekle beraber keyfiyeti bir defa da mektupla III. Ahmet'in hususî tabibi olan Fonska'dan sordu; tabip, daha büyük ve itibar sahibi birinin tâyininin hükümetin memnuniyetini mucip olacağı cevabını vermesi üzerine Fransa elçiliğine Vilnöv (Villenueve) tâyin olundu"* (İ.H. UZUNÇARŞILI: ***Osmanlı Tarihi; C. IV, 2. kısım, XVIII. Yüzyıl;*** TTK Yay., Ankara, 1983, s. 206.)
19) A. GALANTE: ***Histoire des Juifs D'Istanbul;*** C. I, s. 135.
20) a.y., s. 138.
21) Eğer Anadolu'da bir köy, çevrede akarsu varken ondan uzakta, düzlük yer bulunurken ulaşılması güç bir yerde, kısacası neden burada kurulmuş diye şaşılacak bir biçimde kurulmuşsa, o köy, çok büyük bir olasılıkla bir Alevî Türk köyüdür.

hudi ve devşirmelerle doluyordu. Prof. Dr. **Ö. L. Barkan**'ın Edirne bölgesi tereke defterleri üzerinde yaptığı ve daha önce sözü geçen incelemesine göre; saraylıların %40.3'ü **Abdullah oğlu** yani Allahın kulunun oğludur ki, bu ad Hıristiyanlıktan dönenlere verilmekteydi.[22] Bunlar yalnız kendileri Hıristiyan iken Müslüman olanlardır, onların oğulları babalarının adıyla anılacaklarından bu oranın dışında kalmaktadır.

Kanunî'nin 1548'de başlayan Nahçivan seferinden sonra, 20.000 akçe ve daha fazla geliri bulunan dirliklerin yalnızca kapıkullarına verilmesini kanunlaştırması ile Türklerin bu yolla toprak sahibi olmaları olanağını da ortadan kaldırmış oluyordu.[23]

Yavuz Sultan Selim'in Anadolu'da Türk halkını ezmek için nasıl **Kürtler** ile işbirliği yaptığını bundan sonraki kesimde ve devletin başkentinde Türkler dışında kimlerin nasıl yaşadığını ilerde ayrı bir başlık altında ele alacağım. Burada şu kadarını belirtmekle yetineceğim: Türk halkı, bu gelişmeleri kimi zaman mizah konusu yaparak alaya almış, ama Osmanlıya karşı her geçen gün artan bir nefret ve kin duymaya başlamıştır. Örneğin halk arasında vezirlerin sünnetsiz olduklarına ve bu nedenle de savaşlarda yenik düşüldüğüne ilişkin, ya da Kanunî döneminde bir Divan kâtibinin divandan çıktığında **"esir pazarından geliyorum"** diyerek, tüm divan üyelerinin devşirme olduklarını anlatan esprisi, halk arasında fıkralar olarak anlatılagelmiştir.[24] Ama Türk halkı için asıl olan Osmanlıdan nefret etmekti. Öylesine ki, bu nefretini canı pahasına açığa vurmaktan da çekinmemiştir. Örneğin Kanunî döneminde elçi olarak bulunan **Busbecq**'in anlattığı şu olay bu nefretin ne denli köklü olduğunu kanıtlar:

"İstanbul'da bulunduğu sırada, Türk karargâhından yeni dönmüş bir adam bana bir hikâye anlattı. Asyalı [Anadolulu] *kavimlerin Osmanlı dinini ve saltanatını ne kadar sevmediklerini göstermek üzere bunu size hikâye etmekten memnun olacağım. Söylendiğine göre Süyelman* [Kanunî Sultan Süleyman] *avdet edereken* [dönerken] *bu Asyalı'nın* [Anadolulunun, Türkün] *evinde misafir olmuş ve geceyi orada geçirmiştir. Sultan gittikten sonra ev sahibi, böyle bir misafirin vücudu ile evinin murdar olduğunu düşünerek onu sular, tütsüler ve birtakım âyinlerle tathir etmiştir* [temizlemiştir]. *Bu, Süleyman'a hikâye edildiği zaman, adamın katledilmesini ve evinin kökünden yıkılmasını emreylemiş..."*[25]

II

Burada bir soru akla gelebilir: Küçük yaşta ailelerinin yanından alınarak yetiştirilen bu devşirmeler, soylarını ve dinlerini unutup Müslümanlaşmış değil midir?

Bu soru yanıtlanırken genellikle bu çocukların çok küçük yaşlarda ailelerinden alındıkları düşünülerek büyük bir yanılgıya düşülmektedir. Biz önce, konu ile ilgili ve II. Beyazıt döneminde çıkarılmış iki kanunnameyi görelim. Bunlardan ilki, **Kanunname**

22) Ö. L. BARKAN: ... ***Tereke...*** s. 17.
23) M. AKDAĞ: ***Celalî İsyanları;*** s. 132; F. SÜMER: ***Oğuzlar...;*** s. 183.
24) M. AKDAĞ: ***Türkiye'nin İktisadî...;*** C. II, s. 128 n. 2, s. 129 n.1.
25) BUS BECQ: s. 89.

ki Yeniçeri Oğlanının Cem' Eylemek İçün Nişan-ı Hümâyun Verilür başlığını taşıyan **Devşirme Kanunamesi** olacak. Bunda şöyle deniyor:[26]

".... kâfirin ki, müte'addid [birden çok] oğulları ola, içinden bir yararın ki [yararlı olanını], *sinnde* [yaşı] *on dört on beş yaşında nihayet on yedi on sekiz yaşında ola, yeniçerilik için yazub alub zapt ve hıfz eyleye* [el koyup saklaya]....."

Kanunname-i Pençik'te de öngörülen yaş şöyle:[27]

"..... oğlan, on yaşından on yedi yaşına varınca alına. Ve eğer on yedi yaşından tecavüz edenlerin [büyük olanların] *dahi ba'zında* [bazısında] *kâbiliyet olursa, ol dahi* [o da] *alınub..."*

Gerçekte, Osmanlı Devletinin ilk dönemlerinde Kapıkulu Ocaklarına elde edilen tutsaklardan beşte biri **Pençik Oğlanı** adıyla alınırdı ve bunların yaşlarına da pek dikkat edilmezdi. Yukarıdaki kanunnamelerden de anlaşılacağı üzere 20 yaşına kadar olan tutsak erkek çocuklar **Acemi Ocağı**na alınırdı. Bunlar yetiştirilmek üzere Anadolu'ya gönderilirdi.[28] İşte, bu andan başlayarak bu Hıristiyan çocuklar,[29] ana babalarının ve evlerinin özlemini çekmeye başlar ve bunların bir bölümü de yurtlarına kaçmayı denerlerdi. Zaten, Rumeli'den getiren bu çocukların Anadolu'ya gönderilmelerinin ana nedeni de evlerine kaçmalarını engellemekti. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, bu çocukların, hatta yerine göre **delikanlıların,** yaş durumları nedeniyle, Osmanlı Devleti için yetiştirilmek üzere alındıkları anda, kendi etnik grupları içinde yeterince bilinçlenmiş olduklarıdır. Bir çocuğun kişiliğinin biçimlenmesinde en önemli yaşlar, bu çocukluk ve ilk gençlik yıllarına rastlayan dönemdir.

Bir süre sonra ise, kaynakların azalması sonucunda, imparatorluk toprakları içinde bulunan Hıristiyanlardan devşirme yoluna gidildi. Çocuklar yine aynı yaş grubundan alınıyordu, ama en çok yeğlenen yaşlar 14 ile 18 arasıydı. Bu çocukların pek kolay bir yolla Müslüman oldukları varsayılırdı: Sağ ellerinin şahadet parmağını kaldırıp kelimeyi şahadet getirdiklerinde onlar artık Müslümandı. Doğal olarak, bir de sünnet edilirlerdi. Belirli eğitim dönemlerinden sonra da yeteneklerine göre çeşitli görevlere getirilir, içlerinden daha yetenekli oldukları düşünülenler veziriâzamlığa kadar yükselebilirdi.[30]

Böylece yetişen bir devlet adamının ailesi ile bağları kopmuş olsa bile, geçmişini unuttuğu, çocuklukta ya da ilk gençlik yıllarında kişiliğini biçimlendiren etnik ve dinsel ortamın izlerinin silindiği yine de öne sürülebilecek bir sav değildir. Kaldı ki, içlerinden birçoklarının aileleri ile bağlarını hiç de koparmadıkları bilinmektedir. Burada söz konusu olan, savaşta yenik düşmüş uluslardan ailelerinin oğullarının, kendilerini yenen devleti, yine aileleri ile içli dışlı olarak yönetmesidir! Gerçekten de, örneğin **Hersekli Ahmet Paşa** (ki Hersekliler ona **Ahmet Paşa Hercogoviç** diyorlarmış) Hıristiyan kar-

26) A. AKGÜNDÜZ: ***Kanunnâmeler...;*** C. II, s. 124.
27) a.y., s. 130.
28) İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI: ***Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları;*** C. I. ***Acemi Ocağı Ve Yeniçeri Ocağı;*** TTK Yay., Ankara, 1943, s. 10-11.
29) Ermenilerden ve Yahudilerden alınmamıştır.
30) a.y., s. 13-23.

deşleri ile ilişkilerini sürdürmüş ve onları Osmanlı Devleti içinde korumuştur. **Truhelka**'ya göre, **Hersek**'in **Bosna**'dan birkaç yıl daha bağımsızlığını koruması onun sayesindedir.[31] Padişahın damadı da olan **Ferhat Bey,** kardeşi **Radivoj** ile ilişkisi içinde olmuş ve bir keresinde **Ragüza**'ya gittiğinde Hıristiyan kardeşi ile babasını da yanına alarak kendisine yapılan töreni onlara da yaptırmıştı. **Gazi İsa Bey,** bir mektubunda **Dük Stefan**'dan kardeşi, Voyvoda **Pavloviç**'ten de yeğeni olarak söz ediyordu.[32] Macaristan **Lipve** Sancağı beyi olan **Mustafa Beyi, Frenkistan**'dan kardeşleri gelip görmüşlerdi. Kaptanıderya **Çigalezâde Sinan Paşa,** Osmanlı donanmasını **Mesina** önüne getirdiğinde, Mesinalılar, Mesinalı olan Sinan Paşaya armağanlar vermişler, Paşa da bu kentte bulunan annesi ile kız kardeşini ziyaret etmişti. Veziriâzam **Halil Paşa,** 1626 yılında bir sefer sırasında ordunun dinlenmesinden yararlanarak, yakında bulunan köyüne giderek ziyarette bulunmuştu.[33] **Köprülü Mehmet Paşa** ise, kendi köyünden getirdiği insanlarla bir kişisel koruma birliği kurmuştu.[34]

Bu Osmanlı önde gelen devlet adamlarının yanı sıra sıradan Yeniçerilerin de geçmişlerini çok iyi bildikleri, aileleri ile bağlarının kopmadığı görülmektedir. Örneğin bunlar, Yeniçeri olduktan sonra da bazen yanlışlıkla cizye defterinden kayıtları silinmiyor, kendileri de yerlerinde bulunamadığı için Hıristiyan ailelerinden cizyeleri alınıyordu. Bu gibi durumlar karşısında, Yeniçeriler, yanlışlığın düzeltilmesini istemekteydiler. Aydınlatıcı olacağı için bu durumdaki bir yeniçerinin başvurusu üzerine **Tepedelen** kadısına yazılan hükmü birlikte okuyalım:

"Tepedelen kadısına hüküm yazıla ki:

Hâliyâ Kapum Yeniçerilerinden kulum Hasan kapuma gelip sabıka [eskiden] *ben Tepedelen kazasına tâbi^* [bağlı] *karyede* [köyde] *sâkin* [oturan] *kâfirce ismim Legalik olup Acemi Oğlanı alındığımda haraç defterinden ihraç olunmamağın* [cizye defterinden çıkarılmamış/silinmemiş olduğundan] *sâl besâl* [her yıl/yıldan yıla] *haraç cem'ine* [toplamaya] *varan haraççılar* [haraç/cizye toplayanlar] *üzerime vaz olunan* [konulan] *mezbur* [adı geçen] *haracı anda* [orada] *olan akrabamdan talep ederler, hayfdır deyu* [haksızlıktır diye] *bildirildi; imdi buyurdum ki hükm-ü şerifim vardıkta karye-i mezburdan* [adı geçen köyden] *Acemi Oğlanı alınan bu idüği varan haraççılar marifetiyle teftiş edip göresin* [vergi memurları aracılığı ile incelettirip göresin];... *bilhasebiş şerif sâbit ve zâhir olursa* [soyunun doğru olduğu anlaşılırsa] *ismi üzerine işaret ittiresin ki hilaf-ı şer'i şerif mezbur haraç* [şeriata aykırı olan bu vergi] *akrabasından talep olunmaya.... Muharrem s. 980".*[35]

Yalnızca birkaçına değindiğim bu gerçekler ortada durup dururken, devşirmelerin Türkleştiklerini öne sürmek, tarihi saptırmak değilse, safdilliktir. Sözgelimi, Yeniçeri Ali'nin, asıl adının Yorgi Veldi Nikola olduğunu bildiği,[36] olanak buldukça Hıristiyan ana babasını, kardeşlerini kucaklamış olduğu kavranmadıkça, devşirmelerin, Türk hal-

31) C. TRUHELKA: s. 58.
32) a.y., s. 58.
33) İ. H. UZUNÇARŞILI: ...*Kapıkulu*...; C. I, s. 26-27.
34) P. RICAULT: s. 379.
35) İ. H. UZUNÇARŞILI: ... *Kapıkulu*.... C. I, s. 27-28.
36) a.y., s. 28.

kına, ister sıradan bir yeniçeri olarak, isterse veziriâzam olarak neden ıstırap çektirdiği de anlaşılamayacaktır.

III

Türk halkı yabancı kökenli yöneticiler tarafından ezilirken, bazen Türk Safevî Devletine umut bağlamış, yerini yurdunu bırakıp o yanlara göçüp gitmek istemiş, bazen de Osmanlı'ya karşı direnmiş ve ayaklanmıştır. Osmanlılar ise, Anadolu Türkünü aşağılamak ve ona hakaret etmekle yetinmemiş, hırsızlık, şakilik, namussuzluk suçlamalarında bulunmuştur. Anadolu Türkünün yazgısı artık Osmanlı tarafından kovuşturulmak, cezalandırılmak, öldürülmek ya da oradan oraya sürülüp durmaktır.

Divan-ü Hümayun Mühimme Defterlerinde Türkmenler ile ilgili hükümlerin konuları, Türklerin Osmanlı Devleti içindeki yerlerinin ne olduğunu belirlemek bakımından gerçekten anlamlıdır. Bunlardan yalnızca birkaçının başlıklarını, **Ahmet Refik**'in belirttiği biçimleriyle burada anmak bize bu konuda bir fikir verebilecektir:

"Kocacıç Yürüklerinin Rudnik madeni hizmetine tâyin olunduklarına dair"[37]

"Kocacıç Yürüklerinin hizmete gitmekten imtina ettiklerine [kaçındıklarına] *dair"*[38]

"Kütahya'ya tâbi Akkeçeli Yürüklerinden rahat durmayanların Kıbrıs'a sürgün edilmelerine dair"[39]

"Maden hizmetinden kaçan Yürüklerin tecziyelerine [cezalandırılmalarına] *dair"*[40]

Kırşehir'de Yürüklerin intizamsızlıklarına dair."[41]

"Karahamzeler cemaatinin şekavetine [haydutluğuna/soygunculuğa] *dair"*[42]

"Akbayraklı Türkmenlerinin Baalbek'e hücum ettiklerine dair."[43]

"Karatay evkafından olan Karatay kariyesine Türkmenlerin tecavüz ettiklerine dair."[44]

"Rakka'daki aşiretlerin seferden dönen askerlere tecavüz ettiklerine dair."[45]

"İskân edilecekleri [yerleştirilecekleri] *yerlere gitmeyen aşiretlerin behemehal* [ne yapıp yapıp] *iskân edilmelerine dair."*[46]

37) AHMET REFİK: ***Anadolu'da Türk Aşiretleri, H. 966-1200;*** İstanbul, 1930, s. 14.
38) a.y., s. 15.
39) a.y., s. 15.
40) a.y., s. 24.
41) a.y., s. 27.
42) a.y., s. 30.
43) a.y., s. 46.
44) a.y., s. 61.
45) a.y., s. 62.
46) a.y., s. 97.

"İsyan eden aşiretlerin tedibi [yola getirilmesi/cezalandırılması] *için kadılara yazılan hüküm"*[47]

"Türkmenlerin Anadolu'da voyvodaları soyduklarına dair."[48]

"Cuma pazarında tahrirlerine [yazılmalarına/kayda geçirilmelerine] *mübaşeret edilen* [başlanılan] *Yürüklerin isyan ettiklerine dair."*[49]

"İç İl'den [İçel/Mersin] *çıkıp Aliyye'ye gelen Yürük taifelerinin* [topluluklarının] *tedip* [yola getirilme/cezalandırılma] *ve iskânına dair."*[50]

"Zülkadriye Türkmenlerinin şekavetle meşgul olmadıklarına, rüsum [vergi] *vermediklerine ve kendilerinin tedip edilmelerine dair."*[51]

"Yürüklerin asıl vatanı İç İl sancağında iskânlarına ve şekavetle meşgul olanların Kıbrıs adasında kalebend edilmelerine dair."[52]

"Yürüklerin Kıbrıs adasına sürgün edildiklerine dair."[53]

"Kıbrıs'a sürülen Yürüklerin sefine reislerini [gemi kaptanlarını] *öldürerek gemilerden firar ettiklerine dair."*[54]

"Danışmendli Türkmenlerinin malî miri eda etmemek [ödememek] *için şekavette bulunduklarına dair."*[55]

"Recepli Afşarı cemaatinin ricalinden [ileri gelenlerinden/önderlerinden] *çoğunun idam edilmelerine dair."*[56]

Yeri gelmişken bir noktayı belirmek istiyorum. Görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti, özellikle Güney Anadolu'daki Türkleri Kıbrıs'a sürgün etmiştir. Bugün Kıbrıs'ta **Lefkoşa**'nın Türk kesiminde **Kızılbaş** adını taşıyan bir cadde ve semt bulunmaktadır. Bu durum, Kıbrıs'a sürülen Türklerin Alevî olduklarını belgelemektedir.[57]

Şimdi yine Ahmet Refik'in adı geçen kitabında yer alan Kırkkilise kadısına yazılan hükme de bir göz atacak olursak, Türkmenlerin ürünlerinin nasıl zorla alındığını da belgelemiş oluruz. **"Şehir halkına cihet-i maişet vaki"** olsun diye, başka bir deyişle de kentlinin geçimi sağlansın diye, başvurulan uygulama şöyle:

"Kırkilise kadısına hüküm ki:

Tahtı kazanda [kazanda, orada] *bazı yürük ve müsellim* [o yerdeki memurlar] *ve çingene ve gayri* [başka] *kimesnelerde* [kimselerde] *un vesair zahire bulunup mahmiyei*

---

47) a.y., s. 92.
48) a.y., s. 98.
49) a.y., s. 106.
50) a.y., s. 118.
51) a.y., s. 134.
52) a.y., s. 140.
53) a.y., s. 143.
54) a.y. s. 148.
55) a.y., s. 183.
56) a.ay., s. 209.
57) "Kızılbaş" sözcüğünün fanatik Sünnî çevrelerce ne gibi olumsuz anlamlarda kullanıldığı göz önüne getirildiğinde Kıbrıs'taki bu durum gerçekten düşündürücü olmaktadır.

Edirne [korunan/korunmuş Edirne] *zahiresi çün [için] talep olundukta virmeyüp inat ve muhalefet ettikleri istima olunmağın* [işitilmekle/duyulmakla] *buyurdum ki, vüsul buldukça* [ulaşınca/varınca, yani hüküm eline varınca] *anın gibi* [onun gibi] *tahtı kazanda zahire bulunan yerde eğer yürük ve eğer müsellim ve eğer çingene ve gayriden her kimde bulunursa taallül ettirmeyüb* [vakit yitirmeden] *eğer undur ve eğer sair zehairdir* [zahireler, yiyecek maddeleri] *bulunan yirlerden* [yerlerden] *vafir* [bol/çok] *ve müstevfa [yeteri kadar] tedarük edüp eshabı* [sahipleri] *veya vekilleri ile gönderesin ki eshabına ticaret ve şehir halkına ciheti maişet vaki ola Fi 25 Cemadelevvel 975."*[58]

IV

Yavuz Sultan Selim'in doğuya, ama özellikle Anadolu'ya yönelik uygulamaları bundan sonraki kesimde ele alınacak. O zaman gelişmelerin önemli bir boyutunu daha görmüş olacağız. Ancak, bu aşamada da Osmanlı Devleti ile Türk halkının karşılıklı konumunun ne olduğunun önemli ölçüde ortaya konduğunu ve belgelendiğini sanıyorum. Osmanlı Devletinin yabancı kökenli ve kökleri ile bağlarını sürdüren kozmopolit bir yönetici kadrosu ile yönetildiği,[59] Türklerin gün geçtikçe dışlandığı, kaldı ki yönetimde yer alan Türklerin de Osmanlılaştığı anlaşılmış olsa gerektir. Ne ki, Anadolu halkı, bu gelişmelere tepki göstermekte gecikmeyecek, baskı ve sömürüye karşı ardı ardına başkaldıracaktır.

Mustafa Akdağ, bu konuda Celalî isyanları açısından, özelikle daha sonra yayınlanan *Celâlî İsyanları* adlı kitabında yumuşatmış ve törpülemiş olmakla birlikte, 1946'da çıkan *Celâlî İsyanlarının Başlaması* başlıklı makalesinde şöyle demektedir: *"Osmanlı İmparatorluğunun kozmopolit bir karakter ve hatta devletin temelini teşkil eden Türklerin siyasî haklarını ve iktisadî refahlarını kaybetmeleri karşısında Türk halk dönmelere karşı ayaklanmışlardır... Yani Celâlî isyanlarını milliyetçi bir hareket olarak izah* [etmeledir]".[60] Akdağ'ın bu yargısının gerçeği yansıtıp yansıtmadığı üzerinde bu isyanları incelerken durulacak. Burada şunu belirtmek gerekir ki, en azından, Anadolu ayaklanmaları, Osmanlıların dediğinin tam tersine, Anadolu Türklerinin **Etrak-i bi-idrak** olmadığının en somut kanıtlarıdır.

---

58) AHMET REFİK: ***Anadolu'da...;*** s. 9-10. Türkmenlerden zorla ve düşük fiyatla İstanbul için koyun toplandığına ilişkin olarak da bkz. a.y., s. 43.

59) Bu konuda ayrıca bkz. MUSTAFA AKDAĞ: ***Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar;*** DTCF Der. C. XIII, sayı 1-2, Mart-Haziran 1955, s. 35.

60) DTCF, Der. C. IV. s. 23. Ayrıca bkz. MUSTAFA AKDAĞ: ***Türkiye'nin İktisadî...;*** C. II, s. 127-130, *"Devletin İmparatorlukçu Gidişatı İçinde Türk Halkı"* başlıklı bölüm.

3) YAVUZ SULTAN SELİM VE ANADOLU TÜRK HALKI

I

Osmanlı Devletinin sınırlarının doğusunda kurulup gelişen Safevî Devleti, tam anlamı ile bir Türk devletiydi ve başlıca kurucuları da Osmanlı ülkesinden koparak doğuya göçen Türklerdi. Osmanlı düzenini bir türlü içlerine sindirememiş olan Türk halkı, Orta Asya'dan getirdikleri inanç ve törelerine göre yaşamak için İran topraklarına geçerek bu devleti kurmuşlardı.[1] Safevî Devleti, Anadolu'da geride kalan Türkler için ise bir umut ışığı olmakta gecikmeyecekti. Bu durumun, eninde sonunda Osmanlının Anadolu'daki egemenliğinin ortadan kalkmasını gerektireceği de apaçıktı.

Batıda ve Anadolu'da Hıristiyanlara ve Yahudilere gerçek bir hoşgörü gösteren ve egemenlerini yönetici kadrolar içine alarak onlarla bütünleşen Osmanlı Devletinin, Anadolu Türk halkına karşı bu hoşgörüden eser göstermemiş olması üzerinde özellikle durulmaya değer bir konudur. Üstelik, Osmanlı Devletinin Müslüman yönetim kadroları ile Anadolu Türk halkı arasında bir din başkalığı değil, yalnızca bir mezhep ayrılığı olmasına karşın, devletin bu halka karşı izlediği siyasa, Osmanlı düzeninin gerçek yüzünü ortaya koyacak niteliktedir.

Osmanlı Devletinin iktidar ve yönetim kadrolarının çeşitli etnik çevrelerinin egemenlerinin bir **koalisyonu** niteliğinde olduğunu görmüş bulunuyoruz. **Ahmet Cevdet Paşa**'nın deyişiyle, *"Osmanlı Devleti.... hakikate bakılırsa Türk, Rum ve diğer kavimlerden karmakarışık büyük bir devlet olmuştu."*[2] Devletin Hıristiyan ve Yahudi olmayan unsurlarına karşı uygulamaya koyduğu ilke ise **"elh-i sünnet vel-cemaat"** idi. Başka bir deyişle, özellikle II. Mehmet ile birlikte Sünnî ideoloji, bu alanda, devletin resmî ideolojisi durumuna getirilmiş bulunuyordu. Bu gelişmede, **medrese**nin rolünü de değinildi. Oysa, yine görüldüğü gibi, Anadolu Türk halkı, İslamiyeti çok daha değişik bir biçimde algılamış, İslam öncesi geleneklerini İslamî bir renge bürüyerek sürdürmüş bulunuyordu. Bu, bir anlamda, Türklerin kendi öz kültürlerini sürdürüp yaşatmaları demekti. Şimdi ise, gittikçe Türk halkına yabancılaşan Osmanlı Devleti karşısında Anadolu Türkleri kendilerinin egemen oldukları bir devlete kavuşmuş oluyorlardı.[3]

---

1) Bu konuda bkz. FARUK SÜMER: ***Safevî Devletinin Kuruluşu Ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü***; AKDTYK, TTK Yay., Ankara, 1992.

2)AHMED CEVDET PAŞA: ***Tarih-i Cevdet***; Sabah Gazetesi Yay., İstanbul, C. I, 1972. s. 64.

3) Hangi Türk boylarının Safevî Devletinin kuruluşuna ve gelişmesine katıldığına ilişkin olarak *Prof. Dr. Faruk Sümer*'in ***Oğuzlar***....'da özet olarak verdiği bilgileri GİRİŞ, 4, VII'de belirtmiştim. *Sümer*, ***Safevî Devletinin Kuruluşu Ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*** adlı eserinde s. 43-201 arasında bu konuyu ince ayrıntılarına varıncaya değin belgelemiş bulunmaktadır.

Gelişmeleri yerli yerine oturtabilmek için bir gerçeğe daha değinmek gerekir. Safevî Devletinin Anadolu'daki Türkler ile böylece bütünleşmesinin Osmanlı Devleti için Anadolu'nun elden çıkması demek olması bir yana, bu halkın inançlarının Sünnî ideolojiye ters düşmesi devşirme Osmanlı yöneticileri için kabul edilemez bir şeydi. Çünkü, bilinen bir gerçektir ki, din değiştiren kimseler, kendilerini kanıtlamak için çok daha aşırı bir tutum içine girerler, bağnaz olurlar. Bu nedenle de, Anadolu halkı üzerine Osmanlı ordularının başında yürüyen devşirme komutanların din adına yaptıkları zulmün temelinde bu gerçek de bulunmaktadır. Öte yandan, her kitle kıyımına eşlik eden bir ideoloji de bulunur.[4] Osmanlı Devleti, doğu sınırlarındaki Safevî Devleti tehlikesine son vermek istediğinde, Anadolu'da ordularının arkasında bu devlete yardımcı olabilecek Türk etkinliğini yok etme gereğini de duyacaktı. Anadolu'da binlerce Türk topluca ve işkence ile öldürülürken bu kıyımı haklı gösterecek ideoloji de bir yandan Sünnîlik olurken bir yandan da ideolojinin dışında kalan Anadolu Türk halkına Tanrıtanımazlık, cinsel ahlaksızlık (özellikle kadınları ortaklaşa kullanmak, baba-kız, erkek-kız kardeş arası cinsel ilişki) suçlamaları buna eşlik edecekti. Şu yargıya katılmamak olanaksızdır:

"Biz Türkler bütün Asya'ya, sonra Avrupa'ya, Afrika'ya uzun seneler, zamanlar hâkim olduk. Çeşitli milletleri idaremiz altında tuttuk. Kendileri ile hesapsız savaşlar yaptığımız bu milletlerin bize rahmet okumayacakları belirli bir şeydir. Nasıl ki aleyhimizde türlü iftiralar uydurulmuş, sayısız kitaplar yazılmıştır. Fakat bütün o milletlerin içinde bizim topluluk halinde fuhuş yaptığımızı iddia eden tek kişi dahi çıkmamıştır."[5]

Bunu, Osmanlı yapmıştır.

II

Osmanlı tarihleri, bu nedenlerle Anadolu'da öldürülen Türklerin sayısının 40.000 dolayında olduğunu belirtirler.[6] Prof. Dr. **Tankut**'un deyişiyle, *"Sıra sıra cellatlar, sürü sürü Türkmen doğramaya başladı. Zaten ta Fatih bu işe Otlukbeli'nden (1473) başlamıştı. Sonradan şeriatçı zihniyet kuvvet bulunca, Türkmen aleyhtarlığı kızıştıkça kızıştı. Cihat merkezini Tuna boyundan, Toroslar'a ve Dicle boylarına hakkettiler. Leon Cahun'un dediği gibi <Türkmani zaiful iman> Osmanlının zıddına gidiyordu. Kuyucu Murat Paşanın kuyuda binlercesini bunaltarak öldürdüğü insanlar bunlardı."*[7] **Pir Sultan Abdal,** bu gelişmeleri ve Anadolu Türkünün Safevî Devletine bağlanışını anlatırken der ki:

Bu yıl dağların karı erimez

Eser bâd-ı sabâ yel bozuk bozuk

4) Örneğin; Engizisyonun Yahudilere, Katoliklerin Protestanlara, Nazilerin yine Yahudilere karşı uyguladıkları kitle kıyımlarında da aynı gerçeklerle karşılaşılmaktadır.

5) C. BARDAKÇI: ***Millî, Tarihî...;*** s. 105.

6) *Sümer,* bu sayının abartılı olduğunu, gerçekte Türklerin etkin olanlarının öldürüldüğünü, ötekilerin Anadolu dışına topluca sürüldüğünü belirtmektedir. (***Safevî...;*** s. 36).

7) H. R. TANKUT: s. 27.

Türkmen kalkıp yaylasına yürümez
Yıkılmış aşiret il bozuk bozuk

Kızılırmak gibi çağladım aktım
El vurdum göğsümün bendini yıktım
Gül yüzü ceranın bağına çıktım
Girdim bahçesine gül bozuk bozuk

Elimiz tutmaz gülleri dermeğe
Dilim tutmaz hasta halin sormağa
Dört cevabın mânasını vermeğe
Sazım düzen tutmaz tel bozuk bozuk

Pir Sultan'ım yaradıldım kul diye
Zalim Paşa'nın elinden mi öl diye
Dostum beni ısmarlamış gel diye
Gideceğim amma yol bozuk bozuk

Tartışmaya açık olmayan gerçek, Anadolu Türklerinin kozmopolit Osmanlı Devleti yerine Türk Safevî Devletinin çatısı altında yaşamak istemiş olmalarıdır. Bu durum, öyle birdenbire, kendiliğinden ortaya çıkmış değildir. Nedenleri olması gerekir. Bu nedenler ise, bu kitapta buraya değin sergilemeye çalıştığım gelişmelerdir. Öte yandan, yine tartışmasız olan bir başka gerçek de, Safevî Devletini Anadolu'dan gerisin geriye doğuya göçerek kuranların ve bu devlet kurulduktan sonra da hep ona koşmak isteyenlerin Türk olduğudur. Bu nedenle de, Osmanlı bakış açısıyla ve her ne gerekçe ile olursa olsun Osmanlının Anadolu Türküne reva gördüğü uygulamayı –bu konuyu daha sonra ele alacağım– haklı ve doğru bulmaya kalkışmak gerçekten düşündürücüdür.[8] Kaldı ki, Doğu ve Güney Doğu ve bir ölçüde de Güney Anadolu'da Türk nüfusun yoğunluğunun azalmasının nedeni de, Osmanlı Devletinin yapısı ve Türklere karşı izlenen tutum nedeniyle Türklerin kitle kitle İran bölgesine göçmeleridir.[9]

8) Türk halkının hiçbir zaman bağışlamaması gereken bu zulüm, devşirmelerin egemen olduğu Osmanlı Devleti açısından birçok tarihçimizce ya hafife alınmakta, ya da "mazur" ve "isabetli" gösterilmeye çalışılmaktadır. Örneğin; Uzunçarşılı'ya göre: *"Tarihî olayları vesikalara dayanarak incelemeden hüküm verenler Yavuz Sultan Selim'in hükümdar olduktan ve şehzadeler meselesini hallettikten sonra Şah İsmail ile muharebeden evvel Anadolu'daki azılı kırk bin Kızılbaşın idam veya hapis olunmalarını sebepsiz bulurlar ve Sultan Selim'i muaheze ederler.... olaylar göz önüne alınacak olursa padişahın ne kadar isabetli hareket ettiğini ve bütün bu işlerde başrolü olan Şah İsmail üzerine giderken gerisindeki tehlikeyi bertaraf etmek istediği görülür."* (**Osmanlı Tarihi;** C. II, s. 256). Ne ki, bir Türkün, hem de Osmanlı egemen ve yöneticilerinin nasıl kökleri ile bağlarını koparmadıklarını kendisi anlatan bir Türk tarihçisinin, 40.000 Türkün öldürülmesini ya da hapsedilmesini *"isabetli"* görebilmesi, gerçekten acıdır, şaşırtıcıdır.

9) F. SÜMER: ***Safevî...;*** s. III.

Olayın bir yönü daha bulunuyor: H. III. yüzyılda içtihat yolunun kapatılması ile gittikçe daha tutucu bir niteliğe bürünen Sünnî İslâm ideolojisi, Osmanlı Devletine Müslüman uyruklarını rahatça yönetebilmek için elverişli bir ideolojiyi sağlıyordu. Kişinin başına gelen her şeyi alınyazısı, dolayısı ile yoksulluğu da bir yazgı olarak gösteren, sultanı Tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak nitelendirerek ona koşulsuz boyun eğmeyi buyuran bu ideoloji, kuşkusuz, Osmanlı Devleti için çok elverişliydi. Ne var ki, inceleyeceğimiz halk eylemlerini, özünde, bir mezhep çatışması, salt Sünnî-Alevî kavgası olarak görmek yanıltıcı olacaktır. Kaldı ki, kimi zaman da bu eylemler, devşirme-Türk çatışması görünümüne de bürünecektir. Üstelik, Alevî kökenli eylemlerin bittiği yerde de bu kere Sünnî Anadolu Türk halkının devlete başkaldıracak olduğuna daha önce değinmiş bulunuyorum. Öte yandan, Anadolu halkının neredeyse tümüyle sömürülen bir kitle durumuna indirgenmesi, Anadolu'nun Türk nüfusunun büyük çoğunluğunun Osmanlının karşısında yer alması ile sonuçlanacaktır ki, bu, zulme uğrayan ve sömürülen bu kitlenin etnik bir bütünlük göstermesi demektir. Bu nedenle, işin özü, Anadolu halkının zulme ve ekonomik sömürüye karşı direnmesi, ama bu halkın aynı zamanda Türk olması ve belirtilen tarihsel nedenlerle de çoğunlukla Alevîliği benmsemiş bulunmasıdır.

III

Yavuz Sultan Selim'in Anadolu'da Türk halkına karşı izlediği kanlı siyasada Kürtlei ile işbirliği yapmış olması da, Osmanlı Devletinin Anadolu Türkleri karşısındaki tutumuna ve devletin yapısına ışık tutacak bir başka olgudur.

Önce, Kürt Beylerinin (Ümerâ-i Ekrâd'ın) Yavuz Sultan Selim'e gönderdikleri 'arîza"nın sadeleştirilmiş metnini okuyalım:[10]

"Can ü gönülden İslâm Sultanına [Yavuz Sultan Selim'e] *biat eyledik* [egemenliğini tanıdık]. *İlhâdları* [tanrıtanımazlıkları] *zâhir olan* [açık olan] *Kızılbaşlardan teberri eyledik* [arındık]. *Kızılbaşların neşrettiği* [yaydığı] *dalalet* [sapıklığı] *ve bid'atleri* [İslâm'a aykırı inanç ve uygulamalar] *kaldırdık ve ehl-i sünnet mezhebi ve Şafi'î mezhebini icra eyledik. İslâm sultanının namı ile şeref bulduk ve hutbelerde dört halifenin ismini yâ da başladık. Cihada gayret gösterdik ve İslâm Padişahının yollarını bekledik. Duyduk ki, Padişah, Zülkadriye Eyaletine gitmiş; bunun üzerine biz de Mevlana İdris-i Bitlisî'yi makamınıza gönderdik. Hepimizin arzusu şudur ki;*

Bu muhlis [saf, içtenlikli] *bendelere* [kullara] *yardım edesiniz. Bizin beldelerimiz Kızılbaş diyarına yakındır, komşudur ve hatta karışıktır. Nice yıllar bu mülhidler* [tan-

10) A. AKGÜNDÜZ: ***Kanunnâmeler;*** C. III, s. 205; s. 206'da asıl metin. Ayrıca; *İdris-i Bitlisî*'nin Yavuz Sultan Selim'e aynı konuda mektubunun metni, a.y., s. 208. İdris-i Bitlisî bu mektubunda *"Bilâd-ı Ekrâdın* (Kürt beldelerinin) *Osmanlı Devletine iltihakı* (katılması), *İstanbul'un fethi zaferini tamamlayacak derecede ehemmiyetlidir"* demektedir. İdris-I Bitlisi'nin kaleme aldığı ve ***"Kanun-ı Şehinşâhî"*** adlı siyasetnamesi için de a.y., s. 11-40'a bkz.

rıtanımazlar], *bizim evlerimizi yıkmışlar ve bizimle savaşmışlardır. Sadece İslâm Sultanına muhabbet üzere olduğumuz için, bu inancı saf insanları o zâlimlerin zulümlerinden kurtarmayı merhametinizden bekliyoruz. Sizin inâyetleriniz* [iyilikleriniz, yardımlarınız] *olmazsa, biz kendi başımıza müstakil olarak bunlara karşı çıkamayız.... Ancak ümitvarız ki, Padişah'tan yardım olursa, Arap ve Acem Irak'ı ile Azerbaycan'dan o zâlimlerin elleri kesilir. Özellikle Diyarbekir ki, İran memleketlerinin fethinin kilidi ve Bayındırhân sultanlarının payıtahtıdır, bir yıldır, Kızılbaş askerlerinin işgali altındadır ve 50.000'den fazla insan öldürmüşlerdir. Eğer Padişahın yardımı bu Müslümanlara yetişirse, hem uhrevî sevap ve hem de dünyevî faydalar elde edileceği muhakkakdır ve bütün Müslümanvlarda bundan yararlanacaktır.*

Bâki ferman yüce dergâhındır."

Gerçekte de, Yavuz Sultan Selim Anadolu Türklerinin üzerine yürüdüğünde Osmanlı ordusunun askerleri arasında Kürtler de yer almış bulunuyorlardı.[11] Kürtlerin Anadolu'da Alevî Türklere karşı Osmanlı ile birlik içinde bulunması, bu tarihlerden başlayarak önemli sonuçlar doğuracaktır.[12]

11) Örneğin bkz. HAMMER: C. II, s. 444-445, 450.

12) Bu sonuçların başında, kimi Türkler'in kendilerini Kürtmüş gibi göstererek Yavuz'un elinden kurtarmak istemeleri gelir. Bu amaçla Türkçe yerine Kürtçe konuşmaya da başlayan ancak aynı zamanda inançlarını da böylece sürdürebilen bu Türklere zamanla gerçekten de Kürtmüş gibi bakılacaktır. Bugün Alevî Kürt topluluklarının kökenlerine inildiğinde bunların çoğunun gerçekte Türk kökenli olduğu görülür. Bunun yanı sıra, Kürtlerin de Yavuz'un kıyımına katılmış olmaları çoğu Alevî Türk topluluklarının Kürtlere karşı olumsuz duyguların yer etmesine yol açmış bulunmaktadır. Sonraki yıllarda, Osmanlı ile Kürtlerin işbirliğinin sürmesi ise bu duyguyu daha da pekiştirecektir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, bugün bazı çevrelerin Kürtleri hep ezilen bir topluluk olarak göstermeye kalkışmaları, Osmanlı dönemi söz konusu olduğunda, tarihsel gerçeklere ters düşmektedir.

4) ALEVÎ KÖKENLİ HALK EYLEMLERİ:

ŞAHKULU, NUR ALİ HALİFE, ŞEYH CELAL, ATMACA, ZÜNNUN OĞLU, DONUZ OĞLAN, BEĞCE BEY, VELİ HALİFE VE KALENDER ÇELEBİ AYAKLANMALARI

I

Osmanlı düzenine karşı Anadolu'da bu dönemde ilk örgütlü tepki, halkın **Şahkulu**'nun çevresinde toplanarak 1511'de ayaklanması oldu.

Şahkulu ayaklanması, Şah İsmail'de dayanak bulan bir Alevî Türk eylemidir. Ancak biraz yukarıda da belirttiğim gibi, bu olayı yalnızca dinsel açıdan ele alıp değerlendirmek yanıltıcı olacaktır. Konuyu, Ahmet Refik'in sözleri ile özetlersek, *"Şah İsmail'in zuhuru, rafızîliğin temayülünü bariz bir şekilde göstedi. Fakat kabahat gene Osmanoğullarında idi. Fatih, Anadolu'yu Osmanlı ülkesine katmıştı. Fakat halk refah ve saadet nimetinden mahrumdu. Yüce dağlar ortasında <tekâlif-i örfiyye ve şakka>* [olağanüstü vergiler] *ile mustarip olan halk, kendisine dinde bir ilticagâh* [sığınacak yer] *buluyor, Şeyh Safî'nin istila hırsiyle meşbu* [dolu] *dinî kudretine iman ediyordu."*[1] Şahkulu olayını Osmanlı Devleti adına inceleyen bir görevlinin divana verdiği raporda da açıkça şöyle deniyordu:

".... çağırub söylerlermiş ki: Bir dahi tımar satarlar mı. Tımarlarımızı satun alı alı cemi rızkımız tükendi. Tımar almağa deve gerek, mal gerektir. Yoldaşa tımar yoktur. Nerede maldar etrak taifesi varsa, bezirgân oğulları varsa, kadı oğulları, mütevelli oğulları varsa cümlesi ehl-i tımar oldular. Padişahın ne kadar ahçısı, seyisi, mehteri vesair hüddamı varsa cümlesi ehl-i tımar oldular, yoldaşa dirlik kalmadı. Görsünler, imdi tımarı nâ-mahalle verüb Sipahi taifesini zulmetmekten ne fitneler zahir olsa gerektir."[2]

Gerçekten de, **Sümer**'in belirttiği üzere, Şahkulu'nun çevresinde toplananlar bir yandan dirlikleri ellerinden alınan sipahilerden, bir yandan da Teke yöresinin yoksul köylülerinden oluşuyordu.[3]

Raporda da belirtildiği gibi bu eyleme çok sayıda kişi katılmıştır. Öte yandan, eylem, kendiliğinden oluşan gelişigüzel bir olay değil, fakat örgütlü ve amaçlı bir baş-

1) AHMET REFİK: ***On Altıncı Asırda Rafızîlik Ve Bektaşîlik;*** İstanbul, 1932, s. 7.

2) ÇAĞATAY ULUÇAY: ***Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?***;İÜEd. FT Der., C. V, sayı 9, Mart 1954, s. 55.

3) F. SÜMER: ***Safevî...;*** s. 32.

kaldırmadır. Bir kez Şah Kulu, eyleme geçmeden önce yandaşlarına ulaklar göndererek birlikte ve aynı anda davranmak için gerekli önlemleri almış bulunuyordu.[4] Kaldı ki, bu örgütlü eylemin amacı da yalnızca bölgesel bir direnme de değildi. Şahkulu'nun amacı, Anadolu'da Osmanlı siyasal iktidarına son vermekti ve bu nedenle de yandaşlarına **"Devlet ve saltanat bizimdir"** demekteydi.[5] Yine aynı nedenle de, kendine bir vezir atamış ve bazı adamlarını da beylerbeyi ve sancakbeyi olarak görevlendirmişti.[6] Başka bir deyişle, Şahkulu, bir yandan da siyasal bir örgütlenmeyi gerçekleştirme girişimi içindeydi.

Tarihlerde **Karabıyıkoğlu, Şeyhoğlu** ve **Şeytan Kulu** adları ile de anılan **Şahkulu,** Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar'ın halifelerinden **Hasan Halife**'nin oğluydu ve **Korkuteli**'nin **Yalınlı** köyündendi.[7] Hasan Halife, bu yörede bir mağarada Tanrıya tapınmakla tanınmış ve bir süre sonra da ona oğlu da katılmıştı. Onların bu yaşantıları her ikisine de halk arasında büyük bir saygınlık kazandırmıştı. Hasan Halife ölünce Şahkulu babasının yerine geçerek öğretilerini yaymayı sürdürmüş ve çevredeki halkı tümüyle kendisine bağlamış bulunuyordu. Şahkulu'nun öğretisi özünde Alevîlik ve Anadolu'nun Safevî Devletine bağlanması yönündeydi. Halk ise içinde bunaldığı acıklı durumdan bu yolla kurtulabileceğine inanmıştı.[8]

Şahkulu'nun **Teke** ya da **Teke İli** olarak adlandırılan **Antalya** yöresinden olması özel bir önem taşımaktadır. Çünkü, **Tekelüler,** Safevî Devletinin kuruluşunda önemli bir rol üstlenmişlerdi.[9] Başka bir deyişle, Antalya yöresinde yaşayan Türklerin bir bölümü yeniden doğuya göçmüş ancak bir bölümü de bu bölgede kalmıştı ki bu, Teke İlindeki Türkler ile Safevî Devletindeki Tekelüler arasında özel bir bağ anlamına da gelmekteydi. Öte yandan, Teke İli, Türkmenlerin Anadolu'da yoğunlukla bulundukları bir bölgeydi. Türkmenlerin Orta Asya'da biçimlenen gelenek, töre ve inançlarına ne denli bağlı olduklarını, bunları nasıl yaşattıklarını görmüş bulunuyoruz. Bu nedenle de, Şahkulu'nun başarıya ulaşabilmesi için bu yöre çift yönlü elverişli bir ortama sahipti. Buna ek olarak köylülerin yoksulluk ve zulüm altında kıvranmaları ve sipahilerin haksız olarak tımarlarının ellerinden alınmış olması, Şahkulu için ayaklanma koşullarını daha da kolaylaştırmıştı, Şahkulu'nın yandaşları arasında bu sipahilerin bulunduğunu biraz yukarıda gördük. Burada şunu yinelemek gerekir ki, sipahilerden böylece alınan tımarların **kul taifesine,** devşirmelere verilmesi, Osmanlı-Türk karşıtlığını daha da belirgin bir duruma getirmiştir.[10]

---

4) Ç. ULUÇAY: ***Yavuz....;*** s. 62.

5) A. REFİK: ***On Altıncı Asırda...;*** s. 8.

6) F. SÜMER: ***Safevî...;*** s. 33.

7) *"Şeyh Haydar'ın ilk yılları Anadolu'dakl teşkilâtı geliştirmek ve müridlerin sayısını arttırmak faaliyetl ile geçti. Anadolu'lu müridlerden istidatlı olanlar hususî bir şekilde yetiştirilerek halife unvanı ile memleketlerine gönderiliyorlardı. Halifeler orada tarikatı yaymak ve şeyhleri için mal toplamakla görevlendirilmişlerdi. Bunlardan biri de Tekeli (Antalya bölgesi halkından) Hasan Halife idi ki bu, Osmanlı kaynaklarının, tezyif babasıdır."* (F. SÜMER: ***Safevî...;*** s. 12).

8) Ç. ULUÇAY: ***Yavuz...;*** s. 62.

9) F. SÜMER: ***Safevî...;*** s. 46 vd.

10) ŞAHABETTİN TEKİNDAĞ: ***Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı;*** BTTD, C. I., sayı 3, s. 35; SELAHATTİN TANSEL: ***Yeni Vesikalar Karşısında İkinci Beyazıt Hakkında Mütalaalar;*** Beli., C. XXVII, sayı 106, s. 228.

Şahkulu, Antalya'da **Döşeme Derbendi**'nde yandaşları ile sık sık gizlice toplanmaktaydı. Döşeme Derbendi Antalya'yı Anadolu'nun öteki bölgelerine bağlayan yolların kavşak noktası olması nedeniyle doğal bir iletişim merkezi olmak özelliğini de taşıyordu. Antalya'nın ticaret alanındaki öneminin büyük olduğunu bildiğimize göre, ticaret kervanları ile Şahkulu'nun görüş ve düşüncelerinin Anadolu'ya yayılmakta olduğunu da söyleyebiliriz. Şahkulu, ayrıca, Anadolu'nun çeşitli yerlerine adamlar ve mektuplar göndermekteydi. Ne var ki, Şah Kulu ayaklanmasının patlak vermesine, Şeyh Bedreddin olayında olduğu gibi, yine Osmanlılar yol açtı. Şehzade Sultan Korkut'a bağlı **Subaşı Hasan Bey,** Şahkulu'nun gizli toplantılar düzenlediğini haber alınca, Şahkulu ve adamları üzerine bir baskına girişti. Bu baskın sırasında Şahkulu'nun adamlarından bazıları yakalandı ise de kendisi kaçmayı başararak yandaşlarına çağrıda bulanarak toplanmalarını istedi. Bu çağrı üzerine tımarları ellerinden alınmış sipahilerle yoksul halktan 5.000'e yakın kişi bir araya geldi. Şahkulu, bu sırada Sultan Korkut'un Manisa'ya gitmekte olan adamlarına saldırma olanağını ele geçirince, bu kez o bir saldırı düzenledi ve bunda başarılı oldu. Bundan sonra Korkut'un otağına karşı da bir saldırıya girişti ise de bir sonuç elde edemedi. Bu olaylar olurken Antalya subaşısı topladığı 3.000 kişilik bir güçle Korkut'un yardımına geldi. Fakat sipahilerinin ve halkın bir bölümünün Şahkulu'dan yana çıkmaları üzerine Subaşı Hasan Bey ve adamları yoğun bir çarpışma sonunda yenilgiye uğrayarak Antalya Kalesine sığındılar (29 Mart 1511).[11]

Şahkulu'nun bu başarısı üzerine, onun buyruğu altında toplananlar için **Celâlzâde,** *"Şehirlerde, kasabât* [kasabalarda], *kurada* [köylerde], *cibâlde* [dağlarda], *yaylaklarda ve obada ne değlü eşirrâ-i Etrük* [ne kadar şirret/edepsiz Türkler] *ve ne miktar Levend varise..."*[12] derken, **Kemalpaşa-zâde** de, *"ömründe ve diyarında kendüye kimse âdem dimeyen* [ömründe ve ülkesinde kendisine kimsenin adam demediği/adam yerine koymadığı]"[13] nitelendirmesini yapmaktadır. **Hoca Saadettin Efendi**'ye göre ise, Şahkulu'nun çevrisnde toplananlar *"Anadolu Etrakinden birkaç ayağı çarıklı sârikler* [Anadolu Türklerinden birkaç ayağı çarıklı hırsızlar]"[14] idi. Osmanlı tarihçilerinin Şahkulu ve yandaşlarını aşağılamak için kullandıkları bu ve benzer tanımlamalar gerçekte olayın içyüzünü ortaya koymaktadır. Osmanlı Devletine başkaldıranlar, Türklerdir ve bunlar kimsenin adam yerine koymadığı yoksul insanlardır.

Bu yoksul Türklerin Osmanlı güçleri karşısındaki başarılarının İstanbul'da duyulması üzerine **Amasya** Sancak Beyi **Şehzâde Ahmet, Niğde** Sancak Beyi **Sultan Mehmet** ve Anadolu Beylerbeyi **Karagöz Ahmet Paşa,** Şahkulu eylemini bastırmakla görevlendirildiler. Şahkulu, önce Karagöz Ahmet Paşanın adamı **Nokta** komutasındaki Osmanlı güçlerini **Burdur** yöresinde büyük bir yenilgiye uğrattı ve Burdur'u ele geçirdi (16 Nisan 1511). Şahkulu burada durmayarak o sırada **Kütahya**'da bulunan Karagöz Ahmet Paşa ile karşılaşmak üzere ilerledi ve Kütahya önlerinde kanlı bir çarpışma oldu. Ancak, Şahkulu yenilerek kaçmak zorunda kaldı. Ne ki, Osmanlı askeri ve kale halkı, Şahkulu ve adamlarının kaçarken geride bıraktıkları ağırlıkları yağmalamaya kalkıştı.

---

11) Ş. TEKİNDAĞ: ***Şah Kulu...;*** s. 37-38; Ç. ULUÇAY: ***Yavuz...;*** s. 63-64.

12) CELAL-ZADE: ***Selim-nâme***, 49/a, Ş. TEKİNDAĞ : ***Şah Kulu...;*** s. 39'da.

13) KEMAL PAŞA-ZADE: Tevârîh-i âl-i Osman; Millet, Ali Emiri Ktp., nr. 29, 8 a, F. SÜMER: ***Safevî...;*** s. 27'de.

14) HOCA SAADEDDİN: ***Tâcu't-tevârîh;*** İstanbul, 1280, C. II, s. 189, F. SÜMER: Safevî...; s. 33'te.

Dağa doğru çekilmiş bulunan Şahkulu, bu yağmalamanın yarattığı kargalaşalıktan yararlanmakta gecikmeyerek toparlandı ve yeni bir saldırı düzenledi. Biraz önceki yenilgi, yengiye dönüştü. Kaçmak isteyen Karagöz Ahmet Paşa da yakalandı ve kafası kesildi. Bir Osmanlı kaynağında yer alan şu sözlerden bu savaşta Türklerin yaya olduğunu, ancak Osmanlı askerinden ele geçirdikleri atlara bindiklerini anlıyoruz: *"Leşker münhezim olıcak, şol sath-ı zeminin nutafında dökülî ömri piyadelikte geçmiş ağaç ayaklu Kızılbaş Türkleri erdüği bedevî atlara birer şü'abla şah deyüb süvar oldular."*[15]

Şahkulu, bu başarıdan sonra Sultan Korkut üzerine yöneldi ve Korkut'un komutanı Hasan Ağayı **Alaşehir** ovasında yendi. Bu sırada işin gittikçe tehlikeli bir nitelik alması karşısında **Veziriâzam Ali Paşa,** Şahkulu üzerine hareket etmiş bulunuyordu. Şahkulu ise Hasan Ağayı yendikten sonra Bursa'ya doğru ilerlemeye başlamıştı.

Ali Paşanın yanında 4.000'i yeniçeri ve 4.000'i de sipahi olmak üzere 8.000 kişilik bir güç vardı. Bu ordu, Şehzade Sultan Ahmet'in askerleri ile birleşti. Ayrıca birtakım gönüllüler bunlara katılmıştı. Şahkulu, Ali Paşanın üzerine doğru geldiğini öğrenince **Konya**'ya doğru çekilmiş ve önce bu kenti kuşatmış, fakat Osmanlı ordusunun yaklaşması üzerine kuşatmayı kaldırarak **Kızılkaya Boğazı**nı tutmuştu. Burada Osmanlı ordusunda bir aydan fazla süren bir çevirme içine düşen Şahkulu, en sonunda **Döşeme Derbendi**"nde kayalar arasında bir çıkış yolu buldu, Karaman Beylerbeyi **Haydar Beyi** bu noktada yenerek **Beyşehir** önüne ulaştı, oradan **Sıvas**'a doğru çekildi. Ali Paşa, iki haftalık bir izlemeden sonra Sıvas yakınlarındaki **Gedik-Hanı** yöresinde Şahkulu'na yetişti. Selçuklular dönemindeki ayaklanmalarda olduğu gibi, Şahkulu'nun çevresinde toplananlar yine kadınları çocukları ile birlikteydiler ve Osmanlı ordusu ile yapılan bu son savaşa hep birlikte girdiler. Ali Paşanın da yaralanarak öldüğü[16] bu savaşta Osmanlı ordusu yine bozuldu, ancak Şahkulu da öldürüldü. Bunun üzerine çevresindekiler dağıldılar, İran'a doğru çekilmeye başladılar. Anadolu'da kalan Teke ve Hamidili Alevîlerinin bir bölümü ise **Koron** ve **Modon**'a sürüldüler.

II

Şahkulu ayaklanması böylece bastırılmış oluyordu. Ancak ayaklanmaya yol açan nedenler orta yerde durmaktaydı. Bu arada Osmanlı tahtına **Yavuz Sultan Selim** geçmiş bulunuyordu. Gerçekte, Şahkulu ayaklanmasına pek de sıcak bakmamış olan Safevî hükümdarı **Şah İsmail,** Yavuz'un Safevî Devletine karşı harekete geçeceğini sezinlediğinden **Rumlu** oymağından **Nur Ali Halife**'yi Türkleri derleyip toparlaması için Anadolu'ya gönderdi. Kısa sürede **Amasya, Sıvas** ve **Tokat** yöresinde yaşayan Türklerden kadın erkek 4.000 kişi Nur Ali Halifenin çevresinde toplantı. **Sultan Ahmet,** kardeşi Selim'in padişahlığını kabul etmemiş ve ona karşı cephe almış olduğundan bu durumdan yarar-

15) Ş. TEKİNDAĞ: ***Şah Kulu...;*** s. 55.

16) *Hammer*, Ali Paşanın savaş alanında öldürülen ilk veziriâzam olduğuna dikkati çekmektedir (C. II, s. 381, Üç Dal Yay.,).

lanan Nur Ali Halife, 1512 yılında **Amasya, Çorum, Sıvas** ve **Tokat** Alevîlerini ayaklandırmakta gecikmedi. Sultan Ahmet'in oğullarından, Amasya'da bulunan **Sultan Murat** da Alevîliği benimseyerek Nur Ali Halifeye katıldı. Nur Ali Halife üzerine gelen **Yular-Kıstı Sinan Paşa, Koyulhisar**'da yapılan savaşta yenik düştü ve kendisi de öldü. Nur Ail Halife, **Erzincan**'a çekildi ve Şah İsmail onu Erzincan valisi olarak atadı. **Çaldıran Savaşı**'nda Şah İsmail'in ordusunda Nur Ali Halifeyi savaştan sonra **Bıyıklı Mehmet Ağa,** Tunceli'nin Ovacık yöresinde **Tekir Yaylağı**'nda kıstırarak yendi. Nur Ali Halife de öldürüldü (Haziran 1515).[17]

III

Osmanlılar batıda başarıdan başarıya koşuyorlardı, ama kendilerini Anadolu'da bir türlü kabul ettirememişlerdi. Ayaklanmaların ardı arkası kesilmiyordu. Şahkulu, Nur Ali Halifeden sonra bu kere de **Şah Veli** olarak da tanınan **Şeyh Celâl** 1518 yılında başkaldırdı.

Prof. Dr. Faruk Sümer, ***Oğuzlar*** adlı eserinde Şeyh Celâl'in Boz-ok Türkmenlerinden olduğu belirtilmesine[18] karşılık, ***Safevî Devletinin Kuruluşu*** adlı eserinde ayaklanmanın tarihini 1519 olarak vermekte, Şah Veli ile Şeyh Celal'in ayrı kişiler olabileceğine değinmektedir.[19] Öte yandan, Sümer, yine *Oğuzlar*'da bu ayaklanmanın etkileri nedeniyle bundan böyle Anadolu'daki tüm ayaklanmaların **Celâlî Ayaklanması,** olarak adlandırıldığını[20] da kaydetmektedir.[21] Kuşkusuz, Şeyh Celâl olarak tanınan ve halkın Şah Veli de dediği belirtilen bu kişinin gerçek yaşam öyküsü pek de açık ve kesin değildir.[22]

Tokat yöresinde bir mağarada itikafa çekilmiş olarak yaşayan, bu nedenle de halk arasında saygınlık kazanmış olan Şeyh Celâl (Şah Veli), Osmanlı düzeninin haksızlıklarına ve zulmüne karşı çıkarak halkı çevresinde toplanmaya çağırdı.[23] Boz-ok valisi **Üveys Beyin** evini bastı. Sıvas Beylerbeyi **Şâdi Paşayı Zile** yöresinde bozguna uğrattı, I. Selim'in Rumeli Beylerbeyi **Ferhat Paşayı** üzerine serdar olarak gönderdiğini göre Şah Veli düzenli Osmanlı ordusuna karşı koyamayacağını anlayınca İran'a doğru çekilmeye başladı. Bu arada Dulkadir oğlu **Şehsuvar Oğlu Ali Bey** yetişti ve onu ve adamlarının çoğunu öldürdü, başı kesilip İstanbul'a gönderildi (1519).[24]

Dulkadir toprakları üzerinde Osmanlı egemenliğini hiçbir kayıt tanımaksızın gerçekleştirmek isteyen **Kanunî Sultan Süleyman,** Dulkadırlı beylerinin başı **Şehsuvar**

---

17) F. SÜMER: ***Safevî...;*** s. 34-36, 39; ayrıca bkz. HALİS ASARKAYA: ***Tokat,*** 1841, s. 31; AHMET REFİK: ***On Altıncı Asırda...*** s. 9; Ç. ULUÇAY: ***Yavuz...;*** s. 129-130.

16) s. 171.

17) s. 73-74.

20) s. 171.

21) Celâlî deyimi için bkz. MUSTAFA AKDAĞ: ***Celâlî İsyanları (1550-1603);*** DTCF Yay., Ankara, 1963, s. 1-2.

22) N. BİRDOĞAN: ***Anadolu'nun...;*** s. 151.

23) F.H. TÖKİN: s. 46.

24) AHMET REFİK. ***On Altıncı Asırda...;*** s. 9; F. SÜMER : ***Safevî...;*** s. 73.

Oğlu Ali Beyi beş oğlu ile birlikte öldürttü. Böylece Dulkadır ülkesi ve Boz-ok tümüyle Osmanlıya bağlanmış ve Boz-ok bir Osmanlı sancağı durumuna sokulmuş oluyordu. Oysa, Şehsuvar Oğlu Ali Bey, Osmanlı devletine sadakatle hizmet etmişti. Bu durum, bölge halkında Osmanlı Devletine karşı büyük bir tepkiye yol açtığı gibi *"Osmanlı yiğit basandır"* sözünün ortaya çıkmasına neden oldu.[25]

Bu ortamda Boz-ok Sancağında kimlerin ne vergi vereceği **Hersekzâde Mustafa Beyin** emri ile **Kadı Muslihiddin** ve kâtibi Mehmet tarafından saptanırken Söklen oymağı Beyi **Musa** kendisine fazla vergi yazıldığını öne sürerek bunun 100 akçesinin indirilmesini istedi.[26] Musa Beyin bu isteği yerine getirilmediği gibi, hakaretlerle yanında bulunan **Süğlün Koca** adlı bir **dede**nin saç ve sakalı Mustafa Beyin adamlarınca zorla kesildi.[27] Bunun üzerine Musa Bey, Mustafa Beyin konağını basarak onu, Kadı Muslihiddin'i ve kâtibi Mehmet'i öldürdü. Bu olay, İstanbul'da büyük bir tepkiye yol açtı. Çünkü Mustafa Bey, Kanunî'nin halasının oğluydu.[28]

Bu olay üzerine Söklen, Hisar Beyli ve Tatar oymaklarından birçok kişi **Atmaca** adıyla anılan bir Alevî liderinin çevresinde toplandılar. Atmaca, üzerine gönderilen Karaman Beylerbeyi **Hürrem Paşayı Kanak**'ta yendi ve Paşa ve İç-il ve Kayseri sancak beyleri de savaşta öldürüldü. Bu kez Sıvas Beylerbeyi **Hüseyin Paşa** isyancılar üzerine yürüdü, ancak o da **Cemre**'de bozguna uğradı. Son olarak Diyarbekir Beylerbeyi **Hüsrev Paşanın** güçlü bir ordu ile ilerlediğini gören Atmaca ve adamları dağıldılar, İran'a çekildiler (1526).[29]

Boz-ok'ta bunun hemen arkasında **Hisar Beyli** oymağının beyi **Dulkadırlı Zünnun Bey Oğlu** (Zünnun Oğlu), **Çiçeklü, Ağça Koyunlu, Mesutlu** ve başka bazı Türk oymaklarının başına geçerek ayaklandı. Sıvas Beylerbeyi **Yakup Paşayı**[30] **Unavur**'da yendi. Zünnun Oğlu, İran'a gitmek istiyordu. Bu kez yine Diyarbekir Beylerbeyi **Hüsrev Paşa, Pasin Ovasında** isyancıları yakaladı, yapılan savaşta Zünnun Oğlu'nun yanındakilerin çoğu öldürüldü, Zünnun Oğlu ise İran'a kaçmayı başarabildi (1527).[31]

---

25) F. SÜMER: ***Safevî...;*** s. 75.

26) Olayın gelişimini bundan önceki basımlarda yine *Sümer*'in ***Oğuzlar...*** adlı eserinde verdiği bilgilere ve Peçevî'ye dayanarak "... Mustafa Beyin adamları Süğlün Koca adlı bir köylüye fazladan iki yüz akçe yazdılar. Süğlün Koca bu verginin haksız ve çok olduğunu öne sürdü. Bunun üzerine Mustafa Beyin adamları Süğlün Koca'nın zorla sakalını ve bıyığını kestiler... Bu haksızlık karşısında Süğlün Koca köylülerden yardım istedi ve bu isyana kalkışan köylülerin başına halkça sevilip sayılan Baba Zünnûn geçti...." biçiminde anlatmış sonraki gelişmeleri de bu temele dayandırmıştım. Ancak, *Sümer, **Safevî....*** adlı bu son eserinde olayın gelişiminin metinde belirttiğim biçimde olduğunu çağdaş kaynaklara dayanarak kaydetmekte ve bazı tarihçilerin içine düştükleri yanılgıaaı da değinmektedir. Kuşkusuz, Sümer'in bu son ve ***Safevî...*** adlı büyük ve eşsiz eseri olayların gelişimi ve değerlendirilmesi için temel alınmalıdır.

27) *Peçevî*'nin *Murat Uraz* tarafından bugünkü dile çevrilelerek yayımlanan *Tarihi*'nde s. 67'de Peçevî'nin Ali Efendiden aktardığı bu olayla ilgili bölümde, Süğlün Koca'nın Osmanlı görevlilerinin sakalını ve bıyığını kestirdiği biçiminde bir anlatım kullanılmıştır. Gerçekte olay, bu anlatımın tam tersidir. Ali Efendinin söz konusu sözleri ise şöyledir: "... *Akıbet zemanı gazablarına rast iderler. Reca ve iltimaslarına müsaade olunmadığından gayri böyle bir ihanet dahi olunurlar. Bu sebebden huruc idüp kendülere itaat ve dahil-i cemiyet olmayanları katl ve garet iderler*" (Bkz. A. REFİK: ***On Altıncı Asırda...;*** s. 10; ayrıca, F.H. TÖKİN: s. 49).

28) Y. ÖZTUNA: C. VI, s. 173.

29) F. SÜMER: ***Safevî...;*** s. 76.

30) Eski Sıvas Beylerbeyi Hüsrev Paşa, Cemre'de yenilgide yaralanmış ve çekildiği Sıvas'ta ölmüştü.

31) F. SÜMER: ***Safevî....;*** s. 77.

IV

1526-1527 arasında, **Ceyhan** yöresinde **Donuz Oğlan, Tarsus** yöresinde yaşayan **Ulaş** Boyu Beyi **Beğce Bey, Kara İsalu**'da **Veli Halife** ayaklanmaları başgösterdi ise de bunlar Osmanlı Devletini fazlaca zorlamadan bastırıldı. Özellikle Veli Halifenin yanında yalnızca 500 kişi olmasına karşın Kara İsalu ve Kusunlu'yu yağmalamış ve kendinden iki kat fazla askeri bulunan Tarsus beyini yenmiş olması kayda değer. Ancak, Donuz Oğlan da, Beğce Bey de ve Veli Halife de bu ayaklanmalar sırasında yaşamlarını yitirdiler.[32]

V

1527-1528 yıllarında Anadolu'yu saran **Kalender Çelebi** ayaklanması o güne değin görülen en kapsamlı eylem oldu.

Kalender Çelebi, Hacı Bektaş Veli'nin soyundandı.[33] Gerek yoksul halkı gözeten sözleriyle davranışları, gerekse kişiliği nedeniyle halk arasında büyük saygınlığı ve etkinliği bulunan Kalender Çelebi, isyan bayrağını açar açmaz çevresinde kısa sürede 30.000'den fazla kişi toplandı. Gerçekten de, bu ayaklanma o güne değin devlete karşı girişilen en büyük eylemdi.[34] Türkmenler büyük çoğunlukla Kalender Çelebi'nin yanında yer almışlardı. Ayrıca, devlet tarafından nasıl ortadan kaldırıldığına biraz yukarıda değinilen Dulkadır beylerinin başı Şehsuvar Oğlu Ali Beyin öldürülmesinden sonra bu vilâyetteki (Vilayet-i Türkmen) tımarlara devletçe el konulmuş olduğundan, bu yöredeki eski tımar sahipleri de Kalender Çelebi'ye katıldılar.[35]

Kanunî, Sadrazam **İbrahim Paşa**yı 30.000 yeniçeri ve 2.000 sipahi ile birlikte Anadolu'ya gönderdi. Sadrazamın ordusuna Anadolu ve Karaman beylerbeyileri de askerleri ile katıldılar. **Sıvas** yakınlarında Sadrazam İbrahim Paşanın başında bulunmadığı bu ordunun bir kolu ile Kalender Çelebi güçleri arasında yapılan savaşta Karaman Beylerbeyi **Mahmut Paşa,** Alâiye Beyi **Sinan Bey,** Amasya Beyi **Koçi Bey,** Birecik Beyi **Mustafa Bey,** Anadolu Tımar Defterdarı **Nuh** ve Karaman Defteri Kethüdası **Şeyh Mehmet** öldü ve Osmanlı askeri bozguna uğradı.[36] Osmanlı ordusunun bütün ağırlığı Kalender Çelebi'nin eline geçti. Türkmenler, *"Uryan ve puryan* [çırılçıplak] *iken giyinüb kuşandılar ve elbise-i fahire* [değerli giysiler] *ile donandılar"*[37]

---

32) a.y., s. 78.

33) *Peçevî'ye göre: "Kalender, Hacı Bektaş Veli'nin Kadıncık Ana'dan öz oğlu olan Habib Efendi'nin soyundandır. Babası tarafından soyu Habib Efendi'ye şöyle varmaktadır: Kalender ibni İskender, ibni Balım Sultan, ibni Resul Çelebi, ibni Habib Efendi,"* (C. I, s. 69).

34) PEÇEVÎ: C. I, s. 69.

35) İ.H. UZUNÇARŞILI: ***Osmanlı Tarihi...;*** C. II, s. 309-310.

36) PEÇEVÎ: C. I, s. 69.

37) A. REFİK: ***On Altıncı Asırda...;*** s. 11.

Kendisinin başında bulunduğu orduya bu bozulan ordudan hiçbir askerin alınmamasını kararlaştıran ve böylece ordusunun disiplinin ve savaş gücünün kırılmasını önleyen Sadrazam İbrahim Paşa,[38] yine de bir savaşta, birlik olarak çarpışacak Anadolu halkını yenilgiye uğratmayacağını anlamıştı. Bunun üzerien, İbrahim Paşa, ayaklanmaların nedeninin özünde biz mezhep çatışması olmadığını kavramış bulunmalı ki, olayın gerçek nedenlerinin saptanması için bir soruşturmaya girişti. Kalender Çelebi'nin yanındakilerin bir bölümünün tımarları elinden alınmış olan Türkmen sipahileri olduğunu anlayınca, Dulkadır olymaklarından **Karaçalu** ve **Dokuz Boy** beylerine gizlice, tımarlarının geri verileceğini bildirdi.[39] Ayrıca yolsuzlukların düzeltileceği sözünü de yaydı. Kandırılan ve isteklerini elde ettiklerini sanan Türkmenler, Kalender Çelebi'den ayrıldılar. Yanında 400-500 kişi ile kalan Kalender Çelebi, **Başsaz** denen yerde Osmanlı güçlerince öldürüldü. Kalender Çelebi'nin ve sonuna değin onun yanından ayrılmamış bulunan Dulkadır beylerinden **Veli Dündar**'ın başları kesilerek atların arkasına bağlandı.[40] Kanunî, Anadolu'yu böylece yeniden Osmanlı egemenliğine sokan Sadrazam İbrahim Paşanın yıllık ödeneğini, onu öldüllendirerek, 1.200.000 akçeden, 2.000.000 akçeye çıkardı.[41]

VI

Kalender Çelebi olayından sonra büyük çaplı Alevî ayaklanmaları görülmemektedir. Yine de, Anadolu Alevî Türkleri, Osmanlı egemenliğine karşı yer yer direnmişlerdir. En çok direnç gösteren bölgelerin başında, Amasya, Tokat, Sıvas, Çorum ve Boz-ok gelmektedir. **Sümer**'in deyişiyle, *"Bu faaliyetleri yapanların ise münhasıran adı geçen bölgelerin Türk halkına mensup oldukları hakkında bilgi vermeğe lüzum yoktur."*[42]

II. Beyazıt, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Selim dönemleri Osmanlı Devletinin en parlak çağıdır. Ama bu yillar, bu devletin, Anadolu'ya egemen olmak için sefer üzerine sefer düzenlediği, gerçi sonunda kanlı bir biçimde bastırmış olsa da, ordularının birbiri ardı sıra bozguna uğradığı, paşalarının, beylerinin savaş alanlarında öldürüldüğü uzun yıllardır. Osmanlı Devleti, Timur'dan sonra ilk bozguna yine Anadolu'da, yine Türkler tarafından uğratılmıştır. Bu kanlı ayaklanmaların nedenlerini salt Sünnî-Alevî zıtlaşmasına bağlamak olanaksızdır.

Bu durumun nedeni, kuşkusuz, kitabın başından bu yana ortaya konulmaya çalışılan gelişmeler, özellikle de Osmanlının Anadolu Türk halkına karşı olan tutumudur. Dışlanma, ezilme, horlanma ve ekonomik sömürü, bu sonucu doğurmuş bulunuyor. Kalender Çelebi ayaklanmasından sonra Sadrazam İbrahim Paşanın Osmanlı ileri gelenlerine *"bir bölük çırılçıplak"*[43] insan karşısında neden yenilgiye uğradıklarını sormuş olması olaylara ışık tutmaktadır. Yine gördük ki, bu çıplak insanlar ancak Osmanlı

38) PEÇEVÎ: C. I, s. 69.
39) F. SÜMER: ***Oğuzlar...;*** s. 172.
40) PEÇEVÎ: C. I, s. 70.
41) Y. ÖZTUNA: C. VI, s. 175.
42) F. SÜMER: ***Safevî...;*** s. 79.
43) PEÇEVÎ; C. I, s. 70.

ordusunu yenip onun ağırlıklarını ele geçirince üstlerine başlarına bir şeyler giyebilmişlerdir. Yine bu olayda Türkmenlere geçim olanaklarının sağlanacağı ve yolsuzlukların önleneceği sözünün verilmesi üzerine ayaklanmanın itici gücünün kırılmış olması, aynı gerçeğin bir başka kanıtıdır. Şahkulu ayaklanmasında tımarların Türklerden alınıp, örneğin "saray hademesi"ne verilmesi, Atmaca ve Zünnun Oğlu eylemlerinde kıvılcımın fazla vergi yüzünden çıkması da, olayların bu ekonomik sömürü yönünü aydınlatmaktadır. Hiç kuşku yok ki, Anadolu Türk halkı Osmanlı Devleti çatısı altında mutlu bir yaşam sürmüş, bu devleti kendi devleti olarak görmüş olsaydı tarih bu olayları kaydetmeyecekti. Bu nedenle, Safevî Devletinin kışkırtmaları ile gelişmeleri açıklamaya kalkışmak, bu gerçekleri yok saymak demektir.

Durumu böyle saptayınca Alevî ayaklanmalarının gerçek nedeninin bu Türklerin içinde bunaldıkları sosyoekonomik ve siyasal koşullar olduğu anlaşılır. Kaldı ki, ister Alevîlik olsun, ister Sünnîlik olsun, birer **neden** değil fakat birer **sonuç**tur, belirli toplumsal durumların ideolojisidir. İşte, bu nedenle de, bundan sonraki kesimde göreceğimiz gibi, bu kere Osmanlı Devleti Alevîliğe dayanmayan, Alevîlikle ilgilisi bulunmayan Anadolu ayaklanmaları ile yine sarsılmaya başlayacaktır. Ne var ki, daha ortaya çıkışında Sünnîlik karşısında halkçı bir temele dayanan Alevîlik, Anadolu Türkleri yönünden bu açıdan; Osmanlı Devleti yönünden ise uğradığı Sünnî baskı yüzünden, isyan bayrağını açmakta öncülük etmiş bulunuyor.

Bu gerçeği bilen Osmanlı yönetimi Alevî Türkleri sistemli bir biçimde yok etme, yok edemediklerini de sindirme siyasası gütmüştür. Bu siyasayı nasıl uyguladığını belgelemek için, önce divan kâtibi **Haydar Çelebi**'nin **Ruznâme**'sinden birkaç satır okuyalım:[44]

"23 Ağustos 1514 [Çaldıran] - *.... kesilen başlardan zamanın icaplarına uyularak kubbeler yapıldı..."*[45]

"1 Eylül 1514 - .... Hacı Rüstem Bey ismindeki Kızılbaş beyi elli kişilik maiyeti ile hapsedildi." "2 Eylül 1524 - .... Hacı Rüstem ve yoldaşları katledildiler."[46]

"5 Eylül 1514 - .... Halid Bey ismindeki Kızılbaş beyi 150 kişilik maiyyeti ile iltica ettiği halde, ziyafet sırasında katledildiler."[47]

Anadolu'ya dönelim. Herkesin bildiği kıyımları bir yana bırakarak Amasya beyine gizlice adam öldürmesi ya da insanlara iftira atarak haklarından gelmesi için verilen bir buyruğa göz atalım:

---

44) HAYDAR ÇELEBİ: ***Ruznâme;*** baskıya hazırlayan: Yavuz Senemoğlu, Tercüman 1001 Temel ESer, İstanbul, s. 78.

45) Şah İsmail'in ordusunun hangi Türk boylarından ve oymaklarından oluşturduğunu tek tek görmüş bulunuyoruz. Bu nedenle, kubbe kubbe üstüste yığılan bu kesik başlar, Anadolu'dan gelisin geriye göçen Türklerin başlarıdır.

46) HAYDAR ÇELEBİ: s. 79.

47) a.y., s. 80. Ayrıca Osmanlının Alevilere karşı ne denli acımasız olduğunu şu silahız ve savunmasız insanların salt bir kuşku üzerine başlarına gelmiş olanlar ayrıca belgeleyecektir: *"21 Eyül 1514 - (Nahcivan) şehri yakınına konuldu. Şehir halkı görünüşte ehl-i sünnet zannedilirse de, ekseri davranışları kızılbaşlar gibi olduğu için Sipahiler şehri yağma ettiler." (ay.,., s. 81). "27 Eylül 1514- .... İrvan (Erivan) halkından bazılarının kızılbaşa yatkın tavırları anlaşıldığından yarı geceden sonra öldürülüp şehir yağma edildi."* (a.y., s. 82).

".... toprak kadısı marifetiyle mezkûrları [adı geçenleri] *hüsnü tedarik ile* [güzelce ele geçirerek] *ele getürüb dahi kimseye ifşa eylemadiyen* [haber vermeden/belli etmeden] *elatından Kızılırmağa iletüb iğrak eyleyesin* [Kızılırmak'a atıp boğasın]. *Ve yahud ahar vecih* [başka bir yolla/biçimde] *münasip görüldüğü üzere hırsızluk ve haramîlik eyledüler deyu iddia eyleyüb haklarından gelesin. Fi 22 rebiülevvel 976 (1568)."*[48]

Şu da sağa sola gizliden gizliye adamlar, casuslar salıp kitap toplamaya ilişkin bir belge:

"Çorum beyine Orta pare kadısına hüküm ki, Casus Kara Yakup bundan akdem [önce] *rafızî* [Alevî, Şiî] *ahzolunan fakir nam kimesne tarafından arzuhal getürüb Orta pare kazasına tâbi cemaatinden Veli Fakih nam kimesne (Kızıl)başdan geldüği zemanda otuz dört eden mücelled* [ciltli] *rafî kitapları getürüb benim yanımda emanet koyup badehu fevt oldukta* [sonra öldüğünde] *mezkûr Kara Yakub beni tutub habs eyleyüb lâkin zikrolunan kitaplar şimdiki halde benim yanımda olmıyub yine cemaati mezbureden* [adı geçen cemaatten] *Eğin Özi nam kışlada Selim Fakip nam kimesneye virüb oldahi Yunusa ve Kilâbiye virüb hâliyâ memleketi idlâl etmek* [girmek] *üzre oldukların haber vermeğin mezkûrlar ve zikrolunan kitaplar hafiyyeten* [gizlice] *ele getürilüb süddei saadetime* [yani padişaha] *arz olunmasın emir idüb buyurdum ki.... Fi 19 ramazan 984 (1576)."*[49]

Anlaşılan, bizde kitap toplatmanın temelli bir geçmişi var!

Osmanlı düzeninin devlet adamlarına ayrıntılı bir biçimde değinmiş bulunuyorum. Burada bir anımsatma olmak üzere, daha önce sözünü ettiğim **Rum Mehmet Paşa**nın, II. Mehmet döneminde Anadolu'da Karaman'a değin olan bölgede dayanılmaz bir zulüm yapmış olduğunu, bu zulümden söz ederken II. Mehmet'in Yunan topraklarını ele geçirmiş olmasına karşılık kendisinin de, *"Padişahın bizim vatanımız hakkında icra ettiği hasaretin intikamını Larende ülkesinde icraya muvaffak oldum"* dediğini,[50] öteki Anadolu halk eylemlerini incelemeye geçmeden önce, anmak yerinde olacak.

48) A. REFİK: ***On Altıncı Asırda...;*** s. 26.

49) a.y., s. 35-36. *Ahmet Refik*'in bu eserinde buna benzer daha birçok belge bulunmaktadır.

50) ***Kemal Paşa Zâde Tarihi***'nden nakleden: CEMAL BARDAKÇI: ***Anadolu İsyanları:*** İstanbul, 1940, s. 25.

5) CELALÎ EYLEMLERİ:
(a)
KARAYAZICI ABDÜLHALİM BEY
VE
DELİHASAN BEY
AYAKLANMALARI

I

Şahkulu ile başlayan halk eylemlerine yol açan temel nedenler toplumsal ve ekonomik koşullardan kaynaklanmış olmakla birlikte Kızılbaşlık/Alevîlik bunların ideolojik plandaki yankılarıydı. Ancak, toplumsal adaletsizliğin, bu ayaklanmalara karşın hafiflemesi şöyle dursun, Anadolu'yu daha da kasıp kavurması üzerine, Alevî ya da Sünnî olsun, Anadolu Türk halkının büyük çoğunluğu, Osmanlı Devletine ardı ardına başkaldırmıştır. Bu nitelikteki halk eylemlerinin ilki **Karayazıcı Abdülhalim Beyin** önderlik ettiği ve XVI. yüzyılın sonunda gelişen büyük **Celalî** ayaklanmasıdır.

Osmanlı Devletini oluşturan çeşitli uluslardan biri olarak Türk toplumu da kendi içinde, hiç kuşkusuz, sınıfsal ayrışıma uğramıştı. Ne var ki, Osmanlının Anadolu Türk halkını bazı ayrık durumlar dışında kitlesel bir bütünlük içinde ve belirtmeye çalıştığım biçimde görüp değerlendirmesi, onların da Osmanlı düzenine, beyleriyle halkıyla tek bir kitle olarak tepki göstermesi ile sonuçlanmıştır. Bu tepkisel ve kitlesel bütünlük bu dönem halk eylemlerinin bir yandan en güçlü yönünü oluştururken, bir yandan da çoğu kez de başarıya ulaşmalarını engellemiştir.

Karayazıcı Abdülhalim Bey ayaklanmasının bu açıdan niteliği ile ilgili olarak öne sürülen karşıt görüşler üzerinde durmak konuyu açıklığa kavuşturmakta yarar sağlayacaktır. Bu ayaklanmayı tümüyle **<millî>** bir eylem olarak nitelendiren ve konu üzerinde ayrıntılı bir inceleme yapmış bulunan **Hüseyin Hüsamettin**'in çizdiği tablo ve buna ilişkin değerlendirmesi şudur: Anadolu'da tüm tımarlar ve zeametler Türklere değil, fakat imparatorluğun yönetimini ele geçirmiş bulunan ve Türk soyu dışından gelenlere verilmekteydi. Hele vezirlik Türkler için sanki yasaklanmıştı. Türkler ancak uzak ve önemsiz vilayetlere beylerbeyi olabiliyorlardı. Divan-ü hümayunda bir tek Türk yoktu. İmparatorluk içinde Türkler için çeşitli iftiralar, yakışıksız öyküler, aşağılayıcı nitelendirmeler, "hezeyanlar" hep bu devşirmelerce uydurulmuştu. Osmanlı yöneticileri içinde Türkçe bilmeyenler bile vardı. Anadolu vilayet ve sancaklarınabeylerbeyi ve sancakbeyi olarak, hiç Türkçe bilmeyen, İslamiyetin temel koşullarından bile habersiz, devşirmeler

atanmıştı. Çünkü devşirme vezirler, kendi soy soplarını hemen beylerbeyi ve sancakbeyi yapıyorlardı. Bu gibi beylerbeyileri ve sancakbeyleri ülkeyi ancak mütesellimleri ile yönetebiliyorlardı. Bunların yaptıkları yolsuzluklar ise, halkta ayrıca tepki uyandırıyordu. Özellikle zaimler ve sipahiler çoğunlukla böyleydi. Oysa tımar ve zeamet Anadolu'da Türklere özgü bir dirlikti. Bu yöneticiler gözünde Türk halkı yalnızca **reaya** idi. Bunlar Türklere hakaret ediyorlar, aşağılıyorlardı. İşte, Anadolu Türk halkının ayaklanmasının nedenleri bunlardı. Hüseyin Hüsamettin'in kendi deyişiyle, *"Türkler, gayrıtürlere karşı isyan etmişler, ihtilâl bayrağını açmışlardı."*[1]

Bu görüşe tümüyle karşı çıkan Rus tarihçisi **Tveritinova,** ***Türkiye'de Karayazıcı Ve Kardeşi Deli Hasan*** adlı araştırmasında şu yargıya ulaşıyor: Her şeyden önce, Hüseyin Hüsamettin, Türkleri tek, sınıfsız bir ulus olarak tanımlarken, sınıfsal ayrışımın yerine ulus kavramını koymaktadır. Böyle bir konumun benimsenmesi olanaksız olduğu gibi, bu, Osmanlı tarihindeki tüm sınıf çatışmalarını yok saymak demektir.[2] Oysa, Türk askerî prestijinin düşüş nedenlerini, bir yandan XVI. yüzyıl Batı Avrupa devletlerinin kapitalist gelişmelerinde ve merkezîleşmelerinde, bir yandan da Osmanlı Devletinin temel gücünü oluşturan askerî-feodal düzenin iç bunalımında aramak gerekir.[3] Gerçekte, Karayazıcı Abdülhalim Bey ayaklanmasının temel nedenleri şunlardır:[4]

1) Osmanlı devlet ekonomisinin ve maliyesinin bozulması Osmanlı sultanına ait toprakların gelirlerinin büyük bölümünün mültezimlerin eline geçmesi;

2) XVI. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak tımar sisteminin bozulması, küçük çaptaki feodal beylerin yerini büyük feodal beylerle saray bürokratlarının alması;

3) Osmanlı Devletinin karşılaştığı ekonomik ve malî güçlüklerin yükünün hemen hemen tümüyle köylülerin sırtına binmesi, örneğin ölçüsüz vergiler ve bu vergilerin toplanmasındaki zulmün köylüyü sürekli olarak yoksullaştırması;

4) Osmanlı Devletinin giriştiği savaşlarda eskisi gibi ganimet alamaması ve bu durum karşısında devlet gelirlerinin azalması.

Hemen söyleyeyim ki, her iki görüş de aynı gerçeği değişik açılardan ele almaktadır. Ancak olayların gelişimini ve ayaklanmaya kimlerin katıldığını gördükten sonra Karayazıcı Abdülhalim Beyin önderlik ettiği bu eylemin nedenleri daha bir kolaylık ve açıklıkla anlaşılabilecektir.

II

Naima, Karayızıcı Abdülhalim'in *"evbaş-ı reayı kendine nefer edinip"*, başka bir deyişle, reayanın ayaktakımını çevresinde toplayıp başkaldırdığını,[5] **Peçevî** ise, onun *"eşkıyayı ve levendleri harekete geçirdiğini"*[6] yazmaktadır. O günleri olayların içinde

1) HÜSEYİN HÜSAMETTİN: C. III, s. 341-342.
2) A. S. TEVRİTİNOVA: ***Türkiye'de Karayazıcı Ve Kardeşi Deli Hasan İsyanı:*** Sovyetler Birliği İlimler Akademisi Şarkiyat Ens., Yay., Moskova, 1946, s. 13 (Konu ile ilgili bölümler bu çalışma için Yalçın Küçük tarafından saptanmış ve Ayşe Hacıhasanoğlu tarafından Rusçadan Türkçeye çevrilmiştir).
3) a.y., s. 23.
4) a.y., s. 49.
5) NAİMA: C. II, s. 534.
6) PEÇEVÎ: C. II, s. 404.

yaşamış olan **Kemahlı rahip Grigor** da Karayızıcı Abdülhalim'in adamlarının yoksulluğunu şu sözlerle belirtiyor:

"Asiler önceleri kendileri ve hayvanları için lâzım olan yiyecekten başka bir şey gasbetmiyor, talan ve tahribat yapmıyorlardı. Çorum'a gelerek kışlayan asiler fenalık yapmaktan ve savaşmaktan çekiniyorlardı. Bazı Bayburtlu Ermeni tacirlerin bize anlattıklarına göre, İstanbul'dan dönerlerken Azıcı'nın (Karayazıcı'nın) ve adamlarının önünden geçmişler, fakat onlar kendileri ile hiç konuşmamışlar, dilenciler gibi yolun üzerinde mendilleri sererek tatlılıkla sadaka istemişlerdir. Tüccarlar kendi rızaları ile kudretlerine göre bir şeyler vererek yola devam etmişlerdir. Asiler fena bir söz söylemek şöyle dursun, bilâkis teşekkür etmişlerdir."[7]

Gerçekten de, ayaklanan kitle içinde büyük çoğunluğu, her geçen günün biraz daha yoksullaştırdığı köylüler oluşturuyordu. Tarihlerde, ayaklananların birçoğunda ne üzerlerine doğru dürüst bir şey, ne binecekleri bir at, ne de ellerinde bir kılıç, hiçbir şey bulunmadığının belirtildiği görülmektedir. Bu eyleme ayrıca, köylülerin yanı sıra, göçebe aşiretler, ikinci derecedeki beyler ve Osmanlı ordusunu bırakmış, ordudan çıkarılmış ve kapusuz kalmış askerler de katılmıştı.[8] Ayaklanan kitle içinde *"azlolunan ümeranın kapularından açıkta kalan sekbanların"* özel bir yeri olduğu görülmektedir.[9] Bu sekbanlar da köylüdür. Ayrıca, eylemin önderleri arasında bulunan Karayazıcı'nın kardeşi-**Deli Hasan Bey,** Amasyalı **Deli Zülfikâr, Kalenderoğlu Mehmet, Karakaş Ahmet, Tekeli Mehmet,** Bağdatlı **Tavil Halil,** Tokatlı **Ağaçtan Piri, Kalındudak Mahmut, Köprülü Sarı Şaban, Hüseyinoğlu İshak** gibi kişilerin hemen tümü dirlikleri ellerinden alınmış olan sipahilerdi.[10] Bu durumu ile bu ayaklanma, tabanı yoksul köylüye ve göçebe aşiretlere dayanan ama önderliğini küçük çaptaki "bey"lerin ya da eski askerlerin (subayların) gerçekleştirdiği bir eylem görünümündeydi. Bu nedenle de, tabanı ile yöneticileri ve bu yöneticilere yakın kimseler arasında, pek kesin çizgilerle olmasa da, bir sınıfsal ayrışım bulunuyordu. Önemli olan, bu sınıfsal ayrışıma karşın başlangıçta bu kitlenin Osmanlı Devletine karşı yine de ortak eyleme girişmiş bulunmasının, ancak onların kitlesel olarak çıkarlarının devlet ile çatışmış olması ile açıklanabilecek bulunmasıdır.

Karayazıcı Abdülhalim Beye gelince, **Akdağ,** şu sanıyı yürütüyor: *"... Celâlî şefleri içinde en çok tanınmış olan bu kimse, öyle anlışılıyor ki, bir beyin <kapusunda> sekban yahut bölükbaşı olarak bulunuyordu. Sonra, o zaman Anadolu'da moda olduğu üzere, bölüğe geçerek, Altı-Bölük halkından oldu ve Şam yahut başka bir hudut kalesine muhafız olarak gitti. Celâlî fetreti başlayınca, Malatya taraflarına geldi. Celâlîler'e karşı her tarafta teşkil olunan gönüllü bölüklerden birisinin başına ağa oldu. Kapıkulluğu sıfatı dolayısıyle, ihtimal bu arada bir beyin kaymakamlığını kabul ederek, bey sefere gittiğinde, sancağının idaresini eline aldı ve pek çok maiyyet memurları gibi o da,*

7) H.D. ANDREASYAN: ***Bir Ermeni...***; s. 31.
8) A.S. TVERİTNOVA: s, 59, 71.
9) M. AKDAĞ: ***Celalî İsyanları...***; s. 191.
10) Y. ÖZTUNA: C. VIII, s. 94.

devriye bölüğü ile beraber, herhangi bir hâdiseyi bahane ederek Celâlî oldu."[11] Uzunçarşılı'ya göre de, Karayızıcı Aldülhalim Bey, önceleri beylerbeyiler yanında bazen sekbanlık, bazen de subaşılık yapmıştır. Ancak daha sonra Sıvas'a bağlı sancaklardan birinin mütesellimi olmuş, bu sancak, başka bir sancakbeyine verilip bu bey de kendi mütesellimini sancağa gönderince, Karayazıcı bu mütesellimi sancağa sokmamış, sancağa gelen sancakbeyine karşı köylülerle birleşerek çatışmaya girmiş, onu öldürmüş ve böylece Celâlî olmuştur.[12] **Hüseyin Hüsamettin** ise şu bilgiyi veriyor: *"Urfa dahilinde sâkin Kılıçlu aşireti eşrafından Ali'nin oğludur. Sekban bölüğünün yazıcısı olduğundan <Karayazıcı> demekle meşhur oldu. Kethüdası olduğu gayrıtürk beylerin ve paşaların tahrikâtı yüzünden başına topladığı adamları ile kıyam etmişti."*[13]

Karayazıcı Aldülhalim Beyin amacı neydi? Onun amacının *"Osmanoğullarının elini Anadolu'dan kesmek"* olduğunu, Mehmet adlı birine verdiği şu hükümden öğreniyoruz:

"Kayseriye sâkinlerinden işbu hâmil-i hükm-i şerif [bu hükmü taşıyan/bulunduran] *Mehmet nam kimesne, be-inâyetu'llahi teâlâ* [Allah'ın inayetiyle/yardımıyla] *münhezim* [hezimete uğrayan/yenilen] *serdar Hacı İbrahim Paşa muharebesinde bu cânibe kemâl-i ihlâs ile* [bu yana tam bir samimiyetle] *itaat etmekle cemî-i tekâlif ve rüsûmdan* [bütün vergilerden] *muaf eyledim* [bağışık tuttum] *ve eline bu hükm-i hümâyûnı virdüm* [verdim] *ve buyurdum ki: Dest-i Osmâniyân* [Osmanoğullarının eli] *bi'l-külliyye münkatı* [bütünüyle kesilmiş] *ve saltanat bilâ-niza* [tartışmasız olarak] *bana mukarrer ve makadder oldukta* [benim olduğunda] *tarafımdan tâyin olunan ümerâ* [emirler] *işbu hükm mucibince* [gereğince] *mezburı* [adı geçeni] *muaf ve müsellem tutup rüsûm ve tekâliften bir nesne teklif etmeyeler. Her kim bu hükme itaat etmezse cezası virülür. Ve bu hükm-i şerifi elinde ibkaa idüp* [daim kılıp] *mazmûn-ı hümâyûnı ile* [bu hümayuna göre] *amel eyleyeler* [iş göreler/davranalar]*; şöyle bileler. Harrer fî evâsıt-ı rebi'ü'l-evvel sene tis'a ve elf"* (24 Eylül 1600).[14]

Hammer bu belgeyi değerlendirirken, Osmanlı Devletinin kuruluşundan o güne değin Osmanlı sultanlarının hukukuna bu denli bir meydan okumanın görülmediğini belirtmektedir. Kuşkusuz, böylece, önemli bir gerçeğe değinmiş olmaktadır. Yine Hammer'e göre, *"İbrahim Paşa Kanije'yi ele geçirirken, devlet, Anadolu'yu kaybetmek tehlikesine maruz bulunmaktaydı."*[15]

III

Karayacı eylemi 1598 yazında patlak verdi. Bu sırada, önceleri Habeş beylerbeyi olan **Hüseyin Paşa,** bazı Celâlî önderlerinin Anadolu'da başlattıkları küçük çaplı yerel

11) ***Celâlî İsyanları;*** s. 193.
12) İ.H. UZUNÇARŞILI: ***Osmanlı Tarihi:*** C. III, s. 103.
13) HÜSEYİN HÜSAMETTİN: C. III, s. 348.
14) NAİMA: C. I, s. 239; HAMMER: C. IV, s. 274.
15) HAMMER: C. IV, s. 275.

ayaklanmaları soruşturmakla görevlendirilmişti.[16] Türk olan Hüseyin Paşa, huzursuzluğu gidermek için *"gayrıtürk sipahi kodamanlarını, yeniçeri azmanlarını ve bunlara dayanan ve halka zulmeden ayânlarını"*[17] cezalandırmak istedi. Ancak bu kişilerin İstanbul'u etkilemeleri üzerine Hüseyin Paşa görevden alınarak **Deli Zülfikâr Ağa** ile birlikte **Amasya** kalesinde tutuklandı. Bununla birlikte her ikisi de kaleden kaçmayı başardılar ve yer yer ayaklanmış bulunan Celalîlere katıldılar.[18] Bu sıralarda Karayazıcı da devlete karşı gelerek **Urfa**'da bulunuyordu, ancak henüz Osmanlı Devletinden bir tepki gelmemişti. Hüseyin Paşa, Urfa'da, Karayazıcı'ya, Mehmet Paşanın üzerlerine serdar olarak atandığını ve Urfa kalesinde birlikte savunmaya geçmelerini salık verdi.[19] Bir beylerbeyi olduğu için Hüseyin Paşanın bu davranışı, Osmanlı yönetimini kaygılandırarak daha kapsamlı bir tepki göstermelerine yok açtı.[20] Mehmet Paşa (Sinanpaşazade), Urfa'ya gelerek kaleyi kuşattı.[21] Daha önce adı geçen ve olayların çağdaşı Ermeni kaynağına göre:

"Azıcı [Karayacızı] *önce Urfa kalesinde bir buçuk sene kapandı. Padişah tarafından paşaların kumandasında olduğu halde kendisine karşı sevkedilen büyük kuvvetler uzun savaşlara rağmen kaleyi zaptedemediler. Askerler kalenin her tarafına lağımlar açtılarsa da, asiler geceleyin bunları iç taratan kapıyorlardı. Kaleyi zaptedemeyeceklerini gören askerler Azıcı'ya padişahtan kaçarak kendisine sığınmış olan bir paşa* [Hüseyin Paşa] *iade edildiği takdirde geri gideceklerini söyledilerse de, Azıcı önce buna razı olmadı, fakat açlıktan son derece sıkılan halkın ısrarı üzerine istenilen adamı iple kaleden aşağı sarkıttı, askerler de onu alarak uzaklaştılar. Böylelikle bir zaman için savaş durmuş oldu. Azıcı bu vakadan sonra padişahın daha büyük bir ordu sevkedeceğinden, şehrin açlıktan kırılacağından korkarak kendiliğinden dışarı çıktı ve bütün askerleri ile beraber başka bir yere gitti."*[22]

Böylece Mehmet Paşaya teslim edilen Hüseyin Paşa[23] İstanbul'a getirildi, divanda el ve ayakları kırıldıktan sonra bir beygir üzerinde sokaklarda dolaştırıldı, en sonunda **Odun Kapısı**nda çengele asıldı.[24]

Naima, bu kuşatma sırasında Karayazıcı Abdülhalim Bey ve adamlarının büyük sıkıntı çektiklerini, hatta atacak kurşunları kalmadığı için kuruşları erittiklerini, tüfeklerinde bunları kullandıklarını yazmaktadır.[25] Bu kuşatmada, kent halkının ve kendi adamlarının artık dayanamayacağını gören Karayazıcı, gerçekte aman dilemek zorunda kalmıştır. Mehmet Paşa, bu sefere büyük bir özenle hazırlanmış ve güçlü bir ordu dü-

16) NAİMA: C. I, s. 239.
17) HÜSEYİN HÜSAMETTİN: C. III, s. 344.
18) a.y., s. 354.
19) Y. ÖZTUNA: C. VIII, s. 95.
20) M. AKDAĞ: ***Celâlî İsyanları***, s. 196'da bu yargıyı *"belki"* kaydı ile belirtmektedir.
21) Y. ÖZTUNA: C. VIII, s. 95.
22) H. ANDREASYAN: ***Bir Ermeni...***; s. 31; kuşatmaya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. M. AKDAĞ: ***Celâlî İsyanları***; s. 198-199,
23) *Akdağ*, Hüseyin Paşanın böylece Osmanlıya teslim edilmesini şöyle yorumlamaktadır: *"Celalîler, kendilerine yabancı geldiği anlaşılan <Celâlî Fetreti>nin bu yeğane paşasını, Urfa kalesinde muhasaraolundukları vakit, hükümete teslim etmekten çekinmediler."* ***Celâlî İsyanları***; s. 196). Hüseyin Hüsamettin ise, *"Hüseyin Paşa gayet akîl* (akıllı), *müdebbir* (tedbirli), *nüfuzlu bir zat idi. Bunun erbab-ı ihtilal içinde vücudu* (ihtilalciler arasında bulunması) *Babıâlice ne kadar muzır telâkki ediliyorsa, ihtilâlcilerin başı olan Abdülhalim için de o kadar muzırdı. Çünkü riyaset* (başkanlık/önderlik), *Hüseyin Paşa'ya intikal edecekti"* demektedir (C. III, s. 347).
24) NAİMA: C. I, s. 239-240.
25) a.y., s. 239.

zenlemiş bulunuyordu. Öte yandan, Celalîler ile hiçbir ilişkisi olmasın ve tümüyle kendisine bağlı bulunsun diye de Anadolu'dan hiç asker yazdırmamıştı.[26]

Urfa kuşatması bu koşullar altında sona erdi. Karayazıcı'ya önce Amasya, sonra da Çorum sancağı verildi.[27] Bununla birlikte, Mehmet Paşa, bahar geldiğinde Karayazıcı'yı ortadan kaldırmak amacı ile hazırlanmaya başladı.[28] Ancak **Şeyhülislam Sunullah Efendi**nin yeğeni olan Çorum kadısı **Çelebi Kadı,** Şeyhülislama mektuplar yazarak, gerçekte, Mehmet Paşanın halka zulmettiğini, devlet otoritesini tanımadığını, devlet görevlerini rüşvetle dağıttığını, halktan kendisi için zorla mal ve para topladığını, Karayazıcı'nın ise kimseye bir kötülüğünün dokunmadığını bildiriyordu. Bunun üzerine Mehmet Paşa görevden alındı.[29]

Karayazıcı Abdülhalim Bey, Çorum'da Osmanlı düzenine uymadı. Çevresindekilerden geçim olanaklarını yitirmiş bulunanlardan bir bölümü de halktan zorla mal ve para toplamaya başlamıştı. Bu kere, **Bağdat** Valisi **Sokulluzâde Hasan Paşa,** Celalîler üzerine serdar oldu. Hasan Paşa da , askerlerini çoğunlukla güneydeki *Kürt* ve *Araplar*dan düzenledi. Bu bölge aşiret beylerininyanı sıra Hasan Paşanın ordusuna katılmak üzere İstanbul'dan eski *Halep* Valisi *Hacı İbraühim Paşa* gönderildi. Fakat Hacı İbrahim Paşa, Hasan Paşanın ordusu ile birleşmeden **Kayseri** yöresinde Karayazıcı ile savaşmaya kalkıştı ve yenildi. **Göksün**'a doğru göçen Karayacızı, Hasan Paşa ile karşılaştığında ordusu bozuldu, büyük kayıplar verdi. Önce **Sıvas**'a, oradan da **Canik Dağları**na çekildi. Karayazıcı, o kış bu bölgede eceliyle öldü.[30] **Peçevî**'nin yazdığına göre; Karayazıcı'nın kethüdası **Şahverdi,** daha sonraları Osmanlı hizmetine girmiş ve Karayazıcı'nın cesedinin kendi adamlarınca kırk elli parçaya bölünüp bunun her parçasının ayrı bir yere gömüldüğünü ve bunun da nedeninin, Osmanlılar onun cesedini bulurlarsa, cesedin hakarete uğramasını önlemek olduğunu anlatmıştır.[31]

IV

Karayazıcı Abdülhalim Beyin ölümü üzerine yerine kardeşi **Deli Hasan Bey** geçti. Deli Hasan, ilk iş olarak **Tokat**'ta bulunan **Hasan Paşa** üzerine yürüdü. Yardımcı

26) M. AKDAĞ: ***Celâlî İsyanları;*** s. 197-198.
27) NAİMA: C. I, s. 239.
28) M. AKDAĞ: ***Celâlî İsyanları;*** s. 199.
29) PEÇEVÎ: C. II, s. 404. **Akdağ**: *"Bazı vekaylnâmelerin iddialarına göre, bu kadı amcası* (Şeyhülislam Sunullah Efendi) *namına Yazıcı'dan 30 bin altın rüşvet almıştı"* demekte ve bu savın yer aldığı kaynaklar olarak ***Hasanbeyzâde;*** Nuruosmaniye yazması, Nr 3134, yaprak 545; Kâtip Çelebi: ***Fezleke,*** C. I. s. 186 ve Solakzâde Tarihi, s. 662, 674'ü göstermektedir ***(Celâlî isyanları:*** s. 199 ve s. 199 n. 5). Naîm ise aytıca *"Sıvas Beylerbeyisi Mahmut Paşa da sefer için İstanbül'a geldiğinde <Mezbur şaki* (Karayazıcı) *itaat etmiştir. Minba'ad* (artık/bundan sonra) *tesattan el çekmiştir. Mücerret* (sadece) *Sinanpaşazâde'nln taaddisinden* (saldırısından/zulmünden) *korunmak için bir derbende tahassun etmiştir* (kapanmıştır/sığınmıştır). *Büyük işlerde kullanmaya lâyık kimsedir> deyu Şeyhülislâma ve kaymakama söylemiştir"* demektedir (C. I, s. 240).
30) PEÇEVÎ: C. II, s. 404; M. AKDAĞ: ***Celâlî İsyanları;*** s. 199-200. Buna karşılık, Hüseyin Hüsamettin, Karayazıcı'nın eylemin öteki önderlerini tanımamaya başladığı, ayaklanmayı asıl amacından saptırarak kendi kişisel egemenliğini kurmak istediği için kendi aralarında çıkan bir çatışmada öldürüldüğünü öne sürmektedir (C. III, s. 351).
31) NAİMA: C. I, s. 305; PEÇEVÎ: C. II, s. 404.

kuvvetleri henüz gelmemiş olduğu için, Hasan Paşa, Tokat kalesine kapandı, Deli Hasan ise kaleyi kuşattı. Kuşatma sırasında Hasan Paşa, kalede her gün aynı saatte dinlenmek için aynı yerde oturmaya başlamıştı. **Naima**'nın deyişiyle, *"kaleden bir Türk bedbaht"*ın[32] Celalîler'e gelerek bu durumu anlatması üzerine, Hasan Paşa yine aynı saatte aynı yerde otururken tüfekle vurularak öldürüldü.[33] Tokat kalesi ele geçirildi. Hasan Paşanın **Bağdat**'tan gelen kervanı da Celalîlerin eline düştü. **Peçevî**'nin yazdığına göre **Şahverdi** bu olayı ona şöyle anlatmış:

"Hazinesinde bulunan kıymetli mücevherleri, altınla işlenmiş kıymetli takımları eşkıyanın ileri gelenlerine, çuha kumaş ve kadife gibi kumaşları kılıcı ölçü ederek ve paraları da değirmi kalkanlar içinde bölerek dağıttılar. Amma haremine dokunulmamaması için muhafazasına adamlar koydular. Bir kimse o tarafa bakamadı. Onun altın ve daha birçok başka süslerine de kimse el uzatmadı. Sonra haremine adamlar kattılar. Divriği ve Arapgir kalesine gönderdiler."[34]

Deli Hasan ve adamları Tokat'tan sonra **Sıvas** yöresine doğru ilerlediler, buraları ve kenti yağmaladılar.[35] Bu sırada ayaklananların sayısı 30.000'i aşmış bulunuyordu.[36] Bundan sonra **Çorum** üzerinden **Ankara**'ya gelen Deli Hasan'a Ankaralılar 80.000 kuruş vererek kentin yağmalanmasını önlediler.[37] Sayıları gittikçe artan Celalîler artık bütün Anadolu'ya yayılmış bulunuyorlardı. Ne var ki, Celalî eylemlerinin bütün Anadolu'ya sardığı bu sıralarda Deli Hasan, biraz önce adı geçen Şahverdi adlı kethüdayı İstanbul'a yolladı, bağışlanmasını ve kendisine beylik verilmesini istedi. Deli Hasan'ın bu isteği kabul edildi ve ona **Bosna Beylerbeyiliği** bazı arkadaşlarına da sancakbeylikleri verildi ve 400 bölükbaşısı da Altı-Bölük Sipahiliğine alındılar.[38] Deli Hasan 10.000 adamı ile atandığı yere gitti ve orada savaşa katıldı. Bununla birlikte,, birçok Celalî önderi, Anadolu'da kalarak artık nitelik değiştirmeye başlamış bulunan eylemlerini sürdürdüler.[39]

V

Karayazıcı Abdülhalim Bey ile başlayan bu eylem, siyasal amaçlı ve düzenli bir biçimde gelişirken giderek amacından sapmış ve siyasal niteliğini yitirmiştir. Özellikle Karayazıcı'nın ölümünden sonra bu durum belirgin bir nitelik almıştır. Hele, Deli

32) NAİMA: C. I, s. 305,.
33) Bir devşirme olan Hasan Paşanın huylarına Üçüncü Bölüm 1/IV'te değinilmişti.
34) PEÇEVÎ: C. II, s. 404.
35) Sıvas'ta Celalîlerin büyük çaplı bir kıyım yaptıklarını belirten *Rahip Grigor*, ruznamesinde, Deli Hasan'ın adamlarının kadınlara ve kızlara karşı tutumunu şöyle anlatıyor: *"Onlar kendilerine verilen şiddetli emre uyarak hiçbir kız çocuğuna ve kadına el sürmüyorlar, yalnız erkek çocukları topluyorlardı. Bundan istifade ederek kız gibi giydirmek suretiyle birçok çocuk kurtarılmıştır. Şehirde Kızılırmak kıyısında bir ay kadar oturan asiler, yanlarında dolaşan ve kırıntıları ile karınlarını doyuran kızlara hiç dokunmuyorlardı"* (s. 32).
36) M. AKDAĞ: ***Celâlî İsyanları***; s. 211.
37) a.y., s. 40.
38) PEÇEVÎ : C. II, s. 413. Deli Hasan'ın bu kararının İstanbul'da sipahilerin ayaklanmaları ve veziriazam değişikliği ile ilgisi için bkz. M. AKDAĞ: ***Celâlî İsyanları***; s. 213-214.
39) Bkz. M. AKDAĞ: ***Celâlî İsyanları***; s. 214, 215 vd.

Hasan'ın devletten yana geçmesi üzerine Anadolu'da kalan birtakım Celalî kümeleri birer çete durumuna dönüşmüştür.

Bu gelişimi gerçek yönüyle açıklayabilmek için, önce şu nokta iyice belirtilmelidir: Hükümet güçleri ile giderek amaçlarından sapmış Celalî topluluklarının davranışları arasında hemen hemen hiçbir başkalık yoktur. **Prof. Dr. Akdağ**'ın deyişiyle, *"sancakbeylerinin veya beylerbeylerinin, aynı suretle, büyük sekban kitleleriyle, reaya üzerine çıkarak, muhtelif bahaneler altında, sekbanların geçim zaruretleri için soyguna kalkmaları, bu resmî hüviyet sahibi sekban şeflerinin hangisinin Celalî, hangisinin devlet kanunlarına sadakati muhafaza eden bir hükümet adamı olarak kabul edileceği düşüncesini çok defa güçleştiriyor."*[40] Öte yandan, Deli Hasan, Osmanlı Devleti ordusunda görev aldıktan sonra **Avusturyalılar** ile yapılan savaşta 6.000 Celalî'nin kahramanca dövüşerek ölmesi ya da Osmanlı ordusu ile birlikte İran savaşlarına katılan Celalîlerin gösterdikleri kahramanlıkları karşısında bu çelişkili tutumun açıklaması yine **Akdağ**'ın şu sözleri ile özetlenebilir: *"Burada ehemmiyetle üzerinde durulacak mesele... Celalî levendlerinin, Anadolu'daki tahripkâr ve gaddar ruhlariyle düşman karşısındaki kahramanlıklarının birbiriyle tezat teşkil etmekte olduğudur. Bu hâdise ancak Anadolu'nun iktisadî sefaleti ile izah olunabilir."*[41]

Gerçekte, bu eylemlere katılanların büyük çoğunluğu yoksul köylülerdi. Ancak, değinildiği gibi, eylemin yöneticileri ile tabanını oluşturan kitlenin çıkarları arasında aykırılıklar bulunuyordu. Deli Hasan'ın Bosna Beylerbeyiliğini kabul edip herşeyi yüzüstü bırakıp gitmesi ya da dirliklerinin kesilmesi yüzünden ayaklanmaya katılmış olan kesimin sonuç olarak kendilerinin yeniden Osmanlı çevrelerine alınmalarını sağlamış olmaları da, onlar açısından bir bakıma amaçlarına ulaşmış oldukları biçiminde değerlendirilebilir.[42] Başka bir deyişle, Osmanlının Anadolu'ya karşı izlediği tutum ve baskı üzerine Anadolu halkı tek bir kitle olarak buna tepki göstermiş, ancak Osmanlı Devleti yöneticilerinin bu baskıyı ayaklanmanın kimi önderleri üzerinden kaldırmaları ve onları yeniden kendi içlerine almaları karşısında, ayaklanma, önce amacından sapmış sonuçta da başarısızlıkla noktalanmıştır. **Tveritinova** da incelenmesinin sonunda yaklaşık olarak bu yargıya varmaktadır ki, Osmanlı Devletinin etnik yapılanışını gözden uzak tutmamak koşulu ile, bu yargının gerçeği yansıttığını belirtmek gerekir.

Bu nedenlerle, **Akdağ**'ın *"Celalî isyanları, kadronun yüzde doksan beşi levend olması itibarı ile, tam bir köylü isyanı olduğu halde, gaye cihetinden düşünülünce, bu harekete asla bir köylü haraketi denemez.... Bu bakımdan Rus müellifinin* [Tveritivona'nın] *bu hareketleri bir köylü isyanı sayması tamamiyle hatalıdır"*[43] yargısına katılmak olanaksızdır. Gerçekten de, bu yargısı içinde bile Akdağ, ayaklananların yüzde doskan beşinin köylü olduğunu kendisi açıkça söylemektedir. Ne denli kötü ekonomik ve siyasal

40) a.y., s. 201.
41) a.y., s. 215.
42) A.S. TVERİTİNOVA: s. 78.
43) M. AKDAĞ: ***Celâlî İsyanları***: s. 250.

koşullar altında yaşamlarını sürdürmeye çalıştığını gördüğümüz Anadolu köylüsünün tabanını oluşturduğu bu eylemlerin, köylü ayaklanmaları olmadığı, bu büyük kitlenin amaçsız olarak devlete başkaldırdığı öne sürülemez. Bu eylemler, Osmanlı Devletinin Anadolu'da geçerli kıldığı düzene karşı olduğuna göre, ayaklanan kitlenin, bu düzenle çatışan, onun yükü altında ezilen halk olduğu da açıktır. Ayaklanmanın önderleri ise **genellikle** Osmanlı düzeni içinde yer alırken bunun dışına itilen, ancak sonradan yeniden şu ya da bu biçimde düzen içine alınan kişilerdir. Bu nedenle, bir dönem için önder kadro ile köylüler aynı safta yer almış ancak bu kadro bir süre sonra bu saftan soyutlanmış bulunmaktadır.

(b)

KALENDEROĞLU VE CANBULADOĞLU AYAKLANMALARI

I

Deli Hasan Beyin 1603 yılında sahneden çekilmesiyle Anadolu'daki kaynaşma son bulmadı, çünkü ayaklanmalara yol açan nedenler halk açısından yine olduğu gibi ortada duruyordu. Ne ki, bu kez birtakım ve önemsiz Celalî önderlerinin çevresinde toplanan küçük çaplı kümeler olarak Anadolu'da dolaşılıyordu. Bununla birlikte, bilinçsiz ve örgütsüz olsalar da Osmanlı Devletinin Anadolu'daki egemenliğini sarsmakta idiler. Ancak bu arada gelişen **Kalenderoğlu** ayaklanması ise bu çizginin dışına çıkan ve siyasal amaç taşıyan bir eylem oldu.

Kalenderoğlu'na göre Osmanoğulları **"mütegallibe"** [zorba] idi ve Anadolu'dan ellerini çekmeliydiler. Halka ihanet etmişlerdi. Bu nedenle de, ta Üsküdar'a kadar olan topraklardan Osmanlılar atılmadıkça, sonuçta ölümde olsa, savaşmak gerekiyordu. Kalenderoğlu'nun bu düşüncelerini, onun Osmanlıya karşı duyduğu nefreti belgeleyen bir mektubu bulunuyor elimizde. Kalenderoğlu, yine bir Celalî önderi olan **Muslu Çavuşa** yazdığı mektupta şöyle diyordu:

"... Fitneengiz [fitne çıkaran] *ve ahidşiken* [sözünde durmayan] *Osmanyan, mütegallibe olmakla, gururları kemale erip cevr-ü cefayı* [haksızlığı ve zulmü] *pişe kılmakla* [huy edinmekle] *tâatlarından yüz çevirip* [itaat etmekten vazgeçip] *izhar-ı hülûs* [samimiyet göstermeği] *terk eyledikten sonra, ganâyim-i bî-şümar ile* [sayısız ganimet ile] *döndük. Cemiyettimiz yevmen feyevmen* [günden güne] *ziyade olup, Konya şehrine geldiğimizde Karaman beylerbeyisi Deli Zülfikâr Paşa anda mevcut bulunup kaleye kapandı. Üzerine varılıp etraf ve eknaf* [çevresi] *yağma olundu. Badehu* [sonra] *göçüp, Karaman'a nüzul eyledik* [indik].

Bu âne gelince [bugüne/bu ana kadar] *Al-i Osman tarafından min vech kat'i ümit eylemeyip* [umut kesilmeyip] *serkeşlik olunmazdı. Canpolatoğlu vak'asından sonra min ba'd* [artık/bundan sonra] *can tende oldukça serfüru eylemek* [baş eğmek] *yoktur. Hak Teâlâ muin* [yardımcı] *olursa yanımızda olan bî-şümar* [sayısız] *kârgüzar* [becerikli] *dilâverle* [yiğitle] *ol koca fertutu* [bunağı/Kuyucu Murat Paşa'yı] *bertaraf eyleyip, Üsküdar'dan berisini Osmanluya feragat ettirmek vardır. Eğer fırsat Kocanın olursa* [Murat Paşa galip gelirse], *hod bizim ettiğimiz işler dillerde destan olduğu hemen bize kâfidir."*[44]

44) NAİMA: C. II, s. 562.

Kalenderoğlu'nun amacının ne olduğunu açıkça belgeleyen bu mektup, aynı zamanda onun bir **ideal** uğruna eyleme girişti̇ğini dė kanıtlıyor. O, başarısızlığa uğrasa da, *"ektikleri ihtilal tohumlarının bir gün gelip filizlenecekleri"*[45] inancındadır.

II

Kalenderoğlu Piri ve **Kalenderoğlu Mehmet** olarak da anılan Kalenderoğlu, **Ankara**'nın **Murtazaâbat** ilçesinin **Yassıviran** köyündedi. 1592'de yanına toplanan 80 kişi ile birlikte düzene karşı gelmiş, "şekavet"e başlamıştı. Bir ara devletçe bağışlanan Kalenderoğlu, bazı beylerbeyilerine ve sancakbeylerine çavuşluk, kethüdalık ve müteşellimlik yapmış, daha önce de Karayazıcı Abdülhalim Beyin yanında çalışmış bulunuyordu. Ancak, **Cigalizade Sinan Paşa**nın kendisine verdiği sancakbeyliğini elinde tutamayınca 1604'te bir kez daha isyan bayrağını açtı.[46]

1606'da veziriazamlığa getirilen **Kuyucu Murat Paşa,** Celalîler üzerine sefere çıkmış, Anadolu'ya gelmişti. Kalenderoğlu'nun **Saruhan**'da (Manisa'da) bulunduğu duyulunca, Murat Paşa, Anadolu beylerbeyi **Hüseyin Paşa**yı onun üzerine gönderdi. **Nif** yöresinde yapılan savaşta Hüseyin Paşa ve Saruhan bölgesi tümüyle Kalenderoğlu'nun eline geçti.[47] Saruhan âyân ve eşrafı Kalenderoğlu'nun kenti yağmalamaması için ona 44 yük akçe vermeği kabul etti.[48]

Kuyucu Murat Paşa, bu sırada Canbuladoğlu ayaklanmasının bastırılmasına öncelik tanımış, onun üzerine giderken Kalenderoğlu ile anlaşmayı ve böylelikle de ordusunun gerisinin güvenliğini sağlamayı yeğlemişti. Bu nedenle, Kalenderoğlu'na **Ankara** sancakbeyliği verildi. Kalenderoğlu, Ankara'ya geldi. Fakat Ankara Kadısı **Vildanzâde Mevlâna Ahmet Efendi**nin önayak olması ile Ankaralılar, Kalenderoğlu ve adamlarından çekindikleri için onu kaleye sokmadılar. Kadı Efendi, Kalenderoğlu'na, kenti yağmalayacaklarından Ankaralıların kuşkulandıklarını, onun için kente almayacaklarını, fakat Kuyucu Murat Paşa Kalenderoğlu'nu yanına sefere çağırdığı için gerekli silah ve cephaneyi verebileceklerini bildirdi. Kalenderoğlu bu duruma ses çıkarmadı, adamlarından 30 kişiyi bu silah ve cephaneyi alıp getirmeleri için Kadı Efendi ile birlikte gönderdi. Fakat Kadı Efendinin önceden hazırladığı plan gereğince Kalenderoğlu'nun adamları kale içinde çeşitli evlere ayrı ayrı, konuk olarak yerleştirildiler; geceleyin kadının buyruğu üzerine de bu Celalîler bulundukları evlerde ansızın öldürüldüler.[49]

45) C. BARDAKÇI: ***Anadolu İsyanları;*** s. 45.

46) M. ÇAĞATAY ULUÇAY: ***Saruhan'da Eşkıyalık Ve Halk Hareketleri (XVII. Asırda);*** İstanbul, 1944, s. 12; İ. H. UZUNÇARŞILI: ***Osmanlı Tarihi;*** C. III, Bölüm I, s. 110; ayrıca bkz. NAİMA: C. II, s. 535.

47) NAİMA: C. II, s. 540; Ç. ULUÇAY: ***Saruhan'da.... XVII. Asırda;*** s. 14-15.

48) Ç. ULUÇAY: ***Saruhan'da... XVII. Asırda;*** s. 15.

49) NAİMA: C. II, s. 522-544. **Naima,** Ankara kalesine alınan Celâîlerin önderinin bir gence sarkıntılıkta bulunduğunu, bunun üzerine halkın o Celâîyi öldürmek istediğini ve olayın bu nedenle geliştiğini yazmaktadır. Ancak, Naima'nın yine kendisi, Kadı Efendinin *"hüsn-ü tedbir ile (iyi önlem ile) şeytandan ileri olan Kalenderoğlu gibi haramzâdeye hile ve hab-ı hargûş (tavşan uykusu) verip (yani, kandırıp), ol dahi adamlarından birini otuz miktar eşkıya ile"* gönderdiğini belirtmektedir (a.y., C. II, s. 543-544).

Kadı Efendi, durumu bir mektupla Kuyucu Murat Paşaya bildirdi. Murat Paşa da kadıya gönderdiği yanıtta, Kalenderoğlu üzerine asker gönderdiğini, onu birkaç gün daha aldatıp oyalamasını buyuruyordu. Murat Paşanın mektubunu getiren kişi Kalenderoğlu'nca yakalandı, kendisini hem Kuyucu Murat Paşanın, hem de Kadı Efendinin tam Osmanlıya yakışır biçimde aldatmış olduklarını anladı. Bunun üzerine Kalenderoğlu, Ankara'yı kuşattı. Ancak, bir Osmanlı ordusunun yaklaştığını duyunca kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı.[50]

Kuyucu Murat Paşanın güney illerinde bulunmasından yararlanan Kalenderoğlu, bu kez **Bursa** önlerine geldi, kenti kuşattı. Kentin dış mahalleleri ele geçirildi ise de kale alınamıyordu. Hükümet, **Nakkaş Hasan Paşa**yı denizden, **Yusuf Paşa**yı da karadan Bursa'nın yardımına gönderdi. Kalenderoğlu yine çekilmek zorunda kaldı. Çekilirken, Osmanlı ordusu içinde bulunan Silistre sancakbeyi **Dalkılıç Mimar Ahmet Paşa** kuvvetlerini **Manyas**'ta yendi, Ahmet Paşa da öldürüldü.

Kuyucu Murat Paşa ise, güneydeki ayaklanmaları denetim altına almış ve Kalenderoğlu üzerine, **Araplar**dan topladığı askerlerden, yeniçerilerden oluşan ordusu ile ilerlemeye başlamıştı. **Göksu** yöresinde Celalîler, Osmanlılar ile karşılaştı. Bu kez Kalenderoğlu başarılı olamadı, isyancılar yenik düştü (5 Ağustos 1608). Kalenderoğlu ve adamlarından sağ kalabilenler, Anadolu'yu bırakarak İran topraklarına sığındılar.[51]

Naima'nın dediğine göre, bu savaşta Kalenderoğlu ve adamları, *"can ve baştan geçmişler"*cesine savaşmışlardı.[52]

III

Eğri Seferi sırasında Avusturyalılar ile 1597'de **Haçova** Meydan Savaşında önce bozulan Osmanlı ordusu, savaşın sonuna doğru toparlanmış ve Avusturyalıları yenilgiye uğratmıştı. Osmanlı ordusu bozguna uğradığında kaçanlar arasında **Cigalazade Sinan Paşa** da bulunuyordu. Asıl adı **Eskipion** olan Sinan Paşanın babası, **Ceneviz** kaptanlarından **Cicala** idi. Bir deniz savaşında Cenevizli Cicala, oğlu Eskipion ile birlikte **Piyale Paşa**ya tutsak düşmüş, Eskipion, Osmanlılarca adı Sinan'a çevrilerek Osmanlı usulünde yetiştirilmişti. Eskipion/Sinan, kaptanıderyalığa kadar yükselmiş bulunuyordu.[53] İşte bu Cigalazade Sinan Paşa, savaşın hemen bitiminde herkesten önce padişahın yanına gidip **Naima**'nın deyişiyle, *"<Bu fetih ve zafere kulunuz sebep oldum> deyu iftihar yollu birçok lâf ve güzaf edip, Hoca Sadddedin Efendi ile Gazanfer Ağa dahi <Eğer isteklerine müsaade olunursa sadrâzamlığa lâyıktır> deyi imdat* [yardım] *etmeleriyle, kendüye sadrâzamlık mührü verildi."*[54]

---

50) a.y., C. II, s. 544-545.
51) NAİMA: C. II, s. 563-566.
52) a.y., Ç. II, s. 565.
53) CEMAL BARDAKÇI: ***Devşirmelerle Sığıntılardan Ve Mütegallibeden Neler Çektik?***; Bolu, 1942, s. 36.
54) NAİMA: C. I., s. 168.

Cigalazade Sinan Paşa, gerçekte kendisi savaştan kaçmış olmasına karşın, savaştan kaçtıkları bahanesiyle bu durumunu bilenleri öldürmeye başladı. Öldürülen Türk sancakbeylerinin malvarlıklarına el konuyor, devşirmelere veriliyordu. Anadolu'da Celalî olarak ortaya çıkacak "beyler"in çoğunluğunu Sinan Paşadan kaçıp kurtulabilenler oluşturuyordu.[55] Karayazıcı ve Kalenderoğlu ayaklanmalarına katılan "beyler"in büyük bir bölümü bunlardı.[56]

Daha sonra sadrazamlıktan azledilen Sinan Paşa İran seferine serdar olarak atandı. Tutumunu sürdüren ve Anadolu'da dirlikleri kesen Sinan Paşa, ayrıca **Halep** valisi **Canbuladoğlu Hüseyin Paşa**yı nedensiz olarak öldürttü.[57] Bunun üzerine Hüseyin Paşanın yeğeni **Ali Paşa** ayaklandı. **Candbuladoğlu Ayaklanması** olarak adlandırılan bu eylem, kısa zamanda gelişerek Anadolu'nun güneyini kapladı.

Celalîler üzerine serdar bulunan Kuyucu Murat Paşa, Canbuladoğlu ayaklanmasını bastırmak için büyük kuvvetle güneye yöneldi. Canbuladoğlu'nun 20.000 atlı ve 20.000 de yaya askeri bulunuyordu.[58] Murat Paşa ile Canbuladoğlu Ali Paşanın orduları **Oruç Ovası**nda karşılaştı. Canbuladoğlu tutunamadı, yenildi. Murat Paşa, büyük bir kıyıma girişerek 26.000 kişinin başını kestirdi, bu başlar bir yere yığılarak bunlardan bir tepe yapıldı (1607).[59] Bu arada Canbuladoğlu Ali Paşa 2.000 kişi ile kaçabilmişti. Ali Paşa, Kalenderoğlu'na katıldı. Fakat, Kalenderoğlu ile anlaşamadığı için bir gece adamlarını da bırakarak kaçtı, **İstanbul**'a gitti, padişahtan bağışlanmasını istedi. İsteği kabul edilen Paşa, **Temeşvar**'a beylerbeyi olarak atandı ama orada bir yıl sonra, 1608'de, öldürüldü.[60]

55) NAİMA: C. I, s. 170-171; C. BARDAKÇI: ***Devşirmelerle...;*** s. 38-39.
56) Ç. ULUÇAY: ***Saruhan'da... XVII. Asırda;*** s. 11.
57) NAMİA: C. II, s. 538.
58) MEHMET TEKİN: ***Hatay Tarihi;*** Antakya, 1993, s. 57.
59) NAİMA: C. II, s. 546-548.
60) Ç. ULUÇAY: ***Saruhan'da... XVII. Asırda;*** s. 18.

(c)

CENNETOĞLU, KARA HAYDAROĞLU, KATIRCIOĞLU VE GÜRCÜ ABDÜNNEBİ AYAKLANMALARI

I

Naima'ya göre, **Cennetoğlu:**

"Karesi sancağı hududunda reayı muhafaza bahanesiyle meydana çıkıp ve zamanla kuvvet bulup, itaatten çıkıp Kazdağı ve ol havali Türklerinden pek çok ırgat toplayıp fesada başladığından, ortadan kaldırılması icap etmişti."[61]

Koyu bir Osmanlı olan Naima'nın şu birkaç satırından bile, bu eyleme girişinlerin yoksul Türk köylüsü olduğu, Cennetoğlu'nun köylüleri korumak, haklarını aramak amacı ile onların başına geçip ayaklandığı anlaşılmaktadır. Gerçekte, halk artık kendiliğinden bir araya gelip toplantılar yaparak Osmanlı yöneticilerinin zulmünden nasıl kurtulabileceklerini görüşüp tartışmaya başlamıştı. Bu toplantılar sonunda da zulmedenlere karşı ortak bir direnişe geçilmesine karar verilmiş bulunuyordu. Bu noktaya gelmiş olan bu toplulukların başına Cennetoğlu geçti.[62]

Bazı Osmanlı belgelerinde **Cennetkarıoğlu** adı ile de anılan Cennetoğlu, **Cennet** adında Belgeli bir kadının oğludur. Cennetoğlu, tımarlı bir sipahi idi. Ancak, halk arasına karışarak, bu direnişlerinde onlarla birlikte olacağını, fakat halkın da kendisini tam anlamı ile desteklemeleri gerektiğini bildirdi. Halk da andiçerek söz verdi.[63] Bunun üzerine, Cennetoğlu, bir ordu düzenlemek amacı ile, bulunduğu yöredeki gerek halk, gerekse âyân ve eşraftan "sekban akçesi" adı altında vergi topladı, ilk ağızda, 1.000 yaya ve 1.000 atlıdan oluşan bir güç topladı. Bazı Celalîler de ona katıldılar. Cennetoğlu, üzerlerine gönderilen ilk Osmanlı birliğini **Tire**'de bozguna uğrattı ve **Bursa, Saruhan** ve **İzmir** yörelerinde egemen oldu.[64]

---

61) NAİMA: C. II, s. 912-913.

62) Ç. ULUÇAY: ***Saruhan'da,... XVII. Asırda***; s. 31.

63) a.y., s. 32. Uluçay, aynı yerde, şu gerçeğin altını çiziyor: *"Cennetoğlu hakkında yazılan bütün ferman ve hükümler incelenecek olursa, hemen hepsinde de, Cennetoğlu'nun halkı kandırdığı zikredilmektedir. Halbuki ne halk, ne de Cennetoğlu kandırılmış değillerdir. Beylerbeyi ve adamlarından, halkın ne kadar fenalık görmüş oldukları, inkâr edilmez bir hakikat halinde, anlaşılacaktır."*

64) a.y., s. 32-33.

Bu durum karşısında çıkarları darbe yemiş olan Anadolu'daki sipahiler Rum Mehmet'in başkanlığında sadrazama gelerek, *"Ortaya çıkan Cennetoğlu, Aydın ve Saruhan diyarlarını yağma ve emlâk ve eşyalarını talan ve ince zararlar vermektedir. Elbette üzerine asker tâyin olunup hakkından gelinsin!"*[65] diye üsteldiler. Sadrazam da, **Kanlı Mehmet Paşa** ve **Dişlek Hüseyin Paşa**ya Cennetoğlu üzerine gitmelerini buyurdu.

İlk karşılaşmada Dişlek Hüseyin Paşa, az da olsa bazı başarılar kazandı. Buna karşılık, Cennetoğlu, sahte bir ferman düzenleyerek sancakbeyleri ile kadılara gönderdi. Bunda asıl Hüseyin Paşanın kendisinin Celalî olduğu, bu nedenle de onun buyruklarına uyulmaması gerektiği bildiriliyordu. Güç durumda kalan Hüseyin Paşa İstanbul'a yazarak durumu düzeltmek için yeni fermanlar getirtti.[66]

Ne var ki, sonuçta Cennetoğlu da başarılı olamadı. 1625 yılında **Manisa**'da yapılan savaşta Hüseyin Paşaya yenildi, önce kaçmayı başardı ise de **Denizli**'ye geçerken yakalandı, **Birgi**'de işkence ile öldürüldü. Yakalanan adamları da kazığa vuruldular.[67] Dişlek Hüseyin Paşaya ise vezirlik ve Anadolu Beylerbeyiliği verilerek ödüllendirildi.[68]

II

Cennetoğlu'nun öldürülmesinden sonra, Anadolu'daki en önemli eylem, **Kara Haydaroğlu** ayaklanmasıdır. Kara Haydaroğlu, bir kadıyı öldürdüğü için eşkıya olan ve **Hamideli**'nin **Uluborlu** kasabasında **Veli Baba Tekkesi**'nde bulunduğu bir sırada yakalanarak öldürülen **Kara Haydar**'ın oğludur.

Haydaroğlu, gerek babasının öcünü almak, gerekse Sadrazam **Ahmet Paşa**nın kendisinden 30.000 kuruş rüşvet almasına karşın söz verdiği sancakbeyliğine atanmaması üzerine 1647'de önce Veli Baba Tekkesini bastı, arkasından da **Sögüt Dağı**na çıktı.[69]

Haydaroğlu üzerine **İbşir Paşa** gönderildi. Fakat dağa çıktığı için ele geçirilemedi. Bunu karşılık köylülerden 100 kişi Haydaroğlu'nun adamıdır diye yakalanarak İstanbul'a gönderildi, 15'i asıldı, geri kalanı küreğe mahkûm edildi. **Naima** bile, *"Ancak bu sefer bahanesiyle reaya çok zulüm ve eziyet ve sitem görüp bir netice de vermedi"* diyor.[70]

Bu kez **Küçük Çavuş Ahmet Paşa**ya, Haydaroğlu'nu ortadan kaldırma görevi verildi. **Karahisar**'da Haydaroğlu'nun adamları bozulup kaçtı. Bundan gurura kapılan Paşa, askeri başıboş bıraktı. Bunu öğrenen Haydaroğlu, az bir güçle bir baskın düzenledi, Osmanlı ordusu yenilerek dağıldı ve Ahmet Paşa da isyancıların eline düştü. Haydaroğlu, paşayı bağışladı, serbest bıraktı. Ne var ki, Haydaroğlu'nun en önde gelen

65) NAİMA: C. II, s. 913.
66) Ç. ULUÇAY: ***Saruhan'da... XVII. Asırda***; s. 34. Metin için bkz. a.y., s. 229.
67) NAİMA: C. II, s. 913.
68) Ç. ULUÇAY: ***Saruhan'da... XVII. Asırda***; s. 35.
69) NAİMA: C. IV, s. 1779; Ç. ULUÇAY: ***Saruhan'da... XVII. Asırda;*** s. 50-52; ayrıca bkz. S. FİKRİ ERTEN: ***Antalya Tarihinde Haydaroğlu Vak'ası;*** Türk Akdeniz - Antalya Halkevi Dergisi, Haziran 1937, sayı 3, s. 8-11.
70) NAİMA: C. IV., s. 1806.

adamı **Katırcıoğlu, Naima**'ya göre, *"Ben ve sen onun eline gireydik, şimdi başımız şu meydanda yuvarlanırdı. Öyle düşmanı adam sağ koyuverir mi?"* diyerek[71] Ahmet Paşanın arkasından yetiştip onu öldürdü. Karahisar (Afyon) yağmalandı. Haydaroğlu, buradan **Isparta** üzerine yürüdü. Ispartalılar, Haydaroğlu'na adamlar göndererek kentin yağmalanmaması için para vermeyi önerdiler. 3.000 kuruş istendi. Kentliler, parayı toplayıncaya değin isyancıların beklemelerini bildirdiler. Amaçları Haydaroğlu'nu oyalamaktı. Gerçekten de, bu sırada **Abaza Hasan Ağa** ilerlemekteydi ve bir sabah isyancılar üzerine bir baskın düzenledi. Böyle bir baskına karşı hazırlıksız olan Haydaroğlu'nun adamları, Osmanlı güçlerine yenildiler. Haydaroğlu ayağından mızrakla yaralandı, ancak kaçmayı başardı. Yarası ağır olduğu için fazla uzaklaşamadı, bir köyde yakalandı. Yakalanan öteki Celalî önderleri ile birlikte yaralı olarak İstanbul'a götürüldü, onu, **Parmakkapı**'da astılar (1648).[72/73] Öldürüldüğünde *"daha yeni sarı bıyıkları gelmiş bir taze yiğit idi."*[74/75]

III

Kara Haydaroğlu'nun en güvendiği adamı **Katırcıoğlu**, bu yenilgi sırasında kaçmış, kurtulmuştu. **Hamideli** Türkmenlerinden olan Katırcıoğlu, dağılan adamları topladı.Bu sıralarda doğrudan doğruya Osmanlı Devletine son vermek amacı ile **İstanbul** üzerine yürümekte olan **Gürcü Abdünnebi**'ye katıldı (Mayıs 1649). Abdünnebi'nin yenilmesi üzerine **Beyşehir** ve **Seydişehir** yöreleri halkından onlara zarar vermemek koşulu ile para toplamaya başladı. Fakat Hamideli sancağı mutasarrıfı **Topal Mehmet Paşa**ya yenildi ve çekilmek zorunda kaldı.[76] Bu yenilgi üzerine daha fazla dayanamayıp devletten bağışlanmasını istedi. **Kaptan Murat Paşa**nın araya girmesiyle bağışlandı.[77] Katırcıoğlu'na önce **Beyşehir** mutasarrıflığı, daha sonra da **Karaman** beylerbeyiliği verildi. Artık **Katırcıoğlu Mehmet Paşa** olan Katırcıoğlu Mehmet, 1688'de **Girit Savaşı**nda öldü.[78]

Naima'nın Katırcıoğlu için şöyle demesi gerçekten ilginç olsa gerektir:

"Katırcıoğlu haramîlikten yetişmiş dağ adamı iken, anın zulmü diğer valilerden çok az olduğu herkesçe malumdur. Bu vakitteki valiler ne kadar zalim olmalıdır ki, bir yol kesenin anlardan daha iyi olduğuna ittifak oluna. Zamanın fesadından Allah'a sığındık."[79]

---

71) a.y., s. 1877-1878.
72) a.y.,s.1902-1903
73) Erten'e göre, *".....idare edileydi ti(y)netindeki şecaat ve cesaretten külli istifade edilebileceği muhakkaktı. Fakat o zamanki hükümetin kötü idaresi yüzünden bu gibi cesur adamlardan istifade şöyle dursun külli miktarda zarar gördüğünü tarihlerde okuyoruz"*(s.11).
74) NAİMA: C.IV, s.1902
75) *Evliya Çelebi*'nin Kara Haydaroğlu ve Katırcıoğlu ile karşılaşması için bkz. EVLİYA ÇELEBİ: C.IV, s.116 v.d..
76) İ.H.UZUNÇARŞILI: ***Osmanlı Tarihi***; C.III, Bölüm I, s.319
77) NAİMA: C.VI, s.2528-2529
78) Ç.ULUÇAY: ***Saruhan'da...XVII. Asırda***; s.57
79) NAİMA: C.VI, s.2529

IV

Vezir **Gürcü Mehmet Paşa**nın akrabası ve **Adana** Valisi **Cafer Paşa**nın kardeşi olan Gürcü **Abdünnebi**, daha önce isyan etmiş fakat **IV. Murat** tarafından bağışlanmış bir sipahi ağası, başka bir deyişle de kendisi de bir kapıkuluydu. İkinci kez başkaldırması da, 100.000 kuruş peşin verip 30.000 kuruşunu da sonradan göndermesi üzerine kendisine verilen voyvodalığın eline geçmesi sırasında bu 30.000 kuruşun verilmemiş sayılması, onun da buna karşı gelmesi gibi kişisel bir nedene dayanıyordu.[80] Ne var ki, **Anadolu**'da artık bıçak kemiğe dayanmıştı ve halk yeni bir kalkışmaya hazırdı. Bu nedenle, doğrudan doğruya İstanbul üzerine yürümeye başlayan Abdünnebi'ye Anadolu'nun her yerinden katılmalar oldu, onun yanında toplananlar çığ gibi büyüdü. **Katırcıoğlu**'ndan başka **Kazzaz Ahmet** ve adamları ile Anadolu sipahileri, sarıcalar ve sekbanlar Abdünnebi'ye katıldılar. Önce **Bursa**'ya gidecekmiş gibi davranan Abdünnebi, son anda İstanbul üzerine döndü. Osmanlı Devleti, **Tavukçu Paşa**yı görevlendirerek Abdünnebi'yi karşılamaya gönderdi. Önce İzmit'e gelen paşa, burada siperler ve hendekler kazdırıp Abdünnebi güçlerini durdurmak istedi ise de, İstanbul'a doğru ilerlemekte olan Anadolu güçlerinin çok kalabalık olduğunu anlayınca Abdünnebi'yi İzmit'te karşılamaktan caydı, başkente geri döndü.[81]

Sadrâzam Murat Paşa, Üsküdar'a geçip **Bulgurlu**'da istihkâmlar kazdırmaya girişti. İstanbul'da ne kadar eli silah tutan adam varsa Üsküdar yakasına geçirildi. İstanbul'da ekmek tüketimi **Eyüp**'te 1.000, İstanbul merkezinde 1.000 ve **Galata**'da da 2.000 adetle sınırlandırılıp kısıtlandı. Sancak-ı şerif Üsküdar'a geçirildi.[82]

İstanbul, bu kez Anadolu Türklerine karşı savunulacaktı!

Naima'nın belirttiğine göre, Abdünnebi, İstanbul'a yaklaştığı sırada, "*bile gelenlere* [birlikte gelenlere] *harçlık verüp, yolda ekmek, yemek ve buna benzer şeyleri parasıyla alup asla fukaraya eziyet ettirmezdi.*" Abdünnebi, **Niğde**'de karısını boşayıp onunla vedalaşmış, bütün malını mülkünü satarak paraya çevirmişti. Ordusunun giderlerini bu para ile ödüyordu. Yine **Naima**'nın anlatımı ile, "*hayattan ümidini kesüp, on beş yıldan beri topladığı malı hep paraya çevürüp yükletip gelmişti.*"[83] Başka bir deyişle, o, bile bile ölüme gitmekteydi.

5 Ağustos 1649'da iki taraf Üsküdar'da Bulgurlu'da karşılaştı. Osmanlı ordusu, önce bozuldu, fakat sonradan toparlandı. Anadolu ordusunda yönetim birliği yoktu, üstelik önderleri kendi aralarında anlaşmazlık içindeydi. Bu nedenle de, Abdünnebi güçleri yenildi, Abdünnebi kaçtı. Osmanlı askeri, kelle başına bahşiş verilmesi üzerine, Abdünnebi'nin adamlarından yakaladıklarından başlarını keserek sadrazama ge-

80) a.y.,C.IV,s.1922-1923
81) a.y.,s.1945-1946
82) a.y.,s.1946
83) a.y.,s.1950

tirmeye koyuldular. Ancak, bir süre sonra, Osmanlı askerinin savaşta ölen kendi arkadaşlarının başlarını para için keserek getirdikleri anlaşılınca, bu uygulamaya son verildi. Abdünnebi ise, **Karapınar**'da yakalandı, onun da başı kesilerek İstanbul'a gönderildi.[84]

Osmanlı Devletinin başkentine değin böylece gelip dayanan Anadolu ayaklanmaları da, kesilen bu baş ile birlikte, etkinliğini yitirmiş oldu.

84) Savaşın ayrıntıları için bkz. a.y.,s.1952-1956

6) AYAKLANMALARIN BASTIRILMASINDA OSMANLILARIN ANADOLU HALKINA KARŞI TUTUMU

I

Osmanlı Devleti, bu halk eylemlerini ya da direnişlerini tümüyle yok etmek, Anadolu'yu eskiden olduğu gibi siyasal gücüne boyun eğdirmek amacı ile Anadolu üzerine yöntemli bir biçimde ardı ardına seferler düzenlemiş bulunmaktadır. 9 Aralık 1606'da sadrazam olan **Kuyucu Murat Paşa**nın Anadolu seferi bunların ilkidir. Kuyucu Murat Paşa, üç yıl boyunca Anadolu'yu kasıp kavurmuş ve bilindiği kadarı ile bu süre içinde toplam olarak 65.000 kişiyi öldürtmüştür.[1]

Bir **Hırvat** devşirmesi olan Kuyucu Murat Paşa, 15 Haziran 1607'de **Üsküdar**'a geçerek hazırlıklara başlamış ve 2 Temmuzda da Anadolu üzerine yürümüştür. O dönemi yaşamış Ermeni rahip Grigor'un gözlemine göre:

"Murat Pāşa, bütün konakladığı yerlerde önceden kuyular kazdırır ve bütün Celalîleri, halkın şikâyet ettiği muzır adamları öldürüp bu kuyulara attırır, oraya indirilen birkaç adam da atılanları istif ederlerdi. Vakadan dört sene sonra kış mevsiminde oradan geçerken ev büyüklüğünde olan kuyuları müşahede etmiştik."[2]

İşte, Murat Paşanın "**kuyucu**"luğu buradan gelir.

Bu kuyulara kimler öldürülüp atılmazdı ki! Küçücük masum çocuklar bile onun elinden kurtulamamıştı. Kuyucu Murat Paşa, kendi eliyle de çocuk öldürürdü. **Naima** anlatıyor:

"..... bir gün pişgâh-ı otakta [otağın önünde] *iskemle üzerinde oturup harfolunan [kazılan] bi're* [kuyuya] *gelen adamları katlettirip doldurmağa meşgul idi.*

O sırada gördü. Halk verasında [arkasında] *bir atlu sipahi, bir sabîyi [çocuğu] kenduye redif edip* [arkasına alıp] *geçüp gider. Paşa emreyledi, varıp sabîyi at arkasından indirip huzuruna getürdüler. Oğlancığa:*

- Sen ne yerdensin? Celalî arasına neden düştün?

Dedikte, Sabî doğru söyleyip:

- Falan diyardanım, kıtlık sebebinden babam beni alıp bunlara katıldı. Boğazımız tokluğuna yanlarınca gezerdik. Dedi.

---

1) İ.H.UZUNÇARŞILI: ***Osmanlı Tarihi;*** C.III, Bölüm I, s.117

2) H.D.ANDREASYAN: ***Bir Ermeni Kaynağına Göre...;*** s.42

- Baban ne idi?

deyu sorucak:

- Peştar çalardı ve anınla doyunuyordu.

Vezir-i âzam Murat Paşa başını sallayarak acı acı güldü:

- Hay, Celalîleri şevke getürdü.

Deyup, çocuğun katline işaret etti. İşaret üzerine çocuğu cellatlara verdiler. Fakat cellâtlar:

- Bu sabî masumu nice öldürelim?!

Deyû çekilip, her biri bir tarafa gidip göz yumdu. Murat Paşa, emrinin neden geciktiğini sordukta, cellatların çocuğa merhamet edip istinkâf ettiklerini [kaçındıklarını] *bildirdiklerinde paşa:*

- Yeniçerilerden birisi öldürsün.

Deyû buyurdu. Yeniçeri dliâverlerine teklif olundukta, anlar dahi, sabîye bakıp:

- Biz cellat mıyız? Cellatlar bile merhamet etti.

Vezir, kendi iç oğlanlarına emretti ki, sabîyi öldüreler. Anlar dahi huzurundan dağılıp kabul etmediklerinden oğlancık meydanda kalıp, onu öldürecek adam bulunmadıkta, ihtiyar vezir, arkasından kürkünü bırakıp ve kalkıp, sabîyi kendi eliyle alıp kuyunun kenarına getürüp, başını burup, boğazını sıkıp helâk [öldürerek] *ve kendi eliyle kuyuya ilkaa etti* [attı]."[3]

II

Kuyucu Murat Paşanın bu tutumu Osmanlı Devletince çok beğenilmiş olmalı ki, 1658'de sadrazam olan bir başka devşirme, **Köprülü Mehmet Paşa** da aynı yolu izledi. Köprülü, önce kendisi Anadolu'da Osmanlı düzenini iyice yerleştirmek istedi. Sonra da, bir Boşnak olan **Boşnak İsmail Paşa**yı bu işle görevlendirdi. İsmail Paşa, Anadolu'da 10.000 kişiyi gelişigüzel yakalatıp öldürttü. Paşanın amacının halk üzerinde terör yaratmak olduğu açıkça anlaşılıyor. Öte yandan, İsmail Paşa, halktaki bütün tüfekleri toplattı, üstelik her silahın sahibinden beş kuruş da para alıp bu tüfekleri İstanbul'a gönderdi. Halktan 80.000 tüfek toplanmıştı. **Naima**'nın belirttiğine göre, bu konuda halk arasında fıkralar da anlatılıyordu. Örneğin, *"Türklerden biri dağ başında öten bir kekliğe rastgelmiş, <Öt gidinin kekliği öt! İsmail Paşa gibi arkan var, bizde tüfek komadı> demiş."*[4]

İsmail Paşa, Anadolu'da kimi yakaladıysa İstanbul'a Celalî diye gönderiyordu. Bu sırada **Üsküdar**'a geçmiş olan padişahın huzuruna götürülen bu zavallılar orada öldürülüyorlardı. Anadolu insanının kitleler halinde öldürülmesinin ortaya çıkardığı feci görünümü **Evliya Çelebi** şöyle çizer:

---

3) NAİMA: C.II,s.576-577

4) a.y.,C.VI,s.2901

"Birkaç gün içinde Üsküdar insan kanı ile l,leliğe dönüp, taafün [kokuşma] *ve fena kokudan divan erbabı rahatsız olmaya başladılar. Kanlar üzerine konan sinekler, çadırlarda rahatça oturanların üzerlerine konup herkesin elbise ve destarını* [sarığını] *kana bulardı. Tabiat sahibi olanlar, kötü kokudan ve sineklerin hücumundan yemek yiyemezlerdi.... Bu üzücü hal yedi günden sonra bildirilince insan nâşları için kuyular kazılıp beşer altışar kesilenler kuyulara doldurüldu. Nihayet kuyu kazmaktan da usanılıp Asesbaşı ve diğerleri, nâşları arabalara yükleyip Haydarpaşa bahçesi önünde denize dökerdi. Nihayet bununla da baş edemeyip mahkûmları, divanda muhakemesi görülenleri, Kavak iskelesine gönderip orada katletmek tedbir edildi. Her gün Kavak iskelesinde yüzlerce adam öldürüldü."*[5]

Böylece öldürülenlerin tümünün devlete isyan edenler olduğu da sanılmamalı. Örneğin ilgisiz kimselerin de öldürüldüğünü belirten **Evliya Çelebi** bu duruma kanıt olarak öldürüleceği sırada direnen ve bir türlü cellatların eline gelmeyen birinin başından geçenleri anlatmaktadır. Bu kişinin çırpınıp durması, oradan oraya kaçışması padişahın dikkatini çekince kim olduğu, neden cellat önüne getirildiği kendisinden sorulunca, o da anlatıp demiş ki:

"Ben Anadolu eyaletinde, Uşak şehrinde Uşak tarikinden bir sadık, âşık ve garip sadattanım ama levendler ile beraber olduğumdan, iyi çökür çalıp hazin sesler ile türküler çağırdığımdan Hasan Paşa beni Bursa'ya gelirken beraber getirdi. Gördüm ki isyan ediyor, iki kere kaçıp yine kurtulamadım, beni tuttular. Üçüncü defa onlar Konakçı Ali Paşa ve Çavuşoğlu Mehmet Paşa ile dövüşmek üzere iken yinè kaçıp Uşak şehrine geldim. Orada bir Perife anacağım var. Onun yanında sekiz aydır saklı iken Karahisar beyi tutup, beni bırakmak için benden bin kuruş istedi. Bir habbe bile vermediğim için beni bağlayarak buraya gönder[di]."[6]

III

Son olarak İsmail Paşanın bu tutumu karşısında Anadolu halkı artık kapsamlı eylemde bulunma ya da büyük çaplı direnişe geçme gücünü yitirdi. Bu tarihten sonra ancak küçük çaplı direnmeler görülecektir.Üstelik, bunlar siyasal bir niteliğe de ulaşamayacaklardır.[7] Bununla birlikte, Türklerin "bey" sınıfından olanlardan bir bölümünün siyasal haklarını elde etmekte bir ölçüde başarılı oldukları da görülmektedir. Ayaklanmaları önlemek amacı ile kendilerine beylikler verilince, bir bölümü yeniden siyasal iktidara ortak olabildiler.[8] Oysa halk, özvarlığını savunmak, insanca yaşamak hakkını elde etmek için ayaklanmıştı. Halk, kendi ozanının ağzından,

5) EVLİYA ÇELEBİ: C.VIII, s.130
6) a.y.,s.138-139
7) Örneğin bkz. İ.H.UZUNÇARPILI: ***Osmanlı Tarihi;*** C.III, Bölüm I, s.493-495
8) F.SÜMER: ***Oğuzlar...;*** s.189-190

Dadaloğlu yar'ın kavga kurulur

Öter tüfek davlumbazlar vurulur

Nice koç yiğitler yere serilir

Ölen ölür kalan sağlar bizimdir

diyerek bu kavgaya atılmıştı. Ona insanca yaşamak hakkını tanımak istemeyen Osmanlı, bu nedenle, artık kapsamlı ve eylemli bir direnmeye bir kez daha girişecek gücü kalmayıncaya değin Anadolu halkını ezip durdu.

Ne var ki, kaba kuvvet karşısında yenilmek başka şeydir, bu kaba kuvveti içine sindirmek, meşruluğunu kabul etmek başka şeydir. Bu nedenle de, Anadolu halkı, gönlünde her zaman Osmanlıya karşıydı, Osmanlının her şeyine uzak kaldı.

Bu noktada **Ziya Gökalp'**a kulak vermeliyiz. Gökalp diyor ki:

"İdare eden bütün kozmopolitler Osmanlı sınıfını, idare olunan Türkler de Türk sınıfını teşkil ediyorlardı. Bu iki sınıf, birbirini sevmezdi. Osmanlı sınıfı, kendini milleti hâkime [egemen ulus] *suretinde görür, idare ettiği Türklere milleti mahkûre* [aşağı ulus/hor görülen ulus] *nazarıyle bakardı. Osmanlı daima, Türke eşek Türk derdi."*[9]

Anadolu'daki kentlerin çoğu, köylünün emeğinin sömürülmesinin odaklaştığı merkezlerdi. Bu nedenle de ayaklanan geniş köylü kitleleri kentleri kendilerine hedef seçmişlerdi. Kentleri kuşatmış, kentlilerle savaşmışlardı. Kentlerle savaşamayacak bir duruma getirilen Anadolu köylüsü, bu kez, köyüne çekilip kapandı. Artık direnişini başka bir planda sürdürecektir.

IV

Benim bu bölümde anlatmaya çalıştıklarımı, Gazi Mustafa Kemal Paşa, birkaç sözcük içinde belgeliyor:

"Osmanoğulları, zorla Türk ulusunun egemenliğine ve saltanatına el koymuşlardı. Bu zorbalıklarını altı yüz yıldan beri sürdürmüşlerdi."

İlerde göreceğimiz üzere, Ulusal Kurtuluş Savaşımız, aynı zamanda Osmanlı Devletine ve Osmanlıya karşı da yapılacak ve kazanılacak ve Gazi, bu sözlerini şöyle sürdürecektir:

"Şimdi de Türk ulusu bu saldırganlara, artık yeter diyerek ve bunlara karşı ayaklanarak egemenliğini ve saltanatını, kendi eline almış bulunuyor."[10]

9) ZİYA GÖKALP: ***Türkçülüğün Esasları***; 3.basım, Varlık Yay., İstanbul, 1958, s.27
10) *Söylev*; TTK Yay., C.II, s.921

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DÜZENİ VE İSTANBUL

"Sadrıâzam, hususî ve büyük bir kalyon yapılmasını arzu edüp Bahçekapısında kurmuştu... Sonra tamam olunca... cümleten gösterişle varup kalyonu indirmeye hazır oldular... Ol altmış zira boyu olan büyük ve heybetli kalyon suya inerken yanı üzere devrilüp halk beri tarafa irkildikte faydası olmayup deliklerden içeri su dolup, anbar dolmakla denize inip gitti... Ekseri kimseler <Zulüm ile yapılan geminin hali budur> deyu kötü lâf ettiler... Rızkı kesilen mazlumların âhı netice verdiğinden bu tarihi söylemiştir:

Ah ile battı vezir'in gemisi Deryâyâ."

Naima Tarihi'nden

1) İSTANBUL'UN TOPLUMSAL YAPISI

I

Anadolu'nun kavgası, özünde **İstanbul**'a karşıydı. Bununla birlikte, bu kentte de toplumsal sınıflar, doğal olarak birbirinden kesin çizgilerle ayrılmışlardı. Bu nedenle, gerek Anadolu ayaklanmalarının kimlere karşı girişilmiş bulunduğu konusunda buraya değin söylenenleri bütünlemek, gerekse artık Anadolu'dan İstanbul'a sıçrayacak olan ayaklanmaların niteliklerini gerçekçi bir biçimde ortaya koymak için bir ön bilgi olarak İstanbul'un toplumsal yapısı üzerinde kısaca da olsa durmak gerekiyor. İstanbul'un incelenecek olan bu yapısı, çeşitli İstanbul ayaklanmalarına katılmış bulunan kesimlerin sınıfsal özelliklerini bir ölçüde aydınlatacağı için, bu ayaklanmaların hangilerinin bir "halk eylemi", hangilerinin de "tutucu" ya da "gerici" kalkışmalar olduklarının anlaşılmasında da kolaylık sağlayacaktır. Ancak hemen her ayaklanmanın ya içinde, ya da karşısında oldukları görülen **kapıkulları**, İstanbul'un toplumsal yapısı ele alındıktan sonra ayrı bir başlık altında incelenecektir.

Osmanlı'nın İstanbul'u, Osmanlı düzeninin halktan koparıp aldığı maddî ve manevî değerlerin, halkın emeğinin ve alınterininin ürününün, en yoğun biçimde tüketildiği kentti. İstanbul'un her yapısının taşında, her köşesinde, özellikle Anadolu insanının ıstırabı bulunur. Bugün güzelliklerini, görkemini şaşkınlıkla ve övgüyle seyrettiğimiz camiler, hanlar, saraylar, köşk, konak ve yalılar, gerçekte bu yoksul halkın o gün için çılgın bir savurganlık içinde hemen tüketilip bitirilememiş olan ve emeğinin sonucunda oluşmuş bulunan, onun ıstırabının ne denli derin olduğunu kanıtlayan taştan belgelerdir. Ama yoksul Anadolu halkının bir bölümü bir lokma ekmek bulmak umuduyla bu kente göçmüş olduğundan İstanbul'un nüfusu, yalnız bu saraylar, köşkler ve yalılarda oturanlardan oluşmuyordu. Bu kozmopolit kentteki yoksul halkın durumu gereğince saptanmadıkça, bu halkın İstanbul ayaklanmalarında oynadığı rol bilinmedikçe, yanıltıcı yargılarla sorunlarımıza çözümler aramaya kalkışmak kaçınılmaz olacaktır.

Osmanlının İstanbul'unu tanımak, **Atatürk**'ün **Ankara**'yı niçin Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti yaptığı sorusunu yanıtlamamıza da olanak sağlayacaktır.

II

İstanbul nüfusunun değişik dönemlerde ne kadar olduğunu ve bunun kimlerden hangi oranlarda oluştuğunu kesin olarak belirtmek olanağı bulunmuyor. Çünkü XIX.

yüzyıla gelinceye değin sağlıklı bir sayım yapılmamış. Bununla birlikte, İstanbul'a gelen kimi yabancılar çeşitli ölçütlere göre değişik rakamlar öne sürmüşler. Örneğin; **III. Selim** döneminde uzun süre İstanbul'da kalmış olan **De Juchereau**, İstanbul'da tüketilen buğday tutarına bakarak bu sıralarda kent nüfusunun 900.000 olduğu sonucunu çıkarmış. De Juchereau'ya göre, bu nüfusun 630.000'i Müslüman, 120.000'i Rum, 90.000'i Ermeni, 50.000'i Yahudi, 2.000'i de Frenktir.[1] Bu arada **Evliya Çelebi** de İstanbul'un nüfusu üzerinde durmuş bulunuyor. Ona göre de, yaşadığı dönemde, İstanbul'da 9.900 Müslüman, 304 Rum, 657 Yahudi, 27 Ermeni ve 17 Frenk "mahalle"si varmış.[2]

İstanbul'un toplumsal ve ekonomik yapısı üzerinde kapsamlı bir çalışma yapmış bulunan **Robert Mantran,** çeşitli kaynakların değişik tarihlerde verdiği rakamları karşılaştırmalı olarak incelemektedir. Mantran'ın belirttiğine göre; 1550'lerde Sinan Paşanın özel hekimi **Cristobale De Villalon**, İstanbul'da 60.000 Müslüman, 40.000 Hıristiyan, 4.000 Yahudi "hane"si ve kenti çevreleyen semtlerde de 10.000 hane daha olduğunu bildirmektedir. Yaklaşık bir hesapla, bu, 520.000 kişi eder. Verilen rakamlara göre, bunun da %57.7'sinin Müslüman, %42.3'ünün Hıristiyan ve Yahudi olduğu sonucu çıkmaktadır. 1520-1525 dönemi için de **Ömer Lütfi Barkan**, 46.635 Müslüman, 25.290 Hıristiyan, 8.070 Yahudi hanesi bulunduğunu yazmaktadır ki bu da, yine yaklaşık olarak 400.000 kişiye ve %58.3 Müslüman ile %41.7 Hıristiyan ve Yahudi'ye eşittir. 1478 tarihli bir sayımda ise İstanbul ve Galata'da 9.486 Müslüman, 6.338 Müslüman olmayan hane bulunduğu belirtilmektedir. Buna göre, 650.000-800.000 arasında toplam ve %58.11 oranında Müslüman, %41.89 oranında Müslüman olmayan nüfus vardır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, rakamlar değil, fakat Müslüman ve Müslüman olmayan nüfus arasındaki yüzde oranının hemen hemen değişmeden kalmakta olmasıdır. XVII. yüzyıla gelince; bu yüzyılın ilk dönemi için **Sandys,** kentte 700.000 kişi bulunduğunu, bunun yarısını Müslümanların, yarısını da Hıristiyanlarla Yahudilerin oluşturduğunu söylemektedir. Ancak Venedik balyosu **Alvire Contarini** bu rakamın 1.000.000 olması gerektiğini öne sürmektedir. Yüzyılın sonunda, 1681'de İstanbul'da bulunan balyos **Pietro Cuirano** ise kentin nüfusunun 800.000 olduğunu bildirmiştir. 1689 yılına ilişkin olarak Fransız taciri **Fabre'a** göre, 2.000 Müslüman, 120 Ermeni, 77 Rum ve 1.200 Yahudi hanesi vardır. Burada da Müslüman ve Müslüman olmayan nüfus birbirine oranlandığında %58.82 ve %41.18 rakamları elde edilmektedir ki, bu, daha önceki yıllara ilişkin kaynakların verdikleri orana uygun düşmektedir. Ayrıca, **cizye** kayıtları göz önünde tutulursa, XVIII. yüzyıla gelindiğinde 250.000-310.000 bir Müslüman olmayan nüfus bulunduğu anlaşılır. Bu duruma göre, yukarıdaki oranlar bu rakamlara uygulandığında, bu tarihlerde İstanbul'un nüfusunun 600.000-700.000 olduğu sonucu çıkar. Merkeze bağlı çevre semtler de buna eklenerek düşünülürse, İstanbul'da bu çağda Avrupa ve Yakındoğunun en büyük kenti olduğu anlaşılacaktır.[3]

1) A.DE JUCHEREAU: ***Révolutions de Constantinople en 1807 et 1808 Précédés d'observations generales sur l'etat actuel de l'Empire Ottoman;*** Paris, 1819, C.II, s.257-258

2) EVLİYA ÇELEBİ: C.II, s.207.

3) ROBERT MANTRAN: ***İstanbul Dans la Seconde Moitie du XVII e Siècle-Essai d'histoire Institutionelle, economique et sociale;*** Librairie Adrien Maisonneuvve, Paris, 1962, s.44-47

Bununla birlikte, bu rakamın yine bu dönem içinde değişmeye başladığı, kentteki Müslüman ve Ermeni nufusun arttığı görülmektedir. **Polonyalı Simeon,** seyahatnamesinde, *"Zira Celalîler öte yakayı tahrip ettiklerinden halk kâmilen İstanbul'a iltica etmiş bulunuyordu"* derken[4] bu gerçeğe değinmektedir. 1567 tarihli bir hükümde de, *"Rumeli ve Anadolu'dan bazı reaya yerlerin ve çiftlerin koyub birer tarik ile* [yolla] *mahruse-i İstanbul'a gelüb kimi İstanbul'da ve kimi Hazret-i Eyyub ve Kasımpaşa'da derya kenarları mesken idinüp yerleri hâli kalub* [boş kalıp] *eğer sipahiye ve eğer malı mirîye ol ecilden* [o nedenle] *zarar müterettib olduğundan maada* [zarar doğduğundan/düştüğünden başka] *mahruse-i mezburenin* [yani, İstanbul'un] *kadimî sâkinlerinin* [eskiden beri oturanlarının] *maişetleri babında* [geçimleri konusunda] *muzayekaya* [sıkıntıya] *sebep oldukları..."*ından[5] söz edilerek aynı duruma değinilmektedir. **Kâtip Çelebi** de, *"Celâlîlerin zuhuru ile reaya za'f gelüp davarlarını ve köylerini terk ile şehre firar ettiler. Bugün İstanbul etrafı bile doldu"*[6] demektedir. Bu yılları izleyen dönemi ise **Ahmet Cevdet Paşa**, şu sözlerle nitelendiriyor: *"Özellikle sonraları taşralarda zulüm ve baskı sınırı aşmıştı. İstanbul'da geçinmek kolaydı. Her taraftan gelenler İstanbul'da yerleşmeyi düşünüyorlardı. Reayadan birçoğu ziraati terk ederek dalga dalga İstanbul'a geldikleri için topraklar boş kalmıştı. Taşra harab olduğu gibi İstanbul'da da insanlar çoğalarak Osmanlı Devleti vükelasının zamanı İstanbul'da yerleşenlerin zahire ve levazımını tedarik dâvasıyla geçiyordu."*[7] İşte, bu "yeni" nüfus, yavaş yavaş İstanbul'un toplumsal yapısını da değiştirmeye başlayacaktır. Kentte yoksul semtlere yerleşen bu yeni gelenlerin doğurdukları ve karşılaştıkları sorunlara[8] daha sonra değinilecek. Burada önce, Müslüman olmayan nüfusun –Müslüman nüfus içinde Araplar gibi Türkler dışındaki uluslardan olan kişilerin de bulunduğunu bu arada anımsatayım– İstanbul'da nasıl yaşamış olduklarını görelim.

III

İstanbul'un fethi ile birlikte II.Mehmet, kentten kaçan **Rumlar**dan çoğunu gerisin geriye getirttiğine ve **Ermeniler** gibi başka Hıristiyanların da kente yerleştirildiğine, kaçmayıp kalanların durumlarının da nasıl iyileştirildiğine daha önce değinmiştim. Fatih, İstanbul'a ilk aşamada Edirne, Bursa, Gelibolu ve Filibe'de bulunan Rumları; II.Beyazıt, Silivrikapı bölgesine **Moldavyalıları**; Kanunî, Belgradkapısı'na **Sırpları** getirterek yerleştirmişti. Öte yandan, Yavuz, Kafkasya'dan, Şam ve Kahire'den çok sayıda kişiyi İstanbul'a getirtmişti.[9] Ermeniler, özellikle Üsküdar tarafına yerleşmişlerdir

4) HRAND D. ANDREASYAN: ***Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi (1608-1619)***; İÜEdF, Yay., İstanbul, 1964, s.4

5) AHMET REFİK: ***On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (15531591)***; 2.basım, İstanbul, 1935, s.139

6) KATIP ÇELEBİ: ***"Amel Li-skaha'l-Halel"; Seçmeler;*** s.157

7) CEVDET PAŞA: ***Tarih-I Cevdet;*** C.V, s.356

8) Günümüzde de benzer gelişmelerin yaşandığı apaçık ortada olduğuna göre gelecek günlerin de neler getirebileceğini kestirmek de güç olmasa gerektir.

9) R.MANTRAND: ***17.Yüzyılın...;*** C.I, s.44-45

10) a.y.,s.52

İstanbul'un fethi sırasında **Galata**'da oturan Hıristiyanlara da tam bir özgürlük tanınmış, birçok güvence verilmişti. Fatih'in Galata zimmîlerine verdiği ahitnameye göre; dinlerinin gereklerini dilediklerince yerlerine getirebiliyorlar, can ve mal dokunulmazlıkları devletin güvencesi altına alınmış, ekonomi ve ticaret alanında her türlü özgürlük tanınmış bulunuyordu.[11]

Yahudilere gelince; fetihten sonra Selanik ve Safed Yahudileri İstanbul'a getirilmişlerdi.[12] Granada'nın Katoliklerce ele geçirilmesinden, engizisyonun Portekiz ve İspanya'da Yahudilere karşı işletilmeye başlaması üzerine Osmanlı ülkesine akın akın Yahudi göçü olmuş ve bu yerleşim ile birlikte İstanbul'daki Yahudi nüfus 50.000-60.000'e ulaşmıştı. 1648 ve 1660'tan sonraki yıllarda Ukrayna'dan ve Polonya'dan göçüp gelenlerle bu sayı daha da artacaktır.[13]

1470 Eğriboz seferinde Osmanlılara tutsak düşen, fakat Osmanlı hizmetine alınarak deftardarlığa kadar yükselen, Fatih'in yaptığı savaşlara katılan ancak tutsak düşmesinden 13 yıl sonra kaçarak Vicenza'ya dönen[14] **Giovan Maria Angiolello,** İstanbul'u şöyle tanımlar:

"Konstantiniyye'de her mahallenin kendi düzen ve âdetine göre kendi tapınağının ve çarşısının olduğunu bilmelisiniz, çünkü ..... Konstantiniyye'nin her mahallesinin farklı dili, örf ve âdeti vardır, çünkü sâkinleri başka başka memleketlerden getirilmiştir. Bu şehirde Hıristiyanların âyinlerini yaptıkları birçok kilise vardır ..... Yahudilerin de havraları vardır, bunlara engel olunmaz ve havralarını sanki kendi memleketleri imiş gibi açık tutarlar."[15]

Evliya Çelebi, Yahudilerin yoğun bir biçimde bulundukları **Hasköy**'deki yaşamlarını anlatırken bakın insanı nasıl da imrendiriyor:

"Hasköy ..... süslü emsalsiz bir şehirdir. Çünkü üç bin kadar bahçeleri olan kat kat güzel evleri vardır. Bazı bağlarında limon ve turunç hasıl olur. Fakat havası lâtif, seyinçli ve neşeli bir yerdir. Denize bakar kat kat evlerdir. Bilhassa Küpelioğulları, Mordahay, Nesim, Kemal adlı Yahudilerin evlerinin bağ ve bahçeleri öyle limon ve narlar verir ki hiçbir bağda benzeri bulunmaz."[16]

Eşinin 1716'da İngiliz elçisi atanması üzerine İstanbul'a gelen **Lady Montegü**'nün İngiltere'deki bir dostuna yazdığı mektup ise Osmanlının başkentini bize daha yakından tanıtacak:

"Sonunda hiçbir dil öğrenemeyeceğim. Bulunduğum yer biraz Babil Kulesindeki hali andırıyor. Beyoğlu'nda Türkçe, Rumca, Yahudice, Ermenice, Arapça, Acemce,

11) A.AKGÜNDÜZ: ***Kanunnâmeler***, C.I, s.477

12) R.MANTRAN: ***17.Yüzyılda...;*** C.I, s.44

13) A.GALANTE: ***Histoire des Juifs D'Istanbul...;*** s.189

14) Osmanlı Devleti hizmetine giren ve bu arada 1473'te Otlukbeli Savaşına da katılan Giovan Maria Angiolello'nun ilk olanakta kendi yurduna kaçıp geri dönmesi, bu gibi kişilerin –daha önce belirttiğim gibi–köklerinden kopmadıklarının bir başka kanıtıdır. Nitekim, Lybyer, bu olayı bu açıdan değerlendirmektedir(A.H.LYBYER:s.71).

15) STEFAN YERASİMOS: ***Giovan Maria Angiolello Ve İstanbul'un Fethinden Sonraki İlk Tasviri;*** TTD, C.X, 1988, s.232

16) EVLİYA ÇELEBİ: C.II, s.113.

Rusça, İslavca, Ulahça, Almanca, Felemenkçe, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Macarca görüşülür."[17]

Bu tabloya, yukarıda Şam ve Kahire'den getirtildiğini belirttiğim **Arapları** da eklemek gerekir. Bunlar, İspanya'dan kovulan Araplardı ve Saint Paul Kilisesinin bulunduğu yöreye yerleştirilmişlerdi. Bu kilise camiye çevrilmiş ve adı da da Arap Camii olmuştur.[18]

Robert Mantrand'ın deyişiyle, *"Sonuç olarak Türk çoğunluğa rağmen, karışık ve dağınık bir dünya. Bu İstanbul kenti kozmopolit bir başkenttir, burası Türk ve azınlıkların, Müslüman, Hıristiyan ve Musevîler kişiliklerini kaybetmeksizin yan yana yaşadıkları, imparatorluğun bütün halklarının buluşma yeridir."*[19]

IV

İstanbul'un fethi ile Rumların eskisinden daha elverişli koşullar içinde yaşamalarına olanak sağlayan uygulamaların başında, gümrük resminin Osmanlı uyruğu Müslümanlardan %5, Müslüman olmayanlardan %2,5 olarak alınması gelmiştir. Bu resim, yabancılardan ise %10 oranında alınıyordu. Gümrük resimlerinin bu oranda tutulmasının nedeni, Müslüman olmayan Osmanlı uyruklarının bir yandan cizye ve bir yandan da normal vergileri ödeyerek çift vergilendirilmekte olmalarıydı. Bu çift vergilendirme karşılığında da, onlara gümrük resimlerinde indirim tanınmıştı. Bu uygulama, bütün Müslüman olmayan Osmanlı uyrukları için geçerli idi ise de, ticaret, İstanbul'un yerlileri ve nüfusça öteki Hıristiyanlardan ve Yahudilerden sayıca çok olmaları yüzünden özellikle Rumların elinde toplanmış bulunduğundan, en çok onların gelişmelerine yardımcı oluyordu.[20] Denizciliğin Rumların elinde olması da bu gelişmeyi hızlandıran bir başka etkendi.[21]

Rumlar esnaflık da yaparlardı, fakat asıl ticarette ve özellikle de denizcilikte ve deniz ticaretinde ilerlemişlerdi. Deniz yolu ile yapılan buğday ticareti hemen hemen tümüyle Rumların tekelindeydi. Rum armatörler buğday ticaretini istedikleri gibi düzenleyebiliyorlardı. Ayrıca, Doğu Akdeniz ticaretinde de rakipsiz denecek durumdaydılar. Batı ile olan ticarî ilişkileri, Rumlara, devlet içinde ayrıcalıklı bir yer kazandırmıştı. Öte yandan Rumlar, önemli bürokratik görevlere de getiriliyor ve devşirmelerin yanı sıra Hıristiyan Rumlar da Osmanlı Devleti içinde büyük bir etkinliğe ulaşmış

17) s.119, Mektup XL.

18) ROBERT MANTRAND: ***XVI V e XVII'nci Yüzyıllarda İstanbul'da Azınlıklar, Meslekler V e Yabancı Tüccarlar;*** çev. Mehmet Ali Kılıçbay, TTD., C.III, 1985, s.236

19) R.MANTRAND: ***17.Yüzyılda...;*** C.I, s.64

20) ERNEST LAVISSE-ALFRED RAMBAUD: ; Libraire Armand Colin, Paris, 1938, C. IV, s.770-771

21) Örneğin, Ermeni yazar **Eremya Çelebi Komürciyan**, İstinye ve Yeniköy'de oturan Rumlar'dan söz ederken şöyle diyor: *"Bir kişinin, sermaye olarak iki üç gemisi vardır.Bu gemiler Donavis nehrine, Karadeniz'e ve Kefe'ye sefer yaparak odun, arpa, darı ve buğday getirirler."* (EREMYA ÇELEBİ KÖMİRCİYAN: ***İstanbul Tarihi-XVII.Asırda İstanbul;*** Tercüme ve tahşiye eden: Hrand D.Andreasyan, yeni notlarla yayına hazırlayan: Kevork Pamukciyan, 2. basım, Eren Yay., İstanbul, 1988, s.42

bulunuyorlardı. Örneğin; **Panoyotis** adlı Rumu, XVII. yüzyılın ikinci yarısında padişahın baştercümanı, **Aleksandır Mavrokodato**'yu[22] Reisülküttab **Rami Efendi**nin danışmanı ve tercümanı olarak görüyoruz. Ayrıca Rumlar, İstanbul'daki elçiliklerin tercümanlıklarını ellerine geçirerek ve Avrüpa devletlerini bu yolla da kendilerinden yana etkileyerek Osmanlı Devleti içindeki siyasal etkinliklerini daha güvenceli kılabiliyorlardı.[23] **Fener Rum Beyleri** ise **Eflâk** ve **Boğdan**'a voyvoda olarak atanmaktaydılar. 1711-1821 arasında Eflak'ı 40, Boğdan'ı da 36 Fenerli Rum Beyi yönetmiş bulunuyor.[24] XVIII. yüzyıla gelindiğinde Rumlar kendi içlerinde bir etnik grup olarak sağlam bir biçimde örgütlenmeyi başarmışlar, kendi toplumları için okullar açmışlar, öğrenim alanında ilerlemiş ve kültür bakımından üstün bir düzeye erişmişlerdi. XIX. yüzyılın başlarında bu gelişim doruğuna ulaşmış bulunuyordu.[25] Kısacası, ekonomik üstünlükleri, bürokratik kademeler üzerindeki etkinlikleri, bizzat yüksek bürokratik görevlere gelmeleri ve örgütlü toplumsal yapıları nedeniyle, Rumlar, başkentte ve öteki yerlerde Osmanlı Devletinin egemen çevreleri içinde yer almışlardır.

1681'de sayıları 90.000 kadar olduğu sanılan **Ermeniler**e[26] gelince; önce Ermeni gezgin **Polonyalı Simeon**'un yazdıklarına bir göz atalım:[27]

"İstanbul, Rumların elinde bulunduğu devirde, Ermenilerin orada yerleşmesi şöyle dursun, bezirgân olarak bile hiçbir Ermeni şehre giremezdi. Fakat Türkler İstanbul'u fethettikten sonra birçok eyaletlerden Ermenileri davetle iskân ettikten maada, Rumların elinden aldıkları iki muhteşem kiliseyi de onlara verdiler."[28]

Gerçekte, nüfusça en yoğun biçimde İstanbul'da bulunan Ermeniler, Anadolu'daki kentlerde ve köylerde de yaşıyorlardı.[29] Ancak, Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve ticarî ve giderek siyasal yaşamında önemli roller oynayan Ermeniler asıl İstanbul'da yerleşmiş olanlardı.[30] **Eremya Çelebi Kömürciyan**'ın verdiği bilgilere göre; XVII. yüzyılda Samatya'da 1.000'den fazla Ermeni hanesi vardı ve bunlar güzel bahçeler içinde yapılmışlardı, Yenikapı'dan Kumkapı'ya kadar olan alan, Ermeni mahallelerinin sı-

---

22) Mavrokodato'ya padişahın ihsanların birine işilkin bir belgeyi **Ahmet Refik** veriyor: *"İstanbul kadısına hüküm ki, Divanı Hümayunumunda tercemanlık hizmetinde olan Aleksendire veldi İskerlet orduyu hümayunuma arzuhal idüb İstanbul'da vaki Fenerkapusu haricinde tarafı hümayunumdan kenduye inayet ve ihsan olunan kendü mülk menzili kendü hayatında ve fevtinden sonra konak olmayub konak olmak üzre bir ferde virilmemek üzre Sultan Mehmed zemanında virilan emir mucibince yazılmışdır. Fi availi zilhicce 1108"* (AHMET REFIK: ***Hicri On ıkinci Asırda İstanbul Hayatı 1100-1200***; İstanbul, 1930, s.33).

23) R.MANTRAND: ***İstanbul...;*** s.55-56

24) OKTAY EKİNCİ: ***Fenerlilik Bir Ayrıcalıktır;*** Cumhuriyet, 24 Aralık 1993

25) JUCHEREAU: C.I, s.155

26) Y.ÇARK: s.30

27) H.D.ANDREASYAN: ***Polonyalı...;*** s.84

28) **Andreasyan**, aynı yerdeki notunda bu kiliselerin Samatya'daki Surp Georg ve Balat'taki Surp Hıreşdagabet kiliseleri olduğunu belirtmektedir.

29) Şurası önemlidir: Ermeniler, Osmanlı sınırları içinde hiçbir yerde sayıca çoğunlukta olmamışlardır.Bu nedenle, daha sonraları çeşitli uluslar Osmanlı Devletinden koparak kendi ulusal devletlerini nüfusça çoğunlukta oldukları yerlerde kurarlarken Ermeniler bu olanağa sahip olmadıklarından, kendilerinin bulundukları yerlerdeki Türkleri oralardan kaçırarak çoğunluğu elde etmek amacı ile feröre başvuracaklardır.

30) Örneğin: **Simeon,** Seyahatnâmesi'nde diyor ki: *"İstanbul Hıristiyanları nispeten çok bahtiyar olup mutantan kiliselere maliktirler, teganni ederek âyin icra ederler, ata ve katıra binerler, yüz çile ve yetmiş çilelik çuha giyerler, büyük evleri, bahçeleri olup, yiyip içerler. Anadolu'da bunların hiçbirisi yoktur. Köy evleri alçak ve çalı kaplı olup ahıra benzerler; şehir evleri ise, kerpiç yapılı, kapıları dar ve içerisi karanlık şeylerdir"* (H.D.ANDREASYAN: ***Polonyalı...;*** s.91)

nırını oluşturmaktaydı[31], Topkapı'da ise *"Edirne'ye gidip gelen, bağırıp çağıran, küfürbaz, yük taşıyan, kiracı Ermeni katırcı'lar"* oturmaktaydı[32], Üsküdar'da iskeleden yukarıda Rum mahallelerinin yanı sıra Ermeni mahalleleri de bulunuyordu ve Çamlıca'ya kadar olan bağların çoğu Ermenilere aitti,[33] İstanbul'daki Ermeni mezarlıklarında gömülü varlıklı Ermenilerin mezar taşları yazılar ve alametlerle bezenmişti.[34]

İstanbul Ermenilerinin bir bölümü esnaflık yapmaktaydı. Örneğin; **Eremya Çelebi Kömürciyan**'ın bildirdiğine göre, XVII, yüzyılda, kentte 110 dolayında fırın vardı ve bunların hemen hepsinde de ekmekçi ustaları Ermenilerdendi.[35] Bununla birlikte, Ermeniler, kendilerini ticaret alanında da göstermişlerdi. Fakat onların asıl ileri gittikleri alan, bankerlik, sarraflık ve tefecilikti. Bu yolla XVII. ve XVIII. yüzyıllarda birçokları büyük servet sahibi olmuş ve uluslararası para piyasalarında ön sıralara geçmişlerdi. [36]

Osmanlı Devleti, para basım işlerini Ermenilere bırakmıştı. Bu işin, onların varlıklı olmalarında özel bir önemi olduğu anlaşılıyor. Gerçekten de, Ermeni yazar **Çark**'ın deyişiyle, *"Ermeniler hem darphaneye faydalı hizmetlerde bulunur, hem de hatırı sayılır zenginlerden oluverirlerdi."*[37] Ermeniler, servet sahibi olmak bakımından başkalarından daha da öne çıkmış bulunuyorlardı.[38] Devletin savunması ile doğrudan ilgili olan baruthane de Ermeniler tarafından işletilmekteydi.

Yahudiler de gümrük, ticaret, aracılık, komisyonculuk, tefecilik gibi alanlarda büyük başarılar göstermiş bulunuyorlardı ve özgürlük içinde yaşıyorlardı.[39] Gerçekte, başkentte Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler arasında ekonomik ve ticarî alanda bir rekabet sürüp gitmekteydi. Yahudilerin Hıristiyanları geride bıraktığı bir dönem de yaşanmış bulunuyor. Bu dönem, **Yasef Nassi**'nin **Kanunî** zamanında Osmanlı Devletine sığınması ile başlar. Nassi, saraydaki etkinliği sayesinde neredeyse bir Yahudi tekeli kurmuştu. Yahudilerin kilit noktalara getirilmesini sağlayan Nassi, onların öteki Müslüman olmayan Osmanlı uyrukları karşısındaki durumunu perçinlemeyi de başarmıştı.[40]

Yasef Nassi üzerinde biraz daha durursak Osmanlıyı da biraz daha yakından tanımış oluruz. Gerçek adı Don Joao (Juan) Miguez olan Yasef Nassi, Portekiz doğumluydu. Ailesi engizisyonun baskısı yüzünden Hıristiyanlığa geçmek zorunda kalmıştı. Kanunî'nin hekimi Yahudi **Moşe Hamon** aracılığı ile 1544'te Osmanlı Devletine

---

31) EREMYA ÇELEBİ KÖMİRCİYAN: s.2-3
32) a.y.,s.21
33) a.y.,s.48
34) a.y.,s.24
35) a.y.,s.17
36) R.MANTRAND: ***İstanbul...;*** s.52
37) Y.ÇARK: s.48
38) Osmanlı Devleti'ndeki tanınmış servet sahibi ve para-banka işleri ile uğraşan Ermeniler için bkz. Y.ÇARK: s.51 vd..
39) Yahudiler'in, dünyanın dört bir yanından kovulurken ya da Hıristiyan ülkelerinde zulüm altında yaşarken Osmanlı topraklarında nasıl bir yaşam sürdükleri konusunda bkz. ÇETİN YETKİN: ***Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler;*** Afa Yay., İstanbul, 1992.
40) Yasef Nassi için bkz. ABRAHAM GALANTE: ***Don Joseph Nassi-Duc de Naxos d'aprés de nouveaux documents***; İstanbul, 1913 (İSİS, C.VIII, s.293-326; FAZIL MURAT: ***Yasef Nassi Kimdir?***; R.T.M., sayı 55, Temmuz 1954, s. 3239-3240; GAD NASSİ: ***Osmanlı Sarayında Bir Avrupa Asilzâdesi: Yusuf Nassi***; TTD., C.X , Haziran 1991, s.15-18; CECIL ROTH: ***Dona Garcia of the House of Nasi***; The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1977; CECIL ROTH: ***The House of Nasi-The Duke of Naxos***; The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1948.

ğumluydu. Ailesi engizisyonun baskısı yüzünden Hıristiyanlığa geçmek zorunda kalmıştı. Kanunî'nin hekimi Yahudi **Moşe Hamon** aracılığı ile 1544'te Osmanlı Devletine sığındı ve eski dinine, Yahudiliğe dönerek Yasef Nassi adını aldı. Nassi, Osmanlı topraklarına girerken onu karşılamak üzere bir Yeniçeri birliği gönderilmişti. Nassi'nin Kanunî üzerinde o denli bir etkinliği vardı ki, Venedik, Nassi'nin halası **Dona Grasya**'yı tutuklayıp mallarına el koyduğunda, araya **Kanunî** girdi, hem Dona Grasya'yı özgürlüğüne kavuşturdu, hem de mallarının geri verilmesini sağladı. Fransa'nın Nassi'nin 150.000 dukasına el koyması üzerine de 1565'te Kanunî bu paranın iadesini Fransa Kralına mektup göndererek resmen istedi. Bundan bir sonuç alınamayınca bu kez **II.Selim,** 1568'de misilleme olarak Fransız bayrağı taşıyan gemilerin yüklerinin üçte birine el konulmasını bir fermanla buyurdu. 1556'da Papalığın **Ankona**'da diri diri yakılmak üzere tutuklattığı Yahudilerin bir bölümü, Nassi'nin Kanunî'den bunların kurtarılmasını istemesi üzerine, Osmanlı Devletinin verdiği ultimatom karşısında kurtarıldı. Daha sonra, padişah olan II.Selim, Nassi'yi **Naksos** [Nakşe] Adası dukalığına getirdi. Nassi, 1570'te de **Eflak** Voyvodalığına atandı. Lehistan ile Osmanlı Devleti arasında yapılan balmumu ticaretini tümüyle ele geçirmek isteyen Nassi için II.Selim Lehistan Kralına bir de nâme-i hümayun yazmıştı.[41]

İlginç olan, Nassi'nin rakibinin devşirme **Sokullu Mehmet Paşa** olmasıdır. Başka bir deyişle, Osmanlı Devletinde iktidar kavgası artık devşirmeler ve Yahudiler arasındadır! Şunu da ekleyeyim ki, 1574'te II.Selim'in ölmesi üzerine III.Murat döneminde Nassi etkinliğini yitirmeye başlamış ve 1579'da ölünce de Sokullu'nun isteği üzerine padişah onun malvarlığına el koymuştur.[42]

Anımsayacaksınız: Nassi'nin İstanbul'daki görkemli sarayında dillere destan bir yaşam sürdüğü, Osmanlı Devletinin Dona Grasya'nın parasının peşine düştüğü, Papalığın elinden Yahudileri diri diri yakılmaktan kurtardığı bu yıllar, Anadolu'da kan gövdeyi götürdüğü yıllardır. Yahudilere karşı gösterilen bu koruyuculuk için, kuşkusuz, Osmanlı Devleti övülmelidir. Ama aynı anda Anadolu Türk insanına karşı aynı devletin reva gördüğü zulüm, bu devletin içyüzünü daha belirgin bir duruma getirmektedir. Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Frenkler vb. başkentte safa sürerken Anadolu, kan, ateş ve yoksulluk içindedir.

V

İstanbul Devletinin ticaret yaşamının kalbi **Galata**'da çarpardı. Galata'nın ise bir Hıristiyan yerleşim merkezi olduğunu biliyoruz. İşte burası, aynı zamanda devletin ticaret merkeziydi. Başka bir deyişle, ticaret, Osmanlı Hıristiyanlarının ve yabancı devletlerin uyruğu olan Hıristiyanların elindeydi. Galata, âdeta İstanbul'dan ayrı ve XVI. yüzyıl sonunda o dönemin Nis kenti kadar büyük bir kentti.[43] Galata, Osmanlı Devleti-

41) Ç.YETKİN: ***...Yahudiler;*** s.79-89

42) M. FRANCO: ***Essai sur L'Histoire des israèlites de L'Empire Ottoman depuis les origines jusqu' nos jours;*** Centre d'ètudes Don Isaac Abravanel, Paris, 1980, s.66

43) FERİDUN DİRİMTEKİN: ***Ecnebi Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyılda İstanbul;*** İstanbul Fetih Cemiyeti Ens. Yay., İstanbul, 1964, s.36; Galata'nın XVII. yüzyıldaki durumu için bkz. EREMYA ÇELEBİ KÖMİRCİYAN: s.32-35, XVIII. yüzyıldaki durumu için bkz. COSIMO COMIDAS DE CARBOGNANO: ***18.Yüzyılın Sonunda İstanbul;*** çev. Erendiz Özbayoğlu, Eren Yay., İstanbul, s.73-79

nin her köşesinden, Asya ve Avrupa ülkelerinden gelenlerle dolup taşardı.[44] Bununla birlikte, buraya damgalarını basmış olanlar Rumlar, Ermeniler ve onlardan sonra da Yahudiler idi. Bunların yanı sıra, Avrupa devletlerinin uyrukları da son derece elverişli koşullarla bu ticarette yerlerini almış bulunuyorlardı. Özellikle 1535'te Kanunî'nin Fransa Kırallığı'na tanıdığı kolaylıklar –ki bunların başında Osmanlı ülkesinde bulunan Fransa uyruklulara Fransız yasalarının konsoloslukları aracılığı ile uygulanması, bunların birçok vergilerden bağışık tutulması, dışarıdan getirilen mallardan belli bir oran üzerinde gümrük resmi alınmaması geliyordu– bu ülkeye Osmanlı Devletinin ekonomik ve ticarî çıkarlarına aykırı olanaklar sağlamıştı. Aynı olanaklar zamanla öteki Avrupa devletleri'ne de tanınacaktır.[45]

Bu durum, bir gerçeği kendiliğinden ortaya koyar. İstanbul'dan yapılan dışsatım hızla gerilemiş ve kent bir dışalım liman kentine dönüşmüştür.[46] Üstelik, Osmanlı Devleti,özellikle yiyecek maddeleri konusunda Bizans'ın siyasasını izlemiş,[47] ülkenin her yerinden bu maddeler çeşitli yöntemler kullanılarak İstanbul'a getirilmiştir. Ahmet Refik, İstanbul ile ilgili belgeleri topladığı araştırmalarında bu konuda çeşitli örnekler vermektedir. Bir fikir edinmek için İstanbul'dan İzmir kadısına gönderilen hükümden birkaç satır okuyalım:

"İzmir kadısına hüküm ki ..... mahruse-i İstanbul'a gelecek kızıl üzüm ve kara üzüm ve incir ve badem ve zeytun yağı ve balmumu ve sair meyveyi ahar diyare [başka ülkeye/yere] *göndermiyüb Kapana* [malın toptan indirilip satılacağı hana/yere] *gelmediyen* [gelmeden] *hiçbir ferde virdirmeyüb İstanbul zahiresiyçün varan gemi reislerine nerhi ruzî* [o günkü narh] *üzre aldırub gemilerin tahmil etdirüb [yükletip] doğru İstanbul'a gönderilmek fermanım olmağla..."*[48]

Mantrand, elde ettiği çeşitli bilgi ve belgelere dayanarak, XVI. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'a nerelerden neyin getirildiğini –yiyecek maddeleri dışında– bir tablo içinde göstermiş bulunuyor.[49] Fakat, asıl önemli olanı devletin gelirinin büyük bölümünü yutan Osmanlı Sarayı için Anadolu'dan XVIII.yüzyılın başında getirilen maddelerdir. Sarayda tüketilen bazı maddelerin cinsini ve inanılmaz değerlere varan tutarla-

---

44) WILLIAM HOLDEN HUTTON: ***Constantinople-The Story of the Old Capital of the Empire***; Londra, 1934, s.225

45) DONALD C. BLAISDELL: ***Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Malî Kontrolü***; İstanbul, 1940, s. 38.

46) R.MANTRAND: ***İstanbul...***; s.425

47) G.I.BRATIANU: ***Etudes Byzantines d'histoire economique et sociale***; Librairie Paul Geuthner, Paris, 1938, s.169.

48) AHMET REFİK: ***Hicri On Birinci...***; s.23

49) R.MANTRAND: ***İstanbul...***; s.211-213. Bu tabloda gösterilen ve dünyanın değişik ülkelerinden alınan ürünleri bir yana bırakarak yalnız Anadolu'dan getirilenlere bir göz atalım:

Ürün	Bölgesi
Şap	Anadolu, Trabzon
Tomruk	Karadeniz, ızmit, Kocaeli
Kereste	Karadeniz, İzmit, Kocaeli, Sakarya, Ereğli İnebolu
Boraks	Gümüşhane, Trabzon
Kenevir	Kastamonu, Akçabolu, İzmir, Tire, Aydın
Odun kömürü	Çanakkale, İzmit, Trabzon
İp	Trabzon

rını da **Marsilli**'den öğrenebiliyoruz.[50] Sarayın gereksinmeleri karşılanmadıkça ülkedeki üretimden halk yararlanamazdı. Örneğin, bir hükümde deniyor ki, *"Hazine-i âmiremde mahfuz olan koyun mukataası defterlerine nazar olundukta mirîye nakit akçe ile mubayea olunacak kuzı [kuzu] temam olmadıkça haricden madrabazlara kuzı aldırmayub..."*[51] Sarayda yalnız padişaha ait fırında 60 kişi çalışıyordu.[52] Ama daha da il-

Deri ve post	Anadolu
Bakır	Sinop, Amasya, Erzurum, Tokat, Gümüşhane
Yün ve tiftik	Ankara, Beypazarı
Mermer	Bandırma, Truva
Hasır	Bandırma, Manyas Gölü, Karadeniz
Saman	Karadeniz
Zift	İzmir, Edremit
Çinî	Çanakkale
Sabun	Gelibolu, İzmir
İpek	Bursa, Ankara, İzmir, Tokat
Halı	Uşak, Kula
Türk dantel	Çanakkale, Menteşe, İzmir

50) GRAF MARSİLLİ: ***Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur Ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti;*** çev. Nazmi, Erkânıharbiye Reisliği Yay., Ankara, 1934 (ilk yayımlanışı, 1737), s.65-66. Marsilli'nin verdiği listenin doğruluk derecesi tartışmalı olsa da sarayın harcamalarına ilişkin bir fikir verebilecek niteliktedir. Bu liste şöyle:

Kahire	Pirinç	360.000	ölçü
"	Şeker	42.642	okka
"	Nohut	2.500	ölçü
"	Mercimek	22.500	"
"	Biber	324	okka
"	Tarçın	324	"
"	Anber	250	"
"	Hıyarşenbe	252	"
"	Nişadır	900	"
"	Sinameki	802	"
"	Makarna	900	"
"	Sebze	248	"
"	Kına	258	"
"	Hurma	914	"
Cesan Kadılığı	Nohut	1.300	ölçü
"	Zafran	174	okka
"	Balmumu	650	"
Ulah ülkesi	Bal	1.500	"
"	Kaya tuzu	400	"
Yenişehir (Bereleç)	Balmumu	650	"
Moldova	"	9.000	"
"	Bal	6.000	"
Trabzon (Esmin)	Balmumu	2.000	"
Ahıvli	Tuz	2.605	ölçü
Bursa	Buğday	320	"
"	Tarhana	1.500	okka
Ankara (Koçhisar)	Tuz	2.000	ölçü
"	Buz ve kar	80	araba
Yanbolu	Reçel	30	küp
"	Erik suyu	5	"
Sinanköy	Limon suyu	20	fıçı
Bursa	Balsal	13	"
"	Nar	6.000	okka
"	Sirke	7	fıçı
"	Koruk suyu	30	"
Bursa ve Tekirdağ	Tavuk	199.000	adet
Gelibolu	Karpuz	3.000	"
Vis	Kurusoğan	600	kental

51) AHMET REFIK: ***Hicrî On İkinci...;*** s.154

52) AHMET REFİK: ***Hicrî On Birinci...;*** s.7

ginci, bir konuğa bir kahve ya da şerbet ikram etmek için 40 "hademe" hizmet ediyordu. Bu konu ile ilgili bir buyrukta bu gibi ikramlar 15 kişi ile yapılabilecekken 40 kişinin hizmet ettiği belirtilmektedir.[53]

Osmanlı sarayının bahçeleri de çiçeklerle şöyle süslenirdi:

"Meraş beylerbeğisine hüküm ki, Hâlâ Hassa bağçelerde sünbül soğanı kalmayub vilâyeti Meraş'tan olan yaylaklar ve dağlar sünbül yerleri olmağın elli bin dane ak sünbül ve elli bin dane gök sünbül soğanı cem olunub [toplanıp] *muaccelen* [acele olarak] *gönderilmesi lâzım olmagin buyurdum ki, ...vardukta* [yani, oraya ulaştığında] *ol diyarda şükûfe [çiçek] ahvalin bilir* [yani, çiçekten anlar] *kimesneleri getürüb, tenbih idüb ve yanlarına mü'temen âdemler koşub* [yanlarına güvenilir adamlar verip] *tâyin olunan mıkdarı sünbül soğanının muaccelen cem idüb dahi emri şerifimle varan âdeme teslim idüb süddei saadetime* [yani, İstanbul'a] *irsal eyliyesin* [gönderesin]. *Ve ne mıkdar soğan teslim olunursa yazub bildiresin ki getüren kimesneden ana göre taleb oluna. Hususu mezbur mühimdir* [belirtilen husus önemlidir]. *ihmal ve müsamaha etmeyüb ikdam ve ihtimam üzre olasın* [özenle ve dikkatle bu işi yapmalısın]."[54]

Bu sarayda yaşayanların başında ise, bir yazarın yerinde deyişiyle, *"Zengibar'dan, Habeşistan'dan, Yukarı Nil boylarından gelme harem ağalarıyle bir etnografi müzesinin canlı yaratıkları denilebilecek bir değişiklik, bir çeşit bolluğu gösteren saray kadınları"*[55] geliyordu. Bunlar, sultan ve sultanın öteki adamları; Rum, Ermeni, Yahudi ve Frenkler ile birlikte imparatorluk halkının alınteri ile ürettiklerini tüketip duruyorlardı. Devletin olağan gelirleri bu tüketime yetişmezse o zaman yetimlerin, dulların ve düşkünlerin ödeneklerine, gelirlerine de el konabilirdi. Böyle bir uygulamayı anlatan **Naima**, *"bunca erzak birden kesilüp, büyüklere ve israflara imdat olundu"* demektedir.[56]

Kitâb-i Müstetâb yazarı saraydan söz ederken bakın ne diyor:

"..... şimdiki halde iç oğlanları baltacılar ile musâhebet [konuşma] *itmek değil*[57] *taşrada ana ve babalarına ve eşhas-ı muhtelifeye* [çeşitli kişilere] *birbirine tezkireleri ve boğçaları varub gelmekden saray ahvali hemân bedestâna dönmüşdür."*[58]

Sarayda yaşayan ve **asalak** olarak adlandırabileceğimiz bu zümre ve onunla ilişkili İstanbul sarraf, kuyumcu ve tacirleri, güçlü bir çıkar birliği kurmuşlardı. Bu nedenle de saray harcamalarını kısmaya çalışan devlet adamlarının Osmanlı yönetiminde barınmaları olanaksızdı. Bu gibi yöneticilerin işbaşına gelmeleri engellenir, bir rastlantı sonucu işbaşına gelenler ise çabalarının bedelini yaşamlarını yitirmekle öderlerdi. Osmanlı maliyesini düzeltmek girişiminde bulunan devlet adamlarının başlarına gelenleri hep biliriz. Padişahlar da bu çıkar birliğinin istekleri doğrultusunda davranır olmuşlardı. **IV.Mehmet**'in farkında olmaksızın bu çıkar çevresine zarar vermesi onun

53) AHMET REFİK: ***Hicrî On İçüncü...;*** s.4-5

54) AHMET REFİK: ***Hicrî On Birinci...;*** s.3. Nedense çiçek ve gül getirtmekte hep "acele" edilmiştir. örneğin, bkz.aynı yerde belge no 17.

55) İNAYETULLAH C. ÖZKAYA: ***Osmanlılık İçinde Ve Dünya Milletleri Arasında Türk Milleti-Türkiye Türklerinin Oluşuna Dair Düşünceler;*** İstanbul, 1952, s.17

56) NAİMA: C.V, s.2108-2109, C.I, s.495

57) Devşirme olan iç oğlanlarının saray dışından herhangi bir kimse ile bağlantı kurmalarının aslında yasak olduğu anlatılıyor.

58) s.27

tahttan indirilmesi ile sonuçlanmış bulunuyor. IV. Mehmet'in sürekli olarak Edirne'de oturması, ancak kısa süreler için İstanbul'a geldiğinde ise kente girmeyerek **Davutpaşa**'da, yani İstanbul dışında kalması, bu zümrenin çıkarlarını zedeliyordu.[59] Padişahın Edirne'de oturması, bu kere Edirne'de bir çıkar çevresi oluşması ile sonuçlanmıştı. Bu durumu **Evliya Çelebi** şu sözlerle belirtiyor: *"Sultan Dördüncü Mehmet Edirne'de oturalıdan beri dört viran hamam, sekiz cami, kırk mahalle mescidi, yedi adet saraylar, evler, nice dükkânlar yapılmış, Ali Paşa Çarşısında orada bir dükkâna kimse on akçe kira vermezken, bugün her gün birer ikişer kuruşa kirada otururlar. Edirne şehri öyle imar olmuş ki, tarif edilemez. Halkı hep zengin olmuş."*[60] Padişahın Edirne'de oturması, Edirne'yi böyle kalkındırırken, İstanbul'dakiler bundan yoksun kaldıklarından padişahın İstanbul'a geri getirilmesi için çareler aranmıştır. Bu arada, IV. Mehmet, Davutpaşa'da bulunduğu bir gün, **Şeyh Hacı Hüseyin Efendi**'yi vaaz için Davutpaşa Camiine çağırınca, Şeyh Efendi, bu olanağı kaçırmayarak şu yanıtı vermiş: *"Va'z isteyen İstanbul'a gelip diğerleri gibi camide meclisimizde hazır olurlar, buraya gelsünler, benim söyleyeceğim, avdan vazgeç, gelip tahtına otur, ibadet ve tahtla meşgul ol!"*[61]

İstanbul tacir, sarraf ve benzerleri, başka bir deyişle de iş çevreleri, IV. Mehmet olayının da ortaya koyduğu gibi, başkentte iktidarın gerçek sahibiydiler. Devlet gücünün bu sınıfın çıkarlarına zarar verecek biçimde kullanılması düşünülemezdi. Ne ki, bu sınıf, iktidarını zaman zaman başkentteki askerî zümreler ile paylaşmak durumundaydı. Bu paylaşım, devletin askerî gücünün giderek kazandığı nitelik nedeniyle kaçınılmaz olmuştu. Sadrâzamlar, vezirler, paşalar ancak iş çevrelerinin ve onlarla birlikte davranan askerî zümrelerin çıkarları doğrultusunda devlet yönetiminde bulunabilirlerdi. Sadrâzam **Melek Ahmet Paşa**'nın düşürülmesi ve kimi vezirlerin öldürülmeleri ile sonuçlanan 1651 İstanbul ayaklanması bu gerçeğin çok açık bir kanıtıdır.

Naima'nın anlatımına göre:

"Evvelce Yeni Cami vakasından sonra sipahilerin gücenüp, yeniçeri zabitleri dahi kendi kârları sevdasında olmakla, askerin mevacip [maaşları] *hususuna itiraz etme· ihtimalinin bertaraf olduğunu büyükler gördükte mirîye seksene alınan kuruşun, mevacibe yine seksene verilmesi yine ahmaklıktır. Meselâ bir maaşda züyufa [*kalb, silik, ayarı düşük akçeye] *tebdil olunursa* [değiştirilirse] *bin kesede en az derecede üç yüz kese fazla kalur. Bu bir büyük kârdır, deyu kimini Yahudiler ve sarraflar eliyle değiştürüp ve kimini Arnavutluk'da bulunan yerlerde kem-ayar* [ayarı düşük] *akçe kestirüp, götürüp, maaşlara verilmekle Karun gibi para biriktirmeyi âdet edinmişlerdi. Bu sırada ulufe* [maaş] *zamanı yakın olup hazinenin sıkıntısı da fevkalâde olmakla Defterdar Emin Mustafa Paşaya vezirlik verilüp, akçe tedarik etmesine çalışması için derecesi yükseltildi. Defterdar Paşa adı geçen ağalarla bir yere gelüp, hazine tedariki*

59) Y. ÖZTUNA: C.X, s.94
60) EVLİYA ÇELEBİ: C.XII, s.34
61) İ.H.UZUNÇARŞILI: ***Osmanlı Tarihi***; C.III, Bölüm I, s.489

için şu akıllıca olmayan tedbiri ettiler ki, Belgrad'da ve Bosna etrafında ağaların eli altında olan bazı hizmet erbabının kestirüp getirdikleri züyuf akçeyi ve meyhanecilerden toplanan kızıl kırpık para [ayarı düşük, silik para] *ve akçeleri toplayup, esnafa tarh edüp her yüz on sekiz akçeye bir altın olmak üzere karşılığında yüz yirmi bir altın toplayalar. Sonra o altunu cuhudlara* [Yahudiler'e] *ikişer riyale tarh edüp, ulufeye vereler. Atma'minel Eş'ab olan* [Eşab'dan daha tamahkâr olan] *ağalar bu olmayacak hayali beğenüp, bu ânedek istedikleri gibi halka cevr ve eziyet ve mal toplamakta nice türlü mekruhatı* [iğrençlikleri] *ve melaneti* [kötülükleri/alçaklıkları] *edegeldiklerinden kimsede karşı koymağa cüret ve müdafaaya kudret yoktur düşüncesiyle bu kötü işi dahi yürütmek mümkündür zannettiler."*[62]

Aynı olaya değinen İngiliz elçisi **Lello** ise, ulema zümresi ile Yahudilerin bu konuda işbirliği yaptıklarını belirtmekte ve "*Hükümdarın kadınlarına ve diğer gözdelerine Yahudilerin verdikleri dört yüz bin altunun yardımı ile hocalar hükümdarı tahrik ettiler*" demektedir.[63] Bu uygulamadan zarar gören iş çevreleri başta Yahudiler olmak üzere Sadrâzam Melek Ahmet Paşanın huzuruna çıkarak bu işten vazgeçmesini istediler. Sadrıâzamın verdiği karşılık doğrusu pek sert olmuş: "*.... paşa makhur olup* [bozularak/hiddetlenerek] *çavuş-başı elinden hezaran değneyi kapıp bir alay ibadullahı* [Allah'ın kulunu/adamı] *divanhanede önüne katıp anı anda vurarak kimi kendisini merdivenden aşağı atarak, kiminin eli ayağı kırılıp kaçtılar*". Sadrıâzamın bu davranışı üzerine ona başvurmuş olanlar, "*Şahit olun! Bre Yahudi diyerek üzerimize âsâ ile gelip vurarak yaraladı. Zulmümüzü defetmedi. Bunun vezirlik ve hükümeti caiz değildir*"[64] diyerek harekete geçtiler. Hemen ertesi gün, istekleri yerine gelmiş bulunuyordu.

VI

Ne var ki, İstanbul halkı yalnız varlıklı ya da en azından geçim derdi olmayan Rum, Ermeni ve Yahudilerden, Frenk tacirlerinden ve saraylılardan oluşmuyordu. Kent halkının çoğu yoksuldu, günlük nafakasını çıkarmak için didinmek zorundaydı. Bu halk saraylarda, köşklerde, yalılarda değil, çoğunlukla yıkık surlar üzerinde yaptığı gecekondularda yaşıyordu. Gecekonduları ise padişahın buyruğu ile yıkılırdı: "*..... siz ki yukarıda belirtilen kişilersiniz* [yani, İstanbul kadısı, Yeniçeri Ağası, Binaemini, Şehremini ve Hassamimarbaşı], *açıkladığım mahallere varıp, yukarıda yazılı olduğu üzere, eskiden beri oturulan evlerden maada, kale duvarı üzerinde meydana getirilen barakalar,*

62) C.V, s.2135

63) ***Babıâli Nezdinde Üçüncü İngiliz Elçisi Lello'nun Muhtırası;*** Metni Yay. ve çev. Orhan Burian, DTCF., Yay., Ankara, 1952, s.70.

64) EVLİYA ÇELEBİ: C. V, s.174

oturulacak yerler ve bağçe ve ot kurutma yerleri ve ağaçların hepsini yıktırıp bozdurup, söktürerek ve ana mecradan başka, sonradan kale duvarlarında açtıkları delikleri dahi gizlice ve kolaylıkla açılmayacak şekilde gereği gibi örtüp kapattırarak bir tekinin bile şimdi olduğu gibi kalmasına hiçbir şekilde izin vermekten kaçınınız."[65]

Geçimini ufak tefek şeyler satarak sağlamak isteyenlere ise izin verilmezdi:

".... İstanbul şehrinin, Allah'a şükür, her bir mahalle ve her bir köşelerinde bakkal, manav ve sebzeci dükkânları vardır. Küfe ile yiyecek gibi şeyler gezdirmenin asla lüzumu olmadığı halde, bir zamandan beri, Anadolu'dan çift ve çubuklarını bırakarak İstanbul'a bu maksatla, yaklaşık olarak yedi sekiz bin kadar bekâr kimse gelip toplanmıştır..... İstanbul'un içinde ve dışında olan bu gibi küfeciler Yeniçeri Ağası aracılığı ile tamamen işlerinden men edilip ve bu şekilde nizam verilmiş bulunduğundan....."[66/ 67]

Bir işte çalışanlar ise eğer ücretlerinin arttırılmasını isterlerse "haklarından gelinirdi":

"..... tayifesi yevmî on altışar akçeye ve ırgat sekizer akçeye işleyüb ziyade taleb idenler her kimler ise isimleriyle yazup arzidesin ki haklarından gelinüb sayire mucibi ibret ola....."[68]

İstanbul'da bir yangın çıktığında, örneğin varlıklı Ermeniler onlara para verdikleri için tulumbacılar bunların semt ve evlerindeki yangını söndürmeye koşarlar, alevlerin sardığı öteki yerlere uğramazlardı.[69] Kentteki fırınların sayısı sınırlandırılarak fırıncıların kârları yüksek düzeyde tutulurdu. Fırınların bir bölümü devlet ricaline, bir bölümü de Rumlara ve Ermenilere aitti.[70] Bu fırın sahipleri bir de eksik gramajlı ekmek çıkarırlar ve bu yoldan da haksız kazanç sağlarlardı.[71] Et satışlarında, eğer ortaya güçlü biri çıkarsa, fiyatların yükselmesini sağlayabilir, et satışını da tekeline alabilirdi: Ağalar Saltanatı denen dönemde Arnavut Bektaş Ağa, ucuz et satan kasapların satışlarını kaldırmış, onların 8 akçeye sattıkları eti 15 akçeye satmış ve İstanbul'a koyun getirilmesini önlemişti.[72] Oduna 2,5 akçe narh konulmuştu ama halk odunu 14 akçeden ucuza alamazdı, çünkü saray için alınan odun dışında kalanına nüfuzlu kimseler el koyarak yüksek fiyatla satarlardı.[73] 120 okkası, yerinden 50 akçeye alınan

---

65) ORHAN ERİNÇ: ***250 Yıl Önce İstanbul'da Gecekondu-Kaçak İnşaat-Sahil Yağması Sorunları Ve Çareleri;*** B.T.T.D., C.II, sayı 10, s.54.

66) İBRAHİM SİVRİKAYA: ***XVIII. Yüzyılda İşportacılıkla İlk Mücadele;*** BTTD., C.III, sayı 13, s.70.

67) Ali H. Neyzi, ***Beyzade-Paşazde, 1930-1990*** adlı yapıtının sonunda (Yanar Yay., İstanbul, 1991, s.328) benim yaptığım bu alıntılara değinerek diyor ki: *"Yakında yirmi birinci yüzyıla adım atacağımıza göre, demek ki bu çekişme en az üç yüz yıldır sürüp gidiyormuş."*

68) AHMET REFİK: ***On Altıncı...;*** s.74, belge 13.

69) REŞAD EKREM KOÇU: ***Yeniçeriler;*** İstanbul, 1964. s.43

70) AHMET REFİK: ***Eski İstanbul;*** Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1931, s.85

71) AHMET REFİK: ***Hicrî On İkinci...;*** s.4, belge 8

72) AHMET REFİK: ***Eski İstanbul;*** s. 89

73) a.y.,s.100

kömür ise, aracılar yüzünden İstanbul'da okkası 1 akçeye satılır, ne ki kış aylarında bu fiyata da zam yapılırdı.[74]

Çok sayıda ayaklanmaya ve ihtilâle sahne olan İstanbul, işte bu kenttir. Ve bu kentte oturan padişah, açıkça diyebilmektedir ki:

"Ve işkencede ölenin da'vasını sormayalar."[75]

74) a.y.,s.102

75) A.AKGÜNDÜZ: ***Kanunnâmeler;*** C. II, s.170.

2) KAPIKULLARI

I

Osmanlı askerî gücü, gelişmiş Osmanlı düzeninde, silahlı bir çıkar örgütü durumuna dönüşmüştür. Kapıkulu Ocakları, halkın sırtından geçinip durmayı meslek edinmiş bir grup niteliğini kazanmakta gecikmemiştir. Osmanlı Devleti'nin silahlı güvencesi olması ve gördüğü bu hizmet karşılığında devlet gelirinden bir pay alması gereken kapıkulları, bu görev ve pay sınırını aşmakla kalmamış, ticarete girişmiş, ancak ticarette de kaba kuvvet kullanarak bunu bir soyguna dönüştürmüştür. Daha önce, asker kişilerin Anadolu halkına karşı tutumlarına değinilmiş ve ayrıca bunların aynı zamanda birer tacir ya da toprak ağası oldukları belirtilmişti. İstanbul ise siyasal kararların alındığı, devletin yönetildiği merkez olması nedeniyle, burada asker kişiler gerek maddî ve gerekse ekonomik güçleri yüzünden siyasal iktidarın doğrudan ortağı olmak durumunu elde etmişlerdir. Kapıkullarının ayaklanmaları, özünde, sömürüden paylarını arttırma kavgasından başka bir şey değildir.

İncelenen dönem içinde, Osmanlı ordusu denince akla önce Yeniçeriler gelir. Nasıl bir yöntemle oluşturulduğuna daha önce değinilen bu silahlı güç, Osmanlı Devletinin savaşlarda başarılı olduğu ve bu yolla elde edilen ganimetlerden bolca yararlanıldığı sürece, genellikle dışa dönük bir güç olarak kalmış, doğrudan doğruya ülke-içi sömürü eylemlerine pek girişmemiştir. Gerçi, bu dönemde de yeniçeri ayaklanmaları olmuştur. Fakat bunların sonrakiler gibi etkili ve kapsamlı olduğu söylenemez. Savaşın kârlı bir iş olmaktan çıkması, devlete pahalıya mal olması karşısında ve üstelik bu süre içinde sayıları, gereksinmeleri ve hırsları artan kapıkulları, **dışa dönüklükten** çıkarak **içe dönük** bir niteliğe bürünmüşler, ülke halkını ezip durmaya koyulmuşlardır.

Yeniçerilerin sayısı, bu gücün askerî işlevini yitirdiği sürece ve buna ters orantılı olarak artmış bulunuyor:

1472'den önce	8.000 - 10.000
1472	10.000 - 12.000
1567	12.798
1574	13.599
1595	26.000'in üstünde
1609	37.627
1653	55.000

1687	70.000 (38.131'i, İstanbul'da)
1715	100.000'in üstünde[1]

Öteki Kapıkulu Ocaklarındaki asker sayısı ise ortalama olarak Cebeciler, 6.000; Topçu Ocağı, 2.000-5.000; Top Arabacıları, 400'dür.[2] Kapıkulu Süvarileri'nin sayısı da, Kanunî Sultan Süleyman'ın ölümüne rastlayan dönemde 5.885 iken, XVI. yüzyılın sonlarında 13.000, 1567'de 17.000, daha sonra da 50.000'e yükselmiştir. Ancak, Köprülüler döneminde bunların sayısı 15.000'e indirilebilmiştir.[3]

Bütün Kapıkulu Ocakları bir arada düşünülürse, sayılarının gerçekten kabarık olduğu anlaşılır. Osmanlılar bu çokluğun sakıncalı olduğunu görmüşler ve sayısını azaltmak için çeşitli yollar düşünmüşlerdir. Fakat bir kere güçlenip, örgütlenip, kendi çıkarını bağımsız olarak gözetmeye koyulan askerî kitleyi azaltıp sınırlandırmanın pek de öyle sanıldığı gibi kolay olmadığı kısa zamanda görülmüştür. Örneğin; **Kâtip Çelebi**'ye göre, askerin "*çokluğu*" bir "*belâ*" dır. Şöyle diyor: "*.... askerin çokluğu belâsı da.... kısmakla, güzel tedbirler almakla ortadan kalkar.*"[4] Ne var ki, yine Kâtip Çelebi, bunun olanaksız olduğunu da görmüş: "*İmdi aşikâr ve bellidir ki, kulu azaltup Sultan Süleyman asrı gibi bir kararda tutmak, mümkün değil, boşuna bir yorgunluktur*"[5] Osmanlı ülkesine gelen yabancılar da halkın üzerine çöreklenmiş bu kitlenin zararlarını görüp yazmış bulunmaktadırlar. Örneğin; uzunca bir süre Osmanlı ülkesinde kalmış olan **Ricaut**, sayıca kalabalık ve kendi özel gelirleri olan bir ordunun başkent içinde bulundurulmasının ne denli sakıncalı olduğuna değinmektedir.[6] Tarihsel gelişim de, önce hazıryiyici, sonra da sahip olduğu maddî güce dayanarak sömürü çarkını kendi çıkarına döndürebilen böyle bir kitlenin gerçekten bir **belâ** olduğunu açıkça göstermiş bulunuyor.

II

Kapıkulu Ocaklıların sayıca bu artışlarına koşut olarak, onların devletten istedikleri çıkarlar da artmıştır. Sayılarının artması, ödenen maaş toplamının salt bu nedenle artmasını gerektirdiği gibi, kapıkulları kendilerine fazladan da çıkarlar istemeye başlamışlardır. Bunlara ödenen para, vergilendirme yolu ile halktan toplanan paraydı. Bu nedenle, bu yolla da onlar halkın sömürülmesinden paylarına düşeni fazlası ile alıyorlardı. **Cevdet Paşa**, bu gerçeği şöyle dile getiriyor: "*Böylece ulufeli askerler çoğaldığı gibi ulufeli adamlar da çoğalınca, devlet hazinesi altından kalkılmaz, sıkıntı içinde karşılık bulmak için mirî tekâlifi* [devlet vergilerini] *arttırıp mülk ve yerleşmiş*

1) İ.H.UZUNÇARŞILI. ***Kapıkulu Ocakları;*** C.I, s. 612-618'de çeşitli kaynaklara dayanılarak verilen bilgilerden çıkarılmıştır.
2) a.y.,s.20, 70-71, 107
3) İ.H.UZUN ÇARŞILI: ***Osmanlı Tarihi;*** C.III, Bölüm 2, s.282.
4) KÂTİP ÇELEBİ: ***Amel-Li-slahi'l-Halel; Seçmeler;*** s.161.
5) a.y.,s.159.
6) P.RICAUT: s.369.

insanların imar işleri ile ilerlemeleri ve zenginleşmeleri esasına dayanmayan vergi artışı ise, halka zulüm ve baskıdan başka bir şey değildi. Bu da memleketin harab ve ahalinin bitab olmasına sebep oldu."[7]

Kapıkullarının en çok kötüye kullandıkları yol, yeni padişah tahta çıktığında aldıkları **cülûs bahşişi** idi. Bu nedenle de sık sık padişah değişikliği, yeniçerilerin ve öteki kapıkullarının en çok işlerine gelen durumdu. Bunun için de her olanakta padişah değiştirmeyi amaçlıyorlardı. Hatta, **I.Mustafa**'nın tahta çıkışından az bir süre sonra Genç Osman'ın onun yerine geçmesi, ancak **Genç Osman** öldürülüp **I. Mustafa**'nın yeniden padişahlığa getirilmesi, fakat bu kez de Mustafa'nın deli olduğunun açığa çıkması üzerine **IV.Murat**' ın padişah olması sırasında, asker kitlesi bir kaç ay gibi kısa bir süre içinde dört kere cülûs bahşişi almış ve devlet hazinesi bu yüzden tümüyle boşalmıştır. Kapıkulları, hazinenin boşalmış olması nedeniyle IV.Murat'ın cülûsunda bahşiş istemeyeceklerine söz vermiş bulunmalarına karşın, bu sözlerinde durmamışlar, yine zorla bahşiş almışlardır. IV.Murat'ın cülûsunda bahşişler şöyle dağıtılmıştı:[8]

Yeniçeri Ağası 100.000 akçe
Yeniçeri Kâtibi 9.000 "
Sekbanbaşı 30.000 "
Yeniçeri Kethüdası 7.000 "
Yeniçerilerin her biri 3.000 "

Maaş yolu ile ve böylece de devlet aracılığı ile halkı sömürmeyi iyice kurumlaştıran yeniçeriler, ulufe kağıtlarını, yani maaş almaya hak kazandıklarını belirten belgeleri, bir süre sonra, birer "hisse senedi"ne dönüştürmeyi de başardılar. 1739'dan sonra bu belgelerin, yani **esameler**'in, alınıp satılması devletçe de "resmen" kabul edildi. Artık asker olarak devletten maaş alanlar, bu esameler'i ellerinde bulunduranlardı! Bazı kişiler ise birçok esame'yi toplayarak bu işi tam bir hisse senedi alışverişine dönüştürmüşlerdi. Savaşa gidecek 10.000 yeniçeri bulunamazken, 40.000 kişi bu yolla maaş alıyordu. Bu işi yapanların başında da bazı yeniçeri ileri gelenleri bulunuyordu. Örneğin, 1778'de Yeniçeri Ağalığından sadrazamlığa getirilen **Kalafat Mehmet Paşa** daha sonra görevden alınıp mallarına el konduğunda günde 21.700 akçe gelir getiren esame ele geçirilmiştir.[9]

Yeniçeriler ve öteki kapıkullarının çıkarlarını kollamak ve arttırmak için başvurdukları en etkili yöntem, başkaldırmaktı.[10] Paranın değerinin düşürüldüğü dönemlerde ise başkaldırmalarına sıkça rastlanır. Böylece, maaşlarının değeri düşürülmüş

7) CEVDET PAŞA: ***Tarih;*** C.I, s. 143
8) İ.H.UZUNÇARŞILI: ***Kapıkulu...*** ; C.I, s.341-342
9) a.y.,C.I,s.493-495; ayrıca bkz.AHMED CEVDET PAŞA: ***Tarih***, C.I, s.136-137
10) Çeşitli yeniçeri ayaklanmalarının toplu ve kısa bir tarihçesi için bkz. İ.H.UZUNÇARŞILI: ***Kapıkulu...;*** C.I, s.596 vd.

para üzerinden değil, fakat eski değeri üzerinden ödenmesini sağlarlardı.[11]

Kapıkulu süvarilerine ilişkin bir belge, devletin asker kitlesinin sonunda nasıl hiçbir iş yapmadan halkın sırtından geçinir duruma geldiğini çok açık bir biçimde ortaya koymaktadır. 7 Rebiülevvel 1227 (1812) tarihini ve Sadrâzam **Laz Ahmet Paşa**'nın imzasını taşıyan bu belgeden, kapıkulu süvarilerinden 100 kişi bile sefere katılmamasına karşın, sırf bunlar ayaklanmasınlar diye tümünün maaşının verildiğini anlıyoruz. Sadrâzam şöyle diyor:

"..Dergâh-ı âli sipah ve silahdar ocakları neferatının geçen sene evvel-i baharında [ilkbaharında] *ordûy-ı hümâyuna isbat-ı vücut eylemek* [hazır bulunmak] *ve yoklama olunub nâmevcutlarının* [bulunmayanların] *esamileri hazinamade ettirilmek* [hazineden düşülmek, silinmek] *ferman-ı âli îta olunmuşken* [yüksek ferman çıkarılmışken, verilmişken] *neferât-ı merkumeden* [sözü edilen neferlerden] *yüz adam gelmeyüp ocaktan denilen beş on çavuş ve zabitandan ibaret olduğuna binaen cümlesinin* [tümünün] *esamileri hazinenamede olmak iktiza etmiş* [gerekmiş] *ise de mücerred* [sırf] *kıl-ü kal [dedikodu] olmamak için zikr olunan ocaklar zabitanının rıza ve ihtiyariyle iki ocaktan sekiz bin akçe verilmek üzere rabıta verilmiştir."*[12]

III

Askerî kitle tarafından halkın bu "dolaylı" diyebileceğimiz sömürülmesiyle elde edilenler, onları doyurmamıştır. Bu yiyici kitle halkın üzerine çökmüş bir kâbus gibi yüzyıllarca günlük yaşamın hemen her köşesine el atarak, kaba kuvvetle, halkın ekmeğine ortak olmuştur. **Koçi Bey**, bu durumdan şöyle yakınıyor:

"..... asker taifesi itaatten çıktı. Zabitlerde inzibat kalmadı. Nasihat ile asker zaptolunmaz, iltifat ile düzeltilmesi mümkün olmaz. Bu asrın askeri öyle bir askerdir ki aydan aya bütün maaşları peşin verilse, her birinin bütün levazım ve mühimmatı devlet tarafından, her biri çeşitli lütuflara gark edilse, bütün bilginler ve şeyhler bir yere gelip,

11) Örneğin; Naima, 1589 *Beylerbeyi Vakası* (Vaka-i vakvaklye) olarak bilinen ayaklanmanın çıkışını şöyle anlatır:

"Süleyman Paşanın verdiği maaşların yarısı züyuf ve ayarı bozuk olup, sağlam olan paraların çoğunu dahi askerin zabitleri züyuf akçeye bozup noksan ve geçmez her ne ise askere dağıtmışlardı. Asker neferleri çarşı esnafından bir şey alıp parasını o akçeden verdiklerinde esnaf almadılar:

- Bu ne olmayacak şeydir. Aldığımız ulufe akçeyi (ayarı tam akçeyi) *kanda* (nerede) *bulalım? Deyüp kesesini tahta üzerine boşaltırdı. Sanat sahipleri istemeyerek karıştırup:*

- Bunda alınacak akçe yok!

Derlerdi. Askerlerden bazı gazablı ve gözü dumanlı kimseler bu hal karşısında kendini kaybedip tahtayı dükkân sahibinin kellesine vurur, dahi aldığı şeyin parasını o akçeden bırakıp söverek giderdi. Günde yüz yerden fazla böyle kavgalar meydana gelürdü.

Yeniçeriler ortalarına (bölüklerine) *gelüp:*

- Bu ne olmayacak şeydir. Aldığımız ulufe akçesini bizden almıyorlar. Almayanları dövüp sövsek bize meydan okursuz.

Deyu yer yer dedikoduya başlayıp halkın dili düşmanca söylemelerle ateş püskürmekle fitne ateşinin çıkmasına tam istidad hasıl olmuştu." (C.VI, s.1637-1638)

12) İ.H.ÜZUNÇARŞILI: ***Kapıkulları...;*** C.II, s.195.

nasihat eylese... birinin de kulağına girmez ve zerre kadar faydası olmaz... Askerlik yeniçeri ve sipahilere kalıp her biri birer dev oldu." [13]

Bir başka Osmanlı kaynağında ise, kapıkullarının davranışları **"vasfa gelmez"**, anlatılamaz, olarak nitelendirilmektedir. Bu davranışları şöyle özetlenmektedir:

"Ol zaman Kul'un [Kapıkulu Ocaklarının] *şol mertebe tuğyanı* [azgınlığı] *vardı ki, gündüz, hamamdan peştemâl ile çıplak avrat çıkarmak ve gulâmiye aldıkları günde Sultan Mehmet* [Fatih] *camiinde duhân* [tütün] *içmet ve müslümanların ırzını pâymâl etmek* [ayaklar altına alıp çiğnemek] *ve kûşelerde* [köşelerde] *âşkâre* [açıkça] *ayak üzre zina ve livata etmek* [kadın ve oğlanla cinsel ilişkide bulunmak] *ve kan dökmek ve evler ve saraylar basmak ve bayram günlerinde salıncak kurup bi'z-zât padişahı ve vâlidesini ve vüzera* [vezirler] *ve ehl-i divanı mumlar ile salıncağa okumak* [dâvet etmek] *gibi bâ'husûs* [uygunsuz eylemlerde bulunmaları] *gibi şol mertebe âlem nizâm-u intizamdan çıkmışdı ki, vasfa gelmez."*[14/15]

Uzunçarşılı'nın belirttiği gibi, *"yeniçerilerin gayret ve faaliyetleri harb meydanında olmayıp şehir ve kasabalarda idi."*[16] Gerçekten de, örneğin, 1772 Şubat ayında ikiye ayrılan yeniçeriler **Galata**'da kendi aralarında top ve tüfek de kullanarak üç gün savaşmışlar ve kimse de buna engel olamamıştı.[17] Öte yandan, kapıkulu askerlerinin bu tutumu, onların savaş alanındaki durumlarını da kendiliğinden belirler. Söz gelimi, Gelibolu deniz savaşında, düşman top atışından korkan Osmanlı askeri, bindikleri gemileri kıyıya yöneltip karaya oturtarak savaştan kaçmıştır. Bu olay üzerine halk arasında asker *"baştan kara"* adı ile anılmaya başlamış ve bir de şu tarih düşülmüştür:

Verdiler küffâra donanmayı bî-ceng ü cidal [18]

Daha önceki bir tarihte de Kaptan Paşa, padişaha şu arzı yazarak askerin durumunu belirtmişti:

".... yamak adıyla donanmaya koşulan yeniçeriler, fazla itaatsizlik, edüp Haliç'in iki tarafını yağma ettiklerinden başka İstanbul'a ve her tarafa musallat olup, kürekçi fukarası ve askerin pek azı gemilerde kalmıştır."[19]

Netâyic ül-Vukuât'a göre:

"H. 1130 (1718) yılından H. 1182 (1768) yılında yapılan Moskof sefer'ine dek elli yıldan çok bir sürede deniz savaşı yapılmadığından, kaptan paşalar her yıl Donanmay-ı Hümayun ile adalar arasında gezinip, merhamet ve insaf derecelerine göre adalar

---

13) ***Risale...;*** s.51.

14) MEHMED HALİFE: ***Tarih-i Gılmânî;*** Y. ÖZTUNA: C. IX, s. 38'den.

15) 1585 tarihli bir hükümde de Cebecilerin saray-ı hümayunun çevresine *"fahişe avret getirüp, adam katl idüp enva-ı fesat ve şenaat üzere oldukları"* belirtilmektedir. (İ. H. UZUNÇARŞILI. ***Kapıkulu...;*** C. II, s. 26).

16) a.y., C. I, s. 620.

17) a.y., C. I, s. 620.

18) Bugünki dille, "Savaşsız ve kavgasız donanmayı düşmana (kâfirlere) verdiler"; NAİMA, C. VI, s. 2683

19) a.y., C. V, s. 2045.

deniz savaşı fetihlerinden sayarlardı."[20]

"İçe dönük" olarak bu yöntemlerle **"doğrudan"** sömürüde bulunan kul taifesinin bundan da kazançlı saydığı bir sömürü yöntemi varsa, o da, ticaretti. Hemen hemen bütün kapıkulları ve özellikle yeniçeriler ticaretle uğraşırlardı. Ne ki, bu ticaretin kapsamında bazen haraç almak da vardı. Gerçekten, yeniçeriler tacirlik ve esnaflık yapmalarının yanı sıra, örgütlü silahlı güçleri sayesinde örneğin yük getiren gemilere "balta olmak" yolu ile bu malların sahiplerinden durup dururken para alırlardı. Hatta İstanbul'a getirilen meyvenin başka yerlere kaçırılmasını önlemekle görevli bir bölük yeniçeri (56. orta) kendileri bu malları yabancı ülkelere kaçırmaktaydı. Bununla birlikte, yeniçeriler için en kârlı iş kabzımallıktı ve bütün kabzımallar gerçekte yeniçeriydi.[21] Bunlar zorla ucuza kapattıkları malları, fahiş fiyatlarla halka satardı.[22/23] Bunlardan başka Yeniçeri Ocağının para işleriyle alışverişi de ayrı bir sömürü konusuydu. Ocağın bu gibi işlerini babadan oğula kalmak üzere Rumlar ve Yahudiler görürler, bu yolla da büyük servetler kazanırlardı.[24]

Öte yandan, kapıkullarının bir bölümü Müslümanlığı asıl Müslümanlardan daha da koyu benimsemişti ama büyük bir bölümü de görünürde Müslümandı. Bunlar eski dinlerine içten içe bağlıydılar. Müslümanlığı işlerine geldiği gibi benimsemiş görünürlerdi. Gerçekten de, bu gibi yeniçeriler sofuluğu ile tanınan **II. Beyazıt**'a bile kapatılmış olan meyhaneleri açtırmışlardı. **III. Murat** kadırga ile deniz kıyısındaki bir Rum meyhanesinin önünden geçerken, bu meyhanede bulunan sarhoş yeniçeriler, padişaha doğru seslenerek onun sağlığına içtiklerini çekinmeksizin söyleyebilmişlerdi!..

Kısacası, kapıkulları, önce İstanbul'da, sonra da imparatorluğun başta Anadolu olmak üzere öteki topraklarında halkı soyup sömüren, halka zulmeden örgütlü bir kitleydi.

IV

Burada çoğu tarihçinin ya çarpıttığı ya da görmezlikten geldiği bir noktayı belirtmek gerekiyor. Deniyor ki, 1579 yılında III. Murat, Şehzâde Sultan Mehmet için yaptığı ve iki ay süren sünnet düğünü sırasında cambaz, hokkabaz ve hizmetkârları ödüllendir-

---

20) C. III-IV, s. 120.

21) İ. H. UZUNÇARŞILI: ***Kapıkulu...;*** C. I, s. 500-501.

22) AHMET REFİK: ***Eski İstanbul;*** s. 117.

23) Kapıkullarının ticaretle uğraşırken neler yaptıklarını konu alan 1584 tarihli bir hükümde şöyle denmektedir:

"Yeniçeri Ağasına hüküm ki, hâlâ bazı yayabaşılar ve solaklar ve yeniçeri taifesi ve acemi oğlanları bey-u-şiraya (alım satıma) ve ehl-i süka (çarşı pazar esnafına) *müteallik umura karışup* (ilgili işlere karışıp) *ve dekâkin* (dükkânlar) *tutup madrabazlık idüp* (toptancılık edip) *ve bilcümle karışup iskelelerde ve pazarlarda ve gemilerde metâ* (mallar) *ve keresteler tayin olunan esas üzre alınmayıp eksüge alup kadı ve muhtesib* (alımsatımda ve ölçü/tartıda hile yapılıp yapılmadığını denetleyen görevli) *anlara karşımamagla narh-ı cari zapt olunmayup* (geçerli kılınan narhlara uyulmayıp) *ve bazı odun ve yemiş gemilerine girüp diledikleri üzre ziyadece bey' idüp fukaraya külfi zulm ve hayf eyledikle..."* (İ.H. UZUNÇARŞILI: ***Kapıkulu...;*** C. I, s. 695-696).

24) a.y., C. I, s. 47; çeşitli örnekler için bkz. s. 408-410.

mek için onların isteklerini kabul ederek Yeniçeri Ocağına alınmalarına izin vermiş ve Ocak bu tarihten sonra bozulmuştur. Böylece, ocağa devşirmelerin yanı sıra **Kitâb-ı Müstetâb**'ın yazarının deyişiyle, *"İstanbul'un şehr oğlanları ve Türk ve Kürd ve Ermeni ve Çingâne oğlanları"*[25] alınır olmuştur. Bozulmanın nedeni, budur. Sözgelimi, **Mustafa Nuri Paşa,** bu sünnet düğünü olayını Ocağın bozulmasının nedeni olarak belirttikten sonra, kesin bir anlatımla, *"yeniçeri ocağının fesada uğrayışının başlangıcı, ocağın kuruluşundan 260 küsur yıl geçtikten sonra olmuştur"* demektedir.[26] İşi daha ileriye götüren devşirme kökenliler ise, özellikle Türklerin Ocağa alınmasını bozulma nedeni olarak göstermektedirler.

Gerçekte, Yeniçeri Ocağının bozulma sürecinin başlangıcı çok daha eskilere gider. Önce, **Mustafa Nuri Paşa**nın kendisinin **Netâyic ül-Vukuât**'da yineleyip anlattığı bazı tarihsel olayları burada anarak bu gerçeği belgeleyelim:

"Fatih Sultan Mehmet'in ölümünde ise hiç neden yokken isyan bayrağını kaldırdılar ve Vezir-i âzam Karamanlı Mehmet Paşa'yı öldürüp Yahudi mahallesini yağmaladılar."[27]

"Şah İsmail, karşı koymağa pek cesaret edemediğinden uzaklarda dolaşmakta, yeniçerileri ise <iki aydır İran topraklarında dolaştığımız halde Şah meydana çıkmıyor. Bu kadar ağır ve kalabalık askerle bundan ileri gidilemez> diyerek geri dönmek istediklerini Padişaha duyurdular. Hatta kendisini korkutmak için Otağ-ı Hümanyun'a (Padişah çadırı) kurşun bile attılar."[28]

"[II. Selim] *İstanbul'a dönüşte, şehre alayla girildiği gün yeniçeriler. Saray-ı Hümanyun'ın kapısını kapatıp, Beyazıd Meydanı yöresinde Sultan Selim'i iki saat kadar at üstünde bekletip, vezirlere de türlü hakaretler ettiler."*[29]

Öte yandan, **II. Mehmet**'in tahta ilk çıkışında yeniçerilerin ayaklandığını ve **II. Murat**'ın ulufelerine buçuk akçe zam yapmak zonuda kaldığını da bilmekteyiz.[30] Daha sonraları, II. Mehmet'in Karaman seferinden dönüşünde yeniçeriler, *"Padişahımızın evvel seferidür, şükrân-i zafer, kullarına sim ü zer gerek"*[31] diyerek akçe istediklerini ve kendilerine on kese verildiğini[32] ve II. Mehmet'in öldüğünün duyulması üzerine de yine yeniçerilerin İstanbul'da yağmacılık yaptıklarını tarihler yazmaktadır. II. Beyazıt'a meyhane açtıranlar da Yeniçeriler değil miydi?

25) s. 26.
26) ***Netâyic ül-Vukuât***; C. I-II, s. 154.
27) C. I-II,s. 70.
28) a.y., s. 81.
29) a.y, s. 108.
30) M. AKDAĞ: ***Türkiye'nin İktisadî...;*** C. I, s. 352-353; H. İNALCIK: ***Fatih Devri...;*** C. I, s. 95-96.
31) İBN KEMAL: ***VII. Defter***, s. 18.
32) H. İNALCIK: ***Fatih Devri...;*** C. I, s. 116.

V

Kapıkullarının davranışları yer yer halk ile esnaf ve tacirlerin tepkilerine yol açıyordu. Örneğin, XVI. yüzyıl sonlarında İstanbul'daki dükkân sahipleri, kapıkullarının tutumlarını protesto etmek üzere, asker sefere gidinceye değin dükkânlarını açmamışlardı.[33] Fakat temelde devleti yönetenler ile kapıkulları aynı safta yer alıyorlardı. Onların kendi aralarında bir kavga çıkarsa, bu, halkın ürettiğinin paylaşımından doğan bir kavgaydı. Yoksa, birbirlerinin alanlarına el atmadıkça hep aynı saftaydılar.

Kapıkulları ile devlet yöneticileri arasındaki bu birlik, doğrudan doğruya kapıkullarına karşı Anadolu'da patlak veren ilk halk direnişinin bastırılmasında açıkça gözlemlenir. Tercan, Erzincan ve Erzurum, Osmanlı ordusunun kışladığı bölgeydi. Bu nedenle de, bu yöre halkı, onların yukarıda belirtilen uygunsuz davranışları ile sürekli karşı karşıya kalıyordu. Halk, bu duruma bir son verilmesi için İstanbul'a ardı ardına başvurup yakınıp durmuştu ama hükümetten olumlu bir yanıt bile alamamıştı. En sonunda, 1590 yılında, Erzurum halkı yeniçerilerin bulundukları yerleri bastı ve bir bölümünü de öldürdü. Durumu açıklamak, nasıl haklı bir nedene dayanarak bu eyleme girişmiş bulunduklarını anlatmak üzere de İstanbul'a adamlar gönderildi. Ne var ki, Erzurum halkının temsilcilerinin yakınmaları dinlenecek yerde hem bunlar idam edildi ve hem de Erzurum'da halkın ileri gelenleri asılarak öldürüldü.[34]

Halk kapukullarına karşı direnirse devlet halkı böylece cezalandırıyordu ama kapıkulları kendi sömürü ve talan alanlarının dışına çıkmaya kalkışırlarsa, ellerindeki bütün güce karşın, bu kez onlar cezalandırılmaktan kurtulamıyordu. Bunun bir yöntemi yeniçeriler ile kapıkulu süvarilerini karşı karşıya getirmekti. Osmanlı tarihinde bu iki askerî kesimin birbirine karşı giriştikleri kavgaların temelinde bulunan en önemli olgu budur. Bununla birlikte, daha önemli durumlarda devletin öteki egemen çevreleri ile kapıkulları arasında daha kıyasıya savaşımların geçtiğini de belirtmek gerekir. 1688'de İstanbul'da baş gösteren bir yeniçeri ayaklanması bu söylenenlere iyi bir örnektir. Bu tarihte **Fazıl Mustafa Paşa,** yeniçerilere biraz olsun çekidüzen vermek isteyince ayaklanmışlardı. Bunun üzerine Fazıl Mustafa Paşa görevden alınıp yerine **Siyavuş Paşa** getirilmişti. Ancak, Siyavuş Paşa da, fazla ileri gitmiş olan yeniçerilere karşı girişimlerde bulununca, 1688'de yeniden ayaklanan yeniçeriler Paşanın sarayını basıp onu öldürdüler, mallarını yağmaladılar, ellerine geçirdikleri kadınların ırzına geçtiler, üstelik bu sarayda bulunan Ayşe Hatun'un ellerini ve burnunu kestikten sonra, Köprülüler soyundan gelen iki kadını da sokaklarda çırılçıplak dolaştırdılar.[35] İşte, kapıkullarının bu davranışları, onlara tanınan sınırın aşılması demekti. Ne denli güçlü olurlarsa olsunlar, yine de kapıkullarıydılar. Bu gelişmeler karşısında önce ulema onlara cephe aldı. Süleymaniye Camii vâizi **Osman Efendi,** halkı kapıkullarına karşı çıkmaya çağırdı. Bu sırada kapıkulları Bedesten'den bir dükkândan zorla mal almışlardı. Bu tacir ve çevresi de halkı kışkırttı. Ulema ve tacirler bu işe son vermek istediklerini göstermiş oluyorlardı.

33) İ.H. UZUNÇARŞILI: ***Kapıkulu...*** C. I, s. 486-487.
34) M. AKDAĞ: ***Celâlî isyanları;*** s. 145.
35) Y. ÖZTUNA: C. X, s. 195-198.

II. Süleyman da, sancak-ı şerif'i çıkarttı. Tutumları, ulemaya, tacirlere ve saraya ters düşen kapıkulları artık yalnız kalmışlardı. Osmanlı tarihi bize şunu belgeliyor ki, kapıkullarının eylemlerinde başarılı olabilmeleri için bu üç kesimden birinin desteğini mutlaka sağlamak zorundaydılar. İşte, hemen ertesi gün, Yeniçeri Ağası başta olmak üzere isyancılar yakalanmış ve idam edilmiş bulunuyorlardı. Böylece, Osmanlının kendi içindeki bir çatışma da sona ermişti.

3) GENÇ OSMAN OLAYI

I

Genç Osman olarak tarihe geçmiş bulunan **Sultan II. Osman**'ın öldürülmesiyle sonuçlanan gelişmeler, Osmanlı Devletinin yapısını ve bu yapının temel taşlarından olan kapıkulları ile medreseden yetişen ulemanın Türk halkı karşısındaki konuma ışık tutan bir başka olgudur. II. Osman'ın Anadolu, Şam ve Halep Türkmenlerinden oluşturacağı ordu ile kapıkullarının ve onlara dayanarak her istediklerini yaptıracak bir duruma gelmiş bulunan ulemanın bu üstünlüklerine son vermek istemesi, bu iki kesimce ona yaşamı ile ödettirilmiştir.

Padişahın böyle bir girişimde bulunmasında kendisinin tanık olduğu gelişmeler kadar, onu yetiştiren **Ömer Efendi** gibi kişilerin de etkisi olduğu anlaşılıyor. Genç padişah, tahta çıkışından hemen sonra, ordunun başına geçerek yaptığı Lehistan seferinde, askerin savaş alanından kaçtığını, kaçmayanların ise ne denli korkakça davrandıkları görmüştü. Hatta, sefer sırasında yeniçerilerin yarısının kaçmış oldukları söylentileri yayılınca, yarımşar kuruş bahşiş verileceği bahanesiyle asker birer birer padişahın huzurundan geçirilerek gizlice bir de yoklama yaptırmıştı.[1] Bu yoklama, yeniçerileri büyük ölçüde tedirgin edecekti. Ayrıca, padişahın sefer sırasında askere at eğitimi yaptırdığını da[2] görüyoruz ki, bu kapıkullarının hiç de hoşlanacakları bir şey değildi. Öte yandan, II. Osman, savaşta korkaklık gösterenleri de ağır bir biçimde cezalandırdı. İstanbul'a dönüldükten sonra da, uygunsuz davranışlarda bulunan kapıkulları yakalanıp yine ağır bir biçimde cezalandırılmaya başlandı. Padişahın yakınları da, kapıkullarının durumuna değinerek II. Osman'a Anadolu ve öteki yerler Türkmenlerinden bir ordu oluşturmasını öneriyorlardı. **Yeniçeri Solak Hüseyin Tuğî**'nin yazdığına göre, II. Osman, yakınlarının *"...yeniçeri taifesi tüfenk atmakta ve sipah halkının cündilikte* [ata binmek, kılıç ve mızrak kullanmakta] *ve cenk günlerinde meharetleri meydandadır, bu kul yeniçeri ve sipahi kulluktan çıkmıştır. Kul olursa asker Mısır ve Şam cündileri gibi ve tüfenk atmakda Anadolu sekbanı gibi olmalıdır. Hünersiz, marifetsiz, derinti, madrabaz ve erbab-ı maaş kul olur mu?"*[3] gibi sözlerinin doğruluğuna inanmıştı.

---

1) YAŞAR YÜCEL: ***Yeni Bulunan II. Osman Adına Yazılmış Bir "Zafer-Nâme"***; Bell. C. XLIII, 1979, sayı 170, s. 323; NAİMA: C. II, s. 745.

2) Y. YÜCEL: ... ***"Zafer-Nâme"***; s. 322.

3) YENİÇERİ SOLAK HÜSEYİN TUĞÎ: ***İbretnüma-İkinci Sultan Osman'ın Şehadeti Vak'asından Bahseder***; Yay., Mithat Sertoğlu, TTK., Yay., Ankara, 1947 (43 sayılı Bell.'den ayrı basım), s. 493.

Öte yandan, daha önce de değinildiği gibi, medreseden yetişen ilmiye sınıfı devlet yönetimini eline geçirmiş bulunuyordu. Bunların sözlerini geçirebilmeleri için ise maddî güce gereksinimleri vardı ki, onlar için bu işlevi kapıkulları görmekteydi. Bu nedenle, II. Osman'ın kapıkullarına karşı izlediği tutum ve onların dışında yeni bir askerî güç oluşturma düşüncesi ulemayı da tedirgin etmekte gecikmeyecekti. Padişahın da kapıkulları ve ulema arasındaki bu işbirliğinin bilincinde olduğu ve bir önlem olmak üzere ulemanın yetkilerini kısıtladığı ve giderek onları devlet işlerinde söz sahibi olmaktan uzaklaştırdığı görülmektedir. Ne ki, böylece, II. Osman, kapıkullarının yanı sıra ulemayı da karşısına almış oluyordu.

Bu iki asalak kesimi de ortadan kaldırmayı amaçlayan II. Osman, Anadolu, Mısır ve Suriye Türkmenlerinden asker toplamak üzere gizlice işe girişti. Ayrıca, Cezayir ve Tunus donanmalarına da haber saldı. Hüseyin Tuğî'nin deyişiyle:

"Velhasıl sadr-ı âzam Dilaver Paşa ve Hoca Ömer Efendi ve Süleyman Ağa"nın muradları üzre padişah da Anadolu'ya gitmeğe karar verdi ve sekban yazmak hususu da herkesin lisanına düştü ve sekban yazmak için Saray-ı Atik teberdarlarından Eski Yusuf isminde bir kimse zahire cem'i bahanesiyle sekban ve cündî yazmak için Şam ve Haleb'e gönderilmiş idi. Padişah raht ve taht ve cümle hazinelerini durmadan Üsküdar'a geçirmek üzre idi. Bunun için sarayın iç halkından bazıları taşradaki kul taifesine bu ahvali bildirüp <bilmeyiz böyle etmekden padişahın fikri nedir> derlerdi."[4]

II. Osman bu hazırlıkları yaptıktan sonra hacca gitmek bahanesiyle Anadolu'ya geçmek ve Türklerden toplayacağı askerlerle emellerini uygulama alanına koymak istedi. İşte, bu noktada yeniçeriler eyleme geçerek padişahı önce en yakın adamlarından yoksun bırakmak amacı ile, içlerinden bir grup kendileri ile işbirliği yapacağından kuşku duymadıkları **Şeyhülislâm Esat Efendi**'ye gidip, *"İslâm padişahını azdırıp beyt-ül-malın itlafına sebep olup padişaha hacca gitmek lâzım değil iken böyle fetret ve fitneye sebep olanlara ne lâzım gelir"* diyerek fetva istediler. Esat Efendinin fetvasının ne olacağı belliydi: *"Fitne uyduranlara katil lâzımdır"*[5] Genç Osman ve yardımcılarının öldürülmeleri ile sonuçlanan yeniçeri ayaklanması 18 Mayıs 1622'de bu fetva ile başladı.

II

Bundan sonraki gelişmeler ve yeniçerilerin ne denli edepsizlik ve işkenceyle II. Osman'ı öldürdükler ve yerine bir deli olan **I. Mustafa**'nın nasıl geçirildiği hemen herkesçe bilinir. Bu nedenle bu gelişmeler üzerinde durmaya gerek yok. Burada yalnızca olayın konumuz açısından önem taşıyan yönünü biraz daha açmak yerinde olacak.

Yençeriler ayaklandıkları ve önce II. Osman'dan yardımcılarını öldürülmek üzere kendilerine verilmesini istediklerinde, padişahın yanında bulunan ulema onun bu isteğe uyması gerektiğini söyleyince şu yanıtı alacaklardı: *"... anların işi görülmüştür; onların*

4) a.y., s. 494.
5) a.y., s. 494.

haklarından geldikten sonra sizin dahi içinizde haklarından gelinecekler malûmdur".[6] Böylece, padişah çok açık bir biçimde hangi güçlerle karşı karşıya bulunduğunu anladığını açıkça ortaya koymuş oluyordu. Bundan sonrasını Yeniçeri Solak Hüseyin Tuğî'den dinleyelim:

"Ulema padişahtan bu sözü işitince bir şey söylemeyüp dışarı çıktılar. Padişahı taşraya çıkmağa da koymadılar, şöyle durdular. Saray haricinde bulunanlar da cumhur-ı ulemanın gelüp haber götürdüklerini bildiler ki söz geçmedi, cümlesi bab-ı hümayuna yürüdüler."[7]

En güç durumda bile II. Osman hâlâ Anadolu'ya güveniyordu. O, ulemanın ve kapıkullarının kendisine karşı birleşmiş olmasına karşın, Anadolu halkının desteği ile durumunun düzelebileceğine inanıyordu. Gerçekten de. II. Osman'ın Hüseyin Paşa ile Pir Ahmet Ağaya şöyle demiş olduğunu Tuğî belirtiyor:

"Eğer yalnız yeniçeri olaydı onlara söz geçerdi. Ulema ve sipah ve eşkıya biledirler [birliktedirler]. *Hâlâ ki yüz kise* [kese] *bağlıdır; bir kaç yüz tevabilimizle* [ardımızdan gelenlerle, bizimle birlikte olanlarla] *kayıklar müheyya edüp* [hazır edip] *Anadolu'ya geçelim sonra tahtgâh-ı kadim* [eski başkent] *Bursa'ya varalım. Kul yazalım* [asker toplayalım], *yığınak yapalım görelim ne zuhur eder."*[8]

II. Osman'ın amacının ne olduğunu ve amacına ulaşabilmek için Anadolu Türkünden nasıl yardım umduğunu, onu en sonunda ele geçiren kapıkullarının padişahı haraketlerle at üzerinde yollarda dolaştırırlarken söyledikleri şu sözler kesin olarak ortaya koymaktadır:

"Ecdadın sekban[9] *ile mi vilâyetler fetheyledi? Anadolu vilâyetinde sekban eşkıyasının tuğyanında* [azgınlığında, isyanında] *vilayet eden gidüp pederin Sultan Ahmet zamanında sekiz sene babanı uğraştıran Kalenderoğlu, Canbulat ve bunlara benzer eşkıya, sekban eşkıyası değil mi idi?"*[10]

---

6) a.y., s. 497.
7) a.y. s. 497.
8) a.y., s. 500.
9) Burada Anadolu beylerbeyleri ya da sancakbeylerinin yanlarında bulundurdukları Anadolulu asker anlamında.
10) TUĞÎ : s. 502.

BEŞİNCİ BÖLÜM:

LALE DEVRİ VE PATRONA HALİL AYAKLANMASI

"Alem hayrette kalmış idi. Ehl-i mansıp olanların ekseri leyl ü nehar [gece ve gündüz] *zevk u safa ve çeng ü cegane ile meclis areste idi. Memalik-i âl-i Osman harab olmak değil, canib-i erbasını* [dört bir yanını] *düşmen neuz-u billah zabteylemek sadedinde olsa biz zevkimizde olalım derlerdi"*

Abdi Tarihi'nden

"... bazı yaramaz avretler... kefere avretlerine taklit serpuşlarında..."

III. Ahmet'in bir fermanından

1) HALKIN TEPKİSİNDE YENİ ETKENLER

I

Osmanlı Devletinin çöküş sürecine girmesiyle birlikte devletin egemen çevreleri varlıklarını koruyabilmek ve sömürgenliklerini sürdürebilmek için eskisinden çok daha değişik yöntemlere başvurmak zorunda kaldılar. Gerçekte, **batılılaşma** denen girişimler, yöntemlerin tümüne birden verilen bir addan başka bir şey değildir. Batılılaşma, her şeyden önce, batının üstünlüğünü kabul etmek demektir. Bu üstünlük bir kere kabul edilince de, Osmanlı Devletini yönetenler, batılılaşma adına, batılıların kendilerine çizdiği yoldan yürüyüp durmuşlardır. Oysa, batılı devletler, Osmanlı Devletinin düşmanıydı ve Osmanlıların batılılaşma çabalarının başladığı yıllarda batı emperyalizmi artık gerçek çehresini göstermiş bulunuyordu.

Hemen herkesin bildiği gibi, emperyalist devletlerin kendi aralarında çıkar çatışmaları, Osmanlı Devletinin tarih sahnesinden hemen kaldırılmasını engelliyordu. Buna karşılık, bu devletin can çekişircesine yaşatılması daha uygundu. Üstelik, böylece, emperyalist sömürü Osmanlı Devlet örgütü kullanılarak daha kolaylıkla sağlanabilirdi. Göreceğimiz gibi, batılı emperyalist devletlerce Osmanlı Devletine batılılaşma adı altında kabul ettirilen kurumlar ve düzenlemeler gerçekte bu amaca hizmet edecektir.[1]

Bu süreçte, çok uluslu bir devlet olan Osmanlı Devletinin Hıristiyan uyrukları batılalarla işbirliği içine girerek bu sömürüye ortak olmakta gecikmeyeceklerdir. Batılılaşma, özellikle Tanzimat'ın başlaması ile birlikte, aynı zamanda Osmanlı Hıristiyanlarının durumlarını daha da ayrıcalıklı kılmak anlamını da taşıyacaktır. Bu yolla, Osmanlı egemen çevreleri içinde yer alan Hıristiyanlar daha da semirip gelişeceklerdir.

---

1) Tanzimat'ı incelediğimizde bu gerçek hiç tartışma götürmez bir biçimde kendiliğinden ortaya çıkacak. Burada, bu gelişmelere gerçekte nasıl bakılması gerektiğini belirtmek üzere, Altıok Dergisinin Ekim 94 tarihli 3. sayısında yayımlanan ***"Tanzimat Ve Cumhuriyet Batılılaşması"*** başlıklı yazımın başlangıç bölümünü anmak istiyorum:

"Üç yanı denizle çevrili bir ülke düşünün. Gelişmemiş ya da azgelişmiş olsun. Bu ülkenin değişik yerlerinde emperyalist bir devletin iştihasını kabartan hammadde kaynaklarını nasıl sömürecektir? Bu madde kaynakları bulunsun.

Şimdi kendimize şu soruyu soralım: Emperyalist devlet bu hammade kaynağı, söz gelimi bir maden cevheri ise, bundan yararlanmak için önce bir maden ocağı açmak zorundadır.

Diyelim ki, cevheri çıkarttı. Bunun denize ulaştırılmasını sağlayacak yol gerek. O halde, ister istemez yol da yapmak zorunda. Liman olmazsa gemilere nasıl yükleyecek bu cevheri? Liman da yapmalı. Maden ocağının işletmesi, yol ve liman yapımı ile uğraşan şirketlerin para-banka işlemleri için en azından bir de banka açılmalı. Pekiyi, bütün bu iş ve kuruşları çekip çevirecek, yönetecek görevlileri kendi vatanından mı getirecek? Bunun astarı yüzünden pahalıya gelir.

O halde emperyalist devletin izleyeceği yol açık: Yerli halktan, teknisyen, memur vb'ni yetiştirmek için eğitim kurumları da açmalı. Üstelik, buralarda, <yabancı dil>, emperyalist devletin dilini de öğretmeli. O halde, yabancı dilde eğitim yapılmalı..."

İster Müslüman, isterse Hıristiyan olsun Osmanlı egemen çevrelerinin batılılaşma ile güttükleri temel amaç, kendi sömürü düzenlerini sürdürebilmekti. Bunu, Osmanlı ülkesinin batılılaşma adı altında sömürgeleşmesi pahasına yapmakta da hiçbir sakınca görmeyeceklerdir.

İşte, bütün bu gelişmelerin faturası Anadolu Türk halkına çıkarılmış bulunuyor.

Demek ki, Anadolu halkının karşısında yer alan bir uygulama da batılılaşmaktır. Batılılaşma düşüncesi, halk yararına köktenci dönüşümlere girişmek isteğinden değil, kendilerini artık güçsüz gören Osmanlı egemenlerinin ve yöneticilerinin, adına batılaşma denen ve Osmanlı düzenini birtakım reformlarla ayakta tutup yaşatmayı amaçlayan bir **"ıslahat"**ın ideolojisidir. Bu gerçeği iyi kavramak gerekir. Bu yapılmazsa, kimi çevrelerin bugün içine düştükleri yanılgıya düşmemiz kaçınılmaz olacaktır. Bu yanılgı, Cumhuriyet batılılaşmasının Osmanlıda, özellikle de Tanzimat'ta başlayan batılılaşmanın bir devamı olduğu yargısıdır. İlerde, Osmanlı batılılaşması ile Cumhuriyet dönemi batılılaşması arasındaki başkalıkları incelediğimizde bu gerçek çok açık bir biçimde kanıtlanmış olacak.

Osmanlının ilk batılılaşma girişimi ise **Lâle Devri** ile başlar. Ne var ki, yukarıda açıklanan nedenlerle, Lâle Devri'ne son veren 1730 **Patrona Halil ayaklanması** ile birlikte, o ana değin halkta görülmeyen bir eğilim daha ortaya çıkacaktır. Bu eğilim, halk kesimlerinde kendini batıya karşı olma biçiminde gösterecek, batının Hıristiyan olması ise bu çerçevede İslamcı bir tepkinin de gelişmesi ile sonuçlanacaktır.

II

Kapitalist gelişim, XVIII. yüzyılın başında Avrupa'da ve özellikle de İngiltere'de emperyalizm aşamasına ulaşmış bulunuyordu. Buna karşılık, Osmanlı Devleti, çeşitli nedenlerle sanayi kapitalizmine geçememişti. Üstelik, Avrupa devletleri için zamanla bir açık pazar durumuna gelen Osmanlı ülkesinde üretilen mallar da, batının sanayi ürünleri karşısında korumasız bırakıldığı için, giderek oratadan kalkmaktaydı. Buna karşılık Osmanlı taciri, Osmanlı ülkesinde elde edilen hammaddenin Avrupa'ya gönderilip oradan bunların işlenmiş olarak gerisin geriye satın alınması ve birtakım tüketim mallarının Osmanlı topraklarında pazarlanması işinde batılı kapitalist çevrelerle bütünleşmiş bulunuyordu. Bu gelişimin doğal sonucu, bir yandan küçük mal üretiminin durması, işsizlik ve bir yandan da varlıklı çevrelerin bir tüketim ekonomisi içine sürüklenmeleri olacaktı. Öte yandan, Osmanlı Devletinin sömürgeleşmesi sürecini hızlandırmaya çalışan batı devletleri, bu tüketim ekonomisinin kökleşip dalbudak sarması için büyük bir çaba içindeydiler. Bu gelişime de, batılılaşma denmekteydi.

Kanunî Sultan Süleyman döneminde Fransızlar ile kurulan ticarî ilişki, kendi ülkesini bir sömürgeden başka görmeyen Osmanlı egemen çevrelerinin de katkısı ile güç-

lenerek, Osmanlı ülkesinin sömürgeleşmesi ile sonuçlanmaktaydı. Gerçekten de, 1783 yılında Fransa'nın en çok mal sattığı ülke 3.884.576 sterlin ile Osmanlı Devleti olacaktır.[2] Ayrıca, Fransız elçilerinin rapor ve anılarında Osmanlı Devletine ilişkin yazdıkları bu devletin Fransa tarafından nasıl görülüp değerlendirildiği ortaya koymaktadır. 1768'de İstanbul'a elçi olarak gelen **Saint-Priest**'e göre, *"... İstanbul'a kuvvetli bir devlet yerleşirse... kurulacak esaslı sanayii de Türkiye'nin hammaddelerini işler ve böylece Fransız sanayii bundan mahrum olur"*du.[3] Bir sonraki elçi **Choisel-Gouffrier"e** göre de, *"Şu Türkler akıllı insanlar olsa ipek, pamuk, yün, yağ gibi maddeleri ucuz satıp bizden kumaş, sabun gibi mamulleri yüksek fiyatlarla almağa razı olmaz, sanayii bizzat kurarlardı."*[4] 1796'da verdiği raporunda büyükelçi **Descorshes** da şöyle diyordu: *"Fransa'nın harpten sonraki refahını iade için bu imparatorluk büyük bir âmil olabilir."*[5] **Verninac'ın** görüşü de şuydu: *"Eğer Polonya'yı taksimden sonra Türkiye'yi Avrupa'dan atma projesi ele alınırsa, bizim ticaretimiz, rahatımız ve üstünlüğümüz, hattâ hürriyetimiz tehlikeye düşer."*[6]

Batının bu emellerini gerçekleştirmesi için elverişli koşulları yaratmanın en başta gelen yöntemi birtakım batı tipi kurumların Osmanlı ülkesinde kurulması oldu. Bu kurumlar aracılığı ile sömürü daha kolay olacaktı ve hem de Osmanlı egemen çevreleri ve yöneticileri Batılılarla çıkar birliği içine girebilmenin kapısını açmış olacaklardı. Bunlar, aynı zamanda, Osmanlı düzeninin birtakım batıya dönük reformlarla da olsa özünde ayakta kalmasını sağlayacaktı. Kısacası, Türk halkı karşısında Osmanlının yeni bir **müttefiki** vardır: **Batı!**

Batılılaşmanın başlangıç noktası ise Lâle Devri'dir. **Tevfik Çavdar**'ın deyişiyle, *"Batı kurumlarının taklidi, Osmanlı ekonomik yapısına uygun olmayan bir tüketim ve yaşam taklitçiliği doğurmuştur. Lâle Devri, bu davranışın başlangıç noktalarından biridir. Ekonomik koşulların halk yararına geliştirilmeyişi, tüketim ekonomisini sağlayabilmek için sömürü mekanizmasının artan bir şiddetle işlemeye başlaması, toplumda, özellikle Türk Müslüman toplumda batıcı ve doğucu dediğimiz ikilemin kökünü atmış, ilerdeki olaylar da bu ikilemin etkisini güçlendirmiştir."*[7]

Lâle Devri'ne son veren Patrona Halil ayaklanması, Anadolu'da değil fakat İstanbul'da patlak vermiş olmasıyla önceki halk eylemlerinden ayrıldığı gibi, batılılaşma/yenileşme karşısında yer almış olması ile de önceki eylemlerden ayrılır. Çünkü, örneğin Müslümanlara yönelik matbaa bu dönem de kurulmuştur,[8] çinicilik, dericilik, kumaşçılık

2) İSMAİL SOYSAL: ***Fransız İhtilali Ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)*** TTK., Yay., Ankara, 1964, s. 43.

3) a.y., s. 43.

4) a.y., s. 43.

5) a.y., s. 133.

6) a.y., s. 43.

7) TEVFİK ÇAVDAR: ***Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu***: Ant Yay., İstanbul, 1970, s. 33.

8) Gerçekte, Osmanlı Devletinde matbaa XV. yüzyılın sonralarında kurulmuş bulunuyordu. Bu yıllarda Osmanlı Yahudileri, XVI. yüzyılın sonlarında Ermeniler ve XVII. yüzyılda da Rumlar kurdukları matbaalarda kitap basmaktaydılar. Bu nedenle, "Osmanlı Devletinde matbaa ne zaman kuruldu?" sorusuna verilecek doğru yanıt, "XV. yüzyıl sonu" olmalıdır. Ancak, Osmanlı Devletinin yalnız Türklerin devletiymiş gibi görülmek istenmesi yüzünden, bu Yahudi, Ermeni ve Rumların da Osmanlı vatandaşı oldukları ve devlette de yüksek görevlere getirildikleri görmezlikten gelinmekte ve İstanbul'un orta yerinde ilk Müslüman matbaasından yüzyıllar önce kurulan bu matbaalar genellikle yok sayılmaktadır.

alanında bazı girişimlerde bulunulmuş ve eğitim alanında da bazı atılımlar yapılmak istenmiştir. Fakat, bunlar ilk bakışta ileri bazı girişimler gibi görünse de, bir kere oluşmuş bulunan ekonomik yapı nedeniyle, bu **yenileşme** halkın çıkarlarına, temel üretim biçimine dönüşmüş bulunan küçük mal üretimine ve esnafa indirilen birer darbe olduğu için, genelde ters düşmekteydi.[9]

Lâle Devri'ni ve ona son veren Patrona Halil eylemini, her şeyden önce bu çevçeve içinde değerlendirmek gerekir.

9) Sözgelimi, Müslümanlara yönelik olarak kitap basacak olan matbaanın kurulmasının ne gibi sonuçları olduğuna kısaca bir göz atalım. Batıda icadı ile birlikte matbaa aşamalı bir gelişim geçirmiş ve ilk aşamalarda basılı olan eserlere az olan gereksinme, matbaanın gelişmesine koşut bir biçimde artmış ve bu nedenle de batıda ekonomik ve toplumsal önemli bir sorun yaratmamıştır. Bununla birlikte, yine de yazı sanatı ile geçinenlerin yer yer tepkilerine yol açmış ve hatta İngiliz parlamentosunda matbaanın yasaklanmasını isteyenler bile çıkmıştır. Buna karşılık, Osmanlılara gelince, Müslümanlar için matbaanın kurulmamış olması, <kitap>a olan gereksinmeyi sınırlandırmamış, bu gereksinme el yazması kitaplarla giderilmişti. Bu durumda matbaanın batıda işlevsel olduğu andaki hattat sayısı ile Osmanlı Müslümanlarına kitap basılmaya başlandığı andaki hattat sayısı çok farklı olacaktı. Kaldı ki, İstanbul'un Orta Doğu'nun bir kültür merkezi olması nedeniyle de kentteki hattat sayısı daha da artımış bulunuyordu. **Marsilli**, 1700'lerde İstanbul'da 90.000 hattat olduğundan söz eder. Kuşkusuz, bu sayı bir abartmadır ama yine de bir gerçeği ifade etmektedir. Burada, bir yenilik girişiminin, batıdan getirilen bir kurumun, işsizlik tehlikesini de nasıl birlikte getirdiği kendiliğinden anlaşılır. Bu nedenle de hattatlar sadrâzam **Damat İbrahim Paşa**'ya cephe almakta gecikmemişlerdir. Buna karşılık, Abdullah Efendi, fetvasında bu matbaada dinsel kitapların basılınasını yasaklayınca bu işsizlik tehlikesi de bir ölçüde hafiflemiş oluyordu. Çelişki şuradadır ki, çok büyük bir olasılıkla salt tutuculuk yüzünden bu yolda fetva veren Abdullah Efendi bir işsizliği bir parça da olsa önlerken, İbrahim Paşa'nın batıcılığı hattatlıkla geçinen sayıca kalabalık bir kesimin tepkisine yol açmış oluyordu.

2) LALE DEVRİ VE HALK

I

Lâle Devri'ne son veren Patrona Halil ayaklanması başarıya ulaşır ulaşmaz, Sâdâbat köşkleri yıktırıldı. **Abdi Tarihi**'ne göre;

"Divan-ı hümayun çavuş ağaları Bab-ı hümayundan beri feryad ve nida ederek alay ortasından Sa'dâbâd'ta köşkü olan bilsün ki şevketlü padişah hazretleri emr ü ferman eylediler. Bugünden sonra üç güne dek cümle mevcut olan köşk sahipleri köşkleri hemdedesiz [yıkınız] *deyü kol kol münadiler nida edüp Sa'dâbâd üç gün içinde harab oldu."*[1]

Patrona Halil ayaklanmasında, Lâle Devri'nde yapılmış olan yapıların bile yıkılmış olması, bu başkaldırının nedenlerinin açıklanmasında önemli bir gösterge olduğu gibi, halkın ekonomik sömürüyü bazı olgularla nasıl somutlaştırmak eğiliminde bulunduğunu da kanıtlayıcı niteliktedir. Hiçbir ülkenin halkı soyut olarak bayındırlık işlerine karşı olamaz. Fakat bu yapılar halka her gün sömürücülerden neler çektiğini anımsatacak zulüm anıtları ise, bunları yok ederek acı anılarından halkın uzaklaşmak istemesini de anlayışla karşılamak gerekir. Lâle Devri yapılarının, İstanbul kendini bayındırlaştırmak için değil, fakat asalak bir sınıfın sefahatına bir dekor sefahatına amacı ile yapılmış olmaları, bu sefahata son verilirken, dekorların da kaldırılmasını gerektirmiştir.

Batıya öykünmeye kalkışan çevrelerin bugün bile kimilerince hâlâ bir yenilik girişimi olarak nitelendirilen en önemli batıcılığı, Fransız saraylarının ve bançelerinin kopyalarının İstanbul'da yapılmış olmasıdır. Elçi olarak gönderildiği Fransa'dan 1921 yılının Ekim ayında İstanbul'a dönen **Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi**'nin sefaretnâmesinde en geniş ve ayrıntılı bölüm Fransız saraylarındaki yaşam biçimine, saray yapımına ve saray bahçelerinin düzenlenmesine ayrılmıştı.[2] Fransa'yı Fransa yapan kurum ve kuruluşlar Mehmet Efendi'yi ilgilendirmiş değildir. Sefaretnâmesinde birer paragrafla yalnızca bir halı ve bir de ayna yapımevine değinmekle yetinmişti.[3] Öte yandan, Sadâbâd, Versailles Sarayının bir kopyası gibi yapılmıştı. Üstelik, bahçesi Fransız elçisinin padişaha armağan ettiği portakal ağaçları ile süslenmişti. Paris'te yayımlanan **Mercure** gazetesi, Sadâbâd'ın yapılışına büyük yer vermişti bulunuyordu.[4]

---

1) ABDİ EFENDİ: ***Abdi Tarihi-1730 Patrona Halil Hakkında Bir Eser***; TTK Yay., Ankara, 1943, s. 45.

2) M. MÜNİR AKTEPE: ***Patrona İsyanı (1730)***; İ. Ü. Ed. F., Yay., İstanbul, 1958, s. 49.

3) Bkz. HÜNER TUNCER: ***Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa Sefaretnâmesi (1132-33 H. / 1720-21 M.)***; Belt., C. LI, 1987, sayı 199, s. 147.

4) AHMET REFİK: ***Lâle Devri***; s. 34.

Batı kopyacılığı içinde girişilen bu tür bayındırlık işlerinin faturasını doğal olarak halk ödüyordu.

Bu işlerde nasıl bir yöntem kullanıldığı için de **Damat İbrahim Paşa**'nın Beşiktaş'ta yaptırdığı yalısının havuzu için getirilen mermere ilişkin şu buyruk bir kanı uyandırabilecektir:

"Marmara naibine ve Marmara subaşısına hüküm ki, ... damadı mehterem İbrahim Paşa[nın]... *Beşiktaş'ta vaki yalısında olan havuz için ikişer ve ikişer buçuk ve üçer zira* [uzunluk ölçüsü, arşın] *mermer taşların lüzumu olup bu tarafta bulunmamakla Marmara'dan naklı fermanım olmagin siz ki mumaileyhimsiz* [anılan kimselersiniz, yani Marmara naibi ve subaşısı] *işbu emri şerifim vüsulünde* [vardığında] *bostanî hasekilerinden bu husus için mübaşir tâyin olunan... marifetile zikrolunan yalıya kifayet miktârı mermer taşı nakl itdirmeniz babında fermanı âlişanım olmuşdur. Buyurdum ki".*[5]

Bu belgeden de anlışılacağı gibi batı kopyacığılı bayındırlık işleri halka dönük değiildi. **Aktepe,** kamu için yapılan yapıların bile gerçekte yine kişilerin çıkarları gözetilerek yapıldığını şu örneklerle kanıtlamaktadır: 1721-1722 yıllarında yapılan Ortaköy Camii, Sadrıâzam Damat İbrahim Paşa'nın yalısının ve bahçesinin çevresinin düzenlenmesi ve 1722-1723 yıllarında yapılan Sadâbâd Camii de bu semtteki kasırlar dolayısı ile; Bebek Camii ise Hümâyun-âbad Kasrının bulunduğu bu bölgeyi değerlendirmek amacı ile; yine bunun gibi, Hocapaşa'daki sebil, muallimhane, çeşme, hamam ve Süleyman Sübaşı Mescidi İbrahim Paşa'nın oğlu vezir **Mehmet Paşa**'nın konağının bulunduğu bu bölgeyi değerlendirmek için onarılmış ve yapılmış; 1727-1728'de Fatma Sultan Camii'nin yapımına, **Fatma Sultan**'ın burada bulunan sarayının çevresini güzelleştirmek için başlanmıştır.[6] Fakat asıl yapı işleri saray, köşk, konak ve kasırlarda kendini göstermiştir. Yapılan kasırların sayısı, 100'ü geçmiş bulunuyordu. Bu kasırların adları bile **Şevk-âbâd, Kasr-ı neşat, Kasr-ı cihan, Hürrem-âbâd** ve **Nev-peyda** gibi Türkçe olmayan sözcüklerle konuluyordu.[7]

İşte, bir azınlığın lüks tüketimine dayanan yaşantısının dekoru böylece oluşturuluyordu. Yoksa, halk neden cansız taş parçalarına düşmanlık beslesindi?[8]

---

5) AHMET REFİK: ***Hicrî On İkinci Asırda...;*** s. 64-65.

6) M. AKTEPE: s. 48.

7) **Aktepe,** ayrıca şu bilgiyi vermektedir: *"...yapılan bu binalar, umumiyetle saray ve bahçe nevinden olup, bir çok şeyler dahi, halkın ihtiyacını karşılamaktan ziyade, bazı kimselerin zevklerini tatmin maksadıyle meydana getirilmişti. Nitekim bu devirde yapılan başlıca çeşmelerin ve sebillerin de, gene aynı gaye ile inşa edildiğini söyleyebiliriz. Meselâ Hicri 1132 senesinde İbrahim Paşa tarafından yaptırılan sebil ve bunun yanındaki çeşme, kendi haziresi civarındaki külliyeyi süslemek için kurulmuştur. H, 1133 ve 1134 senelerinde Çubuklu'da Havuzbaşı denilen mahallde inşa edilen havuz ve çeşme ise, Mustafa Paşanın sayfiyesi civarını tezyin ediyordu. Yine İbrahim Paşa tarafından 1136'da inşa olunan başka bir çeşme de, Ortaköy'de kethüda Mehmet Paşa yalısı ve camii civarını şenlindirmek maksadıyle yapılmıştı. Nihayet 1135'de Sadâbâd Kasrı civarında ve 1141'de Bâb-ı hümâyun önünde yapılan III. Ahmet'e ait çeşmeler, buralara ayrı bir revnak vermekte idi."* (s. 58-59).

8) Hemen hemen tüm tarihçiler halkın bu tutumunu eleştirmektedirler. Örneğin, değerlendirmeleri genellikle gerçeğe değinen **Ahmet Cevdet Paşa** bile, Damat İbrahim Paşa'nın, gelişme ve uygarlık yolunda işin temeline inmediğini, tersine öldürücü ayrıntılar ve özentilere takılıp kaldığını belirtmesine ve *"o asırda devlet-i âliyece uygarlık yolunda gidilmek ve eğitim görmüş asker düşünceleri ortaya çıkmıştı. Lâkin işin başından başlamayıp, kuyruğundan tutulmuş ve binanın temeline*

II

Bu saray, konak, köşk ve bahçelerde sürdürülen yaşama gelince, asıl bu alanda bu kesimin halktan nasıl uzaklaştığı, batılılaşma esintileri ile birlikte gelen yaşam biçiminin sömürüyü nasıl yoğunlaştırdığı bütün çıplaklığı ile görülür. Osmanlı reformcusunun halkın sırtından sürdürdüğü bu yaşam biçimi, ister istemez halkın bu reformcudan nefret etmesi sonucunu doğuracaktı. **Abdi Tarihi**'ne göre:

"Alem hayrette kalmış idi. Ehl-i mansıp olanların ekseri leyl ü nehar zevk u safa ve çeng ü cegâne ile meclis areste idi. Memalik-i âl-i Osman Harab olmak değil, canib-erbaasını düşmen neuzu billah zabteylemek sadedinde olsa belki biz zevkimizde olalım derlerdi."[9]

Tarihlerde, ilk yenileşme/batılılaşma girişimlerinin yapıldığı bu dönemin bir "ıslahat" ya da "reform" dönemi olarak değil de bir çiçek adı ile "Lâle Devri' olarak anılması bile, Osmanlı reformcularının kafa yapılarını yeterince belirler. Bu çevrelerin toplumsal sapıklığı **lâle** ile simgeleşmiş bulunuyor. Bu toplumsal sapıklık içinde bocalayan reformcu Osmanlının padişahın imzası ile "şükûfeperverlik", yani çiçekseverlik konusunda fermanlar bile yayınladığını görüyoruz.[10] Biraz aşağıda ayrıca belirtilecek olduğu üzere halk açlıktan kıvranırken 839 çeşit lâle yetiştirilecek lâle karaborsacılığı başlayacak, en önemli devlet görevlerinden biri serşükûfecilik, yani başçiçekçilik/başlâlecilik olacak, bu göreve de **Şeyh Mehmed-i Lâlezârî** getirilecektir! Bu dönemin en gözde kişisi **Damat İbrahim Paşa** ise, *"halkı aldatacak şey lâzımdır deyu"* her olanakta İstanbul'un çeşitli semtlerinde dolaplar, beşikler, atlı-karıncalar ve salıncaklar kurduracak ve yetişkin insanlar bunlara binerek vakit öldüreceklerdir!

Bu gelişmeler aynı zamanda bir ahlâk düşkünlüğünü de birlikte getirecektir:

"... ricâl ü nisâ mahlût [devlet ileri gelenler ve kadınlar karışık olarak/birlikte] *ve kadıncıklar salıncağa binüp inerken hubbaz* [yakışıklı] *yiğitler kadınları kucağına alıp salıncağa koyup çıkarup kadınların salıncakta uçkurları meydanda hoş sadâ ile şarkılar çağırttığında nakısatü'l-akl nisvan* [kısa akıllı kadınlar] *taifesi mâil olup* [istekli olup] *kimi zevcinden izin, kimi izinsiz, izn-i âmdır* [genel izin, kamusal izin] *diyerek seyrâna gidüp ve cebren seyr akçesi* [gezme parası] *alup olmaz ise talâk* [boşanma] *talep eder.... tatlik* [boşanma] *avratların ye"dinde gibi olup* [yani kadınların hakkı gibi olup] *ehl-i ırz*

---

bakılmayıp binanın işlemeli olmasına özenilmiş yani Frengistan'da olanı fen ve sanaylinin alınmasına ve tutulmasına himmet olunmak lâzım gelirken, medeniyet okunun getirdiği çer çöp, ısraf ve sefahate aldanılmıştır" demesine karşın, yapıların yıkılmasına gelince o da, *"yeni biçim binalar bile bir kısım mutassıp kimselerce yolsuz ve haksız yere yıkılıp yok (edilmiştir)"* demekten kendisini alamamaktadır (***Tarih***; C. I. s. 101-102). Gerçekte ise olan şudur; *"İnşaat faaliyetinde olan seyr, adetâ halkın memnuniyetsizliklerinin tezayüdü (artış) kademelerini gösteren bir ölçü hissini veriyor ve bu faaliyet ile birlikte hoşlutsuzluk da artıyor. Nihayet öyle bir an geliyor ki, inşaat sahasındaki bu çalışmaların ayakta durmasına imkân kalmadığı için, müessislerini de beraber sürüklemek şartıyle, hepsi birden yıkılıp gidiyor."* (M. AKTEPE: s. 53).

9) s. 26.

10) Osmanlı tarihinin değerlendirilmesi ibret verici bir belge olan bu fermanın metni için bkz. AHMET REFİK: ***Eski İstanbul...***; s. 94-95.

diyecek her mahallede beş hatun kalmadı... halkın nizamında olan ezvacını ve ta'am ve libaslarını baştan çıkardı [yani, daha önce halkın düzenli olan kara-koca ilişkisini, yemesi ve giyim kuşamını bozdu]."[11]

Bu duruma koşut olarak kadınların açık biçimde giyinmeye başladıkları da görülmektedir. Burada dikkat edilecek nokta, kadınların açık saçık giyinmelerinin çağa ayak uydurmak kaygısından değil, fakat bir toplumsal bozulmanın sonucu olarak ortaya çıkmış olmasıdır. Üstelik, bu giyim biçimi, yalnızca sözü edilen egemen çevreler kadınlarına özgüdür. Ne var ki, halkın bu duruma gösterdiği tepki üzerine *"zarafeti arttırarak, güzelliği parlak bir şekilde ortaya koymak isteyen"*[12] kadınların bu davranışlarının kısıtlanması yoluna gidilmesi de kaçınılmaz olmuş ve *"kefere avretlerine taklit"* giyinmeleri engellenmek istenmişti. Buna ilişkin padişah buyruğunda bazı yaramaz kadınların durumu fırsat bilip, halkı baştan çıkaracak biçimde ve kâfir kadınları gibi giyindikleri, her gün bu yolda yeni bir şey buldukları, bu durumun namus sınırlarını aştığı ve kadınların birbirini etkileyerek bu kötü yolda ilerledikleri, bu tutumlarının namus sahibi Müslüman kadınlara da buluşabileceği belirtiliyor ve bundan böyle doğru dürüst giyinmeleri gerektiği bildiriliyordu. Bu buyrukta aynı zamanda karılarına bu türlü ve pahalı giysileri almaya güçleri yetmeyen kocalarından kadınların işi ayrılmaya kadar götürdüklerine dikkat çekilerek, gerçekte içine düşülen tüketim ekonomisinin günlük yaşamda ne gibi sonuçlar doğurduğuna da değinilmiş oluyordu.[13]

Bu dönemde padişahın nelerle uğraştığını ve ne gibi konularda fermanlar yazdığını göstermesi bakımından bu ferman gerçekten ilginçtir. Ne var ki bunun uygulanması olanağı yoktu. Çünkü, padişahın kendisi bu olayların başoyuncusuydu. Batıyı her alanda kopya etmek isteyen de yine oydu. Osmanlı elçisi **Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi** de, sefaretnâmesinde soylu Fransız kadınlarının nasıl giyinip süslendiklerini ayrıntısına değin anlatmış değil miydi? Öte yandan, Fransız soyluları resimlerini yaptırıyorlarsa, Osmanlı ileri gelenleri de aynı yolu izlemeliydiler. Nitekim, Flandrlı ressam **Van Mour,** kısa süre içinde bir Osmanlı saray ressamı olup çıkacak, **III. Ahmet** ve öteki saraylıların portrelerini yapmaya başlayacaktı.[14/15]

Lâle Devri'nin egemenlerinin eğlenceli yaşamları, helva sohbetleri, üzerlerine mum dikilmiş kaplumbağaların lâleler arasında dolaşmaları vb. olaylar herkesçe bilinegelmiştir. Çılgın bir savurganlık içinde çığrından çıkmış bu yaşam biçimi, halkın yoksulluğunun karşısına dikilince, geniş kitleler, tutunacak bir dal aramaya başlamışlardır. Reformcuların, yenilikçilerin, bu yaşamlarının yoksulluk içinde kıvranan halkta kin ve nefret duyguları uyandırması ise kaçınılmazdı. Halk, onların **"yeni"** diye sarıldığı her şeyle birlikte kendisinin biraz daha yoksullaştığını görmekteydi. Kaldı ki, bu kesim, o güne değin geçerli olan ve dince konmuş kuralların da dışına çıkmaktaydı. Üç şey bir

11) ŞEM-DANİZADE SÜLEYMAN EFENDİ: ***Müriyü't-tevarih;*** M. AKTEPE: s. 24'den.
12) AHMET REFİK: ***Lâle Devri;*** s. 79-80.
13) Metin, a.y., s. 86-87.
14) AHMET REFİK: ***Lâle Devri;*** s. 73.
15) Batıya dönük bir padişah olarak Fatih'in portresini yaptırmasından sonra III. Ahmet'in de aynı yolu izlemesi dikkat çekicidir.

arada gerçekleşmekteydi: Yenileşme/batılılaşma –yenilikçilerin dinsel davranış kurallarından sapmaları– halkın yoksullaşması. Halkın çaresizlik içinde yapabileceği tek şey vardı: Yoksulluğunu aşarak onlar gibi olamazdı ama dinine daha çok sarılarak yoksulluğuna karşın kendisinin haklı ve doğru yerde olduğunu kendi kendine kanıtlayabilirdi. Böyle yapmayacak olsaydı, hiçbir yolla ve ne yaparsa yapsın erişemeyeceği bu parlak yaşam biçiminin doğruluğunu kabul edip öyle olmak gerektiğini düşünseydi, kendi kişisel gerçekliğini yadsımış olacaktı. Bu nedenle, **teceddüt** (yenileşme) sözcüğü onun için nefret edilecek şeyleri ifade eden bir sözcük oldu. Böylece, **teceddüt** ya da yenileşme ve batılılaşma, bir sömürünün, bir dinsel sapıklığın,[16] buna karşılık batıcıların **"irtica"** olarak nitelediği halkın tepkisel davranışları, giderek onun son sığınağı olmaya başlıyordu. Şimdiden şunu belirtmek de gerekir ki, sonraki tarihlerde gerçek toplumcuların ve ilericilerin bu olguyu görememeleri, buna karşılık gerçek mürtecilerin aynı olguyu sezip görmeleri ve halk kitlelerini bu zayıf noktadan yakalayarak peşlerinden sürükleyebilmeleri, ülkemizde çok önemli toplumsal-siyasal açmazların ortaya çıkmasına yol açacaktır.[17]

III

Halk kitlesi dönemin *"zulm ü cevrinden perişan olmuştu."*[18] Yazarı bilinmeyen ancak bu dönemde yazılmış bulunan bir yabancı kaynağın belirtiğine göre de, yiyecek sıkıntısı ülkeyi kaplamış, her şeyin fiyatı olağanüstü artarak pahalılık alıp yürümüştü.[19] İstanbul'daki Venedik Balyosu **Francesco Gritti** de 25 Mart 1726 ve 16 Haziran 1726 tarihli raporlarında halkın işsizlikten ve pahalılıktan yakındığını bildirmekteydi.[20] Bu koşullar karşısında, Nedim'e karşılık, şair **Taib**, kömürün hiç bulunmadığını, tozu bu-

16) Örneğin, 1726 yılında Lâle Devrinin gününü gün eden çevreleri Ramazan ayının geldiğinden haberleri bile olmamıştır. Dönemin ünlü şairi **Nedim Efendi**, Ramazan ayının gelip çatmasına ve bunu haber verenlere şu dizeleriyle isyan etmişti:

Bilmen bende mi şahidde mi takvimde mi
Hele bir kizb var ortada budur sıdk-ı kelâm
Ehl-I keyfin birisi der ki be-hey sultanım
Aydın ay bellü hisab olmadı şa'ban tamâm
Bir iki mebläğ-ı berş ile vurup öldürlcek
Geldiler eylediler böyle cihânı sersâm.

Küçük Çelebizâde İsmail Asım Efendi ise Ramazan'ın geldiğini bildiren Ayasofya Camii kayyımbaşısı ile Ramazan hilâlinin göründüğünü söyleyenleri şu sözlerle aşağılamıştı:

"İstanbul kadısı Şeyh-zâde Mehmet Efendi tarafından Ayasofya-i kebîrin kayyım başısı olan mürâiy-i merdûd (iki yüzlü alçak) *mutassıb Arnavud'un nik ü bed akvâlini* (iyi ve kötü sözlerini/her sözünü) *tasdika mutad olan* (her zaman onaylayan) *bir iki ırgat ile hilâl-i ramazan göründü deyu... kadı efendinin huzurunda şahadet etmeleri lle ramazan sabit oldu. Hemen şimdi kanâdil iş'âl* (kandiller yansın) *ve namaz-ı teravihe iştigal olunsun* (teravih namazı kılınsın) *deyü her kafadan bir sada ve dehandan* (ağızdan) *bir nida zuhur (etti)..."* (M. AKTEPE: s. 30).

Nedim Efendi ise, bir başka şiirinde Ramazan'ın gelmesini çaresi bulunmayan, önlenmesi elden gelmeyen bir olay olarak görüyor:

Olacak oldu; hemen çâre ne şimden sonra?

17) Bugün de Türkiye'de aynı durum açıkça gözlemlenmektedir.

18) ABDİ EFENDİ: s. 26.

19) ***İstanbul'da 1730 Ve 1731 Senelerinde Vukuubulan Kıyamlara Dair Malûmat;*** (Graf Marsilli'nin adı geçen eserinin sonunda tam metin olarak yayınmanmıştır), s. 297.

20) M. AKTEPE: s. 41-42.

lunsa halkın bunu sürme diye gözüne çekeceğini, kahve yerine ancak nohut kavrulup içilebildiğini belirtiyordu.[21] 1735 yılında artan enflasyonla birlikte ekonomik durum halk için daha da kötüleşmişti.[22] İstanbul'da halk kesiminin Lâle Devri'nden önce de ne güç koşullar altında yaşadığına daha önce değinilmişti. Şimdi, bu koşullar daha da ağırlaşmış bulunuyordu.

Dönemin her gün biraz daha artan savurganlığına karşılık bulmak için en kestirme yol olarak da vergilerin artırılmasına girişilmiştir. Anadolu'da halk artık vergilerini ödeyemez duruma geldiğinden ve İstanbul'da birçok açılardan vergi bağışıklıkları bulunduğundan akın akın bu kente gelmeye başlanmıştır. Bunun sonucunda, İstanbul'da her geçen gün işsiz güçsüzlerin sayısı da artmaya koyulmuştur.[23] Damat İbrahim Paşa, göç nedeniyle ortaya çıkan vergi kaybını kapatmak amacı ile İstanbul esnafını da vergilendirmeye kalkışmıştır. Oysa, esnaf, batı sanayii malları karşısında zaten çok güç koşullar altında bulunuyordu.

Halkın ve esnafın içinde bulunduğu güç koşullar, 1730 yılında İran üzerine sefer yapılmasına karar verilip bunun hazırlıklarına başlanması ile daha da ağırlaştı. Üstelik ordunun bütün hazırlıkları bitirilmesine karşın, bir türlü harekete geçilmemesi bardağı taşıran son damla oldu. Sefere katılacak olanlar dükkânlarını ve tezgâhlarını kapatıp eşyalarını satarak silah vb. şeyler almışlardı. Bu nedenle günlük kazançlarından da olmuşlardı.[24] Öte yandan, ordu sefere çıkacağı sırada devletçe her esnaf birliğine ordugâh içinde ayrı bir yer kiralanır ve o esnaf birliği o yerde malını askere satardı. Ancak bunun için o esnaf birliğinin önce bir para ödemesi gerekiyordu. Bu sefer için de aynı yönteme başvurulmuş ve bu kez istenen para 3.168.000 akçeyi bulmuştu. Bu parayı güçlükle bulup ödemeye çalışan esnaf, bunun yerine ulaşmadığını, kimi görevlilerin buna el attığını da duyup görmekteydi. Bir de üstelik gerçekte bir gösteriş olarak yapılan bu hazırlıklar sonunda gerçekten sefere çıkılmadığı için, esnafın bu denli masrafa girmesinde karşılık zararını kapatmak olanağı bile ortadan kalkmıştı.[25] Bir de tüm bunlara ek olarak bu sefer için halktan ek bir vergi alınmış bulunuyordu. Ne ki, şimdi seferden vazgeçiliyordu.

İşte, Patrona Halil ayaklanması, bu toplumsal ve ekonomik koşullara karşı oluşan bir toplumsal tepkiydi.

---

21) F. H. TÖKİN: s. 55.
22) M. AKTEPE: s. 23.
23) a.y., s. 9.
24) ***İstanbul'da 1730 Ve 1731 Senelerinde...***; s. 297.
25) M. AKTEPE: S. 35-38.

3) AYAKLANMANIN GELİŞİMİ

I

Lâle Devri düzenine karşı ilk direnme, Patrona Halil olayından tam dört yıl önce kendiliğinden oluşan bir halk tepkisiydi. 1726 yılının Ağustos ayında İstanbul halkı padişahın, sadrâzamın ve öteki ileri gelenlerin saraylarını taşlamıştı. Böylece, halk, bıçağın kemiğe dayandığını açıkça göstermiş oluyordu.[1] Atılan bu taşlar karşısında, düşünülen tek şey, yalnızca bu kişilerin yakalanmalarını istemek olmuştu. **III. Ahmet, Damat İbrahim Paşa**'ya buyurmuştu ki:

"Benim vezirim,

Çukadarlardan ve sayirlerden beş on âdem tedbil edüp Saray-ı Hümayun etrafında olan yerler ve bayırlar üzerinde bulunan evlere gezdirüb avretlerden ve uşaklardan ve erkeklerden gözleri kestikleri âdemlere, atılan taşın sohbeti yollu sözler ile sual ederek ve bazı korkutucu sözler ile konuşulursa, belki bir söz alalar, yolu hatırıma geldi. Faideden hâli değildir. Bir güzelce gezsinler, bakalım ne cevap alurlar."[2]

1726 olayı bile, tek başına, bu ayaklanmanın temellerinin en geniş anlamı ile doğrudan doğruya halk tarafından atıldığını kanıtlayacak niteliktedir. İşte, bu nedenledir ki, Osmanlı tarihçileri için, ayaklananlar *"ipten kazıktan halâs olmuş"* kişilerdir.[3] Lâle Devri'nin egemen çevreleri ile ideolojik yakınlık içinde bulunan yabancı yazarlar da aynı kanıdadırlar; örneğin, *İstanbul'da 1730 Ve 1731 Senelerinde Vukuubulan Kıyamlara Dair Malûmat*'ta, *"Bu ihtilâle sebep olanlar her türlü hakaret ve sövülmeğe lâyık idiler"* denmektedir.[4]

Bu ayaklanmaya adını vermiş olan **Patrona Halil**'e gelince; daha önce **Patrona** gemisinde bulunduğu için böyle anılıyordu. Halil **Arnavutluk**'un **Horpeşte** kasababından İstanbul'a gelmiş ve yeniçeri olmuştu. 1730'da İstanbul'da seyyar olarak eski giysi alımsatımı yaparak geçimini sağlamaktaydı. İlginç olanı, Patrona gemisinde de bir

1) Nedim'in bu olayı değerlendirişi ise "meyveli ağaç taşlanır" biçimindeydi:
Sarây-ı şehriyârî, bir eceb bağ-ı meseretdir
Kurulmuşdur esâsı izz ü câh iftihar üzre
O bâğın her dirahtı, miyve-dâr-ı izz ü devletdir
Atalar taşı elbette diraht-ı miyve-dâr üzre
2) AHMET REFİK; s. 60.
3) ABDİ EFENDİ: s. 62.
4) s. 297.

ayaklanmaya önderlik etmiş **Vidin**'in bulunduğu sırada da burada çıkan bir ayaklanmanın da yöneticileri arasında bulunmuştu.

Ayaklanmanın öteki ileri gelenleri de, yoksul sınıftan ve özellikle de küçük esnaf ve zenaatkâr kesimindendi. Bunlar içinde bazıları yaptıkları işlerle anılıyorlardı: **Oduncu Ahmet, Kutucu Hacı Hüseyin, Manav İsmail, Cambaz Emir Musa, Turşucu İsmail** gibi... Ancak, ayaklanmanın gelişimi içinde ulemanın bir bölümü de isyancıları destekleyecektir.

II

Ayaklanma, 28 Eylül 1730 Perşembe günü başladı. **Abdi Tarihi**'ne göre o gün İstanbul'un durumu şöyledi:

"*.... ol yevmi- hamîs* [o beşinci gün] *tatil günü, Asitane-i saadette* [yani, İstanbul'da] *Kayimmakam Paşa ve Yeniçeri Ağası Hasan Ağa'dan gayrı kimse yoktu. Ordu-yı hümayunda dahi Sadrazam-ı Asaf-perver ve kethüdası ve sair ehl-i divan tatil sebebiyle herkes zevk u sefada. Kayimmakam Paşa dahi bahçesinde lâle dikmede, şehr-i İstanbul hâli* [boş]..."[5]

Bu nedenle, padişah ve adamları ayaklananlara karşı ilk önlemleri almakta geciktiler. O sırada padişah **Üsküdar**'da bulunduğu için İstanbul'da kaymakam olarak görev yapan **Mustafa Paşa** da, padişahtan bir buyruk almadan eyleme geçmekten yana değildi. Bu düşünceyle Üsküdar'a geçerek padişahı durumdan bilgilendirmeyi yeğledi. Üsküdar'da ise toplantı üzerine toplantı yapılıyor, nasıl davranılması gerektiği kararlaştırılmak isteniyor, fakat tartışmalardan öteye gidilemiyordu. Buna karşılık, başlangıçta yalnız halkın giriştiği bu eyleme, yavaş yavaş esnaflıkla geçinen yeniçeriler de katılmaya başlamışlardı.

Sonunda Sancak-ı şerif çıkarıldı, bütün Müslümanlar Patrona Halil ve adamlarına karşı çıkmaya çağrıldı. Bu çağrıya uyanlara para da verileceği açıklandı. Ancak, halktan hiç kimse bu çağrıya uymadı. Böylece, hemen hemen hiçbir direnme ile karşılaşmayan Patrona Halil ve adamları 30 Eylül günü başarıya ulaşarak denetimi ele aldılar.

Ayaklanmanın bu aşamasında başta **Damat İbrahim Paşa** olmak üzere bazı vezirler öldürüldü ve **III. Ahmet** tahttan indirildi. Bu arada Lâle Devri'nin bir simgesi durumuna gelmiş bulunan İbrahim Paşa'nın mal ve parasına el kondu. **Destârî Salih Tarihi**'ne göre, İbrahim Paşa, "*... henüz teslim-i can etmezden evvel malına sual eylediklerinde <Hazinedarımda on iki bin keselik Zolota ve iki sandık altın ve yalıda dahi*

5) s. 29.

iki sandık altın ve derun-ı hazinemde mazmûn olan taş odada bakırdan mebni on iki sandık altın vardır>"[6] diyerek servetini gizlediği yeri söyledi ve buralardan bu para elde edildi. İbrahim Paşa'nın servetinin hazineye teslim edildiği ruznâmecibaşının bir defter halinde düzenlediği makbuzlardan anlaşılıyor.[7] Patrona Halil ve arkadaşlarının böyle büyük bir servete hiç el sürmeyerek bunu devlet hazinesine almaları, şimdi göreceğimz buna benzer öteki olaylarla birlikte düşünülürse, bu ayaklanmanın, yeniçeriler de buna katılmış olmakla birlikte, öyle öne sürüldüğü gibi tipik bir yeniçeri ayaklanması olmadığı, dahası, hiç de bir çapulculuk olayı olarak nitelendirilemeyeceği, kendiliğinden anlaşılır.

Patrona Halil ve eylemin öteki önderleri çapulculuk ya da buna benzer olayların oluşmasına kesin bir biçimde karşı çıkarak kamu düzenini bir aksamaya yer vermeksizin sağlamaya çalıştılar. Eylemin önderlerinden **Muslı**'nın halka seslenerek söylediği belirtilen şu sözler, Patrona Halil olayının bir yeniçeri ayaklanmasından çok başka bir temele dayandığını açıkça belirtiyordu:

"Sizlere izin gece ve gündüz her kim gerek bayrak ile ve gerekse bayraksız yağma için her kimin mahallesine varup bir zarar eylemek isterse, hemen varup helâk edesiz, anlar bizden değildir."[8]

Öte yandan, uygunsuz davranışlarda bulunan birkaç isyancı derhal idam edilerek cezalandırılmışlardı.[9] **Abdi Tarihi**'nde belirtildiğine göre:

"Çarşularda ve sokaklarda ve pazarlarda ve mahalle aralarında münadiler nida ederdi, kim, her dellâl yanında bir serdengeçti ağası, yanında beş on nefer bile [birlikte, ile] *münadiler böyle nida ederler kim* [yani, bu görevliler tellâl bağırtarak ilan ederlerdi ki], *<Serdengeçti ağaları tarafından kimse nâhak yere döğerse, cebren ve kahren dükkândan ve evden ve elinden bir şey alursa veya kendi için akçe talep eder ve şey isterse, zinhar ve zinhar vermeyesiz. Eğer alur ise alsun> deyu ol gün akşama dek sokak sokak feryad - figan ederlerdi."*[10]

---

6) DESTÂRÎ SALİH EFENDİ: ***Destârî Salih Tarihi (Patrona Halil Ayaklanması Hakkında Bir Kaynak);*** Yay., Bekir Sıtkı Baykal, DTCF., Yay., Ankara, 1962, s. 16.

7) BEKİR SITKI BAYKAL: ***Patrona Halil Ayaklanması İle İlgili Kaynaklar Hakkında:*** iV. Türk Tarih Kongresi (1948). Kongreye Sunulan Tebliğler; TTK., Yay., Ankara; ZİYA KARAMURSAL, ***Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*** adlı eserinde şu bilgiyi vermektedir: *"Damat İbrahim Paşanın... gerek kendisinin, gerek ailesinin menkul ve gayrimenkul malları Sadrıâzam kâhyası ile defterdarın nezareti altında müsadere edilerek satılmış ve bunun yekûnu 29.529 kese 968 kuruşu Enderun Hazinesine ve 2.522 kese 565 kuruşu da Taşra Hazinesine teslim olunmuş idi"* (TTK., Yay., Ankara, 1940, s. 56).

8) ABDİ EFENDİ: s. 33.

9) ***İstanbul'da 1730 Ve 1731 Senelerinde...;*** s. 305. vd.

10) ABDİ EFENDİ: s. 50. Ali Usta adındaki bir ihtilal önderinin bile bu kuralı bozamayışı şöyle anlatılıyor: *"Ali usta namında bir pelit alesseher* (sabah erkenden) *gümrüğe varup sandık emini Ağa'ya birkaç yumruk vurup ve yakasından kapup yere vurup önünde olan mirî sandığını şikest* (kırıp) *ve içinde müctemi olan* (toplanmış olan) *mirî akçayı gasp ve semmur kürkü ve gümrük emini İvaz Mehmet Ağa'nın kethüdasının bir pâk mükemmel atını ve iki serv-kad* (servi boylu) *on üç on dört yaşlarında devlet külâhı başında kiraz dudaklı, dürdâne* (inci) *dişli, sırma saçlı, ahu gözlü gürcü gulâmını* (oğlanını) *dahi cebren ve kahren alup olduğu makama götürdü. Gümrükte olan bunca âdemlerden bir âdem bulunmadı ki, dört beş nefer köpeğe hoşt diye... Bu ahval, Patrona Halil ve Muslı ve Çınar Ahmet'in malûmları oldukça, Ağa kapusuna varup gümrüğü kim varup garet eylemiş (çapul/yağma etmiş) diye sual eyledikte, meğer Ali usta hazır imiş. Demiş kim* (ki), *ben varup aldım, evvelden gümrük emini Mehmet Ağa'ya garazım vardı. İcray-ı garaz eyledim* (yani, öcümü aldım), *dedikte, <Ey bundan muradınız nedir? Eğer alınan eşya içinse cümlesi mevcut, zayi olmuş bir şey*

Ayaklananların İstanbul'daki yiyecek sıkıntısına ve açlığa bir son vermek için uğraştıkları da görülüyor.[11]

III. Ahmet'i tahttan indiren, yerine **I. Mahmut**'u geçiren Patrona Halil ve arkadaşları yönetimi **fiilen** ellerine geçirmişlerdi ama **resmen** bir görev almıyorlardı. Sonradan ne ölçüde çarpıtılarak yansıtılmış olursa olsun, ayaklanmanın başarıya ulaştığı ilk aşamada, önder kadro, eylemlerinin halka dayandığının ve ancak yine halk desteği ile başarılarını sürdürebileceklerinin bilincindeydi. Gerçekten de, I. Mahmut, Patrona Halil'i çağırıp dileklerini öğrenmek istediğinde, Halil, kendisine önerilen görev ve ödülleri hiç söz konusu etmeyerek, halkın yükü altında ezildiği vergilerin kaldırılmasını ve kamu topraklarının özel kişilere devredilmesine son verilmesini istedi.[12] İlginçtir ki, bu arada, eninde sonunda öldürüleceğini bildiğini de sözlerine eklemiş.[13] Bundan başka, Yeniçeri Ağası aracılığıyla yapılan ve 100.000 altın karşılığında istediği bir yere gitmesi yolundaki öneriyi de geri çevirdi.[14] Patrona Halil'in her davranışı ile halk adına bu eyleme giriştiğini kanıtlamak çabasında olduğu da görülüyor. Örneğin; 6 Ekim 1730'daki kılıç alayı töreninde padişahın önünde sürdüğü atına ayakları çıplak olarak binmişti.[15]

Osmanlı Devletinin başkentinde patlak veren her ayaklanmayı padişah ve vezir değişikliklerini sağlayan ve onların kişiliklerine bağlı basit birer olaydan başka türlü değerlendirmeye alışık olmayanlar, bu durumu yadırgamakta ve Patrona Halil ve arkadaşlarının resmen olmasa da fiilen devlet yönetimine karşımalarını "şımarıklık", "haddini bilmezlik" vb. biçimlerde nitelendirmeye çalışmaktadırlar. Bu arada da bu ayaklanmanın hangi nedenlerle başarıya ulaşmış olduğunu unutmaktadırlar. Öte yandan, I. Mahmut ve çevresi, Patrona Halil ve arkadaşlarını kendilerini iktidara getirdikleri için ödüllendirmek istemelerine karşın, savundukları düşünceler nedeniyle onlara düşman idiler. Oysa, ortada bir gerçek varsa, o da, bir halk eyleminin başarıya ulaşmış bulunmasıydı. Bununla birlikte, yönetim yine halkın eline geçmemiş, ayaklanmanın önderlerinin birtakım devlet işlerinde söz sahibi olabilmeleri yeterli görülmüştür.

Divan, Kasım ayı içinde yaptığı bir toplantıda, Patrona Halil ve arkadaşlarını ortadan kaldırmaya karar verdi. Ancak, bu karar duyuldu. Bunun üzerine, isyancılar, devlet yönetimindeki ağırlıklarını artırarak iktidara daha fazla ortak olmaya kalkıştılar. Fakat koşullar değiştiği için artık geç kalınmıştı. Üstelik, saray, birtakım vaadlerle Patrona

---

yoktur. Hemen şimdi irsal edelim (gönderelim) *varup teslim eylesin> dedikte anda hazır olanlar böyle cevap eylediler kim, <dahi biz üç gün olmadı hüccet verdik* (senet/söz verdik). *Bir türlü şimden gerü bizim tarafımızdan ev basılmaya ve Sadrâzam ve Defterdar ve Şeyhülislâm kapılarına varup üzerimize lâzım olmayan yolsuz şey için elbette şu şöyle olsun bu böyle olsun deyü ibram olmamak* (zorlamamak) *üzerine ve âdem gönderip bir kimseden akça istememek için. Eğer içimizden birisi bu nizama muhalif ise veyahut bir nâhemvar* (uygunsuz) *hareket ederse ahz olunup* (yakalanıp) *cezası her ne ise vermektir. Sen ise aklı başında âdem olasın, böyle işte bulunmak münasip midir?<. Hele beyinlerinde* (aralarında) *çok söz oldu, kürk ve akçayı ol saat irsal eyledi (gönrderdi). Ancak gulam-ı bînazirleri* (eşsiz I benzersiz oğlanları) *vermedi, hemen gayri andan konağına gelüp tedarikini her ne ise görüp ve kararı firara tebdil eyleyüp* (yani, kaçıp) *nâbud ve nâpeyda oldu* (yok oldu, kayboldu). *Bir dahi İstanbul'da durmadı.*" (ABDİ EFENDİ: s. 29-50).

11) M. AKTEPE: s. 157.
12) a.y., s. 159.
13) AHMET RASİM: s. 193.
14) M. AKTEPE: s. 160.
15) a.y., s. 161.

Halil ve arkadaşlarına oyalamaktaydı. Bu ortamda, 25 Kasım 1730'da yapılacak ve ülke sorunlarının tartışılacağı söylenen bir divan toplantısına çağrıldılar. İsyancılar, bu kadar kısa zamanda padişahın ve sarayın kendilerine karşı bir girişimde bulunacak ölçüde toparlanmış olabileceklerini düşünemediklerinden bu toplantıya katıldılar. Oysa, karşı taraf divanın toplanacağı odada onları ortadan kaldırmak üzere gerekli hazırlıkları yapmış, dolaplara, ocak içlerine varıncaya değin silâhlı adamlar yerleştirilmişti. İşte, burada ansızın baskına uğrayan Patrona Halil ve arkadaşları topluca öldürüldüler.[16]

Yine de, 1731 yılının Mart ve Eylül aylarında iki halk kalkışması daha oldu. Ancak, bunların başarılı olmalarının olanağı yoktu.

III

Patrona Halil ayaklanması değerlendirilir ve tarihimizin gelişim çizgisi içindeki yeri saptanırken bu eylemin kimlere karşı ve niçin yapıldığı gözden uzak tutulmamalıdır. Belirgin yönleriyle anlatmaya çalıştığım asalak, sömürgen Lâle Devri yönetimine karşı başkaldıran halkın bu eylemini bir **"gericilik"** olayı olarak değerlendirmek, kuşkusuz, yanlış olacaktır. Gerçekte, III. Ahmet, Damat İbrahim Paşa ve çevresinin uygulamaları ve yaşam felsefeleri, tümüyle halka karşıydı ve tüm reform girişimleri de bu uygulamanın ve felsefenin birer yansımasıydı. Kimi tarihçilerin Lâle Devri'nin toplumsal-ekonomik koşullarının genellikle göz ardı edilerek Patrona Halil ayaklanmasının açıklanmaya kalkışılmasını anlamak gerçekten zordur.

Buna karşılık, bu bölümün başında açıklanmaya çalışılan nedenlerle, bu ayaklanma ile, bundan sonraki halk eylemlerinin çoğunda görülecek olan ikili bir yanın da temeli atılmış olduğu belirtilmelidir. Eylemler, giderek, bir yandan da **"tutucu"** özellikler taşımaya başlayacaktır. Kuşkusuz, bu tutuculuk, bu eylemlerin birer tepkisel toplumsal olay olmalarından kaynaklanacaktır. Gerçekten de, *"Ulusların düşünce tarihi içinde gelenekçilik, hemen her vakit, bir saldırma ve baskının, bir kültür baskısının, millî olan şeyleri yıkan, millî değerleri ortadan kaldırma tehlikesi gösteren bir tesirin söz konusu olduğu yerde ortaya çıkar."*[17]

Halk eylemlerinin birçoğunda bundan böyle görülecek olan tutuculuktan, eskiden beri var olan değerlere daha bir sıkı sıkıya sarılmak eğiliminden gerçek **gerici** çevreler yararlanmaya kalkışmakta gecikmeyeceklerdir. Görüleceği üzere, Lâle Devri ile başlayan ve batı uygarlığının gerçek temellerini hiç göremeyen yüzeysel batı kopyacılığı, batının egemen çevrelerinin tüketimci yaşam biçimlerine hayranlık, zaten Türk halkından kopmuş bulunan Osmanlı yönetimini, bu kez batılı emperyalist güçler ve Osmanlı uyruğu batı işbirlikçisi Hıristiyanlarla, Türk halkına karşı, onun daha da sömürülmesi

16) Olayın ayrıntıları için bkz. DESTÂRÎ SALİH: s. 28-31.

17) KÂMURAN BİRAND: ***Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri***; Ankara, 1955, s. 9.

için, işbirliği yapmak durumuna düşürecektir. Türk halkının yurdu Anadolu'nun, Osmanlı devletinin aracılığı ve yardımı ile batı devletlerinin bir sömürgesi yapılması süreci hızlandırılacaktır. Ulusal Kurtuluş Savaşımıza değin, bu sürecin gerçek nedenlerini kavrayamayan halkın batıdan alınan kurumlara tepki göstermesi de kaçınılmaz olacak, bu tepkinin bu niteliğinden de aslında batılı emperyalist güçlerin maşası olan gerici çevreler halkın bilinçlenmesini engellemek, gerçek anti-emperyalist direnişin özü olması gereken ulusallaşmayı önlemek için yararlanmak isteyeceklerdir.

Öte yandan, Osmanlının batılılaşmasının ne olduğu yeterince kavranmadıkça ve bu sürecin tüm Anadolu'yu sömürgeliştirme yönsemesinde bulunduğu anlaşılmadıkça, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu halkının bu emperyalist güçlere karşı koymasındaki başarısının gizi de anlaşılamayacaktır. Dahası, Ulusal Kurtuluş Savaşımızın önüne dikilen gerici ayaklanmaların neden Osmanlı hükümeti ve emperyalist işgalci güçlerce desteklenip örgütlendirildiği de yerli yerine oturtulamayacaktır. Son Osmanlı padişahının bir **"düşman"** gemisine binerek Türkiye'den kaçması ve bu geminin bir **"batı"** ülkesinin gemisi olması tarihsel bir rastlantı değil, fakat Osmanlının batıya gördüğü hizmetin bu padişahın kişiliğinde batılı güçlerce ödenen küçük bir karşılığıdır.

ALTINCI BÖLÜM

NİZAM-I CEDİT VE TEPKİLERİ

"Canım Efendim,

Paris'de abur cubur ufak tefek şeyler buldukça bendenize gönderin, kimi hediye olur, kimi bahasiyle sarrafa havale buyurulur. Ezcümle kerametpenah hoca efendiniz yeşil taşlı gözlük ister. Altmışından yukarısında kullanılacak gözlüklerden taraf-ı müşarünileyhe irsal buyurun. Evvelki tahrikatta bir kutu yazmıştım, bir kadem akdem irsaline himmet buyurun... Göndereceğiniz şeyleri ben sayamıyorum. Siz irsal buyurmalısınız Bahaları pahası peşin sarrafa teslim olunur. İki yüzlü çuha dahi matlubumuzdur. Bizim bir dede vardır. O da saniyeli saat ister..."

III. Selim döneminde Paris'te elçi olarak bulunan Halet Efendi'ye İstanbul'dan gönderilen bir mektuptan.

1) YENİ DÜZEN

I

"Nizam-ı Cedîd", yani **"Yeni Düzen"** dönemi, toplumun değişik sınıf ve kesimlerinin değişik açılardan tepkilerini çeken bir dönem olmuştur. Gerçekten de, Nizam-ı Cedit'e bir yandan yoksul halk kitleleri karşı çıkarken, bir yandan da **âyân** denen mütegallibe, ulema ve yeniçeriler karşı çıkmış ve ortaklaşa bir eylemle bu döneme son vermişlerdir.

Nizam-ı Cedit'in **dar** ve **geniş** olmak üzere iki anlamlı olduğu belirtilegelmektedir. Dar anlamda Nizam-ı Cedit, askerî alanda batı tipi bir ordu kurulması ve batı askerî tekniklerinin alınması, geniş anlamda ise toplumsal alanda batılılaşmak olarak anlaşılmaktadır.[1] Ne var ki, ister dar, isterse geniş anlamda olsun, temel bir amacı vardır: O da, çökmekte olan devleti bu çöküşten kurtarmaktır. Başka bir deyişle, yenileşme girişimleri, halka dönük değildi, halkı kalkındırmayı amaçlayan kaygılardan doğmamıştı. Yenileşme ya da batılılaşma, devletin "insan unsuru" ile ilgili değildi; fakat, devletin bir siyasal örgüt olarak yaşatılmasını amaçlıyordu. Nizam-ı Cedit'in baş yapıcısı **III. Selim**'in tahta çıktığı ilk günlerde Osmanlı ileri gelenlerine yazıp gönderdiği, *"Bana beyan edin Allahaşkına, devlet elden gidiyor, sonra faide vermez; ben bildiğimi ise ifade ettim. Siz de devlette hissemendsiniz"*[2] sözleri bu bakımdan gerçekten aydınlatıcıdır. **Devlet,** soyut bir kavramdır; somut olarak ise devlet, bir ülkede gerçekleştirilen toplumsal, ekonomik ve siyasal düzen ile algılanır. İşte, bu nedenle, Nizam-ı Cedit girişimi, Ord. Prof. Dr. **Enver Ziya Karal**'ın belirttiği gibi, *"... her şeyden önce bir disiplin ıslahatıdır. Yani devletin sarsılan otorite ve itibarı, eski kanunnâmelerin ruhuna uygun olarak yeniden kaleme alınan kanunnâmeler veya emirlerle tekrar kurulmak istermiştir."*[3] Şu halde, Nizam-ı Cedit'ten beklenen, birtakım reformlar yapılmakla birlikte, Osmanlı düzeninin korunup sürdürülmesiydi.

Öte yandan, Osmanlı Devletinin bir çöküş sürecine girmiş olması da, tarihsel gelişimin kaçınılmaz sonucuydu. Oysa, Osmanlı yöneticileri, bu süreci doğuran neden-

---

1) Örneğin. bkz. ENVER ZİYA KARAL: ***Osmanlı Tarihi***; C. V: ***Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat Devirleri***; TTK., Yay., 3. basım, Ankara, 1970, s. 61.

2) REŞAT KAYNAR: ***Mustafa Reşit Paşa Ve Tanzimat***; TTK. Yay., Ankara, 1954, C. I, s. 2.

3) ENVER ZİYA KARAL: ***Selim III'ün Hat-ı-Hümayunları-Nizam-ı Cedit***; TTK., Yay., Ankara, 1946, s. 168.

lerin değil, yalnızca çöküşün dış belirtileri üstünde duruyorlardı. III. Selim ve çevresi için ortada elle tutulur, gözle görülür bir olgu vardı: Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'ni çok geride bırakmışlardı. Bu gerçeğin ilk algılandığı alan ise, Osmanlı ordularının artık art arda yenilgiye uğradıkları, savaş alanlarıydı. O halde, yapılacak iş, en başta askerî açıdan batıyı kopya etmek, batının askerî yöntem ve tekniklerini almak ve sonra da yine devleti ayakta tutabilecek bazı kurumlarda da aynı yolu izlemekti. Fakat, batının neden ileri gittiği, Osmanlının neden geri kaldığı, daha bir dar açıdan bakarsak, batının askerî alanda ileri gitmesinin temelinde hangi nedenlerin bulunduğu üzerinde durulmuyordu.[4]

Batının üstünlüğünün böylece etkisinde kalan **III. Selim,** daha şehzâdeliğinde Fransız Kralı ile gizlice mektuplaşmış ve ondan *"Fransa'nın, Türkler'in bu kara günlerinde yardımına koşmasını"* istemişti.[5/6] Tarihin en kapsamlı burjuva devrimini yapacak olan Fransa'dan böyle bir yardım isteyen III. Selim'in batının ne oldğunu gerçekten bilmediği anlaşılıyor. Öylesine ki, **Napoleon**'un orduları Mısır'da Osmanlı topraklarına saldırdığı ana değin III. Selim ve çevresi, Fransa'yı Osmanlının dostu sanacaklardır.

III. Selim, 1791'de **Ebubekir Ratip Efendi**'yi Avrupa'da olup bitenleri gözlemleyerek bildirmesi için elçi sıfatı ile Viyana'ya göndermişti.[7] Ebubekir Ratip Efendi'nin ülkeye dönüşünde yazıp verdiği raporlar padişahın görüşlerini pekiştirmişti.[8] III. Selim, ayrıca, üst-düzey bürokratlardan yapmayı düşündüğü reformlar için görüşlerini bildirmelerini de istedi.[9] Önerilen çeşitli görüşler içinde, padişahın da yanlısı olduğu "batılılaşmak" ağır basıyordu: Örneğin; daha önce elçi olarak Avrupa'da bulunmuş olan **Rasih Efendi**'nin önerisi şöyleydi:

"Fünun-u harbiyeden [harp fenninde, savaş biliminde] *düvel-i efrenciyenin* [Frenk devletlerinin] *tertip ve tedvin ettikleri* [düzenledikleri] *kitapları tercüme ve efrençten fünun-u harbiyede mahir üstatlar celp ile* [getirilerek] bizim askerimize sanayi-i harbiye talim ettirilmelidir)".[10]

Defterdar Şerif Efendi de görüşteydi:

"(Kurulacak yeni ordunun) Mekûlat [yiyeceklerine] *ve melbusatlarına* [giysileri-

4) III. Selim'in Fransa'ya 1806'da elçi olarak gönderdiği **Seyyid Mehmet Emin Vahit Efendi**'nin kaleme aldığı sefaretnâmesinde Avrupa'da neleri görüp begendiğine ilişkin bölümler bu konuda bir kanı verebilir. Örneğin; Viyana'da kavanoz içinde saklanan cenin parçaları, kentin sokakların süpürülüp temizlenmesi ve sulanması, Varşova'da katıldığı balolardaki güzel ve süslü kadınlar (hattâ bunlardan birine âşık olup onun için şiir bile yazar), Fransa'da üstüste konmuş kerevetlere benzettiği tribünler vb. Seyyit Mehmet Vahit Efendi'nin dikkatini çeken ve sefaretnâmesinde üzerinde durduğu başlıca konulardır. Bu Sefaretnâme'yi yayımlayan Prof. Dr. **Yavuz Ercan**, şöyle diyor: *"Vahid Efendi'nin elçilik görevi süresince geçenleri içine alan <Fransa Sefaretnâmesi> adlı eserinde güçlü görüşlere ve ilgi çekici siyasal fikirlere rastlanmaz. Buna rağmen eserde anlatılanlar içtenlikle kaleme alınmıştır. Bu biraz da elçinin saflığından ileri gelse gerek."* (YAVUZ ERCAN: ***Seyyid Mehmed Emin Vahid Efendi'nin Fransa Sefaretnâmesi;*** A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi'nden ayrı basım, Ankara, 1991, s. 81).

5) İ. SOYSAL: s. 57.

6) III. Selim'in kişiliğinin bir değerlendirmesi için bkz. YUSUF AKÇURA: ***Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. Ve XIX. Asırlarda);*** TTK., Yay., İstanbul, 1940, s. 155 vd. Bu kitabın bir eleştirisi için de bkz. KERİM SADİ: ***Osmanlı İmparatorluğunun Dağılma Devri Ve Tarihi Maddecilik;*** İstanbul, 1962.

7) E.Z. KARAL: ***III. Selim'in Hat-ti Hümayunları...;*** s. 31.

8) HÜNER TUNCER: ***Osmanlı Elçisi Ebubekir Ratip Efendi'nin Viyana Mektupları (1792);*** Bell., C. XLIII, sayı 169, 1979, s. 73.

9) III. Selim'in isteği üzerine verilen layihalar için ayrıca bkz. R. KAYNAR: C. I, s. 18 vd.

10) Y. AKÇURA: s. 42.

ne] *harekât ve sekanatlarına* [duruşlarına, duracakları yerlere] *düvel-i efrenceyede olduğu gibi rabıta verip* [düzen verip] *hazır âmede olalar...*"[11]

Reisülküttap Abdullah Efendi'ye göre de:

"Neferat-ı merkumenin [yazılan/anılan erlerin] *tertibi* [düzeni] *aynı ile düşmanlarımızın tertibi gibi olması, suret-i aharda [yani, bütün durumlarda] asıl olmak gerektir. Zira taife-i efrenç bir kaç yüz seneden beri kati çok tecrübe ile bu sureti intihap etmiştir* [bu duruma gelmiştir]. *Talim hususu berher hal* [her durumda] *Prusya'dan vesair dev letlerden üstad ofiçiyaller [subaylar] celbine mütevakkıftır* [getirilmesine bağlıdır]"[12]

Kathüda-ı sadrıâli Mustafa Reşit Efendi ise;

"..... *mutabassır* [anyalışlı, kafası çalışan] *âdem Avrupa'ya gönderilerek askerî hususta dekayıkı üzerine* [incelikler üzerine] *vâkıf olmaya muhtaçtır.*"[13]

diyordu.

Suduru ızamdan Veli Efendizâde'ye göre:

"Taife-i efrenç levazım-ı harbiye [savaş gereksinmelerinde, levazımında] *ve eslaha-i seferiyelerinde* [sefer silahlarında] *masariften* [masraftan] *kaçmıyarak askerinin tâyinat v emelbusat vesair levazımatlarında kemal-i dikkat* [büyük dikkat] *ile ihtizar ederler* [hazırlar, hazırlık yaparlar]"[14]

Osmanlı Devleti de öyle yapmalıydı. **Tatarcık Abdullah Efendi** de şu görüşü öne sürüyordu:

"Evvel be evvel [eskiden beri, her zaman] *berrî ve bahrî asakir-i mualleme [*kara ve deniz askerleri öğretmeni] *ehem ve elzem* [önemli ve gerekli]*olması ile hemen masrafına bakılmayıp düvel-i nassarânın* [Hıristiyan/ileri/üstün devletlerin] *hurub-u berriye ve bahriyeye dair [*kara ve deniz savaşlarına ilişkin] *müellefat-ı cedideleri* [yeni yayınları] *ve sanayi-i hendesiyeleri tedarik ve berveçhi* [olduğu gibi] *istical* [acele] *tercüme ettirildikten sonra... İngiliz ve Fransız üstadını fennî bahrilerini kezalik itma isticalet ile* [çok acele] *celp* (etmelidir)"[15]

Açıkça görüldüğü ve yukarıda belirtildiği gibi, bütün yenileşme ve batılılaşma çabası her şeyden önce askerî alandaydı:

II

Nizam-ı Cedit'in yıkılmaya başlayan Osmanlı düzenini, özellikle askerî alanda, çağa ayak uydurmaya çalışarak sürdürmek anlamına gelmesi, önce halkın onu desteklememesinin, sonra da eylemli olarak karşı çıkmasının temel nedenini oluşturacaktır.

11) TALAT MÜMTAZ YAMAN: ***Osmanlı İmparatorluğu Mülkî İdaresinde Avrupalılaşma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi;*** İdare Mecmuası'nın 138-142. sayılarından ayrı basım, İstanbul, 1940, s. 43-44, n.1.

12) a.y., s. 43-44 n. 1.

13) a.y. s. 43-44 n. 1.

14) a.y. s. 43-44 n. 1.

15) a.y s. 43-44 n. 1.

Nizam-ı Cedit'in halk kitlelerince benimsenmemiş olduğu tartışmasız bir gerçektir. Ama hemen söylemek gerekir ki, halkın bu tutumu onun soyut bir biçimde reformlara karşı olmasından kaynaklanmıyordu. Her şeyden önce, Osmanlı düzeninin kendisinden ileri geliyordu. III. Selim de, saltanatının ilk günlerinden sadaret kaymakamına yazdığı hat-tı hümayunda halkın durumunu şöyle tanımlamıştı:

Kesret-i mezalimden [zulmün çokluğundan] *âlem harab oldu. Reayada takat kalmamıştır. Kadılar ve naibler ve voyvodalar ve ayanlar ve cizyedarların etmedikleri zulüm yok."*[16]

III. Selim'in tahta çıktığı tarih, halkın sıkıntısının daha da ağırlaştığı bir döneme rastlıyordu.[17] Oysa, Avrupa devletlerindekine benzer **yeni** bir ordu kurmak her şeyden önce para gerektirmekteydi. Yeniçeri Ocağı'na da henüz dokunulamıyordu ve bu nedenle de var olanın yanı başında ikinci bir askerî örgüt kurulmalıydı. Bu nedenle Nizam-ı Cedit askeri için birtakım yeni vergiler konarak, bunlar için **İrad-ı Cedit Hazinesi** adı ile bir de hazine kuruldu.[18]

Yeni vergilerin sıkıntı içinde olan halkta tepkiye yol açacağını Nizam-ı Ceditçiler çok iyi biliyorlardı. Bu tepkileri önceden bastırabilmek amacı ile irad-ı cedit hazinesi ile ilgili kanunnâmede, eğer *"halkta geçinecek hal kalmadı"* gibi eleştirilerde bulunulacak olursa, bu gibi eleştirileri yapanların devletin *"izmihlâl"*ini, yani çöküp dağılmasını isteyen kişiler olacakları bildirilmişti.[19] Ancak, bu bir işe yaramayacak ve daha sonra ayaklanan halk Et Meydanı'nda toplandığında ilk iş olarak Nizam-ı Cedit için alınmakta olan vergilerin kaldırılmasını isteyecektir.[20]

Tek başına bu vergilerin konulmuş olması bile halkın yaşam koşullarını daha da ağırlaştırır ve tepkisini çekerken bir de bunların toplanmasında ve yerine ulaştırılmasında yapılan yolsuzluklar, İrad-ı Cedit'i bir zulüm kaynağı durumuna getirmiş bulunuyordu. Öyleki, III. Selim bile yazdığı bir hatta:

"Benim vezirim,

İrad-ı cedit kanununa İbrahim Efendi hiç dikkat eylemezmiş. Mukataat iltizamından çok akçeler kazandığını tahkik eyledim. Zabt fermanları bir sene evvel çıkarup sarraflar elinde dolaşıp her fermana yapışan birer miktar akçe kaparak irad-ı cedit'in senevî bin kesesi telef oluyor. Bu lâyık-ı insaf mıdır: biz ise devlete irad deyu ibadullahın mekûlâtına [yiyeceğine] *bidat ihdası ve fukaraya zulm irtikâp ediyoruz. Devletin iradını halk ekliyor. Şu irad-ı cedidenin fimabat* [bundan böyle/sonra] *bir akçesini kimesneye kaptırmayasın...."*[21] demek zorunda kalmıştı. Öte yandan Nizam-ı cedit için toplanan

16) C. BARDAKÇI: ***Anadolu İsyanları;*** s. 32.
17) Bu konuda ayrıca bkz. NİYAZİ BERKES: ***Türkiye'de Çağdaşlaşma;*** Bilgi Yay., Ankara, 1973, s. 101-102.
18) Vergiler için bkz. E. Z. KARAL: ***Selim III'ün Hatları;*** s. 87; E. Z.. KARAL: ***Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat;*** s. 70; Z. KARAMURSAL: s. 76-77; ayrıca, A.DE JUCHEREAU: C. II, s. 20-21.
19) E. Z. KARAL: ***Selim III'ün Hatları;*** s. 88.
20) A. DE JUCHEREAU: C. II, s. 142-143.
21) E. Z. KARAL: ***Selim III'ün Hatları;*** s. 91-92.

paranın yerine ulaşmayıp şunun bunun elinde kaldığı söylentileri de halk arasında her gün daha çok yaygınlaşmaktaydı.[22] Nizam-ı Cedit işine girişenler ve onu yönetenler, gerçekten de, yolsuzluk üstüne yolsuzlukla irad-ı cediti bir kişisel gelir durumuna dönüştürmüşlerdi. Örneğin, Nizam-ı Ceditçilerden **İbrahim Kethüda,** evinde yalnız mutfak gideri olarak ayda büyük bir servet ayırabiliyor ve ahırında altmış at besleyebiliyordu. Servetini yirmi yedi demir kasada saklayan Hüseyin Paşa ise Bohemya'dan getirttiği kristal kadehlerde, Fransa'dan ve Macaristan'dan getirttiği şarabı içiyordu.[23]

Günlük yaşamda, varlıklı sınıflar, Lâle Devri'ni andıran bir biçimde gösteriş merakına düşmüşler ve bunun da giderlerini irad-ı ceditten sağlamaya başlamışlardı. Halktan vergilendirme yolu ile elde edilen paraların önemli bir bölümü bu aşırı lüks tüketim ve Avrupa'dan getirilen süs eşyası için sanki bir ödenek durumuna dönüştürülmüştü. Oysa, devlet bir kaç cephede birden savaş durumundaydı ve bu savaşın malî yükünü de yine halk çekiyordu. Halkın doğrudan doğruya uğradığı haksızlıkları ise, "Nizam-ı Cedit gereğince yapılan işlerde itiraz yeri yoktur." gerekçesiyle dinlenmiyordu.[24] Kısacası, devlet ve halk sıkıntı içindeydi ama İstanbul ileri gelenlerinin yaşamları Sadâbâd gecelerini anımsatır duruma gelmişti.[25] Özellikle de, III. Selim'in kız kardeşlerinin Avrupa biçimi saraylarda "zevk ü sefa"da bulunmaları, bu ortamda, halkın ayrıca tepkisine yol açmaktaydı.[26] Bu arada kimi Hıristiyan ve Yahudi Osmanlı tacir ve sarrafları da Avrupa devletlerinin koruması altına girerek vergi yükümlülüğünden kurtuluyorlardı.[27]

Şu halde, tıpkı Lâle Devri'nde olduğu gibi, bir batılılaşma girişimi daha, halkın gözünde sefahat, sömürü ve yolsuzluk kavramları ile özdeş bir anlam kazanmaya başlamış bulunuyordu. Kaldı ki, Nizam-ı Cedit düzgün bir biçimde yürütülmüş olsaydı bile bunun yükünü yine halk çekecekti. Öte yandan, bu sömürünün ve yolsuzluğun halk açısından en göze çarpan yönü, bunu yapanların batılılaşmış, daha doğrusu, batılılaşmak isteyen kimseler olmalarıydı. Halkın deyimiyle, *"gâvurlaşmış"*lardı.[28] Bu nedenle de, **Ahmet Cevdet Paşa,** başlangıçta Nizam-ı Cedit'ten yana olan çoğu kimsenin bile bu gelişmeler karşısında fikir değiştirdiğini belirtmekte ve irad-ı cedit yolu ile sağlanan bu servet ve görkemli yaşam *"halkla diken gibi batıyordu"* demektedir.[29] Olayların bu gelişimi, halkın Nizam-ı Cedit'e tepki göstermesinin nedeninin, askerî ve toplumsal alanda reform yapılmasını istememekten değil, fakat bu yeni düzenin, Osmanlı egemen çev-

---

22) Y. AKÇURA: s. 157-158.

23) TAHSİN ÜNAL: ***Kabakçı İsyanında Islâhatçıların Kabahati***; R.T.M., C. VII, sayı 83, Kasım 1956, s. 679.

24) AHMET CEVAT EREN: ***Selim III'ün Biyografisi***; İstanbul, 1964, s. 17-18.

25) Y. AKÇURA: s. 160-161.

26) Y. ÖZTUNA: C. XI, s. 129.

27) E. Z. KARAL: ***Selim III'ün Hat-ti Hümayunları***; s. 141-142.

28) Nizam-ı Ceditçilerden bazıları Kabakçı Mustafa isyanı sırasında bu suçlamaları haklı çıkarırcasına Hıristiyanların ve Yahudilerin, yanına kaçıp saklanmışlardı. Örneğin; İbrahim Kethüda, bir kasa mücevher ile birlikte bir Yahudinin bir başka İbrahim Efendi ise bir Hıristiyanın evinde saklanmak istemiştir. Ancak, her ikisinin de ev sahiplerince ele verildiği belirtiliyor (A. DE JUCHEREAU: C. II, s. 124-125.)

29) C. VIII, s. 143.

relerinin halk üzerinde sömürülerini yeni bir düzenleme ile yoğunlaştırmalarından kaynaklandığı açıkça ortaya koymaktadır.

III

Âyân ya da derebeyiler de, Nizam-ı Cedit'in genel batıcı yönünü değilse bile, Avrupa biçimi disiplinli yeni bir ordu kurulmasını çıkarlarına aykırı buluyordu.

Osmanlı merkezî otoritesinin güçsüzleşme sürecine koşut olarak, devletin geniş toprakları üzerinde birtakım yerel otoriteler oluşmuş bulunuyor ve bu otoriteyi elinde bulunduran kişilere de genellikle **âyân** deniyordu. Âyânlar merkezî otoritenin eksikliği ile ters orantılı olarak güç kazanmışlardı. **Çapanoğlu, Karaosmanoğlu, Tirsiniklioğlu, Pazvantoğlu, Alemdar Mustafa Paşa** bu gibi âyanlar Nizam-ı Cedit yıllarındaki ünlülerindendi.[30] Daha çok **Rumeli**'de güçlenen bu âyân, sözde Osmanlı Devletine bağlıydı ama gerçekte yarı bağımsız, ya da en azından özerk bir yapıya sahipti. Yeni ve disiplinli ve merkeze bağlı bir ordu, bunların varlığı için bir tehdit oluşturacaktı. Kaldı ki, III. Selim ve çevresinin Nizam-ı Cedit'i kurup geliştirirken izledikleri tutum, İstanbul'un öncelikle bu amaca yöneldiğini gösteriyordu.

Nizam-ı Cedit askerinin Anadolu'da çoğalması yoluna gidilerek, Karaman Valisi **Kadı Abdurrahman Paşa** bu işle görevlendirildi. Paşa, bu işte başarılı oldu ve kısa sürede 20.000 kişiye varan oldukça büyük bir ordu oluşturdu.[31] Rumeli âyânı böyle bir ordunun Rumeli'de de kurulmasıyla durumlarının tehlikeye gireceğini düşünürlerken, Abdurrahman Paşa ordusu ile birlikte İstanbul'a çağrıldı ve ona aynı yolla Rumeli'de de bir ordu derlemesi buyuruldu. Bu arada **Edirne**'deki Bostancıların Nizam-ı Cedit askeri için bir başlangıç olmak üzere yeniden örgütlendirilmeleri yoluna gidilmiş ve ayrıca **Tekirdağ**'da da Nizam-ı Cedit biçimi bir ordu düzenlenmesi istenmişti. Abdurahman Paşa'nın Rumeli'ne geçmesindeki gerçek amacı gizlemek için ise, bu ordunun Sırp isyanını önlemek amacı ile davrandığı öne sürüldü. Şurası ilginçtir ki, 1000 atlı, bir miktar topçu ve çoğunlukla yaya askerden oluşan bu orduya âyânlardan önce, **Silivri**'de halk karşı çıkarak direnişe geçti. Bu direniş bastırılıp ordu yine ilerlemeye başlayınca bu kez, **Çorlu** halkı aynı biçimde isyan etti. Bu isyan da bastırıldı. Bu arada, **Sadrıâzam İsmail Paşa**, Rumeli'deki âyânlara, "Kadı Abdurrahman Paşa, cümlenizi kılıçtan geçirmeye geliyor" diye gizlice haber salmıştı. Ancak, görüldüğü gibi, âyânlardan önce, Rumeli'de halkın genel bir direnişi ile karşılaşılmış bulunuyordu. Halkın bu tutumunun nedeni, kuşkusuz, Nizam-ı Cedit'e karşı duyulan tepki ve Osmanlı düzeninin halkı ezip bitirmiş olmasıydı. Bu sırada İstanbul'da da ayaklanma belirtileri görülmeye başlanmış bulunuyordu.[32]

---

30) Âyânın devlet ve halk karşısındaki durumu için bkz. DOĞAN AVCIOĞLU: ***Türkiye'nin Düzeni-Dün, Bugün, Yarın***; Cem Yay., İstanbul, 1973, s. 64-68.

31) Bu orduya asker alınırken uygulanan yöntemin, halkın tepkisini doğurduğunu da belirtmek gerekir (Y. AKÇURA: s. 140).

32) E. Z. KARAL: ***Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat;*** s. 80-81; Y. AKÇURA: s. 136-140.

İstanbul'da ayrıca **ulema** da, kişisel çıkarları tehlikeye girdiği ve iktidar üzerindeki etkinlikleri azalmaya başladığı için Nizam-ı Cedit'in karşısında yer almış bulunuyordu. Nizam-ı Cedit konusunda kendilerine danışılmaması ve devlet yönetiminde düşüncelerine değer verilmemeğe başlanması, ulemanın böyle bir tutum içine girmesinin başlıca nedeniydi. Ulema, Nizam-ı Ceditçilerin davranışlarından *"heyetlerinin zevaline çalışıldığını istintaç"* ediyorlardı.[33] Gerçekten de, Prof. Dr. **Niyazi Berkes**'in deyişiyle, *"Lâle Devri'nde başlamış olan çağdaşlaşma*[34] *akımı III. Selim zamanında kısa vâdeli sonuçlarını vermeye başlamıştı. İlk defa olarak devlet himayesinde ve çevresinde daha önce bulunmayan bir tip, eskinin ulema ocağının yerini almak üzere olan bir aydın tipi, daha sonra değişecek olan modern intelligentsia'nın öncüleri olarak doğmak üzere [ydi]."*[35] Bu nedenle de, ulemanın varlığını koruması için Nizam-ı Cedit'in yaşamaması gerekmekteydi.

Kapıkullarına gelince, söylemeye gerek yok ki, yeni bir ordu, onların sonu demekti.

İşte Kabakçı Mustafa ayaklanması, toplumsal sınıf ve kesimlerin bu karşılıklı konumları arasında ve bu ortamda patlak verdi. İsyanın gelişimine kısaca bir göz atmadan önce, şunu belirlemeliyiz: Gelişmelere hangi toplumsal sınıfın ya da kesimin açısından bakacağız? Yoksul halk kitlesi açısından mı, yoksa onu ezip bitiren âyânlar açısından mı? Ya da ne olduğunu ve ne amaca hizmet ettiğini incelemiş olduğumuz ulemanın bakış açısı mı gelişmeleri değerlendirme ölçütümüz olacak? En önemlisi ise, Osmanlı Devletinin egemen çevrelerinin varlıklarını sürdürmesini sağlayan devlet örgütünün niteliğini, bu gelişmeleri incelerken göz ardı edip etmeyeceğimiz olacaktır. Hiç kuşkusuz, doğru yaklaşımın ilk adımı, merkezî devlet otoritesi-âyân-ulema ilişkisinin devlet egemen çevrelerinin bir iç çelişkisi olduğunu, yoksul halk kitlesinin Nizam-ı Cedit'e karşı çıkmasının ise bu üçlü ilişkinin dışında, onlardan ayrı olarak ele alınması gerektiğini saptamak olmalıdır.

---

33) Y. AKÇURA: s. 160.

34) Ben, Berkes'in "ıslahat" için "çağdaşlaşma" sözcüğünü kullanmasını doğru bulmuyorum. Bu kanımın gerekçesi, buraya değin ortaya konan gerçeklerdir. Ancak, konunun genel bir değerlendirmesini "Sonuç" bölümünde yapacağım.

35) ***Türkiye'de Çağdaşlama;*** s. 90.

2) KABAKÇI MUSTAFA OLAYI

I

"Kabakçı Mustafa İsyanı" adlı bir kitabın ilk tümcesi şöyle: *"Kabakçı Mustafa İsyanı, âdi ruhlu, kendisinden başka kimseyi düşünmeyen birkaç seciyesiz ve ahlâksızın eseridir."*[1] **Ahmet Rasim** *de "Tarih"inde "Galata'dan Üsküdar'a ne kadar kayıkçı, hamal, işsiz, serseri güruhu varsa İstanbul'a geçtiler. Bunlara birkaç yüz kalyoncu da iltihak etti. Dikkat ediliyor mu, bizde ihtilâlcilerin kimler olduğunun farkına varılıyor mu? Cehalet ve taassubun hükmettiği yerlerde kuvvet, daima ayaktakımında bulunur."*[2] Tarihçi **Asım** ise ayaklanan kitlenin, bunlara *"... İstanbul şehrinde ne kadar hamal, tellak, ırgat ve TÜRK makulesi, anlayıştan yoksun, pis ve rezil boş gezen"*lerin katılması ile büyüdüğünü belirtiyor.[3] Geçen kesimde belirtilenler göz önüne getirildiğinde, bu gibi değerlendirme ve yargıların, tarihimizin ne denli yanlış ve belirli sınıfların açısından ele alınmakta olduğunun açık kanıtları olduğu kendiliğinden anlaşılır. Ancak, **Kabakçı Mustafa**'nın adı ile anılan ayaklanmanın patlak verişi ve gelişimi de, sömürü, yoksulluk ve baskıya bir halk tepkisi olması gereken ve gerçekte de buna katılan halk kitlesi açısından öyle olan bu ayaklanmanın ulemanın ve yeniçerilerin işe karışması ve âyânın eylemi desteklemesi yüzünden nasıl amacından saparak yanlış bir yörüngeye oturduğunu da kanıtlar.

II

Ayaklanmanın patlak verişi şöyle oldu: Şamlı olan **Ragıp Paşa,** padişaha şirin gözükmek amacı ile yanındaki adamlarını Nizam-ı Cedit askeri gibi giydirmek istedi. Bunlar, gâvur giysileri giymeyeceklerini söyleyerek Boğaziçi'nde bulunan yeniçeriler arasına yayılarak onlara da aynı tip giysilerin giydirileceği söylentisini yaydılar. Gerçekten de **Mahmut Raif Efendi**'ye yamakları (yeniçeri olmaya aday olarak görev yapan askerleri) Nizam-ı Cedit askerine dönüştürmesi buyruğu verilmiş bulunuyordu. Ragıp Paşa'nın adamlarının kışkırtmaları bu ortamda sonuç vermekte gecikmedi ve yamaklar

1) MUSTAFA BAYDAR: ***Kabakçı Mustafa İsyanı***; Millî Tesanüt Birliği Yay., İstanbul, 1954, s. 3.
2) s. 317.
3) N. BERKES: ***Türkiye'de Çağdaşlaşma***; s. 113'den.

ayaklanarak **Haseki Halil Ağa**'yı ve **Mahmut Raif Efendi**'yi ve başlarına **Kabakçı Mustafa**'yı geçirerek İstanbul'a doğru yürümeye başladılar (13 Mayıs 1807). Rumeli Hisarı, Ortaköy ve Beşiktaş üzerinden kente yaklaşıldıkça halkın da katılması ile kalabalık büyüdü. Belirtildiği gibi, halk kitlesi açısından bıçak kemiğe dayanmıştı ve böyle bir eyleme geçmesi için bir kıvılcım yetecekti. Bu kıvılcım, yamakların başlattığı eylem olmuştu.

İsyancılar, öncüleri ve adamları aracılığı ile, amaçlarını halka şöyle açıklıyorlardı:

"Ey ümmet- Muhammet, agâh olunuz ki [haberiniz olsun ki], *bizim ancak garaz ve maslahatımız* [işimiz] *nizam-ı cedit'in ref'i* [kaldırılması] *ve ferk-ı ibâd-ı müsliminden mezalimin refidir. Yoksa kimsenin iyâl ve evlâd ve emvâl ve agraz-ı saireyi mealleri olmayup içimizden gasb-ı mâl* [mal gasbetmek] *ve hetk-i* [zarar vermek, yırtmak] *namsu-ı iyâl kasdında oluru olur ise derhal vücud-ı mefsedet âlûdını binnefes* [onun pis ve bulaşık vücudunu] *idam ve paymâl eylemek* [ayaklar altına alıp çiğnemek] *câygir mâfilbâlimizdir* [gönlümüze yerleşmiştir, gönlümüzün isteğidir], *cemiyetimizi fâsid hayâl ile* [kötü düşünerek] *masalihinizi [işlerinizi] iptal itmeyüp cümleniz dükkânlarınızı kâşâdlürle* [açık tutarak] *ahz-ü itâlarınıza* [alış verişlerinize] *kemâkân* [eskisi gibi] *mübaderet* [başlamak/başlayınız] *ve yeniçeri olanlarınız refaket idin."*[4]

İsyancılar böylece Et Meydanı'na geldiler. On bir Nizam-ı Ceditçinin adı şeyhülislam ve ulema aracılığı ile III. Selim'e gönderildi ve bunların idamları istendi. Bu arada Şapçı Musi Çelebi Todoraki, Ekmekçi Artin ve Düzoğlu Ohannes Çelebi gibi gayrımüslimlerin de cezalandırılmaları istendi ise de, isyancıların bir bölümü bunların yalnızca kendilerine verilen buyrukları yerine getirdiğini söyleyerek buna engel oldular.[5]

On bir kişinin adlarının padişaha verilmesinden sonra,Şeyhülislam **Ataullah Efendi,** yanında Anadolu ve Rumeli kazaskerleri bulunduğu halde isyancılarla buluştu. Öteki ulema da bu toplantıya katıldı. Olaylar bundan sonra hızla gelişti. Bilindiği gibi, *"Sultan Selim'in saltanatta istiklâli yok. Hükümeti birtakım zalimlerin eline verdi. Kendisi zevk u sefa ile meşgul. Devlete getirdikleri de fukaraya ve reayaya zulüm yapıyorlar; böyle bir padişahın hilafeti sahih midir?"* gerekçesiyle Şeyhülislam Ataullah Efendi'nin verdiği fetva üzerine **III. Selim** tahttan indirildi ve yerine **IV. Mustafa** geçirildi.[6]

III

Ayaklanmanın başarıya ulaşması ile Nizam-ı Cedit kaldırıldı. Buna ilişkin fermanda şöyle deniyordu:

---

4) İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI: ***Kabakçı Mustafa İsyanına Dair Yazılmış Bir Tarihçe***; Beli., C. VI, sayı 23-24, 1942, s. 253-261.

5) HRAND D. ANDREASYAN: ***Selim III Ve Mustafa IV Devirlerine Dair Georg Oğulukyan Ruznâmesi***; İ.Ü. Ed. F., T.D., C. XII, sayı 16, Eylül 1961, s. 65-66.

6) E. Z. KARAL: ***Nizam-ı Cedit ve Tanzimat***; s. 83.

"... Nizam-ı Cedit askeri Der-i saadetten [yani, İstanbul'dan] *külliyen* [bütünüyle] *kaldırıldığı ve bad-el-yevm* [bugünden sonra] *olmaması matlûb-u hümayunum olmağla haklarında lânet olunduğu cümlenizin malûmu oldukta dahil-i hükümet ve idarenizde Nizam-ı Cedit askeri var ise bil-ittifak kaldırılması..."*[7]

Arkasından, ulemanın hazırladığı bir hüccret (senet) padişaha imzalattırıldı. Bu hüccette, Nizam-ı Cedit'in bir zulüm aracı olduğu, halkın yoksullaşmasına yol açtığı ve ayrıca devlet yönetiminin Hıristiyan devletlerinkine göre biçimlendirilmek istendiği, bunun ise **şeriat**'a aykırı olduğu belirtiliyordu.[8/9]

Bu iki belge, yoksul sınıflar ile ulema ve yeniçerilerin bir uzlaşma içinde olduğunu göstermektedir. Ulema ve kapıkulları varlıklarını korumakta, bunun yanı sıra halkın yoksulluğunu arttırmış ve yeni bir sömürü ve zulüm kaynağı olmuş bulunan Nizam-ı Cedit için konmuş olan vergiler kaldırmakta ve böylece de batıcı tüketimsel yaşam sınırlandırılmaktaydı. Ne ki, işte yine bu uzlaşma nedeniyledir ki, Kabakçı Mustafa ayaklanması, aynı zamanda bir halk eylemi olmak niteliğini de tümüyle yitirmekte ve egemen çevrelerin bir iç çatışması durumuna dönüşmüş olmaktadır. Bu olayların bir devamı olan *Sened-i İttifak*, **Alemdar Mustafa Paşa** ve öldürülmesi, ve **Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması,** bu çevrelerin kendi iç çekişmeleri, sömürüden daha çok pay alma kavgalarıdır. Gerçekten de, her şeyden önce, Kabakçı Mustafa ayaklanmasının başarıya ulaşması ile irad-ı cedit kaldırılmış ise de halkın durumunda bundan başkaca bir değişiklik olmamıştır. Ayaklanmanın başarıya ulaşmasından bir yıl sonra, 1 Mayıs 1808'de, bir cuma günü İstanbullu kadınlar ellerinde sırıklarla İstanbul Efendisi'nin konağını basmakta ve açlıktan ölmek üzere olduklarını ve bir ciğeri yirmi beş paraya alabildiklerini bağırarak, sonra da o gün cuma olduğu için Beyazıt Camiine selâmlığa giden IV. Mustafa'nın yolunu kesmekte ve uçlarına mum ve ciğer parçaları takılmış sırıklarla gösteri yaparak, açlıktan yakınmaktadırlar.[10]

---

7) TALAT MÜMTAZ YAMAN: ***Nizam-ı Cedit'in Lağvına Dair Bir Vesika;*** Tarih Vesikaları, C. II, sayı 12, Nisan 1943, s. 433.

8) E. Z. KARAL: ***Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat***; s. 84.

9) **Yusuf Akçura**'ya göre: *"Selim III'ün hal'inl ve bir takım müşavirlerinin katlini intaç eden 1807 irticaının bizce en mühim sebebi, birkaç asırdan beri uyuşamayan şark ve garp medeniyetlerinin müsademesidir... bu ağır vaziyetin* (devletin içinde bulunduğu güç koşulların) *önünde Osmanlı Devleti'ni idare edenler çok ağır bir meselenin hallıne mecbur idiler: devleti muhafaza için ne yapmalı? Vakayiden anlaşılabileceğine nazaran, devlet adamları ve memleket mütefekkirleri bu hayati meselenin hallinde ikiye ayrıldılar: 1- Şark medeniyetinin hususiyetlerini tamamen muhafaza ederek garba tefevvukun kaabil olduğuna inananlar; 2- Devletin vücudunu muhafaza, ancak garp medeniyetini temsil ile mümkün olabileceğine kani olanlar. Bu iki noktai nazar, Osmanlı rical ve mütefekkirlerini birbirine muhalif iki fikraya ayırdı."* (Y. AKÇURA: s. 152- 154.

10) H. D. ANDREASYAN. ***Georg...;*** s. 68.

YEDİNCİ BÖLÜM:

II. MAHMUT, REFORMLAR VE TÜRK HALKI

".... Böyle hayale dalmıştım ki tam bu sırada sarhoş Rum kayıkçıların şarkılar söyleyerek, daha doğrusu kafa patlatırcasına bağırarak, sarayın deniz tarafının pek yakınından geçtiklerini gördüm. Şaşkınlıkla rehberimin yüzüne bakmışım, o maksadımı anladı:

-.... Daha yirmi beş yıl önce burada yeniçeri askerleri kaynaşırdı [dedi], Sultan Mahmut Yalnız yeniçerileri ortadan kaldırmadı, onlarla birlikte taassubu da öldürdü. Vaktiyle bir Müslümanı bile dehşetten donduran bu duvarların yanından şimdi görüyorsunuz ki sarhoş Rumlar ve Ermeniler, şarkılar çağırarak nasıl pervasız geçiyorlar."

Ubicini, "İstanbul'dan Görüntüler"den

1) OSMANLI MERKEZİ OTORİTESİNİN GÜÇLENDİRİLMESİNİN ÖNÜNDEKİ ENGELLERİN KALDIRILMASI

I

Nizam-ı Ceditçiler'in Osmanlı Devletini yukarıda belirtilen anlayış çerçevesinde batılılaşma yolu ile ayakta tutma girişimini Kabakçı Mustafa isyanının başarısızlığa uğratması bu çabaları bir süre için durdurdu. Ancak, devlet üzerinde giderek ağırlığını daha çok duyuran iç ve dış gelişmeler karşısında bu alanda yine mutlaka bir atılım yapılmalıydı. Bir zamanlar devletin çekirdeğini oluşturmuş bulunan Türk halkı ile Osmanlı egemen çevreleri arasındaki bağlar kopmuş bulunduğundan, Anadolu'dan alınacak güçle bu atılım yapılamazdı. Öte yandan, Osmanlı Devletinin kuruluş sürecinde Hıristiyan halkların egemen çevreleri ile ekonomik ve siyasal çıkarlarda bütünleşme sağlanmıştı. Ne var ki, zaman bu bütünleşmeyi sağlayan dengeleri değiştirmiş ve artık Osmanlı Devleti Hıristiyan Osmanlılar için yetersiz bir siyasal örgüt durumuna dönüşmüş bulunuyordu. Buna karşılık, Avrupa devletlerinin ekonomik gelişmişlikleri karşısında devletin Müslüman olmayan toplulukları batılı devletlerle işbirliği içine girmekteydiler. Aynı zamanda, bunlar içinde Osmanlı Devletinden kopma eğilimleri de başgöstermekteydi. Bu durumda, bu çözülüşü engellemek gerekiyordu. **II. Mahmut** ve onu izleyen Tanzimat döneminin en başta gelen özelliği bu çözülmeyi engellemek amacı ile **batılılaşma** yolunda giderek yoğunlaşan girişimlerin yapılması olacaktır.

Üzerinde önemle durulması gereken olgu, batılılaşma girişimleri ile Osmanlı ülkesinin giderek bir açık pazar durumuna dönüşmesinin ve ülkenin kaynaklarının Avrupa devletlerince sömürülmesinin eşzamanlı olmasıdır. Osmanlının kendiliğinden başlattığı batılılaşma ve bu amaçla yapılan reformlar, bir süre sonra, Avrupa devletlerince de desteklenecektir. Ancak, iş bununla da kalmayacak, bu devletler, **reform** adı altında birtakım batı tipi kurumların kurulması için Osmanlı hükümeti üzerinde baskı uygulamakta gecikmeyeceklerdir. Dahası, reform adı altında dayatılanların başında da Osmanlı **gayrimüslimlerine** her gün daha çok haklar ve ayrıcalıklar gelecektir. Bu gelişmeler ise, Anadolu Türk halkının acısına acı katacaktır.

Şu da önemlidir: **Karal**'ın deyişiyle, "*Mahmut II tarafından yapılan yeni düzen, padişah ile halk arasında yeni münasebetler kurmak gibi bir maksatla yapılmadı. Padişah, devletin sarsılan otoritesini yeni tedbirler ve yeni kurallarla kuvvetlendirmek istedi. Fakat devletin dayandığı temeller önceki padişah devrinde nasılsa öyle kaldı. Batının kuralları ve kurumları padişah otoritesinin kesin ve tartışmasız yürütülmesine yardım*

eder düşüncesiyle alındı."[1] Bunun önündeki engeller birer birer kaldırıldı ya da dirençleri kırıldı, Halk çoğunluğu açısından âyânların etkinliğinin azaltılması ve Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, bir yandan ona bir parça olsun soluk aldırırken, bir yandan da Osmanlı merkezî otoritesi ile karşı karşıya kalması ve yeni asker alma düzeni içinde büsbütün ezilmesi ile sonuçlanacaktı.

II

Bilindiği gibi, Kabakçı Mustafa eylemine son verilmiş fakat bu arada **III.Selim** öldürülerek yerine **IV. Mustafa** geçmiş, ancak o da tahttan indirilerek **II.Mahmut** padişahlığa getirilmiş ve kendisi de bir âyân olan **Alemdar Mustafa Paşa** sadrâzam olmuştur.

Alemdar Mustafa Paşa'nın kısa süren sadrâzamlığı sırasında yeniçeriliğin kaldırılması amacı ile esame kâğıtlarının alışverişinin yasaklanması, **Sekban-ı Cedit** Ocağı'nın kurulması gibi Osmanlı tarihi bakımından birtakım önemli girişimleri varsa da,[2] bunlardan konumuzu doğrudan ilgilendireni, bugüne değin genelde yanlış değerlendirilegelen **Sened-i İttifak**'ın hazırlanışı, imzalanışı ve hükümleridir.

Alemdar Mustafa Paşa, devlet işlerine el attıktan sonra, İstanbul'da, Anadolu ve Rumeli âyânlarının, ulemanın ve Osmanlı yöneticilerinin katıldığı "**Meşveret-i âmme**" denen bir toplantı düzenledi. Âyânların yanlarında çok sayıda silahlı askerle gelip katıldığı bu toplantı Alemdar Mustafa Paşa'nın bir söylevi ile açıldı.[3] Toplantı sonunda, âyânlar ile devlet arasındaki ilişkinin nasıl olacağı kararlaştırıldı. Buna göre; Padişah ve onun vekili sayılan sadrâzamın buyruklarına hiçbir biçimde karşı çıkılmayacak ve bunlar olduğu gibi uygulanacak; buna karşılık sadrâzam da bu sözleşme ve yasa dışında herhangi bir şey buyurmayacak, bunlara aykırı davranırsa âyânlar hep birlikte bu buyruğun uygulanmasını engelleyececkler; âyânlar, üzerlerinde söz sahibi oldukları bölgelerden devletçe asker toplanmasına ve vergi alınmasına ve bu sözleşmenin uygulanmasına karşı gelmeyecekler; karşı gelen âyân olursa, öteki âyânlar birleşerek ona

1) E.Z.KARAL: ***Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat...***; s.143

2) Alemdar Mustafa Paşa'nın bu girişimleri çeşitli çevreleri aleyhine çevirmekteydi. Esame kâğıtlarının yarı pahasına geri alınmasına ilişkin karar yeniçerilerden başka asıl bunların spekülasyonunu yapan gayrımüslim sarrafları etkiliyordu (H.D.ANDREASYAN: ***Georg...; s.***69). Alemdar, ilmiye kesimini de çeşitli nedenlerle karşısına almıştı. *"hattâ bir gün bir huzur mahkemesinde vekâyı kâtibi dâvayı yazıp tasvir ettikten sonra kadıasker efendinin: <İşi hükmettim> dediğini işitince: <Asıl işi şu küçük efendi görüyor, o büyük efendinin ne hükmü var?> demiş ve bu dikkatinden ilmiyye erbabı kuşkulanarak fiilî hizmet şartının kendilerine de teşmil edileceği korkusu ile paşa aleyhine dönmüşlerdi"* (AHMET RASİM: s.335).

3) Bu söylevin sonunda Alemdar Mustafa Paşa, ayrıca, yeniçerilerle ilgili olarak şu önerilerde bulunmuş ve bu öneriler toplantıya katılanlarca benimsenmiştir: *"1- Yeniçeri subaylarının gediklililerinin kaldırılması, 2- Bekâr yeniçerilerin kışlalarda oturmaya zorlanması, 3- Askerlik yapan yeniçerilerden başka hiç kimseye yeniçeri ulufesi verilmemesi, 4- Kendilerine boş yere ulufe verilmekte olanların tasfiyesi, 5- Kanunnâmelerinde işaret edilmiş olan öğretimin yeniçerilere yaptırılması, 6- Avrupalılar'ın ileri harp teknik ve silâhlarının şeyhülislâm fetvası ile Osmanlı ordusuna alınması".* (E.Z.KARAL: ***Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat...***; s.92)

karşı eyleme geçecekler; İstanbul'da bir ayaklanma olursa, âyânlar bir çağrı beklemeksizin birlikleri ile gelerek bunu bastıracaklardı.[4] Bu **senet,** toplantıya katılanlarca **ittifak** ile, yani oybirliği ile imzalandı ve adına da bu nedenle Sened-i İttifak dendi.[5]

Bu **ittifak** uygulanamadı. Uygulanabilseydi, siyasal iktidarın, bir yanda merkez ve bir yanda da âyân ve beyler olmak üzere, bunlar arasında bölünmesi anlamına gelecekti. Açıkça görüleceği üzere, Sened-i İttifak'ın halkın ekonomik durumunun düzeltilmesi ya da özgürlüğe kavuşturulması ile hiçbir ilgisi yoktu. Bunun birlikte, yapılan çeşitli yorum ve değerlendirmelerde, konu soyut olarak ele alınmakta ve özellikle de **özgürlük** açısından bazı yanlış sonuçlara varılmaktadır. Örneğin, Prof.Dr. **İlhan Arsel**'e göre:

"Sened-i İttifak, hukukçularımız ve müelliflerimiz tarafından âmme hukukumuzda hukuk devleti istikametinde atılmış ilk adım olarak kabul edilir..... Tanzimatın ilânı tarihine gelinceye kadar yani tam otuz yıl boyunca memleket Sened-i İttifak'ın imzasından evvel olduğu gibi tam bir istibdat ve tahakküm rejimi altında keyfî bir şekilde idare olunmuştur."[6]

Başka bir deyişle, Sened-i İttifak uygulanabilseydi 1839 yılına değin sürecek olan **istibdat ve tahakküm** önlenmiş olacaktı. Ord. Prof. Dr. **Sıddık Sami Onar** da şu yargıya varıyor:

"Bu ittifaknâmenin bizi alakadar edecek ciheti padişahın ve hükümetin iradesi üstünde bir hukuk kaidesi yaratmaya matuf olmasıdır. Bu senede Âyân ne derecelerde riayet mecburiyetinde iseler Makam-ı Sadaret-i Uzmâ da aynı suretle riayete mecburdur. Görülüyor ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk âmme hukuku kaidesi Rumeli âyânının hem kendilerini ve hem de muhafaza kaygusundan doğmuş ve adlî bir şekilde tecelli etmiştir."[7]

Bu görüşleri eleştiren **Doğan Avcıoğlu** ise, *"Padişah, kudreti elinde tutan Alemdar'ın baskısıyle, derebeylerin zorla yönetimini meşrulaştırmayı istemiye istemiye kabullenmiştir. Ne var ki, bazı hukuk otoritelerimiz, her halde Batı örneklerinin etkisiyle, sened-i ittifak'ı, despot padişahın yetkilerini sınırlayan Türkiye'de ilk âmme hukuku kaidesi saymaktadırlar. Kanımızca bu belge için <eşkıyalığın meşrulaştırılması> deyimini kullanmak, hiç de aşırı bir görüş değildir"*[8] demekte ve bu ittifak'ı bir **<utanç belgesi>** olarak nitelendirmektedir.[9]

Avcıoğlu'nun da belirttiği gibi, Sened-i İttifak'ı yüceltmenin ve onu hukuk devleti ile kamu özgürlükleri yolunda atılmış bir adım olarak değerlendirmenin olanağı yoktur. Buna karşılık, Sened-i İttifak'a karşı çıkacak olan II. Mahmut'un reform çalışmalarının da devrimcilik ya da ilericilik ile bir ilgisi de, değinildiği ve şimdi de görüleceği üzere,

---

4) Senedi-i İttifak'ın metni için bkz. SUNA KİLİ-PEREF GÖZÜBÜYÜK: ***Türk Anayasa Metinleri-Sened-i İttifaktan Günümüze";*** Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, 1985, s.3-7; açıklanması için bkz. İLHAN ARSEL. ***Türk Anayasa Hukuku;*** Ankara, 1959, s.15-16 ve E.Z.KARAL: ***Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat...;*** s.92.

5) Kimlerin bu toplantıya çağrıldığı ve bunlardan hangilerinin geldiği için bkz. A.DE JUCHEREAU: C. il, s.198-200

6) İ.ARSEL: ***Anayasa...;*** s.16-17.

7) SIDDIK SAMİ ONAR: ***İdare Hukuku;*** İstanbul, 1945, s.141.

8) D.AVCIOĞLU: ***Türkiye'nin...;*** C.I, s.70 .

9) a.y., s.68.

bulunmamaktadır. Oysa, **Avcıoğlu** diyor ki, *"Türkiye'de ilk önemli reform hareketine girişen II.Mahmut'un ele aldığı ilk işlerden biri de derebeyliğin ortadan kaldırılmasına çalışmak olmuştur."*[10] Avcıoğlu, bu sonuca varırken ve Sened-i İttifak için **"eşkıyalığın meşrulaştırılması"** deyimini kullanırken, **Çağatay Uluçay**'ın âyân ve mültezimlerin halka yaptıkları zulmün eşkıyanınkinden başkaca olmadığı görüşüne dayanmaktadır.[11] Fakat, Çağatay Uluçay, aynı zamanda şunu da söylüyor: *".....halkın eşkıyaya kolaylık ve hattâ yardım etmesini ilâve etmek gerektir. Halkın eşkıyaya yardımı ondan korkusuyla, idare ve idarecilerden nefret etmesiyle; onlardan maddî ve manevî yardım görmek düşüncelerinden ileri geldiği şeklinde ifade ve izah olunabilir."*[12]

Buna karşılık Prof. Dr. **Faruk Sümer,** eski tarihli bir yazısında, bakın ne demiş:

"Esasen, derebeyler de uzun ve yorucu harbler yüzünden devlet otoritesinin sarsılması ve dahilî idarenin bozulmasından faydalanarak ortaya çıkmışlardı. Uzun bir zamandan beri devlet memurlarının şiddetli ve sert idarelerinden bıkmış, usanmış olan halk, kendi aralarından çıkan bu insanları onlara tercih ediyorlar ve birer hami olarak kabul ediyorlardı. Derebeylerini, idareleri altına aldıkları halkı zulüm ve istibdatları ile ezen ve onlara her türlü fenalığı yapan insanlar olarak telâkki etmek, daima gerçek olduğu iddia olunamayacak bir fikirdir. Her şeyden önce, onların arasından çıktıkları halkın görüş ve anlayışına göre bir hareket tarzı takibetmelerini tabiî görmek gerekir. Saniyen kendilerini her an ortadan kaldırmak için fırsat gözleyen devlet karşısında halkı kendilerinden hoşnut edecek bir idare tarzı tatbik etmeleri, menfaatleri icabındandı..... Şayan-ı dikkat bir keyfiyet olarak şunu da kaydedelim ki, halk şiirinde beyler ve ağalardan ekseriya metih ve sitayişle bahsedilmektedir. Bu cümleden olarak derebeyi ailelerinin devlet tarafından ortadan kaldırılmalarından ötürü hüzünlü şiirler yazılmıştır."[13]

Şu da eklenmelidir ki, âyân ya da derebeyleri, zaman zaman valilerin yasa dışı olarak toplamaya kalktıkları vergilere karşı halkı korumuşlardır.[14] **Ziya Gökalp** ise, derebeyilik döneminin, hiç olmazsa halkın bir bölümünde, padişahın reayası ve kulu olmak yerine özgürlük ve soyluluk duygularını uyandırmak gibi bir yararı olduğunu öne sürmektedir.[15] Asıl önemlisi, âyânlığın kaldırılması ile âyânın varlığını yitirmemiş, ama

---

10) a.y.,s.71

11) a.y.,s.71

12) a.y.,s.70-71'de **Doğan Avcıoğlu**'nun **Çağatay Uluçay**'dan aldığı bölüm şudur *"Okuyucuların hatırına eşkıyalarla âyân ve idareciler arasında münasebet olmadığı sorusu gelebilir. İdareci ve âyânların hükümete kafa tutmaları isyanla ifade edilse daha iyi olurdu, gibi bir fikir ortaya atılabilir. Fakat idareci, âyân ve mültezimlerin halka yaptıkları -kullandıkları vasıtalar başka başka olmakla beraber- aynı olduğu kitap okununca açıkça görülür. Yaptıkları zarar ve zulüm eşkıyalarinkinden farksızdır. İşte bu hal göz önünde tutularak idarecilerin ayaklanmalarına ve yolsuz hareketlerine eşkıyalık denildi. Hele âyân ve mültezim kapılarının bir eşkıyalık yatağı olması, kitaba bu adı vermek hususunda bize cesaret verdi."* (Ç.ULUÇAY: ***XVII. Ve XIX.Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık Ve Halk Hareketleri;*** s. xv).

13) FARUK SÜMER: ***Osmanlı Devrinde Anadolu'da Derebeyleri;*** R.T.M., C. V, sayı 59, Kasım 1954, s.3485

14) Örneğin bkz. **Ç.Uluçay**'ın ***XVII. Ve XIX.Yüzyıllarda...***'dan başka, MÜNİR AKTEPE: ***Tuzcuoğulları İsyanı;*** Tarih Dergisi. C. II, sayı 5-6, 1951-52, s.21-52; A.SLADE: ***Records of Travels in Turkey;*** Londra, 1833, C. I, s. 219-220; G.PERROT: ***Souvenir d'un Voyage;*** Paris, 1867, s.388-398.

15) HALİL İNALCIK: ***Sened-i İttifak Ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu;*** Bell., C. XXVIII, s.607.

bu kez çoğunun devlete hizmet etmeye başlamış olmalarıdır ki[16] bu, devlet karşısında halkın bu açıdan da korumasız kalmış olması demektir.

Olaya devlet açısından değil, fakat halk açısından bakarsak, gerçekten de, âyânın halk üzerinde kendi sömürü ve baskı mekanizmasını kurmuş olduğunu görürüz ama bu gerçek, merkezî iktidarın aynı halk üzerinde kurmuş olduğu baskı ve sömürü düzenini yok saymamıza neden olmamalıdır. II. Mahmut ile başlayan dönemde, halkın devletçe ezilmesinin nasıl daha da arttığını görünce, konu daha da aydınlığa kavuşacaktır.

III

Lâle Devri ve Nizam-ı Cedit'te olduğu gibi, batılılaşma girişimlerinin bu kez de kesintiye uğramaması için, bir engelin daha, Yeniçeri Ocağı'nın, kaldırılması gerekiyordu. II. Mahmut, uzun bir hazırlıktan sonra bunu da başardı. Halk çoğunluğunun Yeniçeri Ocağı ile çatışma içinde olması, bu başarının elde edilmesinde etkin oldu. Gerçekten de, Sancak-ı Şerif çıkarılıp da halk bunun altına çağrıldığında halk kitlelerle bir araya gelip toplandı ve yeniçerilere karşı eyleme geçti. Ulemanın da desteği sağlanmıştı. Böylece, yeniçerilerin varlığına son verildi.

Yeniçeriliğin kaldırılmasına ilişkin fermanda şöyle deniyordu:

"..... bir vakitdanberu bilâkis yaramazlık ve şekâvete mübeddel olarak [dönüşerek] *hasılı yeniçerilik nâmı ve yoldaşlık ünvanı bayağı eşkıyalığa melce dimek suretine varup* [eşkıyalığa barınak biçimine girip] *ve yaramazı ehl-i ırzına galebe idüp* [yani, namusuzu namuslusundan daha çok ve etkin olup] *hattâ bu defa tutulup mele-i nâsda siyaset olunanların* [idam olunanların] *içlerinde kefereden koluna hem yetmiş nişanı* [yetmiş beşince cemaat ortasının nişanı, bu bölüğün nişanı] *ve hem gâvur haçı bulunarak işte içlerinde ecnas-ı muhtelife* [çeşitli cinsler] *karışmış ve daime içlerinde bu makule kefereden ehl-i islâm kıyafetinde casuslar bulun[muştur]....."*[17]

Prof. Dr. **Tarık Zafer Tunaya**'nın deyişiyle, *"Bu hareketin..... önemi büyüktür ve bir ıslahat engelini ortadan kaldırmıştır. Sonra da müesseseler içinde birbirini inkâr eden, klasik Osmanlı düalizmini ilk olarak ve askerî alanda kaldırmaya teşebbüs etmiştir. Batılılaşmanın en önemli adımı da böylece atılmıştır."*[18]

Ocağın kaldırılması ile ilgili olarak **Keçeçizâde İzzet Molla**'nın yazmış olduğu kıtanın o ünlü iki dizesini anımsıyor olmalısınız:

Koyup kaldırmadan ikîde birde

Kazan devrildi söndürdü ocağı.

---

16) ERCÜMENT KURAN: ***"Âyânlığın Kaldırılmasından Sonra Anadolu'da Sosyal Ve Ekonomik Durum (1840-1971);" V. Milletlerarası Türkiye Sosyal Ve İktisat Kongresi - Tebliğler;*** İstanbul, 21-25 Ağustos 1989, s.287-290

17) İ.H.UZUNÇARŞILI: ***Kapıkulu...;*** C.I, s.669

18) TARIK Z. TUNAY'A: ***Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri;*** İstanbul, 1960, s.27

2) TANZİMAT'A DOĞRU

I

Tanzimat dönemi **Abdülmecit**'in tahta geçişinden sonra **Gülhane Hattı** ile **resmen** başlamış ise de, temellerini II. Mahmut'un attığı kabul ediliyor. Gerçekten de, Tanzimat, II. Mahmut'un sakalını kısa kestirmesi Avrupa biçimi giysilere bürünmesiyle başlar!..

Emperyalizmin bir ülkeyi güdümüne alırken başvurduğu en etkili yöntemler arasında kültür emperyalizmi gelir. Kültür emperyalizminin göze çarpan ilk yönü de, yabancı emperyalist güçleri gözlere hoş göstermek, bu güçlerin üstünlüğünün erişilmez olduğu kanısını yaymak, sömürülen ülke halkında bir aşağılık duygusu yaratmak ve imrenilecek toplum modeli olarak emperyalist ülkenin modelini zihinlere yerleştirmektir. Sömürülecek ülkenin insanları bu çerçeve içinde öyle koşullandırılırlar ki, artık o emperyalist devletin amaçlarına kendiliklerinden hizmet ederler, kendi ülkelerindeki her şeyi hor görürler, bunları emperyalizmin çizdiği yönde değiştirmeyi kendilerine görev bilirler. O ülkenin propagandasını yapar dururlar. Emperyalist devletin vatandaşları ve hele görevlileri ile dostluk kurmuş olmakla övünürler. Bu yabancı ülkelere eğitim için gönderilen öğrenciler, döndüklerinde genellikle o ülkelerin birer hayranı olup çıkmışlardır. Bugün bile öyle değil mi? Fransa'da okuyup gelen, Fransız kültürünün; İngiltere'de okuyup gelen, İngiliz kültürünün etkisinde kalarak yaşama bakmıyor mu? Üstelik, emperyalist devletler, kendi eğitim kurumlarını da getirip o ülkede açarlar, böylece ülkenin insanlarının dünyaya bakışlarını kendi açılarından belirlerler. Ne ki, tüm bunlar, hedef ülkenin silkinip kalkınmasını sağlayacak türden uygulamalar olmaktan çok uzaktır. Amaç, emperyalist devletin her alandaki üstünlüğünü kafalara kazıyarak kişileri onun çıkarlarına hizmet edecek birer işbirlikçi durumuna getirmektir.[1] İşte, II. Mahmut ile birlikte Osmanlı Devleti bu sürece girmiştir.

Tanzimat'ın temellerini atan II.Mahmut dönemi reformlarının bir başka özelliği de, Hıristiyan Osmanlıların devletten kopmalarını önlemekti. Hıristiyan unsurları devlet içinde tutmak çabası ile batılılaşmanın eşzamanlı olmasının bir rastlantı olarak değerlendirilemeyeceğine daha önce değinmiştim. Batılılaşma, aynı zamanda Hıristiyan Osmanlılar içindir de! Bir yandan bunları destekleyen Batılı devletlere böylece şirin görünmeye çalışılmış ve bir yandan da batılılaşmanın nimetlerinden en çok Hıristiyan

1) İlerde Tanzimat batılılaşması ile Cumhuriyet döneminde Atatürk'ün gerçekleştirdiği batılılaşmanın başkalıkları üzerinde duracağım. Burada yeri gelmişken şu kadarını hemen belirteyim ki, temel başkalık işte tam bu noktadan başlamaktadır.

Osmanlılar yararlanacakları için Osmanlı Devleti çatısı altında kalmayı sürdürecekleri düşünülmüştür. Öylesine ki, Osmanlı padişahı, batılılaşmayı döndüklerinde gerçekleştirmek için Avrupa'ya gönderilecek öğrencilerin tümünün Hıristiyanlardan seçilmesini bile istemiş, sonradan bu öğrenciler arasında Müslüman Osmanlıların da bulunmasına razı edilebilmiştir. [2/3]

Aynı gerçek, yine önemli bir batılılaşma girişimi olarak bilinen **Takvim-i Vekayi**'nin yayınlarında da görülür. İlk göze çarpan nokta, Takvim-i Vekayi'nin sürekli olarak Rumlara, Ermenilere ve Yahudilere pek güzel davranıldığını belirtmesi, birinci sayısında çok önemli bir haber olarak Beyoğlu'nda çıkan bir yangında Rum ve Ermeni evlerinin yanması üzerine sahiplerine çeşitli yardımlar yapıldığının yazılması, aynı sayıda ayrıca Galata'da bir Katolik kilisesinin yapılacağının ve bunun için de padişahın bir arsa bağışladığının bildirilmesi, dördüncü sayıda Rum **İstefenaki** (Boğdan kaymakamı), Ermeni **Artin** (Darphane Müdürü) ve **Simon**'a (Baruthane Müdürü) nişan verildiğinin özenle anlatılması vb. olaylar[4] bu çerçeve içinde değerlendirilmelidir. Çünkü, Takvim-i Vekayi, gelişmeler karşısında Osmanlı Devletinin resmî görüşünü ortaya koymaktaydı.[5] Kaldı ki, Takvim-i Vekayi'nin Osmanlıcadan başka, Rumca, Ermenice, Fransızca, Arapça, Farsça ve Bulgarca olarak da yayınlanmış olması,[6] gazetenin Türk halkını eğitip aydınlatmayı amaçlamadığını açıkça kanıtlar. Gazetenin Osmanlıcasına gelince, bunda kullanılan sözcüklerin yalnızca yüzde onu Türkçeydi. Bu Osmanlıcayı Türk halkı nasıl okuyup da anlayabilecekti?[7] Takvim-i Vekayi'de en ağdalı biçimiyle Osmanlıca kullanılıyordu ama gazeteyi çıkaranlar kültür emperyalizminin dil üzerindeki soysuzlaştırıcı etkisini kısa sürede gazetenin sayfalarına batı dillerinin yabancı sözcüklerini oturtarak sergilemekte gecikmeyeceklerdi: "Rus sefirinin **madaması**", "mütevaffanın **familyası**"[8] diyecek kadar!

Bugün dinci çevreler Osmanlı düzeninin özlemini çekip duruyorlar ama gelin görün ki, II. Mahmut'un Müslümanları yalnız camide, Hıristiyanları yalnız kilisede ve Yahudileri ise yalnız havrada ayrı unsurlar olarak gördüğünü, yoksa tümünün de eşit statüdeki Osmanlılar olduğu yolundaki sözlerini unutuveriyorlar. Yanlış anlaşılmasın: laik bir devlette elbette böyle olmalıdır ve modern devlet de laik olmak zorundadır.

2) E.Z.KARAL: ***Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat...;*** s.162.

3) Burada, bana zaman zaman yöneltilen bir eleştiriyi yanıtlamak istiyorum. Benim, yurtdışına gönderilecek öğrencilerin önce tümünün Hıristiyan Osmanlılardan seçilmek istenmesini ve sonra da Hıristiyanlardan çok sayıda öğrencinin Avrupa ülkelerine gönderilmesini eleştirmem bazılarınca, bu kişilerin yabancı dil bildikleri ve o nedenle de onların gönderilmesinin doğal olduğu öne sürülerek yersiz bulunmaktadır. Bu sav, geçerli bir sav değildir. Öyle olsaydı, Cumhuriyet'in ilk döneminde ve hatta bugün Türk öğrencileri yabancı dil bilmedikleri gerekçesiyle yurtdışına göndermememiz gerekirdi. Oysa, bu öğrencilere asıl eğitimlerine başlamadan önce gittikleri o ülkenin dilini öğrenebilmeleri amacı ile ayrı bir dil eğitimi süresi tanınmaktadır. Bu uygulama, nedense, II. Mahmut'un aklına hiç gelmemiş!..

4) N.BERKES: ...***Çağdaşlaşma;*** s.177-178

5) NESİMİ YAZICI: ***İlk Türkçe Gazetemiz Takvim-I Vekayi İle İlgili Bazı Düşünceler; V. Milletlerarası Türkiye Sosyal Ve İktisat Kongresi - Tebliğler;*** İstanbul, 21-25 Ağustos 1989, s. 26.6

6) ORHAN KOLOĞLU: ***Takvim-i Vekayi-Türk Basınında 150 Yıl, 1831-1981;*** Çağdaş Gazeteciler Derneği Yay., Ankara, s.32 v.d.

7) a.y.,s.57.

8) a.y.,s.59-61.

Fakat II.Mahmut döneminde askere giydirilecek üniforma için bile şeyhülislamdan fetva alınarak bunun dince bir sakıncası olmadığı böylece ortaya konduktan sonra bu yola gidiliyordu. Devlet, İslam devletiydi ama en duyarlı kamu görevlerine bile giderek artan sayıda Hıristiyan ve Yahudi getirilmekteydi. Üstelik, II. Mahmut, yani devlet başkanı, aynı zamanda tüm Müslümanların halifesiydi. O halde, Osmanlı Devleti, laik bir devlet mi idi ki vatandaşları arasında din farkı gözetmeyecekti? Demek ki, olaya vatandaşlar arasında fark gözetilmemesi yönünden değil, fakat Hıristiyan ve Yahudi Osmanlıların devletten kopmalarının engellenmeye ve bunlara arka çıkan Avrupalılara "Bakın Osmanlı Hıristiyanlarının Müslümanlardan hiç farkı yok" diyerek onlara şirin görünmeye çalışılması açısından bakmak gerekir. Pekiyi, bütün bunların Türk halkı için anlamı neydi? Asıl sorulması gereken soru budur ve bu sorunun yanıtı da, Türk halkının durumunun Hıristiyan ve Yahudi Osmanlılar karşısında böylece daha da kötüye gittiği, buna karşılık gayrımüslimlerin Osmanlı düzeni içinde daha da ayrıcalıklı duruma gelmeye başladıkları olacaktır.

Konuya daha değişik bir açıdan bakan **Engelhardt,** II.Mahmut'un **Büyük (Deli) Petro**'yu izleyerek ülkesini batılılaştırmayı düşündüğünü ileri sürer, ancak Petro'nun zaten Hıristiyan bir ülkede bu reformlara giriştiğini ve bu yüzden başarılı olabildiğini, II. Mahmut'un ise bir İslam toplumunda aynı şeyi yapmak istediği için çeşitli güçlüklerle karşılaştığını belirtir.[9] **E.Z.Karal** ise, *"İslâmlık zihniyeti ile batılı düşünceyi bağdaştırmak güçlüğü yüzünden Mahmut II. düzen çalışmalarında özden çok, şekle önem verdi. Böyle olduğu için de düzeni, kendi yapısında yetersizdir."*[10] demektedir. Oysa, bu kitabın başından bu yana söylenenleri göz önüne getirdiğimizde, II. Mahmut'un açtığı dönemin, önceki oluşum ve gelişimlerin kaçınılmaz bir aşaması olduğu anlaşılır. Hıristiyan egemen çevrelerle bütünleşerek oluşturulup geliştirilen Osmanlı Devleti'nde merkezden uzak yerlerde Hıristiyanlar Hıristiyan olarak iktidara ortak olmuş bulunuyorlardı ama merkezde ve merkeze doğrudan bağlı yerlerde Hıristiyan unsurların bu ortaklığı, onların devşirilerek genelde sözümona Müslüman olmalarına bağlıydı. Gerçi Yahudiler ve Ermeniler bu uygulamanın dışında kaldıklarından Yahudi ve Ermeni olarak devlet kadrolarda belli bir oranda yer alabilmişlerdi; ancak, devşirmeler ve onlarla bütünleşen Müslüman Türkler için, özünden büyük ölçüde sapmalar gösterse de, birleştirici resmî devlet ideolojisi, Sünnî İslâmdı. Bu arada ekonomik ve malî iktidar, giderek büyük ölçüde Hıristiyan ve Yahudi Osmanlılar'ın eline geçmiş bulunuyordu.[11] Eğer Osmanlı Devleti eski

---

9) ENGELHARDT: ***La Turquie et le Tanzimat ou Histoire des Reformes dans L'Empire Ottoman-Depuis 1826 jusqu'a nos jours;*** Paris, C.I, 1882, s.23.

10) ***Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat...;*** s.144.,

11) Tanzimat dönemi incelenirken bu konu üzerinde ayrıntılı olarak durulacak. Burada İstanbul'un toplumsal yapısı ile ilgili olarak daha önce belirtilenleri anımsamak gerekiyor. Buna ek olarak, örneğin, bir Ermeni sarrafın oğlu hakkındaki idam cezasını kaldırması için Hüsrev Paşa'ya bir defada 500.000 kuruş rüşvet verebildiği söylenmektedir (CHARLES WHITE: ***Three Years in Constantinople; Or, Domestic Manners of the Turks in 1844;*** 2. basım, C.I, Londra, 1846, s.55-56). 1819'da Darphane Müdürlüğü'ne getirilen Bezciyan Artin Efendi için Ermeni yazar Çark, şu bilgiyi veriyor: *"Türk-Rus harbinden sonra Türkiye harb masrafı olarak üç taksitte ödemesi lâzım gelen bir para meselesi vardı..... devlet hazinesi bu borcu veremez durumda bulunduğundan, vezirler büyük bir telâş içinde kalmışlar. Bezclyan Artin, sultana giderek bu paranın bir kaç günde ödeneceğini*

gücünü koruyup sürdürebilseydi, devletin egemen çevreleri içinde yer alan Yahudi ama özellikle Hıristiyan[12] güçlerin bu statülerinde bir değişiklik gündeme gelmeyecekti. Ama Osmanlı Devleti çatısı altında kababilmeleri için Hıristiyanların ortaklık payının arttırılması gerekiyordu. Ne var ki, bunlar aynı zamanda Avrupa iş çevrelerinin de Osmanlı Devletindeki işbirlikçileri durumunu kazanmış bulunuyorlardı. Çoğunun kökleri devşirmeliğe ya da Osmanlı sistemine dayanan öteki Osmanlı egemenleri ve yöneticileri için ise, Anadolu Türkünün içinde bunaldığı koşulların ne önemi ve anlamı olabilirdi ki? Örneğin; **Serasker Hüsrev Paşa**, kölelerinden bazılarını Avrupa'ya gönderip okuttur-muştu.[13] Dönüşlerinde devlet kademelerinde yükseleceklerdi. Bunlar mı Anadolu Türk halkını kendilerine dert edineceklerdi dersiniz? Bu nedenle de, uygulamada batılılaşma, Müslüman olsun olmasın **Osmanlı** egemenlerini daha palazlandıracak, buna karşılık bu devletin kurucuları olan **Türkler**'i daha da yoksullaştırıp ezecektir.

II

Konuyu biraz daha açmak için, II. Mahmut dönemi reformlarından **ilk nüfus sayımı** ile **askerlik**'i ele alarak bunların Anadolu Türk halkı için gerçekte ne anlama geldiğini görelim.

Osmanlı Devletinde ilk genel nüfus sayımı 1831 yılında yapıldı ve bu sayım büyük bir yenilik, bir atılım olarak gösterilegeldi. Bu sayımın iki amacı vardı: 1- Yeniçeri Ocağı kaldırılmış olduğu için yeni düzenlenen ordu için gerekli asker kaynaklarının saptanması, 2- Yeni vergi kaynaklarının vergi yükümlülerinin saptanması.[14]

---

vaadetmiş. Bezciyan yerli ve yabancı tüccarlarını çağırıp kendilerinden faiz mukabili lâzım olan parayı istemiş. Tüccarlar bir olup derhal öderler ve ertesi gün Ruslar'a olan borç tamamen ödenir. Bundan gayet memnun olan Sultan Mahmut bittabi Ermeniler'e karşı itimadını ve emniyetini arttırmış ve Bezciyan eliyle istenilen her şey ihsan olunmuş. Sözü geçen hâdise pek de ihtimal dışında bir vaka olmasa gerek..... Şu hakikattir ki Sultan, Bezciyan'a, yapılan hizmetlere mukabil Tasviri Hümayun yüksek nişanını verdi. Onun zamanında birçok kiliseler inşa ve tamir edildi, mektepler açıldı, hastahaneler yardım gördü ve fakirlerin yüzü güldü..... Bezciyan Artin 1828 senesinde İngiltere'den 350.000 kuruşa satın aldığı Swift ismindeki vapuru Sultan Mahmut II.'ye hediye olarak vermiştir' (Y.ÇARK: s.66-67).

12) Yahudiler, Osmanlı Devletinde en parlak çağlarını XVI. yüzyılda yaşadılar. Bu yüzyılın sonundan başlayarak etkinlikleri azaldı, İÜtünlüklerini giderek Rumlara ve Ermenilere kaptırdılar. Sonunda öyle bir duruma düştüler ki, III. Selim döneminde, matbaayı Osmanlı topraklarına ilk kez Yahudiler getirmiş olmasına karşın, okuyacakları İbranice kitapları bile Ermeni matbaacı Arapoğlu Bogos basar oldu (A.GALANTE: ***Histoire des Juifs D'Istanbul...;*** C.I; s. 141). Başka bir deyişle, Hıristiyanlar yükselip etkinlikleri arttıkça Yahudilerinki geriledi. Bernard Lewis, Hıristiyanların yükselmesine karşılık Osmanlı Devletinin ve bu arada Yahudilerin duraklayıp gerilemesinin eşzamanlılığa dikkati çekmektedir ki (BERNARD LEWİS: ***Modern Türkiye'nin Doğuşu;*** 4.basım, çev. Metin Kıratlı, A.K.D.T.Y.K., T.T.K.,yyn., Ankara, 1991, s.450), bu süreç aynı zamanda Hıristiyan Avrupa'nın Osmanlı Devleti karşısında üstünlük sağlama sürecine denk düşmektedir. Öte yandan, 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırıldığında Ocağın gereksinmelerinin karşılanmasına genellikle bazı büyük Yahudi aileleri aracılık etmekte oldukları için bunlar da kırıma uğramış ve bir bölümü de idam edilmişlerdir. Bu durum da, uzunca bir süre zaten iyice gerilemiş olan Yahudi etkinliğini daha da azaltmıştır (Ç.YETKİN: ***...Yahudiler;*** s.103-104, 112-113). Yahudilere indirilen bu son darbenin de Hıristiyanlar'ın iyice güçlendiği bir ana rastlaması ve Hıristiyan Avrupa'nın Yahudiler'e karşı her zaman olumsuz bir tutum içinde bulunmuş olması, üzerinde ayrıca durulması gereken bir konudur.

13) MUSTAFA NURİ PAŞA: C. III-IV, s.298.

14) ENVER ZİYA KARAL: ***Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı-1831***; T.C.Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yay., Ankara, 1943, s.10-11.

Halkın bu iki amaca da tepki göstereceğini çok iyi bilen reformcu Osmanlılar, sayımın özellikle askerlikle ilgili yönünü gizlemiş ve birtakım dolambaçlı sorularla durumu saptamaya çalışmışlardır. Gerçekte, yeni vergi kaynaklarının bulunması da, askerlik ile ilgiliydi: Kurulmakta olan yeni ve Avrupa biçimi ordu için para gerekiyordu. Bu nedenle, sayımda nüfus önce, İslam ve İslam olmayan diye ikiye ayrılıyordu. Müslüman nüfus da; yaşa, sakala ya da "matlub-u âliye" göre sınıflandırılmıştı. Müslümanların bu biçimde sınıflandırılmasının nedeni, Hıristiyanların cizye verip askerlik yükümlülüğünden bağışık olmalarına karşılık Müslümanlar için askerlik görevinin zorunlu olmasıydı. Böylelikle hangi Müslümanların askere alınabilecekleri saptanacaktı. Müslüman olmayanlar da, "cizyeye müstehak olan" ve "cizyeye müstehak olmayan"lar olarak gruplandırılmışlardı.[15] Gerçek amacı gizlenen 1831 sayımının doğrudan askerlikle ilgili olduğu bu sayıma ilişkin "hülâsa defteri"nden anlaşılmaktadır. Örneğin, sayım memurlarından Halim Molla'nın defterdeki bir kaydı şöyleydi:

"Cezirei mezkûrede [adı geçen adada] *bulunan nüfusu İslâmın hini tahrirde* [yazım sırasında] *askerliğe elverecekleri reyülayn müşahede oldukça* [görülerek saptandıkça] *şahsı vahide* [tek bir kişiye/hiç kimseye] *ifşa olunmayarak* [açıklanmayarak/bildirilmeyerek] *hafi* [gizli] *işareti gayri mütebeyyine ile* [belirsiz işaretle/belli olmayacak işaretle] *hıfz* [saklamak] *ve bedehu* [bundan sonra] *Yusuf Paşa bendelerine müslimini mezkûreden topçu ve kal'a* [kale] *neferatı* [erleri] *tâyin olunmuşları var mıdır deyu sual olundukta bedel istıdlâ cemi nüfusu mevcude tahrir* [bütün var olan nüfus yazılarak] *ve işe yarayanların topçu tâyin olunması sayei seriri saltanatı ülyayi arz mucibince* [yani, yüce saltanat makamının himayesinde] *sakız kalesine topçu tâyin olunmakla icmali aklamı hümayunladır, deyu cevap vermiş olduğu ve nüfusu mevcudei mezkûreden Asakiri Mansurei Mahmudiyyeye şayan olanların esamileri zirine* [adlarının altına] *mim işareti kılınmış idügi."*[16]

İşte, nüfus sayımı halk için yeni vergi yükü ve askerlik görevi anlamını taşıdığı için buna tepki göstermiş[17] ve gerçek nüfus saklanmaya çalışılmıştır. Fakat burada hemen şu soru sorulmalıdır: Yoksa, Türk halkı askere gitmekten kaçıyor muydu? Kaçıyor idiyse neden? Osmanlı Devletini kuran Türkler şimdi bu devlet için nasıl olur da kutsal askerlik görevini yerine getirmek istemezlerdi?

Bu sorulara verilecek yanıtlar, Osmanlı Devletinin yapısını bir kez daha gün ışığına çıkarıp kanıtlayacaktır. Önce şunu belirtmek gerek: Bilindiği gibi, ilke olarak zorunlu askerlik yalnız Müslümanlara yükletilen bir görevdi.[18] Müslüman Araplardan ise yine ilke olarak asker alınmazdı. Bu nedenle, bu çerçevede **Müslüman** sözünden bu dö-

---

15) a.y.,s.11-19.

16) a.y.,s.18.

17) RODERIC H. DAVISON: ***Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876;*** Princeton University Press, New Jersey, 1963, s.414.

18) Daha sonraları Hıristiyanlar için de askerliğin zorunlu yapılmasına karşın, devletin bunları yine de askere alamadığını ilerde göreceğiz.

nemde **genel olarak** Türklerin anlaşılması gerekir. Askerlik süresi ise belirsizdi, hemen hemen bir ömür boyu idi. **Mustafa Nuri Paşa** 'nın deyişiyle, "..... *bu düzenin kuruluşundan beri asâkir-i hassa ve mansûre'ye alınan erlerin hizmet süreleri belli olmadığından halk, askere giden çocuklarına ölmüş gözü ile bakardı ve bu yüzden de askerlikten tiksinti duyardı.*"[19]

Gelelim gençlerin askere nasıl alındığına... Bunu da **Enver Ziya Karal**'dan izleyelim: *"Asêkir-i Mansûre..... geliştikten sonra Nizamiye ismi verilen bu yeni orduya asker alma usulü çok sert ve kaba idi. Evli olsun, bekâr olsun, milletin gençleri vilâyetlerde yakalanıp elleri kelepçeleniyor ve en yakın kasabaya sürükleniyorlardı; orada başkalarının da kendilerine katılmasını beklerken pislik içinde hapis hayatı geçiriyorlardı. Sonra deniz kıyılarında kasabalara götürülerek gemilere bindiriliyorlar ve deniz hastası olarak ve vatan hasreti çekerek perişan bir durumda İstanbul'a çıkarılarak hayatları müddetince hizmet etmek üzere ordu alaylarına ve harp gemilerine gönderiliyorlardı. Bu şekilde askerlik hizmeti, bir dereceye kadar kürek mahkûmiyetini andırmakta idi."*[20]

Türk halkı, sömürücü, çürümüş, kozmopolit bir düzene bekçilik yapsın diye çocuklarını kendisinden böyle koparıp alan Osmanlı Devletinin yine bu düzeni sürdürmek için giriştiği reformlara elbette sahip çıkmayacaktı. II. Mahmut'un reformları onun için yeni bir zulüm kaynağı idi. Bu nedenle de, reformlara karşı, artık eylemli direnme gücü kırıldığı için sessizce, edilgen bir biçimde karşı koymakta ve elden geldiğince devlete hizmet etmekten kaçınmaktadır. Nedenlerini anlayamayan fakat bu gerçeği gözlemleyen Von Moltke, şaşkınlıkla şöyle yazıyor:

"Bu insanlar cedlerinin savaşçı seciyelerini sanki tamamen yitirmişler. Birkaç gün önce, altı nöbetçiyi nöbetten ayırıp yanına alan ve bu karışıklıktan yararlanarak askerden kaçmış olan bir çavuşu kurşuna dizdik. Diğerleri bunu ibretle seyrettiler ve <zavallı adam> diye acıdılar. Paşa, getirilen her asker kaçağı için 250 kuruş mükâfat veriyor. Kendi ifadesine göre; bu iş için Ekim ayından bu yana 100.000 kuruş ödemiş. Her gün, kolları arkalarına bağlanmış iki üç insan görüyorum. Bunlar, Kürtler tarafından bir yulara bağlanıp sürüklenerek getiriliyorlar..."[21]

Ne ki, Türk halkına bu ölçüde ve özellikle de askerlik konusunda ters düşen Osmanlının padişahı, aynı konuda Avrupalı yabancılar karşısında, bir Fransız sirkinin at canbazını ordusunda subay yapacak kadar alçak gönüllüdür. Olay şudur: 1835'de İstanbul'a bir Fransız sirki gelir. Sirkte at üzerinde gösteriler yapan **Paul Szymanski** sultanın dikkatini çeker. Sultan, ona kendi atı üzerinde de gösteriler yaptırır. Szymanski, bunu da başarınca, II. Mahmut, ona ihsanda bulunur ve subay olarak Osmanlı ordusuna katılmasını önerir, bunda ısrar da eder. Szymanski ise ömründe silah kullanmış değildir. Bu öneriyi reddetmek ister fakat II. Mahmut'un hiddetinden çekindiği için, bir ara yol bulunarak, baytarlık yapmak üzere subay olarak Osmanlı ordusuna girer. Szymanski'nin orduda uzun yıllar görev yaptığı da belirtiliyor.[22]

19) MUSTAFA NURİ PAŞA: C. II, s. 298.
20) E.Z.KARAL: ***Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat...;*** s.178.
21) VON MOLTKE: s.134, mektup 12.
22) WANDA: ***Souvenirs Anecdotiques sur la Turquie, 1820-1870;*** Paris, 1884, s.45.

Kısacası, II.Mahmut'un yaptırdığı ilk nüfus sayımı ve kurduğu Avrupa biçimi yeni ordusu Türk halkı için bir reform olmak şöyle dursun, onun yaşam koşullarını daha da ağırlaştıran birer girişimden başka bir anlam taşımamıştır.[23]

III

II. Mahmut döneminin "**ilericilik**"inin gerçekte ne olduğunu daha iyi belgeleyebilmek için, Osmanlı Devletinin maddî varlıklarının batıya nasıl peşkeş çekildiğine de değinmek gerekir.

Mısır Valisi **Mehmet Ali Paşa**'nın isyanı ve bu isyanın bastırılması bahanesiyle **Rusya**'nın Osmanlı Devleti üzerinde **Hünkâr İskelesi Antlaşması** ile vesayet kurması, bilindiği gibi, devleti güç duruma sokmuştu. Bu durum karşısında, Osmanlı yöneticileri, bu kere İngiltere'den yardım istediler ve bunun **"kadr u kıymetini"** bileceklerini de belirttiler. Hariciye nâzırı **Mustafa Reşit Paşa**'nın **Lord Ponsonby**'ye verilmek üzere kaleme aldırdığı yazıda, İngiltere, **"dost-ı hâlis"** yani, "gerçek dost" olarak nitelendiriliyor ve yapılacak yardım karşılığında da **"tanzimat-ı mukteziye'nin icrasına hazır"** [gerekli düzenlemelerin yapılmasına hazır] olunduğu bildiriliyordu[24] Oysa, İngiltere'nin, ayrıca bir karşılık ödenmese bile, Rusya'nın ilerlemesini ve Osmanlı toprakları üzerinde egemenlik kurmasını önlemesi kendi çıkarı gereğiydi. İngiltere, dönemin en büyük ve en güçlü kapitalist –emperyalist devletiydi ve güçsüz ama elinde geniş topraklar bulunduran bir Osmanlı Devletinin varlığını sürdürmesi, sahip olduğu pazarı ve sömürdüğü kaynakları korumak ve daha da genişletmek bakımından zorunluydu.[25] Bununla birlikte, Osmanlı hammaddelerini dilediği gibi sömürmesini ve ürettiği malları bu ülkeye satmasını zorlaştıran bazı engeller de yok değildi. Bunların en başta gelenleri de, Osmanlı toprakları üzerinde yabancıların iç ticaret yapamaması ve Osmanlı Devletine satılan

23) **Aziz Nesin**'in "***Üniversite Heyetinin Bir Köyde Sosyolojik İncelemesi***" başlıklı öyküsü (AZİZ NESİN: ***Sosyalizm Geliyor Savulun***; 2.basım, Tekin Yay., İstanbul, 1968, s.163-177), bu gerçeği yazın planında güçlü bir biçimde yansıtmaktadır. Bu öyküde, bir üniversite heyetinin bir köye sosyolojik araştırma yapmak için gelmek istemesi üzerine köylünün nasıl yerini yurdunu bırakarak dağa çıkıp saklandığı anlatılmaktadır. Öykünün bir yerinde şöyle deniyor: *"Hüseyin Ağa <Şimdilik gözünüzü ve kulağınızı dört açıp beni iyicene dinleyin> dedi. <Yaşlılar bilir, benim çocukluğumda köyümüz ovada yol üstündeydi. O zaman atalarımız bize köyün eskiden daha bir gözel ve uğrak yerde olduğunu, velâkin rüşvetçi kadılar ve imanı yok aşarcılar ve de zalim zaptiyeler belâsından oraya göçüldüğünü söylerdi. Benim çocukluğumda da candarma ve tahsildar belâsına köyü işte bu kaya sivrisine göçtürdük. Burdan öte bulutlardan gayri bi sığınağımız kalmamıştır hemşeriler. Karlı dağa varsak, orda biz dayansak da, mal davar dayanmaz, hep kırılır. Ondan ötürü gelecek ünüfersetenin suyuna gitmek ve her ne derse he demek ve de gayetle hoş görünmek boynumuza borç oldu. İyi dinleyin: bu ünüfersete köyde ne kadar çok baş görürse o kadar vergi keser, keser ve de başımıza olmadık belâ sarar. O sebepten, yarın sabah gün doğarken köy boşalacak ve de davarı, sığırı dağa kaçıracağız ve köy boşalıp burda bi tek canlı kalmayacak. Yalnız üç fedai kalacak köyde ve üç fedai ünüfersiteyi gayetle gözel ağırlayacak"* (s.167). Öykü şu sözlerle son bulmaktadır: *"İzimizi bulduklarından şimdi köyü göçtürmek için daha yukarı tepelerde sapa bir yer aramaktayız"*(s.177).

24) R.KAYNAR: ***Mustafa...***; C.I, s.142.

25) İngiltere, bu dönemde Osmanlı ticaretindeki payını % 400 arttırmış bulunuyordu (REŞAT KASABA: ***Osmanlı İmparatorluğu Ve Dünya Ekonomisi-Ondokuzuncu Yüzyıl***; çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yay.., İstanbul, 1993, s.45.)

malların ülke içindeki satışının Osmanlı uyruklarınca yapılmasını öngören düzenlemelerdi. Bir başka engel ise, **"yed-i vahit"** denen tekel yöntemiydi. Buna göre bazı malların üretim, alım-satım hakkı yerli tacirlere bir tekel olarak verilmekte ve bu da doğal olarak İngiliz çıkarlarını baltalamaktaydı. Ayrıca, İngiltere, gümrük resimlerinden yakınmaktaydı.

İşte, bu ortamda Mustafa Reşit Paşa'nın çabaları ile, 16 Ağustos 1838'de Balta Limanı Ticaret Antlaşması imzalandı ve İngiltere'nin bütün istekleri kabul edildi. Kısa bir süre içinde de öteki Avrupa devletleri de antlaşmanın tarafları durumunu elde etmeyi sağladılar.[26]

Antlaşma sonrası gelişmeler doğrudan gözlemlenerek **Eugene Morel** tarafından yazılan ve 1866'da yayımlanan **"Türkiye Ve Reformları"** adlı kitapta, Osmanlı Devletinde ortaya çıkan sonuç şöyle dile getirilmiş bulunuyor: *"1838 antlaşmasının sonucu üretimi felce uğratmak, çiftçinin gelirini azaltmak, kısacası tarıma zarar vermek oldu."*[27] Gerçekte, Prof.Dr. **Berkes**'in belirttiği gibi, bu antlaşma, *"tarihimizdeki ilk satılık memleket vesikası"*dır.[28] Prof. Dr. **Yusuf Kemal Tengirşenk** ise, *"..... bu muahedenin neticede memleketin sanayiini belini doğrultamaz hale getireceğini, devletin başına Düyûn-u Umûmîye idaresi gibi bir belâ musallat edeceğini"* sezememiş olduklarını[29] belirtiyor.[30]

1838 Antlaşması ile Osmanlı Devletinin hammadde kaynaklarının sömürülmesinin ve ülkesinin bir açık pazar durumuna getirilmesinin önündeki son engeller de kaldırılmış, kısacası, sömürgeleşme süreci olabildiğince hızlandırılmış oluyordu. Tanzimat'in ilanı, bu antlaşmayı izleyecektir. Bu, hiç de bir rastlantı değildir. Görüleceği üzere, Tanzimat, sömürgeleşmenin yaygınlaştırıp kökleştirilmesi için 1838 Antlaşmasını bütünleyen uygulamalar dizisi olacaktır.[31]

---

26) Antlaşmanın nasıl hazırlandığına ve hükümlerine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU: ***Osmanlı İngiliz İktisadî Münasebetleri***; C. I, ***1580-1838***; T.K.A.Ens., Yay., Ankara, 1974 s.92-125

27) çev. S.Beili, Süreç Yay., İstanbul, 1984, s.115.

28) NİYAZİ BERKES: ***Batıcılık, Ulusçuluk Ve Toplumsal Devrimler***, Yön, 5 Mart 1965

29) YUSUF KEMAL TENGİRŞENK: ***"Haricî Ticaret Siyaseti"***; Tanz., s.319.

30) 1838 Antlaşması ile, savaş yıllarında dış ticarete konan olağanüstü vergilerle savaş giderlerinin karşılanması yöntemi de kaldırılmıştı. 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında bu nedenle bu vergi alınamadı, bu yüzden de dış borçlanma yoluna gidilmek zorunda kalındı (ŞEVKET PAMUK: ***Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi, 1500-1914***; 2. basım, Gerçek Yay., İstanbul, 1990, s.164)

31) Tanzimat'ı incelerken batılılaşma/reform girişimleri ile sömürgeleşmenin tam bir koşutluk gösterdiğini göreceğiz. Gerçekten de, Pamuk'un deyişiyle, *"..... reform girişimleri ilk aşamalarından itibaren Avrupa devletlerine ve özellikle dönemin en güçlü devleti İngiltere'ye ekonominin dış ticarete ve yabancı sermayeye açılması doğrultusunda verilen ödünlerle el ele yürümüştür. Ancak, ekonomi dışa açıldıkça, Avrupa sermayesinin İmparatorluk içindeki gücü artıyordu. Bu süreç, Birinci Dünya Savaşı öncesinde İmparatorluğun birbiriyle rekabet halindeki Avrupa devletleri arasında nüfuz bölgelerine ayrılmasına kadar uzanacaktır. Böylece merkezî devletin gücünü arttırmak amacıyla başlatılan reform girişimleri, merkezî devletin ekonomi üzerindeki denetiminin azalmasına yol açacaktır."*(s.163).

SEKİZİNCİ BÖLÜM:

TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLET DÜZENİ VE TÜRK HALKI

"..... Amma İstanbul'da Hacı Ahmet Efendi ve Hasan Ağa bulunacağına Müsyü Laurant ve Müsyü Merton otursun; bundan ne zarar gelir? Devlet, yine devlettir..... [ama] *İstanbul'un o murdar sokakları bozulup Paris'teki bulvarlar gibi kırk elli arşın arzında vasi* [geniş] *caddeler açılır ve iki taraflı kâgir ve muntazam konaklar yapılır. Sokaklarda sabaha kadar gazler* [gaz lambaları] *yanar, Kağıthane yolları düzeltilip omnibüsler ile amed-şüd* [gidiş-geliş] *kolaylaşır. Boğaziçi'nin iki tarafına rıhtım çekilip ve gazler ile donatılıp geceleri cennet-misal olur.*

Ve bunları Ahmet Efendi ile Hasan Ağa yapamaz, ancak Avrupa'nın ehl-i serveti [servet /kapital sahibi] *yapar, bu kadar muhassenat* [iyilikler/güzellikler] *da feda olunur mu denilirse biz bunların hepsinin güzel şeyler olduğunu itiraf ile beraber İstanbul'u bizim aba* [babalar] *ve ecdadımız kanlarını dökerek almış olduklarından biz onu beş on kuruşa satıp yalınayak çocuklarımızın elinden tutarak Anadolu kırlarına çekilmek hallerini düşünürüz ve biz bu hallere girdikten sonra İstanbul'un kesbedeceğinden* [kazanacağından] *ne istifade ve ne telezzüz edeceğiz* [lezzet duyacağız] *orasını anlamıyoruz...*

Eğer İstanbul o sureti kesbederse [o duruma gelirse] *arasıra biz de odun kömür satmak için İstanbul'a geldiğimiz vakit ayniyle o yolda teessür ve şu kadar ki bir vakit bu memleket bizim iken bir kaç zatin muhafaza-i ikbali* [kişisel mutluluklarını sürdürebilmek] *için ittihaz ettikleri sui tedbir* [aldıkları kötü önlemler] *ve idare belâsiyle elimizden çıktığı tahattür ile* [anımsayarak] *eşkriz-i nedamet ile tahassür oluruz* [pişmanlık gözyaşı dökerek özlemini çekeriz].

Ziya Paşa; Hürriyet gazetesi, 29 Recep 1285.

1) TANZİMAT'IN NEDENLERİ

I

Namık Kemal'in deyişiyle, Tanzimat, *"Vakıa zahirde bakılsa herkesin hayatına, malına, ırzına kâfil olmak için yapılmış zannolunur fakat hakikat-ı halde devletin hayatını temin maksadı ile ilân olunmuş idi."*[1] Namık Kemal'in bu yargısı, bu incelemede Tanzimat öncesi reform girişimlerine ilişkin söylenenlerin Tanzimat'a uygulanmasından başka bir şey değildir. Tanzimat'ta önemli olan Türk halkı değil, fakat **devlet**'ti. Gerçekten de, Tanzimat, *".... temel müesseseleri bozulmuş olan Osmanlı İmparatorluğunu, yepyeni bir medeniyetle yükselen ve taaruza geçen bir Avrupa'nın ezici üstünlüğü karşısında yeniden teşkilâtlanma teşebbüsünün kati safhası"* ydı.[2] Lâle Devri ile başlayan batılılaşma, Nizam-ı Cedit ile bir atılım daha yapmış ve II. Mahmut döneminde artık kök salmıştı. 1839 Gülhane Hat-tı Hümayunu ile de önünde dikilmiş olan güçlere karşı yengisini belgelemiş oluyordu.

Tanzimat, ders kitaplarımızda bile bir ilericilik, bir devrimcilik dönemi olarak tanıtılır. Çoğu bilim adamımız ve yazarımız da bu görüştedir. Bu, çok kaygı verici bir yanılgıdır. Daha düşündürücü olanı da, kimilerinin, Atatürk devrimlerini Tanzimat'ın bir devamı olarak göstermeye kalkışmalarıdır. Cumhuriyet dönemini konumuz açısından ele aldığımızda gerçeğin hiç de böyle olmadığı görülecektir. Burada, şu ana değin belirtilenlerden Osmanlı Devletinin yapısına ilişkin olanları şöyle bir anımsamak bile bu yargıların yanlışlığını kendiliğinden ortaya koymaya yetecek : Kuruluşundan kısa bir süre sonra çeşitli etnik gruplar koalisyonunun âdeta bir sömürü "şirket"ine dönüşen Osmanlı Devletinin yönetici sınıfı, başka bir deyişle devletin ortakları, ya da III.Selim'in sözleriyle "hissemend"leri arasındaki bağlar ya zayıflamış ya da ortaklardan bazıları paylarına düşenle yetinmez olmuşlardı. Bu nedenle, devletin "hayatının temin edilmesi" için yeni bir düzenleme yapılması, ortaklığın yeniden tanzim edilmesi gerekiyordu. Öte yandan, bu oluşuma artık yeni unsurlar da katılmıştı. Başta İngiltere olmak üzere batılı emperyalist güçler, Osmanlı toprakları üzerinde, sömürüleri için daha da elverişli bir ortamın yaratılmasının peşindeydiler. Bu süreçte, Osmanlı yöneticileri, "Avrupalı gibi" olmayı kendileri için bir onur saymaya başlamışlardı. Bu, Türk halkına yabancılaşmanın yeni

1) İbret, 4 Ramazan 1289. (R.KAYNAR, C.I, s.195'de)

2) HALİL İNALCIK: ***Tanzimat Ve Bulgar Meselesi;*** DTCF Yay., Ankara, 1943, s.2.

bir boyutuydu. Bu nedenle de, Türk halkının alınteri ve ülkenin kaynakları yabancılar ve onların yerli işbirlikçileri Osmanlı gayrimüslimleri tarafından sömürülürken bu **"alafranga"** yöneticiler de bunlarla ortaklaşa yağmadan paylarına düşeni almak uğraşındaydılar. Halk yoksulluktan inlerken, Tanzimat döneminin Boğaziçi yalıları vb. bu ortamda başka nasıl yükselebilirdi ki? Asıl sorulması gereken soru ise, devletin yapısı bu idiyse, bu devletin, Batılı devletler ve Osmanlı Hıristiyanlarının çıkarlarının gözetilerek **reformè** edilmesinin Türk halkı için ne anlama gelmiş olduğudur!

İsmet İnönü, 21 Mart 1934'de verdiği "İnkılâp Dersi"nde bu sorunun yanıtını, Batılı devletler açısından vermiş bulunuyor. İnönü'nün belirttiği gibi, Osmanlı düzeni, en sonunda; *"Türk milletini ecnebi istilâsına ve esaretine kadar sürükledi. Kendi sevk ve idaresinin neticesi olarak ecnebiler Türk milletinin bütün varlığına el koydukları vakit boyun eğdi. Osmanlı nizamı, kendisinin Türk milletini kurtarmaya iktidarı olmadığına inanmış idi. Asırlarca bocalıyarak, nihayet en sert kayaya çarptıktan sonra, tabiî hedefine varmış gibi rıza ile ve alıştığı miskin tevekkül ile teslim oldu. Artık ecnebilerin elinde Türk milleti aleyhine vasıta olmak rolüne alışmış idi. Osmanlı nizamı, ecnebilerin emrettiği bu son rolü benimsemiş, yeryüzünde kaybolmadan, son enerjisini toplayarak, ecnebilerle birlikte Türk milleti aleyhinde savaşmıştır."*[3]

Bu sonun başlangıcı, Tanzimat'tır.

II

Avrupa devletlerinin Osmanlı Devletinin iç işlerine el atabilmelerini ve emperyalist emellerini gerçekleştirebilmelerini kolaylaştıran nedenlerden en başta geleni, XIX. yüzyılın başında devletin içine düşmüş bulunduğu devletlerarası siyasal ve ekonomik durumdu. Bilindiği gibi, Tanzimat öncesinde Mısır Valisi **Mehmet Ali Paşa**, başkaldırmış ve Osmanlı ordularını arka arkaya yenilgiye uğratmıştı. Mehmet Ali Paşa ordularının Osmanlı topraklarında ilerlemesi karşısında paniğe kapılan Osmanlı yöneticileri, Fransa'nın Mısır'ın yanında olması, İngiltere'nin ise başlangıçta kayıtsız kalması üzerine Ruslar ile **Hünkâr İskelesi Antlaşmasını** yaparak Mehmet Ali Paşa karşısındaki güçsüzlük ve yalnızlıklarını gidermek istemişler, ancak bu kez de Rusların Boğazlar'a inme tehlikesine düşmüşlerdi. Osmanlı Devleti, ne Mehmet Ali Paşa ve ne de Ruslar ile başa çıkabilecek durumda değildi. Osmanlı yöneticileri, Mehmet Ali Paşa ve Rusya'ya karşı, başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinin yardımını sağlamaktan başka çare göremiyorlardı. Buna karşılık, Avrupa devletleri de Osmanlı Devleti'nin çöküp yıkılmasını kendi çıkarlarına aykırı buluyorlardı. Lâle Devri'ni incelemeye başlarken Fransız elçilerinin bu konuda neler düşündüklerini anımsayalım. Şimdi de, İngiliz elçisi *Canning*, 19 Aralık 1832'de *Palmerston*'a verdiği raporunda şöyle diyordu:

3) CEMİL BİLSEL: ***"Tanzimat'ın Haricî Siyaseti"***; Tanz.,s.699.

"Osmanlı İmparatorluğu çöküş yolunda, ya yeniden canlanıp refaha ulaşmak için yeni bir döneme başlama ya da ortadan tümüyle yok olma konusunda en kritik noktaya gelmiştir. Büyük Britanya için bu imparatorluğun kaderi kayıtsız kalınacak bir şey değildir. Avrupa'daki göreli gücünün devamı ile bağıntılı olmasa bile, böyle bir durum ülkemizin ticarî çıkarlarını ve Doğu Hindistan sömürgelerimizi etkileyebilecektir."[4]

İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston da, Mustafa Reşit Paşa kanalı ile II.Mahmut'a bildirmişti ki:

"..... Osmanlı Devleti Rusya'nın hilelerine ve korkutmalarına aldırış etmeksizin, askerine nizam vermeğe, ziraat ve ticaretini geliştirmeğe, memleketini imar etmeğe devamlı olarak dikkat etmelidir."[5]

Gerçekten de, **Namık Kemal**'in deyişiyle, *"Devlet-i Aliyyeyi harab etmek Avrupa'nın mukteyaz-i menafiinden* [çıkarları gereğinden] *değildi"*.[6] Bu nedenle de, Tanzimat'ta en etkili devlet olan İngiltere'nin, Osmanlı Devletinin yaşamının reformlarla uzatılmasında ne gibi çıkarları bulunduğuna kısaca ama somut gelişmeleri belirterek değinmekte yarar var.

Dönemin en gelişmiş ve sanayileşmiş ülkesi İngiltere'dir. 1825-1853 yılları arasında İngiltere'nin dışsatımı, 185.000.000, dışalımı da 79.000.000 sterlin artmıştır. Dışalımdaki artış, hammaddeler alanındadır: 1825'de 1.829.329 libre ham ipek alırken bu rakam 30 yıl sonra 6.618.862'ye ulaşacaktır. Aynı dönemde dışarıdan getirilen yün miktarındaki artış %50, pamukta %400'dür. 1853'de dışsatım, dışalımdan 119.000.000 sterlin fazladır. Bu gelişim karşısında İngiliz Dışişleri Bakanlığının en başta gelen görevi, İngiliz mallarına pazar bulmak, ticaretin önündeki engelleri kaldırmak olmuştur.[7] İşte, Balta Limanı Ticaret Antlaşması da, bu siyasanın bir sonucuydu.

1840 yılında Osmanlı Devletine mal satan devletlerin başında %29.3 ile İngiltere gelmekteydi. Bu rakam 1880'de %45.2'ye yükselecektir.[8]

Gelişmelere çağdaş bir kaynak olarak da, 1855'de yayımlanan **La Turquie Actuelle** adlı kitabında **Ubicini** de Osmanlı Devleti ile ticarette 58.000.000 frank ile İngiltere'nin en ön sırada bulunduğunu belirtmektedir.[9]

16 Ağustos 1838'de imzalanan ve 1 Mart 1839'da yürürlüğe giren Balta Limanı Antlaşması ile Osmanlı ülkesine serbest ticaret hakkını elde eden İngiltere ve öteki Batı ülkeleri için bu ticaret,[10] gerçekte çok kârlı bir iş olduğu için, Osmanlı Devletinin toprak

---

4) FRANK EDGAR BAILEY: ***British Policy and the Turkish Reform Movement - A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853***; Harvard University Press, Mass., A.B.D., 1942, s.237; tam metin için bkz. s.237-246.

5) ENVER ZİYA KARAL: ***Gülhane Hat-ı Hümayununda Batının Etkisi***; Belt., C. XVIII, s.594.

6) Hürriyet, 10 Zilkade 1285.

7) F.BAILEY. s.71-72.

8) ŞEVKET PAMUK: ***"19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti"***; T.C.T.A., C. iii, s.662.

9) s. XXVI

10) Yine çağdaş bir kaynağa göre, Osmanlı-Fransız ticaretinde Osmanlı Devletinin satın aldığı mallar şunlardı:

bütünlüğü, önce İngiltere ve sonra da Fransa olmak üzere batılı ülkeleri ilgilendirmekte ve bu pazarın elde tutulması onların dış siyasasının temelini oluşturmaktaydı.[11] Bu nedenle de, 1853'de Osmanlı pazarı Rusya tarafından tehdit edildiğinde, İngiltere ve Fransa, bu ülke ile üç yıl sürecek olan Kırım Savaşı'nı göze almakta duraksamayacaklardır. İngiltere ve Fransa, bu tutumlarını, yani Osmanlı topraklarının parçalanmasını ve özellikle de Rusya ve Avusturya'nın eline geçmesini istemediklerinden bir dönem daha sürdüreceklerdir.[12] Bu açıdan bakıldığında, bu devletler için Tanzimat, Osmanlı Devletini bir süre daha ayakta tutabilecek ve böylece de ekonomik çıkarlarını koruyup genişletmelerine olanak sağlayacak bir düzenleme olmaktaydı.

Gerek İngiltere ve gerekse Fransa'nın, bu koşullar altında Osmanlı Devletinin bütünlüğünü korumak zorunda oldukları açıkça ortada olmakla birlikte, Osmanlı yöneticileri, bir yanda İngiltere-Fransa ve bir yanda da Avusturya- Rusya'nın bulunması ile oluşan siyasal dengeyi kendilerinden yana etkileyebilmek ve İngilizler ile Fransızlar'ı kendilerine daha çok "**ısındırmak**" için bu devletlerin "güvenliğini çekecek bir düzen"[13] kurmak yoluna gitmişler ve bu amaçla da Tanzimat dönemini açmışlardır. Osmanlı merkezî siyasal otoritesini güçlendirecek herhangi bir girişim, İngiliz ticaretinin de güvenliğini sağlayacaktı. Öte yandan, Avusturya ve Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni açıkça desteklediğinde, bu devletin "**Avrupalılaşması**"nı onlara karşı bir gerekçe olarak kullanabilececkti. Kaldı ki, ticaret yaşamının gerektirdiği "**istikrar**" ve "**güvenlik**"in de Tanzimat ile sağlanacağı umuluyordu. Şu halde, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasal ve ekonomik koşullar, aynı zamanda, İngiltere'nin bu ülkede Tanzimat'ın ilan

Pamuklu dokuma	6.270.538	fr.
Kahve	3.376.506	"
Yünlü dokuma	3.291.080	"
Şeker	2.271.069	"
İpek dokuma	1.753.711	"
Tabaklanmış deri	1.239.289	"
Kitap ve gravür	564.927	"
Kristal ve seramik eşya	551.316	"
Boya	460.920	"
Metal eşya	438.321	"
İplik	387.766	"
Mobilya	218.611	"
Mücevherat ve süs eşyası	213.900	"
Parfüm	195.249	"
Saat	182.624	"
Çeşitli	3.573.362	"

(CHARLES ROLAND: ***La Turquie Contemporaine - Hommes et Chosses - Etudes Sur L'Orient***; Paris, 1854, s. 414).

11) F.BAILEY: s.177.

12) A.H.ONGUNSU: ***"Tanzimat Ve Amillerine Umumî Bir Bakış"***; Tanz., s.4-5.

13) E.Z.KARAL: ***Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat***; s.170.

edilmesindeki zorunlu rolünü de belirler. Gerçekten de, Abdülmecit, 1840'da **Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye** binasının açılış töreni nedeniyle yayımladığı hat-tı hümayunda şöyle diyecektir:

"..... devlet-i âlimizin dost ve muadil [eşit, denk] *olan devletler tarafından vaki olmakta olan tebligat-ı dostane* [dostça bildirimler] *ve tevsikat-ı halisaneye* [iyi niyetli belgelere] *nazaran derdest olan* [yapılmakta olan] *bazı mevaddın* [vaadedilmiş şeylerin] *dahi bitevfik-i taalâ kariben rehini hüsn-ü hitam bulmasını memul etmekteyim* [yani, savsaklanmadan yakında iyi bir biçimde bitirilmesini ummaktayım]."[14]

Tanzimat'ın ve ondan sonraki bütün reformların öncelikle dış siyasal koşullarla ilgili bulunduğu bilinen bir gerçektir. 1856 Islahat Fermanı, Kırım Savaşı; 1876 Anayasası, Balkanları saran ayaklanmaların, bu halkların temsilcilerinin bir meclis içinde toplanarak ve onlara birtakım haklar tanınarak önlenmesi düşüncesi ile ilgiliydi. **Barkan**'ın da belirttiği gibi, *"Bu hususta nazar-ı dikkati celbeden en mühim meselelerden biri, Osmanlı İmparatorluğunun sırf kendi bünyesinin derunî* [iç] *zaruretlerinin icabı olarak yeni bir nizam yaratmak ihtiyacını duymuş olmasını ileri sürmekteki müşkülâttır"* [zorluktur]. *Filhakika, bu hususta siyasî tazyik şeklinde olmasa bile, haricî âlemde vukua gelen derin köklü değişmelerin tesir hisselerine ehemmiyetli bir mevki ayırmadan Tanzimat hareketlerini izahı etmek imkânsızdır."*[15] Gerçekten, Tanzimat'ta dış koşulların etkisi ilk sıradaydı. Bu nedenle de, Tanzimat reformlarının, halkın gereksinmeleri ile bir ilgisi olamazdı.[16] Tanzimat, en başta, belirtildiği gibi, Avrupalıların Osmanlı ülkesini sömürmelerini kolaylaştıracağı için batıdan destek görmüş ve Osmanlı Devletini Avrupa devletlerinin ortak **vesayeti** altına sokmuş bulunuyordu.[17]

III

Tanzimat'ın ilanını gerektiren bir başka önemli neden, **bilâ tefrik-i cins ü mezhep** ilkesi, başka bir deyişle de, Osmanlı Devletinin Müslüman olmayan uyruklarının Müslüman olanları ile eşit duruma getirilmesidir. Bu ilkenin resmen yürürlüğe konması ile, kişinin, ister Hıristiyan ve isterse Yahudi olsun, şu ya da bu etnik gruptan veya ulustan olsun, Osmanlı Devleti karşısında bir Müslüman ile eşit haklara sahip olduğu, hiçbir ayırımla karşılaşmayacağı öngörülmüş oluyordu. Batılılaşmanın Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecine girmesi ile eşzamanlı olduğunu gördük. **Eşitlik** olayı da, aynı süreçte yer

14) T.M.YAMAN: s.94, n.1.
15) ÖMER LÜTFÜ BARKAN: ***Tanzimat Tetkiklerinin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler***; İ.Ü.İktisat F.M., C. II, Birinciteşrin, 1940, sayı 1'den ayrı basım, İstanbul, 1941, s.317.
16) AFET İNAN: ***Türk-Osmanlı Tarihinin Karakteristik Noktalarına Bir Bakış***; İstanbul, 1937, s.9
17) A.H.ONGUNSU: ***Tanzimat ve Amillerine***...; s.9

alan bir başka eş zamanlı gelişim olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerçekten de, *"... bilâ tefrik-i cins ü mezep..... siyaset[i] esasen garplılaşma hareketi ile sıkı sıkıya bağlıdır.... Böylece İmparatorluğun bütünlüğünü korumak, yeniden teşkilatlandırmak isteyenlerin en ziyade güvendikleri esas, reayaya verilecek hukuk müsavatı ile imparatorluğun ruhunu teşkil edecek bu vahdetçi Osmanlılık zihniyetini yaratmaktır. Reaya meselesinin imparatorluğun esas meselesi olduğunu, hattâ ekseriya Avrupa istismar ve istilâ siyasetinin bile onun arkasına gizlendiğini düşünürsek, Tanzimat'ta neden Osmanlılığın birinci planda geldiği daha kolay anlaşılır."*[18] Bu nedenle, Osmanlı Devletinin iç işlerine karışma olanakları yaratmak ve Müslüman olmayan işbirlikçi Osmanlı uyruklarının durumlarını daha da güçlü kılmak için, bunlar ezilen kesimlermiş gibi gösterilmiştir.

Osmanlılık/Osmanlıcılık kavramları üzerinde ilerde ayrıca durulucak. Yeri gelmişken burada şu kadarını belirteyim ki, Rumlar, Ermeniler, Sırplar, Arnavutlar... **Osmanlı** olarak görüldükleri için, **bilâ tefrik-i cins ü mezhep** ilkesi söz konusu olabilmiştir. Bu, önce şu demektir: Osmanlı Devleti sınırları için de yaşayan Türkler, devlet karşısında Türk değil, fakat Osmanlının bir parçasıdır. Asıl önemli olanı Tanzimat'ta baş rolü oynayan İngiltere'nin aynı dönemde bu açıdan sergilediği durumdur. Toprakları üzerinde güneş batmayan Büyük Britanya İmparatorluğu'nun neresinde bilâ tefrik-i cins ü mezhep ilkesi yürürlükteydi ki!... Bu tarihsel gerçek, İngiltere ve öteki Avrupa devletlerinin Osmanlı Hıristiyanları ile ilgilenmelerinin hiç de onların insan hakları, eşitlik ve özgürlük gibi ilkeler ardında koşmalarından kaynaklanmadığını kendiliğinden kanıtlar.

Deyimi bağışlayın ama işin püf noktası Osmanlı Hıristiyanlarının eşitlik açısından devlet ve toplum düzeni içindeki yerleri ve nüfus açısından da sayılarıdır. Bu noktada, Anadolu Türk halkının nasıl her geçen gün daha da yoksullaştığına, buna karşılık Hıristiyan Osmanlıların ekonomik açıdan her geçen gün daha da gelişip semirdiklerine ve siyasal açıdan etkinliklerinin nasıl arttığına ilişkin belirtilenleri anımsamanız gerekir. Ve şimdi artık bunlar **eşit** olmaktadırlar. Kimlerle? Anadolu Türkleri ile mi? Bakın, uzun yıllar Osmanlı ülkesinde kalan Macar Beylerinden **Mikes** ne diyor:

"..... bu şimdi bizim bulunduğumuz yerlerden evvelce kadınlar ve kızlar gündüz bile geçmeye korkarlarmış, akşamları ise sokakta bulduklarını alır götürürlermiş, ne halde bıraktıklarını artık siz düşünün. Hattâ adam öldürdükleri de olurmuş ve bu işleri yapanlar da yeniçerilerle Rumlar ve Ermenilermiş..."[19]

".....ya o Rum ne azgın millettir....."[20] *".....ya bir de işimiz şu azgın Rumlara kalsaydı burada durabilir miydik?."*[21]

"[Yaş] *Gerçi Türk idaresi altında bulunuyorsa da yine de Rumların boyunduruğunda oldukları muhakkak. Yüksek, kârlı, büyük küçük bütün memurluklar hep Rumların*

---

18) H.İNALCIK: ***Tanzimat Ve Bulgar...;*** s.4.

19) K.MİKES: ***Türkiye Mektupları;*** çev. Sadettin Karatay, M.E.B., Yay., Ankara, 1944. C.I, s. 83, Mektup XXXVII

20) a.y., C.I, s.100, Mektup XLII.

21) a.y., C.I, s.155. Mektup LVIII.

elinde, voyvoda daima Rumlardan olduğu için kendi milletini tutar, onlara inanır ve asılzâdelere istediğini yaptırır. Şimdi bile burada bütün orduya kumanda eden baş hetman kimdir? Zengin bir kürkçünün oğlu ki önünde bütün kişizâdeler baş eğerler."[22]

1829-1831 yıllarında Osmanlı ülkesinde bulunan **Adolphus Slade**'in gözlemleri de şöyle: İstanbul'da Rumlar, varlıklı Türklerinkini gölgede bırakan lüks bir yaşam sürmektedirler. Rumların varlıklı olanları ve soyluları, Tarabya'daki en güzel bahçelere sahiptirler ve görkemli saraylarda yaşamaktadırlar. Yalnız padişahın ve yakınlarının sarayları bunlardan daha görkemlidir.[23] Fransız Devrimi'nin yol açtığı savaşlar, Akdeniz ticaretinin tümüyle Rumların eline geçmesi sonucunu doğurmuş ve bundan başka İngiltere'nin Avrupa ile ticaretinin engellenmiş olması özellikle buğdayın ve ipeğin Osmanlı Devletinden sağlanmasını gerektirmiş, bu maddelerin taşıyıcılığını da Rumlar yapmış ve bu yolla da ayrıca malvarlığı ve para kazanmış bulunmaktadırlar. Leipzig Fuarı'nda sık sık görülmeye başlayan Rumlar, III.Selim'in verdiği izin ile birçok kentte çeşitli okullar açmışlar, varlıklı olanları da çocuklarını okutmak üzere Avrupa'ya göndermeye başlamışlardır.[24] Öte yandan, Osmanlı Devleti, Rumları çeşitli devlet görevlerine getirmiş ve onlara bir çok ayrıcalıklar tanımıştır.[25] Ne ki, yine de Rumlar'ın bir bölümü kendilerine zulüm yapıldığını öne sürmektedirler. Öte yandan, Rum köylüsü de, herkesten daha iyi giyimli ve toktur, özgürlük içinde yaşamaktadır.[26/27]

Daha sonraları, Ermeni Patriği **Nerses Varjabetyan** ve dokuz Episkopos, 1-12 Şubat 1878'de Rus Prensi **Garçakof**'a yazıp gönderdikleri muhtırada gerek Ermeni toplumunun ve gerekse öteki Hıristiyan toplumların ulaşmış olduğu düzeyi şu sözlerle belgeleyeceklerdir:

"Türklerde olduğu gibi Ermenilerde vesair Hıristiyanlarda da en büyük idare amirleri bulunuyor. Ulûm **[bilim]** *ve maarif Ermenilerde Türklerden daha ziyade münteşirdir* **[yaygındır/ gelişmiştir].**"[28]

Ermeni yazar **Çark**'*ın sözleri de gerçeklere ışık tutacak: "İstanbul'da bulunanların* [Ermeniler'in] *vaziyeti nispeten daha iyi olmasının sebebi devlet makamlarını işgal eden Ermeni vatandaşların kendileri ile yakından alakadar olmalarına atfedebiliriz. Bunlar elbette ki, cemaatlerinin rahatlığı ve refahı için ellerinden geleni esirgemiyor, nüfuzlarını kullanıyorlar ve çok defa nazlarını geçirebiliyorlardı. Bir çok Ermeni müesseselerine Saray tarafından senelik yardım bağlanmış olması hatırlardadır."*[29]

---

22) a.y., C.II, s.175, Mektup CL.

23) A.SLADE: C.I, s.128-129.

24) a.y.,C.I, s.235-237.

25) a.y.,C.I, s.299-301.

26) a.y.,C.II, s.302-305.

27) Ermenilerin durumu için-de bkz. a.y.,C.II,s.309 vd..

28) ESAT (Amasya Mebusu): ***Berlin Kongresine Kadar Ermeniler'in Vaziyeti; Türk Tarihinin Ana Hatları eserinin müsveddeleri***; İstanbul, tarihsiz. s.9.

29) Y.ÇARK: s.240.

Gerçek, Osmanlı Hıristiyanlarının ekonomik iktidara sahip olmaları bir yana bırakılsa bile, haksızlığa uğramak açısından, yine bir yabancı gözlemcinin anlatımı ile şöyleydi: Osmanlı Devletinde yalnız Hıristiyanlara haksızlık yapıldığı gibi bir düşünce vardır. Sanılır ki, Müslümanlara karşı haksızlıklar yapılmamaktadır. Bu, saçma bir savdır, çünkü örneğin, böyle denerek yönetim bozukluğu içinde bulunan bir vilâyette, bu bozukluğun etkisinin yalnız Hıristiyanlar üzerinde kendini gösterdiği öne sürülmüş olmaktadır. Kaldı ki, Hıristiyanlar, bu gibi haksızlıklara Müslümanlara oranla çok daha az uğramaktadırlar. Çünkü, Müslümanlar [burada kasdedilen, Türkler olmaktadır], kendileri ile yöneticileri arasında onları koruyacak herhangi bir kuruluşa sahip değillerdir. Fakat, Hıristiyanlar kendilerine tanınmış olan ayrıcalıklardan yararlanmakta ve dinsel önderleri de yönetime karşı bir ağırlık oluşturmaktadır.[30]

Şu halde, **bilâ tefrik-i cins ü mezhep** eşitliği neden istenmiştir? Bu sorunun yanıtı, Tanzimat fermanlarını incelerken verilecek. Ama önce konunun bir azınlık sorunu ile ilgili olup olmadığını belirleyebilmek için bu dönemde Osmanlı Devletinin çeşitli halklar açısından nüfus bileşiminin nasıl olduğunu görmemiz gerekiyor.

Daha önce anılan ve II. Mahmut tarafından yaptırılan nüfus sayımı gerçeği yansıtmamıştır. Bu sayımın vergi ve askerlik açısından ve yalnız erkek nüfus sayılarak yapıldığı ve birçok yerde de yapılamadığı belirtilmiş bulunuyor. Ancak, bu nüfus sayımına göre, Rumeli'de Müslüman olmayanlar % 60.36, Müslümanlar ise % 37.48 oranındadır. Başka bir deyişle, Rumeli'de Hıristiyanlar çoğunluktadır.[31]

Bu döneme ilişkin kaynaklar Osmanlı Devletinin nüfusunu 21.000.000 ile 35.000.000 arasında değişen rakamlarla göstermektedir. Örneğin, **Hanri Mathieu**'nün 1857'de yayımlanan ve ***La Turquie et ses Differents Peuples*** [Türkiye Ve Çeşitli Halkları] adlı kitabında şu rakamlar veriliyor:[32]

Osmanlı Devletinin
Avrupa'daki toprakları:

Türk	1.000.000
Rum	2.540.000
Bulgar	2.800.000
Arnavut	850.000
Boşnak	840.000
Yahudi	300.000
Tatar	30.000

30) LEOUZON LE DUC: ***La Turquie - Est-elle Incapable de Reformes?***; Paris, 1876, s.15.
31) BİLAL ERYILMAZ: ***Osmanlı Devletinde Millet Sistemi***; Ağaç Yay., İstanbul, 1992, s.49.
32) C.II, s.44-45.

Çingene	80.000
Lövanten[33]	60.000
	8.500.000

Asya'daki toprakları:

Türk	5.000.000
Rum	1.600.000
Ermeni	1.950.000
Gregoryen	50.000
Acem	150.000
Kürt	1.500.000
Arap	900.000
Yörük	150.000
Lövanten	25.000
Keldanî	130.000
Lübnan Şiîleri	175.000
Yahudi	350.000
Çingene	60.000

	12.000.000

Afrika'daki toprakları:

Türk	120.000
Arap	350.000
Yahudi	30.000

	500.000
	Genel toplam: 21.700.000

33) **Slade,** *"lövanten"i ilginç bir biçimde şöyle tanımlıyor: "Lövanten diye doğduğu ülkeyi tümüyle terkederek Türkiye'de yerleşen Frenklere denir. İlk görüşte tanınır. Türk, Rum ve Frenk karışımı olup; birincisinin bıyığı, ikincisinin uzun saçı ve favorileri, üçüncüsünün de giysileri ile ilk halinden ayrılmıştır ki, bu giysiler genellikle artık Avrupa'da giyilmeyen ve yarım yüzyıl öncesi modalarının bir karışımıdır. Bu nedenle de doğulular bunların onlara yakışmadığı yolundaki kanılarına şaşmamak gerekir. İyi derecede olmamakla birlikte birçok yabancı dilden anlarlar..."* (A.SLADE: C.I, s.91)

Genel nüfusun 35.000.000 olduğunu belirten 1854 tarihli bir kaynakta da şu rakamları görüyoruz:[34]

	Avrupa'da	Asya'da	Afrika'da	Toplam
Türk	1.300.000	10.700.000	---	12.000.000
Slav	7.000.000	---	---	7.000.000
Romen	4.000.000	---	---	4.000.000
Arnavut	1.500.000	---	---	1.500.000
Rum	1.000.000	1.000.000	---	2.000.000
Ermeni	400.000	2.000.000	---	2.400.000
Yahudi	70.000	100.000	---	170.000
Arap	---	900.000	---	900.000
Mısırlı Arap ve Kıptî	---	---	3.800.000	3.800.000
Kürt	---	1.100.000	---	1.100.000
Suriyeli Keldanî, Dürzi	---	260.000	--	260.000
	15.270.000	16.060.000	3.800.000	35.130.000

Aynı kaynağa göre, bu nüfusun din bakımından ayrışımı da şöyle:[35]

	Avrupa	Asya	Afrika	Toplam
Müslüman	3.800.000	12.950.000	3.800.000	20.550.000
Ortodoks	11.140.000	2.370.000	---	13.510.000
Katolik	260.000	640.000	---	900.000
Yahudi	70.000	100.000	---	170.000
	15.270.000	16.060.000	3.800.000	35.130.000

34) C.ROLAND: s.383.
35) a.y.,s.384.

1855'de yayımlanan kitabında Ubicini'nin verdiği bilgilere göre de, Türklerin sayısı 12.000.000/13.000.000 dolayındadır. Bunun yalnız 2.000.000'u Avrupa'da yaşamaktadır. Geri kalan nüfus; Rumlar (2.000.000), Arnavutlar (1.500.000), Ermeniler (2.400.000), Slavlar (6.200.000), Romenler (4.000.000), Araplar (4.700.000) ve Kürtlerden (1.000.000) oluşmaktadır. Bunlar içinde Müslümanlar, 21.000.000; Ortodokslar, 13.000.000; Katolikler, 900.000, Yahudiler, 450.000 kişi kadardır.[36]

1866 tarihli bir başka kaynağa göre de, toplam 31.540.000 olan nüfusun dinsel ayrışımı şöyledir:[37]

	Avrupa'da	Asya'da
Müslüman	4.300.000	11.500.000
Ortodoks Hıristiyan	11.200.000	2.500.000
Ermeniler ve Ötişiyenler	400.000	1.500.000
Katolikler	365.000	500.000
Yahudiler, Yezidiler ve ötekiler	75.000	200.000
	15.340.000	16.200.000

Şimdi, bu rakamları değerlendirmeden önce, XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devletinin sınırları içinde hangi ülkelerin ve halkların bulunmuş olduğunu gözünüzün önüne bir getirin. Türklerin yoğunlukla bulundukları yer, Anadolu'dur. Rumeli'nde de dağınık olarak bulunmaktadırlar. Anadolu'nun Osmanlının elinde ne duruma düşürülmüş olduğunu bir yana bırakalım. Burada asıl altının çizilmesi gereken olgu, Osmanlı Devleti sınırları içinde Türklerin sayıca azınlıkta olduklarıdır! Gerçi, anılan çeşitli kaynakların verdikleri rakamlar değişiklik göstermektedir ama bu açıdan bakıldığında tümünün de bu gerçeğe parmak bastıkları görülür. Örneğin; **Hanri Mathieu**'nün 21.700.000 olarak gösterdiği genel nüfus içinde Türklerin sayısı 6.120.000; **Charles Roland**'ın 35.000.000 olarak gösterdiği genel nüfusta ise 12.000.000'dur. Demek ki, her ikisinde de Türk nüfusun genel nüfusa oranı, yaklaşık 1/3 dolayındadır. Din yönünden ayrışıma gelince; Roland, Müslüman nüfusun 20.550.000, Müslüman olmayan nüfusun 14.540.000 olduğunu bildirmektedir. Her şeyden önce, bu Müslüman nüfusun 3.800.000'i Afrika Araplarıdır. Bu durumda geriye 16.350.000 Müslüman kalmaktadır. Ancak, bunun içinde Türkler dışında kalan öteki Müslümanlar da bulunmaktadır. Aynı durum, **Ubicini** ve **Morel** için de söz konusudur.

Bir noktayı daha anımsatmak gerekiyor: Gördük ki, Osmanlı iktidarı, sınırları

36) UBICINI: s.VII-VIII
37) E.MOREL: s.25

içine kattığı yerlerde o yöre halkını -merkezî iktidarla ilişkisi dışında- kendi hukuku ve gelenekleri ile başbaşa bırakıyor ve hattâ kendisi de yerel kurum ve kurallardan etkileniyordu. Üstelik, devletin **İslamlaştırma** diye bir kaygısı da yoktu. Hele **Türkleştirme** diye bir şey hiç de söz konusu değildi. Zaten öyle olsaydı, nüfus yapısı ile ilgili bu tablolar hiç ortaya çıkar mıydı? Şu halde, Tanzimat dönemine gelindiğinde karşı karşıya bulunduğumuz gerçek, Türkler karşısında sayıca en az 3 kat fazla olan ve kendi karakteristiklerini geliştirerek koruyan bir Türk dışı nüfusun varlığıdır.

Bu durum karşısında, artık iyice geçerliğini yitirmiş bazı biçimsel kısıtlamaların kaldırılmasını sağlamak bakımından bir anlam taşımakla birlikte, Osmanlı Hıristiyanlarının Müslümanlar, ama özellikle de ağır koşullar altında yaşam savaşı veren Türkler ile, eşit olmayı istemelerini ve Avrupa devletlerinin bu amaçla baskı yapmalarını doğru değerlendirmek gerekir. İşin hukuksal yönü üzerinde, biraz önce belirttiğim gibi, Tanzimat ile ilgili metinler incelenirken durulacak. Konunun şu anda ele alınan yönü açısından kesinlikle bilmeliyiz ki, bu istek ve baskının Osmanlı Hıristiyanlarına bir **azınlık hukuku** tanınması ile hiçbir ilgisi yoktur. Ekonomik ve siyasal açıdan Türk nüfus ile karşılaştırılamayacak bir biçimde iyi koşullar altında bulunan Hıristiyan Osmanlılar, Avrupa emperyalizminin güdümünde olarak toplam gelirden paylarına düşeni daha da arttırmak ve siyasal etkinliklerini daha da güçlendirmek için **bilâ tefrik-i cins ü mezhep** aldatmacasının arkasına saklanmışlardır. Avrupa devletleri açısından ise, bu Osmanlı Hıristiyanları (ve bir ölçüde de Yahudileri) kendilerinin Osmanlı sınırları içindeki işbirlikçileri olduğu için onları daha da güçlendirmek istemişlerdir. İşte, Tanzimat'ın bilâ tefrik-i cins ü mezhep gerekçesinin altında yatan temel gerçek budur. Bu nedenle de, "*Avrupa umumî efkârını tatmin etmek ve güya azınlıkları memnun etmek için, Türkler'e hakaret teşkil eden fermanlar, hat-tı hümayunlar*"[38] çıkarılmış ve Tanzimat'ın ilanından sonra da Hıristiyan Osmanlılar iyiden iyiye şımarmışlardır.[39]

Şu yargı Ermeni yazar Çark'ın: *"Bu ilerleyişi* [Tanzimat'ı] *hazırlayanları Ermeniler'in de desteklediğini söylersek hata etmiş olmayız sanırım. Bahasus ki, Reşit Paşa Londra ve Paris'te sefir iken Ermeni olan kâtiplerinin Tanzimat'ın hazırlıklarından da haberdar oldukları muhakkaktır."*[40] Öte yandan, Tanzimat Hattı'nın okunması ile ilgili olarak yayımladığı yazıda Le Siècle gazetesi, Mustafa Reşit Paşa'nın hizmetinde bulunan **Blaque**, **Barahcin** ve özellikle de **Cor** adlı Fransızların bu sonucun elde edilmesi için çaba gösterdiklerini belirtmekte ve *"Garp medeniyetinin bu zaferini haber almaktan mütevellit memnuniyetimiz, bu zaferin umumiyet itibarı ile bazı vatandaşlarımızın himmetiyle kazanıldığını öğrenmemizle bir kat daha artmıştır"* demekteydi.[41]

1858'de yayımlanan ***Les Reformes de l'Empire Byzantin*** [Bizans İmparatorluğu Reformları] adlı kitabın yazarı **Pitzipios Bey**'in görüşleri gelişmelerin bu çevrelerce nasıl algılanıp değerlendirildiği konusunu aydınlatmak bakımından oldukça ilginç. **Pit-**

38) İ.C.ÖZKAYA: s.30
39) WANDA: s.182
40) Y.ÇARK: s.11
41) R.KAYNAR: C.I, s.187

zipios, kitabın doğrudan doğruya Sultan Abdülmecit'e seslenen bölümlerinde diyor ki, Osmanlı hanedanını yakın gelecekte bekleyen tehlikelerden biri de, Osmanlı Devletinin Avrupa'daki topraklarında yaşayan ve sayıları Müslümanlar'dan dört kez daha çok olan Hıristiyanların başkaldırma olasılığıdır. Ancak, padişahın kişiliğinde bulunan iyilik duygusu, onun Hıristiyan uygarlığından alınan reformları yapmasını sağlamıştır ama Sultanın çevresini sarmış bulunanlar son gelişmeleri ondan gizlemektedirler. Eğer Abdülmecit Hıristiyanlığı benimseyecek olursa, devletin birliği de sağlanmış olur. Genel yarar, İslamiyetin siyasal üstünlüğüne son verilmesini, ancak Abdülmecit ve hanedanının egemenliğinin sürmesini gerektirmektedir.[42] Pitzipios'a göre, **Şark Meselesi**'nin çözüme bağlanmasının tek bir yolu vardır, o da, yasaları, yönetimi ve devlet başkanını Hıristiyanlaştırmaktır. Bu çözüm, tek olanaktır. Eğer Abdülmecit hanedanını kurtarmak istiyorsa, ister istemez, er geç, bu yolu seçmek zorunda kalacaktır.[43] Majesteleri Abdülmecit için daha şimdiden dış yönünü kabul etmiş olduğu bu değişikliği temelden olduğu gibi benimsemekte ne güçlük olabilir ki? Bu büyük eserin gerçekleşmesi sultandan büyük bir özveri de beklememektedir. Acaba, sultanı, Abdülmecit yerine, Constantin ya da herhangi bir Hıristiyan adını almak gibi küçük bir değişiklik mi korkutmaktadır? Abdülmecit'in Osmanlı hanedanını kuran ataları da IX. yüzyılda aynı biçimde dinlerini değiştirerek İslamiyete girmiş ve sonra da kabilelerine benimsetmiş değil midir?[44]

Tanzimat döneminin Avrupalılar ile işbirliği içinde bulunan Osmanlı Hıristiyanlarını daha mutlu kılmak, onlara daha çok haklar tanımak için başlatıldığı bir gerçektir.

Tanzimat, Osmanlı Devletinin kuruluş ve gelişim sürecinin, bu devletin çöküşü sırasında ortaya çıkan doğal ve kaçınılmaz sonucudur.

IV

Tanzimat'ın ilanına yol açan bir başka önemli neden de, Osmanlı yöneticilerinin ve aydınlarının Batı karşısında kapıldıkları **aşağılık duygusu**'dur.

Kendini başkalarından aşağı görmek, onlar karşısında eziklik duymak duygusu, öz güveni olmayan kişiliksiz insanlarda ve toplumlarda gelişir. XIX. yüzyıla gelindiğinde savaş alanlarında yenile yenile Osmanlı'nın kendine güveni yitip gitmiş bulunuyordu. Osmanlının kozmopolit yapısı ise, birleştirici olamadığı ve öyle olmayı da gerçekte hiç de istememiş olduğu için, ona çok yönlü ve çok sesli bir kişilik kazandıramamış, tersine ortaya ne idüği belirsiz bir kültür bulamacı çıkarmıştı. Osmanlının Türk halkının yaşam biçiminden ve değerlerinden nasıl koptuğunu ve giderek ona nasıl ters düştüğünü, ters düşmek ne söz, nasıl düşman olduğunu inceledik, gördük. Onun bu tutumunun ta Orta Asya'da temelleri atılan ve Selçuklular'da gelişen olumsuz

42) Paris, 1858, s. V, XII.
43) s.93-94.
44) s.156.

bir birikimin mirası olduğunu da biliyoruz. Öylesine ki, Osmanlı yazını, Arap-Acem yazınının bir şubesi olmuştu. Osmanlının dili, Arapça ve Farsçanın damgasını bastığı bir dil melezi olup çıkmıştı. Müziği, Arap-Acem-Ermeni-Bizans vb. müziklerinin bir karışımıydı. Örneğin; Hüseynî ve Rast makamındaki peşrevleri ile tanınan **Aaron Hamon** (Yahudi Harun), Sazikiar ve Şedaraban makamlarındaki peşrevleri ile ünlü Haham Moche Faro (Musî), başlıca Gülizar makamındaki bestesi, Beyatî ve Isfahan makamlarındaki peşrevleri ile bilinen **İshak Fresco Romano** (Tanburî İshak) ve **Haham Şamuel Mendil** (Haham), **İssaak Varon, Avram Levi Hayat** (Mısırlı İbrahim), **Haham Nissim Sevilla...** Yahudiydi. Matbaacılık ve mimarlığa ise Ermeniler damgalarını basmışlardı. Osmanlılar, gerçekte Yıldırım Beyazit döneminde Batı saray yaşamına öykünmeye de başlamış ve Lâle Devri'nde bu özentilerini geliştirmiş bulunuyorlardı. Ve arkasından Nizam-ı Cedit ve II. Mahmut... Kısacası, Osmanlı uygarlığı, ulusal bir kimlikten yoksundu. Şimdi ise karşılarında, batının ulusal burjuva kültürleri, tarihin içinden süzülüp gelen tüm görkemleriyle dikilmişti.

Tanzimatçılar'ın Avrupalılarda gördüğü uygarlık, Osmanlıyı savaş alanlarında sürekli yerden yere vuranların uygarlığıydı. Emperyalizmin en güçlü, en öldürücü silahını ise kültürel alanda kullandığının bilincinde olmayan Osmanlı yöneticileri ve aydınları, şimdi de içinde bunaldıkları eziklik, küçüklük duygusuyla kültürel alanda da batıya teslim oluyorlardı. Bundan böyle, Osmanlılar, Avrupa devletlerine "**düvel-i muazzama**",yani muazzam / azametli / büyük / görkemli devletler diyecekti.

İşte, Tanzimat ile birlikte bu öykünme ve küçüklük, eziklik duygusu, "**resmen tescil**" edilmiştir. Çünkü, *"Tanzimat, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde, İmparatorluğun, batı dünyası tesirlerine resmen açıldığı, bu tesirlerin devlet eliyle ve kanun yoluyla resmen yerleştirilmesine çalışıldığı devirdir"*[45] Öte yandan, Abdülmecit'in batı kültürü ile eğitilip yetiştirilmiş olmasının da Tanzimat'ın ilanını kolaylaştırdığı belirtilmektedir.[46] II. Mahmut'un at canbazı Paul Szymanski'yi Osmanlı ordusuna subay olarak almış olması şimdi daha bir anlam kazanmıyor mu?

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun şu yargısı gerçeğin tam bir anlatımıdır:

"Tanzimat, aynı zamanda bir cemiyetin felsefî edebî kıymet hükümlerinin sarsıldığı bir devrenin ismidir. Fikir ve sanat hayatı, şiirin şekil ve kafiyesi, cümlenin tarzı ve teşekkülü, düşüncesinin rengi ve kaynağı başka olan yeni bir fikrî ve edebî nizam istiyor. Şüphesiz Tanzimat'tan hayli zaman evvel Türkiye Avrupa tekniği ile temasa geçmiş bulunuyordu. Fakat diyebiliriz ki Tanzimat sıralarına gelinceye kadar, kollektif Türk ruhiyatında, imparatorluk ideolojisinin ve edebiyatının madûnluğu [aşağı olması] *hissi henüz vâzıh olarak belirmemişti. Tanzimat'tan önceki kanaat, yalnız teknikte üstün bir Avrupa ile karşılaşıldığı merkezinde idi. Tanzimatla beraber ve daha sonraları hem teknikte, hem de tefekkür* [fikir, düşünce] *ve tahassüs* [duygu] *tarzında üstün ve yukarı bir Avrupa hayali, gittikçe büyüdü ve genişledi. Bu hayal karşısında bir <parmak ısır-*

45) K.BİRAND: s.5

46) Örneğin; **Wanda,** bu durumu kendi gözlemlerine dayanarak bildiriyor (WANDA: s.4).

ma> haleti ruhiyesi de [ruh hali / psikolojisi] *kendini gösterdi. İşte edebî ve fikrî Tanzimat diyebileceğimiz bir devre, bu haleti ruhiyeye yeni bir nizâm vermek endişesi ile başladı. Tanzimat'ın psikolojisi üzerinde yapılacak ikinci teşhis, edebî ve fikrî madûnluk duygusunun mevcudiyetini göstermektedir."*[47]

Şu halde, Tanzimat'ın bir nedenini de Osmanlıların içine düştükleri bu duyguda aramak gerekir. Dönemin bir tanığı olarak yazdığı ve ***Tanzimat*** adlı kitabında **Engelhardt**, Tanzimat'ı *"Avrupa'nın gerçekleştirdiği manevî bir fetih"* olarak değerlendirir.[48] Yine Engelhardt'a göre, birkaçı dışında Tanzimat dönemi yöneticilerinde *"az çok belirgin bir aşağılık kompleksi"* bulunmuştur.[49] **Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya** da, *"Osmanlı Devleti, bu hat* [1839 Hat-tı] *ile, batının üstünlüğünü resmen tanımıştır. Hatta batı karşısında bir çeşit aşağılık duygusuna kapılmıştır"* demektedir.[50]

Tanzimat, toplumsal ve düşünsel yaşamda bu aşağılık duygusunun yankılanmalarıyla dopdoludur. Tanzimat'ın getirdiklerini incelerken bu duygunun anlatımını nasıl bulduğunu da örnekleriyle göreceğiz. Burada önce şu kadarını belirteyim ki, Tanzimat'ın biçimlendirip koşullandırdığı insan artık mutfağında pişen yemekleri bile küçümseyecek ve ***Mekteb-i Tıbbiye*** hocalarından **Mehmet Kail Efendi**'nin kaleme aldığı *Melceût Tevahin* adlı yemek kitabının önsözünde, geleneksel yemeklerimizin artık yetersiz kaldığının belirtilerek batılılardan yeni bir "cuisine" almamız gerektiği için bu kitabın yazılmış olduğunu okuyunca mutlu olacaktır.[51/52] Bir de Namık Kemal'in bir batılı sarraf, bir genç kız karşısında parmağını nasıl ısırıp hayranlık içinde kaldığını, Londra'ya bakarken aklını oynatacak gibi olduğunu kendi sözleriyle belgeleyerek, Osmanlı aydınının içine yuvarlandığı bu aşağılık duygusunun onu ne denli tutsak almış bulunduğunu görelim:

"Bir Amerikalı piştahasında [önlüğündeki ?] *akçeyi silkerek sarraf dükkânından çıkar, bir asker libası* [giysisi] *giyinir, bir veya iki yıl muharebe meydanlarında yuvarlanır, gerek nazariyatta ve gerek ameliyatta* [uygulamada] *dünyanın en meşhur generallerinden biri olur."*[53]

"On sekiz yaşında bir kız çıkıyor, hikemiyâttan hesabı tefazulî [felsefeden ayrımsal hesapkır] *gibi dersler okutuyor. Karşısında aksakallı hocalar kitap tutarak* [not tutarak] *istifadeye çalışıyor "*[54]

"İnsan yalnız Londra'yı imanı nazarla temaşa eylese göreceği bedayi [güzel şeyler] akla veleh getirir [korku / şaşkınlık ? getirir]."[55]

---

47) ZİYAEDDİN FAHRİ FINDIKOĞLU: ***Fransız İhtilâli Ve Tanzimat***; İstanbul, 1939 (?), s.103.
48) ED.ENGELHARDT: ***Tanzimat***; çev. Ayda Düz, Milliyet yyn., İstanbul, 1976, s.194.
49) a.y.,s.165.
50) T.Z.TUNAYA: ***...Batılılaşma Hareketleri***; s.32
51) HİLMİ ZİYA ÜLKEN: ***"Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri"***; Tanz., s.759.
52) Buna karşılık, daha önce sözünü ettiğimiz İngiliz *Adolphus Slade*, Türk yemeklerinin nefis olduğunu, Fransız mutfağından hiç geri kalmadığını, hele koyun eti ile pişen yemeklerin eşsiz olduğunu hayranlıkla belirtiyor (A.SLADE: C.I, s.156).
53) MUSTAFA NİHAT ÖZÖN: ***Namık Kemal Ve İbret Gazetesi***; Remzi Kitabevi, İstanbul, 1938, s.87.
54) a.y.,s.88.
55) a.y.,s.176-184.

Ve Namık Kemal Londra'daki bir giyim mağazasını nasıl da gözünde büyütmüş:

"Dükkânları mevcuttur ki, meselâ, terzi elinde olan bir mağazada bizim Üsküdar halkının yedi yaşından yetmiş yaşına kadar kâffei efradını [bütün bireylerini] *giydirip kuşatmaya kâfi elbise görülür; ve içinde müşteriye eşya göstermek için yedi sekiz yüz erkek ve beş altı yüz kadın hizmetkâr bulunur."*[56]

Hiçbir usunu yitirmemiş Fransız ya da İngiliz, Fransız ya da İngiliz olmakla övünmese de, böyle olduğundan dolayı da utanmaz. Öte yandan, siz bir Fransızın bir İngilize, bir İngiliz'in bir Almana benzediğini öne sürerek övündüğüne tanık oldunuz mu hiç? Ama gelin görün ki, bu kitabın başından beri belirtmeye çalıştığım gerçekler, Tanzimat'ta iki sözcükle formule edilmiş bulunuyor. Bu sözcükler "alaturka" ve "alafranga" sözcükleridir. "Alaturka", "Türk gibi", "Türk usulü/tarzı"; "alafranga", "Frenk gibi", "Frenk usulü/tarzı" demektir. Tanzimatçı görüşle bugün bile bir kişiyi, bir yeri kötülemek ya da çağdışı olduğunu anlatmak için "**alaturka**" sözcüğünü kullanmıyor muyuz? Bir kişiyi, bir yeri övmek istediğimizde, beğendiğimizi ortaya koyduğumuzda ise, o kişi ve yerin "**alafranga**" olduğunu söylemiyor muyuz? Açıkçası, Türk gibi olmayı küçümsüyor ve kötülüyor, frenk gibi olmayı da övüyor ve beğeniyoruz!.. İşte, Tanzimat'ın temelinde yatan ve bugüne değin varlığını sürdüren bu Türk olmaktan utanma, bu aşağılık duygusudur. Ne ki, bu arada dilimizde yereden "**frengi**" sözcüğünün de "Frenk"ten gelme olduğunu unutuvermişiz!

V

Tanzimat'ı savunanlar derler ki, o günkü koşullar altında Tanzimat başka türlü olamazdı, üstelik Tanzimat'ın ilanı da kaçınılmaz bulunuyordu. Bütün kusurlarına karşın, Osmanlı toplumsal ve siyasal yaşamı ancak Tanzimat ile belirli ölçülerde de olsa çağdaşlaşmıştır. Kaldı ki, Tanzimat dönemi yaşanmasaydı, Cumhuriyet'in gerçekleştirdiği devrimler de söz konusu olamazdı. Çünkü, Atatürk ilke ve devrimlerinin temeli Tanzimat ile atılmış ve Tanzimat dönemi boyunca da olgunlaştırılmıştır. Ekonomiye gelince, belki küçük üretici bu alandaki uygulamalardan zarar görmüştür ama sonuçta Osmanlı ekonomisi canlanmış ve dışa açılabilmiştir. Hele, Tanzimat ile birlikte kurulan eğitim kurumları, "aydın" insan yetiştiren birer bilim yuvası olmuştur.

Kuşkusuz, bir şey tümden ne iyi ve ne de kötü olduğuna göre, arandığında Tanzimat'ın da olumlu yönleri bulunabilir. Fakat, Tanzimat dönemini gerektiren ve ona damgasını basan olguların başında devletin içine düştüğü çaresizlik, emperyalist devletlerin çıkarları, Hıristiyan Osmanlı uyruklarının sömürüden daha çok pay alma hırsları ve yöneticiler ile aydınları kıskacına almış bulunan aşağılık duygusu geliyorsa, Tanzimat'ın olumlu yönlerini bulmak doğrusu çok güçtür. Tanzimat'ın toplumsal, ekonomik ve

56) a.y.,s.176-184.

siyasal yaşama neler getirdiğini ama özellikle de Türk halkı için yaşamı nasıl daha da çekilmez duruma soktuğunu gördükten sonra bu gerçek daha bir açıklıkla kavranacaktır. Burada, Tanzimat'ı Atatürk ilke ve devrimlerinin öncüsü gibi görenleri, onlara bu devrimlerin temelinde **Türke güven, övgü** bulunduğunu anımsatarak şimdilik, **Mustafa Kemal**'in Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 6 Mart 1922'de yaptığı konuşmadan küçük bir bölümü anarak yanıtlamakla yetinelim:

"Efendiler! Bir şeyin zarariyle, bir şeyin imhasiyle yükselen şeyler, bittabi, o şeylerden mutazarrır olanı [zarara uğrayanı] *alçaltır. Ve filhakika Avrupa'nın bütün terakkisine* [ilerlemesine], *tealisine* [yükselmesine] *ve temeddününe* [uygarlaşmasına] *mukabil* [karşılık] *Türkiye bilâkis* [tam tersine] *tedenni etmiş* [gerilemiş] *ve sukut* [düşüş] *vadisinde yuvarlana durmuştur..... Artık ıslâh-ı hal etmek için* [durumu düzeltmek/iyileştirmek için] *mutlaka Avrupa'dan nasihat almak, bütün işleri Avrupa'nın amaline* [emellerine/çıkarlarına] *göre tedvir etmek* [yürütmek/yapmak], *bütün dersleri Avrupa'dan almak gibi bir takım zihniyetler küşayiş buldu* [belirdi]. *Halbuki hangi istiklâl vardır ki ecnebilerin nesayihiyle* [öğütleriyle], *ecnebilerin planlariyle yükselebilsin? Tarih, böyle bir hâdise kaydetmemiştir."*

2) 1839 GÜLHANE HATTI VE 1856 ISLAHAT FERMANI

I

1839 Gülhane Hat-tı Hümayunu ile Tanzimat resmen başlatılmış ve 1856 Islahat Fermanı ile de 1839'da belirtilenler pekiştirilerek daha da genişletilmiştir.

1839 Gülhane Hattı'nda birtakım **ıslahatın** yapılacağı bildirilmekte ve ayrıca can ve mal güvenliği ile vicdan özgürlüğünün tanınacağı açıklanmaktadır. Gülhane Hattı'na göre[1], dünyada en önemli, en değerli şey, can, ırz ve namustur. Öte yandan, herkes, malına-mülküne tam bir özgürlükle sahip olacak, bunları dilediği gibi kullanacak, kimse bu konuda kişiye karışıp onu engelleyemecektir. Devlet, bu hak ve özgürlükleri güvence altına almaktadır. Bu güvencelerden, Müslüman olsun ya da olmasın tüm Osmanlılar eşit olarak yararlanacaklardır. Belgede, bu nokta şu sözlerle belirtilmiş bulunuyor:

"..... tebaay-ı saltanat-ı seniyyemizden olan ahâli-i islâm ve milel-i saire ve müsaadât-ı şâhânemize bilistisna mazhar olmak üzere can u ırz ve nâmus ve mal maddelerinden hükm-i şer'i iktizasınca kâffe-i memâlik-i mahrusamız ahalisine taraf-ı şâhânemden emniyet-i kâmile verilmiş [tir]".

Hatt'ta, eski düzenin değiştiğine ve Osmanlı uyruklarına yeni haklar tanındığına yabancı devletlerin elçilerinin tanık olmaları gerektiği de belirtiliyor:

"düvel-i mütehabbe dahi bu usulün inşallah-u Taalâ ilelebed bekasına şahid olmak üzere Dersaadetimizde mukim bilcümle süferaya dahi resmen bildirilsin."

Tüm bu hak ve özgürlüklerin güvencesi, daha doğrusu bunlar çiğnenecek olursa yaptırımı da şu:

"..... ve bu kavânin-i müessesenin hilâfına hareket edenler Allah-u Taalâ Hazretlerinin lânetine mazhar olsunlar ve ilelebet felâh bulmasınlar âmin".

1856 Fermanı'nda ilk göze çarpan nokta,[2] Avrupa devletlerinin etkisinin açıkça belirtilmiş bulunmasıdır. Gerçekten de:

"Devlet-i âliyyemizin şanına muvaffak [uygun] *ve milel-i mütemeddine* [uygar uluslar] *arasında bihakkın* [hakkı ile] *haiz olduğu mevki-i âli ve mühimme* [yüksek ve

1) 1839 Fermanının metni için bkz. E.Z.KARAL: ***Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat***; s.255-258 ve S.KİLİ-A.P.GÖZÜBÜYÜK: s.11-13.

2) 1856 Fermanının metni için bkz. E.Z.KARAL: ***Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat***; s.258-264 ve S.KİLİ-A.Ş.GÖZÜBÜYÜK: s.14-18.

önemli yere] *lâyık olan hâlin kemale isâli* [yetkinliğe/olgunluğa ulaştırılması] *için şimdiye kadar vaz' ve tesisine muvaffak olduğum* [belirtip kurmayı başardığım] *mizamat-ı cedide-i hayriyenin* [hayırlı yeni düzenlemeleri] *ez ser-i nev tekit ve tevsii* [yeni baştan pekiştirip genişletmek]" için bu fermanın çıkarıldığı açıklanmakta ve hemen arkasından da:

"müttefik-i hass-ı bahir-ül-ihlâsımız olan [öz müttefimiz ve doğrudan ? kurtarıcımız olan] *düvel-i mufahhamanın* [ulu/ büyük· devletlerin] *himmet ü muâvenet-i hayrhâhaneleri eseri olmak üzere* [iyilikseverlerine yakışır biçimde çaba ve yardımlarının sonucunda] *Devlet-i âliyyemizin bu kere biinâyetillâhi Taalâ haricen hukuk-ı seniyyesi bir kat daha teekküt eylediğine* [dışta yüksek hukuku bir kat daha pekiştiğine]" göre, ülke içinde de Osmanlı uyruklarının durumlarının daha da iyileştirileceği belirtilmektedir.

1856 Fermanının en dikkate değer yönü Osmanlı Hıristiyanlarına ve bu arada Yahudilerine[3] bu ferman ile tanınmış olan ayrıcalıklar ve toplum olarak örgütlenme hakkıdır. Bir kere, patrikler görevlerini ölünceye değin sürdüreceklerdir. Bundan böyle, patriklere, ruhban sınıfından olanlara ve "cemaat başıları"na devletçe aylık bağlanacaktır. Ayrıca, topluluklarına yine devletçe uygun bir gelir de sağlanacaktır. En önemlisi ise:

"Hıristiyan vesâir tebea-i gayr-i müslime cemaatlerinin milletçe olan maslahatlarının [işlerinin] *idaresi her bir cemaatin rühban ve avamı* [halkı] *beyninde* [arasında] *müntehap* [seçilmiş] *âzadan mürekkep* [üyeden oluşan] *bir meclisin hüsn-ü muhafazasına havale kılınması....."* hükmünün de bu fermanda yer almış olmasıdır.

Öte yandan, bu biçimde örgütlenmiş Hıristiyanlar ve Yahudiler tüm devlet görevlerine her hangi bir ayrım yapılmaksızın atanacaklardır. *"Tebea-i Devlet-i aliyyenin cümlesi hangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacaklarından bunlar ehliyet ve kabiliyetlerine göre umum hakkında mer'iyy-ül-icra olacak nizamata imtisalen memuriyetlerde istihdam"* olunacakları fermanda açıkça öngörülmektedir.

---

3) *"Gerek 1839 ve gerekse 1856 metinlerinde dikkatimizi çekmesi gereken önemli (bir) nokta (da) şu olmalıdır: Söz konusu olan hep Hıristiyanlar'ın eşitliği ve hakları dır. Açıkçası Tanzimat Fermanları daha çok Osmanlı Hıristiyanları ile ilgilidir. Osmanlı Hıristiyanları, <Hıristiyan> oldukları için yeni yeni birtakım ayrıcalıklar elde etmişlerdir. Yahudiler ise, <gayrimüslim> oldukları için Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerden yararlanabilmişlerdir. Nitekim, her iki metinde de kullanılan deyim hep <H ı r ı s t l y a n v e t e b a a - ı g a y r - ı m ü s l i m e - i s a ı r e> dir. Kaldı ki, 1856'da Patrik'in durumu ayrıca düzenlenmiş bulunmaktadır. Bu durumun nedenlerinin başında, daha önce belirtmiş olduğumuz gibi, Yahudilerin, Rumlar ve Ermeniler karşısında gerilemiş ve yerlerini büyük çoğunlukla onlara bırakmak zorunda kalmış olmaları gelmektedir. İkincisi, ... Hıristiyan Avrupa devletlerinin Hıristiyan Osmanlılar'a sahip çıkmaları ve bu nedenle de Osmanlı Devleti'nl Hıristiyan uyruklarına her gün artan ayrıcalıklar tanıyıp sağlamaya zorlamalarıdır". "Yeri gelmişken şunun altını çizmek gerekir: <Gayrimüslim> dendiğinde, bu sözcüğün mantıksal yapısı gereği, Müslümanlık dışında kalan öteki tüm dinlerden olanlar tanımlanmaktadır. Bu nedenle Yahudiler'i de kapsar. Ne var ki, Tanzimat ve sonrasında bu sözcük zaman zaman yalnız Hıristiyanlar için kullanılır duruma gelmiştir. Örneğin, Mütareke yıllarında <gayrimüslimlerin ihaneti>nden söz edildiği zaman bununla amaçlanan Rumlar ve Ermenilerin ihanetidir. Daha da belirleyici olanı, ... 1919 seçimlerini gayrimüslimlerin boykot ettiği söylenir ve yazılır ama Yahudiler bu boykota katılmamışlar,seçimlerde hem seçmen ve hem de aday olarak yer almışlardır".* (Ç. YETKİN: ***...Yahudiler;*** s.105-106, s.106 n.1)..

II

Bir devletin uyruklarının hak ve özgürlüklerden eşit olarak yararlanması kadar doğal ve doğru bir şey olamaz. Olması gereken budur. Ama bu, çok uluslu bir devlet olan Osmanlı Devletinde Türkler için de böyle olmalıydı. Türkler de, bu devletin çatısı altında, en az Rumlar, Ermeniler vb. kadar hak ve özgürlük sahibi olabilmeliydiler. Onlar da, eşit yurttaşlar sayılmalıydılar. Ne ki, her iki fermanda da söz konusu olan hep "*Hıristiyan ve tebea-i gayr-i müslime-i saire*"nin hak ve özgürlükleridir. Bu hak ve özgürlükler de, çok açık bir biçimde, "**imtiyazat**", yani ayrıcalıklar olarak nitelendirilmiştir. Araplar, Osmanlı'nın gözünde "**kavm-i necip**"tir, yani soylu halktır, ulustur. Bu nedenle, Müslüman Araplar ayrı bir statü içindedirler. Şunu da altını çize çize belirtmek isterim ki, Arapların büyük bir çoğunluğu da Hıristiyandır.[4] Geriye, Müslüman Türkler kalmaktadır ki, Hıristiyan ya da sair gayrimüslimlerden olmadıkları için bu hak ve özgürlüklerden, bu ayrıcalıklardan yararlanmaları söz konusu değildir.

Gerçi, Tanzimat'tan önce Osmanlı Hıristiyanları, her ne kadar ekonomik açıdan ülkeye egemen idiyseler de, kuramsal hukuk planında "haraca bağlı zımnî" olarak görülmekteydiler. Şimdi artık bu kavram da tarihe karışmaktadır. Hukuksal durum, gerçek ve **fiilî** duruma uygun biçime getirilmektedir.Gerçek durum ise, Osmanlı Hıristiyanları'nın **ayrıcalıklı** olmalarıdır. Özellikle 1856 Fermanı bu durumu bütün açıklığı ile belgelemektedir.

Sadri Maksudi Arsal, Tanzimat fermanları karşısında Türklerin ve öteki uluslardan olanların durumlarını kıyaslarken Türklerin resmen ikinci sınıf insan durumuna indirilmiş bulunduğunu açıkça ortaya koyar. Her şeyden önce, Türkler için vicdan özgürlüğü söz konusu değildir. Müslüman olmayan Osmanlı uyrukları dilledikleri dini ve mezhebi seçebilirlerken, Türkler'e böyle bir hak ve özgürlük tanınmamıştır. Müslüman olmayanlara ulusça örgütlenmek ve kendi işlerini bu örgütler içinde çözmek olanağı sağlanmıştır. Türklerin ise karşılarında doğrudan doğruya devlet vardır. Rumlar, Ermeniler v.b. topluluklar, Osmanlı Devleti'nce birer ulus olarak tanınmıştır, buna karşılık Türkler'in bir ulus olarak Osmanlı Devleti içinde öne sürebilecekleri hiçbir hakları yoktur. Öte yandan, fermanlarda yapılacağı bildirilen ıslahatın tümü Hıristiyanlar ile ilgilidir. İşte, bu gerçekleri sıralayan Arsal, "*Onun için biz tereddütsüz vicdan hürriyeti ve laikleşme bakımından Tanzimat Türkler'e hiç bir şey vermemiştir, diyebiliriz.*" sonucuna ulaşmaktadır.[5] Üstelik, ulusçuluk akımlarının dalbudak saldığı bu çağda, Osmanlı Devleti,

4) Her nedense, çok sayıda Hıristiyan Arap bulunduğu görmezlikten gelinmekte, Arapların tümünün Müslüman olduğu düşünülmektedir. Bugün Irak Dışişleri Bakanı Tarık Aziz'in; uzun yıllar Mısır'ın dışişleri bakanlığını yapmış olan Butros Gali'nin kendisinin Hıristiyan, karısının Yahudi olduğu; Arap ulusçuluğunun siyasal örgütü olan BAAS'ın kurucuları ve Filistin Kurtuluş Örgütü'nün önderleri arasında Hıristiyanların bulunduğu; bu örgütün New York'taki son barış görüşmelerindeki sözcüsünün ve Kudüs'te yaşayan Arapların yarısından fazlasının yine Hıristiyan olduğu gerçeği yok sayılmaktadır.

5) SADRİ MAKSUDİ ARSAL: ***Teokratik Ve Laik Devlet***; Tanz. s.92.

Hıristiyan Osmanlılara bu biçimde örgütlenme olanağı vererek onlardaki ulus bilincinin ve ulusçuluk ideolojisinin gelişmesini kendi eliyle sağlamış, buna karşılık Türklerde bu bilinç ve ideolojinin oluşup gelişmesini yine kendi eliyle engellemiştir.[6/7]

III

1839 ve 1856 belgelerinde XVIII. yüzyıl Avrupasının liberal düşünce ve siyasal felsefesinin etkileri yer yer görüldüğü ve insan hakları bildirisinden de izler taşıdığı için, kimi yazar ve araştırmacılar, fermanların bu özelliğine bakıp, Tanzimat'ın, kişi hak ve özgürlüklerinin Avrupa'daki bu düşünce ve felsefenin bir sonucu olarak tanındığı bir dönem olduğu yargısını öne sürmektedirler. Bundan da çıkarılan sonuç, fermanların bu açıdan ve genel olarak kişi hak ve özgürlükleri alanında olumlu adımlar oluşturduğu olmaktadır. Ama bu konuda birbirini izleyerek sorulması gereken iki soru bulunuyor: Avrupa'da bu hak ve özgürlükler hangi sınıfın çıkarlarını korumak için ortaya atılmış ve kime karşı gerçekleştirilmiştir? İkincisi, Osmanlıda böyle bir sınıf var mıdır?

Tanzimat belgelerinde yer yer etkisi duyulan siyasal ve felsefî düşünce, biliyoruz ki, Avrupa'da iktidarda bulunduğu sırada feodal-aristokrat sınıfa karşı burjuvazi tarafından yürütülen savaşıma özgüdür. Başka bir deyişle de, yeni bir güç olarak ortaya çıkan burjuvazinin kendisine varlık kazandıran üretim biçiminin gerektirdiği siyasal ve hukuksal düzenlemelerin birer anlatımıdır. Kısaca söylemek gerekirse; örneğin; feodal-aristokrat iktidarın temellerinden biri din ve kilise olduğu ve burjuvaziye karşı bu silahı kullandığı için, burjuvazi din ve vicdan özgürlüğünü ortaya atmıştır. Burjuvazinin karşı çıktığı sistemde, taşınmaz mal üzerinde özel mülkiyet yerine hizmet-tasarruf ilişkisi geçerli olduğu için mülk edinme hak ve özgürlüğü öne sürülmüştür. Toprağa bağlı serflik düzeni olduğu ve feodal beyler egemen oldukları bölgelerden gelip geçmeyi kendilerince birtakım kurallara bağladıkları için seyahat özgürlüğü savunulmuştur. Feodalaristokratik düzende, soylular, din adamları, özgür kişiler ve serfler birbirine eşit olmayan ayrı ayrı hukuk düzenlerine bağlı olmaları nedeniyle de yasalar önünde eşitlik ilkesi gündeme getirilmiştir. Feodal aristokratik düzende efendilerin giydikleri giysileri öteki sınıflardan olanlar giyemedikleri, silah taşımak yalnız onların hakkı olduğu için de burjuvazi dilediğince giyinebilmek ve silah taşıyabilmek için savaşım vermiştir... Öte yandan, burjuvazinin ekonomik düzeni liberalizm olduğu için de buna uygun olan siyasal liberalizm gerçekleştirilmiştir. Konuya bir başka açıdan bakarsak, bu hak ve özgürlüklerin Osmanlı Devletinde de bir anlam taşıyabilmesi için bunları kullanabilecek bir burjuvazinin ya da ona yakın/benzer bir sınıfın bulunması gerekir.

---

6) Ç.BİLSEL: s.697.

7) Örneğin, ***Berlin Kongresine Kadar Ermenilerin Vaziyeti***'nde bu açıdan Ermeniler için şöyle deniyor: *"Bu halde Ermeni meselesini, ıslahat teşebbüslerini, tetkik ve mütalaa ederken göz önünde bulundurulması lâzım gelen en mühim nokta, Osmanlı hükümetinin ıslahat fermanları ile, hattları ile, kanunu esasî ile bütün tebaasına şamil olacak bir tarzı siyaset ve idare takip ederken Ermenilerin öteden beri istiklâl, yahut en az siyasî ve idarî muhtariyet için çalıştıkları ve bu hareketlerinde bu gayeye vüsul için uğraştıklarıdır."* (ESAT: s.4).

Tanzimat'ta din ve vicdan özgürlüğünün Hıristiyanlara tanındığını, Türkler için söz konusu olmadığını gördük. Pekiyi, bir lokma ekmek uğruna savaşım veren, ilerde göreceğimiz gibi zaman zaman kıtlık nedeniyle onu bile bulamayan Anadolu Türk köylüsü için, burjuva mülkiyet kurumunun anlamı ne olabilirdi ki? Açlıktan topluca kırılıp ölen Anadolu insanı için eşitlik bir anlam taşıyabilir miydi ki? Türkler'in arkasında gerektiğinde devlete karşı onları koruyacak bir İngiltere'nin, bir Fransa'nın, bir Rusya'nın bulunmamasından hiç söz etmiyorum artık!

Bu hak ve özgürlüklerden yararlanacak olanlar, ancak Avrupa burjuvazisi ile işbirliği içinde olan, ülke içinde ekonomiyi onlarla birlikte denetim altına almış bulunan varlıklı çevrelerdir ki, bunların başında Osmanlı Hıristiyanları ve lövantenler gelir. Rastlantıya bakın ki, Tanzimat ile birlikte bu Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında giyim kuşam ayrımcılığı da ortadan kalkmış olmaktaydı. Kuşkusuz, Osmanlı ülkesinde iş yapan Avrupalı tacirler ve yatırımcılar da bu yeni düzenlemelerden yararlanacaklar arasındaydı. İşte, fermanlarda etkisini duyuran devlet felsefesi; bunlar için bir anlam ve değer taşımıştır. Yanlış anlaşılmamalı: bunların Avrupa'daki gibi bir Osmanlı burjuva sınıfı oluşturduklarını öne sürmüyorum. Demek istediğim, Tanzimat'la tanınan hak ve özgürlüklerden konumları nedeniyle ancak bu Osmanlıların yararlanmış olduklarıdır. Tanzimat'ın uygulamadaki çehresini görünce bu durum daha açık bir biçimde ortaya çıkacaktır.

IV

1856 Fermanı'nın okunup açıklanması olayını bir vakanüvis olarak kaleme almış bulunan **Ahmet Cevdet Paşa**, kimi Osmanlı yöneticilerinin nasıl üzüntü içinde olduklarını ama kimilerinin de kişisel çıkarlarını düşünerek nasıl sevince boğulduklarını anlatırken der ki:

"..... ol gün hava nasıl puslu ise arz-odasında Ferman okunur iken hazır olanların ekseri abûs'ül-vech idi [asık suratlı idi]. *Ancak bizim ziyy-i İslâmda bulunan bir takım alafranga çelebilerin yüzlerinde eser-i beşaşet* [gülümseme izleri/belirtileri] *görülüyordu ve bu makulelerden* [gruptan/bunlardan] *birtakım yâdgârlar dahi <Teba-ai gayr-i müslime ehl-i İslâm içine yayılıp mahalleler mahlut olıcak* [karışık olunca, yani gayrimüslimler ve Müslümanlar aynı mahallelerde oturunca] *emlâkimizin fiyatı terakki ve medeniyet tevessü eder>* [emlâkimizin fiyatı artar ve uygarlık yayılır] *dedikleri vechile* [bu yüzden] *izhar-ı memnuniyet ettikleri* [memnuniyetlerini gösterdikleri] *işidildi ve görüldü.*"[8]

Gerçekte, **ıslahat** isteyen yabancı devletlerin elçileri bile fermanlardaki cömertliğe

8) AHMET CEVDET PAŞA: ***Tezakir;*** C.I, Tezkire no.10, s.68.

şaşmışlardı. Şöyle demişlerdi elçiler: *"..... matlub ve me'mulümüzün* [isteğimizin ve umduğumuzun] *öte tarafına geçtiler". Fransız elçisi ise, "Devlet-i aliyyenin bu kadar fedakârlık edeceğini ma'mul etmez idik* [ummazdık]. *Canning ne dediyse vükelây-ı* [vekiller] *Devlet-i aliyye kabul etti. Eğer biraz dayanılmış olsaydı ben bazı mertebe kendilerine yardım ederdim".*[9] diyordu.[10]

Ve sonunda Tanzimat'ın başmimarı **Mustafa Reşit Paşa** bile, kendi eserinden yakınacak ve diyecektir ki:

"Hıristiyanlar bir şey yapmamış iken bu kadar imtiyazata nâil oldukları halde ben bu Millet'ten ve Devlet-i aliyyenin bunca senelik vükelâsından bulduğum halde efkârımı [fikirlerimi/düşüncelerimi] *serbest söyleyecek kadar imtiyazım olmasın mı?"*[11]

9) a.y.,s.70

10) Reşat Kaynar, ***Mustafa Reşit Paşa Ve Tanzimat*** adlı kitabında s. 174 v.d.nda Gülhane Hattı'nın okunuşuna tanık olan yazarların olayı anlatışlarının metinlerini vermektedir.

11) AHMET CEVDET PAŞA: ***Tezakir***, C.I, Tezkire no. 10, s.72.

3)- TANZİMAT'IN GETİRDİKLERİ

I

Tanzimat'ta uygulamada göze çarpan ilk olumsuzluk, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devletinin gerek dış ve gerekse içişlerine doğrudan doğruya ve çok açık bir biçimde karışmaları oldu. Şurası da bir başka gerçek ki, Osmanlı yöneticilerinin kendileri de bu uygulamada Avrupalılara yardımcı oldular, hatta yardımcı olmakla da kalmayıp onları kişisel nedenlerle böyle davranmaları için kışkırttılar.

Avrupalıların devlet işlerine karışmaları başlıca, kendi ekonomik ve malî çıkarlarını kollamak ve arttırmak ya da Hıristiyan Osmanlı uyruklarına daha çok ayrıcalıklar sağlamak alanlarındaydı. Osmanlı yöneticileri de, kişisel çıkarlarını ön plana alıyor ve onların böyle davranmaları için yardımcı oluyor ve uygun ortamı oluşturuyorlardı. Kısa sürede işler öyle bir duruma geldi ki, bu devletlerin elçileri için beğenmedikleri devlet adamlarını görevden aldırmak, beğendiklerini göreve getirmek, hükümetin hangi konuda ne gibi bir karar alacağını belirlemek, hiç de yadırganacak bir şey gibi görülmez oldu.

Bu durum ilk önce Mısır sorununda açıkça kendini göstermiş bulunuyor. Bu sorunun çözümünde İngiliz elçisi, bir Osmanlı yetkilisi gibi davranmış, devletin nasıl bir yol izlemesi gerektiğini belirlemiş ve bunun izlenmesi için de Osmanlı yöneticilerini zorlamıştı.[1] Lübnan sorununda da aynı durum görülür.[2] İngiliz elçisinin bu tutumu karşısında halk ona **Küçük Padişah** diyordu.[3]

Tanzimat döneminde elçilerin Osmanlı yöneticileri ile bu açıdan nasıl içli dışlı olduklarına bir örnek olmak üzere Tanzimat'ın en ünlü kişisi **Mustafa Reşit Paşa**'nın birkaç kez görevden alınıp göreve yeniden getirilmesi gösterilebilir. İngiliz kaynakları, Paşa'nın 1841'de görevden alınmasında İngiliz elçisi **Ponsonby**'nin, 1846'da yeniden Hariciye Nazırlığına getirilmesinde de o tarihteki İngiliz elçisi **Canning**'in rolü olduğunu belirtmektedir.[4] **Ahmet Cevdet Paşa** ise, Canning'in Mustafa Reşit Paşa'nın yeniden Hariciye Nazırlığına getirilmesini istediğini, bu arada Osmanlı devlet adamlarının kendilerinin bu işlere elçilerin karışması için çaba gösterdiklerini somut olayları sıralayarak

1) R.KAYNAR: C.I, s.317 v.d..
2) a.y..s.408 v.d..
3) WANDA: s.153
4) F.E.BAILEY: s.202-205, 214 v.d..

anlatıyor.[5] Mustafa Reşit Paşa ile ilgili olarak ***On Üçüncü Asrı Hicrîde Osmanlı Ricali*** adlı yazısında **Mehmet Galip Bey**'in belirttiğine göre; Rusya'nın olağanüstü elçi olarak İstanbul'a gönderdiği **Prens Mençikof**, Sadrıâzam **Mehmet Ali Paşa** ile Hariciye Nazırı **Rıfat Paşa**'dan bunlar diplomasi dili olan Fransızcayı bilmiyorlar diye yakınmış ve bu nedenle de **Kudüs** sorununun çözümünün güç olacağını söylemiştir. Bu sırada bir toplantıda Mustafa Reşit Paşa'nın, eğer kendisi Hariciye Nazırı olmuş olsaydı bu sorunun çözümünün çok kolay olacağını söylemesi üzerine bu sözler Mençikof'a iletilmiş, Mençikof da Sultan'a Mustafa Reşit Paşa'nın Hariciye Nazırlığına getirilmesini istediğini bildirmiş, bunun üzerine de **Giritli Mustafa Nailî Paşa** Sadrâzamlığa, Mustafa Reşit Paşa da Hariciye Nazırlığına atanmıştır.[6] **Abdurrahman Şeref**'in belirttiğine göre de: "*Reşit Paşa Londra elçiliğinde bulunduğu sırada İngiltere hükümetinin gözünde kazandığı itibar ve yakınlık Tanzimat-ı Hayriye'nin ilân edilmesiyle kuvvetlenerek güvenç derecesine yükselmişti.*"[7] *Reşit Paşa İngiliz politikası taraftarlığıyle ün yaptığı gibi Mustafa Paşa da Girit valiliğinde bulunduğu sırada Fransızların gözüne girmişti.*"[8]

İşin nereye vardığını **Ziya Paşa**'nın 2 Rebiülahir 1286 (12 Temmuz 1869) günlü Hürriyet'te yazdıklarından görelim:

"*..... bir tercümanın*[9] *saray'ı hümayuna gidüp birkaç söz söylemesi ile bir sadrıâzamın azledildiği ve diğerinin bir ifadesi ile aherinin Hariciye Nezaretine tâyin olunduğu defat ile vukubuldu. Bir tercümanın Hariciye Nazırının yazı tepsisi üzerinden kalemi alup nazırın eline vererek istediği kelimeyi yazdığı ve bir sefir sadrıâzamla görüşmek için Babıâli'ye gelerek saderete mahsus olan sandalyanın üzerine kurulup oturduğu ve sadrıâzam olan zat anın karşısındaki misafir sandalyasında ecnebi gibi büzülüp durduğu nice kere görüldü.*"[10/11]

Ziya Paşa, Batılılar ile Osmanlı Hıristiyanlarının ilişkilerinin çarpıcı bir yönünü 12 Safer 1236 (24 Mayıs 1869) günlü Hürriyet'te anlatırken de diyor ki:

"*İstanbul ve taşralar ahali-i gayrimüslimesinden nice bin erbab-ı servet ve yesar* [zengin] *ecnebi tabiiyetine girdi ve dünkü gün matlabının is'afı için* [dileğinin yerine getirilmesi için] *arzuhaller veren ve bin türlü tenezzül* [aşağıdan alma, küçüklük] *ve tabasbus* [yaltaklanma] *eden meselâ Samatyalı Kasbar bugün başında bir siyah şapka ve yanında bir Rusça tercümanı ile hariciye nazırının yanına gelüp üst yanındaki*

5) AHMET CEVDET PAŞA: ***Tezakir***; C.I, Tezkire no.7, s.51

6) Peyam-Sabah, 5 Kânunsânî 1336 (MEHMET ZEKİ PAKALIN: ***Tanzimat Maliye Nazırları***; C.I, İstanbul, 1939, s.104'den).

7) ABDURRAHMAN ŞEREF: ***Tarih Konuşmaları***;baskıya hazırlayan: Eşref Eşrefoğlu, Kavram Yay., İstanbul 1978, s.55.

8) a.y.,s.57.

9) Bu tercümanlar genelde dil bilen Osmanlı Hıristiyanlarıydı.

10) İHSAN SUNGU: ***Tanzimat Ve Yeni Osmanlılar***; Tanz., s.791.

11) Bu tercümanların Osmanlı devlet adamlarını nasıl yıldırdıklarına ilişkin bir fıkra şöyle: "*Maliye Nazırı Nevres Paşa yemek yerken nasılsa bir kemik yutar. Mideden aşağı inerse de def olmayarak iltihap yapar. Paşa, yatağa serilir. Doktor, parmağını sokup muayene ettikten sonra <Burada ecnebi (yabancı) bir cisim var> demesiyle Paşa, <...baş tercemanı olsa gerek> cevabını verir*" (M.Z. PAKALIN: C.I, s.221).

sandalyaya oturdu. Ve cebinden tütün kesesesini çıkarup cığaracağını yaktı ve bunu Nazır Paşanın burnuna üflüyerek ayaklarını birbiri üstüne koydu, işini de istediği gibi yürüttü."[12/13]

Gerçekten de, Tanzimat dönemi, "baştan sona" yabancıların her şeye diledikleri gibi karışmalarının örnekleriyle doludur.[14] Söz gelimi, bir İngiliz kredi kuruluşunun, **Dent, Palmer and Company**'nin, ortaklarından Palmer'in bir isteğini geri çeviren Sadrıâzamı bu kişi görevden aldırabilmiştir.[15] Bu nedenle de, Rus Elçisi **Prens Garçakof,** 1856 Fermanı için 1866'da *"On yıl önce verilmiş ve hâlâ ödenmemiş bir çek"* demiş bulunuyor.[16] 29 Eylül 1869 günlü **Times** gazetesi ise, açıkça, kurulacak Osmanlı hükümetlerinin ancak yabancıların parasal çıkarlarını korudukları sürece tutunabileceklerini yazıyor.[17]

Hıristiyan Osmanlı uyruklarının Avrupa kapitalinin Osmanlı ülkesindeki temsilcileri ya da işbirlikçileri olmaları, Avrupa devletlerinin onları korumak için devlet işlerine karışmaları için ayrı bir neden olmuştur. Bir *"Yahudi-Ermeni-Rus Frenk çetesi"* gibi iş gören bu Osmanlılar, bir yandan da bir "ticarî-sinaî sınıf" olarak Tanzimat döneminde son biçimini almıştır.[18] *"Eskiden harac'a bağlı zümre şimdi İstanbul'un Beyoğlu ve Galatası'nda, İzmir'in Kordonu'nda ve Frenk mahallesinde... ilâh, dikbaşlı yürümeye başlamıştı. Fransa sermayesinin Fransa haricinde vaziyetini düşünen bir Fransız maliyecisi, Beyoğlu'nun bu hususta Fransız müstemlekelerinden daha emin bir yer olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmişti."*[19] Gerçekte, Tanzimat'ta yapılan bütün reformlar, emperyalist devletlerin istekleri doğrultusunda yapılıyordu.[20] Örneğin; İngilizlerin 1860'da Babıâli'ye verdikleri bir projeye göre yabancılara yerli halk için söz konusu olan yükümlülüklere bağlı olmaksızın hazine mallarını satın alabilme hakkı verilmesi öngörülüyordu.[21] 1867'nin Şubatında ise, Fransa'nın verdiği bir notada vakıf sisteminin kaldırılması ve özel mülkiyetin geliştirilmesi isteniyordu.[22]

12 Şubat 1856 günlü **Times** gazetesi de şöyle yazmıştı: *"Ecnebilerin arazi iştirası* [satın alması] *için mevcut bütün manilerin izalesi ve sağlam bir malî sistemle yollara ve limanlara yatırılan sermayenin temini için karşılık tesisi büyük neticeleri en seri elde ettiren siyasî faaliyetlerdir. Önümüzde zengin ve işlenmemiş bir memleket var, garp sanayii bunu elde edebilir."*[23]

---

12) İ.SUNGU: s.788.

13) Osmanlı Hıristiyanları yabancı devletlerin vatandaşlığına geçerek ve bu nedenle de kapitülasyonlardan doğrudan doğruya yararlanmaya başlamışlar, ancak yine Osmanlı ülkesinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Engelhardt, aslında Osmanlı vatandaşı olduğu halde, yalnızca Yunanistan vatandaşlığına geçen Hıristiyanların sayısının 300.000 olduğunu, bunlardan 21.000'inin İstanbul'da, geri kalanın da Osmanlı Devletinin başka yerlerinde Yunan vatandaşı olarak oturmayı sürdürdüklerini belirtmektedir (E.ENGELHARDT: s.235-236).

14) E.Z.KARAL: ***Gülhane Hat-ı Hümayununda Batının Etkisi;*** Beli., C. XXVIII, Ekim 1964, sayı 112, s.601.

15) DONALD C.BLAISDELL. ***Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Malî Kontrolü;*** çev. Hazım Atıf Kuyucak, İstanbul, 1940, s.45, not 1.

16) E.ENGELHARDT: s.170

17) D.C.BLAISDELL: s.81.

18) F.Z.FINDIKOĞLU: ***Tanzimat'ta İçtimaî Hayat;*** s.624-625,642

19) a.y.,s.643.

20) D.C. BLAISDELL: s.644

21) E.ENGELHARDT: s.109

22) a.y.,s.136.

23) D.C.BLAISDELL: s.67, not 1.

II

Bu gelişimi daha somut olarak belirtmek istersek, Osmanlı **işçevreleri**'nin kimlerden oluştuğuna birkaç örnek vererek kısaca bir göz atmak yeter.

Örneğin; Manchester ile ticarî bağlantı kurmuş olan **Tokatyan**'lar ve **Kapamacıyan**'lar, bu alandaki büyük girişimlerin başına geçmişler, ayrıca Kapamacıyan kardeşler İstanbul piyasasının ve devletin toptan demir ve manifatura gereksinmesini karşılayacak duruma gelmişlerdi. Gümrük işleri ve devlete müteahhitlik yapan **Cezayirli Mıgırdıç Efendi,** İngiltere'den getirdiği bir ticaret gemisi sayesinde Karadeniz limanları arasındaki ticareti eline geçirmiş bulunuyordu. Ermeniler, hükümetten de yardım alarak bir sarraflar cemiyeti kurmuşlardı. 1851 yılında birliğin Anadolu şubesinin başında Hacı **Nişan Şirinyan Efendi** bulunuyordu. Artık, Ermeniler valilere ve paşalara "borç" vererek onları bu yönden etkilemekteydi. Vali atamalarında Ermeniler malî yönden bunlara saraya karşı kefil oluyorlardı.[24] Bu bilgileri veren Ermeni yazar şunları ekliyor: *"Ermeniler servetleriyle birçok taraftar kazanmış, nüfuzlarını genişletmiş, hattâ sadrıâzamların tâyinini dahi temin edebilmek vaziyetine girmişlerdir. Bundan maada ....* [Ermeniler ile işbirliği yapan Türkler] *.... bu sayede kendileri de servet sahibi olurlardı. Sadrıâzam dahi sarrafını esirgemekte menfaati vardı. Zira himayesine karşılık başkalarına olan borcu silinirdi. En zenginin serveti* [Ermeni'nin] *takriben bir milyon sterling'e baliğ olurdu. Vilayetleri teftişe çıkan valinin müşaviri ve maslahatgüzarı bu sarrafların akrabalarından olurdu. Bütün para muameleleri bunlar tarafından olur, bu maslahatgüzar vilayetin gelirini toplar ve mecmuundan ondalık alır. Bu itibarlı paşaya refakat eden yardımcıdan ayrılmak, balığın derisinden ayrılmadığı gibi, imkânsızdı."*[25] 1852'de, İngiltere'den getirttiği vapurları çalışmaya başlayan Şirket-i Hayriye'nin bu gemileri bu ülkeden **Manolaki** aracılığı ile sağlanmış, bir süre sonra da şirketin yönetimine **Antuan Kılıçyan** ve **Agop Bilezikçiyan** getirilmişti. Ermeniler arasında **Andon Bey, Boğos Mısırlı, Köseoğlu Agop, Düzoğulları, Senekerim Manukyan, Demircibaşı Asadur, Artin Yerganyan, Kürkçühanlı Bedros, Misak, Maksud, Gelgelyan Artin, Apraham Allahverdi, Ohannes Tıngır, Osep Davutyan** ve başkaları dönemin en başta gelen varlıklı kişileriydi.[26]

İzmir'de kurulan bir kumaş fabrikasının en büyük yatırımcısı **Aliotti** idi. Konya yöresindeki bir halı fabrikası da, **Guistiani Müessesesi**'nce kurulmuştu. Boğaziçi'nde Fransız, Kartal'da İngiliz-İsviçre kapitali ile mum ve konserve fabrikası kurulurken, Beykoz'da 7.500.000 frank kapitalle İngilizler bir kâğıt fabrikası açacaklardı.[27]

Toprak ve tarım ürünleri üzerindeki spekülasyonlar da yine batılılar ve Türkler dı-

---

24) Y.ÇARK: s.47-49.
25) a.y. ,s.50.
26) a.y. ,s.243-244. Yahudi iş çevreleri için bkz. A.GALANTE: ***Türkler Ve Yahudiler;*** C.II, s.35.
27) ÖMER CELAL SARÇ: ***Tanzimat Ve Sanayimiz;*** Tanz., 438.

şında kalan Osmanlılarca yapılıyordu. **Barkan**'ın deyişiyle, *"Türkiye'de toprak üzerinde spekülasyon yapmak ve siyasî maksatlarla toprak satın almak isteyen ecnebilerin ve ecnebi ajanlığı ve sermayesi sayesinde zenginleşen bir kısım gayrimüslim vatandaşların tahakkukunu talep ettikleri yeni hürriyetperver nizamdan bekledikleri büyük kârlar vardı."*[28]

1849 Haziranında kurulan **İstanbul Bankası**'nın yöneticileri de Fransız **Alleon** ile İtalyan **Baldazzi**'ydi. Devlet, bu bankaya kapital olarak, 25.000.000 kuruş yatırmıştı. Ne var ki, iki yıl sonra bankanın açığı 35.000.000 kuruş olacaktı.[29] 1859'da, Osmanlı Devletinin Londra elçisi **Kostaki Efendi**, kurulacak yeni banka için Hariciye Nezaretine şöyle yazıyordu:

"İkinci nazırlığa [bankanın] *kardeşim Pavlaki Efendi kulları tayin olunduğu surette sahip olduğum elçilik sıfatı dolayısı ile Londra ahalisince iyi karşılanacağı ve kardeşim ikinci nazır olursa çok memnun olacağım aşikârsa da bu hususta ferman padişahımızındır."*[30]

Tümüyle yabancı kapital ile kurulacak olan bankanın yalnızca birinci nazırı Müslüman'dı, onun da bir unvan sahibi olmaktan başka bir işlevi bulunmuyordu, bütün yetkiler yabancılarda ve Müslüman olmayan Osmanlılarda toplanmıştı. Bankanın İstanbul'daki yöneticileri, Jak, Kalaroni, Hambesfazi, Horasancıoğlu Efendi, Pişmişoğlu Efendi, Mavra Kardato, Hanson, Kirilas Pavla, Rali, Rodelaki, Vlaskio, Vilkin; Londra'daki yetkilileri de, Agono ve Atnos Korsiyadi idi.[31]

Wanda'nın belirttiğine göre ise; İngiltere, spekülasyon nedeniyle yoksullaşmış bulunan vatandaşlarına konsolosluk, konsolos yardımcılığı ya da kâtiplik gibi bir görev uydurarak Osmanlı Devletine göndermekte ve bunlar da burada kısa sürede "vurgun"lar yaparak yeniden varlık sahibi olmaktaydılar.[32] Bunlardan başka, birtakım Avrupalılar da yine aynı amaçla gelmiş bulunuyorlardı. Bunlar genellikle serseri tipte insanlardı. Avrupa'daki vatandaşları ile birlikte Osmanlı ülkesinde iş yaşamına atılan bu yabancılar, kapitülasyonlardan yararlanarak çeşitli haklar ve ayrıcalıklar elde ediyorlar, Avrupa borsalarındaki garantiler, komisyonlar ve başka işlemler sayesinde ülkeyi sömürerek büyük kârlar sağlıyorlardı.[33] Yabancıların tek amacı sömürü ve vurgundu. Örneğin, devlete ait bir kumaş fabrikasını yönetmekle görevli bir Fransız, Fransa'dan getirdiği kumaşları uzun süre bu fabrikada yapılmış gibi göstermiş ve bu dolandırıcılık anlaşılınca da topladığı bütün parayla Avrupa'ya kaçmıştı.[34]

Bu arada yeri gelmişken, Tanzimat'ın mimarı ve iki kez Hariciye Nazırlığı ve beş

---

28) ÖMER LÜTFİ BARKAN: ***Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat Ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi;*** Tanz., s.419

29) ZİYA KARAMURSAL: s.17

30) CAVİDE IPIKSAL: ***Türkiye'de İlk Bankacılık Hareketi Ve Osmanlı Bankasının Kurulması;*** B.T.T.D., C. II, sayı 70, s.76.

31) *"Bankanın açılmasının durdurulduğu anlaşılmaktadır. Bütün bunlardan devletin, yabancıları mali işlere sokmanın sakıncalarını sezdiği ve bundan haklı olarak endişe ettiği anlaşılmaktadır. Fakat içte ve dışta borçlu olan ve yeni borçlar almak isteyen devlet nihayet 1863 yılında <Osmanlı Bankası> adıyla bir bankanın açılmasına müsaade etti"*(a.y.,s.76).

32) WANDA: s.284-285.

33) D.DAVISON: s.73.

34) Ö.C.SARC: s.436.

kez de Sadrıâzamlık yapan **Mustafa Reşit Paşa**'nın bu iş çevreleriyle ilişkilerine de şöyle kuşbakışı bir göz atarsak, sanırım, hem bu dönemi daha iyi değerlendirebiliriz ve hem de günümüzde yaşanan bazı gelişmelerle koşutluğunu da kurabiliriz. Gerçekten de, Mustafa Reşit Paşa'nın parasal işlerine Mıgırdıç Efendi bakıyordu. Bu Mıgırdıç Efendi için Kâzım Paşa'nın bir hicvinde şu dizelerin yer aldığını görürüz:

Yekvücud idi Mığırdıç'la Reşid ü Nafiz,

Haps olup şimdi Mığırdıç teresi kesti sesi,

.....[35]

Bu satırların yazılmasının nedeni, yolsuzluk savları üzerine o sırada Sadrâzamlığa getirilmiş bulunan Kaptan-ı Derya **Mehmet Ali Paşa**'nın Mıgırdıç'ı yakalatıp defterlerine el koydurması ve bu defterlerdeki kayıtlarda da Mustafa Reşit Paşa'nın yakınlarının devlete ait paraları aldıklarının anlaşılmasıydı. Ahmet Cevdet Paşa diyor ki: *"Bu defterde ismim yazılı olmaması ile müftehir oldum* [övündüm]".[36]

Öte yandan, Portekiz doğumlu Yahudi Banker **Abraham de Kamondo**[37] ile Mustafa Reşit Paşa çok yakın ilişki içindeydi. Öylesine ki, Mustafa Reşit Paşa, 1859'da yalısının hamamında fenalışıp öldüğünde, Kamondo hamamın kapısının önünde onun yıkanmasını bitirip çıkmasını beklemekteydi. Prof. Dr. **Haydar Kazgan**, bu yakınlığın şaşırtıcılığına şu sözlerle değiniyor: *"..... bir bankerin koca bir devletin beş defa sadrıâzam olmuş bir ünlü kişisinin hamamının kapısında ne işi olabilirdi?"*[38]

III

Osmanlı Devletinin yüksek ve önemli görevlerine Rum, Ermeni ve Yahudiler'in getirilmesi Tanzimat döneminin uygulamada görülen bir başka özelliğidir. Bir devletin güvenliği açısından en başta gelen Dışişleri Tanzimat'ta hemen hemen tümüyle bunların eline teslim edilmiştir. **Hamit Aral** tarafından yayına hazırlanan ve **Dışişleri Bakanlığı 1967 Yıllığı**'nda 823-950. sayfalar arasında yer alan bölümde "Osmanlı İmparatorluğu Ve Cumhuriyet Devrinde Yabancı Memleketlerde Akredite Bulunan Temsilcilerimiz"

35) M.Z.PAKALIN: C.I, s.27.

36) ***Tezakir***; C.IV, Tezkire no.40, s.63.

37) **Abraham (Avram) Kamondo**, 1785'de Venedik'te doğmuş, fakat ailesi ile birlikte İstanbul'a göçerek yerleşmişti. Genç yaşta kardeşi İzak ile birlikte **İsaac Camondo & Cie** (İzak Kamondo Ve Şürekâsı) adıyla kurdukları banka kısa sürede Avrupa'da da kendini kabul ettirdi. Bu banka, Osmanlı Bankası kuruluncaya değin, merkez bankası işlevini gördü. 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında bazı garantiler karşılığında bu savaşı büyük ölçüde finanse etti. Savaş nedeniyle daha da servet sahibi olan Kamondo, devlete borç vermeyi sürdürdü. Bu arada bugün Kuzey Saha Deniz Komutanlığı binası olarak kullanılan binayı devlete bağışladı. Mustafa Reşit Paşa'ya malî konularda danışmanlık yapan Kamondo, aynı işi Ali Paşa ve Fuat Paşa için de yaptı. Bu arada onlara borç para da veriyordu. 1854'de Hasköy'de Yahudiler için bir okul açtı. Kamondo ailesi göz kamaştırıcı bir yaşam sürmekteydi. Özellikle, kadınlarının şıklığı, *"Kamondo Kadını"* deyiminin doğmasına yol açmış bulunuyor. (YAMAN AKSU: ***İstanbul'dan Paris'e Bir Sanat Aşkı Hikâyesi: Camondo'lar***; Antik & Dekor, sayı 12, 1991, s.70-73; A. GALANTE: ***Encore...***; s.110; H.KAZGAN: s.29; ***Kont Abraham de Kamondo Kimdir?***; Şalom, 10 Haziran 1987; TANER TİMUR: ***Bir Osmanlı Ailesi: Kamondo'lar***; T.T.D., C.XIII, s. 101; Ç.YETKİN: ***...Yahudiler***, s.114-117).

38) HAYDAR KAZGAN: ***Galata Bankerleri***; Türkiye Ekonomi Bankası Yay., İstanbul, 1991, s.24.

başlığı altında verilen bilgilere göre durum şöyleydi:

(Yıllar, göreve başlayış tarihlerini göstermektedir)

ATİNA:

Kostaki Muzurus Paşa (Mukim Büyükelçi), 1840

Yanko Fotiadis Paşa (Ortaelçi), 1860, 1861, 1874

BERLİN:

Şarl Davud Efendi (Maslahatgüzar), 1840

Karabet Artin Davutoğlu Bey (Maslahatgüzar), 1848

Konstantin Karaca Bey (Elçi), 1851

Yanko Aristaki Efendi, 1858

Aleksandır Karatodori Efendi (Maslahatgüzar), 1865

BRÜKSEL:

Kalimaki Bey (Büyükelçi), 1849

Kerskohove Efendi (Maslahatgüzar, Elçi), 1854, 1855

Diran Bey (Maslahatgüzar), 1857

Kostaki Musurus Paşa (Büyükelçi), 1861

Aleksandır Karatodori Efendi (Büyükelçi), 1875

LONDRA:

Kalimaki Bey (Maslahatgüzar), 1846

Kostaki Musurus Paşa (Ortaelçi, Büyükelçi), 1851, 1856

MOSKOVA:

Komenos Bey (Maslahatgüzar), 1864

Aleksandır Karatodori Efendi (Maslahatgüzar), 1870

PARİS:

Kalimaki Bey (Ortaelçi), 1848

Odiyan Efendi (özel görev), 1876

ROMA:

Yanko Fotiadis Paşa (Ortaelçi), 1870

Serkis Efendi (Ortaelçi), 1872

VİYANA:

Kostaki Musurus Paşa (Ortaelçi), 1848

Konstantin Efendi (Büyükelçi), 1851

Kalimaki Bey (Büyükelçi), 1855

Aleko Paşa (Büyükelçi), 1876

VAŞİNGTON

Blak Bey (Ortaelçi), 1867

Aristaki Bey (Elçi), 1873

Bu listeye daha alt düzeydeki ve merkez örgütündeki dışişleri görevlileri alınmış değil. Ancak, bu kadarı da bir kanı edinebilmek için yeter sanırım.

Daha önce belirttiğim üzere, Yahudiler, Müslüman olmayan Osmanlılar arasında devlet içinde durumları en güçsüz olanlardı. Şimdi, bir de, Yahudilerin bu dönemde, bu durumlarına karşın hangi görevlerde bulunduklarını görelim.

Marcel Franko, devlet görevlerinde bulunan Yahudilerin yıllara göre bir dökümünü veriyor. Eksik olduğu anlaşılmasına karşın bu bilgilere göre önemli görevlerde bulunan bazı Yahudiler şunlar:[39]

1863 **M.Nissim Cibre**, Teselya Telgraf Dairesi Müdürü

1866 **Jak Cerusalmi**, Donanma-yı Hümayunda eczacı subay

1867 **Abraham de Kamondo** ve **Viterbo**, Beyoğlu Belediye Meclisi üyeleri

Marko Galimidi ve **İshak Molho**, Donanma-yı Hümayunda hekim subay (ilki miralay, ikincisi paşa olacaktır)

İlyas Kohen, Tıp okulundan mezun olmakla uzmanlık eğitimi için Avrupa'da (paşa olacaktır)

1869 **Behor Efendi Eşkenazi** ve **David Efendi Karmona**, Şura-yı Devlet üyesi (Behor Efendi Eşkenazi, Rütbe-i Saniye Sınıf-ı Sanisi'ne yükseltilecektir)

Yehazkel Gabay Efendi, Meclis-i Maarif üyesi (aynı rütbeye yükseltilecektir)

1873 **Moiz Efendi Delmediko**, Çanakkale orman müfettişi

Abraham Hatem Efendi, Adliye Mahkemesi üyesi

Moiz Ari ve **Samuel Farhi**, Rütbe-i Salise'ye yükseltilmişlerdir.

1874 **İshak Danon**, İzmir Ticaret Mahkemesi üyesi (yine bir Yahudi olan M.Murdok 'un yerine).

Öte yandan, 1828'de Lehistan'ın Lodtz kenti yakınlarındaki Brezin'de doğan bir Yahudi olan **Fischel Freund**, daha sonra Osmanlı Devleti hizmetine girmiş ve **Macar Mahmut Paşa** (Mahmut Hamit) olarak tanınmış bulunmaktadır.[40]

IV

Bu durum, Türkler dışındaki Osmanlı uyruklarının devlet içinde elde etmiş bulundukları fiilî üstünlüklerinin ve egemenliklerinin, Tanzimat'ın **bilâ tefrik-i cins ü mezhep** gerekçesine uygun olarak ortaya çıkan sonucuydu. Şimdi, bunu daha da doğal ve haklı gösterecek bir ideoloji gerekmekteydi. Bu ideoloji de, **Osmanlılık** oldu.

39) M.FRANCO: 239-241.
40) A.GALANTE: ***Türkler Ve Yahudiler***; s.129.

Osmanlılık'tan anlaşılan şuydu: Tanzimatçılar'a göre, Osmanlı Devletinin insan öğesi "cemaat"lerden oluşmaktaydı. Ermeni, Rum, Yahudi, Boşnak... cemaatleri ve bu arada İslam cemaati (Türk cemaati değil) bir araya gelerek Osmanlı ulusunu oluşturuyorlardı. Osmanlılık, tümünün üzerinde bir oluşumdu. Osmanlılık, cemaatlerin bir araya gelerek ortaya çıkardığı bir bütündü. Cemaatler onun parçalarıydı. Doğal olarak da, tümü de birbirine eşitti. Devlet başkanı, yani padişah, tümünün de başkanıydı.

Osmanlılık anlayışı ile Osmanlı Devletinin parçalanmaktan kurtulacağı düşünülmüştü. Öyle ya, Osmanlılık, uluslar üstü bir kavramdı. XIX. yüzyıla damgasını basan ulusçuluk akımlarının etkisi böylece engellenebilir, Osmanlı Devletini oluşturan çeşitli ulusların kendi ulusal devletlerini kurmaları önlenebilir, devlet parçalanmaktan kurtulabilirdi.

Osmanlılık ideolojisine içtenlikle inanmış olan kimi Osmanlı devlet adamlarının ne denli bir ham hayal ardında koşmuş olduklarını tarih bize göstermiş bulunuyor. Bunlar dışında bu ideolojiye sahip çıkan Hıristiyan Osmanlılar'ın ise, hiç sanmam ki, bir an için bile bu söz ve davranışlarında içtenlikli olmuş bulunsunlar. Onlar için Osmanlılık, Türk ulusu zararına devleti biraz daha kemirmek ve sömürüden aldıkları payı biraz daha arttırmak için çok elverişli bir ideolojik araçtan başka bir şey değildi. Hele, Türkler dışındaki "cemaatler"e, daha önce belirtildiği biçimde örgütlenme olanağı tanınmış olması ile, ekonomik iktidara sahip olmalarını bir yana bıraksak bile, "Osmanlılık"ın bütünüyle Hıristiyanların çıkarına işlediği kendiliğinden anlaşılır.

Osmanlılık kavramı ile Osmanlı Devletinin bir Türk Devleti olmadığı bir kez daha resmen "tescil" edilmiştir. Türkler, bu devletin öteki uluslar gibi yalnızca bir parçasıdırlar. Ama ötekilerin tersine, örgütlenme hakkı ve din-vicdan özgürlüğü tanınmayan yoksul bir parçası!..

İnanılmayacak gibi ama Tanzimatçılar, Türkler'e Türk olduklarını ve bu devleti kurduklarını söylemek, Hıristiyan Osmanlılar'ın Türklüğe sövüp saymalarına karşı kendilerini savunmak hak ve özgürlüğünü bile tanımamışlardır. Bu acı gerçeğin bir belgesini birlikte görelim:

Tasvir-i Efkâr gazetesinin 20 Eylül 1283 (1867) günlü sayısında **Namık Kemal**'in mzası ile yayımlanan bir yazıda şunlar vardı:

"Beyoğlu'nda Tepebaşı'ndaki çalgı takımı pazar akşamları <Ey keskin kılıcım, Türkleri şöyle kes; ve, ey ateşli tüfeğim, zalimleri böyle öldür> yollu Yunanistan fesadının cenk ve ahengi makamında ol vakit şöhret bulmuş olan bir şarkıyla alâmeleinnas [herkesin önünde] *nağmesaz olarak perde birunluğa* [dışarıya] *içtisar etmekte* [cesaretlenmekte], *ve, başına birtakım edepsizler toplanıp türkü bittikçe tekrarı arzusiyle tepinmekte olduğu ve bunların ekserisi tab'a* [yani Osmanlı uyruğu] *ve hattâ hademe-i devletten* [devlet görevlisi] *bulunduğu Tasvir-i Efkâr'a suret-i mahsusada* [özel olarak] *haber verilmiştir..... Hele aldığımız malumata göre mezkûr* [sözü edilen] *çalgı takımı icra-i ahenk için* [yani çalıp söylemek için] *bir resm-i cüz'î mukabelesinde* [küçük bir resim / vergi / para karşılığında] *daire-i belediyeden ruhsat almıştır....."*[41]

41) MİTHAT CEMAL KUNTAY: ***Namık Kemal-Devrinin İnsanları Ve Olayları Arasında***; C. I, İstanbul, 1944, s.59-60.

Türklere yapılan bu saldırıları böylece belirten Namık Kemal, bizim de savaş türkülerimiz olduğunu anımsatarak Mora fatihi Şehit Ali Paşa için yazılmış şiirden bir bendi yazısında anıyordu:

Bu cihangîrâne etvâiyle her bir askerîn,

Mahveder nuvânını, dârâtını İskenderin;

Hışım ile meydana çıksın tîg-ı âteşgüsterin.

Kışver-i Yûnân-ı yekser eylesin zîr ü zeber,

Nâre yaksın ehlini, versin cehennemden haber.

Ne var ki, Osmanlı hükümeti, Tasvir-i Efkâr'a ve bütün gazetelere bir "tembihnâme" gönderdi. Bu metin, "Bab-ı Zaptiyeden matbaamıza gönderilen tembihnâmedir" başlığı altında gazetenin 27 Eylül 1283 günlü sayısında yayınlandı. Şimdi bu tembihnâmeyi okuyalım:

"Beyoğlu'nda bir gazinoda memnu olan [yasak olan] *rumca türküler söylenip ve çalgı çalınıp tahrik-i ezhan olunduğu* [zihinlerin/duyguların tahrik olunduğu], *ve bu da Altıncı Daire-i Belediyeden verilen ruhsat hasebiyle olduğu Tasvir-i Efkâr'ın 425 numarasında hikâye olunmuş ve mukabele bilmisil maksadıyle* [aynı biçimde karşılık vermek amacı ile] *Şehit Ali Paşanın fütuhat neşidesi dahi tekrar kılınmıştır. Beyoğlu'nda Tepebaşı meydanındaki gazinoda çalgı çalınırken birkaç sarhoşlar vakıa o misüllü türküler söyledikleri zabıta memurları tarafından haber alınarak derakap* [hemen] *menedilmiş ve gazinocu ve çalgıcılara tembih kılınmıştı..... Mukabele bilmisil kaziyesinde* [dâvasında/konusunda] *dahi Tasvir-i Efkâr vazifesizlik* [yani yetki ve görevini aşmıştır] *ve haksızlık etmiştir. Çünkü umum Rum taifesi bu hususta kabahatli olmayıp bâlâda* [yukarıda] *beyan olunduğu üzere bir kaç sarhoş böyle kabahatte bulundu, ve hükümetçe icabı icra kılındı. Umum Rum taifesi içinde taba-i sadıka-i saltanat-ı seniyeden olanlar* [yüce saltanatın sadık uyruklarından olanlar] *ve şer'an ve aklen bilcümle taba-i devlet* [devletin bütün uyrukları] *nüsüllû hisseyab-ı maadelet-i seniye müstehak bulunanlar* [yüce adaletten eşit olarak yararlanmaya/pay almaya hak kazananlar] *şu birkaç sarhoşa kıyas olunamaz..... Tasvir-i Efkâr'da vesair gazetelerde ilânat-ı muzırra* [zararlı bildirimler/açıklamalar] *derç olunmaması* [konulmaması/yazılmaması] ..... *için..... tembihnâmedir."*[42]

Bu noktada **Ziya Gökalp**in şu sözlerini anmamak olanaksız:

"Bu milletin yakın zamana kadar kendisine mahsus bir adı bile yoktu. Tanzimatçılar ona: <Sen yalnız Osmanlısın. Sakın başka milletlere bakarak sen de millî bir ad isteme! Millî bir ad istediğin dakikada Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasına sebep olursun> demişlerdi. Zavallı Türk, vatanımı kaybederim korkusu ile, <Vallahi Türk değilim. Osmanlılıktan başka hiçbir içtimaî zümreye mensup değilim> demeğe mecbur edilmişti."[43]

42) a.y.,s.60-61
43) ZİYA GÖKALP: ***Türkçülüğün Esasları***; 3.basım, Varlık Yay., İstanbul, 1958, s.34.

Osmanlı yöneticilerinin ülke dışında **Yeni Osmanlılarca** basın yolu ile yapılan eleştirilerden rahatsız olunca, Hariciye Nazırı **Fuat Paşa**'nın izlediği tutum da "Osmanlılık nedir?" sorusuna bir başka açıdan ışık tutmaktadır. Fuat Paşa, Osmanlı Devletinin Londra elçisi **Konstantin Musurus** Paşa'ya gönderdiği 28 Mart 1868 günlü yazıda, yurtdışındaki Türklerin çıkardıkları bu gibi gazetelerdeki yayınların Müslüman Türkleri Osmanlı Hıristiyanlarına karşı kışkırtmak amacını taşıdığını ve İngiliz hükümeti ile anlaşılarak bu yayınların sona erdirilmesini istiyordu.[44] Musurus Paşa tarafından yazılan ve 19 Ocak 1870'de **Comte de Clarendon**'a verilen yazıda ise, bu gibi yayınların Osmanlı reform girişimlerine aykırı bulunduğu, reformların İslâmî ilkelere ters düşmüş bulunmasının bu yayınlara yol açtığı bildiriliyordu.[45] Özgürlüğün beşiği olarak kendini tanıtan İngiltere'de bu yazılar üzerine **Ziya Paşa** hakkında kovuşturmaya geçilmesi, tutuklama kararı verilmesi, Ziya Paşa'nın avukat tutma isteğinin bile geri çevrilmesi, ancak sonradan kefaletle salıverilmesi de[46] bu ülkenin Osmanlı Devletindeki reform zorlamalarının insan hak ve özgürlükleri ile hiçbir ilgisinin bulunmadığının bir başka kanıtıdır.

Ali Paşa'nın **Abdülaziz**'e verdiği bir muhtıra ise, eski deyişle "ibretle" okunmalıdır:

"Bizim milel-i gayrimüslimenin [Müslüman olmayan milletlerin] *bayağı umum-u evlâd-ü ekâbirini* [ileri gelenlerinin bütün çocuklarını] *Avrupa'ya ve Yunanistan'a gönderip ve, muktedir olmayanları* [yani buna güçleri yetmeyenleri] *bu yolda mekûlat-ı zatiyesinden* [kendi yiyeceğinden] *kesmeği ve borç etmeyi ihtiyat edip* [borçlanarak] *ve nasıl ise bir çare bulup tahsil ettirmekte olduklarından içlerinde zamanede* [bugün] *terbiye* [eğitim] *ıtlak olunan* [adlandırılan] *şeyi ve idare-i umur-u hükümete* [hükümet işlerinin idaresi] *lâzım olan fununu* [fenleri, yani bilgiyi] *iktisabetmiş* [elde etmiş] *ve bâlâda* [yukarıda] *fücmelen* [özet olarak/kısaca ?] *beyan olunan esasları zihinlere koyarak emelleri artmış adamların adedi anbean* [her an] *tezayüt ve tekessür ..... etmede*[dir] [artmakta ve çoğalmaktadır]..... *zikrolunan* [söylenen / anılan] *fünun tahsil etmeksizin ve kendimizi etrafımızda olan milel-i mütemeddine-i saire* [sair uygar uluslar] *ile müsavata* [eşitliğe/aynı düzeye] *götürmeksizin biz bu mülkü* [ülkeyi] *Hıristiyanlar olmasa da idare edemiyeceğimiz dergâdır* [açıktır / ortadadır]"[47]

Pekiyi, neden Hıristiyanlar böylesine ilerlemişler buna karşılık Türkler de böylesine geri kalmışlardı?

Osmanlı Devletinin kuruluş sürecinden bu yana görüp incelediğimiz gelişmeler bu sorunun doğrudan doğruya yanıtını oluşturuyor. Bu açıdan bakıldığında, Hıristiyanlar'ın yoğunlukla bulunduğu **Silistre, Vidin** ve **Niş**'te yapılan "ıslahat" ayrıca aydınlatıcıdır. Osmanlı Devleti, bu üç vilâyeti birleştirip "**Tuna Vilâyeti**" adını verdikten sonra burada yapılacak ıslahat için **Mithat Paşa**'yı görevlendirmişti. Tuna Eyaleti'nde vergiler

44) M.KAYA BİLGEGİL: ***Ziya Paşa Üzerine Bir Araştırma***; Atatürk Ü., Yay, Erzurum, 1970, s.119
45) a.y.,s.143.
46) a.y.,s.147 v.d.
47) EBÜZZİYA TEVFİK: ***Ali Paşanın Girit'ten Avdetinde Kaleme Aldığı Layiha***; Yeni Tasvir-i Efkâr, 14 Ağustos 1909 (M. C.KUNTAY: C.I, s.182-183'den).

aylık taksitlere bağlanmış ve toplanması işi vergi yükümlüleri yararına yeniden düzenlemiş, bir yardımlaşma sandığı kurulmuş, bu sandıklar her ilçe merkezinde örgütlendirilerek köylülere tarımsal kredi verilip faizcilerden kurtarılmıştı. Rusçuk'da bir matbaa kurulmuş, bir Türkçe ve bir de Bulgarca gazete çıkarılmıştı. Vilâyet sınırları içinde toplam uzunluğu 3.000 km. olan karayolu ile 1420 adet köprü yapılmıştı. Tuna üzerinde **Vidin** ile **Bosna** arasında çalışan bir vapur ulaşım sistemi oluşturulmuş, bunun sayesinde de Tuna kıyılarında yeni yeni ticaret merkezleri geliştirilmiştir. Ayrıca, bir araba atölyesi ile bir de araba ulaşım şirketi kurularak düzenli bir biçimde yolculuk yapılması sağlanmıştı. **Niş, Rusçuk** ve **Sofya**'da kimsesiz çocuklar için yurtlar, ıslahaneler kurulmuştu. İlçe merkezlerinde hükümet konakları ve belediye binaları yapılmıştı. Vilâyet merkezinde bir **mekteb-i sultanî**, yedi sancağın her birinde birer **mekteb-i idadi-i mülkiye** açılmıştı. Bu arada çeşitli hastaneler ve bir tarım çiftliği kurulmuştu.[48] Aynı dönemde Anadolu'da neler olup bittiğini ise biraz sonra göreceğiz.

Osmanlılık anlayışının ve bu anlayışa dayanan Osmanlı Devletinin Türk halkı için ne anlama geldiğini bir yazar şöyle belirtmiş bulunuyor:

"Türkler bahis konusu olunca, hemen <bilâ tefrik-i cins ü mezhep umum tebaa-yi sadıka-i Osmaniye arasındaki müsavat-ı tamme> fikirleri galeyana gelen muhterem Tanzimat ricali indinde, Türklerin nüfusça azalmalarının, servetlerini kaybetmelerinin, en kesif olarak oturdukları vilâyetlerin bataklıkların istilasına uğrayarak hastalık yuvası haline gelmesinin, yoldan, her türlü ümrandan mahrum bulmasının hiçbir hususî ehemmiyeti olamazdı. Osmanlılar yalnız Türklerden ibaret değildi ya! Türklerin nüfusu azalırsa onların yerini dolduracak başka unsurlar vardı. Fakirleşmelerine gelince: Türk adından başka ad taşıyan gruplar zenginleşiyorlardı ya! Bu kâfi idi. Osmanlı Devleti, kendi tebaası arasında bulunan her hangi bir gruba mensup şahısların zenginleşmeleri, azalmaları, çoğalmaları gibi işlerle iştigal buyuramazdı. Dağlarda ağaçlar nasıl yetişiyorsa, Türkler de öyle yetişebilirlerdi. Öteki uuluslar da Osmanlı idiler. Bahasus bunlar Türklerden daha çok Tanzimat ricaline şahsî hizmetlerde bulunuyorlardı. Anadolu vilâyetleri bakımsızlıktan, gelirinin yüzde yetmişini seksenini İstanbul'a ve o yoldan Türk adını taşımayan etnik gruplarla biraz daha artık bir nispet içinde meskûn bulunan vilâyetlere göndermeleri yüzünden baştan başa çöl, sazlık, taşlık ve küllük manzarası almış, ne zararı vardı? Bosna-Hersek, Niş havalisi, İşkodra, Yanya, Tuna vilâyetleri, Suriye, Kudüs nispeten mamurlaşıyordu ya! Buralar da Osmanlı mülkü, oraların halkı da Osmanlı değil miydi? Bahasus ki buralarda sâkin olanlar içinde, yabancı devletlerden, saray ve devlet ricalinden hamileri olan etnik gruplar vardı"[49] *"Kendi hayat seviyelerini yüksek tutmak için en ziyade Türklerin kanına, alın terine, parasına muhtaç olan şevketlular, fehametlular ve başkalular, hep onları aldatmak için aralarında daimî bir ittifak halinde idiler".*[50] *"Olan bitenden böylece habersiz bırakılan Türklerden Osmanlılığa bir zarar gelmek şöyle dursun bu uydurmaca göstermelik için onlardan her türlü*

48) T.M.YAMAN: s.158-173; L.L.LE DUC: s.19, 23.

49) İ.C.ÖZKAYA: s.50-51.

50) a.y.,s.147.

fedakârlık da istenebilirdi.Onlar Girit'te öldürtülür, Sisam'da kestirilir, Rumeli'de kırdırtılır, Yemen'de doğratılır, Havran'da biçtirilir, Basra'da boğdurulurdu. Oralara Rum, Ermeni, Bulgar, Ulah, Yahudi, Arap, Arnavut... gönderilecek değildi ya! Onlar evlerinde yurtlarında, çadırlarında otursunlar, işleriyle güçleriyle uğraşsınlar, zengin olsunlar, evlensinler, çoğalsınlardı. Onları kızdırmağa, onların aziz canlarını sıkmaya, nazik bedenlerini yormaya gelmezdi. Aksi halde onları Osmanlılığa nasıl ısındırabilirdik? Onları memnun etmeliydik ki lütfedip kerem edip Osmanlı kalsınlar."[51]

V

Tanzimat'ın Osmanlı Sarayına da getirdiği bazı yenilikler oldu. Padişah ve saraylılar, her şeyden önce, borçla yaşamasını öğrendiler. Bu arada Lâle Devri'nin batıcı ve tüketimci yaşantısı daha bir geliştirildi. Yine Lâle Devri'nde olduğu gibi, saray halkının ve batıya öykünen çevrelerin yaşam biçimi, o günün koşullarında kitleler için bir ahlâk düşkünlüğü anlamına geldi. Bu konuda **Ahmet Cevdet Paşa,** *"Milleti islâmiyyede her şeyden ziyade ırz u namus meselesine dikkat ve itiba olunagelmiş iken bir vakitten beri gerek saraylılar ve gerek İstanbul'un moda meraklısı hanımları atlas ferace giymek ve gayet ince yaşmaklar kullanmak gibi hal ü hareketlerde bulunup bu ise millet-i islâmiyyeye pek ağır görünürdü"*[52] demektedir.

Halkın bu tepkisi yalnız bu kişilerin giyim kuşamdaki tutumlarından ileri gelmiyordu. Sorunu daha iyi anlamak için gelişmelere daha yakından bakmak gerekir. Örneğin; **Abdülmecit** döneminde Tarabyalı bir Ermeni delikanlı, sultanın sarayındaki kadınlarla ilişki kurmuştu. Bu arada, sultanın gözdelerinden **Serfiraz Hanım** da, **küçük fesli** diye tanınan bu Ermeniye âşık olmuştu. Serfiraz Hanım, bu delikanlı için büyük paralar harcamış ve üstelik sağa sola da bu nedenle borçlanmıştı. Delikanlının ailesi Serfiraz'dan kurtarmak için onu Adalar'a götürmüşler, ancak bu Ermeni genci İstanbul'a döndüğünde kimliği bilinmeyen kişilerce öldürülmüş, bunun üzerine de yakınları İngiltere, Fransa ve Rusya elçiliklerine başvurarak bu cinayeti Serfiraz hanımın işlettiğini öne sürmüşlerdi. İşte, *"Saraylıların bu rezaletleri millet-i islâmiyyeye mucib-i ar-ı hacelet olduktan* [utanıp sıkılmasına yol açtıktan] *başka bir sene zarfında ettikleri borçlar iki yüz seksen sekiz bin keseye baliğ olup* [ulaşıp] *bunun yüz yirmi beş bin kesesesi Serfiraz Hanım'ın idi."*[53] II.Mahmut döneminde saray için ayrılan para 1.000 kese iken, bu dönemde bu rakam 20.000 keseye çıkmıştı. Saraylı kadınların davranışlarını anlatırken **Ahmet Cevdet Paşa,** *"bu karılar artık zaptolunmaz oldu ve etmedikleri rezalet kalmadı"*[54] diyor.

---

51) a.y.,s.148.

52) Tezakir; C. II, Tezkire no 15, s.87. Hattâ böyle giyinmeyi önlemek için bir *ilannâme* yazılmış ve bunda bu gibi kadınların feracelerinin yakalarının kesileceği ve kocalarının da cezalandırılacağı öngörülmüştü. Ancak, Abdülmecit bunun yayınlanmasına engel olmuş, yerine çok daha ılımlı bir ilannâme yazdırmıştır. (Bkz. AHMET CEVDET PAPA: ***Tezakir***; C.II, Tezkire, no. 15, s.87-88; bu ikinci ilannâmenin metiçin, a.y.,s. 88 v.d..)

53) a.y., Tezkire no. 13, s.4.

54) a.y., Tezkire no. 17, s.131.

Her şeyde bir alafrangalık modası almış yürümüştü. **Abdülaziz**'in tahta çıkması ile aşırılık daha da artmıştı. Oysa, Abdülaziz tahta çıkışında arz odasında bulunanlara demişti ki, "*Ben birader gibi [Abdülmecit gibi] karı ve **oğlan** ile eğlenemem. Beni işe alıştırın.*"[55]

Dönemin gelişmelerini, bugün bazı çevrelerin sık sık kullandıkları deyişle **resmî tarihçi**, yani vakanüvis olarak kayda geçmiş bulunan **Ahmet Cevdet Paşa** diyor ki:

"*Ihlamur köşkleri henüz hitam bulmadan* [bitmeden] *Çırağan Sarayı yıkılıp müceddeden* [yeniden] *kargir olarak yapılmak üzere idi. Geçen sene hitam bulan Küçüksu Kasrına nazire olarak aynıyle bir kasır dahi Göksu'da yapılıyordu. Fındıklı'da Ethem Paşa ile Mahmut Paşa'nın sultanları için bir kargir saray yapılmakta ve itmamı için istical olunmakta idi* [bitirilmesi için acele edilmekteydi]. *Ve Fındıklı'da Adile Sultan sarayı müceddeden inşa olunmakta olduğu gibi Fatma Sultan için dahi müceddeden bir şitaiye* [kışlık] *ve Bâbü-s-saâde derununda* [içinde] *muhterik olan* [yanmış olan] *mahaller inşa kılınmakta idi. Bu ebniyenin* [binaların] *inşası ile beraber düyunun* [borçların] *tesviyesine* [ödenmesine] *bir çare bulunsa bile saray kadınlarının ısrafat-ı fevkalâdelerine* [olağanüstü savurganlıklarına] *bir böyle daha olsa tahammül edemeyeceği derkar olduğundan* [açık/belli olduğundan] *vükelay-ı devlet düçar-ı endişe ve hayret idiler.*"[56]

VI

1838 Antlaşmasının uygulamaları, kötü yönetim ve bu gelişim, kaçınılmaz bir biçimde devletin Avrupalılar'a borçlandırılması ile sonuçlandı. 1854 yılına değin devletin bir dış borcu yoktu. Ama bu tarihten sonra borçlar bir çığ gibi büyüdü. Devlet, Abdülmecit döneminde 16.540.700, Abdülaziz döneminde de 97.708.820 olmak üzere toplam olarak 114.249.520 Osmanlı lirası borç altına sokuldu.[57] Borç alınan bu paranın harcandığı yerler ise şöyleydi:[58]

Emisyon zararı	% 50
Bahriye	% 2
Saraylar	% 5
Borçların faizleri ve Resülmal taksitleri	% 10
Avans olarak alınan borçların faizleri	% 5
Komisyon	% 1,5

55) a.y., Tezkire no. 17, s.151.
56) a.y., Tezkire, no.14, s.36.
57) Z.KARAMURSAL: s.99.
58) a.y.,s.100; borçların bir listesi için ayrıca bkz. REFİİ ŞÜKRÜ SUVLA: ***Tanzimat Devrinde İstikrazlar***; Tanz., s.271-275.

Sigorta vb.^	% 0,5
Demiryolu	% 14
Hazineye kalan	% 12

İşte, Osmanlı Devletinin toprakları üzerinde ve onun yanı başında ikinci bir devlet gibi ortaya çıkacak, elinde silahlı güç bulunduracak, devletin egemenlik hakkını büyük ölçüde elinden alacak olan **Düyun-u Umumiye**'nin temeli de böylece atılmış oluyordu.

Hürriyet gazetesinde 2 Şaban 1285'de (26 Kasım 1868) yayımlanan bir "protestonâme"den söz etmek, konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacak. "Bab-ı âli'nin akdedeceği istikrazı ümmet-i Osmaniyye'nin kabul etmeyeceğini havi İstanbul'dan yüz iki imza ile aldığımız protestonâmedir" başlığı altında yayımlanan yazıya göre:

"..... şimdiye kadar aktolunan istikrazların [yani, yapılan borç antlaşmalarının/ alınan borçların] *her birinde yollar yapmak ve maarif ilerletilmek ve ağır şartlı yapılmış müstekrazatı* [borçları] *ve sergileri* [hazinenin aldığı borç karşılığında ödenecek miktarı gösteren ve alacaklıya verilen belge] *ortadan kaldırmak ve sair bunlara mümasil [benzer] menafi-i mülkiye ve milliye [ülke ve ulus yararı] için sarfolunacağı ilân edildiği halde bunlardan hiçbiri yapılmayıp âdeta vükelaya ihsanlar ve konaklar ve köşkler ve saraylar gibi mülk ü millete asla nef'i olmayan mahallere* [ülke ve ulusa asla yararı olmayan yerlere] *sarf ile heba edilmektedir..... olunan istikrazat katiyen milletin reyi ve malûmatı ile olmayıp yalnız sadrıâzam ve hariciye nazırı gibi bir kaç mütegallibân-ı devletin* [devlet zorbasının] *karar-ı hafileri* [gizli kararları] *üzere aktolunup aradaki komisyonlardan onların bendegânı ve mensubatı* [kulları ve adamları] *müstefit olurlar* [yararlanırlar]."[59]

Aynı gazetenin bir sonraki sayısında da "İstikraz-ı Cedit üzerine Yeni Osmanlılar Cemiyetinin Mütaleatı" başlığı altında **Ziya Paşa** da şöyle yazacaktır:

"Bir taraftan mülke [ülkeye] *giren nukud-u hariciye* [dışarıdan alınan nakit para] *harc-ı müsrifane* [savurganca harcama] *ve mübayeat-ı harbiye* [askerî alımlar] *saikasıyle* [nedeniyle] *pek az zaman içinde Avrupa'ya avdet etti. Bir taraftan dahi ..... yeni bir define bulmuş tarzında [gibi] usul-ü sefahet bir kat daha hızlandırıldı..... Alınan istikraz..... vükelâ haremlerine elmaslar ve vükelâ hazeratına murasa kutular ve nişanlar ve seyfler masrafına ve Çırağan Sarayı ebniyesine ve Harem-i Hümayun borçlarına verildi, mahvoldu."*[60]

59) İ.SUNGU: s.829-830.
60) a.y.,s.830-831..

VII

Tanzimat ile birlikte gelen yeniliklerden biri de batı modeli temel alınarak bir **"bürokrasi"**nin oluşturulmuş bulunmasıdır. II.Mahmut döneminde yeni tür bir yönetici kadronun varlık kazanmaya başladığını görmüştük. Bu kadro, Tanzimat'ta yönetici "elit" olarak[61] döneme damgasını basmakta gecikmemiştir. Gerçekte, **II.Mahmut**'un merkezî devlet otoritesini güçlendirme siyasası, yerel otoritelerin etkilerinden uzak ve merkeze bağlı bir yönetici kadronun oluşturulmasını gerektiriyordu. Tanzimat'ta da gerek aynı nedenle ve gerekse Tanzimat ilkelerinin uygulanmasını sağlamak amacı ile merkeze bağlı bürokratlardan oluşan çeşitli meclisler, daireler vb. ile kamu yönetimi sürdürülmeye çalışılmıştır.[62] Bu tür bürokrat yetiştirmek üzere eğitim kurumları kurulması da bu döneme rastlar. **Tercüme Odası**, Fransızca bilen memur yetiştirmek üzere açılırken öteki alanlar için de bürokrat sağlanması amacı ile **Mekteb-i Maarif-i Adliye** kurulmuş, bunu 1858'de **Mülkiye** Mektebi, 1868'de de Galatasaray Sultanîsi izlemiştir, Açılması düşünülen **Dar-ül-Fünun**'a, dönüşlerinde öğretmen yetiştirmeleri için de **Selim Sabit Efendi** ve **Hoca Tahsin Efendi**, Paris'e eğitim için gönderilmişlerdir.[63]

Bu döneme gelinceye değin, Osmanlı devlet görevlileri, bilindiği gibi, ilke olarak devletten bir aylık almazlar, buna karşılık kendilerine gelir getirecek bir arazi, işletme vb. verilirdi. Bu nedenle de, bu görevlilerin bir niteliği de toprak sahibi ya da tacir olmaktı. Bu yüzden de halk ile aralarındaki çıkar çatışmalarında bu nitelikleri de önemli bir etkendi. Bu açıdan bakıldığında bürokrat-halk çelişkisinin Tanzimat'ta daha bir belirginleştiği anlaşılır.

Bugünkü anlamda bir bürokrasiden söz edebilmenin ilk koşulu, **aynî** ödeme yerine, **nakdî** ödeme yönteminin geçerli kılınmasıdır. İşte, Tanzimat'ta da aynî ödeme yöntemi kaldırılarak, yerine nakdî ödeme, başka bir deyişle de maaş verme yöntemi konulmuştur. Bu değişiklikle birlikte de Tanzimat bürokrasisi hızla gelişmeye başlayacak, ne ki, bununla birlikte halk arasında da "Salla başı, al maaşı", "Allahtan sağlık, devletten aylık", "ay sonu" gibi deyişler de başgösterecektir.[64]

Ahmet Cevdet Paşa, hangi düzeydeki bürokratın ne kadar maaş aldığını ***Tezakir***'de belirtmektedir. Örneğin, vüzeradan olan vükâlaya 60.000 ile 100.000 kuruş arasında maaş verilmeye başlanmış, ayrıca "mükemmel tayinatları" olmuştur. Bâlâ rütbesindekilerin maaşları, 30.000-50.000 kuruş arasındadır. Bunlara bir de durumlarına uygun et ve ekmek tayinleri verilmiştir. Bu dönemde 1.000 kuruş, 20 dirhem altın değerindeydi. Rütbe-i ûlâ sınıf-ı evvel'inde bulunan memurların maaşları 12.500-20.000, aynı rütbenin sınıf-sanî'sinde bulunanlar 6.000-11.000 kuruş almaktaydı. Bunların ço-

61) B.LEWIS: ***The Emergence of Modern Turkey***; 2.basım, Oxford University Press, Londra, s.150-151.

62) Tanzimat bürokrasinin yapısı, etkinliği, önündeki engeller için bkz. METİN HEPER: ***Bürokratik Yönetim Geleneği-Osmanlı İmparatorluğu Ve Türkiye Cumhuriyetinde Gelişimi Ve Niteliği***; ODTÜ, Yay., Ankara, 1974, s. 53-74.

63) SADRETTİN CELAL ANTEL: ***"Tanzimat Maarifi"***; Tnz., s.448.

64) Z.F.FINDIKOĞLU: ***...İçtimaî...***; s.645, not 1.

ğunun durumlarına göre et, ekmek tayinleri ve yollukları bulunuyordu. Bir bölümüne de ek görevler verilmişti. Bu ek görevlerden de 1.000-2.500 kuruş alıyorlardı.[65] **Ahmet Cevdet Paşa** şöyle diyor: *"Me'murîn-i Devlet böyle müstevfa* [dolgun] *maaşlar ile güzel geçinmek kabil iken günden güne sefahat artıp bu cihetle bazıları medyun* [borçlu] *ve bazıları dahi hane ve sahil-hane* [yalı] *tedarüküne muhtaç olmak hasebiyle ara sıra bazılarına atâyây-i seniye* [yani padişahça verilen armağanlar] *dahi verilirdi."*[66]

Aylıkları bu ölçüde yüksek olan bürokratların sayıları da hızla çoğalmıştır. Öylesine ki, İstanbul'da Fethiye adlı kalyonun denize indirilişi nedeniyle yapılan törene başkentteki bürokratların çok fazla olmaları yüzünden ancak en yüksek dereceliler çağrılmıştı. Maliye Nazırı **Nafiz Paşa**, bürokrat sayısındaki artışın bütçeye oluşturduğu yükten duyduğu kaygıyı Mustafa Reşit Paşa'ya yazdığı bir yazıda, *"Biddefeat* [bir çok kereler] *arz ve ifade olunduğu veçhile hazine-i maliyenin maazzallahü taalî hali buhrana düşmesi böyle filan meclise lüzum vardır diyerek birtakım meclisler küşadı [açılması] ile, karşılıksız maaşlar verilmesiyle hâsıl olacağından....."*[67] diyerek belirtmiş bulunuyor.

Takvim-i Vekayi'nin 84. sayısında da şu satırları okuyoruz:

"Bundan akdem [önce] *sühulet* [kolaylık] *mütaleasiyle her biri müstakil memurlar marifetiyle idare olunan menasıbın* [görevlerin, memurlukların] *bazısı birleştirilmiş ise de, kesb-i cesamet ederek* [büyüyerek, genişleyerek] *hüsn-ü idareleri zımnında* [iyi yönetilmeleri için] *memurları rütbe-i vezarete isal* [ulaştırılmış/yükseltilmiş] *ve bununla dahi matlup* [istenen] *hâsıl olamıyarak mahsus* [özel] *müsteşarlar ve müteaddit [bir çok] memurlar tayinine muhtaç olunmuş velhasıl eski usulden sonraki ittihaz olunan meslekten menafii* [yarar] *görülmemiş*[tir]....."[68]

Osmanlı bürokrasisi, bütün örgütlenme çabalarına, örneğin 24 Şevval 1277'de (5 Mayıs 1861) evrakın geliş gidişini düzenlemek amacı ile evrak odası[69] kurulmasına karşın, yine de belirgin bir "acz" içinde bulunmuştur. **Ziya Paşa**, Hürriyet'in 1 Zilhaççe 1285 (15 Mart 1869) günlü sayısında bürokrasinin bu yönüne değinir:

"Mehmet Rüştü Paşa'nın ikinci defa seraskerliğinde [başkomutanlığında] *Tophanece lüzumu olan toparabası ağaçlarına dair Babıâli'ye bir takrir* [önerge] *yazılır. Birkaç aylardan sonra mezkûr takrir serasker-i müşarünileyhin* [adı geçen seraskerin] *eline geçip meğer Babıâli'den Maliye'ye ve Maliye'den Babıâli'ye ve oradan Tersane'ye ve Tersane'den Maliye'ye, Maliye'den Defterhane ve Evkaf'a ve onlardan Maliye'ye ve Maliye'den Babıâli'ye birkaç defa muhabereler cereyan ettiğinden takrir varakasına* [evrakına/kâğıdına] *bir takım daha kayıt varakaları yapıştırılarak ağaç kalınlığında bir tomar şekline girdiğini görüp taaccüp eder* [şaşırır/hayret eder]. *Andan sonra işin yeni bir daireye havalesi gösterilmekle yine müşarünileyhin elinden çıkıp birkaç ay sonra*

65) C.I, Tezkire, no. 6, s. 18; öteki memurların maaşları için bkz. a.y. s.18-19.
66) a.y., Tezkire, no. 13, s.7.
67) M.Z.PAKALIN: C.I, s.12-13.
68) M.Z.PAKALIN: C.I, s. 4.
69) T.M.YAMAN: s. 153; aynı yerde bu dairenin yaptığı işlemler anlatılmaktadır.

eline geçer. Ve mezkûr tomarın iki kat kalınlaştığını görür ve sonra bir defa daha elinden çıkıp ve kendisi dahi seraskerlikten infisal eder [ayrılır]. *Badehu* [bundan sonra] *üçüncü defa seraskerliğinde yine mahut tomar bir aralık evrak-ı cariye* [işlem görmekte olan, o günkü evrak ile] *gözüne ilişir ve açtığında muhaberelerin kesretinden* [çokluğundan] *asıl toparabası maddesi bütün bütün unutulup son varaka-i munzamede* [eklenen son evrakta] *ormanlar nizamatına müteallik* [düzenlemesine ilişkin] *bir cevap yazıldığını görür ve tomarı tutup karşısında yanan sobaya atar ve eklâmı* [kalemleri, yani yazı işlerini] *meşagil-i beyhudenin* [gereksiz bir işten] *birinden bu veçhile kurtarır. Müşarünileyh bu fıkrayı bizzat naklederken bizim devletin nizamatı ve devairin* [dairelerin] *vezaifi* [görevleri / işleri] *o kadar muhtel* [bozuk] *ve müşevveştir ki [karışık] bu çarh-ı devvarın* [dönen çarkın] *içine düşen bir varaka-i maslahat* [bir işe ait evrak] *başı kıçına uygun olarak çıkıp kurtulsa bahtiyar addolunmalıdır. Ve ben ki serasker olduğum ve şu toparabası maddesini bizzat ilzam idüp arkasını araştırdığım halde bu kararı bulursa artık mesalih-i sairenin* [öteki işlerin] *hali andan kıyas edilmelidir deyip izhar-ı kemal-i hüzün ve teessüf eder* [büyük hüzün ve esef gösterir / duyar]."[70]

İlerde ayrıca üzerinde duracağım. Fakat burada da yeri gelmişken bir noktaya değinmek gerekir. Tanzimat bürokrasisinin yüzü batıya dönüktür ama batıda gördükleri oradaki egemen sınıfların açısındandır. Başka bir deyişle, bu bürokrasi, batıda, sınıfsal konumuna uygun bir modelin ardında koşmuş, yine batıda görülen toplumcu-ilerici gelişmelere sırtını dönmüş, bununla da kalmamış, bu gibi düşüncelerin Osmanlı ülkesine girmemesi için çaba göstermiştir. Örneğin; Fransa'da Paris Komün Yönetimi olayı üzerine **Ali Paşa,** yayımladığı 6 Cumadelûlâ 1289 (25 Temmuz 1871) günlü emirnâmede, **Komün Yönetimini,** *"cemiyet-i beşeriye-yi bir hal-i vahşet ve behimete irca ve idhal eylemek"*te [insan toplumunu vahşet ve hayvanlığa indirgemekte] olduğu görüşünü belirtmiş, komüncülerin eylemlerini **"haydutluk"** olarak nitelendirmiş, bunların düşüncülerinin Osmanlı sınırlarından sızmaması için gerekli önlemlerin alınmasını istemiş bulunmaktadır.[71]

Tanzimat ile birlikte varlık kazanan bürokratlar, genelde, kişisel çıkar hesapları içinde olarak birbirleri ile uğraşıp durmuşlar, yolsuzluk üstüne yolsuzluk yaparak büyük servetlerin sahibi olmuşlardır. Bir döneme damgalarını basan bu bürokratların kişilikleri Tanzimat'ı tanımakta bir başka anahtardır. Sözgelimi, **Fuat Paşa,** kendisine Maliye Nazırı **Nafiz Paşa** tarafından yöneltilen ve frenk sahtiyanından 150 kuruşluk parlak potin giyerek savurganlık yaptığına ilişkin bir eleştiri üzerine, padişaha, *"Evet efendim, kulunuz izzet-i nefsim olduğundan frenk sahtiyanından yüz elli kuruşa potin giyerim. Nafiz Paşa kulunuz ise, gayret-i nefsten mahrum bulunduğundan, Kayseri sahtiyanından otuz kuruşa mest giyer"*[72] diyerek bir yüksek Osmanlı bürokratının **"izzet-i nefs"** anlayışını ortaya koymuş bulunuyordu. Fakat, bir başka Osmanlı yüksek bürokratı, Maliye Nazırı **Nevres Paşa,** Heybeliada'ya vapurla giderlerken **Abdülaziz**'in onu denize attırıp

70) İ.SUNGU: s.818-819
71) KAYAHAN BALADUROĞLU: ***1871 Olayları Ve Namık Kemal;*** Yön, 15 Ağustos 1962.
72) M.Z.PAKALIN: C.I, s.23..

şişman nazırın dalgalar içinde debelenmesini seyrederek eğlenmesini "izzet-i nefsine" aykırı bulmayacaktır.[73] Öte yandan, Osmanlı topraklarının paylaşılması ile ilgili planlar Avrupa gazetelerinin sayfalarında bile yayımlanırken bu bürokratların başlıca uğraşıları *"yekdiğeri aleyhindeki şikak* [bozgunculuk] *ve nifak* [arabozuculuk]*"tı*[74] ve çoğu da *"irtikâp* [iş sahiplerini zorlayarak para alma] *ve irtişa* [rüşvet alma] *ile"*[75] vakit geçirmekteydi. Prof. Dr. **Musa Çadırcı**'nın belirtiği gibi, *"Osmanlı yönetiminin belirgin niteliklerine bakıldığında hemen hemen bütün memurlar"*ın rüşvet aldıkları, yolsuzluklara karıştıkları söylenebilir.[76] Örneğin; **Tıngıroğlu Ohannes Efendi**'nin **Saffetî Paşa** ve **Mahmut Nedim Bey** ile gizlice ortaklık kurarak Beyrut ve İzmir gümrüklerini kapattıkları halkın bile diline düşmüştü.[77] Tipik yolsuzluk türlerinden biri de, bir sancağın ya da bir kazanın vergilerini toplayacak olan mültezimlerin, etkili bir kişiyle sözgelimi o yerin vergisinin 1000 kuruş olduğu konusunda önceden anlaşmaları, o kişinin de o yerin vergilerinin toplanması işinin ihalesini daha düşük bir değer üzerinden ona bıraktırması, aradaki farkı bölüşmeleriydi.[78] **Mustafa Reşit Paşa**'nın Boğaziçi'ndeki yalısını, burası açık arttırma ile satışa çıkarıldığında gerçek değeri 500.000 İngiliz lirası olduğu halde, arttırmayı nüfuzunu kullanıp etkileyerek 30.000 İngiliz lirasına kapatmış olması da[79] işin ne boyutlara ulaştığını ortaya koyar.[80] Kısacası, ülkeyi, Osmanlı Hıristiyanlarının yanı sıra, en başta birkaç paşa ile otuz kırk murabahacı, tefeci soyup durmuş, halk âdeta yalnız bunlar için çalışmıştır.[81]

VIII

Tanzimat döneminde açılan eğitim kurumlarının temel amacının devlete bürokrat yetiştirmek olduğuna değinilmişti. Bu eğitim kurumları konusunda üzerinde durulması gereken ilk nokta, bunların eski tip eğitim kurumlarının yanı başında açılmış olmalarıdır. Eski eğitim kurumları varlığını sürdürürken, bir yandan yeni eğitim kurumlarında batılı tipte bir eğitim başlatılmıştır. Bunun kaçınılmaz sonucu da, Osmanlı Devletinde bir "**millî eğitim**"den söz etmenin olanaksızlaşmasıdır. Doğal olarak, bu tabloya bir de Müslüman olmayan Osmanlıların ve yabancıların açtıkları okulları eklemek gerekir ki, o zaman Osmanlı Devletinin nasıl bir eğitim karmaşası içinde bulunduğu kendiliğinden anlaşılır. Salt eski ve yeni-batılı tip eğitim kurumları açısından gelişmelere baksak bile, sonuç, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun deyişiyle şu olmuştur: *"Tanzimat, medresenin*

73) a.y.,s.211.
74) AHMET CEVDET PAŞA: ***Tezakir;*** C.I, Tezkire no.7, s.45.
75) ***Lütfi Tarihi;*** C. VII, s.99 (M.Z.PAKALIN: C.I, s.66).
76) MUSA ÇADIRCI: ***Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi;*** Türk Tarih Belgeleri Dergisi, C. XI, sayı 15'ten ayrı basım, Ankara, 1986, s.149.
77) M.Z.PAKALIN: C.I, s. 27.
78) AHMET CEVDET PAŞA: ***Tezakir;*** C.I, Tezkire no 6, s.19
79) D.BLAISDELL: s.23.
80) Yüksek Osmanlı bürokratlarının adlarının karıştığı bir başka rüşvet olayı için bkz. AHMET CEVDET PAŞA: ***Tezakir;*** C.II, Tezkire no. 14, s.32-33.
81) M.C.KÜNTAY: C.I, s.59-60.

yanı başında mektebi açmakla, taassup ve irtica zihniyetine yeni bir şekil vermiş oldu. Klasik softa tipine bir rokoko softa tipi daha ilâve etti. Bunlardan birinin yüzü şarka, öbürününkü garbe dönüktür. Biri sarıklı, cübbe ve şalvarlı, öbürü fesli, setre pantolonludur. Biri, hadisten, âyetten misaller getirerek konuşur. Öbürü frenkçe tabirler kullanmaktan meramını ifade edemez."[82]

Eğitim birliğinden yoksunluk, Osmanlılık ideolojisi ile de çelişkiliydi. Çünkü, eğitim yolu ile bu alanda bir birlik sağlanması olanağı da ortadan kalkmış oluyordu. 31 Mart olayında medrese çıkışlılar ile batılı tipte eğitim görenlerin, özellikle de Rumeli'de Hıristiyanlar ile Osmanlı ordusunun acımasızca karşı karşıya gelmesinde, eğitim birliğinin bulunmayışının izlerini görmemek olanaksızdır.

Eğitim alanında Tanzimat'ın önemli kuruluşlarının başında **Galatasaray Sultanîsi** gelir. 1868'de öğretime başlayan Galatasaray'da öğrenci olarak kimlerin okuduğuna bir göz atmak, genel olarak Osmanlı Devletinin ve özel olarak da Tanzimat'ın içyüzünü açıkça ortaya koyacaktır. Her şeyden önce, **Engelhardt**, bu okulun, *"devlet idaresinde görev alacak ve ilerleme hareketlerine karşı gittikçe artan kin ve direnmeyle mücadele edebilecek kadar güçlü bir personelin ülkeden sağlanması için"* açıldığını ve bu konuda Fransız elçisiyle tam bir fikir birliği içinde bulunulduğunu belirtmektedir.[83] Bu amaçla açılan okulun öğrenci sayısı 1869'da 622'dir. Ne ki, bu 622 öğrencinin 277'si Müslüman, 119'u Ermeni, 85'i Rum, 65'i Katolik Latin, 40'ı Bulgar, 29'u Yahudi, 7'si Protestan Hıristiyandı.[84] 1877'de okulun müdürlüğüne atanan Ali Suavi'nin görüp saptadığı ve bir rapor düzenleyerek bildirdiği gerçekler ise büsbütün ilginç: Galatasaray'da Müslüman öğrenci sayısı 162, olmayanların sayısı ise 377'dir. Üstelik, 94 Ermeni öğrenciden yarısı, 120 Rum öğrenciden yalnız 1'i tam ücret ödemektedir. Okulun öğretmenlerinden **Çakmu**, Rus elçisi **İgnatiyef**'in çocuklarının öğretmenidir ve onun tarafından okula aldırılmıştır. **Zankof** aynı yolla öğretmen olmuştur ve üstelik Londra'da Osmanlı Devletine karşı yapılan gösterilere de katılmıştır. **Sünve**, Fransızdır ve 1877'de savaş çıktığında Rusya için casusluk yapmıştır. **Mihailofski**, Bulgarca öğretmenidir ve öğrencileri kışkırttığı belirtilmektedir.[85] Okulun öğrencilerinden **Vançof, Sayarof, Kaplişko** Osmanlı Devletine karşı girişilen ayaklanmalara katılmışlardır.[86/87]

Öte yandan, Tanzimat ile başlayan dönem, kültür emperyalizminin çok önemli birer aracı olan yabancı okulların ve misyoner okullarının ülke topraklarını kapladığı dönem olarak kendini göstermektedir.[88]

82) YAKUP KADRİ KARAOSMANOĞLU: ***"Büyük İnkılâp Ve Küçük Politika"; Atatürk-Bir Tahlil Denemesi***; Birikim Yay., İstanbul, 1982, s.149.

83) E.ENGELHARDT: s.173-174.

84) a.y.,s.177 n. 1.

85) İSMAİL DOĞAN: ***"Eğitimci Ali Suavi (1839-1878) Ve Galatasaray Lisesindeki Uygulamaları"***; Tanz.150, s. 527-530; ayrıca bkz. YAHYA AKYİZ: ***Galatasaray Lisesinin Islahına İlişkin Ali Suavi'nin Girişimlerini Gösteren Bir Belge***; Bell., C. XLVI, sayı 181, 1982, s.121-128.

86) BEDİİ ŞEHSUVAROĞLU: ***Ali Suavi Ve Galatasay Lisesi***; B.T.T.D., C. II, sayı 9, s.38-41.

87) Apo olarak tanınan Abdullah Öcalan'ın da Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde devlet bursu ile okumuş ve bu okuldan mezun olmuş bulunması ne büyük bir rastlantı değil mi?

88) Bkz. ALİ SARIKOYUNCU: ***Osmanlı İmparatorluğunun Yıkılışında Misyonerlik Faaliyetleri***; Diyanet D., Nisan-Haziran 1992, C. XXVIII, sayı 2, s.91-114; UYGUR KOCABAŞOĞLU: ***XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri***; Tanz.150, s.539-551; RODERIC H.DAVISON: ***Osmanlı Türkiye'sinde Batılı Eğitim***; çev. Mehmet Seyitdanlıoğlu, Bell., C. LI, sayı 200, 1987, s.1031-1044.

IX

Türkiye'de gazetecilik, Tanzimat'ın eseri sayılır. Gerçekten de, batının bu etkili iletişim aracı, Tanzimat ile birlikte boy göstermiştir. Öte yandan, bu dönemde yeni bir edebiyatın, Tanzimat edebiyatının doğup geliştiğini de biliyoruz. Genellikle öne sürüldüğüne göre, gazetecilikte batı düşüncesinin, yeni düşüncelerin, halkı aydınlatmak için halkın dili ile, yalın bir dille anlatılması, halk eğitimi alanında Tanzimat'ın bir başarısıdır. *Tercüman-ı Ahval* gazetesinin ilk sayısına yazdığı önsöz niteliğindeki yazısında Şinasi, *"umum halkın kolaylıkla anlayabileceği mertebede işbu gazeteyi kaleme almak"* amacını güttüklerini belirtiyordu.[89] Oysa, biliyoruz ki, Tanzimat ile birlikte, en başta Fransızca olmak üzere yabancı sözcük ve deyimler dilimizde yer etmeye başlamış bulunuyor. Örneğin; "vapor", "pon dö suspansiyon", "akademya"[90] ve daha önce de belirtildiği gibi "madama", "familya" gibi sözcükler **Takvim-i Vekayi**'de Farsça ve Arapçanın yanında dilimizi bozan yeni bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tanzimat'ta çıkan ilk **özel** gazete **Ceride-i Havadis**'tir. Ceride-i Havadis'in yayın yaşamına nasıl atıldığı ve sonraki dönemleri, ayrıca Tanzimat yöneticilerinin basından ne anladıkları, basını nasıl değerlendirdikleri göz önüne getirilecek olursa, bu **yenilik**'in Türk halkı bakımından bir anlamı bulunmadığı, olsa olsa batı emperyalizminin gücünü göstermeye ve Osmanlılık anlayışının yayılmasına yaradığı anlaşılır. Çünkü, her şeyden önce, Ceride-i Havadis, bir İngiliz taciri olan **William Churchill** tarafından çıkarılmıştır. Churchill, Kadıköy yöresinde avlanırken bir çocuğu tüfekle yaralamış ve halk da onu yakalamıştı. Üsküdar muhafız paşası **Firarî Ahmet Paşa**'nın Üsküdar kadısından aldığı ilâm gereğince de Tersane'de hapsedilmişti. Ancak, işe İngiliz elçisi karışmış, bunun üzerine de Churchill salıverilmişti. Şimdi, biliyorum, bunun Ceride-i Havadis ile ne ilgisi var, diyecekseniz. İlgisi şu: Osmanlı hükümeti kendini bağışlatmak için Churchill'e pırlantalı bir nişan, 10.000 kantarlık zeytinyağı dışsatımı için bir ferman ve bir de Osmanlıca gazete çıkarma izni verecektir. Doğal olarak, bu arada Hariciye Nazırı **Akif Paşa**'nın da görevden alındığını eklemek gerekir.[91] İşte, ilk özel gazetenin 1 Ağustos 1840'da çıkışının öyküsü budur! Öte yandan, 1861'de Ceride-i Havadis ile Tercüman-ı Ahval arasında çıkan bir tartışmada Tercüman-ı Ahval, Ceride-i Havadis'in sahibinin İngiliz, kendisininki ise "ehl-i İslam" olduğunu söyleyince hükümetçe iki hafta süre ile kapatılacaktır.[92]

Kaldı ki, 1857 tarihli Matbaalar Nizamnâmesi ile kitapların sansüre bağlı kılınması kültürel alanda bir yozlaşmaya yol açarken 1858 tarihli Ceza Kanununun 138. maddesi ile basın ceza tehdidi altına sokulmuş, bununla da yetinilmeyerek 1864 tarihli

---

89) AGÂH SIRRI LEVEND: ***Dilde Sadeleşme-Tanzimat'ın İlk Safhasında***; Ulus, 13 Ocak 1945.

90) CEVDET PERİN: ***Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri***; s.66-67.

91) M.NURİ İNUĞUR: ***Basın Ve Yayın Tarihi***; İ.İ.T.İ.A., Yay, İstanbul, 1978, s. 171-172; ayrıca, biraz daha değişik bir anlatım için bkz. NESİMİ YAZICI: ***"Tanzimat Dönemi Basını Konuşunda Bir Değerlendirme"***; Tanz.150, s.57 v.d.

92) a.y.,s.178.

Matbuat Nizamnâmesi ile gazete çıkarabilmek izine bağlanmış, 1867 tarihli karamâme ile basın nefes alamaz duruma getirilmiştir. Bu karamâme uyarınca sekiz gazete süresiz olarak, üç gazete de geçici olarak kapatılmıştır.[93]

1876 yılına gelindiğinde İstanbul'da toplam olarak 47 gazetenin yayımlandığını görüyoruz. Bu 47 gazetenin hangi dillerde yayımlanmış olduğuna bakmak bile Tanzimat'ın ilanından 37 yıl sonra Osmanlı Devletinin ne olduğunu ortaya koymaya yeter. Çünkü, bunlardan 9'u Rumca, 9'u Ermenice, 7'si Fransızca, 3'ü Bulgarca, 2'si İngilizce, 2'si İbranice, 1'i Almanca, 1'i Arapça olarak yayımlanıyordu. Buna karşılık yalnızca 7 gazete Türkçe çıkmaktaydı.[94]

Tanzimat'la başlayan dönemde Osmanlının basın açısından kültürel yapısına değinmişken biraz da tiyatrodan söz etmek yerinde olacak. Biliyoruz ki, Osmanlılarda tiyatro Avrupalılarca tanıtılmış ve Ermenilerce geliştirilmiştir. **Cevdet Perin**'in deyişiyle, *"Tanzimat'ın ilanından sonra yalnız biz Avrupa ile değil, fakat Avrupa'da yavaş yavaş bizimle sosyal ve kültürel münasebetler tesis etmek için gayret sarfetmiştir. Biz, sırf geri kaldığını artık iyice anladığımız cemiyetimizin seviyesini yükseltmek ve garp tekniğinden faydalanmak için. Avrupalılar ise hem bize ihtiyacımız olan yeni maddeleri temin etmek, hem de kültürlerini aşılamak için. Avrupa'nın bu kültür propagandasında yurdumuzda en önemli rolü oynayan unsurlar, azınlıklar ve bilhassa Ermeniler olmuştur".*[95] Gedikpaşa Tiyatrosu'nu yöneten Agop Efendi'ye on yıllık bir tiyatro tekeli tanınmış olmasını bu çerçeve içinde değerlendirmek gerekir. Böylece gelişmeye başlayan Osmanlı tiyatrosunda sahnelenen oyunlar ise çoğunlukla "Ramazan eğlencesi" türünden öteye geçmeyen bir takım "havadan sudan" şeyler olmuştur.[96] Bu oyunların izleyicilerine gelince, bunlar da İstanbul'da yaşayan gayrimüslimler, lövantenler ve kentin hali vakti yerinde olan Türk kesimiydi (Bu arada anımsamamız gerekir ki, ne Hıristiyan Osmanlılar ve ne de İstanbul'da yaşayan Türkler askerlik yapmakla yükümlü değildi). O günlerde tiyatroya yöneltilen bir eleştiride bakın ne denmiş:

"Avrupa'nın her bedayiini aldık da yalnız rakısları, dansları mı kaldı? Evet, tiyatrohane eğlence mahallidir, lâkin daha bizim için değil. Çünkü biz terakki yolunda kaç adım yol gittik ki biraz da eğlenelim diyelim."[97]

Hüseyin Rahmi Gürpınar, o dönemin seyircisini anlatırken der ki: *"Bugünkü seyirci kuşağının dedeleri ve babaları, Güllü Agop ve Manakyan kumpanyalarının kendi millî şiveleriyle oynadıkları dramların önünde hüngür hüngür ağlamış..... saf kimselerdi."*[98] O günlerde bir gazetede yayımlanan bir duyuru da şöyle: *"Bunların ekser aktörleri İslamdan bulunduğu cihetle telâffuzca beğenileceklerini ümit etmekteyiz."*[99]

93) M.N.İNUĞUR: s.188-194; sansür konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. ALPAY KABACALI: ***Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü;*** Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul, 1990. s.24-47.

94) AHMET EMİN: ***The Development of Turkey as Measured by its Press;*** New York, 1914, s.41.

95) C.PERİN: s.83.

96) Oyunların bir listesi için bkz. MUSTAFA NİHAT ÖZÖN: ***Türk Tiyatrosuna Toplu Bir Bakış;*** Türk Dili D., Tiyatro. Özel Sayısı, Temmuz 1966, sayı 178, s.654-673.

97) a.y.,s.658

98) HİSEYİN RAHMİ GÜRPINAR: ***Darülbedayi;*** aynı dergi, s.705.

99) a.y.,s.659.

Oyunu, oyuncusu, seyircisi, dili ile batıdan gelen tiyatro işte böyleymiş. Burada sözü Haldun Taner'e bırakmak gerek: *"Güllü Agop, Mınakyan, Darülbedayi yabancı bir tiyatroyu burada tutturmaya çalışırken İstanbul'un asıl halkı kendi Ortaoyununda, Karagözde, Meddahta, Kuklada, Tuluatçıların oyunlarında arıyor ve..... buluyordu. Ama cahil, ama kaba saba, ama hoyrat, ama yer yer edepsiz bu gösteriler ona hiç değilse yüzde yüz bu toprağın insanlarının kendi toplumsal ve yöresel koşullarının geliştirdiği durumları, davranışları, yorumları, yargıları yansıtıyordu ya! İçinde boğum boğum olmuş çözümünü bulamadığı sorunları bir hazır cevaplılıkla, bir nükte ile aydınlatıveriyordu ya! O halde asıl tiyatronun yapması gereken toplumsal ödevi işte bu halk tiyatrosu yapıyordu..... Sanatı, mutlu bir azınlığın tekelinde sanma saplantısından kurtulamamış bir yarı-aydınlar takımı, giderek, halk tarafından, halk şiiri, halk edebiyatı, halk tiyatrosu lafından huylanır olmuş."*[100]

Tanzimat ile temeli atılan ve giderek biçimlenen yeni kültürel yapı böyleydi ve o günlerde ortaya çıkan bir deyişe göre de, tiyatro "mekteb-i edep", "mekteb-i medeniyet" olarak görülürdü. Çünkü, uygarlıktan nasiplerini almak isteyenler tiyatroya üşüşürmüş. Oyunlar yabancı dilde sahnelendiğinde bile, dil bilmeyenler de yine bu tiyatrolara giderlermiş.[101] Ne ki, örneğin, 1869'da **Olympia** adlı bir opera Beyoğlu'nda Naum Tiyatrosu'nda Ermenilerce sahneye konulmuş, operanın konusu ise Ermeni tarihinden alınmış bulunuyor.[102] Birçokları arasından bir-iki örnek daha: 1863'de İstematiyadis'in Rumca olarak sahnelediği oyun, Çuhaciyan'ın opera alanındaki çalışmaları, İtalyanların ve Fransızların kendi dillerinde oynadıkları oyunlar!.. İşte, tiyatro okulunda uygarlık dersleri! Avrupa'da ulusal burjuva kültürü ile bir de bizdeki bu durumu karşılaştırın. Bu gelişim, Tanzimat ve sonrasında, Osmanlı Devleti'nde egemen çevrelerin kimlerden oluştuğunun açık bir kanıtıdır. Çünkü, sanat ve kültürün özünde sınıfsal bir temele dayandığı tartışmasız bir gerçektir.

Şimdi de sözü gerek romana getirmek ve gerekse Ermenilerin, Rumların... yaptıkları çevirilerde kullandıkları dile örnek olmak üzere –oyunlarda buna bir de şive bozukluğunu eklemek gerekir– "Büyük Servet" adlı romandan, Türk Dili Dergisi'nin Roman Özel Sayısına alınmış olan bir bölümü birlikte okuyalım:

"İki refikler ki mülâkatları esnasında yürümekte idiler, arabayı müşahede ederek eylendiler.

Az bir müddet sonra (lando) onların bulunduğu mahalle karip vâsıl oldukta memulleri mucebince derununda bulunan iki kadınlar arabacıya az bir eylenmesini emr ile delikanlılar lando'ya yaklaşıp merkumeleri selâmladılar.

---

100) HALDUN TANER: ***Yüzyıllık Bir Tartışma***; aynı dergi, s.737-738.

101) MUSTAFA NİHAT ÖZÖN: ***1873 Yılına Kadar Tiyatro: Ali Bey: Ayyar Hamza***; Remzi Kitabevi, 3. basım, İstanbul, 1968, Tanıtma Ve Giriş yazısında, s.15-17.

102) BAHA DÜRDER: ***Bizde Müzikli Tiyatro Hareketleri: Ali Bey: Letafet***; Remzi Kitabevi, İstanbul, 1961, Tanıtma Ve Giriş yazısında, s.30.

-Bize refakat etmek arzu eder misiniz (sual eyledi genç kız hoş bir tarzda delikanlıların selâmına cevap vererek)?

-Arzu (ettikten) maada rica bile ederiz (dedi kumral tebessümle)

-O halde râkip olunuz gidelim (dedi validesi).

İki refikler teklifi tekerrür ettirmeyip arabaya girdiler.

-Size tesadüf eylediğimize çok memnun olduk (diye devam eylédi mezbure) çünki (Bolonyi)ye gitmek niyetinde olduğumuzdan bu uzun günü mülâkatla imrar ederiz.

-Ve bundan maada beraber erkek bulunan kadın serbest gezer (ilâve etti genç kız gülerek)

-Demek bugün bizi korkuluk niyetinde kullanmak arzusundasınız?

-Hâşâ. Mugayiri olarak sizin ile bulunmuş olduktan maada bu yolda bir hâmiyetinizle dahi bizi bir kat daha memnun edersiniz."[103]

Tanzimat'ta yayımlanan gazetelerin sayfalarını Fransızca sözcüklerin nasıl kapsadığını da anımsayın. Gerçekte, yabancı kültürler karşısında kendi öz varlıklarını savunup geliştiremeyen toplumlar için bu sonucun doğal olduğunu söylememiz gerekir. Öte yandan, dil üzerindeki bu etki, sömürgeci kültür ile beslenen yazarların yapıtlarında kullanılan sözcüklerle ve tümcelerle kendini gösterdiği gibi, emperyalizmin varlıklı sınıflara önerdiği yaşam biçimine uygun dilden de güç kazanmış bulunuyor. **Ahmet Rasim**, ***Tarih Ve Muharrir***'de diyor ki:

"Dikkat buyuruluyor mu? Şimdilerde kimse:

-Bonjur,

-Bonsuvar.

gibi Fransızca terkiplere aldırmıyor..... Bahasus Beyoğlu taraflarında Fransızca su gibi. Bilen bilmeyen, birkaç adî terkibe alışmış olanların cümlesi bu lisanı istimal için [kullanmak için] *şehrin bu tarafına gidiyorlar. Hattâ biz bile henüz mektepnişin iken* [okulda iken] *kitap almak için tünel başına kadar çıktık mı, mükâleme mecmualarından* [konuşma dergilerinden] *ezberlediğimiz ne kadar cümle var ise, cümlesini kitapçı mütevaffa Hristoforides'e döker, sayar, öyle dönerdik."*[104]

Bu, emperyalist devletlerin, el attıkları her ülke toplumunun üzerinde uyandırmak istedikleri küçüklük, kendini aşağı görme duygusunun bir sonucundan başka bir şey değildir. Emperyalizm el attığı toplumun dilini bile soysuzlaştırmak ister. Çünkü, dil, ulus olabilmenin koşullarının başında gelir. Emperyalizm için kendi dilinin egemenliğinin sağlanması yeterli değildir. O, aynı zamanda o toplumun öz dilini de etki altına alacaktır. Bunu da, en başta, emperyalist kültür önünde eğilenler çoğu kez kendiliklerinden üstlenirler. Dün Arap ve Acem kültürüne teslim olanlar, Tanzimat'ta Avrupa kültürü

---

103) MUSTAFA NİHAT ÖZÖN: ***Türk Romanı Üzerine;*** Türk Dili D., Roman Özel Sayısı, Temmuz 1964, sayı 154, s.581

104) AHMET RASİM: ***Tarih Ve Muharrir;*** İstanbul, 1329, "Fransızca" başlıklı bölüm, s.62-69 (C.PERİN: s.44-45).

karşısında aynı şeyi yapmaktadırlar. Kaşgarlı Mahmut Tanzimat döneminde yaşamış olsaydı, kitabını "Türk dili ile Arap dilinin atbaşı beraber yürüdükleri bilinsin diye..." değil, ama belki "Türk dili ile Frenk dilinin atbaşı beraber yürüdükleri bilinsin diye..." yazdığını söyleyecekti!

Cevdet Perin'in ***Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri***'nde verdiği bilgilerden 1859-1900 yılları arasında Ermeniler, Rumlar... tarafından 39 romanın Osmanlıcaya çevrildiğini anlıyoruz. Bunu, 38 çeviri ile Ahmet İhsan, 17 çeviri ile Ahmet Mithat izlemektedir.[105] Yapıtları en çok çevrilen yazarlar şunlardır:

Yazar	Çevrilen yapıt sayısı
Xavier De Montepin	43
Jules Verne	26
Paul De Kock	17
Alexandre Dumas Pére	13
Eugene Sue	12
George Ohnet	10
Octave Feuillet	9
...	

Bu yazarların batı yazınına damgalarını basmaktan çok uzak olmaları bir yana, konumuz açısından temel özellikleri toplumsal sorunlara eğilmemiş, çoğunlukla "havadan sudan" konuları ele almış olmalarıdır. **Servet-i Fünun**'un 7. sayısında yer alan bir değerlendirme konuyu biraz daha açıklığa kavuşturacak:

"romanlar üç büyük kısma ayrılır: birinci kısım kısm-ı mühimdir ki, hakikyûn nâmını almıştır..... İkinci kısım fikruyûndur, fikruyûn sınıfında mevki-i mümtazı Octave Feuillet ihraz etmiş idi. Octave Feuillet'den sonra George Ohnet gösteriliyor; vakıa bunlardan ikisi de fikruyûn mesleğinde roman yazmaktaki maharet-i mucizekâreneyi irae ile iktidarı fevkalâdeleri âleme tanıtmıştır..... bir de fennî roman yazıcıları vardır ki..... Jules Verne....."[106]

Feuillet de, Ohnet de, Verne de, toplumcu-gerçekçi konulara değinmeyen yazarlardı. Feuillet, tutuculuğu ile tanınıyordu. Ohnet'nin yazdıkları "*ancak basit okuyuculara hitap eden geniş sürümlü gazetelerde tefrika olarak*" yayınlanıyordu.[107] Jules Verne'i ise, ***Aya Seyahat, Seksen Günde Devrialem, Deniz Altında Yirmi Bin Fersah*** gibi romanlarıyla hepimiz tanırız!

105) s.209-232.
106) GÜZİN DİNO: ***Tanzimat'tan Sonra Edebiyatta Gerçekçiliğe Doğru***; s.37.
107) a.y.,s.37.

X

Tanzimat'ta diplomasi, bürokrasi, iş çevreleri, saray, ekonomi, Osmanlılık ideolojisi, eğitim, basın, yazın... işte böyleydi. Ama acaba Anadolu'da Türk halkı bu sırada ne yapıyor, ne yiyip içiyordu? Bu soruyu yanıtlamadan önce, Anadolu Türk halkının durumunu İstanbul'un Tanzimatçı Osmanlısının yaşamı ile karşılaştırabilmek için bir Tanzimat dönemi köşkü ve bu köşkteki yaşam nasılmış bunu **Sami Paşazâde Sezai'**nin Sergüzeşt'inden bir-iki sayfayı çevirerek görelim: Avrupa biçimi yapılan köşkün alt katında bir salon, salonda mermerden büyük bir ocak, ocağın yanlarında bellerinden aşağı balık biçiminde iki çıplak kız işlemesi, üzerinde bir ayna, önünde beyaz bir ayı postu, XIV. Louis döneminde yapılmış sanat eseri bir masa ve ayakları ve arkaları yaldızlı sandalyeler, yine o zamandan kalma ve karşılıklı gizli konuşmalarda kullanılan küçük kanapeler, salonun köşelerine yerleştirilmiş ve eski madenlere benzetilerek yapılmış saksılar içinde tavana değin ulaşan bitkiler ilk göze çarpanlar... Salonun duvarları koyu kırmızı kâğıtla kaplanmış. Duvarın birinde Fatih'in İstanbul'a girişini gösteren bir tablo, öbür yanda Napolyon'un Saint Helen adasında Avrupa'ya kartal bakışlarıyla baktığı görkemli bir resmi. Ocağın sağ yanında bir piyano. Evin on dokuz yaşındaki kızı, geceleri ellerini bu piyanonun tuşları üzerinde gezdiriyor ve dinleyenlerde gizli duygular uyandırıyor. Akşam yemeklerinden sonra aile bireyleri bu salonda lambaların renkli karpuzlarından yansıyan ışık altında gazetelerini, kitaplarını okuyorlar. Sonra, kızları piyano çalarken Asaf Paşa haremiyle bazen kâğıt oynuyor, Celâl Bey, yaşlı Fransız mürebbiye ile birlikte resimli dergileri karıştıyor. Salonun pencerelere yakın küçük kapısından bir sere giriliyor. Serden de bahçeye çıkılıyor. Salonun yanındaki yemek odasında uçları yerlere değin sarkan mavi atlastan perdeler var. Bu perdelerin bıraktığı aralıklardan bakınca çiçekler içinde dolaşmaya, gölün yanında düşünmeye başlıyoruz. Bakışlarımız ağaçların aralarına dalıyor, ormanın yeşil karanlığı içinde yitip gidiyor...

Gelelim Anadolu'ya. 9 Mayıs 1874 günlü **Basiret** gazetesinde yer alan habere göre, Ankara yöresinde açlıktan günde 1.500-2.000 kişi ölmektedir. Aynı gazetede 24 Mayıs 1874'de yayımlanan bir başka haberden Kırşehir'de halkın açlıktan ağaç kabuklarını, otları ve hayvan leşlerini yediklerini öğreniyoruz. 29 Pubat 1875 günlü **Levant Herald** gazetesinde yazıldığına göre de, Keskin'de yaşayan 52.000 kişiden 20.000'i, bir başka yerde 17.000 kişiden 5.000'i açlıktan ölmüştür.[108] Bir yerlerde ise açlıktan kıvranan halk, çürümeye başlayan deve leşini yemeye başlayınca yetkililer bunu engellemek için leşi gizlice gömdürecek ancak halk leşin gömülü bulduğu yeri saptayarak çıkarıp yine yiyecektir.[109]

4 Ocak 1867 günlü Levant Herald'ın bir başka haberi, ücretlerini alamayan kadın işçilerin maliyeden ücretlerinin ödenmesini istediklerinde itilip kakılmaları, hırpalan-

108) İSMAİL CEM: ***Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi;*** Cem Yay., İstanbul, 1970, s.201-202.
109) R.DAVISON: s.116.

maları ile ilgili.[110] İçlerinde çok sayıda "kadın çoluk çocuk" da bulunan işçinin bu durumlarını anlatırken **Ziya Paşa** der ki: *"mirî ebniye* [devlet binaları] *tahsisatı vakt-ü zamanında verilmediğinden nizamiye ve tersane hazinelerinde kadın çoluk çocuk ırgat ve rençber amele arbedesinden geçilmez....kemal-i izdihamdan kol kırılır, göz çıkar, gebe hatunlar çocuk düşürür."*[111]

Tanzimat'ın ekonomik siyasasının ve Osmanlılık anlayışının Anadolu Türk halkı için sonucu bu olmuştur. Ülkenin batı kapitalizmine peşkeş çekildiği Tanzimat döneminde ülkedeki imalathanelerin hemen hemen tümü kapanmak zorunda kalmaktadır. Bu gibi alanlarda çalışanların büyük çoğunluğu ya yarı aç yaşamaktadır, ya da dilencilik yaparak ancak bir iki lokma ekmek bulabilmektedir.[112] Küçük bir bölümü ise, şu ya da bu yolla önemsiz bir devlet memurluğu elde edebilmekte ve böylece belki kendisini bir parça kurtarabilmekte, ancak bu kez halkın sırtına yük olmaktadır.[113] Tanzimat'ın batıcı ve tüketimci yaşam biçimi ekonomiye indirilen bir başka darbe niteliğini kazanmakta gecikmeyecektir. Bu gibi mallar artık Avrupa'dan getirilmekte, aynı alanlardaki yerli üretim durmaktadır. Özellikle ordunun gereksinmelerinin Avrupa'dan satın alınmaya başlanması, bu alanda ülke içinde bir başka işsizlik nedenidir. Genelde de, Avrupa sanayiinin daha nitelikli malları karşısında yerli mallar tutunmamaktadır.[114] **Ziya Paşa**'nın deyişiyle, *"derece derece kâffe-i melbusat ve mefruşatımızda* [tüm giysi ve döşemelerimizde / ev eşyalarımızda] *kemal-i cehlimizden naşi* [büyük cehaletimizden dolayı] *Avrupa fabrikaları ve mamulatının kendi mülkümüzün mahsulatına tercih ettiğimizden ve hükümet dahi mebzul* [bol / çok] *tuttuğu imtiyazat ve müsaadat-ı ecnebiye ile bu hali terviç ettiğinden* [desteklediğinden] *mamulat-ı mülkiyemize* [ülkemizin ürünlerine] *indiras* [çöküntü] *geldi. Tüccarımıza iflas çıktı. Ol mamulat ile müteayyiş olan* [geçinen] *erbab-ı sanayi perişan oldu."*[115] Bu gelişime koşut olarak vergiler de arttırılmıştır ve halkın bir de bu yönden yoksulluğu artmaktadır.[116]

Zulüm, Anadolu Türk halkı için söz konusudur. Namık Kemal'in anlattığına göre, örneğin; *"biçareyi namına polis tesmiye ettikleri mâzik-i ıstıraba gönderirler..... Bu polis, içine yan yana iki kişi sığamayacak kadar dar olan bir nevi dolaptır ki, yalnız tepesinde ufak bir deliği vardır. İstintakta bulunan biçareyi güya doğru söylemesine medar olmak için onun içine tıkarlar, kapısını kaparlar. Ekmekle sudan başka bir şey vermezler.*

110) OYA SENCER: ***Türkiye'de İşçi Sınıfı- Doğuşu Ve Yapısı;*** Habora Yay., İstanbul, 1969, s.103.

111) ***Ziya Paşa'nın Arzuhali***; İstanbul,1327 (İ.SUNGU: s.839); Ancak, *"Tuhafı şurasıdır ki, bu maaşların, faizlerin cümlesi toplansa ayda üç beş bin keseye varmaz. Ancak bu tazyikat (baskılar), aceze (güçsüzler) ve bivâyegân (düşkünler, yoksullar) hakkında cari olup vükelây-i Fiham Hazeratı ve anların mensubat ve müteallikatı maaşlarını ve esham faizlerini günü gününe ve yüzlük altun yüz kuruşa nakten alır ve maliye nazırının oğlu, mühürdarı ve biraderleri gibi dairesi halkının her biri ayrı ayrı bankalar açıp yüzde yirmi ve yirmi beş noksanına kırdıkları maaşlar ve sergiler bedelâtını tamamen istihsale muvaffak olurlar"*(a.y.).

112) TOTAMJANZ-TOPTSCHIJAN: ***Die Sozialökonomische Turkei***; Leipzig, 1901, s.101 (Ö.C.SARÇ: s. 430; ayrıca bkz. s. 432).

113) İ.SUNGU: s. 837

114) Ö.C.SARÇ: s.433.

115) Hürriyet, 29 Zilhiççe 1285 (12 Nisan 1869) (İ. SUNGU: s.285).

116) 21 Rebüülâhir 1285 (10 Ağustos 1868) günlü Hürriyet'te Namık Kemal'in yazısı (İ.SUNGU: s.285).

İçinde iskemle gibi bir şey olmadığından herif oturamaz. Yatmak hiç mümkün değil. Yalnız çarmıha gerilmiş gibi ayakta durur."[117] Ancak, devletin Türkler dışındaki toplulukları için bu ya da buna benzer bir işlem söz konusu değildir. Çünkü, zulüm, bilindiği gibi, boynu bükük ve güçsüz kimselere yapılabilir. Oysa bunların "millî meclisleri", örgütleri, örgütlerinin önderleri vardır ve en önemlisi de Avrupa devletlerince korunmaktadırlar. Avrupa basını, bunlara karşı yapılacak en küçük bir haksızlığı sayfalarında yankılandırmakta gecikmez. Türklerin bu gibi olanakları yoktur. Avrupa devletleri basını ve onların yerli işbirlikçileri için Türkler yalnızca sömürülecek bir işgücüdür. Türkler tam bir eşitsizliğin kurbanıdırlar. Bu duruma isyan eden **Ziya Paşa**, *"Amma bir Müslümanın güneş gibi hakkı zahir olduğu halde memurin ve zaleme-i eyaletten birinin pençe-i gadrine duçar olsa halini kime şikâyet ve hakkında kim merhamet ve sahabet eder? Hiç cürmü yok iken senelerce mahpus kalsa dâvacısı kim olur? Müsavat buna mı derler?"* diyor.[118] Bu eşitsizlik, yalnız Türklere yükletilen zorunlu askerlik görevi ile daha da göze batmaktadır.[119] Düzenle bütünleşmiş olan az sayıda Türk bir yana bırakılırsa, öteki Osmanlılar aşırı kâr ve vurgun ardında koşarken, bir yabancı gözlemcinin belirttiğine göre, Türkler, korkunç bir durgunluk ve bezginlik içindedir, kötü beslenmenin izleri yüzlerinden hemen okunabilmektedir; bedenleri bu kötü beslenme yüzünden doğru dürüst gelişememiştir bile![120]

Uzun söze ne gerek. Halkın içler acısı durumu neymiş, nasılmış, Sıvas'ın Şarkışlası'ndan ve halkın ozanı Serdarî' den[121] dinleyelim:

Nesini söyleyeyim canım efendim
Gayri düzen tutmaz telimiz bizim
Arzuhal eylesem deftere sığmaz
Omuzdan kesilmiş kolumuz bizim

Sefil ireçberin yüzü soğuktur
Yıl perhizi tutmuş içi koğuktur
İneği davarı iki tavuktur
Bundan gayrı yoktur malımız bizim

Reçberin sanatı arpa tahıl
Havasın bulmazsa bitmiyor pahıl
Tecelli olmazsa neylesin akıl
Dördü bir okkalık dolumuz bizim

---

117) Hürriyet, 21 Muharrem 1268 (3 Mayıs 1869) (İ. SUNGU: s.822).
118) Hürriyet, 18 Cemaziyelâhir 1285 (5 Eylül 1868) (İ. SUNGU: s.797).
119) R.DAVISON: s.63, 116.
120) H.MATHIEU: C.II, s.49.
121) Doğumu, 1834; Ölümü, 1918. İLHAN BAŞGÖZ'ün ***"İzahlı Türk Halk Edebiyatı Antolojisi"***'nden alınmıştır.

Benim bu gidişe aklım ermiyor
Fukara halini kimse sormuyor
Padişah sikkesi selâm vermiyor
Kefensiz kalacak ölümüz bizim

Evlât da babasının sözün tutmuyor
Açım diye çift sürmeye gitmiyor
Uşaklar çoğaldı ekmek yetmiyor
Başımıza belâ dölümüz bizim

Zenginin sözüne belî diyorlar
Kahvaltıya eder keteli çörek
Fukara söylese deli diyorlar
Gittikçe çoğalır delimiz bizim

Sekiz ay kışımız dört ay yazımız
Açlığından telef oldu bazımız
Kasım demeden buz tutuyor özümüz
Mayısta çözülür gönlümüz bizim

Tahsildar da çıkmış köyleri gezer
Elinde kamçısı fakiri ezer
Yorganı döşeği mezatta gezer
Hasırdan serilir çulumuz bizim

.....

XI

1939 yılı, Tanzimat'ın ilânının 100. yıldönümüydü. Bu nedenle de ülkemizde çeşitli toplantılar, yayınlar yapıldı. Tanzimat, aynı zamanda, basında da tartışma konusu oldu. Burada **Peyami Safa** ile **Muhittin Birgen** arasında geçen tartışmadan, her birinden uzunca birer alıntı yaparak bu konuyu bitirmek istiyorum.

Peyami Safa, 4 Sonteşrin (Kasım) 1939 günlü Cumhuriyet'te ***"Tanzimat Düşmanlığı"*** başlığı altında önce Tanzimat'ın hangi koşullar altında başlatıldığını inceledikten sonra, "Başka türlü olması mümkün müydü?" diye soruyor ve yazısını şöyle sürdürüyordu:

"..... Tanzimat, Osmanlı-Türk tarihinde, yarım, fakat ileri, eksik, fakat doğru bir hamledir. Onu, bugünkü Türk inkılâbının bir ucuna bağlı, tam bir başlangıç noktası olarak da alabiliriz. Mustafa Reşit Paşanın kapatamadığı medreselerin ve şer'î mahkemelerin kapılarını Mustafa Kemal Paşa mühürledi. O zaman bir taklit hareketiyle başlayan garplılaşma, gittikçe esasa doğru derinleşti ve 1923'den sonra resmî ve radikal bir hale geldi. Neden itiraf etmiyoruz? Bugün bile o taklitten tamamiyle kurtulmuş değilsek, bu, yeni bir medeniyetin kabuğundan özüne doğru diş geçirmenin bir iki ısırışla mümkün olmamasından başka hiçbir şey ispat etmez. Böyle bir kemiriş ve hazmediş, dişleri bizimkinden daha sağlam ve üstelik bir de Hıristiyan olan Rusya için bile kolay değildi ve kolay olmadı.

Tanzimatı her zaman tahlil ve tenkit edelim; fakat büyük tarih zaruretlerine gözlerimizi yumarak onu topyekûn inkâra kadar gitmeyelim. Bu, kendi kendimizi inkâr etmek olur....."

Peyami Safa'nın bu yazısını 5 Sonteşrin 1939 günlü Son Posta'da yanıtlayan **Muhittin Birgen**, "Bizler, o neslin ve kültürün çocuklarıyız. Bizlerden ümit yoktur" diyerek bitirdiği ***"Tanzimat Bahsinde Mazi Hesabına Tenkid Değil, İstikbal Hesabına Tenbih!"*** başlıklı yazısında diyordu ki:

".....Evet, mademki, Tanzimat bir vakıadır; şu halde, bugün, tarih bakımından onun olmamasını istemek boştur. Yani dostumun yerden göğe kadar hakkı vardır: Başka türlü olamazdı ..... Ancak, Tanzimata hücum edenler, bu hücumu, ne boş bir tarih fantazisi tertip etmek için, ne de tarihi tersine götürüp hâdiseleri bundan yüz sene evvelki azimet noktasından tekrar harekete geçirip bu defa başka bir istikamete doğru sevketmek maksadiyle yapmamışlardır. Ziya Gökalp, Tanzimata hücum ettiyse bu memleketin hâlâ Tanzimat gafleti içinde uyuyan münevverini uyandırmak ve ona, Türk görüşlü, yeni bakış ufukları açmak için yaptı....

Evet, Tanzimat baştanbaşa bir siyaset opportünizmi, bir inkılâp taklidi, bir siyaset maskesi idi. <Ak> deyip <kara>yı kasdetmeyi, arkadan küfür edip yüze gülmeyi, en derin kuvvetle inandığımız hakikatleri bile açıkça ifade etmek lâzım geldiği zaman yan çizmeği, bize Tanzimat öğretti. Osmanlı İmparatorluğu gibi ayakta durması tarihen imkânsız hale gelmiş olan bir camianın bütün unsurları nasıl birbirine pamuk ipliğinden daha çürük bağlarla bağlanmış şeyler ise Tanzimatın bütün inkılâp unsurları da birbirlerine o tarzda bağlanmış şeylerdi.....

Bunun içindir ki Tanzimatı tenkit etmeliyiz. Hem de bunu her vesile ile ve her zaman yapmalıyız. Bu tenkidi yaparken gayemiz, Tanzimata küfür etmek, onu ortaya atanları hata ile itham etmek değildir; maksadımız, yeni Türk devleti için, temiz, yüksek ve her mânasıyle –bilhassa fazla mânasıyle– asrî bir Türk kültürü, Türk tarih anlayışı, Türk siyaseti yaratmaktır. Öyle bir siyaset ki huşu ile diz çöksün ve bütün kuvvetini o halkın kırık dökük de olsa, fakirane de olsa sağlamlığından şüphe olmayan halk varlığından alsın. Bunu yaptıktan sonra da, Türk kütlesinin bütün millî kudretini temsil eden bu görüş, anlayış, bu duyuş ve seziş, kendisini, enternasyonal âlemde efendi

olarak duysun ve Avrupalı bir efendi, dünyayı nasıl görür, anlar ve idare ederse o da öyle yapsın.

Türk kültürünü, Tanzimat opportünizminin her renge giren ve her kalıba sığan seyyaliyetinden, şekilsizliğinden, salâbetinden, yamacılığından ve uyduruculuğundan kurtarmak lâzımdır.

Bu, Türk vatanını müdafaa için omuzlarımıza silâhı alıp hudutlara koşmaktan daha mühim, ondan daha muazzam bir vazifedir. Çünkü silâhla huduttan kovduğumuz her düşman, eğer biz Tanzimatın her mizaca göre fetva veren rolünden kendimizi kurtaramazsak, ruh halinde, aramıza sokulmak için, her delikten kendisine geniş bir yol açabilir....."

Bu yazının yayınlandığı 1939'dan bu yana, düşman, önce bulduğu deliklerden ülkemize girdi, sonraları ise kendi ellerimizle araladığımız kapılardan. Bugün artık serbest giriş çıkış hakkı var.

4 - TANZİMAT'A TEPKİLER

I

Direnme gücünün kırılmış bulunması nedeniyle Anadolu Türk halkı Tanzimat'a karşı geniş, örgütlü ve eylemli bir tepki gösteremedi.[1] Kaldı ki, içine sürüklendiği olumsuz koşullar nedeniyle de gerçekte neler olup bittiğini algılayabilecek bir durumda da değildi. Somut olarak gözlemlenen olgu, Osmanlı Hıristiyanlarının her gün daha da güçlenip palazlanlanmasına, daha da ayrıcalıklı duruma gelmesine karşılık, kendisinin yoksulluğunun ve ezilmişliğinin daha da artıp yoğunlaşmakta olmasıydı. Başka bir deyişle, Hıristiyanlar varlık içinde yüzerlerken Müslümanlar yoksulluk içinde kıvranıyorlardı. Gözle görünen gerçek buydu. Bu nedenle de, Tanzimat'a karşı tepki, daha önce temellerinin nasıl atıldığını belirtmeğe çalıştığım İslamcı bir çerçevede gelişti. Öte yandan, emperyalizmin Anadolu halkını her geçen gün artan bir ivme ile sömürmesi sonucunda ortaya çıkan ekonomik çöküntünün gerçek nedenlerini kavrayacak bir bilinç ve yapıya sahip olmayan halk, bu durumu, çoğu kez gâvurlaşmanın bir sonucu olarak görüp değerlendirmekteydi.[2] Çaresizlik içinde kabuğuna kapanan Anadolu halkının sığınacağı tek şey, elinden alınamayan inançları ve dini oluyordu. Bunun sonucunda da, ussal davranmayı da bir yana bırakıyor ve gelişmelere salt dinsel açıdan bakmaya başlıyordu. Bu arada, ender de olsa, kamu düzeni ve genel sağlık açısından girişilen uygulamalara bile karşı çıkar bir duruma düşmekteydi.[3]

Buna karşılık, Tanzimat'a karşı halk kitlelerinden kaynaklanmayan üç önemli tepki bulunuyor. Bunlar; **Fedaîler Cemiyeti, Yeni Osmanlılar** ve **Talebe-i Ulum**'un ortaya koyduklarıdır. Üçünün de ortak noktası, yine İslamcı olmalarıdır. Demek ki, bu eylem ve düşünceler ile halkın genel tepkisi arasında İslamcılık açısından açık bir özdeşlik vardır. Kuşkusuz, bunun da temel nedeni, buraya değin anlatılmaya çalışıldığı

---

1) Halkın, Tanzimat'a eylemli hiçbir tepki göstermemiş olduğu sanılmamalıdır. Örneğin; Islahat Fermanı, Maraş'ta okunduğunda önce bazı karışıklıklar çıkmış, bunlar yatıştırılmış, fakat halk daha sonra kentte bulunan bir İngiliz tacirinin evine saldırmış, bu İngiliz de ateş açıp halktan bir kişi ölünce de, evi ateşe verilmiş, tacir, karısı ve çocuğu ile birlikte ölmüştür (AHMET CEVDET PAŞA; **Tezakir**, C.I, Tezkire no. 10, s. 89). Ancak, bu ve benzer tepkilerin bilinçli ve örgütlü olduğunu ve etkilerinin de gelişmelerde bir rolü bulunduğunu söylemek olanaksızdır

2) **Engelhardt**, Osmanlı yöneticilerinin, 1855 yılında Müslüman halkın hoşnutsuzluğunu gidermek amacı ile sıkı önlemlere başvurmak zorunda kaldıklarını ve Fransız elçisinin 17 Mayıs 1876'da *"Düzen yeniden kurulmuşa benziyor"* diye yazdığını, ancak, kitlelerin gittikçe *"fanatikleştiğini"* kaydettiğini belirtiyor (ENGELHARDT: s.87, 269).

3) Örneğin, bkz: MUSA ÇADIRCI: ***Tanzimat'ın Uygulamasında Karşılaşılan Bazı Güçlükler***, Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyomu'ndan ayrı basım, Ankara, 1994.

gibi Tanzimat'ın Hıristiyan batı karşısındaki teslimiyetçi tutumu ve Osmanlı Hıristiyanlarının Müslümanlar zararına elde ettikleri ayrıcalıklardır.

Gerçekte ortaya çıkması gereken tepkiler, **ulusçu** nitelikte olmalıydı. Osmanlı Devleti içinde Rumlar, Ermeniler, Boşnaklar, Arnavutlar, Sırplar vb. karşısında ezilen bir kitle duruma sokulan Türk halkının tepkisi kendini Türk ulusçuluğu alanında göstermeliydi. Kaldı ki, Osmanlı Devletini oluşturan ve Türkler dışında kalan uluslar arasında ulusçuluk akımları hızla gelişmekte ve bunların her biri kendi ulusal devletlerini kurmanın yollarını aramaya başlamış bulunmaktaydı. Ne var ki, Osmanlıcılık ideolojisi, devletin Hıristiyan ulusları açısından yalnızca kendi durumlarını daha da iyileştirmek için bir araç olarak kullanılır ve bundan başka bir anlam taşımazken, daha önce de belirtildiği üzere, bu ideoloji Türklerin acımasızca zihinlerine kazınıyor ve onların kendilerinin de bir ulus olduklarını anımsamaları yasaklanıyordu. Öte yandan, halk kitlelerinin eğitimsizliği ve dünyada olup bitenlerden habersizliği, aydınların ise devleti yaşatmak için bu çeşitli ulusları bir arada tutabileceğine inandıkları Osmanlıcılığa inanılmaz bir biçimde sarılmaları, bu ulusçuluk çağında Türk ulusal bilincinin oluşup gelişmesini engelliyordu. Bu nedenle tepkiler, **İslamcılık** temeli üzerinde gelişmiş bulunuyor. Bu açıdan bakıldığında, genelde, bu dönem **İslamcılık**, bir bakıma, ulusçuluğun yerine geçmiştir, denebilir. Yine aynı nedenle, Ulusal Kurtuluş Savaşımız sırasında, zaman zaman **Türkçülük** ve **İslamcılık** yanyana, hattâ içiçe düşünülecektir.

Tanzimatçı yenileşmenin Atatürk ilke ve devrimleri ile hiç bir ilgisinin bulunmadığına yeri geldikçe değinmiş ve asıl Cumhuriyet dönemini incelerken bu gerçeğin en belirgin biçimde ortaya konacağını belirtmiş bulunuyorum. Şunu da çok açık bir biçimde göreceğiz ki, Atatürk, Tanzimatçı düşünüş ve uygulamaları acımasızca eleştirecektir. Pekiyi, Tanzimat'a karşı oluşan bu tepkilerle Atatürk'ün görüşleri ve uygulamaları arasında bir koşutluk var mıdır? Hemen söyleyeyim, çoğu kişi Yeni Osmanlıcı **Namık Kemal**'in Atatürk'ü derinden derine etkilediğini belirtirler. Gerçekten öyle midir? Öyle ise, hangi açıdan ve ne kadar? Çünkü, Namık Kemal, bir yandan İslâmcı ve bir yandan da Osmanlıcı bir düşünürdür. Oysa, Atatürk, ulusçudur! Kısacası, Atatürk tarafından bir halk eylemine dönüştürülen Ulusal Kurtuluş Savaşımızın ve Cumhuriyet dönemi devrimlerinin tarihsel gelişimdeki yerini doğru saptayabilmek için Tanzimat'a karşı oluşan tepkiler üzerinde durmamız ve bunu yaparken de Yeni Osmanlıları özellikle de daha yakından görmemiz gerekiyor.

II

Fedaîler Cemiyeti, Tanzimatçı gidişe karşı çıkan siyasal amaçlı ilk örgütlenme oldu. Bu cemiyet üyeleri yakalandıklarında Kuleli Kışlası'na hapsedildikleri için de, olay, Kuleli Vakası olarak da anılageldi.

Fedaîler Cemiyeti, Abdülmecit'in saltanatının son yıllarında bir darbe yapmak isteyen kişilerin gizlice bir araya gelmeleri ile oluşmuştu. Ancak, bir ihbar üzerine 1859'da

örgütün üyelerinden çoğu yakalandı. Yakalananların ve sonradan çeşitli cezalara çarptırılanların başında **Şeyh Ahmet, Ferik Çerkes Hüseyin Paşa, Caferdem Paşa, Binbaşı Rasim Bey, Arif Bey** geliyordu. Resmî metinlerden ve olayın gelişiminden bu örgütlenmenin önderinin Şeyh Ahmet olduğu anlaşılıyor.[4]

Ahmet Cevdet Paşa'nın bu konuda verdiği bilgi şöyle:

"İstanbul'da sahiden büyük bir cemiyet-i fesadiye hazırlanmakta imiş ki saferin on beşinci salı günü bi'l-istihbar [haber alınarak] *hemen asakire* [askere] *fişenk verildi. Kaide-i ihtiyata riayet edildi. Çarşamba ve Perşembe günleri eczây-ı heyet-i fesadiyye* [fesat heyetinin üyeleri] *olan eşhas* [kişiler] *birer birer tutuldu. Cümlesi* [tümü] *mahbese* [hapse] *kondu..... meclis-i vükelâ akdedildi* [bakanlar kurulu toplandı]. *Asıl reis-i fesad ulemadan Süleymaniyeli Şeyh Ahmed nam kimesne imiş..... bir günde üç yüzden ziyade kimesneler tutulup tevkif olundu ve hemen Kuleli Kışlasında istintaklarına* [sorgularına] *başlanıldı..... fedaîler birer ahid-nâme* [sözleşme / yemin metni] *temhir ile* [mühürleyerek] *Ahmed Efendiye vermişler....."*[5]

Hüseyin Daim Paşa, Rumeli'de yakalanarak İstanbul'a getirildi. **Caferdem Paşa** ise Kuleli Kışlası'na götürülürken kendini denize attı ve boğularak öldü. Örgütün dört önderi önce idama mahkûm edildiler, ancak sonradan cezaları kalebendliğe çevrildi. Geri kalanları ise çeşitli cezalara çarptırıldı.

Ne ki, tüm bu tutuklamalara karşın örgütün yakalanamayan daha başka üyeleri olduğu da anlaşılmaktadır. Tutuklamalardan sonra da İstanbul'un çeşitli yerlerine ve bazı medreselere bildiriler asılması bunu doğrulamaktadır.[6]

Uluğ İğdemir'e göre bu olay, "..... *ileri bir hareket olmaktan ziyade o zaman bilhassa Hıristiyanlar lehine yapılan bazı ıslahatı hazmedemeyenlerin, belki de Abdülmecit'in israfından mütevellit hoşnutsuzluklardan cesaret alarak, sırf Abdülmecit'in şahsını istihdaf eden* [hedef alan] *bir hareket olduğunu kabul etmek icap etmektedir.*"[7] İğdemir, bu kanıya varırken aynı zamanda örgüt üyelerinin şeyh, hoca, medrese öğrencisi ve **"alelâde halktan insanlar"** olmalarını da bir kanıt olarak gösteriyor ve *"içlerinde münevver denilebilecek, hürriyetten, meşrutiyetten, bunların mâna ve mahiyetinden anlayabilecek bir tek adam olmayan bu küçük zümrenin"* devrimci ve ilerici bir girişimde bulunamayacağını öne sürüyor. Ona göre, *"..... bilâkis irticaî şekil ve mahiyet taşıyan bir teşebbüs olduğunu gösterecek bazı donneeler"* bulunuyor.[8] Buna karşılık, Fedaîler Cemiyeti'ni ilerici ve devrimci bir girişim olarak değerlendirenler olduğunu da görüyoruz.

---

4) Olayla ilgili olarak hükümetçe Cerîde-i Havadis ve Takvîm-i Vekayi'de yayımlanan resmî bildiriler için bkz. ULUĞ İĞDEMİR: ***Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma***; T.T.K.,Yay., Ankara, 1937, s.10-13

5) Tezakir; Tezkire, no. 15, s.82-83.

6) Bildirde şöyle deniyordu: *"Hasmın kadı olursa yardımcın Allah olsun. Ey ümmet-i Muhammed, sizin din ve şeri'atinizi meydana çıkarmak için uğraşan din karındaşlarınız Kuleli'de mahpus olup kimisi katl kimisinini de kanunen ceza edecekler. Din ve hamiyet kalmadı mı? Niçin gidip anları tahlis etmiyorsunuz?"* (AHMET CEVDET PAŞA: ***Tezakir;*** Tezkire, no. 15, s.84).

7) U.İĞDEMİR: s.38

8) a.y.,s. 37; **İğdemir**, olayla ilgili çeşitli kaynakların metinlerini de yayımlamış bulunmaktadır. Bu metinlerde de olayın ilericilik-gericilik açısından değerlendirilmesi ve yorumu yapılmaktadır.

Örneğin, ***Osmanlı İmparatorluğunda Ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri*** adlı yapıtında **Ahmet Bedevî Kuran**, *"bu teşebbüste takibedilen gayenin meşrutiyet olduğunu iddia etmek hakikaten güçtür"* dedikten sonra sözlerini şöyle sürdürüyor: *"Ancak muhakkak olan bir nokta varsa o da memleketin idaresini beğenmeyen bazı hamiyetli zevatın inkılâp yapılmasını ve Sultan Abdülmecit'in yerine Veliaht Abdülaziz Efendi'nin tahta çıkarılmasını zarurî gördükleridir: Yani keyfî hareketleri kaldırmak ve millet namına bazı haklar koparmak... cemiyet rüesası* [reisleri] *mutaassıb ve görgüsüz insanlar değildi ve bu zevatın hareketlerine yalnız din mefhumu âmil olmamıştır. Cemiyete intisabın* [girmenin] *çok sıkı merasime tâbi tutulmasından da anlaşılabileceği üzere, rüesanın gayesinde memleket ricalinin hoşuna gitmeyecek değişiklikler, hürriyet, ıslahat tasavvurları vardı..... bence, <Kuleli Vakası> yalnız memlekette umumî ıslahat yapılmasını isteyen şuurlu bir ihtilâl teşebbüsü olmakla kalmıyor, <Jön Türk> harekâtına da başlangıç ve Tanzimattan sonra yükselen bir inkılâp âbidesi gibi duruyor".*[9]

Örgütün önderi Şeyh Ahmet'in kendisi için yapılan değerlendirmeler de aynı biçimde çelişkilidir. Uluğ İğdemir'in şeyhe ilişkin yargısı, olayı yorumlayış biçimine koşut olarak şöyle: "Beyazıt Medresesinin bir odasında rüya tabiriyle ve şuna buna ders vermekle geçinen birisidir". İşte, bu da, ona göre, bu girişimin **irticaî** olduğunu gösteren önemli bir kanıttır.[10] Oysa, Tanzimat'ı genellikle doğru bir biçimde algılayıp değerlendirmiş olan Namık Kemal şeyhin *"Erbab-ı kemalât içinde* [kemale ermiş olanlar içinde] *hiçbir mislinin* [benzerinin]" olmadığını söylüyor.[11]

Tanzimat, batılılaşmak ve dolayısı ile "çağdaşlaşmak", insan hak ve özgürlüklerinin tanınması yolunda atılmış bir adım ve yasalar önünde herkesin eşitliğinin sağlanması olarak görüldüğü sürece, Şeyh Ahmet ve arkadaşlarını birer **mürteci** gibi değerlendirmek kaçınılmaz olacaktır. Ne ki, Tanzimat gerçek yüzüyle kavrandığında bu yanılgı ortadan kalkacaktır. Gerçekte, tam Fedaîler Cemiyeti ortaya çıkarıldığı sırada İstanbul'da yaşananlar bu örgütü doğru değerlendirmemize yardımcı olacak nitelikte bulunuyor:

"Rebiülevvelin on dördüncü Salı günü hanım-sultanların cihazı bahren [denizden] *kemâl-i alâyiş ile [*büyük debdebe / tantana ile] *gönderildi. Halbuki bâlâda mezkûr* [yukarıda sözü edilen] *ihtilâlin zuhurunda Cuma günü Zat-ı Şâhâne hakikat-i hâli öğrenip haylice ürkmüş*[tü]..... *Cihazı götüren askerin aylığı verilmiyor iken bunca masraf ihtiyariyle* [yapılarak] *alay göstermek akıllara hayret vermiştir".*[12]

---

9) İstanbul, 1959, s. 61-62.
10) U.İĞDEMİR: s.46.
11) a.y., s. 36.
12) AHMET CEVDET PAŞA: ***Tezakir.*** Tezkire no. 15, s.84-85.

III

Fedaîler Cemiyeti'nden sonra Tanzimat yönetimine en önemli tepki, **Yeni Osmanlılar Cemiyeti**'nden geldi. 1865'de İstanbul'da kurulan ve daha sonra Avrupa'nın çeşitli kentlerinde yayın yolu ile Osmanlı Hükümetinin tutumunu eleştiren bu topluluğun en tanınmış adları, bilindiği gibi, **Namık Kemal, Ziya Paşa** ve **Ali Suavi**'dir. Mısırlı Prens **Mustafa Fazıl Paşa**'nın parasal yardımı ile Avrupa'da çeşitli gazeteler çıkarmayı başaran Yeni Osmanlıların Tanzimat uygulamalarına yönelttikleri eleştirilerinin bir bölümüne önceki sayfalarda zaman zaman yer verilmiş bulunuyor. Burada Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin nasıl kurulup geliştiğini ve neler yaptığı üzerinde duracak değilim. Cemiyet'e konumuz açısından değineceğim. Bu açıdan bakıldığında da ilk göze çarpan olgu, Yeni Osmanlıcılar'ın **İslamcı** bir kimlik içinde eleştirilerini yaptıkları olacaktır. Gerçekten de, Yeni Osmanlılar, genel toplumsal, siyasal ve ekonomik eleştirilerin yanı sıra Tanzimat'ı İslamî ilkelerden uzaklaştığı için ağır bir biçimde yerdikleri görülmektedir. Böylece, "batılılaşma" karşısındaki bu en kapsamlı tepki de, Lâle Devri'nden o güne izlenen genel çizginin dışına çıkmamış olmaktadır. Öylesine ki, Ziya Paşa'nın ünlü Terkib-i Bend'inde:

İsnad-ı taassup olunur merd-i gayura
Dinsizlere tevcih-i reviyet yeni çıktı
İslâm imiş devlete pâbend-i terakki
Evvel yoğidi işbu rivayet yeni çıktı
Milliyeti nisyan ederek her işimizde
Efkâr-ı frenge tebeiyyet yeni çıktı

derken, Namık Kemal de **şeriat**'ı şöyle savunmaktadır:

"Hayfa ki elimizde şeriat gibi medeniyetin her türlü ihtiyacını ifaya kâfi bir atiyye-i ilâhiye [tanrısal armağan] *var iken o bırakıldı da sekiz on zalûm ve cehûlun havatır ve hevesatı mülkümüzde esas-ı hukuk addolundu."*[13]

".....Şeriat..... Ondan itikat olunacak kanun, adaletçe ve icab-ı vakit ve hale mutabakatçe belki düvel-i mütemeddinede [uygar devletlerde] *mevcut olan kavaninin hepsine müreccah olacağından* [tercih edileceğinden / daha iyi olacağından] *şüphe mi edilir?"*[14]

"..... bekamızı, devamımızı o esasa riayette aramalıyız. Şimdiye kadar mütenevvi [çeşitli] *mahkemeler ve türlü türlü kanunlar yapıldı. Bunlardan şeriat-ı Ahmediyenin*

13) Hürriyet, 5 Şevval 1285 (18 Ocak 1869).
14) Hürriyet, 13 Şaban 1285 (30 Kasım 1868).

kadrini kırmaktan başka ne faide hasıl oldu? Bu mahkemeler şeriat mahkemelerinden daha â'del [âdil] *ve kanunlar ahkâm-ı şeriyyeden* [şer'î hükümlerden] *daha mükemmel mi zannoluyor?".*[15]

"..... ahkâm-ı şeriyyenin en küçük bir faslında olan kavait [kurallar] *ve fevaid-i medeniye* [medenî faydalar] *bunların* [yani, şer'î hükümler dışındaki hukuk kurallarının] *cümlesine keyfiyet ve kemiyetçe bir kaç kat faiktir* [üstündür]".[16]

Ziya Paşa'ya göre de:

"Ve Ticaret ve Eyalet ve Temyiz Hukuk ve İdare Meclislerinin küşadı [açılması] *ve zaten mehakim-i şer'iyyeye* [şeriyye hâkimlerine] *ait olan ahkâm-ı hukukiyenin* [hukuk hükümlerinin] *takım takım ayrılarak bunlara tahsisi ile şeriat mahkemelerine yalnız karı koca kavgasıyle talak* [boşanma] *ve nikâh sırf umur-u mezhebiyeye* [mezhep işlerine] *dair hususatın bırakılması bilcümle şer'i şerifin vücudunu kaldırmak ve bu teşebbüslerle Avrupa'ya karşı dirayetli görünmek maksadından başka bir mânaya hamlonulamaz."*[17]

Hatta Ziya Paşa, Osmanlı toplum ve devlet yapısındaki bozuklukların İslam dinine saygının azalmasından, namaz kılmamak, oruç tutmamak yüzünden bu aksaklıkların ortaya çıktığını öne sürmekte ve *"babalarımız mezardan kalkıp bizi görseler elbette kendi evlâdı olduğumuzu tanıyamazlar"* demektedir.[18/19]

Bir süre sonra Yeni Osmanlılardan ayrılmış olmasına karşın, temelde aynı yolu izleyen **Ali Suavi**'nin düşünceleri ise, bu çelişkili tutumun daha belirgin bir başka örneğidir. Gerçekte, şeriat ve fıkıhı bir yana itmek isteyen, siyaset biliminin temelinin şeriat değil, fakat coğrafya, ekonomi ve ahlâk olduğunu söyleyen, *"yoksa Ebu Yusuf'un ibaresindeki <fâ> edatından çıkmaz"* diyen, hilâfet diye bir kurumun olmadığını öne süren, din ve devlet işlerinin ayrılması gerektiğini belirten Ali Suavi'nin[20] aynı zamanda halka cami kürsüsünden ve dinsel duygulara seslenerek hitap etmesi[21] Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın tutumlarını da bir ölçüde aydınlatmaktadır. Unutmamak da gerekir ki, Ali Suavi aynı zamanda bir din adamıydı da!

İşin gerçeği aranırsa, Yeni Osmanlılar, sorunların neler olduğunu görüp sezmişler ancak bu sorunların neden ortaya çıktığını genellikle kavrayamamışlardır. En önemlisi de, "ulus" ve "ulusçuluk" kavramlarını algılayamamış olmalarıdır. Şeriat yanlılıklarını bu açıdan değerlendirmek gerekir. Gerçekte, onlar, Osmanlı Hıristiyanlarına tanınan ayrıcalıklar karşısında Türklerin içine sürüklendikleri durumu dile getirmek ve yenileş-

15) Hürriyet, 6 Cemaziyelevvel 1285 (24 Ağustos 1868).
16) İbret, 1 Şaban 1285 (5 Eylül 1868).
17) Hüriyet, 22 Zilhiççe 1285 (5 Nisan 1869).
18) K.BİRAND: s.53-54.
19) **Ömer Lütfi Barkan**, Yeni Osmanlıların şeriat yanlılığının gerçekte dinsel kaygılardan değil, fakat toplumun kendi yapısına uygun ve bu yapıdan kaynaklanan yasalarla yönetilmesini sağlamak amacından ileri geldiğini belirtiyor. Başka bir deyişle, Barkan'a göre, Yeni Osmanlıların bu düşüncelerinin temelinde yabancı hukuk sistemlerinin alınmasına karşı çıkmak bulunmaktadır. (Ö.L.BARKAN: ***Tanzimat Tetkiklerinin...***; s.312).
20) İSMAİL HAMİ DANİŞMEND: ***Ali Suavi'nin Türkçülüğü***; C.H.P. Genel Sekreterliği Yay., Ankara (?), 1942, s.21-23.
21) MİDHAT CEMAL KUNTAY: ***Sarıklı İhtilâlci Ali Suavi***; İstanbul, 1946, s.21-22.

me/batılılaşma adı altında yapılanların Türk halkına çıkarılan faturasını eleştirmek istemektedirler ama Türklük bilincinden uzak oldukları gibi aynı zamanda Osmanlıcıdırlar da. Devletin ancak Osmanlıcılık anlayışı ile ayakta tutulabileceğine inanmaktadırlar. Bu çerçeve içinde, Türklük akıllarına pek gelmemekte ama Müslüman halk içinde doğup büyüdükleri için onu tanımakta ve onun sıkıntılarını dile getirmeye çalışmaktadırlar. Nasıl halk olup bitenlere ulusalcı bir tepki gösterecek yerde dine sarılmakta ise, Yeni Osmanlılar da neredeyse öyle yapmaktadırlar. **Namık Kemal**'in şu satırlarında bu durum açıkça yankılanmaktadır:

"Devlet [hristiyanların] *her türlü hukuk-i politiyelerini temin etti; fazla olarak bir cüz'i bedel mukabilinde vatan-ı müşterek uğrunda kan dökmekten kendilerini hıfzeylemektedirler* [korumaktadırlar/sakınmaktadırlar]. *Her ne şikâyetleri olsa inikâsı-ı mehibi* [gürültüyle yankılanması]*Avrupa'nın her köşesinden işitiliyor. Mebusan dairelerine numune olacak meclisleri ve sefaret hükmünü verir patrikhaneleri var. Bunlara mukabil biz neye malikiz? ..... servet-i milliyemiz bulunduğu hali müzayakaya duçar oldu. Hıristiyanlar haiz oldukları kabiliyatı sanat ve ticarete sarf ettiler, saadet-i halce Avrupalılara yaklaştılar. Bununla beraber, yine, devlet hizmetinde dahi müstahdemdirler* [istihdam edilmektedirler, yani görev almaktadırlar]. *Fakat birkaç kuruş maaşla senelerce kalemlere gidip gelmeye tenezzül etmezler de vükelâdan olmak isterler; halbuki, içlerinde lisan-ı resmî üzere yanlışsız birkaç satır yazacak kimse yoktur. Vatan yolunda tüfek taşımak istemezler de ordu müşürü olmayı arzu ederler; halbuki, hiçbiri fenni harbin bir bahsine vakıf değillerdir. Kendileri, umumiyet, veya ekseriyet, İslâmda olan eyalata vali olmak talebinde bulunurlar, umumiyet, veya ekseriyet Hıristiyanda olan yerlerde İslâmdan vali bulundurmamak için silâha sarılırlar..... Bir de, bugünkü günde, Fransa Devleti bir kaç milyon ve, İngiltere Devleti elli altmış milyon nüfuslu birer İslâm mülküne hükmediyorlar. Acaba niçin her birinde İslâmdan ministrolar, mareşaller, kıral kaymakamları, sefirler, meclis azaları, ve belki, miralaylar, kaymakamlar yoktur?".*[22]

Namık Kemal üzerinde özellikle durmak istiyorum. Çünkü, dediğim gibi, Atatürk'ün Namık Kemal'den bazı açılardan etkilenmiş olduğu belirtilerek Cumhuriyet dönemi devrimleri üzerinde de onun izlerinin bulunduğu öne sürülebilmektedir.[23] Oysa, bir kere, Cumhuriyet'in temellerinden olan **laiklik**'i, görüldüğü üzere, Namık Kemal'de aramak boşunadır. İkincisi, **ulusçuluk** kavramı Namık Kemal'in Osmanlıcılığı karşısında var olma şansını zaten işin başında yitirmiştir. O denli ki, Namık Kemal de bir Osmanlı olarak Türk'ü küçümsemiş bulunuyor. Belki de dikkatlice okunmadığı ya da öyle görmek istendiği için Türk ulusçuluğunun önemli bir yapıtı olarak gösterilegelmiş olan Namık Kemal'in ***Vatan Yahut Silistre***'sinde, inanması zor ama, hep Osmanlılık üzerinde durulmuş ve hep Osmanlıların kahramanlığından söz edilmiştir. Kaldı ki, Namık Kemal, **Kaside**'sinde de belirttiği gibi, tam bir Osmanlıdır ve Osmanlı olmaktan her zaman övünç duymuştur:

---

22) M.C.KUNTAY: ***Namık Kemal...***; s.185-186.

23) Namık Kemal'in görüşleri için bkz. MUSA ÇADIRCI: ***Namık Kemal'in Sosyal Ve Ekonomik Görüşleri***; A.Ü.Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi'nden ayrı basım, Ankara, 1991.

Biz ol nesl-i kerîm-î dûde-yi Osmâniyânız kim

Cihan-girâne bir devletten çıkardık bir aşîretten

Vatan Yahut Silistre'ye dönelim. Yapıtta hep Osmanlılar'ın kahramanlığından söz edilir. Örneğin; oyunun önde gelen kişilerinden İslâm Bey der ki:

"Tuna geçildi, birkaç kere geçildi. Fakat hiçbir vakit alınamadı. Osmanlılar durdukça yine bir vakit alınamaz; hele Osmanlılar Osmanlılığın ne demek olduğunu bilirlerse hiçbir vakit alınamaz."

Yine İslâm Bey diyor ki:

"..... süngü süngüye geldik. Osmanlı ne demek olduğunu gösterdik."

Namık Kemal'in Osmanlı sözcüğü ile Türkü kasdettiği hiç sanılmamalıdır. Çünkü, her şeyden önce o, Osmanlının **vatan**'ından söz ederken **"40 milyon can besliyor"** demektedir ki, Osmanlı Devletinin Rumu, Ermenisi, Sırpı, Arapı... ile birlikte o tarihte toplam nüfusu 40 milyondur. Asıl önemlisi, yapıtta yalnız bir yerde **"Türk"** sözcüğü geçer. O da şöyledir:

"İslâm Bey- ..... Hele vatanın mukaddes topraklarını bir ecnebinin murdar ayağıyle çiğneyeceğini anlasınlar. İşte o vakit halka başka bir hal geliyor, işte o vakit inan en miskin köylü ile benim aramda hiç fark kalmıyor, işte o vakit o abalı kebeli Türkler, o tatlı sözlü, yumuşak yüzlü köylüler, o çifte koşulan öküzden fark etmek istemediğimiz biçareler aradan bütün bütün kayboluyor da yerlerine Osmanlılığın, kahramanlığın ruhu meydana çıkıyor....."[24]

Namık Kemal'in Türkçülüğü bu kadardır. **Halkçılık**'ına gelince, önce **Akif Bey** adlı oyunundan şu satırları okuyalım:

"Dilrüba - ..... Keşke iki fakir köylü olaydık dâ, daima birlikte bulunaydık, daima birlikte çalışaydık. Bugün kazanaydık, bugün yiyeydik. O vakit görürdünüz, size nasıl cariyelik ederdim de yine sultanlar gibi ferahlı ferahlı yaşardım.

Akif - Halimizden memnun olalım. Efendiciğim, ben köylü olmayı hiç arzu etmem. Niçin devletime istediğim gibi hizmetten aciz olayım? Niçin o senin nurdan dökülmüş ellerin çift sürsün, inek sağsın?"[25]

Görüldüğü gibi, Namık Kemal de açıkça bir halkı küçümseme söz konusudur. Onda Türk halk çoğunluğunun ekmek kavgasından kaynaklanan sorunlarına gösterilmiş bilinçli bir ilgiyi aramak boşuna bir çaba olur. Yeni Osmanlıların ve özellikle de Namık Kemal'in mutlakiyetçi Osmanlı rejimine karşı çıkışları, halkın sorunlarına çözüm aramak kaygısından değil, fakat dış siyasal kaygılardan, çeşitli uluslardan oluşan Osmanlı Devletinin özgürlükçü bir siyasal sistem sayesinde parçalanmaktan kurtarılabileceği dü-

24) NAMIK KEMAL: ***Vatan-Yahut Silistre***; tertip eden Mustafa Nihat Özön, 9. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976, s.87b

25) NAMIK KEMAL: ***Akif Bey***; tertip eden Mustafa Nihat Özön, 2. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, s.37.

şüncesinden ileri gelmektedir. Kaldı ki, ona göre, siyasal savaşım içinde halkın yeri olmamalı, halk bu savaşım dışında bırakılmalıdır. Namık Kemal, halkı **"ayak takımı"** olarak nitelendirmektedir. Diyor ki, Babıâli'nin Ali'nin zulmüne zorla da son verilebilir ve meşrutî bir yönetim bu yolla da kurulabilir, ancak bu arada işe halk da karışabileceğinden, asla bu yola başvurulmamalıdır. Kendi deyişiyle:

"Bize göre, boynumuzda zulüm adlı bir zincir-i esaret bağlı, fakat ref'i [kaldırılması] *kan bahasına alınacak kadar müşkil değil. Lâkin biliyor musunuz, ben neden korkarım, dirayet ve hamiyetle itiraz makamına çıkanlar yine böyle tarik-i itidalle istihsal-i maksada çalışıp dururken açlık, susuzluk ayak takımının canına kâr eder de bir kere anlar silâha sarılacak olursa İstanbul kınareye* [mezbahaya] *döner. Bu bahane ile belki devlet de biter. Hemen Cenab-ı Hak muhafaza itsün"*[26]

Dahası, Namık Kemal, **halk egemenliği** kavramına da yabancıdır. O, iktidarın sınırlandırılmasının hukuksal kaynağını şeriatta ve İslam devlet örgütlenmesinde bulduğunu sanmıştır. Oysa, kesin bir gerçektir ki, halk egemenliğinin önündeki en büyük engel, iktidarı dinsel bir temele oturtan düşüncelerdir. Bu nedenle de, Namık Kemal'in, "Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" diyen Atatürk'ü bu yönden etkilediğini öne sürmek olanaksızdır.

Öte yandan, Namık Kemal'in batı toplumları karşısında nasıl bir aşağılık duygusu içinde bulunduğuna da değinmiş olduğum anımsanırsa, onun, Türk ulusunda öz güven duygusunu geliştiren ve Türk olmakla övünen Atatürk'ten ne denli ayrı bir yerde bulunduğu bir kez daha anlaşılır.

Buna karşılık, kuşkusuz, Namık Kemal'deki özgürlük aşkı ve bu duyguyu dile getiren dize ve yazıları Atatürk'ü etkilemiştir. Ne var ki, Namık Kemal'in de, Atatürk'ün de Tanzimat'ı eleştirmiş olmalarına bakarak aynı çizgide birleştiklerini öne sürmek olanaksızdır. Şunu da unutmamak gerekir ki, Namık Kemal, Osmanlıcılık ve batıcılık açılarından aynı zamanda Tanzimat'ın görüşlerini benimseyen bir düşünürdür.

IV

Abdülaziz'in saltanatının son yıllarında Rus yanlısı **Mahmut Nedim Paşa** sadrâzam bulunduğu sırada, Rusya, özellikle Balkanlar'daki Hıristiyan halkı ayaklanmaya kışkırtarak Osmanlı Devletini çökertmeye çalışıyor ama bir yandan da İstanbul'daki elçisi **General İgnatiyef** ve adamları aracılığı ile devletin içişlerine karışıyordu. Tanzimatçı gidişin genel çizgisi içinde bir de bu gelişim yer alınca Abdülaziz'in tahttan indirilmesine değin ulaşan olayların çıkmasına yol açtı. Bu kez bu olaylara öncülük edenler **talebe-i ulum**, yani medrese öğrencileriydi. Bu öğrenci eylemine halktan da katılanlar oldu.

---

26) NİYAZİ BERKES: ***"Namık Kemal'in Fikrî Temayülü"***; Namık Kemal Hakkında; DTCF, Türk Dili Ve Edebiyatı Ens., Yay., İstanbul, 1942, s.229.

Medrese öğrencileri, 10 Mayıs 1876'da Süleymaniye ve Fatih Camilerinde toplanarak padişaha verilmek üzere bir dilekçe hazırladılar. Bu dilekçede, Müslümanların Hıristiyanlarca hakarete uğratıldıkları, ülkenin bağımsızlığının elden gitmekte olduğu belirtiliyor ve bunlara neden olanların ortadan kaldırılması gerektiği öne sürülüyordu. İlginç olanı, bu olaydan hemen birkaç gün önce **Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi**'nin Rus elçisi İgnatiyef'in ayağına kadar giderek ondan oğlu için iltimasta bulunmasını istemiş olmasıydı. İşte, bu şeyhülislam da öğrencilerin hedeflerinden biriydi.

Öğrenciler topluca Babıâli'ye yürüdüler, sadrâzam ve şeyhülislam bunun üzerine ortadan kayboldular ve görevlerini bırakmak zorunda kaldılar. Eylem, birçok aydın ve asker tarafından da desteklendi. Bilindiği gibi, medreselilerin yol açtığı sadaret değişikliği ile başlayan gelişmeler sonunda Abdülaziz tahttan indirildi ve **V.Murat** onun yerine geçirildi.

DOKUZUNCU BÖLÜM

I. MEŞRUTİYET VE İSTİBDAT DÖNEMLERİ

Vasilaki Efendi (İstanbul): "-Padişahlarımız şimdiye kadar salt mezhep ve milliyeti muhafaza ile kalmadılar. Her milletin lisanını da himaye ettikleri ilâve olunsun. Hakikaten yalnız tebaasının değil ecnebilerin bile lisanını Devlet-i Aliyye muhafaza etmiştir."

Meclis-i Mebusan'ın
28 Mart 1877 günlü 8. oturumu

1) ANAYASA

I

Çoğu kez öne sürüldüğünün tersine, 1876 Anayasası, Türk halkının gereksinmelerini karşılamayı ve sorunlarına çözüm getirmeyi amaçlayan çabaların ürünü değildir. Bu anayasanın varlık nedeni, Osmanlı Hıristiyanlarına ve batılı devletlere verilmiş bulunan ödünleri bir de anayasal güvenceye bağlayarak Osmanlı Devletinin yaşam süresini biraz daha uzatabilmektir. Bu nedenle de, 1876 Anayasası hukuk açısından değişik nitelikte olmakla birlikte, öz bakımından Tanzimat fermanlarının bir yenisidir. 1876 Anayasasının temel ilkesi, Osmanlı Hıristiyanlarının devlet yapısı ve yönetiminde elde etmiş oldukları üstünlükleri ve ayrıcalıkları ayrıca bir de anayasal güvence altına almak ve daha da genişletmektir. Bu yapılırken bir de devletin dağılmasının önüne geçilebileceği sanılmıştır. Anayasanın, *"Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın* [fertlerin / bireylerin] *cümlesine her hangi bir din ve mezhepten olur ise olsun bilâ istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale* [duruma] *göre istihsal ve izale edilir* [kazanılır ve kaldırılır / yitirilir]" hükmünü taşıyan 8. maddesi ile, *"Osmanlıların kâffesi* [tümü] *huzur-u kanunda* [kanun önünde] *ve ahval-i dinîye ve mezhebiyyeden maada* [din ve mezhep durumlarından başka] *memleketin hukuk ve vezaifinde* [görevlerinde] *mütesavidir* [eşittir]" biçimindeki 17. maddesi bu amaçla düzenlenmiştir.

Yanlış anlaşılmasın. Elbette hangi din ve mezhepten ya da ulustan olurlarsa olsunlar tüm insanlar yasalar önünde eşit olmalıdır. Bundan daha doğal bir şey de olamayacağı yinelenmelidir. Ne ki, buraya değin anlatıp belgelemeye çalıştığım gerçekler göz önüne getirildiğinde anayasada yer alan **eşitlik**'in uygulamada Türk halk çoğunluğu açısından **eşitsizlik**'ten başka bir anlama gelmediği apaçık ortada olsa gerektir. Kaldı ki, anayasalar, sınıflar arasında, bunların güç dengelerine göre, bir toplumsal-siyasal uzlaşma niteliği taşırlar. Örneğin; Avrupa'daki anayasalar, ilk aşamada feodal-aristokrat iktidar ve burjuvazi, ikinci aşamada da burjuva iktidarı ile işçi sınıfı arasında, uzun ve kanlı çatışmalardan sonra varılan uzlaşmanın ve bundan böyle sınıfsal savaşımın demokratik bir ortamda sürdürüleceğine ilişkin karşılıklı niyetin belgeleridirler. Osmanlı Devleti'nde devlete karşı birtakım hak ve özgürlükler –gerçekte daha çok ayrıcalıklar– isteminde bulunabilecek ve bu alanda uzlaşabilecek olanlar ise, daha önce de belirtildiği üzere, yalnız Osmanlı Hıristiyanlarıdır.

Bu gerçeği ve bunun yanı sıra da Osmanlı Hıristiyanlarının Avrupa devletlerince arkalanıp devlet içinde kökü dışarıda da olsa bir toplumsal-siyasal güç olduğu gerçeğini

gözden kaçıranlar, 1876 Anayasanının toplumsal güçlerin istemlerinin sonucu olmadığını ve **tepeden inme** olarak **ihsan** buyurulduğunu öne sürerler. Bu yargının doğruyu yansıtabilmesi için, Osmanlı Devleti yöneticilerinin o zaman dilimi içinde bir anayasa yapıp ilân edip etmeme özgürlüklerinin olması, başka bir deyişle de, salt gönülleri öyle dilediği, canları öyle istediği için bu anayasayı ihsan buyurmuş bulunması gerekir. Olaylar, durumun hiç de böyle olmadığını açıkça ortaya koyuyor. Buna karşılık, Türk halkı açısından, kuşkusuz, tepeden inmedir.[1]

1876 Anayasasının konumuz açısından vurgulanması gereken bir başka yönü de, **Osmanlı** kavramını hiçbir kuşkuya yer vermeyecek bir biçimde tanımlamış bulunmasıdır: *"Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine her hangi bir din ve mezhepten olursa olsun bilâ istisna Osmanlı tabir olunur"*. Anayasal düzeydeki bu açık anlatım "Osmanlı = Türk" demek olmadığını hiçbir tartışmaya yer bırakmayacak biçimde kanıtlamaktadır.

Tüm bu gerçeklere karşın 1876 Anayasasının Türk halkına birtakım hak ve özgürlükler tanınması için kaleme alınmış bulunduğunun ve hele bu anayasanın Cumhuriyet dönemi anayasalarının bir öncüsü olduğunun öne sürülmesini anlamak gerçekten çok güçtür. Atatürkçü olduklarını düşünenlerin birçoğunun bu görüşte olmaları ise onların Atatürk'ü tanımadıklarının bir kanıtıdır. Çünkü, Atatürk, 1876 Anayasası için verdiği hükmü 1 Aralık 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi kürsüsünden tarihe şöyle yazmış bulunuyor:

"Artık Avrupalılar bu Devlet-i Osmaniye'nin başlı başına kendisini idareye gayri muktedir [iktidarsız] *telâkki edilmesi lâzım geldiğini ve binaenaleyh taht-ı vesayete* [vesayet altına] *almak icabettiğini kati bir surette beyan ettiler..... İşte o zaman, efendiler, bir paşanın taht-ı riyasetinde* [başkanlığı altında] *üçü Hıristiyan olmak üzere on altı memur, on ulema ve iki askerden mürekkep* [oluşan] *bir heyet Babıâli'de toplandı* (Elindeki *Kanun-u Esasî'yi* [Anayasayı] *irae ile* [göstererek]) *ve bu kitabı yazdı! Bu kitap milleti memnun etmek için milletin arzu ve âmal-i hakikiyesi [gerçek emelleri] için müspet, maddî bir mâkes-i tecelli değildir* [yani, bunları yansıtmamaktadır]. *Efendiler bu kitap düşmanlarımızı muvakkaten* [geçici olarak] *olsun memnun etmek gayesini gözetmiş bir kitaptır..... bu kitabın mahiyetinin, millet ile, hâkimiyet ile, irade-i millîye ile hiç alâkası yoktur..... Efendiler, bu kitap, üstündeki unvan ile milleti senelerce aldatan ve aldattıkça girive-i izmihlâle [dağılıp çökmenin çıkmaz yoluna] sevkeden bir kitaptan başka bir şey değildir. (*Paçavra sesleri). *Bir paçavradır efendiler."*[2]

1) **Abdurrahman Şeref**'e göre: *"Seçimin aceleyle yapılmasıyla Kanun-ı Esasi'nin ilânından üç ay geçmeden mart içinde milletvekillerinin toplanmasıyla genel meclisin açılması memleketin yararından çok, dost devletlerin özellikle İngiltere'nin hoşuna gitmesi düşüncesini taşıdığını hatırlatmak yerinde olur."* Ve Abdurrahman Şeref bir anısını anlatıyor: *"Hiç unutmam seçim sırasında mahallemizin halkından Esirci Aziz Efendi, Nakkaş Osman Ağa, Ayşe Mehmet Bey (emekli subay olup orta oyununda kocakarı rolüne çıktığından ötürü bu şekilde bir takma adı varmış) gibi kişilerin ellerine oy pusulasını vererek seçim dairesi merkezine göndermek için hayli sıkıntı çektik. Bunlar dürüst, namuslu, basit düşünceli mahalle ihtiyarlarıydı. Kendilerinden daha yüksek fikirlilerde de aynı duraksama belirtileri görülüyordu. Nakkaş Osman Ağa benden, <Efendi oğlum, ev vergisinden borcum var sakın bu vesileyle benden onu istemesinler> diye sormuştu."* (ABDURRAHMAN ŞEREF: s.148-149)

2) ***Atatürk'ün Söylev Ve Demeçleri***; C.I, ***T.B.M.Meclisinde Ve C.H.P. Kurultaylarında (1919-1938)***; Türk İnkılâp Ens., Yay., İstanbul, 1945, s.200-202.

II

1876 Anayasası gereğince kurulan Mebusan Meclisi'nde üyelerin Müslüman ve Müslüman olmayan olarak dağılımına[3] bir göz atarsak durumu daha iyi anlarız:

Birinci Dönem:

İstanbul ve çevresinden seçilen mebus

Müslüman : 5

Müslüman olmayan : 5

Edirne ve çevresinden seçilen mebus

Müslüman : 4

Müslüman olmayan : 4

Öteki seçim bölgelerinden seçilen

Müslüman olmayan mebus : 47

Arapların bulunduğu yerlerden seçilen

Müslüman mebus : 15

Anadolu'dan seçilen Müslüman mebus : 23

İkinci Dönem:

İstanbul ve çevresinden seçilen mebus

Müslüman : 5

Müslüman olmayan : 6

Edirne ve çevresinden seçilen mebus

Müslüman : 4

Müslüman olmayan : 4

Öteki seçim bölgelerinden seçilen

Müslüman olmayan mebus : 41

Arapların bulundukları yerlerden seçilen

Müslüman mebus : 12

Anadolu'dan seçilen

Müslüman mebus : 16

3) HAKKI TARIK US: ***Meclis-i Meb'usân 1293 = 1877***; C. II, ***13 Aralık 1877 - 16 Şubat 1878 İnikadları (Zabıtlar)***; İstanbul, 1945, s.16-20 arasında verilen bilgilerden ve mebusların adlarından yararlanılarak çıkarılmıştır.

Meclisteki Ermeni mebusların vilayetlere göre dağılımı da şöyleydi:[4]

Maksutsan Sebuh, İstanbul

Yazıcıyan Rupen, Edirne

Yavrumyan Sahak, Bursa

Ballaryan Hamazasb, Erzurum

Karaciyan Manuk, Halep

Altıntop Mikael, Ankara

Şahinyan Agop, Sıvas

Karaciyan Taniyel, Erzurum

Ohannes Efendi ise Meclis-i Mebusan'ın ikinci başkanıydı.

Burada şu gerçek kesin olarak ortaya çıkmaktadır: Türk mebuslar sayıca azınlıktadır. Bu meclis, bir Türk devletinin meclisi değildir. Osmanlı Devletinin meclisidir.

III

Daha da önemlisi, bu meclisin **eşitlik** ilkesini nasıl anlayıp yorumlamış olduğudur. Hıristiyan mebuslara göre eşitlik, yönetimde Hıristiyanların üstünlüğü demekti. Meclis'in 23 Rebiülevvel 1294 (7 Nisan 1877) günlü 12. oturumunda "Vilâyet Kanunnâmesi"nin görüşülmesi sırasında, vilâyetlerdeki çeşitli meclislere seçilecekler üzerinde yapılan konuşmalarda açıkça belgelenmişti. Tasarıya göre, bu gibi meclislerin üyeleri Müslüman ve Müslüman olmayanlardan yarı yarıya seçilecekti. Şimdi, görüşmeleri Meclis tutanaklarından izleyelim:[5]

"Reis: - ..... Dokuzuncu maddeye diyecek var mı?

Mihaliki Efendi (Selânik): - Müslim, gayrimüslim tabiri kaldırılmalı.

.....

Argiri Kantarcı Efendi (Yanya)*: -..... Dokuzuncu bend, nahiye meclislerinin azası, nıfsı* [yarısı] *müslim, nıfsı gayrimüslim olmasını beyan ediyor. Birincisi; zannıma göre bu bend Kanun-ı Esasîye mugayirdir* [aykırıdır]. *Hepimiz Kanun-ı Esasîye mutabık* [uygun] *hareket edeceğimize yemin ettik. Kanun-ı Esasî müslim, gayrimüslim demeyip, ve bir milleti öbüründen ayırmayıp, hep tebaa-i şahane-i Osmanlı namiyle birleştirdi. Ve hiç bir millete ayrıca imtiyaz vermedi. Cümlesi* [tümü] *müsavi* [eşit], *bir siyakta* [birbirine uygun / aynı değerde] *ilan etti. Bunun için bu bend değişmeli ve azalar millet ve mezhep*

4) Y.ÇARK: s.113.

5) H.T.US: C.II, ***6/19 Mart-16/28 Haziran 1298-1877 Arasındaki İki Devre Müzakere Zabıtları;*** İstanbul, 1940. s.83-84.

demiyerek bilâtefrik [ayırımsız olarak] *ekseriyet* [çoğunluğu] *kim kazanırsa onlar nasbolunmalı* [atanmalı] ....."

İşin en ilginç yanı, sözlerini sürdüren Argiri Kantarcı Efendinin, nahiye meclislerine ve benzerlerine Müslüman ve Müslüman olmayan nüfus oranında üye seçilmesinin de Anayasaya aykırı olduğunu öne sürmüş bulunmasıdır. Yanya mebusu bu konuda şöyle diyor:

"..... madem ki muhafazasını yemin ettiğimiz Kanun-ı Esasî hepimizi Osmanlı ve müsavi etmiştir; bunun haricinde kanun yapamayız. Hep âza müslim, gayrimüslim demiyerek, bilâfark, her hangi milletten olursa olsun intihap olunmalı [seçilmeli]. *Acizâne, benim rey'im budur....."*

Demek ki, Argiri Kantarcı Efendi bu gibi seçimlerde hep Hıristiyanların kazanacağından kuşku duymamaktadır. Bunda da haksız değildir. Çünkü, birçok yerde sayıca çoğunlukta olmalarının da ötesinde örgütlü, eğitimli, paralı olan onlardı. Müslümanların çoğunlukta olduğu yerlerde bile kendilerinin bu seçimleri kazanabileceklerini düşünüyordu herhalde.

Bir de Selânik mebusu Vasilaki Beyi dinleyelim:

"- ..... Vilâyet Kanunnâmesini kaleme alanlar Kanun-ı Esasînin havi olduğu mezkûr kaide-i külliyeden büsbütün sarf-ı nazar ederek, Kanun-ı Esasînin ilânından evvel memleketimizde cari ve meri olan eski usulü ittihaz etmişlerdir ki, bu usul de memleketimizin ahalisini, müslim ve gayrimüslim iki fırkaya taksim etmekten ibarettir..... bütün ahalinin altında birleşmiş olduğu Osmanlı namı hükümsüz kalmış olur....."

Türkler üzerinde Hıristiyan Osmanlıların üstünlüğü anlamına gelen bu eşitlik anlayışına karşı örneğin Aydın mebusu **Yenişehirlizâde Ahmet Efendi** ise 28 Zilhiççe 1294 (3 Ocak 1878) günlü oturumda sesini şöyle yükseltmiş bulunuyor:

"-..... madem ki vatandaş diyoruz, bu mülkün [memleketin] *selâmeti için onlar da hizmet etsinler. Bu mülkte yalnız biz yaşamayacağız. Onlar da yaşayacak. Onlar da müstefit olacak* [yararlanacak]. *Şimdi bedelât-ı askeriye* [askerlik bedeli] *olarak bir seneden beri hiç bir şey alamadık. İşte nâzır paşa buradadır, söylesinler...."*[6]

Evet, Hıristiyan Osmanlılar, askerlik yapmadıkları gibi, bu vatan görevini yerine getirmemeleri karşılığında ödemeleri gereken üç-beş kuruş parayı bile vermiyorlardı. Onların eşitlik anlayışı, cephelerde yalnız Türklerin ölmelerini gerektiriyordu. Meclis-i Mebusan'ın Türk mebuslarından Emin Efendi'nin meclis kürsüsünden söylemiş olduğu şu sözler, bilmem Osmanlı hayranlarının görmeyen gözlerini açar mı? *"-..... Müsavat* [eşitlik] *kelimesi, tefrik* [ayırım / ayırımcılık] *mânasını da mutazammın* [içeren] *bir kelime olmadığı cümlenin malumu bulunduğundan kan dökmede müsavat bulunmak için kanun-ı askerînin* [askerlik kanununun] *aceleten irsalini* [ivedilikle gönderilmesi, yani meclise getirilmesini] *talep ederiz"*[7]

6) a.y., C.II, s.66.
7) a.y.,s.66.

2) II. ABDÜLHAMİT

I

1876 Anayasası ile kurulan Meclis'in çalışmalarına son verilmesi ve bazı mebusların da sürgüne gönderilmesiyle birlikte II.Abdülhamit'in **"istibdat"** dönemi başladı. Bu dönemde, Osmanlı Devletinin dağılıp parçalanma süreci hızlandı. Ancak, ülke sınırları içinde kalan ve Müslüman olmayan Osmanlı vatandaşları ile Arapların toplumsal ve ekonomik durumları daha da gelişti. Hemen belirtmek gerekir ki, II. Abdülhamit'in İslamcı olarak tanınması bu gelişim çizgisinde bir değişiklik yapmış değildir. Tersine, her şeyden önce, batılılaşma bu dönemde hemen her alanda olanca hızıyla sürdü. Kaldı ki, Müslüman olmayan Osmanlıların devlette kilit noktaları tutmaları, önceki dönemlerden daha yoğun ve kapsamlı oldu. Öylesine ki, Ermenilerin devlete çeşitli sorunlar çıkarmalarına karşın yine de en önemli görevler onların elindeydi.

Bu açıdan duruma bir göz atacak olursak, önce, 1878 Berlin Kongresi'ne katılanların başında Alman dönmesi **Mehmet Ali Paşa**'nın bulunduğunu görürüz. Bu sırada Hariciye Nazırı da, **Kara Todori Paşa**'ydı. Kara Todori Paşa da bu kongreye katılmıştı. Daha sonraları bu paşaya **Yıldız Sarayı**'nda bir daire ayrılacak ve Abdülhamit onu kendisine danışman yapacaktır.[1] İlginç olanı, bu kongrede ele alınan sorunların başında Osmanlı Hıristiyanları'nın durumunun gelmiş bulunmasıdır.

1890'larda **Artin (Dadyan) Paşa**, Hariciye Nezareti müsteşarıdır. Aristaki Bey ise bir ara Vaşington elçisidir. 1900'lerde **Hovsep Misakyan Efendi**, La Haye elçisi; **Hırant Düz Bey, Mesina** Konsolosu; **Ohannes Magikyan Efendi,** Oziçe konsolos yardımcısı; Mihran Kavafyan Efendi, önce Nis ve Toulon'da genel konsolos, 1907'de de Brüksel elçilik danışmanıdır. Dışişlerinde görevli öteki bazı Ermenilerin adları da şöyle: **Ohannes Aprahamyan, Harutyun Markaryan, Hovsep Azaryan, Serkis Balyan, Dikran Hünkârbeğendiyan, Levon Bey Yeramyan, Diran Bey Dadyan, Minas Ueram, Mığırdıç Eremyan, Ohannes Nafilyan, Hırant Bey Noradunkyan...**[2] Öte yandan, **Boğos Bey**, sarayın hesaplarına ve darphaneye bakmakla görevlendirilmişti. Saray için yapılan alışveriş, **Diran Bey, Maksudzâde Simon Bey** ve **Agop Efendi**'nin elindeydi.[3]

İstanbul'da kurulu bulunan cinayet mahkemesinin iki üyesi Hıristiyan'dı.[4] 6 Haziran 1877'de bir kredi sorununu çözmek için Meclis'te kurulan komisyonun dört Müslüman

1) TAHSİN PAŞA: ***Abdülhamit-Yıldız Hatıraları***; Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1931, s.22.

2) Y.ÇARK: s.150-151.

3) BAHA GÜRFIRAT: ***II. Abdülhamit'in Ermeniler Hakkındaki Düşünceleri***; BTTD, C.II, sayı 8, s.33.

4) TAHSİN PAŞA: s.173.

üyesine karşılık **Nikolaki Efendi, Vasilaki Saraköti Bey, Petraki Petroviç Efendi, Yorgaki Efendi, Panayoti Ziriti Efendi, Rupen Efendi ve Nikolaki Sulidi Efendi** adlarını taşıyan yedi Hıristiyan üyesi bulunmaktaydı.[5] Abdülhamit için Avrupa gazetelerini tarayıp ilgili yerleri çevirmek üzere **Nişan Efendi** adlı Ermeni görevlendirilmiş ve kendisine özel bir daire ayrılmıştı.[6] Almanlar'ın yapacağı demiryolu için görüşmeler **Edgar Vensan** tarafından yürütülecekti.[7]

II. Abdülhamit ve Yahudiler arasında bir düşmanlık bulunduğu bazı çevrelerce öne sürülüp duruluyor. Ne ki, gerçekte bu dönemde Yahudiler, her zamankinden çok daha fazla bir biçimde devlet yönetiminde söz sahibi olmuşlardır.[8] Örneğin; **Davut Efendi Malho**, 1880'de Hariciye Nezareti Baştercümanlığına atanmış, 1893'de "bala" rütbesine yükseltilmiş, kendisine 1896'da Mecidiye ve 1990'da Osmaniye nişanı verilmişti. **Bohor Efendi**, Şuray-ı Devlet üyesiydi. **Nevres Sason**, yine Şuray-ı Devlet'te görevliydi. Avram Farhi, Matbuat Müdürü; **İshak Taranto**, İstişare Odası Muavini ve daha sonra konsolos ve Hariciye Nezareti avukatı; **Wolf Lövenson**, yine İstişare Odası muavini ve sonra konsolos; **Avram Badi,** yine İstişare Odası muavini ve sonra Ticaret İşleri Müdürü; **Yuşa Elnekave**, Şehbender İşleri Kontrol ve Müfettiş Muavini; **Jak Abrevaya,** Muhaberat-ı Ecnebiye Mümeyyizi; **Haskiel Gabay**, Üsküdar Hakimi sonra İstanbul İstinaf Mahkemesi üyesi; **Yasef Selami Gabay**, Midilli müdde-i umumisi, sonra Çanakkale, Mersin ve Adana Ticaret Mahkemesi reisi; **Moiz Zeki Albala**, sırası ile Samsun Ticaret Mahkemesi reisi, Saroz müdde-i umumisi, Manastır Merkez Ticaret Mahkemesi reisi ve aynı yer merkez müdde-i umumisi, Beyoğlu müstantiği, İstanbul Ticaret Mahkemesi reisi ve Beyoğlu Ceza Mahkemesi reisi; İzak Ferera, Adliye Nezareti Ceza İşleri müdür muavini, sonra İstanbul Bidayet müdde-i umumisi; **Vitalis Istrumsa**, Rumeli Vilayet-i Selasesi Malî Komisyonu umumî kâtibi; **Jak Bey Nahmiyas**, Maliye Nezareti Düyun-u Umumiye Muhasebe mümeyyizi... olarak görev yapmış bulunmaktadır. **İzak Paşa Malho, İlyas Paşa Kohen, Menteş (Marko) Paşa Gallimidi, Jak Paşa Nissim, İzak Paşa Fano, İzidor Paşa Greiver, Mirmiran Jak Paşa Mendil** orduda "paşa" rütbesini taşıyan başlıca Yahudi hekimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Çok sayıda Yahudi de konsolos ya da konsolos yardımcısı olarak görev yapmaktaydı.[9]

Öte yandan, Patrikhane artık iyice güçlenmişti ve Rumların vasiyet ve nafaka dâvalarını devletin yargı organları değil, Patrikhane çözüme bağlar duruma gelmişti.[10] Gerçekte, Osmanlı Devleti uyruğunda bulunan Hıristiyanlar ve Yahudilerin yanı sıra, Avrupalılar, her yana el atmalarını son kerteye getirmiş bulunuyorlardı. Öylesine ki, ya-

---

5) H.T.US: C.I, s.339.

6) TAHSİN PAŞA: s.22.

7) HAMDİ ATAMER: ***Anadolu'da Kurulmak İstenen Yahudi Devleti;*** B.T.T.D., C.I, sayı 5, s.19.

8) II.Abdülhamit ve Siyonizm ve özellikle de siyonist lider Theodor Herzl ile padişahın "dostça" ilişkileri ve II.Abdülhamit'in Yahudilerden bir askerî birlik kurma girişimi için bkz. Ç.YETKİN: ***...Yahudiler;*** s.122-135.

9) Bu konuda ayrıntılı kaynakça için bkz. a.y.301 vd.

10) YUSUF HİKMET BAYUR: ***Türk İnkılâbı Tarihi;*** C.I, ***Berlin Muahedesinden Trablus-Garb Savaşına Kadar;*** T.T.K., Yay., İstanbul, 1940, s.43. 68. Osmanlı Hıristiyanlarının durumu için ayrıca bkz. a.y.,s.7-8.

bancı devletler Osmanlı ülkesinde ticaret odaları kurmuşlardı. Bunlar, dergiler yayımlayarak Osmanlı Devletinin ekonomik ve ticarî durumunu üyelerine bildiriyorlardı. Yalnız Fransız ticaret odasının yayımladığı derginin muhabir sayısı 44'tü.[11] Bu nedenle de, Karal'ın deyişiyle, *"Osmanlı İmparatorluğu yabancıların Türkler'le değil, fakat birbirleri ile rekabet ettikleri bir pazar haline"* dönüşmüştü ve rastlantıya bakın ki, Mülkiye'de ekonomi dersi okutan Rum öğretim üyeleri devlet müdahaleciğine karşı fakat serbest ticaretten yana idiler.[12]

II. Abdülhamit, devletin Türk olmayan Müslüman uyruklarına da, örneğin Arnavut, Arap ve Kürt aşiretlerinin önde gelenlerine de ayrıcalıklar tanıyor, onlara özel bir biçimde davranıyor, çocuklarına geniş eğitim olanakları sağlıyordu.[13] Abdülhamit'in mabeyn başkâtibi **Tahsin Paşa** anılarında bu konuya değinirken, *"Abdülhamit'in bir de daimî misafirleri vardı. Bunlar memleketin muhtelif kıtalarından celbolunmuş Kürt rüessası [reisleri], Arap uleması gibi insanlardı. Bunların bir kısmı <misafirhane-i hümayun> denilen ve az çok bir imarethane demek olan dairelerde otururlardı. Yemekleri saray mutfağından gider, hazine-i hassadan kendilerine maaş verilir, çocukları mekteplerde meccanen tahsil ettirilirdi. Bunların daha mer'iyyühatır [hatırlı] olanlarına hususî konaklar tahsis olunurdu"* demektedir.[14] II. Abdülhamit ve dönemi üzerinde ayrıntılı çalışmaları bulunan **Cezmi Eraslan**, padişahın Arapları *"maaş, rütbe, makam ve hediyelere boğduğunu"*, bunun da nedeninin onları *"şahsına ve devlete bağlı tutmak"* olduğunu belirtiyor.[15]

II

II.Abdülhamit ve dönemi üzerinde Türk halkı açısından durulurken altının önemle çizilmesi gereken bir olgu da, **Hamidiye Süvari Alayları** ya da kısaca **Hamidiye Alayları**'dır.

Rus tehlikesi ve Doğu'da Ermeni ayaklanmalarının başgöstermesi karşısında II. Abdülhamit, IV. Ordu Komutanı **Müşir Zeki Paşa**'nın önerisi üzerine Doğu Anadolu'daki Kürt aşiretlerinden kendi adını verdiği yarı-askerî birlikler kurmakta ve hatta bunlara **"Kürt Kazakları"** demekte bile bir sakınca görmedi.[16] Kürt aşiret reisleri ve ağaları subay yapılarak aşiretlere silah dağıtıldı. Bunlar, vergiden ve işledikleri suçlar nedeniyle adlî mahkemelerde yargılanmaktan bağışık tutuldu. Ne ki, sonuç, Anadolu Türkü için tam anlamı ile bir yıkım oldu. Bu "alaylar" Anadolu'nun iç kesimlerine değin

---

11) ENVER ZİYA KARAL: ***Osmanlı Tarihi***; C. VIII, ***Birinci Meşrutiyet Ve İstibdat Devirleri, 1876-1907***; T.T.K., Yay., Ankara, 1967, s.475.
12) a.y.,s.475-476.
13) a.y.,s.401.
14) TAHSİN PAŞA: s.31.
15) CEZMİ ERASLAN: ***II.Abdülhamit, (1876-1909)***; Osmanlı Ans., Ağaç Yay., İstanbul, 1993.
16) E.Z.KARAL: ***Osmanlı Tarihi***; C. VIII, s.363-364.

uzanarak Türk köylerinde zorbalıklar yapmakta, ırz ve namusa saldırmakta gecikmedi. Halkın yakınmalarını ise dinleyen yoktu.[17] Abdülhamit'in sonuna değin koruduğu Hamideye Alayları kaldırıldıktan sonra da bu kere bunların ellerinde kalmış olan silahlar ilerdeki günlerde Kürt ayaklanmalarında kullanılacaktır.

Hamidiye Alayları **Yavuz Sultan Selim**'den sonra Osmanlı Devletinin Kürtler ile işbirliği yaparak Anadolu Türk halkını baskı ve zulüm altında tutmasının en göze çarpıcı uygulamasıdır. Bu alaylar, devletin ordusunun yanı başında ama ondan bağımsız olarak kurulmuş olmalarının sağladığı elverişli koşullardan da yararlanan, bu nedenle askerî disiplinden yoksun, Yeniçeri Ocağı'nı andıran birer zulüm örgütü oldular.[18/19]

II.Abdülhamit Kürtleri devlet eliyle silahlandırıp Türk halkına bu zulmü yapmasına olanak sağlarken aynı devletin Türkleri ne gözle gördüğünü daha bir açıklıkla belgeleyebilmek için Ankara Valisinin II.Abdülhamit'e verdiği rapora bir göz atmamız yetecektir sanırım:[20]

"Saadetlû Efendim Hazretleri,

..... *Anadolu kıtasının vasatında* [ortasında] *bâtıl ve gafil ve cahil böyle nüfus-u kesirenin* [çok/kalabalık nüfusun] *kendi hallerine metrûk olmaları* [terkedilmiş olmaları] *her zaman korkunç neticeler iras edecektir* [verecektir] ..... *bilahare siyasî bir mesele ihdas edebileceğini* [ortaya çıkarabileceğini] *ve binaenaleyh bu babda gayet esaslı bir tedbir-i âcil ittihazını* [ivedi önlem alınmasını] *lüzum-u sadakat hasebiyle şimdiden arza cüret eyledim. Ol babda emir ve irade Hazret-i mellehülemrindir.*

6 Şevval 1311 - 10 Nisan 1310 Yozgat

Ankara Valisi Mahmut"

III

II.Abdülhamit döneminde, *"padişah zengin, paşaları zengin, Hıristiyan halkın büyük bir kısmı refahlı idi. Müslüman halktan da hali vakti yerinde olan bazı ağaların dışında halk sefil ve perişan idi".*[21] Öte yandan, bilindiği gibi, 1880 yılında devletin birçok geliri, yabancı devletlere olan borcun ödenmesi bitinceye değin bu devletlere bırakılmıştır. Böylece kurulan **Düyun-u Umumiye** ile ve zaten yürürlükte bulunan kapitülasyonlar nedeniyle yoksul halkın durumu daha da kötüye gitmiştir. Kaldı ki, dönem boyunca Anadolu insanı geniş topraklar üzerinde art arda yapılan savaşlarda boş yere

17) a.y.,s.364.

18) a. y.,s.364.

19) Hamidiye Alayları ile günümüzdeki Korucular'ın karşılaştırılması için örneğin bkz. AYDIN OLGUN: ***Hamidiye Alayları***; Cumhuriyet,13 Şubat 1994; HAKAN YILMAZ-ÖMER ERBİL: ***Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna***; Zaman, 1-5 Mayıs 1995.

20) ENVER BEHNAN ŞAPOLYO: ***Mezhepler Ve Tarikatler Tarihi***; Türkiye Yay., İstanbul, 1964, s.280.

21) E.Z.KARAL: ***Osmanlı Tarihi***; C. VIII, s.494.

kırdırılmış, böylece Anadolu'da en üretken kesim devre dışı kalmış ve bu yüzden de geride kalanlar arasında yoksulluk daha da artmıştır. Yinelemek gerekir ki, askerlik yükümlülüğü ilke olarak Anadolu Türkü içindi. Bu durum karşısında II.Abdülhamit'in bile bir keresinde, *"Osmanlı Devleti, askerî kuvvetleri Rumeli ve Arabistan'da birkaç yer müstesna olmak üzere Anadolu ahalisinden, daha doğrusu dört beş milyon nüfusun içinden almaktadır. Bu hal pek az daha devam ederse askerî ihtiyaçlarımızı asla karşılamayan bu nüfus askerlik sikleti altında bütün bütün ezilip hükümetin her hususta dayanağı olan Anadolu kıtasının İslam unsuru, başka sebebe hacet kalmaksızın yalnız bu sebeple mahvolarak harb halinde, devlet asker bulamayacaktır"* demiş olduğu belirtiliyor.[22]

II.Abdülhamit dönemi bir yandan yabancıların en yoğun bir biçimde kendi eğitim kurumlarını açtıkları, misyonerlik çabalarını arttırdıkları ama bir yandan da padişahın İslamcı bir siyasa izlediği dönemdir. Bu çelişkiler yumağı içinde Anadolu Türkü yalnızca, biraz yukarıda görüldüğü üzere, asker kaynağı olarak anımsanmıştır. II.Abdülhamit, Türk halkına o değin yabancıdır ki, muhafız kıtasını bile özellikle Türk kökenli olmayanlardan oluşturmuş, Arapçayı Osmanlı Devletinin resmî dili yapmaya çalışmıştır. O, Türklerin dinlerini kendi dilleri ile algılamalarını bile engelleyerek Kuran'ı Türkçeye çeviren hocaları cezalandırılmaları ile mahkeme önüne çıkarmıştır.[23] Ayrıca, bilindiği gibi, kurup geliştirdiği hafiyelik örgütü ile bütün ülkeyi herkesin herkesi gözetlediği bir zindana çevirmekten geri kalmamıştır. Bu zindan öyle bir ahlâk düşüklüğüne yol açmıştır ki, örneğin felçli babasını sırf düşüncelerinden ötürü jurnal eden muhbir oğul ödüllendirilen bir sayın kişi olabilmiştir.[24]

---

22) a.y.,s.363.

23) a.y.,s.384.

24) Bu olay ile ilgili olarak **Asaf Tuğay** şöyle diyor: *"Ali Rıza bin Ahmet Lütfi Paşa - Yâverandan Mülazimevvel: Pederine nüzul isabet ederek, yirmi gün izinle nezdine gittiğinde, müşarünleyhin Sultan Murat leyhinde fikir beslediği ve akrabasından matrut Kemalettin'i de himaye eylediğini Eskişehir'den yazıyor. Mâzul babasını jurnal eden bu züppenin kim olduğunu bir türlü öğrenemedim"* (ASAF TUGAY: ***İbret-Abdülhamit'e Verilen Jurnaller Ve Jurnalciler;*** Oktay Yay., İstanbul, tarihsiz, s. 27; Abdülhamit'e verilen jurnaller için ayrıca bkz. FAİZ DEMİROĞLU: ***Abdülhamit'e Verilen Jurnaller-50 Yıldır Neşredilmeyen Vesikalar;*** İstanbul, 1955)

ONUNCU BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET, SAVAŞ VE TÜRK HALKI

"Osmanlı milliyeti bir tabir-i lisanî ise de hakikatta gayri mevcuttur."

Rum Patrikhanesi'nin Adliye ve Mezahip Nezareti'ne verdiği takrirden (Tanin, 16 Şubat 1326).

1) II. MEŞRUTİYET'İN NEDENLERİ

I

1876 Anayasasının ilan edilmesinde başlıca üç amaç güdülmüştü: Önce, anayasa gereğince kurulacak Meclis'te Osmanlı Devletini oluşturan her ulus temsil edilecekti ve böylece de bu uluslar devleti benimseyeceklerinden dağılıp parçalanma da önlenmiş olacağı sanılmıştı. İkincisi, burjuvalaşmış, daha doğrusu öyle olmaya yakınlaşmış Osmanlılar'a –bunların batı emperyalizmi ile bütünleşmiş gayrimüslim Osmanlılar olduğunu gördük– burjuva hak ve özgürlüklerine anayasal planda sahip olacakları varsayılmıştı. Bu hak ve özgürlüklerden zamanla aynı düzeye ulaşan Türklerin de yararlanacaklarının düşünülmüş olduğu da belirtilmelidir. Ve Hıristiyan Osmanlıların hak ve özgürlüklerini ikide birde bahane ederek devletin içişlerine karışan Avrupa devletlerinin de bu gelişmeler karşısında engelleneceği hayal edilmişti. Oysa, II.Abdülhamit döneminde Meclis kapatıldı, devletin toprakları birer birer elden çıktı, anayasa fiilen yürürlükten kaldırıldı. İşte, İttihat Ve Terakki'nin 1908 Devrimi ile yaptığı, özünde, 1876'da düşünülenleri yeniden yaşama geçirmekti.

Amaç bu olunca da, II. Meşrutiyet'in Türk halkı için yaşam koşullarının iyileşmesi bakımından bir anlam taşıması olanaksızdı. Devletin dağılıp parçalanması önlemek demek, gerçekte hâlâ elinde başka ulusların çoğunlukta olduğu topraklar için Anadolu Türkünün harcanması demekti. Üstelik, sınıfsal temellerinden soyutlanarak ardına düşülen "devleti kurtarmak" düşüncesinin, bu devlette genelde ezilen, emeği ve yaşamı sömürülen Anadolu Türk halkı için zaten bir anlam ve değer ifade edemezdi. Kaldı ki, İttihat Ve Terakki, tıpkı Tanzimatçılar gibi Osmanlıcı idiler. Onların da sloganı, "bila tefrik-i cins ve mezhep" idi. Onlar da batılılaşmayı savunuyorlardı.

II

Bilinen gerçek, olağanüstü devrimci geçiş durumları dışında, siyasal iktidarın o ülkedeki ekonomik gücü elinde bulunduranlarla koşutluk içinde olduğudur. Bu dönemde sermaye ve emeğin uluslar açısından yüzde olarak dağılımı şöyleydi:[1]

1) T.ÇAVDAR: *Osmanlılar'ın...*; s.115.

Ulus	Sermaye	Emek
Türk	15	15
Rum	50	60
Ermeni	20	15
Yahudi	5	10
Yabancı uyruk	10	-

Öte yandan, kapitülasyonlar ve özel statüleri nedeniyle vergi ayrıcalıkları tanınmış bulunan Lövantenler ve Osmanlı Hıristiyanları banka, sanayi ve ticaret kurumlarının %80'ine sahiptiler.[2] 1913, 1915 yıllarına ilişkin Osmanlı Sanayi İstatistiklerinde bu durum daha belirgin olarak görülmektedir. Örneğin, makarna üretiminde 1 Türk kuruluşuna karşılık 8 kuruluş Türk olmayanlara aitti.[3] Bu oran şekercilik, tahin ve büsküvi üretiminde 2/8'tü.[4] Sayım yapılan yerlerdeki 3 çimento üreticisi de gayrımüslimdi.[5] Bir zamanlar tümüyle Türklerin elinde bulunan ipek dokumacılığında ise muharrik güç kullanan şu kuruluşlar vardı:[6]

Dervişyan Kogas - Bursa

Hacı Sabri - Bursa

Koyucuyan Mihran - Bursa

Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirketi - Bursa

Morukyan Dikran - Bursa

Hereke Fabrika-i Hümayunu - Hereke

Bu nedenle, II.Abdülhamit'in tahttan indirildiğini ona bildiren dört kişilik kurulda bir Arnavut, bir Ermeni ve bir Yahudi'nin[7] bulunmuş olması, siyasal ve ekonomik iktidar arasındaki bağlantıyı gösteren ilginç bir olgu olsa gerektir.

II.Abdülhamit'in safında Hıristiyan ve Yahudi Osmanlıların bulunmuş olması bizi yanıltmamalıdır. Bunlardan bürokratik kademelerde görev almış olanlar genelde padişahtan yana olurlarken, sanayi ve ticaretle uğraşanlar yine genelde ona karşı olmuşlardır.

---

2) a.y.,s.110; ayrıca bkz. ***Cumhuriyetin 50. Yılında Esnaf Ve Sanatkâr***; Türkiye Esnaf Ve Sanatkârlar Federasyonu Yay., Ankara, 1973, s.124.

3) GÜNDÜZ ÖKÇÜN: ***Osmanlı Sanayii-1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistikî***; 2.basım, A.Ü.S.B.F. Yay., Ankara, 1971, s.46.

4) a.y.,s.50-51.

5) a.y.,s.90.

6) a.y.,s.159; çeşitli üretim dalları için a.y. s.33-34 (değirmencilik), s.80 (tuğlacılık), s.105 (debagat), s.118 (marangozluk ve doğramacılık), s.122 (kutu üretimi), s.152-153 (ham ipek üretimi), s.162 (öteki dokuma üretimi), s.174 (sigara kâğıdı üretimi), s.176-178 (matbaacılık ve kâğıtçılık), s.199 (kimyasal üretim), s.203-204 (madenî eşya üretimi).

7) Bu dört kişi, Arif Hikmet Paşa, (Ermeni) Aram Efendi, (Arnavut) Esat Paşa ve (Yahudi) Emanuel Karasu Efendi idi.

III

II. Meşrutiyet'e damgasını basan İttihat Ve Terakki iktidarının kimliğini daha açık olarak belirleyebilmek için, bu partinin Masonlukla ilişkisine de değinmek gerekir.

Kısaca anımsatayım. Mason locaları, Ortaçağ Avrupası'nda daha henüz surların savunma için yaşamsal önem taşıdığı dönemde duvarcılar tarafından kurulmuş meslek örgütleriydi. Bu meslekten olanlar, meslek sırlarını saklamak ve meslekî disiplin sağlamak amacı ile, kurdukları bu örgütlerini dışa kapalı olarak kurmuşlardı. Bu nedenle de, gizlilik temel kuraldı. Ancak, etkinliklerini arttırabilmek için siyasal yönden etkin kişileri de zaman zaman örgütlerine almaya başladılar. Böylece meslekten olmayanlar da Mason örgütlerinde yer alır oldu. Zamanla bu mesleğin önemi azalırken, meslekten olanlar da tasfiye oldu ve localar meslekten olmayanların eline geçti. Bu süreç, Avrupa'da burjuvazinin güç kazanması sürecine denk düşmüştü. Bu yüzden de sonunda Mason örgütlerini burjuvazinin çıkarlarını koruyup gözeten ve burjuvalar arası ancak dışa kapalı bir dayanışma örgütüne dönüştü. Başka bir deyişle, Mason örgütleri artık burjuva kapitalizminin gizli örgütleri olmuştu.[8]

Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı Mason örgütlerinin burjuvazinin çıkarlarını gerçekleştirecek, güvenceli kılacak bir devrim içinde yer almaları doğaldı. Gerçekten de, Osmanlı Mason Locaları başından beri II.Abdülhamit'e karşı olmuşlardı. Kaldı ki, V.Murat'ın Mason olması da bu karşıtlıkta da önemli bir etkendi. Bu nedenle de, Osmanlı Masonları, Murat'ı tahta çıkarmak için girişimlerde bulunmuşlardı. Durum bu olunca, II:Abdülhamit'e karşı eyleme geçen İttihat ve Terakki ile Masonların doğal bir birlik oluşturmaları da kaçınılmaz oluyordu.

Ne var ki, Masonlar ile İttihat Ve Terakki arasındaki ilişki bu kadarla kalmış değildir. Bilindiği gibi, İttihat Ve Terakki'nin üssü **Selanik**'ti. Selanik ise Osmanlı Devletinin gerek sanayi ve ticarette ve gerekse kültürde en ileri merkeziydi. Başka bir deyişle, kapitalistleşme ve burjuvalaşma bakımından en gelişmiş yerdi.[9] Salt bu açıdan bile, İttihatçılar ile Masonlar bir araya gelmiş oluyorlardı. Öte yandan, Masonlar, İttihat Ve Terakki işbaşına geldiğinde kendi ekonomik iktidarlarını pekiştireceklerdi. İttihat Ve Terakki üyeleri ise II.Abdülhamit'in hafiyelerinden Mason örgütlerinin gizliliği sayesinde korunabileceklerdi. Bu nedenle de, İttihat Ve Terakki üyelerinden birçoğu özellikle Selanik'de Mason Localarına girdiler.[10]

Mason ileri gelenlerinden Kemalettin Apak, ***Ana Çizgileleriyle Türkiye'deki Ma-***

8) Bu konuda bkz. NEBİL SARPER: ***Dünya Fran-Masonluk Tarihi***; İstanbul, 1963 (Fazilet Locası'nda yapılmış konuşma notları); İSMAİL SOYSAL: ***Dünyada Ve Türkiye'de Masonluk Ve Masonlar***, 3.basım, Der Yay., İstanbul, 1980.

9) Bkz. İLHAN TEKELİ-SELİM İLKİN: ***"İttihat Ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyicliği"; 1.Uluslararası Türkiye'nin Sosyal Ve Ekonomik Tarihi Kongresi***; Ankara, 11-13 Temmuz 1977, Ankara, 1980, s.351-382.

10) Bu konuda bkz.ERNEST EDMONDSON RAMSAUR: ***The Young Turks-Prelude to the Revolution of 1908***; Princeton University Press, New Jersey, 1957, s.103 v.d..

sonluk Tarihi adlı ve Masonlar için kaleme aldığı kitabında bu durumu şöyle açıklamaktadır:

"Selanik'teki Makedonya Rizorta ve Veritas localarının İttihat Ve Terakki Cemiyetinin gelişmesinde ve Meşrutiyet'in ilanının temin edilmesinde de mühim rolleri olmuştur. İttihat Ve Terakki Cemiyeti bu localardan büyük bir kuvvet almıştır. O zamanlar bu localara gerekli vasıfları haiz görülen kimseler kabul edilir ve mahfilde iyice tecrübe edildikten sonra İttihat Ve Terakki Cemiyeti'ne geçirilirdi.

İttihat Ve Terakki Cemiyetinin o zamanki bazı muhaberelerinin bu localar vasıtası ile yapıldığı, birçok mühim hususlara bu localarda karar verildiği, buralarının hürriyet ve meşrutiyet için çalışan genç ve münevver Türklerin bir müzakere ve mülakat mahalli olduğu, bütün memleket meselelerinin tam bir serbesti ve vuzuh içinde buralarda müzakere ve münakaşa edildiği ve bu suretle Masonluğun İttihat Ve Terakki'yi desteklediği ve istibdat idaresine karşı yapılan mücadeleye hizmet ettiği, bu localara mensup olduğunu demin söylediğim kardeşlerin bir çokları tarafından bana iftiharla açıklanmıştır"[11]

Yetkili bir kişi olarak da **Celal Bayar** şunu belirtir:

"Abdülhamit'in hafiyelerinin nüfuz edemedikleri Mason Locaları, ihtilalciler için nispeten daha emin bir yer sayılırdı. Ayrıca Avrupa'daki arkadaşları Genç Türklerle haberleşmek imkânını da elde ederlerdi."[12]

Bir fikir verebilmek için Selanik'teki **Makedonya Rizorta** locasının İttihatçı üyelerine bir göz atalım: **Talat Bey** (son sadrâzam), **Kâzım Paşa, Mithat Şükrü (Bleda), Binbaşı Naki Bey, Manyaszâde Refik, Kolağası Kâzım Nami, Drama Jandarma Komutanı Hüseyin Muhittin...** Yine Selanik'teki **Veritas Locasında** ise **Cemal Bey** (sonra Bahriye Nazırı), **Faik Süleyman** (sonra paşa), **İsmail Canbolat, Mustafa Doğan, Kolağası Dr. Faik, Mustafa Necip** üye idiler ve **Talat** ve **Naki Beyler** de aynı zamanda bu locaya kayıtlı bulunuyorlardı. Locanın üstadı ise **Emanuel Karasu** idi. [13/14]

Duvarcılık mesleği ile artık hiçbir ilgisi kalmamış, ancak bu mesleğin üstat, kalfa, çırak gibi kavramlarını ve simgesi olan gönyeyi hâlâ kullanan Mason Localarının burjuvazinin dışa kapalı örgütü olması ve İttihat Ve Terakki ile bu içli dışlılığı, İttihat Ve Terakki'nin sınıfsal yapısını belirlemesi bakımından önemlidir. Mason Locaları bugün de aynı sınıfsal yapıdadır. Bu demektir ki, yoksul Türk halkı ile bu örgütlerin uzak yakın bir ilgisi yoktur.Siz hiç yoksul birinin Mason olduğunu duydunuz mu?

Şimdi günümüze doğru gelelim biraz ve 15 Teşrinievvel 1935 günlü Cumhuriyet gazetesine bir göz atalım. Şu haberi göreceğiz: *"İçişleri Bakanlığından verilen*

11) İstanbul, 1958 (Türkiye Mason Derneğince üyeleri için bastırılmıştır).
12) CELAL BAYAR: ***Ben de Yazdım-Milli Mücadeleye Gidiş***; C.II, İstanbul, 1966, s.428.
13) K.APAK: s.37-38
14) 1492 yılından başlayarak Osmanlı Devletinin Yahudilere karşı izlediği yerleştirme siyasası nedeniyle, Selanik Yahudilerin Osmanlı toprakları üzerinde en yoğun biçimde bulundukları yer niteliğini almıştır. O kadar ki, Balkan Savaşı başladığında Yahudi nüfus %60'ı buluyordu. Bu nüfus yoğunluğu ve II.Mahmut ile kırılan etkinliklerini arttırmayı umarak İttihat Ve Terakki içinde Yahudi Masonlar oldukça büyük bir yer tutmuşlardır.

emir üzerine Türkiye Mason Localarının faaliyetine nihayet verilmiştir". Üstat Masonlardan **Kemalettin Apak,** Atatürk'ün buyruğu ile örgütlerinin kapatılması karşısında duygularını şöyle dile getiriyor:

"..... milletlerarası mason âlemince takdirle sevilip tanınan .....Türk masonluğu..... 1935 senesi Ekim ayında birdenbire faaliyetini durdurmak emrivâkiiyle karşı karşıya geldi..... bu elemli hâdise için verilecek kati hükmü tarihe ve gelecek mason nesillerine bırakmak belki daha doğru olacaktır."[15]

IV

İttihat Ve Terakki içinde yer alan Osmanlı aydınlarının Osmanlı Devletini dağılmaktan kurtarmak için **Osmanlılık** kavramına sığınmaları Balkan Savaşı'na değin sürüp gitmiştir. Osmanlılık ya da Osmanlıcık'ın ne olduğunu ve bunun içinde de Türklük'ün ne anlama geldiğini biliyoruz. Bunu bütünleyen "cins ve mezhep eşitliği"nin de Türk halkı açısından uygulamada nasıl tam bir eşitsizlik olduğunu da incelemiş bulunuyoruz. Oysa, İttihat Ve Terakki'nin tüzüğünün daha birinci maddesi "cins ve mezhep farkı gözetmeksizin..." bütün Osmanlıların çıkarlarının korunacağından söz ediyordu. İkinci maddede ise, Osmanlıların amaca ulaşmak için birlikte çalışmak, ulusal çıkarlarını ortak olarak görmekle yükümlü oldukları, cins ve mezhep savı ile ayrılıkçılık yapanlara engel olunacağı belirtiliyordu. Ayrıca, İttihat Ve Terakki'nin ana amacının 1876 Anayasasını tam olarak yürürlüğe koyup uygulamak olduğu öngörülüyordu ki, bu anayasayı incelerken bunun Türk halkı için bir şey ifade etmediğini gördük. Öte yandan, 1908 Mayısında büyük devletlerin Makedonya'daki temsilciliklerine verilen bir bildirimde Cemiyet'in gerçek amacının ne olduğu da şu sözlerle belirtilmişti:

"Gerek Makedonya'da olsun, gerek Osmanlı memleketinin diğer yerlerinde bulunsun Osmanlılar, mezhep, cins farkı olmaksızın kardeştirler. Memleketin yüksek ve müşterek menfaatleri karşısında ne Hıristiyan vardır ne Müslüman. Osmanlılıktan başka şey yoktur. Hepsinin de menfaatleri, emelleri ve kaderleri hep müşterek ve aynıdır."[16]

Bu, İttihat Ve Terakki Cemiyeti üyesi Tunalı Hilmi'nin deyişiyle şu anlama geliyordu: *"Osmanlılık, Türklük demek değildir. Ne kimseye zarar verir ne de bir milliyete dokunur; böyle olunca, Osmanlı olmayacak kim bulunur?"*[17] Oysa, devletin insan öğesini oluşturan çeşitli uluslar, Osmanlılık anlayışına çok daha değişik açılardan sahip çıkıyorlardı. Örneğin; Bulgarlar bu yolla özerklik elde edebileceklerini düşünürlerken, Rumlar ve Ermeniler devlet içindeki etkinliklerini arttırabileceklerini hesaplıyorlardı.[18]

---

15) K.APAK: s.161.
16) C.BAYAR: C.I, s.129-130.
17) E.Z.KARAL: ***Osmanlı Tarihi***, C. VIII, s.530.
18) Y.H.BAYUR: C.I, s.231

Gerçekten de, Rumeli'ndeki Bulgarlar'ın çoğunluğunun İttihat Ve Terakki'yi desteklemelerinin temelinde bu düşünce yatıyordu.[19] Açıkçası, Osmanlılık, bu uluslar için bir arada yaşamanın bir formülü değildi, yerine göre ya bağımsızlığa giden yolda bir adımdı ya da sömürüden paylarını arttırmanın bir yoluydu. Daha sonraları **Talat Paşa** bu gerçeği şöyle dile getirecektir:

"Jön Türk hareketi memlekete müsavat, hürriyet ve adalet getirmek emeli ile ortaya atılmıştı. Bu prensibi temin maksadı ile Jön Türkler, Araplar, Yunanlılar, Arnavutlar, Türkler vesaire gibi yurttaki bütün milletleri birleştirmeyi başarabileceklerini zannediyorlardı. Fakat ihtilali takip eden hadiseler maalesef bambaşka bir çehre gösterdi."[20]

Kısacası, istibdata karşı yürütülen savaşımın amacı, Osmanlı Devletinin dağılmasını önlemekti. **"Devlet zeval bulmasın"** başlıca kaygıydı. Devlet ise, kozmopolit bir devletti. II. Meşrutiyet "devrim"ini gerçekleştirenlerin bu nedenle Türk halkının sorunları ile bir ilgileri bulunmuyordu ve bu halkın içinde kıvrandığı yaşam koşulları onları düşündürmüyordu. İttihat Ve Terakki iktidarının sadrâzamı Sait Halim Paşa'ya bile *"Memleketin bir başından bir başına muazzam bir idaresizlik ve sefalet hüküm sürmekteydi"*[21] dedirten koşullar bu devrimcilere yabancıydı. İktidarın değişmesi ile ekonomik sorunlara da çözüm bulunabileceğini kavramış değillerdi.[22] Özgürlük sorununun üzerinde durmalarının nedeni ise, özgürlüklerin sağlanması ile devletten ayrılma isteklerinin azalacağını ummalarıydı.[23] Daha önce gördüğümüz gibi, Mustafa Kemal Atatürk'ün "paçavra" olarak nitelendirdiği 1876 Anayasasının yeniden yürürlüğünün sağlanması ile her şeyin düzeleceğini sanmışlardı!...

---

19) FEROZ AHMAD: ***İttihat Ve Terakki, 1908-1914 (Jön Türkler)***; çev. Nuran Ülker, Sander yyn., İstanbul, 1971, s.27.

20) TALAT PAŞA: ***Talat Paşanın Hatıraları***; Yay., Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul, 1946, s.15.

21) TARIK ZAFER TUNAYA: ***Hürriyetin İlanı-İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar***; İstanbul, 1959, s.65

22) GÜLTEN KAZGAN: ***Türkiye'de Laiklik Üzerine***; Yön, 1 Ağustos 1962.

23) Ş.MARDİN: ***Jön Türklerin...***; s.225.

2) ANADOLU'YA VE TÜRK HALKINA DÖNÜŞ

I

II. Meşrutiyet'in Osmanlılık/Osmanlıcılık siyasası, gerçek anlamda bir bozgunla sonuçlanmıştır. Bozguna giden yolda ilk gelişme de, yapılan seçimler sırasında görüldü. Bunu meclisteki gelişmeler izledi.

Osmanlı Hıristiyanları, kendilerine eskiden beri kendi toplumları çerçevesinde örgütlenme ve bu arada eğitim ayrıcalığı tanındığından ve cemaat meclisleri için sık sık yapılan seçimler nedeniyle de belli bir oy kullanma disiplini elde ettiklerinden seçimlere katılma oranı yüksek oldu ve oylarını da bölmediler.[1] Özellikle Rumlar hileli yollara başvurmaktan da kaçınmadı. Bu gibi durumlara engel olunmak istenince de Rum Patriği hükümete başvurarak buna karşı çıktı. Üstelik 22 Kasım 1908 günü sayıları 20.000'e yaklaşan bir Rum kalabalığı, seçimlerde baskı yapıldığını ve seçimlere katılmalarının engellendiğini öne sürerek Beyoğlu'nda ve Babıâli'de gösteriler yaptı. Ayrıca, yürüttükleri propaganda ile Rumcanın da resmî devlet dili olması gerektiğini öne sürüyorlardı.[2] 17 Aralık 1908 günlü The Times gazetesi ise, "Eğer özgür seçimler yapılırsa, Osmanlı parlamentosu, geniş ölçüde bir Hıristiyan parlamento durumuna kolaylıkla girebilir" diye yazıyordu.[3] Ege'de de sayıları 30.000'e yaklaşan Rum köylüsü seçimlerin özgürce yapılmadığı gerekçesiyle İzmir üzerine yürüdü. Bunun üzerine Rumlar bir mebusluk daha aldılar. Aynı durum İstanbul'da da görüldü. Rumlar, dükkânlarını kapattılar, kiliseleri sürekli çan çaldı ve gösteriler şiddet eylemlerine dönüşmeye başladı.[4]

Böylece kurulup çalışmaya başlayan meclisin nasıl olacağı kolayca kestirilebilir. Yine de bir örnek vereyim. Hıristiyanlara ait okulların devletçe denetlenmesi sorunu üzerine bir Rum mebusun sarfettiği şu sözler, Rumların Osmanlı Devleti içindeki durumunu başka kanıta gerek kalmayacak bir biçimde belirleyecektir:

"Biz zaten kabil olduğu kadar, muktedir bulunduğumuz derece hükümetin karar-ı mezkûruna karşı ref'i seda-yı itiraz eyledik. Fakat bununla da iktifa etmeyeceğiz. Hükümet tedrisat-ı taliyeye müteallik olup bizim imtiyazat ve serbesti-i tedrisimizi tahdit eden lahiya-yı kanuneyi Meclis-i Mebusan'a tevdi eder etmez daha şiddetle itiraz edeceğiz ve nihayetde devr-i sabıkta bile imtiyazatımızın duçar olmadığı bu tecavüzata şahit olmak-

1) SİNA AKŞİN: ***31 Mart Olayı;*** Sinan Yay., İstanbul, 1972, s.25.
2) Y.H.BAYUR: C.II, s.266.
3) T. ÇAVDAR: ***Osmanlılar'ın...;*** s.70
4) a.y.,s.73

tan ise içtima salonunu terketmeği daha muvaffık bulacağız..... Velhasıl bir bir daha söylüyorum, bütün kuvvetimizle bu haksızlığa karşı itiraz edeceğiz. Tedrisat-ı taliyeye dair olan kanun layihasını tanzim edenlere göstermeye gayret edeceğiz ki terbiye ve mezhep gibi en mukaddes iki hukukumuz aleyhine vukubulan teşebbüs-ü meş'ume karşı kendi kendimizin hukukunu muhafaza ve müdafaaya muktediriz"[5/6]

Bu Osmanlı meclisini bir parça daha tanımak için Talat Paşa'nın anılarından şu satırları da okumak gerekir:

"Bir müddet sonra Vanı Ruslar veya daha doğrusu Ermeni gönüllü çeteleri tarafından işgal edildi. Bu çetelerin Taşnak komitesinin, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda da âza bulunan iki reisi olan Pastırmacıyan ve Papazyan'ın emri altında oldukları sonradan öğrenildi"[7]

Öte yandan. devletin en bunalımlı anlarından birinde Hariciye Nazırı olan **Gabriyel Nuradonkyan Efendi** de, onu bu mevkie getiren Osmanlı Devletine ihanet etmekte duraksamayacaktır. Bayar'dan dinleyelim:

"Türkiye Büyük Millet Meclisi beni Lausanne Sulh Konferansına iktisat müşaviri seçmişti. Noradonkyan Efendinin içinde bulunduğu heyet, yeniden memleketimiz aleyhine Ermeni dâvasını yürütmek için konferans nezdinde teşebbüste bulunmak üzere Lozan'a gelmişlerdi."[8]

Balkan Savaşı, en aymaz Osmanlıcı Türk yöneticilere bile Türk halkının sırtından inanılmaz özverilerde bulunarak Hıristiyanları devlete bağlamaya kalkışmanın ne boş bir rüya olduğunu gösterdi. Üstelik savaşın sonunda Osmanlı Devletinin Hıristiyanların yoğun olarak üzerinde yaşadıkları toprakları elinden çıkacaktı. Bu nedenle de, elde tutulabilen yerlerde yaşayan Hıristiyanlar artık Müslüman nüfus karşısında azınlık durumuna düşecekti. Demek ki, bundan böyle Hıristiyan Osmanlıları devletin çatısı altında tutmak için Osmanlıcı olmaya gerek yoktu!

II

Bu durum karşısında, hükümet Araplara yöneldi. Osmanlı Devletinin çatısı altında Arap toprakları kalmıştı ve sıra şimdi bu Arapları elde tutmaya gelmişti. O halde artık sıkı sıkıya sarılmak gereken ideoloji, İslamcılık olmalıydı. Bu nedenle de, İslamcılık baş tacı ediliverdi.

---

5) OSMAN ERGİN: ***Türkiye Maarif Tarihi;*** C.IV, ***Meşrutiyet Devri Mektepleri;*** İstanbul, 1942, s.1224.

6) Aynı konuda Patrik III.Yuvakim, bir gazeteye verdiği demeçte şunları söylüyordu: *".....şimdi milel-i Hıristiyanenin ilga-yi imtiyazatından bahsetmek fikri siyasiyata mugayir ve hatta mucib-i tehlike olur. Patrikhane imtiyazatı zannolunduğu kadar çabuk ilga edilmeyecektir. Biz imtiyazatı reisi bulunduğumuz cemaatle beraber ölünceye kadar müdafaa edeceğiz."* (a.y.,s.1224)

7) TALAT PAŞA: s.64.

8) C.BAYAR: C.III, s.757-759.

Bu siyasanın bugün bize belki de gülünç gelebilecek sonucu, Osmanlı meclisinde Araplar'ın tam 84 mebus bulundurmaları oldu!

Osmanlı yöneticilerinin aklına Türklerin tam 300 yıl İslamiyeti kabul etmemek için direndikleri, daha doğrusu din maskesi altında yurtlarına saldıran Araplara karşı can, namus ve ırzlarını korumak için savaştıkları hiç gelmiyordu. Sonraki dönemde Türk komutanların Arapları yönettikleri, Osmanlı hükümdarlarının Arap ülkelerini fethettikleri, Yavuz'un hilafeti Araplardan koparıp aldığı hiç anımsanmıyordu. İngiliz emperyalizminin Ortadoğu'da ancak Arapları güdümüne alarak egemen olmak peşinde olduğu da her halde önemsenmiyordu. Osmanlı Devletinin İslamcılık siyasasının sonucu, Anadolu'nun Türk çocukları "kutsal" toprakları Hıristiyanlara karşı savunurken, Müslüman Arapların o Hıristiyan orduların safında yer alarak Türk askerini sırtından hançerlemek olacaktı!...

Arapların "Osmanlı"ya ne gözle baktıklarını Arap İhtilal Cemiyeti'nce yayınlanmış olan şu bildiri belgeleyecektir:[9]

"[Osmanlı İmparatorluğunun] *müdafaası için ırzlarınız mübah, kadınlarınızın namusu hetk* [kirletilmekte], *çocuklarınız yetim, evleriniz harap edilmektedir. Paralarınız İstanbul köşklerine, içkilere, mûsîkilere sarf ve gençleriniz Arap kardeşlerinizi öldürmek için Yemen'e, Kerek'e, Havran'a sevkolunmaktadır.*

Türkler emrettiği vakit kardeşinizi öldürüyorsunuz ve Ermenilerin yaptığı gibi ve yapmakta olduğu gibi hukuk ve unsurunuzun şerefini muhafaza uğrunda kan dökmüyorsunuz. Bilmiyor musunuz ki, ceset kana boyanmadıkça şeref ezâdan kurtulamaz. Bu sözün doğruluğunu Türklerin hürmet ettikleri Ermenilerde görürsünüz. Size hürmet etmiyorlar, onlara verdikleri hukuku size vermiyorlar. Hürriyet ve istiklâli olmayan ırz ve şeref ve servetsiz sönen hayatın mânası nedir? Bununla beraber Osmanlı bayrağından size ne şeref ve menfaat var?

Ey Araplar kalkınız. Ey Kahtânîler kılıçlarınızı kınından çıkarınız, Şahsınıza, cinsinize, lisanınıza düşmanlık gösterenleri ve sizi tahkir edenleri memleketimizden temizleyiniz.

Ey Müslüman Araplar, eğer bu zalim hükümeti, hükümet-i islâmiye zannediyorsanız çok aldanıyorsunuz. Cenab-ı Hak Kur'an-ı Keriminde <Vel kâfirun hum uz zâlumun> diyor. Öyle ise, her zalim hükümet, İslâm'ın düşmanıdır."

III

Bu gelişmeler olurken, devlet çevrelerinin dışında bir de gecikmiş olarak Türkçülük akımı filizlenmiş bulunuyordu. Osmanlı Devletini yönetenler, Osmanlıcılığın ve İslamcılığın devleti kurtarmakta bir işe yaramadığını algılayınca ve geride de başka bir ulus kalmamış olduğundan Türkçülüğe döndüler. İttihat Ve Terakki, başka çıkar yol

9) C.BAYAR: C.II, s.463-464

kalmayınca, elindeki tüm olanaklar tükenince Türkçü ve ulusçu oluvermişti. 1913'den başlayarak ulusçu çizgi geliştirilerek izlendi. Artık, Türkçülük, çağa ayak uydurmanın temeli olarak düşünülüyordu. Bu açıdan bir dizi toplumsal değişikliklere gidildi.[10] Oysa, gerçekte Türkçülük akımı, bir ezilmişliğin, bu ezilmişlikten kaynaklanan bir özlemin ürünüydü ve en güzel anlatımını da **Ziya Gökalp**in şu dizelerinde buluyordu:

Bir ülke ki, camiinde Türkçe ezan okunur,
Köylü anlar mânasını namazdaki duanın,
Bir ülke ki, mektebinde Türkçe kuran okunur,
Küçük büyük herkes bilir buyruğunu hüdanın,
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın.

Bir ülke ki, toprağında başka elin gözü yok,
Her ferdinde mefkûre bir, lisan, âdet, din birdir.
Meb'usanı temiz, orda Boşoların yeri yok,
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın.

Bir ülke ki, çarşısında dönen bütün sermaye,
Sanatına yol gösteren ilimle fen, Türkündür.
Hırfetleri birbirini daima eder himaye;
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın.

İttihat Ve Terakki, böyle düşünmeye başladığında artık çok geç kalmıştı. Osmanlı Devleti, ancak bir enkaz haline dönüşünce, Türkler onların aklına gelmişti. Kaldı ki, devlet, hâlâ "Osmanlı Devleti" olarak anılıyordu, başında hâlâ Osmanlı hanedanı vardı. Osmanlı devlet düzeni içinde Türkçülük akımının bir anlamı olamazdı.

10) İttihat Ve Terakki'nin Türkçülük ve ulusçuluk uygulamaları için bkz. T.Z.TUNAYA: ***Türkiye'de...***; s.201-206.

ON BİRİNCİ BÖLÜM:

TÜRK ULUSUNUN KURTULUŞ SAVAŞI

Ne mutlu bana ki Türk yaratıldım,
Gönlümün en yüksek gururudur bu;
Ne esir edildim, ne de satıldım, Türk benliği, Türklük şuurudur bu.

İshak Refet

1) TÜRK ULUSUNUN UTKUSU

I

Ulusal Kurtuluş Savaşımız, Anadolu Türklüğünün ölüm kalım savaşıydı. Ne ki, bu savaş, yalnız düşmana karşı kazanılmadı, aynı zamanda Osmanlıya ve onun Anadolu'yu içine sürüklediği yoksulluğa, yıkılmışlığa ve bu yapının dokuduğu psikolojik çöküntüye karşı da yapıldı.

Ulusal Kurtuluş Savaşları, adı üstünde, ulusların emperyalist düşmana karşı yürüttükleri savaşlardır. Başarının ön koşulu ise o toplumun uluslaşmış, ulusal bilinç düzeyine erişmiş bulunmasıdır. Oysa, önce "Türk" sözcüğü Türkleri aşağılamak için, onlara hakaret etmek için kullanılmıştı. Osmanlılık/Osmanlıcılık ideolojisi ise Türkün kendisini "Türk" olarak nitelendirmesini engelliyordu. O, olsa olsa Müslüman halktandı. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının aşmaları gereken ilk engel buydu. Mustafa Kemal Paşa, bu durumu **Nutuk**'ta şu sözlerle belgeler:

"Şayan-ı dikkattir ki, İzmir'in ve bunu takiben Manisa'nın ve Aydın'ın işgali ve icra olunan tecavüz ve mezalim [zulümler] *hakkında millet henüz tenevvür etmemiş* [aydınlanmamış] *ve mevcudiyet-i milliye*ye [ulusal varlığa] *vurulan bu feci darbeye karşı alenen* [açıkça] *bir gûna* [türlü] *teessür ve şikâyet izhar olunmamıştı. Milletin, bu haksız darbe karşısında sâkit* [suskun] ve *hareketsiz kalması, elbette milletin lehinde tefsir olunamazdı* [yorumlanamazdı]. *Onun için milleti ikaz edip harekete geçirmek lâzımdı."*[1]

Mustafa Kemal Paşa, aynı gerçeği TBMM'nin 3 Ekim 1921 günlü ve gizli olarak yapılan 85. birleşiminde şöyle dile getirmiş bulunuyordu:

"..... Ne yapalım, milletin bu taksiratıdır [kusurudur]. *Saf millet, hakikati güç görür bir millettir. İğfal ve idlâl olunuyo*r [kandırılıyor]....."[2]

Buna karşılık, Ulusal Kurtuluş Savaşında, İslâmcı görüşün ulusal bir çizgide geliştiği görülür. Bu, İslamcı düşüncenin Osmanlı Devletinde kazandığı ikili yapının bir sonucuydu. Bu nedenle de, İslamiyet, halife-sultan tarafından ulusal direnişi boğmak için bir silah olarak kullanılır ve Anadolu'da yer yer etkili olurken, İslamcıların bir bölümü de direnişçiler safında yer alıyorlardı. Hatta, zaman zaman İslamcılık ve ulusçuluk aynı kavrammış gibi aynı amaçla kullanılmıştı. İslâmcı görüşün tanınmış adlarından olan ve

---

1) C.I, s.22.

2) ***Gizli Oturumlarda Atatürk'ün Konuşmaları***; hazırlayan: Sadi Borak, Çağdaş Yay., İstanbul, 1977, s.256.

"ümmetçi" olması gereken Mehmet Âkif'in kaleme aldığı İstiklâl Marşı'nı anımsarsak, orada yalnız "millet" sözcüğünün değil, fakat "kahraman ırkıma bir gül...", "...ırkıma yok izmihlâl" dizelerinde olduğu gibi "ırk" sözcüğünün de kullanılmış olduğunu görürüz. Bu olgunun temelinde yatan gerçek, daha önce de değinildiği gibi, batı kapitalizminin küçük üretici karşısındaki yıkıcı niteliğine karşılık İslamcı düşüncenin "Hıristiyan" batıya tepkisel bir biçimde gelişmiş olmasıydı. Gerçekte, Lâle Devri'nden beri sömürgeci batıcılığın karşısına çıkmış bulunan İslâmçı düşüncenin bu kanadı Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda da yine batı emperyalist kapitalizmin karşında yer almış bulunmaktaydı. Osmanlılık içinde ulusçu düşüncenin varlık kazanamamış olması ise, bu tür İslamcılığın bir bakıma ulusçuluğun yerini doldurması demek oluyordu.

Ne var ki, bir yandan Mustafa Kemal'de somutlaşan ve savaşın öncü kadrosunun büyük çoğunluğunun sımsıkı sarıldığı ulusçuluk dalga dalga yayılacak ve bir yandan da düşmanın Andolu içlerinde ilerlemesiyle ortaya çıkan gerçek ve çirkin yüzü halkta bu ideolojinin gelişmesine yol açacaktır.

II

Ulusal Kurtuluş Savaşımızın önüne dikilen bir başka engel de, Osmanlı kafasına sahip, dilim öyle demeye varmıyor ama kolaylık olsun diye söyleyeyim, "aydın"lar olmuştur. Tanzimat kafasına sahip bu okumuş yazmış insanların büyük çoğunluğu, Türk ulusunu tanımayan, onun gücünü bilemeyen ve ancak "düvel-i muazzama" sayesinde toplum olarak varlığımızı sürdürebileceğimizi sanan "Osmanlı"lardı. Bilindiği gibi, bunlar, ancak Amerikan mandası altına girmekle varlığımızı sürdürebileceğimizi öne sürüyorlardı. Örneğin; Halide Edip, Mustafa Kemal Paşa'ya yazıp gönderdiği 10 Ağustos 1919 günlü mektubunda Amerikan mandasının niçin kabul edilmesi gerektiğini uzun uzadıya anlatıyor ve emperyalizme karşı silâhlı bir direnişten onu caydırmak için de *"sergüzeşt ve cidal* [kavga/ savaş] *devri artık geçmiştir"* diyordu.[3] Ne hazindir ki, Mustafa Kemal ile birlikte Sivas Kongresi'ne katılanların bir çoğu da bu görüşteydiler!

Birazdan göreceğiz: Ulusal Kurtuluş Savaşımız, Osmanlıya karşı Türk halkının son ayaklanmasıdır. Ve kesin olarak başarıya ulaştığı ilk halk eylemidir. Ama bunun için Mustafa Kemal Paşa'nın önce kendi safında yer alan fakat hâlâ Tanzimatçı, mandacı Osmanlı kafasını yenmesi gerekiyordu! Ve Türk devrimi, gerçekte, Türklük bilincinin Osmanlılık düşüncesini, tam bağımsızlık inancının mandacılık ideolojisini saf dışı bıraktığı gün başlamıştı!

Osmanlı kafasının içinde çırpındığı ve manda altına girmeyi ona seve seve isteten aşağılık duygusu ile Türk olmanın onurunu yaşatmak için ölümü göze almak arasındaki uçurumu daha da belirginleştirmek için önce mandacı Halide Edip'in kaleminden çıkan ve İstanbul'un düşman işgali altında olduğu günlerle ilgili şu satırları okuyalım:

3) M.K.ATATÜRK: C.I, s.95-98.

".... kadınların memleket meselelerinde erkeklerden daha duygulu olduklarına inandım. Hepsi birden tehlikeyi anlamışlardı. Çünkü onlar, siyasal nedenleri anlamasalar bile, yurtlarının tehlikeye girmesine karşı hemen isyan ediyorlardı. Beyoğlu tarafındaki yüksek sosyete kadınları, itilaf kuvvetlerinin [yani, işgalci düşmanların] *bu hareketlerine karşı halk arasında uyanan öfkeyi itilaf subaylarını çağırarak onlara anlatmaya çalışıyorlardı. Danslı partiler veriliyor ve itilaf ordularının subayları elde edilmek isteniyordu. Belki bu subayların üzerinde bir etki yapmışlardı. Bunun görünürdeki neticesi birkaç evlenmeyle son buldu."*[4]

Türk kadınları işgalci düşman subaylarının kollarında dans edecek! Bununla da kalınmayacak, bu subaylarla evlenecekler de! İşte, mandacı kafanın içi!..

Hemen belirteyim: Bu mandacılar, daha sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kuracaklardır. Parti programları, bugünü pek de anımsatır bir biçimde, koşulsuz iç, dış ve transit ticaret, yabancı kapitale kolaylıklar, dinciliğe ödün... maddelerini içerecektir. Halide Edip ise, daha sonraları yazacağı, **Türkiye'de Şark, Garp Ve Amerikan Tesirleri** adlı kitabında Atatürk'ün Dil Devrimi'ni ırkçılık ve dilde özleşmeyi Osmanlıya yapılan bir haksızlık olarak nitelendirecektir.[5]

Oysa, bir Türk, Atatürk'ün sözleriyle, şöyle düşünmeliydi:

"Esas, Türk milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu esas ancak istiklâl-i tamme [tam bağımsızlığa] *malikiyetle temin olunabilir. Ne kadar zengin ve müreffeh olursa olsun istiklâlden mahrum bir millet, beşeriyet-i mütemeddine* [uygar insanlık] *muvacehesinde* [karşısında] *uşak olmak mevkiinden yüksek bir muameleye kesb-i liyakat edemez* [hak edemez].

Ecnebi bir devletin himaye ve sahabetini [korumasını] *kabul etmek insanlık evsafından* [niteliklerinden] *mahrumiyeti, acz-ü meskeneti* [beceriksizliği ve uyuşukluğu] *itiraftan başka bir şey değildir. Filhakika* [gerçekten de] *bu derekeye düşmemiş olanların isteyerek başlarına bir ecnebi efendi getirmelerine asla ihtimal verilemez.*

Halbuki Türkün haysiyet ve izzet-i nefis ve kabiliyeti çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir millet esir yaşamaktansa mahvolsun evlâdır [yeğdir].

Binaenaleyh, ya istiklâl ya ölüm!

İşte halâs-ı hakikî [gerçek kurtuluşu] *isteyenlerin parolası bu olacaktı."*[6]

---

4) HALİDE EDİP ADIVAR: ***Türk'ün Ateşle İmtihanı-Kurtuluş Savaşı Anıları***; 5. basım, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1969, s.16-17.

5) s.165-167

6) M.K.ATATÜRK: C.I, s.13.

III

Herkesçe bilinen tarihsel gerçekler olduğu için İstanbul'da ve Anadolu'da Türkler ile içiçe yaşayan Rumların ve Ermenilerin Türk ulusuna nasıl ihanet ettiklerini, Anadolu'nun acısı içinde kıvrandığı yoksulluğu, önce Balkan Savaşı'nın ve arkasından I.Dünya Savaşı'nın Anadolu halkını nasıl ezip bitirmiş olduğunu ve öteki olumsuz koşulları yeniden anlatacak değilim. Şunu bilmek yeter: Anadolu'da Türk ulusu ölüm kalım savaşına girdiğinde, Osmanlı Devletinin yüzyıllarca sürdürdüğü baskı ve sömürüye karşı dayanabileceği son noktaya gelmiş bulunuyordu.

24 Mayıs 1922 günlü **Hâkimiyet-i Milliye** gazetesinde **Ahmet Ağaoğlu,** son Osmanlı yönetimi için şöyle yazmış bulunuyor:

"..... düşmana yaranmak için Osmanlı tarihinin hiçbir zamanında emsali görülmemiş bir cinayeti de irtikâp ettiler. Kendi elleri ile evlâd-ı vatanı toplayıp düşmana teslim ettikleri gibi, diğer taraftan millet, kurtarmak için mücadele edenleri yine düşmanlara yaranmak, düşmanların iltifatına nail olmak niyeti ile telin [lânetleme], *tekfir* [kâfir göstermek] *ve daima mahkûm ettirdiler".*[7]

TBMM'nin açıldığı gün, 23 Nisan 1920'de, **Peyam-Sabah** gazetesinde yer alan şu satırlar ise Osmanlıyı bize bir parça daha tanıtacak:

"Teşkilât-ı milliye sergerdeleri [önderleri] *bir türlü idrak edemediler ve hâlâ da edemiyorlar ki mütarekeden beri biz bu kûşe-i şarkta* [doğunun bu köşesinde] *bir âmil-i sulh ve selâh* [barış ve düzen/düzelme etkeni] *olma itibariyle beyneddüvel* [devletlerarasında] *az çok muteber bir mevki kazanabilir ve mazideki siyaseti vesaire bütün hatalarımızı unutturabilirdik. Böyle yapmak tabiatı ile saçlarını harb ve darp değirmenlerinde ağartan zorbaların elinden gelmezdi. Sulh ve selâh nerde, onlar nerde? ..... bu mahlûklar kadar başları ezilmek ister yılanlar tasavvur edilemez. Göze görünür, açıktan açığa düşmanlar onlara bin kere müreccahtırlar* [yeğdir]".[8]

Yine aynı gazeteden:

"Hep hile, hep fesat, fakat bu sefer o tezvir [yalancılık/ arabozuculuk] *ipleri müfsitlerin* [karıştırıcaların/bozguncuların] *ayaklarına dolaşsa gerektir..... Tekdir ile uslanmayanın hakkı kötektir..... o meclis-i müzevviranın* [tezvirci] *Ankara'da yeniden içtimaına* [toplanmasına] *karar verildi. Buradan gelen murahhaslar da geri gelmek şöyle dursun oradaki hokkabazlara iltihak ettiler* [katıldılar] *âlâ, bütün felâketlerini elleri ile hazırladıkları bu bedbaht vatanın şu hal-i ihtirazında* [kötü durumunda] *bu vicdan ve izan düşkünlerinin şu hareketlerine biz taaccüp etmedik* [şaşmadık], *o derekede insanlara yakışan bu cinnettir, bu cinayetlerdir."*[9]

Bu kafa yapısına sahip padişah ve adamlarının Anadolu'daki ulusal güçlerin üze-

---

7) AHMET AĞAOĞLU: ***İhtilâl mi, İnkılâp mı?***; Ankara, 1942,s.31.
8) FAİK REŞİT UNAT: ***23 Nisan 1920 Tarihli iki Gazete***; Ülkü, 1 Mayıs 1942, yeni seri 15.
9) aynı makale.

rine yobaz çevreleri ayaklandırıp saldığını, hükümete bağlı askerleri nasıl onlara saldırttığını, ulusal direnişi kırmak için neler yaptığını, liderlerini nasıl ölüme mahkûm ettikleri de bilinmeyen gerçekler değil. Mustafa Kemal Paşa'nın ilk hedefi, kendi sözleriyle şuydu:

"Osmanlı Hükümetine, Osmanlı padişahına ve müsliminin halifesine isyan etmek ve bütün milleti ve orduyu isyan ettirmek gerekiyordu."[10]

İşte, bu nedenledir ki, önce, TBMM'nin 18 Eylül 1921 günlü toplantısında okunan hükümet bildirisinde:

"Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, milletin hayat ve istiklâline suikast eden emperyalist ve kapitalist düşmanların tecavüzlerine karşı müdafaa ve dış düşmanlarla işbirliği ederek milleti aldatmaya ve karıştırmaya çalışan hainleri cezalandırmak için orduyu kuvvetlendirmeyi ve onu millet istiklâlinin dayanağı bilmeği vazife [sayar]."[11]

denecek ve daha sonraları da Mustafa Kemal Paşa şöyle diyecektir:

"Osmanlı hanedan ve saltanatının idamesine çalışmak, elbette, Türk milletine karşı en büyük fenalığı işlemekti. Çünkü millet her türlü fedakârlığı sarfederek istiklâlini temin etse de, saltanat devam ettiği takdirde, bu istiklâle müemmen [emin/güvenli] *nazarı ile bakılamazdı. Artık, vatanla, milletle hiçbir alaka-i vicdaniye ve fikriyesi kalmamış bir sürü maceninin* [delinin], *devlet ve millet ve haysiyetinin muhafızı mevkiinde bulundurulması nasıl tecviz olunabilirdi?* [uygun görülebilirdi?]"[12]

Bu nedenlerle, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın özü, her şeyden önce, Osmanlı Devletine karşı girişilen ve Anadolu'dan gücünü alan ulusçu bir eylem olarak tanımlanmalıdır. Daha önce Anadolu Türk halk eylemlerinin yöneldiği hedef, Osmanlı saltanatı ve onun temsil ettiği toplumsal ve siyasal düzendi. Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın da hedefi, bir yandan düşmanın vatandan kovulması olmakla birlikte, aynı zamanda Osmanlı saltanatına ve onun temsil ettiği düzene son vermektir. Bu bakımdan, Sabahattin Selek'in Ulusal Kurtuluş Savaşı'nı "Anadolu İhtilâli" olarak adlandırması tarihsel gerçeklere bütünüyle uygundur. Gerçekten de, Selek'e göre:

"İncelediğimiz olayların akışı içinde <Anadolu> kelimesi yalnız coğrafî bir isim değildir. Bunu aşan bir anlam ifade etmektedir. Millî hareket, kaynağını Anadolu'da bulmuş, ihtilâlin liderini Anadolu barındırmış ve bütün ihtilâlci ve savaşçı kuvvetleri Anadolu vermiştir. Osmanlı hükümetine karşı girişilen bu harekette hükümet tarafını sonuna kadar yalnız İstanbul ve ihtilâl-hükümet çatışması şeklen ve mahiyeti itibarı ile İstanbul-Anadolu mücadelesi halinde cereyan etmiştir. Başka bir deyimlei ihtilâle karşı olan fikirlerin ve kuvvetlerin hazırlandığı İstanbul, mücadelesinin sonuna kadar tek başına Anadolu'nun karşısına dikilmiştir".[13] *"..... birinci Büyük Millet Meclisi'nin çalışma*

10) M.K.ATATÜRK: C.I, s.14.

11) SAMET AĞAOĞLU: ***Kuvayi Milliye Ruhu-Birinci Türkiye Millet Meclisi***; 3. basım, Ağaoğlu Yay., İstanbul, 1964, s.73-74.

12) M.K.ATATÜRK: C.I, s.14.

13) SABAHATTİN SELEK: ***Anadolu İhtilâli***; 5. basım, Cem Yay., İstanbul, 1973, s.221.

tarzı ve ihtilâlci karakteri, Anadolu hareketinin bir ihtilâl olduğunu, tereddüde yer bırakmayacak şekilde ispatlamaktadır."[14]

Selek, bu kitabın başından beri ortaya konan gerçeği özetlerken de diyor ki:

"Millî mücadele, bir bakıma Türklüğün Osmanlılığa karşı yaptığı bir kurtuluş savaşı sayılmak gerekir..... Osmanlı Devleti bünyesinde Türk unsurunun yerine bakılınca başka türlü düşünmek mümkün olmuyordu."[15]

Bir yandan Atatürkçü geçinip bir yandan da Osmanlı'nın şan ve şerefine sahip çıkmaya kalkışanlara, üstelik bir de kendilerini Türkçü, ulusçu olarak tanıtanlara Atatürk'ün şu sözlerini anımsatmanın tam yeri olsa gerektir: *"Osmanoğulları zorla Türk milletinin hâkimiyet ve saltanatına vaz'ül-yed olmuşlardı* [el koymuşlardı]; *bu tasallutlarını* [saldırılarını/sataşmalarını] *altı asırdan beri idame ettirmişlerdi* [sürdürmüşlerdi]. *Şimdi de, Türk milleti, bu mütecavizlerin hadlerini ihtar ederek hâkimiyet ve saltanatını, isyan ederek kendi eline, bilfiil almış bulunuyor."*[16]

IV

Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın Büyük Millet Meclisi de, Osmanlı-Türk ilişkisinin gerçek niteliğini kesin bir biçimde hükme bağlamış bulunmaktadır. Gerçekten de, Meclis'in 1-2 Kasım 1338 (1922) günlü ve 308 sayılı ve *"TBMM.'nin Hukuk-u Hâkimiyet ve Hükümranının Mümessil-i Hakikisi Olduğuna Dair Heyet-i Umumiye Kararı"nda* [TBMM'nin Egemenlik ve Hükümranlık Hukukunun Gerçek Temsilcisi Olduğuna İlişkin Genel Kurul Kararı] şu yargıya varılmıştı:

"Osmanlı İmparatorluğunun müessis [kurucusu] *ve sahib-i hakikisi* [gerçek sahibi] *olan Türk milleti Anadolu'da hem haricî düşmanlarına karşı kıyam etmiş* [isyan etmiş/ayaklanmış], *hem de o düşmanlarla birleşip millet aleyhine harekete geçmiş olan Saray ve Babıâli aleyhine mücadeleye atılarak Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun hükümeti ve ordularını biteşkil [kurarak] haricî düşmanlar, Saray ve Babıâli ile fiilen ve müsellehan* [silâhlı olarak] *ve malûm müşkülât-ı şedide* [şiddetli zorluklar] *ve mahrumiyet-i elime* [elem verici yoksunluklar] *içinde cidale* [kavgaya/savaşa] *girişmiş, bugünkü halas [kurtuluş] gününe vasıl olmuştur* [ulaşmıştır]..... *Osmanlı İmparatorluğu tarihe intikal edip yerine yeni ve millî bir Türkiye Devleti, yine o zamandan beri padişahlık merfu olup* [kaldırılmış olup] *yerine Türkiye Büyük Millet Meclisi kaim olmuştur..... Millet, şahsî hükümranlık ve saray halkı ile etrafının sefahati esası üzerine müesses* [kurulu] *bir saltanat yerine asıl halk kütlesinin ve köylünün hukukunu himaye ve saadetini tekeffül eden bir halk hükümeti idaresi tesis ve vaz etmiştir."*[17]

---

14) a.y.,s.223.
15) a.y.,s.67.
16) M.K.ATATÜRK: C.II, s.691.
17) A.Ş.GÖZÜBÜYÜK-S.KİLİ: s.90 (1.basım).

Ve son olarak **Şeyh Saffet Efendi** (Saffet Yetkin)[18] ve arkadaşlarının önerisi üzerine[19] 3 Mart 1340 (1924) günlü ve 431 sayılı *"Hilafetin İlgasına Ve Hanedan-ı Osmanînin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricie Çıkarılmasına Dair Kanun"* [Halifeliğin Kaldırılmasına Ve Osmanlı Hanedanının Türkiye Cumhuriyeti Ülkesi Dışına Çıkarılmasına Dair Kanun] ile Osmanlılığa tümüyle son verildi ve bu yasanın 8. maddesiyle bunların taşınmaz malları kamulaştırıldı ve 9. madde ile de padişahın sarayları, kasırları, öteki taşınmazları içindeki tüm değerli eşya devlet mülkiyetine geçirildi. Böylece, Anadolu halkından koparılıp alınan servet geri alınmış oluyordu. Osmanlı, gerçekten bitmişti artık.

Ve Mustafa Kemal Paşa'nın, son padişahının kişiliğinde Osmanlı ve onun Sünnî halife maskesiyle Türk ulusu üzerinde kurduğu egemenlik hakkında verdiği mahkûmiyet kararı şuydu:

"..... Sakîm [bozuk/yanlış] *bir tevarüs* [mirasa konma] *usulü neticesi olarak büyük bir makam, tantanalı bir unvan ihraz edebilmiş* [kazanabilmiş] *bir sefilin, izzet-i nefsi çok yüksek, asîl bir milleti nasıl hâcil* [utanılacak] *bir vaziyete düşürebileceği, o zaman, daha tabiî bir surette anlaşılır.*

Filhakika [gerçekten], *her ne sebeple olursa olsun, Vahdettin gibi hürriyet ve hayatını milleti içinde tehlikede görebilecek kadar âdi bir mahlûkun* [yaratığın], *bir dakika dahi olsa, bir milletin resikârında* [başında] *bulunduğunu düşünmek ne hazindir! Payan-ı teessürdür ki, bu alçak, mevrus [miras kalan] saltanat makamından, millet tarafından ıskat olunduktan* [düşürüldükten] *sonra, denaatini* [alçaklığını] *itmam etmiş* [tamamlamış] *bulunuyor.....*

Aciz, âdi, his ve idrakten mahrum bir mahlûk [yaratık]; *kabul eden her hangi bir ecnebinin himayesine girebilir; fakat böyle bir mahlûkun bütün İslâmların halifesi sıfatını haiz bulunduğunu ifade etmek elbette muvaffık* [uygun] *değildir. Böyle bir telâkkinin* [anlayışın] *doğru olabilmesi, evvelemirde, bütün İslâm kütlelerinin esir olmaları şartına vabestedir* [bağlıdır]. *Halbuki cihanda hakikat, böyle midir? Biz, Türkler, bütün tarih-i hayatımızca hürriyet ve istiklâle timsal olmuş bir milletiz! Kıymetsiz hayatlarını iki buçuk gün fazla, sefilâne sürükleyebilmek için, her türlü mezelleti* [alçaklığı] *mubah gören halifeler oyununu da sahneden kaldırabildiğimizi gösterdik.....".*[20]

---

18) Halifeliğin kaldırılmasına ilişkin yasa önerisinin bir din adamından gelmesi, o dönemdeki dinci gelişmelerin ikili yapısını, başka bir deyişle de gerici bir takım girişimlere karşılık halkçı ve ilerici yönünü göstermesi bakımından önemlidir. **Yakup Kadri Karaosmanoğlu** da, Ulusal Kurtuluş Savaşı günlerine değinirken *"Meclis'te Seyyit Bey ve Şeyh Saffet Efendi gibi aydın kafalı din adamlarının Hilafet müessesinin lüzumsuzluğuna dair içtihatlarda bulunduklarını"* belirtir. (YAKUP KADRİ KARAOSMANOĞLU: ***Politikada 45 Yıl***; Bilgi Yay., Ankara, 1968, s.51).

19) M.K.ATATÜRK: C.II, s.849.

20) M.K.ATATÜRK: C.II, s.693-694.

V

Ulusal Kurtuluş Savaşı boyunca, Osmanlı'nın kozmopolit yapısına ve Türkler'in ikinci sınıf insanmış gibi görülmüş olmasına TBMM'de sert eleştiriler yöneltilmiş, bu duruma karşı biriken tepki acı bir biçimde dile getirilmiş bulunuyor. Örneğin, Meclis'in 18 Kasım 1920 günlü toplantısında İzmir mebusu **Mahmut Esat** şöyle haykırıyordu:

"Belki Osmanlı Mebusan Meclisinde Hıristiyanlar aleyhinde söylemek doğru olmazdı. Fakat, kendimi eski mânada olan Osmanlı Mebusan Meclisinde farzetmiyorum ve memlekette Hıristiyan tabakasının hiç bir hakkı olmadığına inanmış bir adam sıfatı ile söz söylüyorum. Onlar bu memleketin vatandaşlığından istifade etmişlerdir. Onlar Osmanlı tarihinin nankör çocuklarıdır ve memlekette hiçbir hakları kalmamıştır. Kendi hakkını müdafaa etmek isteyen bu memlekette onlar emperyalizmin casuslarıdır ve vatanın hain çocuklarıdır."[21]

3 Aralık 1922 günlü toplantıda da Erzurum mebusu **Hüseyin Avni**'den şu sözleri işitiyoruz:

"Asırlardan beri Araplara haraç verdik. Bu millet çalıştı. Mekke şerifleri köylerimizi ziyaret için geldikleri zaman göğsümüze sardığımız insanların..... bizi Arabistan'dan nasıl kovduklarını kendiniz de gördünüz. <Arnavut kavm-i necibi> [asîl Arnavut milleti] *diye bütün varlığımızla hudut bekçiliklerini yaptık, Oradan* [da] *nasıl kovulduğumuzu bilirsiniz".*[22]

Türkler, Osmanlı Devleti'ni oluşturan öteki uluslar karşısında o denli ezilip horlanmışlardı ki, Meclis'te her ne nedenle olursa olsun, bunların adlarının anılmasına bile artık katlanamıyorlardı. Bu bakımdan, Türkler'in dâvasına her zaman bağlı kalmış olan eski Osmanlı Yahudi mebuslarından müderris Mişon Ventura'nın Meclis'e gönderdiği kutlama ve "Filistin Musevi Devleti Mandasının Türkiye Devletine itası [verilmesi]" dileğini içeren mektup üzerine bile bazı mebuslar, Ventura'nın Meclis'e böyle bir mektup göndermeye hakkı olmadığını öne süreceklerdir.[23]

VI

Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın aynı zamanda Osmanlıya, Osmanlılık anlayışına karşı girişilen bir "**isyan**" olması ve bu isyanın ulusçu niteliği, doğal olarak, Anadolu Alevîleri'nin bu cephede yer almalarını gerektirecekti. Gerçekten de, Mecitözü kaymakamının Konya valisine çektiği bir telgrafta, *"Son günlerde Alevîler'in Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'yı mehdi diye anmaya başladıkları"*[24] bildiriliyordu. Öte yandan, Hacı Bektaş Veli Çelebisi'nin Alevîler'e yayımladığı bir bildiri Mustafa Kemal

21) S.AĞAOĞLU: ***Kuvayı...***; s.97-98.
22) a.y.,s.217.
23) ***T.B.M.M..Z.C.***, Devre 1,161, İçtima *, Celse XXVI, s.6.
24) C. BARDAKÇI: ***Milli...***; s. 58.

Paşa'nın hangi nedenlerle yanında yer alındığını açıkça gösteriyordu:[25]

"..... Milletimizi kurtaracak, saadetimizi temin edecek, onun efkâr-ı saibaneleridir. Bunu inkâr edenlerin bizimle katiyen münasebeti yoktur..... Sizin saadetinizi düşünenler, sizi kölelikten kurtaracak Büyük Millet Meclisi Reisi ve cümlemizin büyüğü Mustafa Kemal Paşa Hazretleridir.

1339 (1923), *25 Nisan*

Hacı Bektaş Veli Çelebisi Veliyeddin"

Cemal Şener, ***Alevilik Olayı*** adlı kitabının ***"Atatürk Ve Alevilik"*** başlığını taşıyan bölümünde Alevîler'in neden Mustafa Kemal Paşa'nın buyruğu altına koştuklarını özlü bir biçimde anlatırken der ki, *"Osmanlı yönetimi, Anadolu Alevîleri'nin gözünde hem Emevî-İslâm geleneğini sürdüren bir yönetim, hem de kendilerine karşı yapılan toplumsal haksızlıkların kaynağı idi..... 700 yıldan beri bu yönetime karşı mücadele veriyorlardı. Bu nedenle padişaha, hilafete ve Emperyalizme karşı savaşa girecek olan M.Kemal ve kadrosu için en doğal güç, Rumeli ve Anadolu'daki Alevi halk idi. Millî kurtuluşçular ile Alevîler'in düşmanı ortak idi.".*[26] Bu nedenle de, Atatürk, Aleviler'in için gerçek bir önderdir. Özellikle Atatürk'ün "Alevîleri laikliğin kalkanı altına almış" olmasının[27] onlar için anlam ve değeri, gerçek sahibi oldukları devletin çatısı altında özgür olarak yaşamak demekti.[28] Alevîler'in ve Bektaşîler'in Atatürk'ü ne gözle gördüklerini belgelemek için bana 11 Nisan 1993'de yazılan bir mektuptan burada bir bölümü anmak istiyorum:

"Atatürkümüzü 1937 sonbaharında Bursa'ya gelişlerinde çok yakından görmüştüm. Bursa Askerî Lisesi dokuzuncu sınıfında bir talebe idim. Okulumuzla karşılamaya gittik. Halk hücum edip önünü kapattığı için o zamanki PTT binasının önünde ve bedenize 2-3 metre mesafede beş dakika kadar duraklamak mecburiyetinde kalmıştı ve bu süre içinde 2-3 defa göz göze geldik. O bakışı hâlâ unutamam. Bilahare ölümünde Bursa'daki heykelinin etrafında iki defa silâhımla ihtiram nöbeti tuttum. Anıtkabir'e nakli sırasında ise bir yüzbaşı olarak Tandoğan Meydanında tabutu önümden geçerken yeryüzünde son defa selâmlamak nasip oldu. Bunlara nail olmak yüce Tanrının bendenize büyük bir lütfu idi. Her vaktimde onun ruhu için niyazda bulunurum. O, biz Bektaşî ve Alevîler için Hz.Ali'nin ruhu tecelli etmiş bir ikinci Ali'dir...."

Osmanlı düzenine özlem duyanların kendilerine Atatürk'ü ve Alevîliği aynı anda hedef olarak seçmeleri, bu kişi ve çevrelerin gerçekte Türk düşmanı olduklarının en kesin kanıtıdır.

---

25) E.B. ŞAPOLYO: s. 285.

26) s.135-136.

27) AHMET TANER KIŞLALI: ***Aleviler Ve Atatürk***; Cumhuriyet, 28 Ekim 1994.

28) Atatürk İlke Ve Devrimleri'nden ödün verilmeye başlanması ile ve özellikle de laiklik ilkesi çiğnendiği oranda Alevî Türk halkının yeniden içine sürüklenmekte olduğu durum gözler önündedir. Bu, yadsınamayacak bir gerçektir. Bu olumsuz gelişmenin daha geniş bir açıdan değerlendirmesi bundan sonraki kesimde yapılmaya çalışılacaktır.

VII

Türk halkı, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nı başarı ile noktaladığında bir yandan siyasal bağımsızlığını kazanırken bir yandan da salt **"Türk"** olduğu için aşağılanmadığı, hakarete uğramadığı, sömürülmediği bir devletin sahibi olmuştur. Türk halkı, artık, kendi ulusal devletinin vatandaşıdır. Ve artık kimse ona **"Etrak-i bi-idrak"** diyemeyecektir. Ne ki, **"Ne mutlu Türküm"** diyebilmesi için tarihte benzerine rastlanması olanaksız bir Ulusal Kurtuluş Savaşı yapmak zorunda kalmıştır.

2) ULUSAL KURTULUŞ SAVAŞININ İKİNCİ AŞAMASI: DEVRİMLER

I

Emperyalizmin silahlı güçlerinin yenilerek Misak-ı Millî ile çizilen sınırların dışına atılması ve onun işbirlikçisi Osmanlının tarihten silinmiş olması ile Türk ulusunun "kurtuluş"u tamamlanmış olamazdı. Yüzyılların birikimi olan yoksulluğun, geri kalmışlığın da yenilmesi gerekiyordu.

29 Mayıs 1921 günlü **Yeni Gün** gazetesinde **Cemal Hüsnü (Taray)**, Osmanlı Devleti ile Türk halkı arasında yüzyıllardır süren olumsuz ilişkilere değindikten sonra, *"Ve onun içindir ki, bugün köylerimizde acı ile görüyoruz ki, evden çok mezar, diriden çok ölü var"*[1] derken acı gerçeği belirtmiş oluyordu. **Hasan Reşit Tankut** ise "Köylerimiz"i tanımlarken der ki:

"Asırları dolduran korku hayatı ve kanlı kovalaşma Anadolu köylerinde bir kalabalıktan ve insandan kaçma (misanthropie) ahlâkı yarattı. Zorla ihtiyar ettiği [seçtiği / katlandığı] *bu uzletin* [yalnızlığın] *içinde her gün alnını çarptığı tabiat şiddetleri, tabiat kısırlığı ve akibet* [gelecek] *kaygusu Türk köylüsünün ırkî ve ezelî neşesini yüzünden sıyırıp alınca azmi de gevşedi. Yarın güneşin nasıl doğacağını bile kestiremiyordu..... Mistik tarikatlerin orada tutunabilmesi işte bu sebeptendir. Birbirinin en mahrem hareketlerini sezecek ve en pes seslerini duyacak kadar yakında ve bitişik yatan aileler hususiyetlerinde de koyun koyunadırlar. Fazla olarak bir de hayvanlarla yatmak mecburiyeti var. Bu havayı teneffüs ede ede batınlar değiştirmiş, asırlar yaşamış bir halkın eğer maymunlaşmamış olduğuna hayret ediyorsanız, bunu Türk kanının hürmete değer özlüğünde arayınız".*[2]

Üstelik, Ulusal Kurtuluş Savaşı bittiğinde, Türk halkı, on yıldır süren savaşların (Balkan Savaşı, I. Dünya Savaşı, Ulusal Kurtuluş Savaşı) tüm yükünü ve acısını çekmiş bulunuyordu. Zeten yokluk içindeydi, Osmanlı onu sömürüp bitirmişti; 1923'e gelindiğinde ise durumu, yokluğun, yoksulluğun da ötesindeydi!

Halk, açtı; tarımsal üretim yetersizdi ve en ilkel koşullarda yapılıyordu; sanayi diye bir şey yoktu; toplumsal yapı ilkeldi, yani kadercilik, mistik değerlere ve hurafelere bağlılık yaygındı; egemen olan cahillikti; insanlar, hastalıktan kırılmakta, insanlar yaş-

1) CEMAL HÜSNÜ TARAY: ***Köylü Ekonomisi***; Yön, 14 Kasım 1962 (2. yayınlanışı).

2) HASAN REŞİT TANKUT: ***Köylerimiz-Bugün Nasıldır, Dün Nasıldı, Yarın Nasıl Olmalıdır?***: İstanbul, 1939, s.31.

lanamadan ölmekte, bebekler yaşatılamamaktaydı. Ülkede, ulaşım, enerji üretimi yok denecek ölçüdeydi. Batı emperyalizmi ve Osmanlı şiyasal iktidarı, Türk halkını işte bu noktaya getirip bırakmıştı. Kısacası, Türkiye, tam anlamı ile geri bıraktırılmış bir ülkeydi. Şimdi, ikinci cephe, bu geri kalmışlığa karşı açılacaktı.

II

Atatürk devrimlerinin bir "üst-yapı" devrimi olduğu, üretim güçlerini geliştirmeyi amaçlamadığından da başarısızlıkla sonuçlandığı kimi çevrelerce öne sürülür. Ne var ki, devrimleri bir bütün olarak ele aldığımızda bunların tümünün birden geri kalmış/ azgelişmiş bir ülke olmanın özelliklerini ortadan kaldırmaya yöneldikleri görülecektir. Gerçekten de, azgelişmiş bir ülkenin ne gibi özellikler taşıdığı düşünülürse, bu gerçek kendiliğinden anlaşılır.

Konuya önce **ulusçuluk** açısından bakalım. Hemen şu gerçekle karşılaşırız: Azgelişmiş ülkelerin tümünün sorunlarının başında ulusal kaynaşma ve ulusal bilinç düzeyinin düşüklüğü gelir. Kaldı ki, emperyalizm çağında, anti-emperyalist olabilmenin önkoşulunun uluslaşmak olduğunu görmüş bulunuyoruz. Yoksa, o topluma egemen olan kurumlar, ulus yerine, daha alt kurumlar olacaktır. Din, mezhep, aşiret gibi... Başka bir deyişle, feodal yapıyı aşabilmenin yolu uluslaşmaktan geçmektedir. Laiklik ilkesinin de, her türlü dinsel, mezhepsel bölünmenin dışında ve üstünde sahip olduğu birleştirici işlevi nedeniyle ulusçuluk'un gelişmesindeki yeri besbellidir. Tüm bunların ötesinde de, Osmanlılık mirasının tarihe gömülebilmesi için de ulusçuluk vazgeçilmez bir devrim olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu açıdan baktığımızda, **Türk Dil Devrimi** ile **Türk Tarih Devrimi** de gerçek anlam ve değerleriyle belirginleşirler.

Ulusları ulus yapan etkenlerin başında dil geldiğini anımsatmak bile gereksizdir. Oysa, Osmanlının Osmanlıcası, kendi yapısına çok uygun bir biçimde yapay, uyduruk, dahası kozmopolit bir "dil" değil de "dil benzeri" bir şeydi. Türk ulusunun dilinin Türkçe olması kadar doğal ve gerekli bir şey olamazdı. Bu gerçeğin en kesin kanıtını da, Dil Devrimi'ne karşı çıkanların kimler olduğuna baktığımızda görürüz.

Türk Tarih Devrimi ise, Osmanlının yok saydığı Türkün tarihini araştırıp belgelemek amacı ile başlatılmıştır. Türk ulusu açısından Tarih Devrimi'nin ne anlama geldiğini en iyi bir biçimde **Süleyman Nazif** bize gösterecektir. 11 Temmuz 1329 (1913) günlü İçtihat'ın 71. sayısında Süleyman Nazif, ulusunun ancak Osmanlı Devletinin doğuşu ile başladığını belirtmekte ve demektedir ki. *"Anane-i milliyem ise altı yüz doksan dokuz senesinden başlar..... Bugün bir kerimem olsa putperest kalmış bir Türke, hattâ bir şiîye tezvic edemem* [evlendiremem]. *Fakat bir Arap, bir Kürt, bir Laz, bir Tatar, bir Hintli, bir Cavalı benim makbul bir damadım olabilir".*[3] Derginin 74. sayısında ise, Sü-

3) PEYAMİ SAFA: ***Türk...***; s.30.

leyman Nazif, Osmanlı Devleti'nin Türkler tarafından kurulmadığını, bu devleti Mihaller'in ve Evrenoslar'ın kurduğunu, devletin asıl düşmanının ise Türkler olduğunu açıkça söylemektedir.[4] Oysa, Tarih Devrimi, bize tarihimizin hiç de Osmanlı ile başlamadığını, Türklükün Osmanlı Devletinin sınırlarını çok aştığını göstermiş bulunuyor. Şunu iyi bilmeliyiz: Nasıl kişi belleğini yitirirse artık kim olduğunu bilemezse, gerçek benliğini de aynı anda yitirmiş olursa, tarihini bilemeyen bir ulus da aynı duruma düşer. Çünkü, tarihi, bir ulusun belleğidir. Bu bellek, ona kim olduğunun, nerden gelip nereye gittiğinin bilincini sağlar. Uluslar, tarihleriyle vardır.

III

Laiklik'e gelince; o, bir yandan "cemaatler"den oluşan, yani feodal bir toplumdan uluslaşmış bir topluma geçebilmenin onsuz olmaz bir öğesi; bir yandan da demokrasiye ulaşabilmenin önkoşuludur.

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti, cemaatler temeli üzerine kuruluydu. Ve incelediğimiz üzere, Hıristiyanlar ve Yahudiler açısından devlet, 1839'dan başlayarak laikliğe benzer bir konuma girmiş olmakla birlikte, Türklere karşı böyle bir durum söz konusu olmadığı gibi iktidarın kaynağının tanrıda bulunduğunun varsayılması ve devlet başkanının aynı zamanda **halife** olması nedeniyle de kuramsal olarak devlet teokratik yapıdaydı. İslâmî teokraside devletin insan öğesi "ümmet" olduğuna göre, salt bu açıdan Osmanlı Devleti'nin insan öğesi Türk ulusu olamazdı. Üstelik, halife olan devlet başkanı aynı zamanda tüm Müslümanların başkanıydı. Kaldı ki, gerek halifelik ve gerekse padişahlık, kalıtımsal olarak geçmekteydi. Öte yandan, bu devlet başkanı, sünnî mezheptendi ve öyle olmak zorundaydı da! Bu durumda, bir uluslaşmadan nasıl söz edilebilirdi?

Asıl önemlisi, demokrasinin tanımının, iktidarın kaynağının halkta olması, iktidarın halk adına yönetmesi ve halka karşı sorumlu olarak ona hesap vermesi olduğuna göre; iktidarın kaynağının tanrıda olduğu varsayıldığında ve ülkenin tanrı adına yönetildiği öne sürüldüğünde demokrasiden söz edilemeyeceği açıktır. Unutmamak da gerekir ki, bugün de dinci kesimlerin sloganlarının başında "Hâkimiyet, Allahındır" gelmektedir. Şu halde, bir ülkede demokrasiden söz edilebilecekse, orada laiklik ilkesinin yürürlükte olması gerekir.[5]

Bu çerçevede ele aldığımızda da, Sünnî-Alevî bölünmüşlüğünü ortadan kaldırabilmenin tek yolu da, devletin laiklik anlayışıyla bu her iki mezhep karşısında yansız olmasıdır. Günümüze yaklaştıkça, laiklikten verilen ödünler yüzünden Sünnî-Alevî kar-

4) a.y.,s.31-32.

5) İslâmiyetin aynı zamanda tüm hukuksal ve siyasal yaşamı düzenleyen bir din olması, Müslüman ülkelerde laikliğin önemini daha da arttırmaktadır. Bu gerçeğe koşut olarak şunu da görüyoruz ki, halkı Müslüman olan ülkeler içinde, yalnız Türkiye anayasal düzeyde laikliği benimsemiş bir ülkedir ve en kapsamlı demokrasi –askerî darbelerle kesintiye uğramış olsa bile– ülkemizde tutunabilmiştir. Asıl ilginç olanı ise, demokrasiyi askıya alan 12 Mart ve 12 Eylül dönemlerinde laiklikten ödünler verilmiş ve dış destekli irticanın bile önünün açılmış olmasıdır. Bu durum, demokrasi ve laiklik arasındaki bağı ortaya koyan bir başka olgu olarak tarihe geçmiş bulunuyor.

şıtlığının gündeme nasıl gelmekte olduğuna ve bu yüzden de ulusal birliğimizin nasıl yara aldığına tanık olmaktayız.

Öte yandan, Osmanlının teokratik yapısı nedeniyle Türkler açısından istemiş olsaydı bile gerçekleştirmesi olanaksız olan bir şey varsa, o da, din ve vicdan özgürlüğüydü. Bu özgürlük, ancak Cumhuriyet döneminde laiklik sayesinde varlık kazanabilmiştir.

IV

Hukuk devrimini de çağdaşlaşma yolunda bir atılım olmasının yanı sıra, uluslaşmayı pekiştirmesi açısından da değerlendirmek gerekir. Hukuk biliminin öğrettiği gerçeklerden biri de, devrimci güçlerin yürürlüğe koyduğu ileri hukuksal yapıların, toplumsal yapıda da sıçramaları doğurduğudur. Bu gerçeğin en güzel kanıtı, ülkemizde görülür.

Osmanlının Anadolu Türk halkını ne denli geri bıraktığını biliyoruz. Bu geriliğin sonucu –ki kendisi de olumsuz gelişmelere yol açması yüzünden geriliğin sürüp artmasının önemli bir nedeni– eğitimsizlik, açıkçası cahillikti. Harf devrimi, ilk eğitimin zorunlu kılınması, halk mekteplerinin açılması ve genel olarak eğitimle ilgili uygulamalar, geri kalmış bir ülke olarak Türkiye'nin içinde bulunduğu bu olumsuzluğu ortadan kaldırmaya yönelikti.

İnceledik ve gördük ki, Hıristiyanlar ve Yahudiler kendi okullarını açıp buralarda diledikleri gibi eğitim verirlerken Avrupalı ve Amerikalılar da eğitim alanına el atmışlardı. Bir eğitim birliğinden söz etmek olanaksızdı. Eğitimin bir insan topluluğunu ulus düzeyine getirmek ve bu düzeye ulaşmış olanların bireyleri arasında ortak bir gelecek duygusunu geliştirmek bakımından olan önemi yadsınamaz. **"Tevhid-i Tedrisat Kanunu"**nun, yani eğitim birliğinin gerçekleştirilmiş olması, bu açıdan değerlendirilmelidir.[6]

Geri kalmış bir ülke olmanın çok açık bir belirtisi de, kadının erkek karşısındaki aşağı konumudur. Bu gibi ülkelerde kadın ikinci sınıf bir insandır. Osmanlıda da öyleydi. O halde, Cumhuriyet döneminde **kadınlara tanınan haklar** ve kadına toplumsal-siyasal yaşamda verilen yer, geri kalmış bir ülke olmayı da bu açıdan aşmayı amaçlamaktaydı.

Tüm devrimleri ya da reformları burada teker teker bu açıdan ele alarak sözü uzatmak istemiyorum. Şurası yeterince açıktır: Bunların tümü de geri kalmış bir ülkeyi tanımlayan yapısal özelliklerin ortadan kaldırılması amacı ile uygulamaya konmuş bulunmaktadır.

---

6) Türkiye'de özellikle imam-hatip okullarının açılması ve giderek sayılarının artması ile eğitim birliği ağır bir biçimde zedelenmiş bulunmaktadır. Atatürk ilke ve devrimlerinden her alanda ödün verilmiş olmakla birlikte, imam-hatip okulları ödünden de öte, gerçek bir geriye dönüştür. Üniversitelerimizin birçoğunun medreseye dönüştürülmüş bulunması ise halkımızı yeniden ümmetleştirmek isteyenlerin önemli bir başarısıdır.

V

Kuşkusuz, geri kalmışlık ya da azgelişmişlik özünde ekonomik bir olaydır. Bu nedenle de, bu durumu belirlerken en başta ekonomik göstergeler söz konusu olur. Kaldı ki, birçok sorunun da, ekonomik yapının gelişmesiyle ortadan kalkacağını burada yinelemek de gereksizdir. Şimdi, bakalım, 1923 İzmir İktisat Kongresi'nin açılışında Atatürk bu gerçeği nasıl dile getirmiş:

"..... bir milletin doğrudan doğruya hayatı ile, itilâsı ile [ilerlemesi / yükselmesi ile], *inhitatı ile* [çökmesi ile] *alâkadar ve münasebattar olan milletin iktisadiyatıdır. Tarihin ve tecrübenin tespit ettiği bu hakikat, bizim millî hayatımızda ve millî tarihimizde de tamamen mütecellidir* [gerçekleşmiştir]. *Hakikaten Türk tarihi tetkik olunursa bütün itilâ ve inhitat esbabının [nedenlerinin] bir iktisat meselesinden başka bir şey olmadığı anlaşılır..... Yeni Türkiyemizi lâyık olduğu mertebeye isal edebilmek için* [ulaştırabilmek için], *behemehal* [mutlaka / ne pahasına olursa olsun] *iktisadiyatımıza birinci derecede ehemmiyet vermek mecburiyetindeyiz. Çünkü zamanımız tamamen bir iktisat devresinden başka bir şey değildir."*[7]

İşte, Türkiye'nin sanayileşmesi için gerçekleştirilen tüm girişimler bu anlayışın ürünüdür. Ancak, Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti arasında bu açıdan var olan başkalık da, Atatürk'ün aynı konuşmasının devamında şöyle açıklanmış bulunuyor:

" ..... henüz şimdiye kadar hakikî mânası ile millî bir devir yaşamadık. Binaenaleyh millî bir tarihe malik olamadık..... Osmanlı hakanları..... teşkilat-ı dahiliyelerini siyaset-i hariciyelerine uydurmak mecburiyetinde kalınca zaptettikleri memalikte [ülkelerde] *bütün anasırı* [unsurları; yani, halkları]; *lisanları, dinleri, ananeleri, her şeyi başka başka olan ve bir çok milletlerden ibaret bulunan bu anasırı olduğu gibi muhafazaya kalkıştılar ve onlara bütün bu şeyleri mahfuz bırakabilecek* [saklayabilecek / koruyabilecek] *istisnalar, imtiyazlar bahşettiler. Buna mukabil unsur-u aslî* [yani, Türkler] *uzun seferler yapmakla, fütuhat* [fetihler] *meydanlarında ölmekle, zaptolunan memleketlerin kendisini ve halkını beslemekle ve onlara bekçilik etmekle kendi kendini tahrip ediyordu..... fütuhat dairesi dahiline giren halkı memnun edebilmek için, sonra ecnebileri memnun edebilmek için doğrudan doğruya, unsur-u aslînin hukukundan ve menabi-i hayatiye* [yaşam kaynaklarından] *ve iktisadiyesinden bir çok şeyleri lütuf olarak, ihsan olarak, atiyye* [hediye/bahşiş] *olarak onlara bahşediyorlardı.... Osmanlı fatihleri, hakanları, müstevlileri* [istilacıları], *unsur-u aslî ile* [yani, Türkler ile] *beraber sapanın önünde mağlup olup ric'ate başladıktan sonra, asıl felâketlerin büyüğü başladı. Sırf şahane bir ihsan olarak ecnebilere bahşedilmiş olan ve lütf-u mahsus olarak memleket dahilindeki anasır-ı gayimüslimeye verilmiş olan her şey hukuk-ı müktesebe* [kazanılmış

7) A.GÜNDÜZ ÖKÇÜN: ***Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar***, 2.basım, A.Ü.S.B.F., Yay., Ankara, 1971, s.244.

haklar] *telâkki edildi. Fakat ecnebiler yalnız bu hukuku muhafaza ile de iktifa etmediler* [yetinmediler]. *Belki her gün onları biraz daha tezyid etmek* [arttırmak] *için çareler aradılar ve buldular.....*"[8]

İşte bu nedenledir ki, Cumhuriyet yönetimi ulusal sanayii kurmak için çalıştı, yabancıların elindeki işletmeleri "millî"leştirdi ve ekonomik kalkınmayı devlet eliyle sağlamak yoluna girdi.

VI

Devrimler ve bu devrimlerin asıl amacı olan ekonomik kalkınma tam anlamı gerçekleştirilebildi mi? Kuşkusuz, hayır. Ancak, söz konusu olan başarısızlık değil, fakat yeterince başarılı olamamaktı. Bunun da çeşitli nedenleri bulunuyor. Özellikle, Atatürk'ün ölümünden sonra devrimlerden ödünler verilmeye başlanması ve ödünlerin giderek artması bu nedenlerin başında gelir. Yönetici kadronun sınıfsal yapısı ve sahip olduğu dünya görüşü bir başka nedendir. Bu konuyu ayrı bir çalışmada ele alacağım. Ne var ki, yine de sağlanan başarı, Osmanlının son dönemi göz önüne getirildiğinde, gerçekten başdöndürücüdür.

En azından, Atatürk dönemindeki Türkiye Cumhuriyeti Devleti, **J.P.Roux**'nun deyişiyle, *"Ve ilk olarak, Türk bir buduna dayanan, Türk kalmak isteyen, kendini Türk hisseden, Türkler tarafından, Türkler için yönetilen bir devletti".*[9] 1923-1938 arasında artık T.C.Devleti, gümrüklerinin sahibiydi, gümrük rejimini, resimlerini ve vergilerini ulusal çıkarlarına göre saptayabiliyordu, yabancı devlet uyrukları Türk yargısına bağlı olarak yargılanıyorlardı, yatırımlarını kendisi ekonomik çıkarlarına göre özgürce belirleyebiliyordu, ülke yabancılar için açık bir sömürge pazarı olmaktan kurtarılmıştı, egemenlik şunun bunun elinde kullanılır olmaktan çıkmış ve halkın eline geçmişti. Bir de bugüne bakalım: Gümrüklerimizin sahibi değiliz, gümrük rejimimizi, resimlerimizi ve vergilerimizi yabancıların direktiflerine göre belirliyoruz, yabancı devlet uyruklarını bir çok durumlarda mahkemelerimiz yargılayamıyor, uluslararası kuruluşlar izin vermedikçe yatırım yapamıyoruz, dahası tüm ekonomik yaşamımız onların elinde, işçimize ve memurumuza bile yabancılar izin vermezse zam yapmak olanaksız, ülkemizin serbest piyasa filan gerekçeleriyle bir açık pazara dönüşmüş durumda, bugün ülkemiz halk egemenliği ilkesine göre mi yönetiliyor yoksa devlet yönetiminin bir oligarşinin elinde mi olduğu doğrusu çok tartışılabilir bir konu!...

Osmanlı Devletinde bu açıdan durum nasılmış, yine Atatürk'ten dinleyelim:

"..... bir devlet ki..... gümrük muamelâtını, rüsumunu memleketin ve milletin ihtiyacatına göre tanzim etmekten memnudur. Ve bir devlet ki, fazla olarak ecnebiler üze-

8) a.y.,s.245-246.
9) J.P.ROUX: ***Türkler'in...;*** s.321.

rinde hakk-ı kazasını [yargı hakkını] *tatbikten mahrumdur. Böyle bir devlete bittabi müstakil* [bağımsız] *denilemez. Devletin ve milletin hayatına vukuubulan müdahalât* [müdahaleler] *yalnız bu kadar da değil, daha fazla idi. Doğrudan doğruya milletin ihtiyacat-i hayatiyesinden olan* [yaşamsal gereksinmelerinden olan], *meselâ şimendöfer yapmak için, meselâ fabrika yapmak için, meselâ her şey yapmak için devlet serbest değildi. Behemehal müdahale vardı. Binaenaleyh hayatını teminden mennettirilen bir devlet müstakil olabilir mi? Arzettiğim gibi hakikatte devlet istiklâlini çoktan kaybetmişti ve Osmanlı ülkesi ecnebilerin serbest bir müstameresinden* [sömürgesinden] *başka bir şey değildi ve Osmanlı halkı içindeki Türk milleti de tamamen esir bir vaziyete getirilmişti. Bu netice arzettiğim gibi milletin kendi iradesine ve kendi hâkimiyetine malik bulunamamasından ve bu irade ve hâkimiyetin şunun bunun elinde istimal edilegelmiş* [kullanılagelmiş] *olmasından neşet ediyor....."*[10]

Atatürk ilke ve devrimlerinin Türk tarihi içindeki önemi, bunlardan ödün verildikçe ya da teker teker uygulamadan kaldırıldıkça daha iyi anlaşılıyor.

10) A.G.ÖKÇÜN: s.248.

3) OSMANLIDA BATILILAŞMA - CUMHURİYETTE UYGARLAŞMA

I

Lâle Devri'nde tohumları atılan, Tanzimat ile birlikte de her geçen gün artan bir biçimde uygulamaya konan Osmanlı batılılaşmasının Cumhuriyet döneminin devrimlerinin temelini oluşturduğunun bazı kişi ve çevrelerce öne sürüldüğüne tanık olmaktayız. Bu savda olanlara göre; Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen devrimlerin ortak noktası bunların batılılaşmayı amaçlamasıdır, özellikle Tanzimat dönemindeki yenilik girişimleri de batılılaşmayı amaçlamış bulunduğundan bu açıdan bakıldığında Cumhuriyet'te yapılanlar Tanzimat'takilerin bir devamıdır. Başka bir deyişle, batılılaşma alanında Cumhuriyet'te özgün bir durum yoktur, söz konusu olan belki radikal ve kapsamlı bir uygulamadır. Bu sav, eğer Atatürk ilke ve devrimlerini aşağılamak ve değerini küçültmek için ortaya atılmıyorsa, hem Tanzimat'ı ve hem de Cumhuriyet'i hiç anlamamış olmaktan başka bir anlam taşımaz.

Tanzimat'taki batılılaşmanın ve bu çerçevedeki yenileşmenin nedenlerini ve sonuçlarını görüp incelemiş bulunuyoruz. Şimdi, bu gerçekleri anımsayarak her iki dönemde yapılanları karşılaştırırsak, Osmanlının bu girişimlerinin Türk ulusunu nasıl bir sömürge halkı durumuna getirmekle sonuçlandığını, Cumhuriyet'te gerçekleştirilen devrimlerin ise, aynı ulusu bunun tam tersini amaçladığını daha açık bir biçimde görüp kavramış olacağız. Öte yandan, Türk ulusunun kurtuluş savaşının önderinin toplumsal, ekonomik ve kültürel alanlarda açmış olduğu cephelerin nitelik ve boyutu da tartışma götürmeyecek bir biçimde belirginleşecektir.

II

Her şeyden önce şunu bilmekte yarar var: Cumhuriyet'te batıda varlık kazanıp gelişmiş bulunan bazı kurumların, yasaların ve uygulamaların model olarak seçilmesinin nedeni, bunların Batı'ya özgü kurumlar olmaları değildir. Bunlar, çağdaş olmanın gerekleri olduğu için benimsenmişlerdir. Bu konuda kullanılan deyim de, genelde, "**batılılaşma**" değil, "**muassırlaşma**", yani çağdaşlaşma ya da "**medenî milletler seviyesine ulaşmak**" tır. Örneğin; Atatürk, TBMM'nin ikinci dönem birinci toplantı yılını açarken;

"Millet, her mütemeddin [medenî] *memlekette olan terakkiyat-ı adliyenin* [yani, adliye alanındaki ileriliklerin], *memleketin ihtiyacatına tevafuk eden* [gereksinmelerine

uygun düşen] *esasatını* [esaslarını] *istiyor..... Hukuk-u medeniyede, hukuk-u ailede takibedeceğimiz yol ancak medeniyet yolu olacaktır".*[1] derken, aynı dönemin ikinci toplantı yılını açış konuşmasında da "**medenî devletler**"den aynı açıdan söz etmiş bulunmaktadır.[2] Yeni devletin yöneticilerinin izleyeceği yıllık programın ana başlıklarını belirleyici niteliklerde olan bu açış konuşmalarından bir sonrakinde ise, yani ikinci dönemin üçüncü toplantı yılını açtığı 1 Kasım 1925 günlü konuşmasında da Atatürk'ün şöyle dediğini görüyoruz:

"Millet, muassır medeniyetin alelumum [bütün] *milletlere temin eylediği hayat ve vesaiti, esasta ve eşkâlde* [özde ve biçimde] *aynen ve tamamen tahakkuk ettirmek* [gerçekleştirmek] *karar-ı katîsini* [kesin kararını] *vermiştir".*[3]

Atatürk, T.B.M.M.nin ikinci dönem dördüncü toplantı yılını açarken yaptığı 1 Kasım 1926 günlü konuşmasında, *"Türk milletinin inkışafına [gelişmesine] asırlardan beri sed çeken mânileri kaldırmak ve hayat-ı umumiyeye muassır medeniyetin kanunlarını ve vasıtalarını vermek"ten söz etmektedir.*[4]

Özellikle, 1920'ler ve 1930'larda yeryüzünün ileri ülkeleri, bilindiği gibi, batılı ülkelerdir. Çünkü, sanayi devrimini bu ülkeler yapmış, bilim ve teknolojide o tarihe değin insanlığın tanık olmadığı ilerlemeyi gerçekleştirmişlerdir. Bu nedenle de, "model" batıdadır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, batı modelinin seçilmesinin nedeninin, onun en ilerde olmasındandır. Ve konunun asıl önemli yönü ise, Osmanlı, yalan yanlış olarak batılılaşmaya çalışırken, onu bu yola iten nedenin, batılı ülkeler karşısında art arda uğradığı askerî yenilgiler olmasıdır. Bu nedenle de, Osmanlının batılılaşmasının askerî alanda başlamış olduğunu gördük. Buna karşılık, Mustafa Kemal Paşa ve kadrosunun batıyı model alması, batıya karşı eşi görülmedik bir askerî utkuyu izlemiş bulunmaktadır. Başka bir deyişle, Osmanlı; batı karşısındaki askerî alandaki yenilgileri üzerine yine bu alanda ve batılı ülkelerin neden üstün olduklarını kavramaksızın batılılaşma girişimlerini başlatmış olmasına karşılık, Cumhuriyet rejimi aynı ülkeleri askerî alanda yenilgiye uğrattıktan sonra ve bu ülkelerin üstünlüklerinin nedenlerini kavrayarak onları model olarak seçmiş bulunuyor.

III

Osmanlı batılılaşmasının nasıl derin bir aşağılık duygusu ile atbaşı birlikte gittiğini inceledik. Bu duygunun, Osmanlıyı, batıda bulunan her şeye karşı **Z.F.Fındıkoğlu**'nun deyişiyle bir "parmak ısırma" psikolojisi içine sürüklemiş olduğunu da gördük. Avrupalıların "abur cubur" şeylerinin bile Osmanlı'nın gözünde nasıl değerli bulunduğuna da tanık

1) M.K.ATATÜRK: **Söylev Ve...**; s.317.
2) a.y.,s.321.
3) a.y.,s.325.
4) a.y.,s.331-332.

olduk. Cumhuriyet döneminde ise, batılılar karşısında aşağılık duygusuna kapılmak şöyle dursun, tadına varılan duygu, "kendine güven"dir, "üstünlük"tür. Türk, artık övünmekte, güvenmekte ve çalışmaktadır.

IV

Osmanlının batılılaşmasının Osmanlı ülkesinin sömürgeleşmesi ile eşzamanlı olduğunu, dahası, batılılaşmanın bu süreç için gerekli ortamı sağladığını biliyoruz. Cumhuriyet rejiminin amacı ise, batı uygarlığı çerçevesinde tam bağımsız bir Türk Devleti'dir. Cumhuriyet'te batının ileri kurum ve uygulamalarının alınması, aynı batıya karşı girişilen antiemperyalist savaşın bir gereğidir. Osmanlı, batılılaşma ile ülkesini sömürgeleştirme pahasına iktidarını sürdürmek kaygısı ile; Cumhuriyetçiler ise, tam bağımsız, anti-empeyalist, ekonomik açıdan kendi kendine yeterli ve halk egemenliğine dayalı bir devlet ideali ile doludurlar.

V

Osmanlıda batılılaşma Osmanlı Hıristiyanları, sivil-asker bürokrasi, batılıların doğrudan ilişkili oldukları kurumlar için söz konusudur. Toplumun geri kalan bölümü geleneksel ama batılılaşma ile birlikte giderek yoksullaşan yaşam biçimlerini sürdürmektedirler. Osmanlıda bu konuda dualizm vardır. Batıdan alınan ile eskisi yan yanadır. Oysa, Atatürk ilke ve devrimleri tüm yaşamı kapsar. Eskiyi yeninin yanında yaşatmaz.

Örneğin; eğitimi ele alalım. Osmanlı, batı tipi eğitim kurumları açmıştır ama, medrese de varlığını sürdürmüştür. Yargı, değil ikiye, üçe, dörde bölünmüştür. Sokaklarda, batılılar gibi giyinenlerle geleneksel giysileri içinde dolaşanlar yan yanadır. Cumhuriyet, köy okullarına varıncaya değin çağdaş eğitim yöntemleri sokmakla kalmamış, halk mektepleri ile yaşlı insanlara bile okuma yazma öğretmiştir. Yargı birliği, Cumhuriyetçiler için, anti-emperyalist bir sevdadır... Çağdaş yaşam biçimi, tüm toplum içindir. Cumhuriyet'in çağdaşlaşması, toplumun bütün kesimlerini içeren, çağdaşlaşmanın ulusal benliğimizi daha da geliştireceği gerçeğine sarılarak "topyekûn" kalkınmayı amaçlayan bir "devrim"dir.

VI

En önemlisi ise, Osmanlı'nın batılılaşmasının Osmanlıcı olmasıdır. Osmanlı Devletinde batılılaşma Osmanlılar içindir. Atatürk'ün Türkiyesinde çağlaşma Türk ulusunun yücelmesini amaçlar, ulusçudur, Türkçüdür.

Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti arasındaki en önemli başkalık da, birinin kozmopolit, ötekisinin ulusal olmasında bulunur. Bu nedenle de, Osmanlı Devletindeki batılılaşma, genelde Osmanlı olarak tanımlanan egemenlerin ve bunların kişisel çıkarlarını birleştirdiği emperyalist güçlerin işlerine gelecek biçimde uygulanmış bulunmaktadır. Osmanlılık içinde Türklüğün yeri, Osmanlının batılılaşmasından Türklerin ne denli zarara uğradıklarını kendiliğinden kanıtlar.

Atatürk'ün deyişiyle, *"Osmanlı ülkesi ecnebilerin müstemlekesinden başka bir şey değildi..... Türk milleti esir vaziyetine getirilmişti..."*[5] İşte, işin özü de bu gerçekte saklıdır. Çünkü, bir süre sonra Osmanlının bazı batı tipi kurumları ve kuralları almasını batı zorlamıştır. Kuşkusuz, batılılar bunu "esir" durumuna getirdikleri Türklerin durumları iyileşip düzelsin diye yapmamışlardır. Amaçları, Tanzimat üzerinde dururken belirttiğim gibi, Osmanlı ülkesinde emperyalizmin önünde bulunan engelleri kaldırmaktı. Türkiye Cumhuriyeti'nde ise gerçekleştirilen devrimler, emperyalizmin emellerine set çekmeyi amaçlayan ve ulusçuluk temeli üzerinde yükselen girişimlerdir.

5) ***1923 İzmir İktisat Kongresi Açış Konuşması;*** A. G. ÖKÇÜN: ***Türkiye...;*** s.248.

SONUÇ

"O halde, diyebiliriz ki, millî bir devir yaşamıyorduk. Millî tarihe malik bulunmuyorduk. Osmanlı tarihi padişahların, hakanların, zümrelerin dasîtanı mahiyetinde idi. Mazinin tarih diye uzattığı kitabın mahiyeti bundan ibarettir."

M.K.Atatürk

SONUÇ

Bu kitapta geçen, kendilerinden söz edilen kişilerin adlarını topluca "Dizin"in "Kişiler" bölümünde bulacaksınız. Dizin'in bu bölümüne bir göz atınca Türklerin adlarından çok, başka uluslardan olan kişilerin adları ile karşılaşacaksınız. Oysa, elinizdeki kitap, Türk tarihi ile ilgili. Ama bu tarihte adları şu ya da bu nedenle yer etmiş olanlar ise yabancılar! Bir İngiliz, bir Fransız, bir İtalyan tarihi kitabını açıp sayfalarını çevirirsek, orada İngilizlerin, Fransızların, İtalyanların adlarını bulursunuz. Bu olguya dikkatinizi çekerken devşirmelerin Müslüman adları almış olduklarını bir yana bıraktığımı anımsatmak isterim. Bu durum, Ulusal Kurtuluş Savaşımız ile birlikte değişecektir. Gerçekte işin özü de budur. Öte yandan, tarihimizde şu ya da bu nedenle yer etmiş olan Türklerin adlarını topluca görünce de bunlarının çoğunun Türkçe değil, fakat Farsça ve Arapça olduğunu da ayırt edeceksiniz. Türk ana babaların çocuklarına eskisi gibi tek tük değil, fakat yoğun bir biçimde Türkçe adlar koymaya başlamaları da, Cumhuriyet ile birlikte başlar.

Bu durumun en başta gelen nedeni, Atatürk'ün deyişiyle *"mazinin bize tarih diye uzattığı kitap"*ın Türk tarihi ile ilgili değil, Osmanlının hakanlarının ya da Osmanlıyı oluşturan "zümre"lerin tarihi olmasıdır. Daha geriye gittiğimizde ise, halkına ters düşen Selçuklu hakanlarının öyküleri bize tarih diye sunulmaktadır. Onun içindir ki, yine Atatürk'ün deyişiyle, *"Türk tarihini, doğru temelleri üzerine kurmak"*[1] gerekmektedir.

"Resmî tarih", Selçuklu ve Osmanlı tarihçilerinin yazdıklarıdır. O denli ki, bu tarihçiler, sarayın tarih yazmak için besledikleri kişilerdir. Bu resmî tarihçilerin yazdığının tümüyle tersine, istilacı, saldırgan Arap ordularına, Selçuklu ve Osmanlı egemenlerine karşı varlığını korumak için direnen Türk halkının bin yılı aşkın süren bu kavgası asıl övüneceğimiz tarihtir. Anadolu köylüsü, Anadolu halkı, önce Selçuklulara, sonra da Osmanlılara karşı direnmiş, kendisine tümüyle yabancılaşmış bu devletlere karşı savaş üstüne savaş vermiştir. Selçuklu adı altında paralı Frank askerleri, Acemler... Osmanlı adı altında Rumlar, Boşnaklar, Sırplar, Arnavutlar, Araplar, Yeniçeriler, Kürtler... devşirme paşaların komutasında Anadolu'ya gelip Türklerin direnişlerini kanla ateşle bastırmışlar, kendi tarihçilerinin de belirttiği gibi beşikteki çocuklara kadar kılıçtan geçirmedik, kuyulara doldurmadık kimse bırakmamışlardır. Ama Türk halkı yine yılmamış, yine boyun eğmemiştir. Ne çare ki, yabancılar bu kez daha güçlü olarak gelmişlerdir. Denebilir ki, hiçbir ulusun tarihinde bu kadar halk direnmesi ve eylemi yoktur. Anadolu Türk halk eylemleri, özgür ve insanca yaşayabilmek uğruna kaç yüzyıl aralıksız savaşım verilebileceğini kanıtlamıştır. Ama bir an gelmiştir ki, bu halk bile Osmanlı ile açık ve doğrudan savaşamayacak bir duruma sürüklenmiştir. Fakat bu yenilgi, boyun eğme ve Osmanlıyı benimseme ile sonuçlanmamıştır. Bu kere Anadolu Türk halkı Osmanlıya karşı edilgen bir direniş içine girmiş ve giderek içine kapanık bir yaşam sürmeye baş-

---

1) ***TBMM Dördüncü Dönem Dördüncü Toplantı Yılını Açış Konuşması,*** 1 Kasım 1934 (M.K.ATATÜRK: ***Söylev Ve Demeçler;*** C.I, s.363.)

lamıştır. Bunun doğal sonucu olarak da, Osmanlının Avrupalı ve yeni ortakları ile birlikte yeni bir sömürü aracı olarak kotardığı batıcılık ve reform girişimlerini aynı dirençle yadsımıştır. Ulusal Kurtuluş Savaşımız başladığında Anadolu'da görülen yoksul, bezgin, ürkek ve kimi zaman da bencil köylü, işte bu soylu savaşçıların bu savaş ve kırımlardan sağ kalabilenlerdi. Ne var ki, açıktan açığa Türkün düşmanları ile işbirliği yapan Osmanlıya karşı son bir kere Mustafa Kemal'in önderliğinde başkaldırmışlar ve bu kez başarıya ulaşmışlardır.

Benim bu kitapta anlatmaya çalıştıklarımı **Ziya Gökalp** şöyle özetlemiş:

"Osmanlı İmparatorluğu genişledikçe, yüzlerce milletleri siyasî dairesine aldıkça idare edenlerle idare olunanlar ayrı iki sınıf haline giriyorlardı. İdare eden bütün kozmopolitler Osmanlı sınıfını, idare olunan Türkler de Türk sınıfını teşkil ediyorlardı. Bu iki sınıf, birbirini sevmezdi. Osmanlı sınıfı kendini millet-i hâkime [egemen ulus] *suretinde görür, idare ettiği Türklere millet-i mahkûre* [aşağı ulus] *nazariyle bakardı. Osmanlı daima Türke eşşek Türk derdi. Türk köylerine resmî bir şahıs geldiği zaman, Osmanlı geliyor diye herkes koşardı. Türkler arasında Kızılbaşlığın zuhuru [ortaya çıkışı] bile bu ayrılıkla izah olunabilir..... O tarihteki halk şeyhleri, Türkler'in o zamanki mazlumiyetini vaktiyle Ehl-i Beyt'in (Peygamber soyu) uğramış olduğu mazlumiyete benzetiyorlardı. O zaman Türkmenler'in büyük bir kısmı bu müşahabete* [benzerliğe] *aldanarak baba ocağından ayrıldılar. Kendi kendilerine ayrı bir edebiyat, ayrı bir felsefe, ayrı bir mâbed yaptılar. Mamafih dinen Osmanlılardan ayrılmamış olan Sünnî Türkler de harsen* [kültürel yönden] *Osmanlı emperyalizmine tâbi olmadılar".*[2]

Konuya bu açıdan bakılınca, Kızılbaş-Alevî ayaklanmalarından sonra geniş Celâlî ayaklanmaları Osmanlılar ve Anadolu Türk halkı arasındaki bu karşıtlığın açık ve silahlı bir savaşım ortamına yansıması olarak görülmektedir. Osmanlıyı Anadolu'dan kovmak ülküsü ile yanıp tutuşan, bu amacında başarıya ulaşamazsa bile girişimlerinin destanlaşacağına inanarak avunan ya da Osmanlı'nın eline geçmemesi için karısını boşayan, ayaklanmayı parasal olarak desteklemek için varını yoğunu satarak servetini katırlara yükleyip dönüşü olmayan bir yola çıktığını bile bile Üsküdar önlerine kadar gelen Celâlî önderlerinin ya da padişah evinde konukladı diye evini tütsülerle arındıran bir yalın Anadolulunun yüreğini Osmanlıya karşı nasıl bir hınç ve öc ateşinin alevlerinin sardığını kestirmek güç olmasa gerektir.

Anlaşılması güç olan şey, Osmanlı, Türke **"Etrak-i bi-idrak"** derken, Anayasasında bile Türkü Osmanlının yalnızca bir öğesi olarak tanımlarken, okur yazar geçinen kimilerinin hâlâ Osmanlıcı olabilmeleri, Osmanlı düzenine özlem duyabilmeleridir. Daha da şaşırtıcı olanı, kimilerinin de Osmanlı ve Türk sözcüklerinin bu apaçık gerçeklere karşın eşanlamlı olarak kullanmalarıdır. Kimi çevreler de, kendileri de Türk olmalarına karşın, Araplar ile kaynaşmaya kalkışıyorlar ve Türk ulusunu "ümmet"leştirmek istiyorlar. Bunları gördükçe, Kaşgarlı Mahmut'un kitabına aldığı şu eski Türk sözünü anımsamamak elden gelmiyor: *"Tilkü öz inge ürse udhuz bolur."*[3]

---

2) Z.GÖKALP: s.27-28
3) C.I, s.54: *"Tilki kendi inini hor görürse uyuz olur."*

DİZİN

1) KİŞİLER

-A-

Abaga Han: 52 n30

Abaza Hasan Ağa 163

Abdullah Efendi (Reisülküttap); 223

Abdullah Efendi (Şeyhülislâm); 206 n9

Abdülaziz (Padişah); 117, 282, 285, 289, 306, 312

Abdülhalim Bey (bkz. Karayazıcı Abdülhalim Bey)

Abdülhamit II; 315-324, 327, 328, 329

Abdülmecit (Padişah); 117, 125 n11, 238, 253, 261, 262, 284, 284 n52, 285, 304, 305, 306

Abdünnebi (Gürcü); 163, 164-165

Abraham Hatem Efendi; 279

Jak **Abrevaya**; 321

Abu Bakr İbn Al-Zaki; 14

Abu'l Fath is-Saidî; 99

Halide Edip **Adıvar**; 340-341

Agono; 276

Agop Efendi; 320

Agop Efendi (Güllü); 294

Ağacı; 62

Ağaçtan Piri; 150

Ahmet III; 126 n18, 210, 210, n15, 214, 216, 217

Ahmet Ağaoğlu; 343

Ahmet Efendi (Yenişehirlizâde); 319

Ahmet İhsan; 296

Ahmet Mithat; 296

Ahmet Paşa (Dalkılıç Mimar); 159

Ahmet Paşa (Dukakinoğlu); 126

Ahmet Paşa (Firari); 292

Ahmet Paşa (Gedik); 90, 126

Ahmet Paşa (Hersek-zâde); 126, 128

Ahmet Paşa (Karagöz); 140, 141

Ahmet Paşa (Küçük Çavuş); 162, 163

Ahmet Paşa (Laz); 191

Ahmet Paşa (Melek); 184, 185

Ahmet Paşa (Sadrıâzam); 162

Ahmet (Şehzâde, Amasya Sancakbeyi); 140, 141, 142

Ahmet Cevdet Paşa; 117, 133, 175, 189, 208 n8, 225, 270, 272, 284, 285, 287, 288, 305

Ahmet Yesevî; 42, 68-69

Ahvan Şah; 54 n2

Alaaddin Keykûbad; 50

Moiz Zeki **Albala**; 321

Aleko Paşa; 278

Aleksandır Karatodorl Efendi; 278

Hz. **Ali**; 35 n14, 37, 38, 42

Ali Bey (Saruhan ve Aydın valisi); 102

Ali Bey (Şehsuvaroğlu); 142, 143, 144

Ali Paşa (Canbuladoğlu); 158, 160

Ali Paşa (Hadım); 126

Ali Paşa (Şehit); 281

Ali Paşa (Sadrıâzam); 277 n33, 282, 289

Ali Paşa (Semiz); 126

Ali Paşa (Veziriâzam); 141

Ali Suavi; 307, 308

Allottl; 275,

Abraham **Allahverdi**; 275

Alleon; 276

Alp Arslan; 58-59, 61-62, 66 n10

Altıntop Mikael; 318

Altun Kağan; 23

Amîdü'l-Mülk Kündürî; 62

Andon Bey; 275

Giovan Maria **Angiolello**; 176 176 n14

Kemalettin **Apak**; 329, 331

Ohannes **Aprahamyan**; 320

Aram Efendi; 328 n7

Moiz **Ari**; 279

Arif Bey; 305

Arif Hikmet Paşa; 328 n7

Arslan Bey; 61

Arlstaki Bey; 279, 320

Arnavut Bektaş Ağa; 186

Bezciyan **Artin** (Darphane müdürü); 239, 240 n11

Artin (Dadyan) Paşa; 320

Aşık Paşa; 54

Mustafa Kemal **Atatürk**; 38, 41, 57, 169, 173, 238 n1, 249, 264, 265, 301, 304, 309, 311, 331, 332, 339, 341, 344, 347, 350, 353, 354-355, 356-357, 359, 361, 363

Ataullah Efendi (Şeyhülislâm); 228

Atmaca; 143

Ayas Paşa; 126

Ayşe Hatun; 195

Hovsep **Azaryan**; 320

- B -

Baba İlyas (Sacaeddin Ebulbeka Baba İlyas); 54, 69
Baba İshak; 42, 69-72
Avram **Badi**; 321
Bahtiyar; 66
Baldazzi; 276
Balım Sultan; 42
Ballaryan Hamazasb; 318
Serkis **Balyan**; 320
Barachin; 260
Celal **Bayar**; 334
Juda **Beheri**; 126
Moiz ben Juda **Beberi**; 126
Bedreddin (Şeyh), bkz. Şeyh Bedreddin
Behor Efendi Eşkenazi; 279
Beğce Bey; 144
Beyazıt I (Yıldırım); 80, 81, 90 n90, 96, 97, 97 n9, 125 n11
Beyazıt II (Sofu); 32 n12, 111, 127, 145, 175, 193, 194
Beyazit Paşa (Vezir-i âzam); 102
Bezmiâlem; 125 n11
Agop **Bilezikçiyan**; 275
Bilge Kağan; 33
Muhittin **Birgen**; 300
Blak Bey; 279
Mithat Şükrü **Bleda**; 330
Boğos Bey; 320
Arapoğlu **Boğos Bey**; 241 n12
Mısırlı **Boğos**; 275
Bohor Efendi; 321
Napoleon **Bonaparte**; 222
Mahmut Esat **Bozkurt**; 346
Börklüce Mustafa; 95, 98, 99, 102, 103, 103 n56
Buldacı; 62
Burak Bey; 93
Ogier Chiselin **Busbecq**; 84, 127
Bündarî; 14, 62, 64, 65

- C -

Cafer Paşa (Adana Valisi); 164
Caferdem Paşa; 305
Canning; 250, 271, 272
Canbuladoğlu; 158, 160, 199
Celâleddin Karatay; 52 n30
Celalzâde; 140
Cem Sultan, bkz. Sultan Cem
Cemal Paşa; 330
Cennetoğlu; 161-162
Jak **Cerusalmi**; 279
Choisel-Gouffrier (Fransa elçisi); 205
M.Nissim **Cibre**; 279
Cimri; 71
Comte de **Clarendon**; 282
Barthelemy de **Coeurs**; 126
İsrael **Coneglio**; 126
Alvire **Contarini**; 174
Cor; 260
William **Churchill**; 292
Pietro **Cuirano**; 174

- Ç -

Çağrı Bey; 61
Çakmu; 291
Çapanoğlu; 226
Çınar Ahmet; 215 n10
Çuhaciyan; 294

- D -

Dadaloğlu; 169
Diran Bey **Dadyan**; 320
İshak **Danon**; 279
David Efendi Karmona; 279
Davut Paşa; 126
Osep **Davutyan**; 275
Descorshes (Fransa elçisi); 205
Deli Hasan Bey; 150, 153-154, 154 n35, 155, 157
Deli Zülfikâr; 150
Deli Zülfikâr Ağa; 152
Deli Zülfikâr Paşa (Karaman Beylerbeyi); 157
Demircibaşı Asadur; 275
Dervişyan Kogos; 328
Desteri Salih Efendi; 214
Dilaver Paşa (Sadrıâzam); 198

Diran Bey; 278
Dona Grasya; 180
Donuz Oğlan; 144
Dukas; 80, 88, 98
Alexandre **Dumas** Pére; 296
Kâzım Nami **Duru**; 330
Hırant **Düz Bey**; 320
Düzoğlu Ohannes Çelebi; 229
Düzoğulları; 275

- E -

Ebubekir Ratıp Efendi; 221
Ebûl Gazi Bahadır Han; 29
Ebûl Muzaffer Rükneddin Kılıçarslan; 48
Ekmekçi Artin; 228
Elkas Mirza; 115
El Me'mun; 37
El Mu'tasım; 37
Elizabeth I; 126
Yuşa **Elnekave**;321
Emin Efendi (Mebus); 319
Emin Mustafa Paşa (Defterdar); 184
Ed. **Engelhardt**; 240, 263, 274 n13, 291
Mıgırdıç **Eremyan**; 320
Ertuğrul Gazi;75
Esat Efendi (Şeyhülislam, II.Osman dönemi); 198
Esat Paşa (Arnavut); 328
Eskiplon (Cicala); 159
Salamon ben Nathan **Eşkenazi**; 126
Evliya Çelebi; 167-168, 176, 184
Evrenos Bey (Gazi); 82, 83, 93, 351

- F -

Fabre; 174
Fahreddin Ali; 52 n30
Fahreddin Mübarekşah; 36
Faik (Dr., kolağası); 330
Faik Süleyman Paşa; 330
İzak Farfati; 82 n42
İzak Paşa Fano; 321
Avram **Farhi**; 321
Samuel **Farhi**; 279
Haham Moşe **Faro** (Musî); 262
Fazıl Mustafa Paşa; 195
Ferhat Bey; 129
Ferhat Paşa (Rumeli Beylerbeyi); 142
İzak Ferera; 321
Octave **Feuillet**; 296
Daniel **Franseoka**; 126, 126 n18
Fuat Paşa; 277 n37, 282, 289
Fuzulî;119

- G -

Haskiel **Gabay**; 321
Yaheskel **Gabay**; 279
Yasef Selami **Gabay**; 321
Marko Paşa **Gallimidi**; 279, 321
Garabit (Elizabeth I'e gönderilen Ermeni); 126
Garçakof; 255
Gazan Han; 48
Gazi İsa Bey; 129
Geçkülâh Kaymaz; 64
Gelgelyan Artin; 275
Genceli Nizamî; 54 n2
Gennadios;86
Geyhatu; 52 n30
Gıyaseddin Keyhüsrev; 50
Gıyaseddin Siyavuş; 55, 71
Ziya **Gökalp**, bkz. Ziya Gökalp
İzidor Paşa **Grelver**; 321
Grigor (Kemahlı rahip); 120, 154 n35, 166
Francesco **Gritti**; 211
Gün Han; 30
Gündüz;77

- H -

Habip Efendi; 144 n32
Hacı Bektaş Veli; 43, 144, 144 n32
Hacı Rüstem Bey (Kızılbaş Beyi); 146
Hacı Sabri; 328
Hacı Toğrak Bey; 69
Halet Efendi; 219
Halid Bey (Kızılbaş Beyi); 146
Halide Edip, bkz. Halide Edip Adıvar
Halil Paşa (Murat III'ün eniştesi) ; 125
Halil Paşa (Çandarlı); 90, 125
Hambesfazi (İstanbul Bankası Yöneticisi); 276
Hamdullah Kazvinî; 53
Hâmid-i Velî; 99

Aaron **Hamon** (Yahudi Harun); 262
Moşe **Hamon**; 179
Hanson (İstanbul Bankası Yöneticisi); 276
Hasan Bey (Deli); bkz. Deli Hasan Bey
Hasan Paşa (Nakkaş); 159
Hasan Paşa (Vezir); 117
Hasan Paşa (Sokulluzâde, Bağdat Valisi); 153, 154
Hasan (Hz.Ali'nin oğlu); 37, 38
Hasan Bey (Subaşı); 140
Hasan Fehmi Efendi (Şeyhülislâm); 312
Hasan Halife; 139
Haseki Halil Ağa; 228
Levi **Hayat** (Mısırlı İbrahim); 262
Haydar Bey (Karaman Beylerbeyi); 141
Haydar Çelebi; 146
Haydaroğlu; 162-163
Theodor **Herzl**; 321 n8
Hoca Necdeddin; 51
Hoca Saadettin Efendi; 44, 124 n3, 140
Hoca Tahsin Efendi; 287
Horasancıoğlu Efendi (İstanbul Bankası Yöneticisi); 276
Htistoforides; 295
Hugues (Kıbrıs Kralı); 50
Humar Tekin; 62
Husayn-i Ahlâtî; 99
Dikran **Hünkârbeğendiyan**; 320
Hürrem Bey (Koçi Beyin kardeşi); 123 n81
Hürrem Paşa (Karaman Beylerbeyi); 143
Hüseyin (Hz.Ali'nin oğlu); 37, 38
Hüseyin Paşa (Anadolu Beylerbeyi); 158
Hüseyin Paşa (Dişlek); 162
Hüseyin Paşa (Ferik, Çerkes); 305
Hüseyin Paşa (Habeş Beylerbeyi) ; 151-153, 152 n23
Hüseyin Paşa (Canbuladoğlu, Halep Valisi); 160
Hüseyin Paşa (Sıvas Beylerbeyi); 143
Hüseyin Avni; 346
Hüseyin Daim Paşa; 305
Hüseyin Muhittin; 330
Hüseyinoğlu İshak; 150
Hüsrev Paşa (Dıyarbekir Beylerbeyi); 143
Hüsrev Paşa (Serasker); 240 nl l, 241

- I -

Irkıl Hoca; 30
Vitalis **Istrumsa**; 321

- İ -

İbni Arabşâh; 99
İbni Batuta; 43 n55, 80
İbni Bibi; 14
İbrahim I; 122
İbrahim Kethüda; 224, 225 n28
İbrahim Paşa (Çandarlı); 125
İbrahim Paşa (Damat); 206 n9, 208-209, 208 n7, 208 n8, 213-217
İbrahim Paşa (Kanunî'nin veziriâzamı); 144,145
İbrahim Yınal; 61
İbşir Paşa; 162
İdrîs-i Bitlisî; 99, 136, 136 n10
İgnatiyef; 291, 311, 312
İhtiyarüddin Cevher Ütaci; 64
İmâdüddin Kamac; 64-65
İsmet **İnönü**; 250
İsfendiyâr bin Ebî Yezid; 99
İsfendiyaroğlu; 103
İshak Paşa; 125
İshak Refet; 228
İskender Çelebi (Serasker Kethüdası); 115, 116
İsmail Paşa (Boşnak); 167, 168
İsmail Paşa (Sadrıâzam); 226
İsmail Canbolat; 330
İstefenaki (Boğdan Kaymakamı); 239
İstematiyadis 294
İzzeddin Keykâvus; 50, 103 n56

- J -

Jak(İstanbul Bankası Yöneticisi); 276
Juchereau; 174

- K -

Kabakçı Mustafa; 228-230, 234
Kadı Abdurrahman Paşa; 226
Kadı Sadreddin; 52
Kadı Vildan, bkz. Vildan (kadı)
Kadıncık Ana; 144 n32
Kaim Bin Emrullah; 55

Kaloroni (İstanbul Bankası Yöneticisi); 276
Kalender Çelebi; 144, 145
Kalenderoğlu Mehmet; 150, 158-159, 199
Kalındudak Mahmut; 150
Kalimaki Bey; 278
Abraham de **Kamondo**; 277, 277 n37, 279
Argiri **Kantarcı Efendi**; 318, 319
Kapağan Kağan; 22 n4
Kapamacıyan; 275
Kaplişko; 291
Kara Haydar; 162
Kara Todori Paşa; 320
Karabet Artin Davutoğlu Bey; 278
Karaciyan Manuk; 318
Karaciyan Taniyel; 318
Karahaydaroğlu; 162-163
Karakaş Ahmet; 150
Karamanoğlu Mehmet Bey; 55, 60, 71
Karaosmanoğlu; 226
Emanuel **Karasu**; 328 n7, 330
Karayazıcı Abdülhalim Bey; 148-151, 154, 158
Mavra Kardato; 276
Karluk; 23
Kaşgarlı Mahmud; 30, 43, 43 n55, 55, 60, 296, 364
Katırcıoğlu; 163, 164
Kâtip Çelebi; 119, 122, 175, 189
Mihran **Kavafyan Efendi**; 320
Kâzım Paşa; 277
Kâzım Nami, bkz. Kâzım Nami Duru
Kazzaz Ahmet; 164
Keçecizâde İzzet Molla; 237
Kemal (Torlak), bkz. Torlak Kemal
Kemalpaşazâde; 140
Kemankeş Kara Mustafa Paşa, bkz. Mustafa Paşa (Kemankeş Kara)
Kerimeddin Mahmud (Aksaraylı); 14
Kerskohove Efendi; 278
Keyhüsrev II; 68, 70, 71
Antuan **Kılıçyan**; 275
Kıpçak Bey; 23
Kızıl Sarraf; 52
Kira; 125
Koçi Bey; 15, 108, 122, 123, 123 n81, 124 n3, 191
Koçi Bey (Amasya Beyi); 144
İlyas Paşa **Kohen**; 279, 321
Komenos Bey; 278
Poul De **Kock**; 296
Korkut (Sultan); 32 n12, 140
Konstantin Efendi; 278
Konstantin Karaca Bey; 278
Kostaki (Konstantin) Muzurus Paşa; 276, 278, 282
Koyucuyan Mihran; 328
Eremya Çelebi **Kömürciyan**; 178
Köprülü Sarı Şaban; 150
Atnos **Korsiyadi**; 276
Köseoğlu Agop; 275
Kritivulos; 86
Kutalmış; 61-63, 64
Kutucu Hacı Hüseyin; 214
Kül-Sarığ; 62
Küçük Çelebizâde İsmail Asım Efendi; 211 n16
Küçükhanlı Bedros; 275

- L -

Lala Paşa; 82
Lello; 185
Wolf **Lövenson**; 321
Lütfi Paşa; 126

-M -

Ohannes **Magikyan Efendi**; 320
Mahmut I; 19
Mahmut II; 231, 232, 237, 238-244, 239 n3, 249, 256, 262, 284, 287, 330 n14
Mahmut Paşa (Karaman Beylerbeyi); 144
Mahmut Paşa (Macar); 279
Mahmut Paşa (Mehmet II'nin vezir-i âzamı); 90, 125, 126
Mahmut Paşa (Sıvas Beylerbeyi); 153 n29
Mahmut Esat, bkz. Mahmut Esat Bozkurt
Mahmut Nedim Bey; 290
Mahmut Nedim Paşa; 311-312
Mahmut Raif Efendi; 228, 229
Maksimos III; 86
Maksut; 275

Maksutyan Sebuh; 318
Maksutzâde Simon Bey; 320
Davut Efendi **Malho**; 321
İzak Paşa **Malho**; 321
Manav İsmail; 214
Manolaki; 275
Manukyan; 294
Senekerim **Manukyan**; 275
Manyaszâde Refik, bkz. **Refik** (Manyaszâde)
Harutyun **Markaryan**; 320
Marsilli; 182, 182 n49, 206 n9
Hanri **Mathieu**; 256, 259
Aleksandr **Mavrokodato**; 178, 178 n22
Mehmet I (Çelebi); 80, 92-95, 96, 102, 103, 103 n56
Mehmet II (Fatih); 85-87, 90, 107 n1, 118, 123, 125, 133, 138, 175, 176, 194, 210 n15
Mehmet III; 115, 125
Mehmet IV; 123 n81, 183-184
Mehmet (Sultan, Niğde Sancakbeyi); 140
Mehmet Ağa (Bıyıklı); 142
Mehmet Paşa (Vezir, İbrahim Paşanın oğlu); 208
Mehmet Paşa (Kalafat); 190
Mehmet Paşa (Kanlı); 162, 194
Mehmet Paşa (Karamanî); 125
Mehmet Paşa (Köprülü); 126, 129, 167
Mehmet Paşa (Manisalı Lala); 125
Mehmet Paşa (Pirî); 125
Mehmet Paşa (Rum); 83, 90, 147
Mehmet Paşa (Sinanpaşazâde); 152, 153
Mehmet Paşa (Sokollu); 126, 180
Mehmet Akif; 340
Mehmet Ali Paşa (Alman dönmesi); 320
Mehmet Ali Paşa (Mısır Valisi); 244, 250
Mehmet Ali Paşa (Sadrâzam); 273, 277
Mehmet Kâil Efendi; 263
Mehmet Rüştü Paşa; 288
Melikşah; 52
Mençikof; 273
Haham Şamuel **Mendil**; 262
Mirmiran Jak Paşa **Mendil**; 321
Meliki Adil Nureddin Mahmud; 48
Mesih Paşa; 126
Mevlana; 69
Mıgırdıç (Cezayirli); 275, 277
Mihallofski; 291
Mihal Bey (Gazi); 82, 83, 351
Mihal Bey Oğlu; 93, 93 n5, 103 n56
Mihaliki Efendi; 318
Misak; 275
Hovsep **Misakyan Efendi**; 320
Mithat Paşa; 282
Mithat Şükrü, bkz. Mithat Şükrü Bleda
Moiz Efendi Delmediko; 279
İshak **Molho**; 279
Von **Moltke**; 243
Xavier De **Montepin**; 296
Eugene **Morel**; 245, 259
Mübarizeddin Armağan-Şah; 70
Hz. **Muhammet**; 37, 38, 83
Murat I; 79, 80
Murat II; 80, 92 n1, 194
Murat III; 125, 125 n11, 180, 193
Murat IV; 122, 164, 190
Murat V; 312, 324 n24, 329
Murat (Sultan, I. Selim'in kardeşi Sultan Ahmet'in oğlu); 142
Murat Paşa (Kuyucu); 134, 157, 158, 159, 160, 166-167
Musa Bey (Söklen Oymağı Beyi); 143
Musa Çelebi; 32 n12, 75, 83, 83 n46, 92-95, 96, 99, 102, 103 n56
Muslihiddin (Kadı); 143
Muslı; 215, 215 n10
Muslu Çavuş; 157
Mustafa I; 190
Mustafa IV; 229, 234
Mustafa (Börklüce), bkz. Börklüce Mustafa
Mustafa Bey (Birecik Beyi); 144
Mustafa Bey (Hersekzâde, Boz-ok Sancakbeyi); 143
Mustafa Bey (Lipve Sancağı Beyi); 129
Mustafa Çelebi, bkz. Nişancı Celâlzâde Mustafa Çelebi
Mustafa Paşa (Alemdar); 229, 234, 234 n2
Mustafa Paşa (Kaymakam, III. Selim dönemi); 214
Mustafa Paşa (Kemankeş Kara); 112
Mustafa Paşa (Koca); 126
Mustafa Fazıl Paşa; 307

Mustafa Naili Paşa (Giritli); 273
Mustafa Necip; 330
Mustafa Reşit Efendi (Kethüda-i sadrıâli); 223
Mustafa Reşit Paşa; 244, 245, 251, 260, 271, 272, 273, 277, 277 n37, 288, 290, 301
Muzafereddin Ali-şîr; 70
Mübârekşâh-ı Mantıkıy; 99
Mübarizeddin Armağan-şah; 70
Müneccimbaşı; 124 n3

- N -

Ohannes **Nafilyan**; 320
Nafiz Paşa; 288, 289
Jak Bey **Nahmiyas**; 321
Naima [Mustafa Efendi]; 13, 13 n2-6, 117, 119, 124 n3, 149, 154, 158, 159, 161, 162, 164, 166, 167, 171, 183, 184, 191 n11
Naki Bey (Binbaşı), bkz. Naki Yücekök
Namık Kemal; 78 n15, 249, 251, 263-264, 280-281, 298, 304, 306, 307-311
Yasef **Nassi**; 125, 125 n9, 179-180
Nasuh Paşa; 117, 118 n51
Necmeddin Behramşah; 70
Necmeddin Nahçivanî; 52 n30
Nedim (Şair); 211, 211 n16
Nevres Paşa; 273 n11, 289
Nikolaki Efendi; 321
Jak Paşa **Nissim**; 321
Nişan Efendi; 321
Nişancı Celâlzâde Mustafa Çelebi; 119
Nizam-ül Mülk; 55-56
Hırant Bey **Noradunkyan**; 320
Notaras; 86, 86 n55
Nuh (Anadolu Tımar Deftardarı); 144
Nur Ali Halife; 141-142
Gabriel **Nuradonkyan Efendi**; 334
Nurbanu Sultan; 125, 125 n9
Nüreddin Sofî (Nûre Sofî); 71
Nüsretüddin Çelebi; 51

- O -

Odlyan Efendi; 278
Oduncu Ahmet; 214
Oğuz Kağan; 23
Ohannes Efendi; 318
George **Ohnet**; 296
Orhan Bey (Gazi); 73, 78-79, 80, 82 n42
Osman Gazi; 77-78, 83
Osman II (Genç); 190, 197-199
Osman Efendi (Süleymaniye Camii Vâızı); 195

- Ö -

Ömer Efendi (Hoca, II.Osman'ı yetiştirenlerden); 197, 198

- P -

Gregory **Palamas**; 78
Palmer; 274
Palmerston; 250, 251
Panoyotis (Tercüman); 178
Papazyan; 334
Pastırmacıyan; 334
Paşa Yiğit Bey; 93
Patrona Halil; 213-217, 215 n10
Krilas Pavla; 276
Pazvantoğlu; 226
Peçevî; 116, 153, 154
Petro (Deli, Rus çarı); 240
Petraki **Petroviç Efendi**; 321
Piyale Paşa; 159
Pir Sultan Abdal; 105, 134
Pişmişoğlu Efendi; 276
Pitziplos Bey; 260-261
Pius II; 87
Lord **Ponsonby**; 244, 272

- R -

Ragıp Paşa (Şamlı); 228
Rasih Efendi; 222
Rasim Bey (Binbaşı); 305
Refik (Manyaszâde); 330
Rıfat Paşa (Hariciye Nazırı); 273
Sir Paul **Ricault**; 124
Rodelaki (İstanbul Bankası Yöneticisi); 276
Charles **Roland**; 259
İshak Fresco **Romano** (Tanburî İshak); 262
Romanos Diogenes; 58-59
Rupen Efendi; 321
Rüstem Paşa (vezir-i âzam); 116, 126

- S -

Saadeddin Efendi, bkz. Hoca Saadettin Efendi

Peyami **Safa;** 300

Saffetî Paşa; 290

Safiye Sultan; 125

Said-i Nursî; 35 n14

Saint-Priest (Fransa Elçisi); 205

Salt Halim Paşa; 332

Saltuk Buğra Han; 35 n14

Sami Paşazâde Sezai; 297

Sancar (Sultan); 61, 64-66

Sandys; 174

Vasilaki **Saraköti Bey;** 321

Nevres **Sason;** 321

Sav-Tekin; 62

Sayarof; 291

Selim I (Yavuz); 32 n12, 44, 118, 127, 132, 133-137, 141, 142, 145, 175, 323

Selim II; 180

Selim III; 174, 219-230, 234, 241 n12, 249

Selim Sabit Efendi; 287

Serdarî; 299

Serfiraz Hanım; 284

Serkis Efendi; 278

Haham Nissim **Sevilla;** 262

Seyfeddin Toruntay; 52 n30

Seyyit Bey; 345 n18

Seyyit Mecdeddin; 51

Seyyit Mehmet Emin Vahit Efendi; 222 n4

Simeon (Polonyalı); 175, 178, 178 n30

Simon (Baruthane Müdürü); 239

Sinan Bey (Alaiye Beyi); 144

Sinan Bey (Tırhala Beyi); 93

Sinan Paşa (Cigalizâde); 129, 158, 159, 160

Sinan Paşa (Hadım); 126

Sinan Paşa (Yular-kıstı); 142

Adolphus **Slade;** 255, 257 n33, 263 n52

Siyavuş Paşa; 195

Stefan (Dük); 129

Stefanos (Beyazit I'in kayınbiraderi); 81

Eugene **Sue;** 296

Nikolaki **Sulidl Efendi;** 321

Sultan Cem; 32 n12, 97 n5

Sunkur; 64

Sunkurca; 62

Sunullah Efendi (Şeyhülislâm); 153, 153 n29

Süğlün Koca; 143, 143 n25

Süleyman I (Kanunî); 84, 85, 115, 125 n11, 127, 142, 143, 144, 145, 179, 180, 181, 189, 204

Süleyman II; 196

Süleyman Ağa (Edime Sarayı Bostancıbaşısı); 117

Süleyman Bey (Saruhan Valisi); 102

Süleyman Çelebi; 32 n12

Süleyman Paşa; 79, 80

Süleyman Paşa (Hadım); 126

Süleyman Nazif; 350-351

Sünve; 291

Paul **Szymanski;** 243, 262

- Ş -

Şadi Paşa (Sivas Beylerbeyi); 142

Şah İsmail; 41, 42, 44, 135 n8, 138, 141, 146 n44, 194

Şah Kulu; 138-141

Şah Tahmasb; 45 n60

Şah Veli; 142

Şahinyan Agop; 318

Şahverdi (Karayazıcı Abdülhalim Beyin kethüdası); 153, 154

Şapcı Musi Çelebi; 229

Şarl Davut Efendi; 278

Şehabettin Paşa; 90

Şerif Efendi (Defterdar); 222

Şeyh Abû-Madyan-i Mağribi; 99

Şeyh Ahmet; 305-306

Şeyh Bedreddin; 72, 75, 94-95, 96-103, 140

Şeyh Celal; 142

Şeyh Ekmeleddin Babarti; 99

Şeyh Cüneyt; 41, 42

Şeyh Hacı Hâmûs; 51

Şeyh Hacı Hüseyin Efendi; 184

Şeyh Haydar; 41, 42, 139, 139 n7

Şeyh Mehmet (Karaman Deftardarı Kethüdası); 144

Şeyh Mehmet Lâlezarî; 209

Şeyh Saffet Efendi, bkz. Saffet Yetkin

Şeyh Safi; 138

Şinasi; 292

Hacı Nişan **Şirinyan**; 275

- T -

Tahmasp (Şah); 115
Taib (Şair); 211
Talat Paşa; 330, 332, 334
İshak **Taranto**; 321
Cemal Hüsnü **Taray**; 349
Tatarcık Abdullah Efendi; 223
Tavil Halli; 150
Tavukçu Paşa; 164
Tekeli Mehmet; 150
Tıngıroğlu Ohannes Efendi; 290
Timur; 80, 81, 92, 96, 103 n56, 145
Tirsiniklioğlu; 226
Tokatyan; 275
Tonyokuk; 33
Torlak Kemal; 98, 99, 103, 103 n56
Yorgi **Trapezuntis**; 86
Tuğrul Bey; 55, 57, 61-62
Tunalı Hilmi; 331
Turşucu İsmail; 214
Türkân Sultan (Mehmet II'nin halası); 118

- U -

Ubicini; 231, 251, 259
Minas **Ueram**; 320
Uluğ Ordu Bey; 23
Urun Kağan; 23

- V -

Vahdettin (Padişah); 345
Van Mour; 210
Vançof; 291
Nerses **Varjabetyan**; 255
İssaak **Varon**; 262
Vasilaki Efendi; 313, 319
Veli Dündar; 145
Veli Efendizâde; 223
Veli Halife; 144
Veliyeddin (Hacı Bektaş Veli Çelebisi); 346-347
Edgar **Vensan**; 321
Mişon **Ventura**; 346
Jules **Verne**; 296
Verninac (Fransa Elçisi); 205
Vildan (Kadı); 118
Vildanzâde Mevlâna Ahmet Efendi (Kadı); 158
Vilkin (İstanbul Bankası Yöneticisi); 276
Cristobale De **Villalon**; 174
Viterbo; 279
Vlaskio (İstanbul Bankası Yöneticisi); 276

- W -

Wanda; 262 n46

- Y -

Yakup [Janjakobe, Jacobo] (hekim); 92 n1
Yakup Paşa (Sıvas Beylerbeyi); 143
Yanko Aristaki Efendi; 278
Yanko Fotiadis Paşa; 278
Levon Bey **Yaramyan**; 320
Yazıcıyan Rupen; 318
Yavrumyan Sahak; 318
Yeniçeri Solak Hüseyin Tuği; 197-199
Artin **Yerganyan**; 275
Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi; 207, 210
Saffet **Yetkin**; 345, 345 n16
Yorgaki Efendi; 321
Yörgüç Paşa; 97, 98 n12a, 124 n3
Yunus Emre; 55
Yusuf Paşa; 159
Yuvakim III (Patrik); 334 n6
Naki **Yücekök**; 330

- Z -

Zağanos Mehmet Paşa;90
Zankof; 291
Zeki Paşa (Müşir); 322
Zemarkhos (Kilikyalı); 25
Panayoti **Zirili Efendi**; 321
Ziya Gökalp; 169, 236, 281, 301, 336, 364
Ziya Paşa; 247, 273, 282, 286, 288, 298, 307, 308
Zülfikâr; bkz. Deli Zülfikâr
Zünnun Bey Oğlu (Dulkadırlı, Zünnun Oğlu); 143

- A -

Abbasî,-ler; 35 n14, 39

Acem,-ler; 137, 257, 262, 295, 363

Afrikalı; 14

Afşar; 44

Ağca Koyunlu; 143

Akbayraklı Türkmenleri; 130

Akkeçeli Yörükleri; 130

Ak-Koyunlu; 44

Akşid; 34

Alplu Afşarı; 44

Alman,-lar; 264, 320, 321

Amerikalı,-lar; 263, 340, 352

Ankaralı,-lar; 158

Arabgirlu; 44

Arap,-lar; 14, 34, 34 n7, 35, 36, 37, 38, 54, 55, 85, 137, 153, 159, 177, 242, 257, 258, 259, 262, 268 n4, 284, 295, 317, 320, 322, 332, 334-335, 346, 350, 363,

Arnavut,-lar; 15, 88, 111, 186, 253, 256, 258, 259, 284, 304, 328, 328 n7, 332, 346, 363

Avrupa Devletleri; 253, 266, 272, 274, 299, 315, 327

Avusturya,-lılar; 84, 159, 252

- B -

Bayat; 44

Bayçur; 34

Beğdili; 44

Bizans; 26, 36, 57-59, 76-77, 80, 86, 87, 93, 95, 181, 260, 262

Boşnak,-lar; 15, 85, 256, 280, 304, 363

Bozcalu; 44

Buğurcular; 109

Bulgar,-lar; 81, 256, 284, 295, 331, 332

Büyük Britanya İmparatorluğu; 16, 17

- C -

Cavalı; 350

Cenevîz,-liler; 76, 81, 83, 159

Cerîd-Sîsüpür; 44

- Ç -

Çemişgezeklü; 44

Çepni; 44

Çiçeklü; 143

Çin,-liler; 22, 22 n4, 24 n15, 25, 26, 30

Çingene,-ler; 123, 124 n3, 132, 194, 257

- D -

Danişmedli Türkmenleri; 131

Dokuz Boy; 145

Dubrovnik,-li,-ler; 110

Dürziler; 258

- E -

Efşin; 34

Emevî,-ler; 15, 37, 38, 347

Ermeni,-ler; 87, 126, 128 n29, 150, 166, 174, 175, 178, 178 n29, 178 n30, 179, 180, 181, 185, 186, 194, 205 n8, 231, 239, 240, 240 n11, 253, 257, 258, 259, 260, 267 n3, 268, 274, 275, 277-278, 280, 284, 291, 293, 294, 296, 304, 318, 320, 321, 328, 328 n7, 331, 334, 335, 342

- F -

Franklar; 71, 363

Fransa; 53, 180, 181, 207, 222, 250, 252, 274, 276, 284, 289

Fransız,-lar; 17, 81, 88, 174, 204, 207, 210, 223, 243, 250, 252, 264, 271, 273, 274, 275, 276, 291, 294, 296, 322, 363

Frenk,-ler; 87, 126, 174, 180, 185, 264, 274

- G -

Gaznenîler; 56 n15, 61

Germiyanlı,-lar; 70, 77, 78,

Girit,-liler; 81

Göktürk,-ler; 17, n14, 25 n15

Gregoryen; 257

Gündüzlü Afşarı; 44

Gürcü; 14

- H -

Halep Türkmenleri; 44

Hamideli Türkmenleri; 163

Harbendelu; 44

Harzem Türkmenleri; 70

Hersekli,-ler; 128

Hınıslu; 44

Hıristiyan,-lar; 16, 44, 70, 72, 78, 79-85, 87, 88-89, 92, 98, 99, 129, 133, 174, 175, 176, 177, 180, 203, 204, 225, 225 n28, 238, 240, 250, 253, 256, 260, 267, 267 n3, 268 n4, 270, 271, 273, 280, 282, 290, 291,

293, 303, 304, 305, 309, 312, 315, 319, 320, 321, 323, 327, 328, 333, 334, 340, 351, 352, 358

Hırvat,-lar; 125, 126

Hint,-li; 14, 350

Hisar Beyli Oymağı; 143

- İ -

İlhanlılar; 48

İmanlı Afşarı; 44

İnallu; 44

İngiliz,-ler; 14, 15, 17, 88, 110, 176, 223, 245, 250, 251, 252, 264, 272, 274, 275, 282, 292, 303 n1, 335, 363

İngiltere; 53, 126, 204, 244, 245, 250, 251, 252, 255, 273, 275, 276, 282, 284

İran,-lılar; 14, 35 n14, 37, 38, 38 n29, 42, 43, 44, 55-56, 212

İspanya; 126

İspanyol,-lar; 83

İsveç; 126

İsviçre; 275

İtalyan,-lar; 50, 76, 84, 124, 276, 294, 363

- K -

Kaçar; 44

Kahtaniler; 335

Karacadağ Yörükleri; 109

Karacalar; 109

Karaçalu; 145

Karahamzeler; 130

Karamanoğulları; 126

Karmatiler; 35 n14

Kartacalılar; 15

Katalanlar; 81

Katolik,-ler; 76, 79, 79 n2, 89, 134 n4, 239, 258, 259, 291

Keldanî; 257, 258

Kıptîler; 258

Kızıl Koca Oğulları; 97, 98 n12

Kocacıç Yörükleri; 130

Kürt,-ler; 12, 70, 123, 127, 137 n12, 153, 194, 243, 257, 258, 259, 322-323, 350, 363

- L -

Lâtin,-ler; 50, 76, 79, 79 n2, 89

Laz,-lar; 123, 350

Lövanten,-ler; 257, 293, 328

Lübnan Şîîleri; 257

- M -

Macar,-lstan; 22 n4, 254

Mansur Bey Afşarları; 44

Marsilyalı,-lar; 126

Mesinalı,-lar; 129

Mısır; 250

Moğol,-lar; 48, 51, 52 n30, 68, 75

Moldavyalılar; 175

Mesutlu; 143

- O -

Oğuz,-lar; 17 n14, 22, 24 n15, 30, 33, 35, 35 n14, 36, 38, 40, 54, 59, 61-63, 64-66

Ortodoks,-lar; 76, 79, 79 n2, 89, 258, 259

- P -

Papa,-lık; 87, 180

Pers,-ler; 15

Pisalı,-lar; 50

Polonyalı,-lar; 178

Protestan,-lar; 143 n4, 291

Prusya; 223

- R -

Recepli Afşarı; 131

Romalı,-lar; 14, 15, 51, 58, 86, 86 n61

Romenler; 258, 259

Rum,-lar; 78, 82, 83, 85, 88, 89, 92, 126, 174, 175, 177, 177 n21, 178, 179, 180, 181, 185, 186, 193, 205 n8, 231, 239, 253, 255, 256, 257, 258, 259, 267 n3, 268, 274, 277-279, 280-281, 284, 291, 294, 296, 304, 321, 322, 328, 331, 333, 342, 363

Rumlu; 44, 141

Rus,-lar; 111, 125 n11, 250, 255, 291, 311, 322, 334

Rusya; 126, 244, 251, 252, 273, 284, 311

- S -

Safevî,-ler; 37, 42, 43, 44, 133, 134, 135, 139

Sasaniler; 35 n14

Sırp,-lar; 44, 81, 85, 88, 90 n90, 93, 126, 175, 226, 253, 304, 363

Sicilya,-lılar; 81

Slav,-lar; 14, 89, 92, 258, 259

Söklen Oymağı; 143

- Ş -

Şamlu; 44

- T -

Tahtacılar; 40

Tatar,-lar; 123, 143, 256, 350

Tekeli (Tekelü); 44, 139

Turgiş; 34

Turgutlu; 44

Türkmen,-ler; 14, 17 n14, 25 n17, 32 n12, 41, 42, 44, 51, 53, 55-56, 55 n7, 56 n11, 56 n15, 57-59, 61-63, 68-72, 75, 95, 97, 98, 103, 124 n3, 130, 131, 132 n58, 134, 142, 145, 197, 198, 364

- U -

Ulah; 284

Ulaş; 144

Ustacalı [Ustaclu, Usta-Hacılu]; 44

- V -

Varsak; 44

Venedik,-liler; 50, 76, 81, 110, 125, 126, 174, 180, 211

Voynuklar; 81

- Y -

Yahudi,-ler; 16, 51, 51 n23, 82, 82 n42, 87, 92, 92 n1, 98, 98 n16, 123, 125, 125 n9, 125 n10, 126, 128 n29, 133, 134 n4, 174, 176, 177, 179-180, 181, 184, 185, 193, 194, 205 n8, 225, 225 n28, 239, 240, 241, 241 n12, 253, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 267 n3, 274, 277, 277 n37, 277-279, 284, 291, 321, 321 n8, 328, 328 n7, 330 n14, 346, 351, 352

Yezidiler; 259

Yörük,-ler; 24 n14, 123, 130-132, 257

Yunan,-lılar; 15, 51, 90 n90, 274 n13, 281, 332

-Z-

Zerdüştiler; 35 n14

Zulkadr; 44

Zulkadriye Türkmenleri; 131

3- YER ADLARI VE COĞRAFİ ADLAR

- A -

Adalar (İstanbul); 284

Adana; 164, 321

Adıyaman; 40

Afrika; 257, 258, 259

Akdeniz; 255

Aksaray; 51, 114

Akşehir; 48

Alaiyye; 131

Alaşehir; 141

Alp-saru Köyü; 48

Amasya; 44, 69, 70, 102, 104, 142, 150, 152, 153,

Anadolu; 17 n14, 21, 25 n17, 39, 41, 43, 44, 47, 48, 49, 51, 51 n24, 54, 57, 58, 59, 63, 68-69, 75, 85, 90, 91, 93 96, 97, 102, 109, 114, 115, 118, 133, 151, 156, 156-165, 166, 173, 175, 178, 178 n30, 180, 181, 197, 198, 199, 204, 218, 233, 259, 275, 283, 298, 317, 322, 323, 324, 333, 335, 339, 341, 343, 344, 345, 347, 363, 364

Ankara; 50, 92, 158, 158 n49, 159, 173, 297, 318, 323, 342

Ankona; 180

Antalya; 44, 50, 51, 139, 140

Antep; 70

Arabistan; 346

Arnavutluk; 184, 213

Asya; 22, 23, 25 n17, 42, 47, 63, 133, 139, 181, 257, 258, 259, 261

Atina; 278

Avrupa; 15, 82 n42, 90, 97, 103 n53, 111 n25, 174, 181, 204, 222, 222 n4, 223, 224, 225, 233, 239, 239 n3, 241, 241 n12, 250, 255, 256, 258, 259, 263, 276, 279, 282, 290, 293, 294, 297, 307, 315, 321, 329, 330

Aydın; 97, 99, 102, 162, 319, 339

Azerbaycan; 42, 44, 137

- B -

Baalbek; 130

Babıâli; 333

Bağdat; 61, 117, 150, 153

Bahçekapısı; 171

Balkanlar; 79, 90, 311

Balat; 178 n28

Basra; 284,
Başsaz; 145
Bayburt; 44, 150
Belge; 161
Belgrad; 185
Belgradkapısı; 175
Belh; 64
Berlin; 278, 320
Beşiktaş; 208, 229
Beykoz; 275
Beyoğlu; 176, 239, 274, 279, 280, 281, 294, 321, 333, 341
Beyrut; 290
Beyşehir; 141, 163
Bilecik; 77, 82
Birgi; 162
Bizans; 76-77, 82
Boğaziçi; 228, 250, 275, 290
Boğazlar; 250
Boğdan; 178
Bohemya; 224
Bosna; 85, 109, 155, 185, 283
Boz-Ok; 44, 142, 143, 145
Braniçeva; 81
Brezin; 279
Brüksel; 278, 320
Buldu; 109
Bulgurlu; 164
Burdur; 140
Bursa; 82 n42, 97 n5, 111, 114, 141, 159, 161, 164, 175, 199, 318, 328, 347

- C -

Canik Dağları; 153
Cemre; 143
Cend; 22, 37
Ceyhan; 144
Curcan; 36
Cuvare (Huvâre); 22, 36

- Ç -

Çaldıran; 146
Çamlıca; 179
Çanakkale; 279, 321
Çankırı; 51, 114
Çimnik Kalesi; 73, 79
Çin; 26, 30
Çorlu; 225
Çorum; 44, 142, 145, 146, 150, 153

- D -

Davutpaşa; 184
Deliorman; 103
Dicle; 134
Diyarbakır; 39, 40, 137, 143
Doğu Akdeniz; 177
Doğu Anadolu; 39, 322
Döşeme Derbendi; 140, 141
Drosgometva; 126
Dulkadir; 141, 142

- E -

Edirne; 82 n42, 108, 114, 117, 127, 132, 175, 179, 226, 317, 318
Efes; 102
Eflâk; 103, 178, 180
Ege; 333
Eğri; 117
Eğriboz; 176
Elazığ; 39
Elbistan; 44
Erivan; 146 n46
Erzincan; 142, 195
Erzurum; 50, 195, 318
Eskihisar; 81
Eskişehir; 78
Et Meydanı; 223, 229
Eyüp; 164, 175

- F -

Filibe; 103 n53, 175

Fransa; 50, 221, 224

Frenk Mahallesi (İzmir); 274

- G -

Galata; 87, 164, 174, 176, 180-181, 192, 228, 239, 274

Gedik-Hanı; 141

Gelibolu; 118, 175, 192

Girdkûh Kalesi; 62

Girit; 163, 273, 284

Göksu; 159

Göksun; 153

Göynük; 80

Granada; 176

Güğercinlik (Golubatz); 81

Gümülcine; 118 n51

Güney Doğu Anadolu; 35 n14

- H -

Habeş; 151, 183

Haçova; 159

Halep; 44, 70, 153, 160, 198, 318

Hamideli; 141, 162, 163

Harput; 51

Hasköy; 176, 277 n37

Havran; 284, 335

Haydarpaşa Bahçesi; 168

Hereke; 328

Hersek; 283

Heybeliada; 289

Hezagrad; 81

Hısn Mansûr (Adıyaman); 70

Hocapaşa; 208

Horpeşte; 213

Huttelan; 64

- I -

Isparta; 163

Işluna; 73, 79

- İ -

İç İl (İç El, İçel); 131, 143

İnceğiz; 93

İngiltere; 50, 251

İrak; 115, 116, 137

İran; 37, 42, 43, 44, 57, 66, 135, 142, 143, 160, 194

İrcava; 81

İskenderiye; 50

İspanya; 51 n24, 126, 176, 177

İspir; 44

İstanbul; 82, 84, 85-87, 89, 94, 107, 114, 126, 127, 132 n58, 140, 142, 143, 150, 152, 160, 162, 163, 173-187, 188, 192, 194, 195, 205, 206 n9, 211, 212, 213, 214, 216, 225-230, 231, 240 n11, 243, 273, 274, 284, 293, 294, 297, 305, 306, 311, 317, 318, 321, 333, 335, 340, 341

İşkodra; 283

İtil; 23

İzladi; 81

İzmir; 161, 274, 275, 279, 290, 333, 339, 353

İzmit; 164

İznik; 78-79, 99, 103

- K -

Kadıköy; 292

Kafkasya; 175

Kahire; 175, 177

Kâhta; 70

Kalaylı Dağ; 39

Kanak; 143

Kanije; 151

Kara İsalu; 144

Karaca Hisar; 77

Karaçuk; 22

Karadeniz; 275

Karahisar; 52 n30, 162

Karaman; 141, 147, 157, 163, 194, 226

Karapınar; 165

Karatay; 130

Karesi; 109, 161

Karnak; 22

Kartal; 275

Kasımpaşa; 175
Kavak İskelesi; 168
Kayseri; 50, 143, 151, 153
Kazdağı; 161
Keban; 39
Kerek; 335
Keskin; 297
Kıbrıs; 50, 130, 131, 131 n57
Kırçeva; 80
Kırkkilise; 131
Kırşehir; 130, 297
Kızılkaya Boğazı; 141
Konya; 50, 52 n30, 55, 57, 99, 141, 275, 346
Kordon; 274
Korkuteli; 139
Koron; 141
Koyulhisar; 44, 142
Krusevaç; 126
Kudüs; 283
Kuh-Gilûye; 44
Kumkapı; 178
Kusunlu; 144
Kütahya; 109, 130, 140

- L -

La Haye; 320
Larende; 113, 147
Lefkoşa; 131
Leipzig; 255
Lipve; 129
Lodtz; 279
Lofça; 81
Londra; 260, 263, 273, 276, 278, 282, 290

- M -

Macaristan; 109, 129, 225
Makedonya; 331
Malatya; 50, 70
Malazgirt; 58-59
Manastır; 321
Manchester; 275
Manisa (Ayrıca bkz. Saruhan); 98, 99, 102, 103, 140, 162, 339
Manyas; 159
Maraş; 183, 303 n1
Marmara Bölgesi; 80, 89
Mecitözü; 346
Menteşe; 44
Mersin (Ayrıca bkz. İç -); 321
Merv; 64, 66
Mesina; 129, 320
Meşhedi; 66
Mısır; 99, 118, 197, 198, 221, 244, 250
Midilli; 321
Modon; 141
Mora; 281
Moskova; 278
Mudurnu; 80
Muğla; 44
Murtazaâbat; 158

- N -

Nahçıvan; 85, 127, 146 n46
Naksos (Nakşe); 180
Nif; 158
Niğbolu; 81
Niğde; 140, 164
Niş; 282, 283
Nişapur; 66
Novaberda; 81

- O -

Odun Kapısı; 152
Orta Doğu; 206 n9, 335
Orta Pare; 147
Ortaköy; 208, 229
Oruç Ovası; 160
Ovacık; 142
Ozlçe; 320

- P -

Paris; 207, 219, 260, 278, 287, 289

Parmakkapı; 163

Pasin Ovası; 143

Pirlepe; 80

Pisa; 50

Plevne; 81

Polonya; 176, 205, 279

Poltava; 126

Portekiz; 51 n24, 126, 176, 179, 277

- R -

Ragüza; 129

Rakka; 130

Rakova; 81

Rey; 62

Roma; 278

Rudnik; 130

Rumeli; 79, 80, 82, 89, 97, 102, 103 n56, 118, 128, 226, 235, 256, 259, 284, 290, 305, 321, 332, 347

Rumeli Hisarı; 229

Rusçuk; 283

Rusya; 123 n81, 251

- S -

Sabaran; 37

Safevi; 176

Samatya; 178, 178 n28

Samsun; 111 n23, 321

Saroz; 321

Saruhan; 102, 158, 161, 162

Savran; 22

Selanik; 78, 176, 318, 319, 329, 330, 330 n14

Sepren; 22

Serez; 99, 103

Seydişehir; 163

Siirt; 39

Silistre; 81, 159, 282

Sillvrikapı; 175

Simavna; 99, 103 n56

Sinop; 43 n55, 50, 51, 103 n56, 111 n23

Sisam; 284

Sitgün; 22

Sıvas; 44, 50, 52, 70, 141, 142, 143, 144, 145, 151, 153, 154 n35, 299, 311

Sofya; 283

Sokkuloviçi; 126

Söğüt Dağı; 162

Stilarion Dağı; 102

Stokholm; 126

Suğnak; 22

Sümeysat; 70

Suriye; 198, 283

Süt Kend; 22

- Ş -

Şam; 150, 175, 177, 197, 198

Şarkışla; 299

Şumnu; 81

- T -

Tarabya; 284

Tarsus; 144

Taşeli; 40 n47

Taşkesen; 39

Teke; 44, 138, 139, 141

Tekirdağ; 226

Tekir Yaylağı; 142

Temeşvar; 160

Tepebaşı; 280

Tepedelen; 129

Tercan; 195

Teselya; 279

Tırhala; 80

Tırnova; 81

Tire; 161

Tokat; 44, 70, 117 n47, 142, 145, 150, 153

Topkapı; 179

Torlak Pınarı; 98 n16

Toroslar; 24 n14, 134

Tosya; 121

Toulon; 320

Trabzon; 115

Tuna; 134, 282
Tunceli; 39, 41, 142
Tunus; 198
Turgutelİ; 115
Tûs; 66
Türkistan; 68
Türkiye; 91, 111, 236, 265

- U -

Ukrayna; 123 n81, 176
Uluborlu; 162
Unavur; 143
Urfa; 151, 152
Uşak; 168
Uzun Yayla; 44
Uzuncaova; 112

- Ü -

Üsküdar; 157, 164, 166, 167, 168, 175, 179, 198, 214, 228, 292, 321, 364

- V -

Van; 334
Varşova; 222
Vaşington; 279, 320
Venedik; 50, 110, 277 n37
Vılk; 80
Vicenca; 176
Vidin; 214, 282, 283
Viyana; 91, 222, 278

- Y -

Yakındoğu; 174
Yalınlı; 139
Yanbolu; 81
Yanya; 283, 318, 319
Yassıviran; 158
Yaş; 254
Yemen; 284, 335
Yenikapı; 178
Yeni Kend; 22
Yozgat; 44
Yunanistan; 282

- Z -

Zengibar; 183
Zile; 142
Zulkadr; 44, 136

4) NESNELER, DEYİŞLER, KAVRAMLAR, KURUMLAR VE KURULUŞLAR

- A -

Abdullahoğlu; 127
Acemi Ocağı; 128
Acemi Oğlanı; 129
açık pazar; 233, 245, 341, 354
açlık; 55, 79, 114 n37, 120, 152, 216, 230, 270, 297, 298, 349
adak; 41
adalet; 77, 80, 109, 120, 332
adaletnâme; 117, 120-121
ağa,-lık; (bkz. toprak ağası); 49, 118, 322, 323
ahlak; 69, 97, 130, 134, 209, 284, 308, 324
aile; 29, 36, 56, 84, 85, 90, 128, 129, 349
aile hukuku; 357
Akrital; 76
alafranga; 250, 264, 285
alaturka; 264
Alevî,-lik; 12, 21, 37, 38, 40-44, 40 n51, 92 n2, 102, 126 n21, 131, 136, 138-147, 148, 346-347, 352, 364
"Allah'tan sağlık, devletten aylık"; 287
Almanca; 177, 293
altın; 51, 53, 64, 71, 101, 118, 215, 216, 287
"Anadolu İhtilâli"; 343-344
anarşi; 76
anayasa; 253, 315-319, 327, 331, 332, 364
antlaşma; 50, 58-59, 126
"aque pauxillum"; 87
Arap Camii; 177
Arap İhtilâl Cemiyeti; 335
Arapça; 54, 55, 68, 124, 176, 239, 292, 293, 296, 324, 363
Arapçı,-lık; 55, 364
aristokrasi; 76, 82, 89, 91, 92, 93, 94 n10, 97
arpa; 177 n21
artı-değer; 76
artı-ürün; 114
askerî ilişkiler; 24, 25 n17
asker,-lik; 15, 25, 33, 34-35, 37, 48, 49, 53, 62, 70,

71, 76, 77, 80-81, 84, 84 n50, 95, 102, 108, 109, 111, 113, 117, 121, 130, 137, 144, 145, 150, 153, 160, 162, 164, 165, 184, 188-196, 212, 221-230, 234, 237, 240, 241-244, 256, 293, 299, 306, 312, 319, 321 n8, 342

aşağılık duygusu; 238, 261-265, 295, 31 l, 340, 357, 358

aşiret; 75, 131, 150, 153, 322, 350

at; 17 n14, 26, 30, 39, 51, 52 n30, 55, 56, 62, 65, 68 n2, 83, 116, 141, 150, 197, 199, 216, 225, 243, 262

Atatürk ilke ve devrimleri; 17, 18, 41, 249, 264, 265, 304, 347 n28, 352 n6, 355, 356, 358

Atatürkçü,-lük; 316, 344

ateşin kutsanması; 39-40

avarız; 115

Avrupalılaşmak; 252

ayaktakımı; 149, 227, 311

âyân; 158, 161, 221, 224, 226, 227, 228, 234-237

aydın,-lar; 54, 69, 227, 264, 301, 304, 305, 312, 331, 340

aynî ödeme; 287

"ay sonu"; 287

azgelişmiş,-lik (Geri kalmışlık); 203 n1, 349-354

azınlık; 38, 177, 256, 260, 334

- B -

Babaîlik; 69-72

bağ-bahçe; 107, 107 n1, 113, 176, 178, 179

bağımsızlık; 75, 80, 129, 332, 335, 340, 341, 343, 348, 355, 358

baharat; 110

bakır; 110

Balkan Savaşı; 330 n14, 331, 334, 342, 349

balmumu; 110, 180

"balta olmak"; 193

banka; 203 n1, 328

banker,-lik; 179, 277, 277 n37

baruthane; 179

basın (Ayrıca bkz. gazete, -cilik); 297, 299

Basiret; 297

baskı,-cı,-cılık; 34, 132, 155, 175, 190, 228, 233, 235, 237, 260, 323, 342

başbuğ; 24, 56, 57

"baştankara"; 192

Batı,-lı; 177, 203, 205, 207, 210, 212, 217, 218, 221, 222, 230 n9, 233, 235, 238, 239, 249, 260, 261, 262, 273, 274, 275, 289, 292, 298, 304, 315, 320, 340, 356, 357, 358

batılılaşma; 41, 203-206, 209, 211, 218, 221, 233, 238-239, 241, 245 n30, 249, 253, 301, 306, 311, 327, 356, 357, 358, 364

bayındırlık; 207, 208, 208 n7, 251

Bedesten; 195

"Ben de halümce Bedreddinem"; 103

Berlin Kongresi (1878); 320

Beyazıt Medresesi; 306

beylerbeyi,-lik; 103 n56, 120, 121, 122, 139, 144, 148, 149, 151, 155, 158, 160, 162, 163, 199 n9

beylik (Osmanlı); 75

bezirgan; 118

"bilâ tefrik-i cins ü mezhep"; 253, 255, 260, 279, 283, 327, 331

bilim; 54, 101 n44, 255, 264, 357

borsa; 111, 276

Bostancı,-lar; 226

boşanma; 308

bozkır; 24

Budizm; 33

budun; 19, 29

buğday; 114, 174, 177, 177 n21, 255

Bulgarca; 239, 283, 291, 293

burjuva,-zi; 15, 72 n27, 262, 269, 270, 294, 315, 327, 329, 330

burjuva devrimleri; 221

bürokrat, bürokrasi; 43, 65, 109, 115, 149, 177, 178, 222, 287-290, 297, 328, 358

- C -

cam; 110

cami; 66, 173, 184, 239, 308

can güvenliği; 266

cariye; 124, 125

Cebeci Ocağı; 189

cehennem; 100

cennet; 100

Cerîde-i Havadis; 292

Ceza Kanunu (1858); 292

cihat; 33, 134, 136

cin; 100, 101

cizye; 85, 129, 174, 177, 223, 242

cülûs bahşişi; 190

Cumhuriyet; 11, 204, 238, 239 n3, 249, 264, 304, 309, 316, 356, 363

Cumhuriyet Halk Partisi; 11

- Ç -

çadır; 17, 26, 29, 30

çağdaşlaşma; 227 n34, 264, 306, 356-357

çapıt bağlama; 41

çapulculuk; 15, 34, 215

çiçek; 183, 209

çift bozan resmi; 109

çinicilik; 205

çobanlık; 24

çocuk; 39, 48, 65, 70, 84, 86, 98, 102, 117, 121, 123, 125, 127, 128, 154 n35, 166-167, 283, 292, 298, 322, 350, 363

- D -

dağ; 39, 40

darı; 177 n21

darphane; 179

Dar-ülfünun; 287

dayak; 120, 121, 215

Dede Korkut Kitabı; 25 n16, 43

demiryolu; 321, 355

demokrasi; 315, 351-352, 351 n5

Demokrat Parti; 11

denizci,-lik; 177

Dent, Palmer and Company; 274

derebeyi; 226, 235-236

derici,-cilik; 110, 112, 205

determinizm; 101

deve; 68, 116, 118, 138, 297

devlet; 13, 16, 18, 21, 22, 24, 25 n17, 26, 27, 28-32, 37, 38, 39, 41, 43, 47,48, 53, 54, 55, 57, 57 n15, 58-59, 59-60, 61, 63, 64-66, 69, 71, 75, 76, 77, 80, 84, 88, 114 n37. 133, 184, 203, 221, 224, 227, 230, 237, 238, 239, 249, 264, 308, 347

devlet geleneği; 25 n17, 86 n61, 89

devlet görevlileri; 30, 53, 56, 66, 85, 108, 111, 114, 118, 119, 153, 209, 238. 240, 267, 278-279, 280, 287, 298

"devleti kurtarmak"; 221, 230 n9, 310, 327, 331, 332

devrim,-ci,-cilik; 15, 28 n1, 41, 70, 94, 235, 249, 264, 301, 304, 305, 306, 309, 327, 330, 332, 354, 356, 358

devşirme,-lik; 84-85, 84 n50, 85, 90, 92, 124, 125 n9, 126, 127, 128, 129, 134, 135 n8, 139, 148, 149, 160, 167, 177, 180, 194, 240, 241, 363

dış borç; 285-286, 323

dışalım; 53, 181, 204, 205

dışsatım; 53, 181, 205, 251

Dil Devrimi; 55, 341, 350

"dil melezi"; 262

dilenci; 30

din; 21, 26, 33-44, 51, 57, 69, 70, 77, 78, 82, 82 n42, 83, 84, 86, 93, 98, 99, 125, 127, 128, 133, 138, 180, 210, 239. 240, 259, 268, 269, 270, 303, 306, 315, 335, 350, 353

din adamları; 42, 43, 52, 66, 66 n10, 86, 86 n56, 267, 269, 308, 345 n18

din ve vicdan özgürlüğü; 85, 86, 89, 266-269, 280, 252

direnme hakkı; 121

Divan-ü Lugat it-Türk; 30, 43, 55, 60

divan-ü hümayun; 148, 207

disiplin; 24, 26 n17

Doğu; 230 n9

donanma; 192, 198

dualizm; 358

dukalık; 180

duvarcılık; 329, 330

"düvel-i muazzama"; 262, 340

Düyûn-u umumiye; 245, 286, 323

- E -

edebiyat; bkz yazın

egemen,-lik; 16, 30, 51, 75, 78, 84, 86, 86 n60, 86 n61. 90, 91, 96, 101, 133, 145, 157, 165, 261, 335, 344. 345, 354

egemen çevreler; 14, 16, 31, 37, 59, 68, 71, 76, 80, 81, 82, 87, 89, 91, 92, 107, 108, 114, 115, 117, 124, 125, 133, 178, 195, 203, 204,205, 210, 217, 225, 227, 230, 233, 240, 241, 289, 294. 359

egemenliğin ulusta bulunması; (ayrıca bkz. halk egemenliği); 311

eğitim; 128, 178, 197, 203 n1, 206, 222, 239 n3, 264, 282, 287, 290-291, 297, 322, 324, 333, 352

eğitim birliği; 291, 352

ehl-i örf; 114

"ehl-i sünnet vel-cemaat"; 133

ekmek; 164, 173, 179, 186, 191, 270, 287, 298

ekonomi,-k; 16, 17, 21, 29, 31, 34, 36, 37, 47, 53, 61, 66, 67, 70, 71, 76, 78, 82, 85, 86, 89, 96, 108, 111, 112, 132, 136, 146, 148, 149, 155, 174, 176, 178, 179, 204,205, 206, 211, 216, 233, 235, 252, 270, 272, 297, 298. 303. 307. 308, 320, 322, 332, 353-354, 356, 358

ekonomik iktidar; 16, 113, 240. 256, 280, 327, 328, 329

el koyma; 50, 114, 115, 117, 160, 180, 183, 186, 190, 213

elçi,-lik; 84, 118 n55, 126, 127, 178, 205, 207, 219, 222. 222 n4, 250, 266, 270, 271, 272, 273, 276, 278, 282, 291, 292, 311, 320

elit; 287

emek; 53, 113, 115, 118, 169, 173, 299, 327, 328
emirnâme; 89, 221
emperyalist,-izm; 15, 41, 203, 203 n1, 204, 217, 218, 238, 244, 249, 250, 260, 262, 264, 274, 292, 295, 303, 327, 335, 339, 340, 343, 346, 347, 349, 350, 358, 359, 364
Enderun; 124, 125
enerji; 350
enflasyon; 212
Engizisyon; 134 n4, 176, 179
Ermenice; 176, 239, 293
esame; 190, 234 n2
esnaf,-lık; 112, 177, 179, 195, 206, 212, 214
eş; 25
eşcinsellik; 64, 117, 215 n10, 285
eşit,-lik,-sizlik; 16, 25, 38, 69, 98, 239, 253-255, 260, 266-271, 283, 299, 306, 315, 318, 319, 331
eşitlikçi toplum; 16, 21
eşitliksizci toplum; 16, 21
eşkıya,-lık; 15, 96, 97, 121 n72, 130, 131, 149, 158, 162, 235-236
eşraf; 158, 161
et; 186, 287
etnik grup; 15, 51, 59, 70, 88, 92, 109, 128, 178, 249, 253, 283
evlenme; 25 n16, 29, 57, 79, 101, 284, 308, 341
evrak odası; 288

- F -

fahişe; 192 n15
faiz,-cilik; 49, 53, 112-113, 115, 283
Farsça; 44, 54, 68, 176, 239, 292, 363
Fatih Camii; 312
Fatih Kanunnâmesi; 109, 123
Fedailer Cemiyeti; 303, 304-306
Fener Rum Beyleri; 178
Felemenkçe; 177
feodal,-izm; 97, 103 n56, 149, 269, 350, 351
feodal-aristokrasi; 269, 315
ferman; 89, 162, 180, 207, 209, 210, 224, 229, 260, 292
fıkıh; 33, 308
fırın; 179, 182, 186
Filistin Musevi Devleti Mandası; 45
Fondaco dei Turchi; 110
Fransızca; 88, 177, 239, 273, 287, 292, 293, 295
Frenkçe; 296
frengi; 264
fuhuş; 134

- G -

Galatasaray Sultanisi; 287, 291
ganimet; 62, 90 n90, 149, 188
garp,-lılaşma; bkz. Batı,-lılaşma
gavur,-laşma; 41, 224, 228, 303
gayr-i müslim; 233, 240, 253, 268, 282, 293
gayr-i müslime-i saire; 267, 267 n3, 268
gazete,-cilik; 239, 281, 283, 290, 292-293, 295, 296, 307, 321
gazi,-lik; 79, 90 n90, 103 n56
gecekondu; 185
Gedikpaşa Tiyatrosu; 293
gelenek; 31, 38, 40, 43, 68, 77, 86, 86 n61, 92, 260, 353
Genç Türkler; bkz. Jön Türkler
gerici,-lik; 15, 173, 217, 218,
giysi (giyim); 29, 43 n55, 57, 97 n9, 210, 213, 228, 238, 257 n33, 263, 264, 270, 284, 284 n52, 298, 358
göçebe,-lik; 17, 21, 22-27, 29, 30, 31, 33, 37, 40, 43, 44, 53, 54, 56, 57, 59, 68, 91, 150
Göktürk Yazıtları; 24 n15, 29
Gulstiani Müessesesi; 275
gûlâm; 55, 56 n15, 63
Gülhane Hattı; 249, 266-271
gümrük; 50, 52, 110, 111 n24, 177, 179, 181, 245, 275, 290, 354, 355

- H -

hac; 27, 198
Hacı Bektaş Veli Çelebisi; 346-347
Hacı İvaz Hanı; 111
hafiyelik; 324, 330
"Hâkimiyet Allahındır"; 351
Hâkimiyet-i Milliye (gazete); 342
halife,-lik; 35, 36, 37, 54, 57, 136, 240, 308, 335, 339, 343, 345, 345 n18, 347, 351
halk; 13, 16, 18, 20, 21, 22, 27, 29, 30, 31, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 47, 53, 54, 68, 69, 71-, 72, 76, 77, 78, 80, 82, 94, 96, 103, 108, 112, 114, 115, 120, 127, 132, 142, 148, 155, 161, 164, 173, 188, 191, 195, 199, 204, 205, 207-212, 213, 215, 216, 224-225, 228, 229, 233-237, 244, 249, 253, 297-300, 303, 309, 310, 311, 315, 323, 324, 327, 330, 333, 344, 351, 354, 363
halk egemenliği; 311, 354, 358
halk mektepleri; 352, 358
halkçı,-lık; 69, 94, 101, 103 n56
Hamidiye Alayları; 322-323

hammadde; 22 n4, 203 n1, 204, 205, 245, 251

han (ticaret); 49, 111, 173

hanefilik; 66 n10

han-salar; 64

harem; 183

Harf Devrimi; 352

hattat; 206 n9

havra (ayrıca bkz. Sinagog); 176, 239

hayvan,-cılık; 23, 24, 25 n14, 26, 29, 33, 36, 115, 349

hayvan leşi; 297

hazine (devlet); 49, 52, 64, 66 n10, 108, 182, 189, 190, 215, 224, 274, 285, 288

hekim,-lik; 83, 92 n1, 174, 179; 321

Hereke Fabrika-i Hümayunu; 328

Hıdırellez; 39, 40

Hıristiyanlaşmak; 261

Hıristiyanlık; 86, 87, 127, 179, 261

hırsızlık; 11, 50, 130, 192

hibe; 48

hizmet-tasarruf ilişkisi; 48, 269

hububat; 110, 115

hukuk; 14, 16, 17, 36, 78 n15, 81, 86, 89, 99, 109, 235, 254, 260, 269, 308 n19, 315, 352, 357

Hukuk Devrimi; 352

hurafe; 349

huri; 100

hüccet; 108, 216 n10, 230

hürriyet (bkz. Özgürlük)

- I -

ırk; 340

ırkçılık; 341

ırza geçme; 11, 117, 121, 192, 195, 323

ıslahat (Ayrıca bkz. reform); 204, 205, 209, 221, 227 n34, 266, 268, 270, 283, 305, 306

Islahat Fermanı (1856); 253, 266-271, 303 n1,

- İ -

İbranice; 293

ibrişim; 111

iç savaş; 76

idealizm; 101

ideoloji,-k; 15, 21, 34, 36, 37, 38, 40, 41, 43, 55, 68, 76, 92, 101, 102, 133, 134, 136, 148, 213, 240, 269, 279, 280, 291, 297, 304, 334, 339, 340

ihtida; 82, 90 n90

iktâ; 46, 66

iktidar bkz. siyasal iktidar.

il; 13, 17

il gider töre kalır; 13

ilerici,-lik; 235, 249, 289, 305

imalathane; 298

imam-hatip okulları; 352 n6

imparatorluk; 14-15, 59, 75, 76, 81, 85, 86, 86 n61, 90, 109, 128, 148, 177, 183, 193, 205, 262

imtiyazat; 268, 298, 333, 333 n6

İngilizce; 88, 177, 293

inkılap,-çılık bkz. Devrim,-cilik.

insan eti; 120

insan hakları; 269, 282, 306

intelligentsia; 227

ipek; 22 n4, 110, 111, 205, 251, 255, 328

İpek Hanı; 111

irad-ı cedit; 224-225, 230

irtica (Ayrıca bkz. Gerici,-lik); 211, 230, 305, 306

irtikâp; 118 n51, 121 n72, 290

İslamiyet; 21, 22, 25 n16, 26, 31, 33-44, 53, 57, 59, 66, 68-69, 80, 83, 84-85, 112, 133, 148, 240, 261, 282, 308, 311, 335, 339, 351, 351 n5,

İslamcı,-lık; 17, 55, 204, 239, 303-308, 320, 324, 334-335, 339, 340, 341, 351

"İslamla barışmak"; 12

İslamlaştırma; 38, 42, 84, 85, 89, 260

İstanbul Bankası; 276

istibdat bkz. baskı, baskıcılık

istibdat dönemi; 320

İstiklal Marşı; 340

işbirlikçi,-lik; 241, 250, 254, 260, 270, 274, 299, 364

işbölümü; 30

işçi; 109, 297-298

işçi sınıfı; 315

işgal,-ci; 218, 340-341

işkence; 66, 102, 134, 162, 187, 198, 298-299

işsizlik; 204

İtalyanca; 177

itikaf; 142

İttihat ve Terakki; 327-336

İzak Kamondo ve Şürekası; 277 n37

- J -

jeopolitik; 38

Jön Türkler; 306, 330, 332

jurnal,-cilik; 324

- K -

kabile; 24, 26, 28, 47, 56 n11, 59, 261

kabzımal,-lık; 193

kadercilik; 136, 349

kadı,-lık; 69, 78, 97, 97 n9, 114, 120, 121, 131, 138, 158, 159, 162, 181, 224, 292

kadın; 24, 25, 26, 39, 40, 41, 62, 63, 65, 79, 98, 102, 102 n48, 125, 134, 141, 154 n35, 183, 185, 195, 209, 222 n4, 229, 254, 284, 297, 298, 341

kadın hakları; 352

kâfir (Kefere, Küffâr); 73, 77, 78, 79, 90 n90, 100, 101, 128, 129, 192, 210, 342

kağan; 24, 33

kâğıt; 110, 275

kahve; 111, 182, 212

kalay; 110

"Kamondo Kadını"; 277 n37

kamu düzeni; 57, 58-59, 77, 78, 121, 215, 303

kanunnâme; 89, 109, 120, 127, 128, 221

Kapan Hanı; 111

Kapıkulu,-ları; 84, 114, 117, 121, 124, 139, 150, 164, 173, 188-196, 197, 198, 199, 227, 229

Kapıkulu Süvarileri; 189

kapitalizm; 149, 204, 244, 298, 329, 340, 343

kapitülasyon; 274 n13, 276, 323, 328

"kara kamış budun"; 29

karaborsa; 209

kardeş katli; 123, 123 n84,

Katolik,-lik; 76

kavm-i necip; 268, 346

kazasker,-lik; 94, 95, 99, 229

keçi; 36, 50

kedi ve köpek eti; 120

kelime-i şahâdet; 128

kenevir; 110

kent,-li; 22, 26, 30, 31, 34, 40, 43, 50-51, 53, 70, 72 n27, 83, 111, 114, 114 n37, 131, 141, 158, 163, 169, 173, 178, 181, 184, 222 n4

kervan; 49-50, 111, 140

kervansaray; 49, 52, 110, 111

kılıçtan geçirme; 71, 80, 102, 226

Kırklar; 39

kıtlık; 114, 270

Kızılbaş,-lık; 41-42, 43, 44, 131, 131 n57, 136, 148, 364

killise; 76, 126, 176, 177, 178, 178 n28, 178 n30, 239, 269, 333

kitap; 68, 116, 206 n9, 222

Kitâb-ı Müstetâb; 119

komün; 26, 28

Komün Yönetimi (Paris); 289

konsolos,-luk; 51, 181, 276, 320, 321

koyun; 19, 37, 51, 55, 64, 68 n2, 98, 118, 118 n55, 132 n58

Koza Han; 111

kozmopolit; 59, 60, 87, 90, 92, 132, 135, 169, 177, 243, 261, 332, 346, 350, 359, 364

köle; 52 n30, 56, 64, 65, 115, 116, 241

kömür; 186, 211

Köroğlu Destanı; 39

köy,-lü; 26, 31, 44, 48, 49, 51, 53, 68, 91, 94, 94 n10, 97, 108, 113, 114, 114 n37, 120, 121, 126, 126 n21, 129, 138, 139, 149, 150, 151, 155, 161, 169, 175, 178, 283, 310, 344, 349, 363, 364

Kudüs sorunu; 273

kukla; 294

kul,-luk; 236

Kuleli Kışlası; 304, 305

kumaş,-çılık; 51, 205

kumaş tezgâhı; 50, 111

Kuran'ın Türkçeye Çevrilmesi; bkz. Türkçe Kuran

kurbağa; 83, 83 n46

kurban; 41

Kutadgu Bilik; 19

"küçük padişah"; 272

küçük üretici (Küçük Mal Üretimi); 204, 206, 264, 340

kültür; 30, 31, 32, 39, 40, 54, 59, 68, 133, 178, 206 n9, 216, 238, 239, 262, 293, 294, 295, 301, 302, 329, 356, 364

"kültür bulamacı"; 261

kültür emperyalizmi; 238-239, 291

kürk; 110

"Kürt halkı ile barışmak" 12

"Kürt Kazakları"; 322

Kürtçe; 137 n12

- L -

lalklik; 239, 309, 347, 350, 351-352, 351 n5

lâle; 209

Lâle Devri; 201-219, 225, 237, 249, 250, 262, 284, 307, 340, 356

Lausane Barış Konferansı; 334

Le Siècle (gazete); 260
Leipzig Fuarı; 255
Levant Herald; 297
liberalizm; 269
liman; 50, 181, 203 n1, 274
livata; 192
lövanten; 257, 257 n33
Lübnan sorunu; 272
lüks tüketim; 53, 223, 255, 284

- M -

Macarca; 177
maden,-cilik; 22, 23, 24
madrabaz; 114, 182
mahkeme (Şeri); 301, 308
Mahmut Çelebi Hanı; 111
Mahmut Paşa Hanı; 111
Makedonya Rizorta Locası; 330
mal güvenliği; 266
manda,-cılık; 340-341
mason,-luk; 329-331
matbaa,-cılık; 205, 205 n8, 206 n9, 241 n12, 262, 283
Matbaalar Nizamnâmesi (1857); 292
Matbuat Nizamnâmesi (1864); 293
materyalizm; 100, 101
mazı; 111
Mebusan Meclisi (Meclis-i Mebusan); 317-319, 334, 346
Meclis-i Valâ-ı Ahkâm-ı Adliye; 253
meddah; 294
medeni hukuk; 357
medeniyet bkz. Uygarlık
medrese,-liler; 43, 44, 68, 69, 97, 133, 197, 198, 290, 291, 301, 311-312, 352
mehdi,-lik; 346
Mekke Şerifleri; 346
"mekteb-i edep"; 294
Mekteb-i Maarif-i Adliye; 287
"mekteb-i medeniyet"; 294
melek; 100
Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirketi; 328
mera; 26
Mercure (gazete); 207
merkezî devlet otoritesi; 103 n56, 226, 227, 245 n30, 252, 260, 287
merkezileşmek (devlet); 103 n56, 107, 149
Mesudiye Dergâhı; 69
meşru,-luk; 86, 93, 115, 123 n84, 169, 235-236
Meşrutiyet; 305, 306
meşveret-i âmme; 234
mezhep; 43, 44n60, 85, 133, 136, 145, 268, 308, 315, 331, 350, 351
Mısır sorunu; 272
millet bkz. Ulus
milli eğitim; 290
millileştirme; 354
mimarlık; 262
miras; 48, 108, 112
mirî toprak; 26, 47-49, 107
Misak-ı Milli; 349
misyoner,-lik; 36, 42, 291
muassırlaşma bkz. Çağdaşlaşma
mukata; 83
murabaha; 108, 290
Mutlakiyet,-çilik; 310
mübadele; 113
Mülkiye Mektebi; 287, 322
mültezim,-lik; 149, 236, 290
mürtezika; 108
mütegallibe; 157, 221
müteselim,-lik; 149, 151, 158
mütevelli; 138
müzik; 262

- N -

nakdi ödeme; 287
namaz; 26, 43, 308
narh; 121, 186
Naum Tiyatrosu; 294
"Ne Mutlu Türküm Diyene"; 348
nizamı-ı âlem; 121, 123
Nizam-ı Cedit; 221-230, 233, 237, 249, 262
noter; 50
Nurculuk; 35 n14
nüfus; 50, 83, 87, 97, 135, 136, 173-175, 178, 178 n29, 254, 256-260, 283, 319, 334
nüfus sayımı; 241-242, 256

- O -

ocak/ocak iyesi; 39, 40
od; 39

odun; 121, 177 n21, 186

Oğuz Kağan Destanı; 30

oligarşi; 55, 354

Olympia (Opera); 294

Orkun Yazıtları; 30

orman; 39, 40

Ortaçağ; 39, 329

ortaoyunu; 294

ortodoks,-luk; 76, 79

oruç; 26, 308

orun; 29

Osmancıklı Mehmet Paşa Kervansarayı; 111

Osmanlı Bankası; 277 n37

Osmanlı Hanedanı; 336, 343

Osmanlı Sanayi İstatistikleri (1913, 1915); 328

"Osmanlı yiğit basandır"; 143

Osmanlılık/Osmanlıcılık; 17, 88, 254, 279-284, 291, 292, 297, 298, 304, 309, 311, 327, 331, 332, 333, 335, 339, 340, 344, 346

otlak; 26

Otuz Bir Mart; 291

- Ö -

ölümden sonra dirilme; 101

öşür; 109

özel mülkiyet; 26, 27, 28, 29, 48-49, 83, 102, 103 n56, 111, 269-270, 274

özgürlük; 82 n 42, 87, 91, 236, 254, 266-271, 280, 282, 305, 306, 311, 315, 316, 327, 332, 335

- P -

padişah anaları; 125, 125 n11

pahalılık; 211

pamuk; 110, 205, 251

para; 51-53, 52 n29, 52 n30, 70, 76, 101, 102, 113, 115, 116, 118 n55, 121, 153, 163, 164, 179, 180, 189, 190, 212, 213, 215, 224, 225, 240 n11, 242, 255, 275, 277, 284-285

para-banka; 179 n38, 203 n1

patrik,-hane; 86, 86 n61, 89, 267, 321, 325, 333, 333 n6

pazar; 51, 78, 111, 120, 131, 244, 251, 252, 322

Pençik Oğlanı; 128

Peyam-Sabah (gazete); 342

peygamber,-lik; 69, 71

piyasa; 50

propaganda; 35, 43, 69, 238, 293

put; 100

- R -

rafızilik; 138

ramazan; 211, 211 n16, 293

reaya; 47, 81, 88, 114, 114 n37, 119, 120, 121, 122, 149, 155, 175, 224, 229, 236, 254

reform; 204, 209, 210, 217, 221, 224, 233, 235, 236, 238, 240, 241, 243, 245 n30, 249, 251, 252, 261, 274, 282, 364

rehin; 108

resim; 210, 210 n15

resmi tarih; 14, 363

roman; 294, 296

ruh; 101

Rumca; 176, 239, 293, 294, 333

Rusça; 177, 273

rüşvet; 64, 97, 114, 116, 118 n51, 119, 119 n56, 122, 153, 153 n29, 162, 290

- S -

Sadabat; 207, 225

Sadabat Köşkleri; 207

Saint Paul Kilisesi; 177

sakal; 40, 143, 143 n26, 238, 242

"salla başı, al maaşı"; 287

sanayi; 52, 111, 204, 205, 212, 251, 274, 298, 328, 329, 349, 354

sanayi devrimi; 357

sancakbeyi; 120, 121, 122, 139, 144, 149, 155, 158, 159, 162, 199 n9

sancak-ı şerif; 164, 196, 237

sansür; 292-293

saray,-lı; 26, 52 n30, 64, 65, 90, 97, 114, 115, 118, 125 n9, 146, 149, 173, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 194, 196, 207, 208, 209, 213, 216, 225, 255, 283, 284-285, 297, 344, 345, 363

sarıca; 164

sarraf,-lık; 179, 183, 184, 219, 225, 234 n2, 275

satış; 48, 49

savurganlık; 115, 173, 183, 210, 212, 285, 286, 289

saz şairleri; 35, 69

seçim; 28, 333

sefahat; 225, 286, 288, 344

sefaretnâme; 207, 222

sefer; 24 n15, 26, 50, 76, 90 n90, 93, 115, 116, 118, 129, 130, 145, 152, 158, 160, 162, 166, 194, 197, 212

sekban; 150, 151, 155, 164

selem; 108, 113

Sekban-ı cedit; 234

Sened-i ittifak; 230, 234-237

Serbest Cumhuriyet Fırkası; 11

serbest ticaret hakkı; 251

serf,-lik; 109, 269

sermaye; 51, 111, 112, 177 n21, 245 n30, 274, 276, 327, 328, 341

serşükûfecî; 209

seyahat özgürlüğü; 269

sinagog; 82 n42

Sipahi,-ler; 120, 121, 139, 140, 141, 146 n46, 150, 152, 161, 162, 164, 175

Sıvas Kongresi; 340

siyasal iktidar; 13, 15, 24, 25, 28, 28 n1, 40, 43, 61, 66, 77, 92, 113, 139, 138, 188, 227, 235, 240, 327, 328

siyonizm; 321n8

Slavca; 176

sof; 110

soyluluk, soylular; 30, 54, 55, 61, 65, 80, 103 n56, 236, 269

sömürge,-leşme; 15, 41, 204, 205, 245, 245 n30, 274, 354, 355, 356, 358, 359

sömürü; 15, 55, 63, 87, 90, 115, 132, 136, 146, 169, 188, 189, 190, 191, 193, 195, 204, 205, 207, 211, 217, 225, 227, 229, 233, 237, 238, 243, 244, 249, 253, 264, 276, 280, 299, 327, 332, 342, 348, 364

spekülasyon; 275-276

su; 40, 41, 43, 62

"su gibi aziz ol"; 41,

Surp Georg Kilisesi; 178 n28

Surp Hıreşdagabet Kilisesi; 178 n28

Süleymaniye Camii; 312

sünnet; 127, 128, 193, 194

Sünnî, -ilik; 21, 35, 35 n14, 37, 38, 40-44, 57, 66 n10, 68, 69, 72, 131 n57, 133, 134, 136, 148, 240, 351, 364

sürgün; 99, 130, 131

- Ş -

Şafiilik; 66 n10, 136

şaman,-izm; 34, 43, 43 n55, 69

şap; 110

Şark Meselesi; 261

şehit, -lik; 33, 42

şeker; 111

şeriat; 43 n55, 55, 89, 113, 119, 129, 134, 230, 307-309, 311

şeyhülislâm; 229, 234 n3, 240

şeytan; 100

Şi, -îlik; 21, 35, 35 n14, 37, 42, 43, 44, 57, 61

Şirket-i Hayriye; 275

Şuray-ı Devlet; 321

"şuhûfeperverlik"; 209

- T -

taht kavgası; 61, 80, 92-95, 96, 97 n5,

Takvim-i Vekayi (gazete); 239, 288

talebei-i ulum; 303, 311-312

tanrıtanımazlık; 134, 136

Tanzimat; 17, 42, 203, 203 n1, 204 233, 235, 238, 240 n11, 244, 249-313, 315, 356, 359

"Tanzimat kafası"; 340

Tanzimat köşkü; 297

tarım; 22, 23, 24, 36, 53, 91, 107, 114, 175, 245, 251, 275, 283, 349

Tarih Devrimi; 350

tarikat; 41, 42, 69, 97, 99, 349

tasavvuf; 69, 100

Tasvir-i Efkâr(gazete); 280-281

tavşan; 41

teceddüt (ayrıca bkz. yenileşme, batılılaşma, ıslahat, reform); 211

tefeci,-lik; 179, 290

tekâlif-i örfiyye ve şakka; 138

tekfur; 77, 82

teknoloji; 357

teokrasi; 352

"tepeden inme"; 316

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası; 341

tercüman, -lık; 178, 273, 273 n11

Tercüman-ı Ahval; 292

tereke; 108

Tercüme Odası; 287

Teşkilât-ı milliye; 342

Tevhid-i Tedrisat Kanunu; 352

The Times (gazete); 274, 333

tımar; 80-81, 109, 119, 120, 138, 140, 145, 148, 149

tıp (ayrıca bkz. hekimlik); 99

ticaret; 30, 35-36, 49-50, 52, 53, 66 n10, 76, 78, 85, 87, 110-112, 140, 175, 176, 177, 179, 180-181, 188, 193, 204, 205, 244-245, 251-252, 255, 283, 328, 329, 341

tiftik; 50

"tilkü özünge ürse udhuz bolur"; 364

tiyatro; 293-294

Top Arabacıları; 189

Topçu Ocağı; 189

toplumcu, -luk; 289, 296

toplumsal sınıflar; 13, 16, 21, 28-33, 40, 53, 54, 59-60, 68, 72, 103 n56, 107, 173, 221, 227, 269-271, 315

toprak; 26-27, 53, 85, 103 n56, 107, 108, 111, 112, 115, 127, 175, 269, 274, 275, 276, 287

toprak ağası; 108, 109, 113, 188

totem,-izm; 41

töre; 13, 17, 42, 54, 56, 133, 139

tuluat; 294

tulumbacılar; 186

Tuna Vilayeti; 283

Turchia; 124

tutucu,-luk; 173, 206 n9, 216, 296

tüketim ; 205, 210, 217, 230, 298

tütün; 111, 192

Türkçe; 17 n14, 25, 44, 54-55, 55 n5, 60, 71, 103 n52, 137 n12, 148, 176, 208, 239, 283, 293, 296, 336, 350, 363

Türkçe ezan; 336

Türkçe Kuran; 324

Türkçülük; 17, 304, 309, 335-336, 358

Türkiye; 33, 83, 124

Türkiye Büyük Millet Meclisi; 265, 316, 334, 339, 343, 344, 346, 347, 356

Türkleşme, -tirme; 57, 83, 90, 125, 129, 260

Türklük bilinci (duygusu); 36 n14, 54-55, 57, 72, 309, 340

- U -

uc; 14, 56, 57, 75

uğursuzluk; 41

Ulahça; 177

ulaşım; 283, 350

ulema; 43 n55, 78, 94 n10, 185, 195, 196, 198, 199, 221, 227, 228, 229, 230, 234, 234 n2, 237

ulufe; 189, 190, 191 n11, 194, 234 n3

ulus; 15, 18, 59-60, 70, 78, 88, 123, 149, 203, 253, 268, 280, 295, 304, 308, 327, 332, 339, 340, 346, 351

ulusal bilinç; 15, 35 n14, 269, 304, 339

ulusal kurtuluş savaşları; 339

ulusallaşma; 218

ulusçu, -luk; 15, 35 n14, 59-60, 132, 269, 280, 308, 309, 336, 340, 343, 344, 346, 350-351, 358, 359

uygar,-lık,-laşma; 39, 54, 56, 217, 260-261, 262, 294, 301, 341, 356, 358

- Ü -

ücret; 109, 186, 297-298

ülüş; 29, 30

ümmet, -çilik; 15, 340, 351, 352 n6, 364

üniversite; 101, 352 n6

üretim; 109, 183, 195, 204, 245, 269, 298, 349

üst-yapı devrimi; 350

- V -

vakıf; 47-48, 107, 108, 109, 117, 274

vatan; 281, 302, 310, 342, 343, 346

"Vatan Yahut Silistre"; 309-310

vatandaş, -lık; 14, 36 n14, 319, 346, 348

Veli Baba Tekkesi; 162

vergi; 48, 52-53, 64, 68, 75, 76, 81, 86, 88, 114, 115, 122, 129, 131, 143, 143 n25, 149, 151, 160, 177, 181, 189, 190, 212, 216, 224, 225, 230, 234, 236, 241-242, 256, 283, 290, 298, 322, 354

Veritas Locası; 330

Versaille Sarayı; 207

vezir, -lik; 92 n1, 111, 127, 148, 149, 162, 184

vezir-i âzam, -lık; 90, 124, 125-126, 128, 130, 184

Vilâyet Kanunnâmesi; 318-319

voyvoda, -lık; 120, 131, 164, 178, 180, 224

vurguncu, -luk; 113, 276, 299

- Y -

yağ; 205

yağma,-cılık; 14, 51, 56, 62, 63, 66, 68 n2, 70 , 76, 96, 98, 98 n12, 118 n51, 140, 141, 144, 146 n46, 158, 162, 163, 192, 194, 195

Yahudilik; 180

Yahudice; 176

yamaklar; 228, 229

yardımlaşma sandığı; 283

yargı; 50, 78 n15, 103, 321, 354, 358

yasak; 111

"yatuk" (tembel); 25

yazın; 262, 292, 295-296, 297, 364

yed-i vahit; 245

Yeni Gün (gazete); 349

Yeni Osmanlılar; 282, 303, 307-311

Yeniçeri,-lik; 44, 84, 90, 111, 117, 130, 141, 152, 159, 167, 180, 188-196, 213, 214, 215, 216, 221, 224, 228, 231, 234 n2, 234 n3, 237, 241, 241 n12, 254, 323, 363

yenileşme (ayrıca bkz. batılılaşma); 205, 209, 210, 211, 292, 356

yerleşik düzen; 17, 21, 22, 24, 26, 29, 30, 31, 33, 34, 36, 51, 54, 56, 66, 68 n2, 72 n27

Yıldız Sarayı; 320

yiyecek (ayrıca bkz. hayvan leşi, insan eti); 211, 222, 224, 263

yoksul, -luk; 24 n15, 28, 28 n1, 34, 37, 39, 47, 53, 54, 55, 57, 94, 96, 98, 102, 108, 109, 112, 114, 115, 120, 138, 139, 149, 150, 155, 161, 173, 180, 185, 210, 211, 221, 227, 228, 230, 250, 280, 283, 303, 323, 324, 332, 339, 349, 364

yol; 39, 49, 50, 102, 140, 203 n1, 274, 283, 286

Yol Tengrisi; 39

yolsuzluk; 114, 223, 224, 277

yöneticl,-ler; 13, 28, 32, 32 n12, 35, 36, 40, 53, 54, 59-60, 82, 89, 91, 97, 112, 113, 119, 124, 130, 148, 161, 183, 195, 241, 249, 256, 262, 264, 272, 287, 316, 334, 335, 354, 357, 364

yönetilen, -ler; 13, 28, 32, 364

yurt; 23, 34, 68, 128, 218

yurtdışına öğrenci göndermek ; 223, 238-239, 239 n3, 241, 255, 282, 287

yün; 205, 251

- Z -

zeamet; 120, 148, 149

Zemzem Suyu; 40

zenaatkâr; 214

Zerdüştlük; 35 n14

zımmî,-lik; 85, 176, 268

zina; 192

zulüm; 34, 97, 101, 102, 115, 120, 121 n72, 122, 126, 134, 135 n8, 136, 139, 142, 149, 152, 153, 161,, 162, 163, 171, 175, 179 n39, 185, 190, 193, 207, 211, 224, 229, 230, 236, 243, 298, 299, 311, 323, 339

züyuf akçe; 184-185, 191 n11,

5) OLAYLAR

- A -

Abbasîlerin iktidara geçmesi (750); 39

Ağalar Saltanatı (1648-1651) ; 186

Ankara Savaşı (28 Temmuz 1402); 81, 92

Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü (10 Kasım 1938); 354

Atmaca Ayaklanması (1526); 143

- B -

Babaî ayaklanması (3 Ağustos 1239) ; 69, 75

Balkan Savaşı (8 Ekim 1912-29 Eylül 1913); 330 n14, 331, 334, 342, 349

Balta Limanı Ticaret Antlaşmasının imzalanması (16 Ağustos 1838); **yürürlüğe girmesi** (1 Mart 1839); 245, 251

Beğcebey ayaklanması (1526-1527); 144

Beylerbeyi Vakası (1589); 191 n11,

Birinci Dünya Savaşı (1914-1918); 245 n30, 342, 349

- C -

Canbuladoğlu Ali Paşa'nın Oruç Ovası'nda Kuyucu Murat Paşa'ya yenik düşmesi (1607); 160

Canbuladoğlu Hüseyin Paşa'nın öldürülmesi (1608) ; 160

Cennetoğlunun Manisa'da Osmanlıya yenik düşmesi (1625); 162

Ceride-i Havadis'in çıkarılması (1 Ağustos 1840); 292

- Ç -

Çaldıran Savaşı (23 Ağustos 1514); 44, 146

Çandarlı Halil Paşa'nın hapsedilmesi (30 Mayıs 1453) **ve 40 gün sonra öldürülmesi;** 90

- D -

Davutoğlu ayaklanması (1596) 115

Deli Hasan Beyin Osmanlı ile anlaşması (1603); 156, 157

Dış borçlanmanın başlaması (1854); 285

Donuz Oğlan Ayaklanması (1526-1527); 144

- E -

Elkas Mirza'nın Osmanlılara sığınması (1547); 115

Emevîler'in yıkılması (750); 38

Erzurum'da halkın yeniçerilere saldırması (1590); 195

- G -

Gülhane Hat-tı Hümayunu'nun okunması (3 Kasım 1839) ; 249

Gürcü Abdünnebi Ayaklanması (1649); 164, 165

- H -

Hacı Bektaş Veli Çelebisi Veliyeddin'in Mustafa Kemal Paşa'yı desteklemeleri için Alevîlere bildiri yayımlaması (25 Nisan 1923); 346, 347

Haydaroğlu Ayaklanması (1647-1648); 162-163

Hilafetin İlgasına ve Hanedan-i Osmanînin Türkiye Cumhuriyeti Memâliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun (3 Mart 1924); 345, 345 n18

Hünkâr İskelesi Antlaşması (8 Temmuz 1833); 244, 250

- İ -

İslamiyetin Türklerce kabulü (642-940); 25, 33-44, 335

İstanbullu kadınların açlık ve yoksulluğa karşı gösteri yürüyüşü (1 Mayıs 1808); 230

İstanbul'un fethi (29 Mayıs 1453); 82, 83, 85-87, 107, 136 n10, 175

İttihat Ve Terakki'nin Türkçülük programını başlatması (1913); 335, 336

İzmir İktisat Kongresi'nin başlaması (17 Şubat 1923); 353

İznik'in alınması (1331); 78, 79

- K -

Kabakçı Mustafa Ayaklanması (13 Mayıs 1807); 228-230, 233

Kalenderoğlu Ayaklanması (ilki: 1592; ikincisi: 1604-1608); 158-159

Kalenderoğlu'nun İran'a sığınması (1608); 159

Karlofça Antlaşması (1699); 126

Katırcıoğlu'nun Gürcü Abdülnebi'ye katılması (1649); 163

Katırcıoğlu'nun Girit Savaşında ölmesi (1688); 163

Kırım Savaşı (1853-1856); 245 n29, 252, 253, 277 n37

Kösedağ Savaşı (4 Temmuz 1243); 75

Kuleli Vakası (1859); 304-306

Kutalmış İsyanı (Nisan 1061-Aralık 1063); 61-63, 64

Kuyucu Murat Paşa'nın Celâliler üzerine sefer için Üsküdar'a geçmesi (15 Haziran 1607); **seferin başlaması** (2 Temmuz 1607); 158, 166

- L -

Lâle Devri (1718-1730); 203, 212, 214, 340

Lâle Devri'nde padişah ve ileri gelenlerin saraylarının taşlanması (Ağustos 1726); 213

- M -

Malazgirt Savaşı (26 Ağustos 1071); 57, 59

Mason Derneklerinin kapatılması (14 Ekim 1935); 330-331

Musa Çelebi'nin ölümü (5 Temmuz 1413); 33 n12, 93

- N -

Nahçivan Seferi (1548-1553); 127

Nur Ali Halife Ayaklanması (1512); 141

Nur Ali Halife'nin öldürülmesi (Haziran 1515); 142

Nüfus sayımı (1831); 214-242, 256

- O -

Oğuz Ayaklanması (Mart-Nisan 1153); 42, 61, 63, 64-66

12 Eylül Darbesi (12 Eylül 1980); 351 n5

12 Mart Muhtırası (12 Mart 1971); 351 n5

- P -

Patrona Halil Ayaklanması (28 Eylül 1730-25 Kasım 1930); 204, 205, 206, 207, 213-218

- R -

Rumeli'ye Osmanlıların geçişi (2 Mart 1354); 79

- S -

Sened-i İttifak'ın imzalanması (29 Eylül 1808); 234-235

Sıvas Kongresi (4-11 Eylül 1919); 340

- Ş -

Şahkulu Ayaklanması (1511); 138-141

Şeyh Bedreddin'in kazaskerliğe getirilmesi (1411); 94

Şeyh Bedreddin'in idamı (1420); 103

Şeyh Celâl (Şah Veli) Ayaklanması (1518); 142

Şeyh Celâl'in öldürülmesi (1519); 142

- T -

Talebe-i Ulum Ayaklanması (10 Mayıs 1876); 311-312

Tevhid-i Tedrisat Kanunu (3 Mart 1924); 352

Torlak Kemal'in idamı (1417); 103

Türkçenin resmi dil oluşu (Karamanoğlu Mehmet Bey) (13 Mayıs 1277); 55, 60, 71

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışı (23 Nisan 1920); 342

- U -

Ulusal Kurtuluş Savaşı (1919-1923); 18, 38, 82, 169, 218, 304, 339-348, 363, 364

- V -

Veli Halife Ayaklanması (1526-1527); 144

- Y -

Yahudi göçü (Osmanlı ülkesine) (1492); 93 n1, 176, 179 n39, 330 n14

Yeniçeri Ayaklanması (1688); 195

Yeniçerilerin Sultan II. Osman'a (Genç Osman) Karşı Ayaklanmaları (18 Mayıs 1622); 197-199

Yeniçeriliğin kaldırılması (15 Haziran 1826); 234, 237

- Z -

Zünnun Oğlu Ayaklanması (1527); 143

KAYNAKÇA

- A -

Yavuz ABADAN: *"Tanzimat Fermanının Tahlili"*; Tanz., s.31-58

ABDİ EFENDİ: *Abdi Tarihi (1730 Patrona İhtilal, Hakkında Bir Eser);* yayınlayan: Faik Reşit Unat, T.T.K.,yyn., Ankara, 1943

ABDURRAHMAN ŞEREF: *Tarih Konuşmaları;* baskıya hazırlayan: Eşref Eşrefoğlu, Kavram yyn., İstanbul, 1978

A. Adnan ADIVAR: *İstanbul'un Fethi Sırasında Bizans Ve Türk Kültür Vaziyeti;* İ.Ü.Ed.F.D., C.VI, sayı 9, Mart 1954,s.1-14

Ahmet AĞAOĞLU: *İhtilal mi? İnkılap mı?*; Ankara, 1942

Samet AĞAOĞLU: *Kuvay-ı Milliye Ruhu –Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi;* 3. basım, Ağaoğlu yyn., İstanbul, 1964

Feroz AHMAD: *İttihat Ve Terakki, 1908-1914 (Jön Türkler)*; çev. Nuran Ülken, Sander yyn., İstanbul, 1971

AHMED CEVDET PAŞA: *Tarih-i Cevdet*; Sabah Gazetesi yyn., İstanbul, C. I, 1972; C. V, 1973

[AHMED] CEVDET PAŞA: *Tezakir*; yayınlayan: Cavid Baysun, C. I, *Tezkire* 1-12 (1953), C. II, *Tezkire 13-20* (1960), C.III, *Tezkire 21-39* (1963), C. IV, *Tezkire 40-Tetimme* (1967), T.T.K. yyn., Ankara

AHMED RASİM: *Osmanlı Tarihi*; Günümüzün Türkçesi ile neşrini hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Meydan yyn., İstanbul, 1966-1967

AHMET REFİK: *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200);* İstanbul, 1930

AHMET REFİK: *Eski İstanbul;* Kanaat Kütüphanesi, İstanbul,1931

AHMET REFİK: *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*; İstanbul, 1931

AHMET REFİK: *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*; İstanbuli 1930

AHMET REFİK: *Hicri On Üçüncü Asırda İstanbul Hayatı (1200-1255)*; İstanbul, 1932

AHMET REFİK: *Kağıthane, Lale Devri Ve Sonu –Bu Şehr-i İstanbul ki;* derleyen: Şemsettin Kutlu, Milliyet yyn., İstanbul, 1972, s. 189-200

AHMET REFİK: *Lale Devri;* Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür yyn., Ankara, 1973

AHMET REFİK: *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*; 2. basım, İstanbul, 1935

AHMET REFİK: *On Altıncı Asırda Rafızilik Ve Bektaşilik*; Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1932

İsmail AKA: *Timur Ve Devleti;* T.T.K., yyn., Ankara, 1991

Nuri AKBAYAR: *"Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Çeviri"*; T.C.T.A., C. II, s.447-45

Mustafa AKDAĞ: *Celâlî Fetreti;* D.T.C.F.,D., C. XVI, sayı 12, Mart-Haziran 1958, s.53-107

Mustafa AKDAĞ: *Celâlî İsyanları (1545-1603);* D.T.C.F. yyn., Ankara, 1963

Mustafa AKDAĞ: *Celâlî İsyanlarının Başlaması*; D.T.C.F..D., C. IV, 1946, s. 23-37 (Ayrıca: Türk Halkının Dirlik Ve Düzenlik Kavgası; Bilgi yyn., Ankara, 1975)

Mustafa AKDAĞ: *Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar;*D.T.C.F., D., C. XII, sayı 1-2, Mart-Haziran 1954, s. 27-51

Mustafa AKDAĞ: *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş Ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti;* Bell., C. XIII, sayı 51, 1949, s.497-564

Mustafa AKDAĞ: *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti, İktisadî Durumun Toplum Üzerindeki* Etkileri; Bell., C. XIV, sayı 55, 1950, s. 319-419

Mustafa AKDAĞ: *Türkiye'nin İktisadî Ve İçtimaî Tarihi; C. I : 1243-1453; C. II : 1453-1559;* D.T.C.F.,yyn., Ankara, I. cildin yyn.: 1959, II.cildin yyn.: 1971;

Mustafa AKDAĞ: *Türkiye'nin Tarihsel Toprak Mülkiyeti Düzeni;* Özgür İnsan, sayı 2, Temmuz 1972, s. 24-27

Yusuf AKÇURA: *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda);* T.T.K.,yyn., İstanbul, 1940

Ahmet AKGÜNDÜZ: *Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri;* C. I, *Osmanlı Hukukuna Giriş Ve Fatih Devri Kanunnâmeleri,* 1990; C. II, *II.Bâyezid Devri Kanunnâmeleri,* 1990; C.III, *Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri,* 1991; C.IV, *Kanunî Devri Kanunnâmeleri,* 1.Kısım: *Merkezî Ve Umumî Kanunnâmeler,* 1992; C.V, *Kanunî Devri Kanunnâmeleri,* 2.Kısım: *Eyalet Kanunnâmeleri(1),*1992; C. VI, *Kanunî Devri Kanunnâmeleri,* 2.kısım: *Eyalet Kanunnâmeleri(2),* 1993; C. VII/1, *Kanunî Devri Kanunnâmeleri,* VII/2, *II.Selim Devri Kanunnâmeleri,*1994; Fey Vakfı yyn., İstanbul

Ahmet AKGÜNDÜZ: *Türklerin Müslüman Oluşu Neler Doğurdu?;* Zaman, 9 Haziran 1990

Sırrı AKINCI: *Osmanlı Değil, Türklük Bilinci;* Cumhuriyet, 25 Aralık 1973

Turgut AKPINAR: *Eski Türkler'in Dini Tek Tanrı İnancı mıydı?;* T.T.D., C. V, s. 17-21

Turgut AKPINAR: *Eski Ve Bugünkü Türkler'de Su-Kültü Ve Âdetler;* T.T.D.; C. IX, s.30-39

Turgut AKPINAR: *Tarihimizde İslâmiyet: I-Türkler İslâmiyet'i Nasıl Kabul Etti?,* T.T.D.,C. XIV,s.45-48; *II-İslâmiyet'in Kabulünde Ekonomik Faktörler,* T.T.D.,C.XIV,s.111-115; *III-İslâmiyet'in Kabulünde Kültürel Etkenler,* T.T.D., C. XIV, s. 148-151; *IV-Türkler'in İslâmiyetinde Heteredoksluğun Yeri,* C.XIV, s.204-208, 1990

Nazan AKSOY: *Rönesans İngiltere'sinde Türkler;* Çağdaş yyn., İstanbul, 1990

Yaman AKSU: *İstanbul'dan Paris'e Bir Sanat Aşkı Hikâyesi:* Camondo'lar; Antik & Dekor Dergisi, sayı 12, 1991, s.70-73

M. Münir AKŞİN: *Patrona İsyanı (1730);* İ.Ü.Ed.F.,yyn., İstanbul, 1958

Yahya AKYÜZ: *Atatürk'te Namık Kemal'in Etkisi Ve Abdülhamit Döneminde Yasak Kitaplara İlişkin İki Belge;* Bell., C. XLV-2, 1981, sayı 180, s.501-511

Yahya AKYÜZ: *Galatasaray Lisesinin Islahına İlişkin Ali Suavi'nin Girişimlerini Gösteren Bir Belge;* Bell., C.XLVI, 1982, sayı 181, s.121-128

Necati Oktay ALAGİL: *Devrimlerin Felsefesi Ve Türkiye'deki Devrimci Hareketler;* İstanbul, 1971

ALİ CEVAT BEY: *İkinci Meşrutiyetin İlanı Ve Otuzbir Mart Hâdisesi– I.Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevad Beyin Fezlekesi;* yayına hazırlayan: Faik Reşit Unat,T.T.K.,yyn., Ankara, 1960

Şinasi ALTUNDAĞ: *Osmanlıların İlk Devirlerinde Türklerin Kültür Ve Sosyal Durumları Hakkında Birkaç Not;* D.T.C.F.,D., C. II, sayı 4, Mayıs-Haziran 1944, s. 519-526

Edmonda De AMICIS: *İstanbul (1874);* çev. Beynun Akyavaş, A.K.D.T.Y.K., T.T.K., yyn., Ankara, 1993

Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi; yyn.: Feridun Nafiz Uzluk, Ankara, 1952

Melih Cevdet ANDAY: *Türkmen Diye Kime Derler?-Türk Kime Derler?;* Cumhuriyet, 5 Temmuz 1994

Hrand D. ANDREASYAN: *Bir Ermeni Kaynağına Göre Celâlî İsyanları (Kemahlı Rahip Grigor'un 1595-1640 Senelerini İhtiva Eden Kronolojisinden);* İ.Ü.Ed.F., D., sayı 17-18, Mart 1961-Eylül 1963, s. 27-42

Hrand D. ANDREASYAN: *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi (1608-1619);* İ.Ü.Ed.F.,yyn.,

İstanbul, 1954

Hrand D. ANDREASYAN: *Selim III. Ve Mustafa IV. Devirlerine Dair Georg Oğulukyan'ın Ruznâmesi*; İ.Ü.Ed.F., T.D., C. XII, sayı 16, Eylül 1961, s. 63-70

Robert ANHEGGER - Halil İNALCIK: *Kanunnâme-i Sultanî Ber Müceb-i Örf-i Osmanî (II.Mehmed ve II.Beyazid Devirlerine Ait Yasaknâme Ve Kanunnâmeler)*; T.T.K.,yyn., Ankara, 1956

Sadrettin Celal ANTER: *"Tanzimat Maarifi"*; Tanz.,I, s.441-461

Hamid ARAL: *Dışişleri Bakanlığı 1967 Yıllığı*; Ankara, 1968

Zeki ARIKAN: *İran Ve Anadolu;* Cumhuriyet, 14 Ağustos 1993

Sadri Maksudi ARSAL: *Kutadgu Bilik;* İ.Ü.H.F.,M.. 1947 yılı 2. sayıdan ayrı basım, İstanbul, 1947

Sadri Maksudi ARSAL: *"Teokratik Devlet Ve Laik Devlet"*; Tanz., s. 59-95

İlhan ARSEL: *Türk Anayasa Hukuku*; Ankara, 1959

Halis ASARKAYA: *Osmanlılar Zamanında Tokat;* 1. kısım, Tokat, 1941

Oktay ASLANAPA: *Ortaçağda Türklerin İleri Bir Sosyal Müessesesi– Kervansaraylar* ; T.K.D., C. II, sayı 5, s. 26-30

(DERVİŞ AHMET AŞIKÎ): *Aşıkpaşaoğlu Tarihi;* yyn.; Atsız; M.E.B.,yyn., 1000 Temel Eser, İstanbul, 1970

Hamdi ATAMER: *Anadolu'da Kurulmak İstenen Yahudi Devleti;* B.T.T.D., C. I, sayı 5, s. 19-26

Mustafa Kemal ATATÜRK: *Atatürk'ün Söylev Ve Demeçleri;* C. I: *T.B.M.M.nde* Ve C.H.P. Kurultaylarında *(1919-1938);* Türk İnkılâp Tarihi Ens. yyn., İstanbul, 1945

Mustafa Kemal ATATÜRK: *Nutuk;* C. I: *(1919-1920)*; C.II: *(1920-1927)*; 6. basım, Türk Devrim Tarihi Ens. yyn., İstanbul, 1963

Falih Rıfkı ATAY: *Büyük Bir İnkılâpçı: Ali Suavi*; Ulus. 26 Mart 1942

Falih Rıfkı ATAY: *Çankaya –Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar Bütün Hayat Hikâyesi;* İstanbul, 1969

ATSIZ: *Abdülhamid Han (=Gök Sultan);* Ocak, C.II,sayı 2, Mayıs 1956

Doğan AVCIOĞLU: *Millî Kurtuluş Tarihi, 1838'den 1995'e*; C. I, *Emperyalizm Karşısında Türk Aydınının Aymazlığı Ve Tam Bağımsızlık;* 1979; C. II, *Sovyet Devrimi Karşısında Türk Devrimi;* 3. basım, 1978; C. III, *Devrimin Yapısı Ve Kurtuluştan Sonra Türkiye*; 4. basım, 1979; C. IV, *Devrim Savaşı;* 4.basım, Tekin yyn., İstanbul

Doğan AVCIOĞLU: *31 Mart'ta Yabancı Parmağı;* Bilgi yyn., Ankara, 1969

Doğan AVCIOĞLU: *Türkiye'nin Düzeni –Dün, Bugün, Yarın;* C. I, Cem yyn., İstanbul, 1973

Doğan AVCIOĞLU: *Türklerin Tarihi;* C. I, 3. basım, 1979, C.II, 2. basım, 1978, C. III, 1979, Tekin yyn., İstanbul

Mehmet Ali AYBAR: *Geri Bırakılmışlık Sorunu*; Yeni Ortam, 19, 25, 26 Ocak; 22, 25, 27 Şubat; 3, 5, 8 Mart 1973

A.Erdoğan AYDIN: *Türkler Nasıl Müslümanlaştırıldı?;* Cumhuriyet, 8-17 Mart 1994

Haki AYDIN: *XVI. Yüzyılın Yarısında Osmanlı-Rus Ticarî İlişkileri;* B.T.T.D., C. IV, sayı 20, s. 28-39

Mehmet AYDIN: *"Tanzimatla Aranan Hüviyet"*; Tanz.150, s.15-19

- B -

F.BABINGER: *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin*; Dergâh, C. II, sayı 13, 16-22, 24, 1337; C. III, sayı 25-30, 33-34, 1337; C. IV, sayı 37, 40-42, 1338

Frank Edgar BAILEY: *British Policy and The Turkish Reform Movement– A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853;* Harvard University Press, Cambridge, Mass., U.S.A., 1942

Ali Rıza BALABAN: *Gelenekler, Töre Ve Törenler*; Betim yyn., İzmir, 1983

Kayahan BALADUROĞLU: *1871 Olayları Ve Namık Kemal;* Yön, 15 Ağustos 1962, sayı 35

Michel BALIVET: *15. Yüzyılda Müslümanlar İle Hıristiyanlar Arasında Dinsel Kaynaşmanın İki Yandaşı- Bir Türk: Simavnalı Bedreddin Ve Bir Rum: Trabzonlu Georgias;* T.T.D., C.VI, 1986, s.111-119.

Nihat Sami BANARLI: Resimli Türk Edebiyatı Tarihi; İstanbul, 1948.

W.BANG-G.R.RAHMETİ: bkz. OĞUZ KAĞAN DESTANI.

Cemal BARDAKÇI: *Anadolu İsyanları*; İstanbul, 1940.

Cemal BARDAKÇI: *Devşirmelerle Sığıntılardan Ve Mütegallibeden Neler Çektik*; Bolu, 1942.

Cemal BARDAKÇI: *Mîllî, Dinî, İçtimaî, İktisadî Ve İdarî Bakımlardan Alevîlik, Ahîlik, Bektaşîlik;* 2.basım, Ankara, 1950.

Ö. Lütfi BARKAN: *Tanzimat Tetkiklerinin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler*; İ. Ü. İktisat Fakültesi M., C. II, Birinciteşrin 1940, sa-yı 1'den ayrı basım, İstanbul, 1941.

Ö. Lütfi BARKAN: *"Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat Ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi"*; Tanz., 321-421.

Ö. Lütfi BARKAN: *"Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)"*; Belgeler, C.III, sayı 5-6,1966, T.T.K., Yay., Ankara, 1968.

Ö. Lütfi BARKAN: *XV Ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî Ve Malî Esasları; I. Kanunlar;* İ.Ü.Ed.F.,Türkiyat Ens. yyn., İstanbul, 1943.

W. BARTHOLD: *"A History of the Turkmen People"; W. BARTHOLD: Four Studies on the History of Central Asia;* Rusçadan İngilizceye çev. V. ve T.Minorsky, Leiden, 1962, s. 73-170

W. BARTHOLD: *Histoire des Turcs d'Asie Centrale*; Rusçadan Fransızcaya çev. M.Donskins, Maisonneuve, Paris, 1945.

W. BARTHOLD: İslâm Medeniyeti Tarihi; 2.basım, Diyanet İşleri Başkanlığı yyn., Ankara, 1963; M. FUAD KÖPRÜLÜ tarafından <Başlangıç> ile <İzah> ve <Düzeltmeler> eklenmiştir. (1.basıma da göndermeler yapılmıştır; 1. basım, Nev yyn., Ankara, 1962).

İlhan BAŞGÖZ: *İzahlı Türk Halk Edebiyatı Antolojisi*; Ararat Yay., İstanbul, 1968.

Celal BAYAR: *Ben de Yazdım –Millî Mücadeleye Gidiş*; 2. basım, C. I-VII, İstanbul, 1967-1969.

Mustafa BAYDAR: Kabakçı Mustafa İsyanı; Millî Tesanüt Birliği yyn., İstanbul, 1954.

Bekir Sıtkı BAYKAL: Birinci Meşrutiyete Dair Belgeler; Bell., C. XXIV, sayı 96, 1960, s. 601-636.

Bekir Sıtkı BAYKAL: *"Namık Kemal'e Göre Avrupa Ve Biz";* D.T.C.F. öğretim üyelerince hazırlanan Namık Kemal Hakkında; D.T.C.F.,yyn., İstanbul, 1942, s.189-218.

Bekir Sıtkı BAYKAL:*"Patrona Halil Ayaklanması İle İlgili Kaynaklar Hakkında"; IV. Türk Tarih Kongresi (1948)-Kongreye Sunulan Tebliğler;* T.T.K., Yay., Ankara, 1952, s.177-182.

Bekir Sıtkı BAYKAL: *Şark Buhranı Ve <Sabah> Gazetesi*; D.T.C. F., D., C. VI, sayı 4, Eylül-Ekim 1948'den ayrı basım, Ankara, 1948.

Tuncer BAYKARA: *"Bir Selçuklu Şehri Olarak Antalya"; Antalya IV.Selçuklu Semineri, 13-14*

Mart 1992-Bildiriler, Antalya Valiliği yyn., Antalya, 1993, s.38-43.

Mehmet BAYRAK: *Eşkıyalık Ve Kemal Tahir;* Yeni Ortam, 15 Haziran 1973.

Cavit BAYSUN: *Ahmed* I.; İ.A.

Cavit BAYSUN: *Ahmed Paşa, Gedik veya Gedük Ahmed Paşa*; İ.A.

Cavit BAYSUN: *"Mustafa Reşit Paşa"*; Tanz., s. 723-746

Hikmet BAYUR: *İkinci Meşrutiyet Devri Üzerine Bazı Düşünceler* ; Bell., C. XXIII, sayı 90, 1959, s.267-285.

Hikmet BAYUR: *Türk İnkılâbı Tarihi*; C. I, *Berlin Muahedesinden Trablusgarp Savaşına Kadar;* T.T.K.,yyn., İstanbul, 1940.

Nicoara BELDICEANU: *Osmanlı İmparatorluğunda Şeneltme, Türkleştirme Ve İslâmlaştırma;* çev. Server Tanilli, T.T.D., C. XVIII, s.212-214.

M. BELİN: *Türkiye İktisadî Tarihi Hakkında Tetkikler;* çev. M. Ziya, M.E.B., yyn., İstanbul, 1931 (İlk basımı: 1865)

Necdet BERKAY: *Yeniçerilerin Yokedilmesi Ve Ordumuzun Yeniden Kurulup Gelişmesi;* Genelkurmay Başkanlığı yyn., Ankara, 1949.

Niyazi BERKES: *Batıcılık, Ulusçuluk Ve Toplumsal Devrimler;* Yön, 12, 19, 26 Şubat, 5, 12, 19, 26 Mart, 2, 9, 16, 23 Nisan 1965.

Niyazi BERKES: *"Namık Kemal'in Fikri Tekâmülü"*; D.T.C.F.öğretim üyelerince hazırlanan *Namık Kemal Hakkında*; D.T.C.F., yyn., İstanbul, 1942, s.219-247.

Niyazi BERKES: *Türk Düşününde Batı Sorunu*; Bilgi yy., Ankara, 1975

Niyazi BERKES: *Türkiye İktisat Tarihi*; C. I, *Osmanlı Ekonomik Tarihinin Temelleri;* 1969, C. II (ayrıca başlık konulmamış), 1970, Gerçek Yay., 100 Soruda Dizisi, İstanbul.

Niyazi BERKES: *Türkiye'de Çağdaşlaşma*; Bilgi yyn.,Ankara,1973.

Tevfik BIYIKLIOĞLU: *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin Hukukî Statüsü Ve İhtilâlci Karakteri;* Bell., C. XXIV, sayı 96, 1960, s.637-663.

M. Kaya BİLGEGİL: *Ziya Paşa Üzerine Bir Araştırma;* Atatürk Ü. Yay., Erzurum, 1970.

Cemil BİLSEL: *"Tanzimat'ın Haricî Siyaseti"*; Tanz., s.661-701.

Kamuran BİRAND: *Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri;* Ankara, 1955.

Nejat BİRDOĞAN: *Alevîlerin Büyük Hükümdarı Şah İsmail Hatâî;* Can yyn., İstanbul, 1991.

Nejat BİRDOĞAN: *Alevîlik İslâm Dışıdır;* Aktüel D., 20-26 Ekim 1994.

Nejat BİRDOĞAN: *Anadolu Alevîliği Üzerine Notlar;* Günaydın, 1-9 Eylül 1991.

Nejat BİRDOĞAN: *Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevîlik;* 2.basım, Berfin yyn., İstanbul, 1994.

Muhittin BİRGEN: *Tanzimat Bahsinde Mazi Hesabına Tenkid Değil İstikbal Hesabına Tenbih;* Son Posta, 5 Sonteşrin 1939.

Donald C. BLAISDELL: *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Malî Kontrolü*; İstanbul, 1940.

Sadi BORAK: *Gizli Oturumlarda Atatürk'ün Konuşmaları*; Çağdaş yyn., İstanbul, 1977.

Behice BORAN: *Osmanlılarda Mülkiyet Meselesi*; Yön, 5 Aralık 1962

Behice Sadık BORAN [Behice BORAN]: *"Namık Kemal'in Sosyal Fikirleri"*; D.T.C.F. öğretim üyelerince hazırlanan *Namık Kemal Hakkında*; D.T.C.F.,yyn., İstanbul, 1942, s.249-293.

Leah BORNSTEIN-MAKOVETSKY:*"The Social, Political And Economic Life of İstanbul Jewry According to the Missionaries Records"; V.Milletlerarası Türkiye Sosyal Ve İktisat Tarihi Kongresi, İstanbul, 21-25 Ağustos 1989-Tebliğler;* A.K.D.T.Y.K. T.T.K., yyn., Ankara, 1990, s.483-486.

Jules BOUCHER-Paul NAUDON: *Masonluk, Bu Meçhul*; Çev. ve derleyen Matilda Sakar. Okat yyn., İstanbul, 1966.

Celal BOZKURT: *Siyaset Tarihimizde Cumhuriyet Halk Partisi, Dünü, Bugünü, İdeolojisi-Siyaset İlmi Açısından Bir İnceleme*; (yer ve tarih belirtilmemiş).

Gülnihâl BOZKURT: *Alman-İngiliz Belgelerinin Ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914);* A.K.D.T.Y.K., T.T.K. yyn., Ankara, 1989.

G. I. BRATIANU: *Etudes Byzantines d'histoire economique et sociale*; Librairie Paul Geuthner, Paris, 1938.

Benjamin BRAUDE - Bernard LEWIS (Ed.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire-The Functioning of a Plural Society;* C.I: *The Central Lands*; Holmes & Meier Publishers, Inc., New York, 1982 (Kısaltılmış olarak: BRAUDE-LEWIS).

C. BROCKELMANN: *İslâm Milletleri Ve Devletleri Tarihi;* C. I, 1-3. kısımlar, çev. Neşet Çağatay, 2. basım, A.Ü.İlâhiyat F., yyn., Ankara, 1964.

Wilfried BUCH: *14./15. Yüzyılda Kudüs'e Giden Alman Hacıların Türkiye İzlenimleri;* çev. Yüksel Baypınar, Bell., C. XLVI, 1982, sayı 183, s.509-533

Wilfried BUCH: 16.Yüzyılda İki Genç Alman'ın Türklerle İlgili İzlenimleri; çev. Zeki Cemil Arda, Bell., C. XLVI, 1982, sayı 184, s.745-786.

[Orhan] BURİAN: Bozuk İdareden Şikâyetçi İki Şair; D.T.C.F., D., C. VIII, sayı 4, Aralık 1950, s.675-681

[Ogier Chiselin] BUSBECQ: *Türk Mektupları–Kanunî Sultan Süleyman Zamanına Ait Bir Frenk Seyahatnâmesi*; çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1939.

BÜNDARİ: Irak Ve Horasan Selçukluları Tarihi; M. Th. Houtsma tarafından 1839'da Leiden'de neşredilen metinden çev.Kıvameddin Burslan, T.T.K., yyn., İstanbul, 1943.

- C -

Claude CAHEN: *İslâmiyet–Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*; Çev.Esat Nermi Erendor, Bilgi yyn., Ankara,1990

Claude CAHEN: *Pre-Ottoman Turkey, A- general survey of the material and spritual culture and history, 1071-1330;* İngilizceye çev. J.Jones Williams, Londra, 1968.

Claude CAHEN: *Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı);* çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, Bell., C. LI, sayı 201, Aralık 1987, s.1375-1429.

Leon CAHUN: Introduction *à L'Histoire de L'Asie, Turcs et Mongols des Origines à 1405;* Librairie Armand Colin, Paris, 1896.

Cosimo Comidas de CARBOGNANO: *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul*; çev. Erendis Özbayoğlu, Eren yyn., İstanbul, 1993.

İsmail CEM: *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi;* Cem yyn., İstanbul, 1970

A.CERRAHOĞLU: *Şeyh Bedreddin;* Çığ yyn., İstanbul, 1966.

Demirtaş CEYHUN: *Ah, Şu Biz "Kara Bıyıklı" Türkler;* 6. basım, E yyn., İstanbul, (6.basım tarihi belirtilmemiş)

Mustafa CEZAR - Mithat SERTOĞLU - Server R. İSKİT - Zarif ORGUN ve başkaları: *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*; İskit yyn., İstanbul, 1957.

Peter CHARANIS: *Bizans İmparatorluğu'nun Çöküşündeki Ekonomik Faktörler*; çev. Melek

Delibaşı, Bell., C. XLVIII, 1984, sayı 191, s.523-535.

Edward S. CREASY: *History of the Ottoman Turks*; Beyrut, 1961, (ilk basımı: Londra, 1878)

- Ç -

Musa ÇADIRCI: *Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi;* Türk Tarih Belgeleri D., C. XI, sayı 15'den ayrı basım, Ankara, 1986

Musa ÇADIRCI: *Namık Kemal'in Sosyal Ve Ekonomik Görüşleri*; A.Ü.Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi'nden ayrı basım, Ankara, 1991.

Musa ÇADIRCI: *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal Ve Ekonomik Yapıları;* A.K.D.T.Y.K., T.T.K., yyn.,Ankara, 1991.

Musa ÇADIRCI: *"Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876)";* IX.Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Ankara, 1988

Musa ÇADIRCI: *"Tanzimat'ın Uygulamasında Karşılaşılan Bazı Güçlükler"*; Tanz.150, s.295-299

Musa ÇADIRCI: *"Türkiye'nin Sosyal Ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)"; Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal Ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri;* Hacettepe Üniversitesi, 11-13 Temmuz 1977, Ankara, 1980.

Neşet ÇAĞATAY: İslâm Hukukunun Ana Hatları Ve Osmanlıların Bunun Bazı Kurallarını Değişik Uygulamaları; Bell., C. LI, 1987, sayı 200, s.625-636.

Neşet ÇAĞATAY: *Osmanlı İmparatorluğu Arazi Ve Reaya Kanunnâmelerinde İlhak Edilen Memleketlerin Âdet Ve Kanunları Ve Istılalarının İzleri;* III.Türk Tarih Kongresi-Kongreye sunulan tebliğler, 1948, s.489-504.

Reha ÇAMUROĞLU: *Tarih, Heterodoksi Ve Babailer;* 2. basım, Metis yyn., İstanbul, 1992

Y.ÇARK: *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*; İstanbul, 1953.

Tevfik ÇAVDAR: *Millî Mücadele Başlarken Sayılarla <...Vaziyet Ve Manzara-i Umumiye>;* Milliyet yyn., İstanbul, 1971.

Tevfik ÇAVDAR: *Osmanlıların Yarı-sömürge Oluşu;* Ant yyn., İstanbul, 1970

- D -

Hüseyin DAĞTEKİN: *Türkleri Boğazlar Bölgesine Çeken Gerçek Sebepler;* D.T.C.F.,D., C. XIX, sayı 3-4, Temmuz-Aralık 1961, s.177-187.

Fahri DALSAR: *Bursa Şer'i Mahkeme Sicillerine Göre Selim I'in Dubrovnik Cumhuriyeti İle Yaptığı Muahede;* Tarih Vesikaları, C. II, sayı 12, Nisan 1943, s. 410-414.

Zuhuri DANIŞMAN: *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*; C. I, 1966 (2. basım), C. II, 1964, C. IV, 1965, İstanbul.

İsmail Hami DANİŞMEND: *Ali Suavi'nin Türkçülüğü;* C.H.P. Genel Sekreterliği yyn., Ankara (?), 1942.

İsmail Hami DANİŞMEND: *The Importance of the Conquest of Istanbul for Mankind and Civilization;* çev. E.A. ve B.M., Publication of the Istanbul Society for Celebration of the Conquest, İstanbul, 1953.

İsmail Hami DANİŞMEND: *Türklük Meseleleri;* 3.basım, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1983.

İsmail Hami DANİŞMEND: *Türklük Ve Müslümanlık–Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur?;* Okat yyn., İstanbul, 1959.

Richard DAVEY: *The Sultan and His Subjects;* C.II, Londra,1897.

Roderic H. DAVISON: *Osmanlı Türkiye'sinde Batılı Eğitim*; Bell., C. LI, 1987, sayı 200, s.1031-1044.

Roderic H. DAVISON: *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*; Princeton University Press, New Jersey, 1963.

Dede Korkut Kitabı; yyn., Muharrem Ergin, M.E.B., yyn., 1000 Temel Eser, İstanbul, 1971.

Faruk DEMİRTAŞ: *Osmanlı Devrinde Anadolu'da Kayılar;* Bell., C. XII, sayı 47, 1948, s.575-613.

Faiz DEMİROĞLU: *Abdülhamit'e Verilen Jurnaller–50 Yıldır Neşredilmeyen Vesikalar*; İstanbul, 1955.

DESTARİ SALİH EFENDİ: *Destarî Salih Efendi Tarihi (Patrona Halil Ayaklanması Hakkında Bir Kaynak);* yyn. Bekir Sıtkı Baykal, D.T.C.F.,yyn., Ankara, 1962.

Charles DİEHL: *Byzance, Grandeur et Dècadence;* Paris, 1934.

Anton Jozef DIERL: *Anadolu Alevîliği;* çev. Fahrettin Yiğit, Ant yyn., İstanbul, 1991.

Feridun DİRİMTEKİN: *Ecnebi Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyılda İstanbul;* İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü yyn., İstanbul, 1964.

Avni DOĞAN: *Kurtuluş, Kuruluş Ve Sonrası*; Dünya yyn., İstanbul, 1964.

İsmail DOĞAN: *"Eğitimci Ali Suavi (1839-1878) Ve Galatasaray Lisesi";* Tanz.150, s.515-

M. D'OHSSON: *XVIII. Yüzyıl Türkiyesinde Örf Ve Âdetler;* çev. Ferhan Yüksel, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, (1973).

DUKAS: Bizans Tarihi; çev. Vl.Mırmıroğlu, İstanbul Fetih Ens. yyn., İstanbul, 1965.

Paul DUMONT: *"The Jewish Communities in Turkey During the Last Decades of the Nineteenth Century in the Light of the Archives of the Alliance Israèlite Universelle"*;BRAUDE-LEWIS: s.209-242.

Aynur DURUKAN: *"Selçuklular Döneminde Ticaret Hayatı Ve Antalya"; Antalya III.Selçuklu Semineri, 10-11 Şubat 1989-Bildiriler,* Antalya Valiliği yyn., İstanbul, 1989, s.50-59.

- E -

D. Wolfram EBERHARD: *Çin'in Pimal Komşuları–Bir Kaynak Kitabı;* çev.Nimet Uluğtuğ, T.T.K., yyn., Ankara, 1942.

[D. Wolfram] EBERHARD: *Eski Çin Kültürü Ve Türkler;* D.T.C.F., D., C. I, sayı 4, Mayıs-Haziran 1943, s.19-29.

EBUZZİYA TEVFİK: *Yeni Osmanlılar Tarihi;* bugünkü dile çev. Şemsettin Kutlu, Hürriyet yyn., İstanbul, 1973.

Bülent ECEVİT: *Atatürk Ve Devrimcilik*; Tekin yyn., İstanbul.

EDİRNELİ ORUÇ BEĞ: bkz. ORUÇ BEĞ

Oktay EKİNCİ: *Fenerlilik Bir Ayrıcalıktır;* Cumhuriyet,24 Aralık 1993.

Emin Türk ELÇİN: *Kemalist Devrim İdeolojisi;* Ant yyn., İstanbul, 1970.

Vedat ELDEM: *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik;* A.K.D.T.Y.K., T.T.K., yyn. Ankara, 1994.

ENGELHARDT: *La Turquie et le Tanzimat ou Histoire des Reformes Dans L'Empire Ottoman--Depuis 1826 Jusqu'a nos Jours;* Paris, C. I, 1882; C. II, 1884.

Mark A. EPSTEIN: *"The Leadership of the Ottoman Jews in the Fifteenth and Sixteenth Centuries"*; BRAUDE-LEWIS, s.101-116.

Sadık ERAL: *Çaldıran'dan Çorum'a Anadolu'da Alevî Katliamları;* Yalçın yyn., İstanbul, 1993.

Yavuz ERCAN: *Devşirme Sorunu, Devşirmenin Anadolu Ve Balkanlardaki Türkleşme Ve İslâmlaşmaya Etkisi;* Bell., C. L, sayı 198, 1986, s.679-725.

Yavuz ERCAN: *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar Ve Voynuklar;* A.K.D.T.Y.K.,T.T.K., yyn., Ankara, 1989.

Yavuz ERCAN: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrımüslimlerin Ödedikleri Vergiler Ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar;* Bell., C. LV, 1991, sayı 213, s.371-391.

Yavuz ERCAN: *Voynuklarla İlgili Kaynaklar Ve Araştırmalar;* Bell., C. XLVIII, sayı 189-190, Ocak-Nisan 1984'den ayrı basım, Ankara, 1985.

Cezmi ERASLAN: *II.Abdülhamit, (1876-1909);* Osmanlı Ans., Ağaç yyn., İstanbul, 1993.

Ahmet Cevat EREN: *Selim III'ün Biyografisi;* İstanbul, 1964.

Osman ERGİN: *Türkiye Maarif Tarihi;* C. *IV, Meşrutiyet Devri Mektepleri;* İstanbul, 1942

Muharrem ERGİN: bkz. *Dede Korkut Kitabı.*

Orhan ERİNÇ: *250 Yıl Önce İstanbul'da Gecekondu,Kaçak İnşaat, Sahil Yağması Sorunları Ve Çareleri;* B.T.T.D., C. II, sayı 10 s.54-58.

Mustafa ERKAL: *Osmanlı Ve Sınıfsızlık;* Zaman, 27 Kasım 1989.

Mehmet ERÖZ: *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) Ve Alevîlik, Bektaşîlik;* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yyn., İstanbul, 1992.

Sadri ERTEM: *Tanzimatın Yüzüncü Yılı Ve Cumhuriyet;* Vakit, 3 Sonteşrin 1939.

S.FİKRİ ERTEN: *Antalya Tarihinde Haydaroğlu Vak'ası;* Türk Akdeniz-Antalya Halkevi Dergisi, Haziran 1937, sayı 3, s.8-11.

ESAT (Amasya mebusu): *Berlin Kongresine Kadar Ermenilerin Vaziyeti;* Türk Tarihinin Ana Hatları eserinin müsveddeleri, İstanbul, (tarihsiz).

EVLİYA ÇELEBİ: *Seyâhatnâme;* Türkçeleştiren Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman yyn., C.I-II, 1969; C. III-IX, 1970, C. X, 1971; C. XI, 1970; C. XII-XV, 1971, İstanbul.

Semavi EYİCE: *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogegenes (1068-1071);* T.T.K., yyn., Ankara, 1971.

İsmet Zeki EYÜBOĞLU: *Alevîlik Sünnîlik–İslâm Düşüncesi–;* 2. basım, Der yyn., İstanbul, 1989.

İsmet Zeki EYÜBOĞLU: *Şeyh Bedreddin Ve Vâridât;* Der yyn., İstanbul, 1987.

- F -

Lajos FEKETE: *Macaristan'da Türklerin Mülk Sistemi*;İ.Ü.Ed.F., D., C. XII, sayı 16, Eylül 1961, s.25-42.

[Lajos] FEKETE: *"Türk Devrinde Budin'de Latinler"; VI. Türk Tarih Kongresi (1961) –Kongreye Sunulan Bildiriler*; T.T.K., yyn., Ankara, 1967, s.274-280.

FETHİ NACİ: *100 Soruda Atatürk'ün Temel Görüşleri*; Gerçek yyn., İstanbul, 1968.

E[them] Ruhi FIĞLALI: *Alevîlik-Bektaşîlik Tartışmaları Üzerine*; Diyanet, Ocak 1993, sayı 25, s.35-37.

Ethem Ruhi FIĞLALI: *Geçmişten Günümüze Halk İnançları İtibariyle Alevilik Bekt*aşilik; Türk Halk Kültürünü Araştırma Ve Tanıtma Vakfı yyn., Ankara, 1994.

Ziyaeddin Fahri [FINDIKOĞLU]: *Tanzimatın Psikolojisi*; Cumhuriyet, 3 Sonteşrin 1939.

Z.F.FINDIKOĞLU: *"Tanzimatta İçtimaî Hayat"*; Tanz., s.619-659.

M.Şerif FIRAT: *Doğu İlleri Ve Varto Tarihi*; 2.basım, M.E.B., yyn., Ankara, 1961.

Carter V. FINDLEY: *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire-The Sublime Porte, 1789-1922;* Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1980.

Kurthan FİŞEK: *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi Ve İşçi Sınıfı;* Doğan yyn., Ankara, 1969.

Gad FRANCO: *Developpements Constitutionels en Turquie;* Librairie Arthur Rousseau, Paris, 1925.

M[arcel] FRANCO: *Essai sur L'Histoire des Israèlites de L'Empire Ottoman depuis les origines jusq'à nos jours*; Centre d'ètudes Don Isaac Abravanel, Paris, 1980.

Frederick W. FREY: The Turkish Political Elite; The M.I.T. Press, Cambridge, Mass., 1945

- G -

Abraham GALANTE: *Histoire des Juifs de Turquie*; C. I-IX, İsis Yayımcılık Ltd., İstanbul, 1987 [Galanti'nin Fransızca yazdığı yapıtlarının toplu basımı -"İSİS" yazılarak ve cilt sayısı belirterek gösterilen kaynaklar bu basımdan alınmıştır].

Abraham GALANTE: *Don Joseph Nassi-Duc de Naxos d'après de nouveaux documents*; İstanbul, 1913 (İSİS, C.VIII, s.293-326).

Abrahan GALANTE: *Don Salomon Aben Yaeche, Duc de Metelin*: İstanbul, 1936 (İSİS, C.IX, s.19-40).

Abrahan GALANTE: *Esther Kyra d'après de nouveaux documents*; İstanbul, 1936 (İSİS, C.IX, s.1-18)

Abraham GALANTE: *Histoire des Juifs D'Istanbul-depuis la prise de cette ville, en 1453, par Fatih Mehmed II, jusqua' nos jours;* İstanbul, C. I, 1941, C. II, 1942

Abraham GALANTE: *Les Juifs sous la Domination des Turcs Seldjoukides*; İstanbul, 1941

Avram GALANTİ: *Türk Harsı Ve Türk Yahudisi-Tarihî, Siyasî, İçtimaî Tetkik;* İstanbul, 1947 [Fransızca yapıtlarında, Abraham Galante; Türkçe yapıtlarında Avram Galanti].

Avram GALANTİ: Türkler Ve Yahudiler -Tarihî, Siyasî Tetkik; İlâveli 2. basım, İstanbul, 1947

Mehmet GENÇ: *"Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Ve Ekonomi"; V.Milletlerarası Türkiye Sosyal Ve İktisat Tarihi Kongresi, İstanbul, 21-25 Ağustos 1989-Tebliğler;* A.K.D.T.Y.K., T.T.K., yyn., Ankara, 1990, s.13-25.

Edward GIBBON: *Decline and Fall of the Roman Empire;* C. VI, Everyman's Library, Londra, 1954 (ilk basımı, 1787).

Herbert Adams GIBBONS: *The Foundation of the Ottoman Empire-A History of the Osmanlis up to the Death of Beyazid I, 1300-1403;* 2. basım, Frank Cass and Company Limited, Londra, 1968, (Eser, Ragıp Hulusi tarafından Türkçeye çevrilerek eski harflerle İstanbul'da 1928'de yayınlanmıştır).

Ziya GÖKALP: *Türk Töresi;* Türk Kültür yyn., İstanbul, 1975.

Ziya GÖKALP: *Türkçülüğün Esasları;* 3. basım, Varlık yyn., İstanbul, 1958.

M.Tayyip GÖKBİLGİN: *Mihal-oğulları,-Mihal Bey, Köse Mihal Ve Gazi Mihal-Oğulları;* İ.A..

M.Tayyip GÖKBİLGİN: *Nizam-ı Cedit;* İ.A..

M.Tayyip GÖKBİLGİN: *Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseseleri Ve Teşkilâtına Etkileri;* Bell.,C. XXXI, sayı 121, 1967, s.93-111.

Abdülbakıy GÖLPINARLI: *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri Ve Şîîlik;* 2. basım, Der yyn., İstanbul, 1987

Abdülbaki GÖLPINARLI: *Türkiye'de Mezhepler Ve Tarikatler;* Gerçek yyn., İstanbul, 1969

H.Fethi GÖZLER: *Ali Suavi'yi Tanımalıyız;* T.K.D.,C.VI, s.236247

A.Şeref GÖZÜBÜYÜK-SUNA KİLİ: *Türk Anayasa Metinleri, Tanzimattan Bugüne Kadar;* A.Ü.S.B.F., yyn., Ankara, 1957

RenÈ GROUSSET: *L'Empire des Steppes;* Payot, Paris, 1939

RenÈ GROUSSET:*Histoire de L'Asie; C.I, L'Orient;* Les Editions G. GnÈs*Ciei Paris, 1921

Kemal Vehbi GÜL: *Dinin Türk Toplumuna Etkileri;* Milliyet, 23-29 Temmuz 1967

Naim GÜLERYÜZ: *500 Yıllık Göç;* Milliyet, 16-22 1989

Naim GÜLERYÜZ: *Türk Yahudileri Tarihi;* C.I, 20. Yüzyılın Başına Kadar; Gözlem yyn., İstanbul, 1993.

Baha GÜRFIRAT: *II.Abdülhamit'in Ermeniler Hakkındaki Düşünceleri;* B.T.T.D., C. II, sayı 8, s. 32-33.

- H -

J.R.HACKER: *"Ottoman Policy Toward the Jews and Jewish Attitudes Toward the Ottomans During the Fifteenth Century";* (BRAUDE-LEWIS, s.117-126).

J.R.HACKER: *"The Structure and Scope of Jewish Organization and Self-government in the Ottoman Empire in the 15th-17th Centuries"; V.Milletlerarası Türkiye Sosyal Ve İktisat Tarihi Kongresi, İstanbul, 21-25 Ağustos 1989-Tebliğler;*A.K.D.T.Y.K. T.T.K., yyn., Ankara, 1990, s.343-351.

Yusuf HALAÇOĞLU: *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı Ve Sosyal Yapı;* A.K.D.T.Y.K., T.T.K., yyn., Ankara, 1991.

HALİL PAŞA: *İttihat Ve Terakki'den Cumhuriyete: Bitmeyen Savaş;* yayına hazırlayan, M.Taylan Sorgun, İstanbul, 1972.

Joseph de HAMMER-PURGSTALL: *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi-Başlangıcından Kaynarca Ahitnâmesine Kadar;* Fransızca J.J.Haller çevirisinden çev. Zuhuri Danışman, C. I. *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşundan İstanbul'un Yıldırım Beyazid Tarafından İkinci Kuşatmasına Kadar; C. II, İstanbul'un Sultan Beyazid Tarafından İkinci Kuşatmasından Sultan İkinci Mehmed'in Fethine Kadar;* İstanbul, 1972; C. III-VIII , yayına hazırlayan: Mümin Çevik ve Erol Kılıç, Üç Dal Neşriyat, İstanbul, 1989, 1990,

Ümit HASSAN: *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler;* 2. basım, V yyn., Ankara, 1986.

F.W.HASLUCK: *Christianity and Islam Under the Sultans;* Ed. by Margaret Hasluck; C. I-II, Clarendon Press, Oxford. 1929.

HAYDAR ÇELEBİ: *Haydar Çelebi Ruznamesi;* baskıya hazırlayan: Yavuz Senemoğlu, Tercüman yyn., 1001 Temel Eser, İstanbul.

Metin HEPER: *Bürokratik Yönetim Geleneği-Osmanlı İmparatorluğu Ve Türkiye Cumhuriyetinde Gelişimi Ve Niteliği;* O.D.T.Ü., yyn., Ankara, 1974.

Metin HEPER: *Güçlü Devlet Ve Demokrasi--Türkiye Ve Almanya Deneyimleri;* Çev. Ö. Faruk

Gençkaya, Türkiye Günlüğü, Yaz 1991, sayı 15, s.156-169.

Metin HEPER: *"19. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi";* T.C.T.A., C. I, s. 245-258.

W.HEYD: *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-âge;* Fransızcaya çev. Furcy Raynaud, C. I-II, Amsterdam, 1959.

Walther HINZ: *Uzun Hasan Ve Şeyh Cüneyd-XV. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Haline Yükselişi;* 2.basım, çev.Tevfik Bıyıklıoğlu, A.K.D.T.Y.K., T.T.K., Ankara, 1992.

HOCA SAADETTİN EFENDİ: *Tacü't-tevarih;* yalınlaştıran: İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı yyn., Ankara, 1979.

William Holden HUTTON: *Constantinople-The Story of the Old Capital of the Empire;* Londra, 1914.

HÜSEYİN HÜSAMETTİN (Amasyalı Abdizâde): *Amasya Tarihi;* İstanbul, C.I, 1328-1332, C.II, 1927.

- I -

Cavide IŞIKSAL: *Türkiye'de İlk Bankacılık Hareketi Ve Osmanlı Bankasının Kurulması;* B.T.T.D., C. II, sayı 10, s. 72-78.

- İ -

İBN BATUTA: *İbn Batuta Seyahatnâmesinden Seçmeler;* yyn., İsmet Parmaksızoğlu, M.E.B., yun., 1000 Temel Eser, İstanbul, 1971

İBN KEMAL: *Tevârih-i Al-i Osman;* VII.defter, Tenkitli Transkripsiyon, hazırlayan Şerafettin Turan, T.T.K., yyn., Ankara, 1957 (2. basım, A.K.D.T.Y.K., T.T.K., yyn., Ankara, 1991)

İBNİ BİBİ: *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi;* çev. M.Nuri Gençosman, Ankara, 1941

İBRAHİM PEÇEVİ: BKZ. PEÇEVİ

Abo İLHAN: *Hıdırellez, Hızır İlyas Günü Ve Anlamı;* Cem D., Mayıs 1992, sayı 12

Paul IMBERT: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri-Türkiye'nin Meseleleri;* çev. Adnan Cemgil, Havass yyn., İstanbul, 1981 (ilk basımı, 1909)

Halil İNALCIK: *Adaletnâmeler;* Belgeler, C.II, sayı 3-4, 1965, T.T.K., yyn., Ankara, 1967, s. 49-142.

Halil İNALCIK: *"1431 Tarihli Tımar Defterine Göre Fatih Devrinden Önce Tımar Sistemi"; IV. Türk Tarih Kongresi (1948), Kongreye Sunulan Tebliğler;* T.T.K.,yyn., Ankara, 1952, s.132-139.

Halil İNALCIK: *Bursa-XV.Asır Sanayi Ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar;* Bell., C. XXIV, sayı 93, Ocak 1960, s. 45-101.

Halil İNALCIK: *Fatih Devri Üzerine Tetkikler Ve Vesikalar;* C. I, T.T.K., yyn., Ankara, 1954.

Halil İNALCIK: *Fatih Sultan Mehmet , İstanbul'un Fethi Ve İmparatorluk-İstanbul'un Fethinin 511.Yıldönümü Münasebeti İle;* T.K.D., C. I, sayı 20, Haziran 1964, s.8-13.

Halil İNALCIK: *"Köy, Köylü Ve İmparatorluk";* V.Milletlerarası Türkiye Sosyal İktisat Tarihi Kongresi, İstanbul, 21-25 Ağustos 1989-Tebliğler; A.K.D.T.Y.K., T.T.K., yyn., Ankara, 1990, s.1-12.

Halil İNALCIK: *"Kutadgu Bilig'de Türk Ve İran Siyaset Nazariye Ve Gelenekleri;* Reşit Rahmeti Arat İçin, T.K.A.Ens., yyn., Ankara, 1966, s.259-271.

Halil İNALCIK: *Sened-i İttifak Ve Gülhane Hattı Hümayunu;* Bell., C. XXVIII, s.603-622

Halil İNALCIK: *Tanzimat Ve Bulgar Meselesi (Le Tanzimat et la Question Bulgare);* D.T.C.F., yyn., Ankara, 1943.

Halil İNALCIK: *Tanzimat Ve Fransa;* Tarih Vesikaları, C. II, sayı 8'den ayrı basım, İstanbul, 1942.

Halil İNALCIK: *Tanzimatın Uygulanması Ve Sosyal Tepkileri;* Bell., C. XXVIII, 1964, s. 623-649.

Halil İNALCIK: *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş Ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle;* Bell., C. XV, sayı 60, 1951, s. 629-684

Halil İNALCIK: *Yükseliş Devrinde Osmanlı Ekonomisine Umumî Bakış;* T.K.D., C. VI, sayı 68, Haziran 1968, s. 1-6.

Halil İNALCIK-Robert ANHEGGER: bkz. Robert ANHEGGER - Halil İNALCIK

Abdülkadir İNAN: *"Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere Ve Kelimelere Ait Notlar";* M.İ., C. I, s.173-175 (İlk yayınlanışı: Ülkü, C. IX, sayı 50, 1937).

Abdülkadir İNAN: *"Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere Ve Kelimelere Ait Notlar";* M.İ., C. I, s.176-178 (İlk yayınlanışı: Ülkü, C. X, sayı 55, 1937)

Abdülkadir İNAN: *"Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere Ve Kelimelere Ait Notlar";* M.İ., C. I, s.179-181 (İlk yayınlanışı: Ülkü, C. X, sayı 60, Pubat 1938).

Abdülkadir İNAN: *"Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere Ve Kelimelere Ait Notlar";* M.İ, C. I, s.182-184 (İlk yayınlanışı: Ülkü, sayı 66, 1938).

Abdülkadir İNAN: *"Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere Ve Kelimelere Ait Notlar";* M.İ., C. I, s.185-190 (İlk yayınlanışı: Ülkü, C. XIII, sayı 74, Nisan 1938).

Abdülkadir İNAN: *"Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere Ve Kelimelere Ait Notlar";* M.İ., C.II, s.213-214

Abdülkadir İNAN: *"Divanü Lugat-it Türk'de Şamanizme Ait Kelimeler";* M.i., C.II, s.317-321 (İlk yayınlanışı: Türk Kültürü, sayı 100, 1971).

Abdülkadir İNAN: *"İslâm Türklerde Şamanizm Kalıntıları";* M.İ., C.I, s.454-455 (İlk yayınlanışı: Doğu, sayı 4, Sonkânun 1943).

Abdülkadir İNAN: *"Kitab-ı Dede Korkut Hakkında";* M.İ., C. I, s.165-172 (ilk yayınlanışı: Türkiyat Mecmuası, C. I, Ağustos 1925).

Abdülkadir İNAN: *"Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları";* M.İ., C.I, s.462-479 (İlk yayınlanışı: İlâhiyat Fakültesi Dergisi, C.I, sayı 4, 1952).

Abdülkadir [İNAN]: *"Orun" Ve "Ülüş" Meselesi;* T.H.i.T.M., C. I, 1931, s. 121-133.

Abdülkadir İNAN: *"Türk Boylarında Dağ, Ağaç Ve Pınar Kültü"; Reşit Rahmeti Arat İçin,* T.K.A.Ens.,yyn., Ankara,1966, s.272-277.

Abdülkadir İNAN: *"Türk Mitolojisinde Ve Halk Edebiyatında Kadın";* M.İ., C. I, s.274-280 (İlk yayınlanışı: Türk Yurdu, C. IV, sayı 22, 1934).

Abdülkadir İNAN: *"Türk Şamanizmi Hakkında";* M.İ., C.I. s.3 89-396 (İlk yayınlanışı: Türk Yurdu, C.IV, sayı 19, Temmuz 1946).

Abdülkadir İNAN: *"Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler";* M.İ., C.I, s.491-495 (İlk yayınlanışı: Fuad Köprülü Armağanı, 1953).

Abdülkadir İNAN: *"Yasa, Töre-Türe Ve Şeriat";* M.İ., C. II, s.222-228 (İlk yayınlanışı: Türk Kültürü Araştırmaları, sayı 1, 1964).

Afet [İNAN]: *Osmanlı Tarihinin Karakteristik Noktalarına Bir Bakış;* İstanbul, 1937.

K. İNOSTRANTSEV: *Eski Türkler'in İnançları Hakkında Birkaç Söz;* çev. A.İnan, Bell., C. XIV, sayı, 53, 1950.

M.Nuri İNUĞUR: *Basım Ve Yayım Tarihi;* İ.İ.T.İ.A.,yyn., İstanbul, 1978

R.Server İSKİT: bkz. Mustafa CEZAR ve başkaları

- K -

Alpay KABACALI: *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü;* Gazeteciler Cemiyeti yyn., İstanbul, 1990.

Alpay KABACALI: *Türk Yayın Tarihi;* Gazeteciler Cemiyeti yyn., İstanbul, 1987.

İbrahim KAFESOĞLU: *Türk Millî Kültürü;* 6.basım,Boğaziçi yyn., İstanbul, 1989.

İbrahim KAFESOĞLU: *Türkmen Adı, Mânası Ve Mahiyeti;* Jean Deny Armağanı'ndan ayrı basım, T.T.K., yyn., Ankara, 1958.

Yaşar KALAFAT: *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri;* T.K.A.Ens.,yyn., Ankara, 1960.

Ceyhun Atuf KANSU: *Türk Tarihi;* Varlık, Şubat 1973, sayı 785, s. 1

Kanunî Devrinde İstanbul; çev. ve yyn.: Fuad Carım, İstanbul, 1964.

Münci KAPANİ: *Kamu Hürriyetleri-Doktrin Ve Pozitif Hukuk Gelişmeleri, Hürriyetlerin Korunması Problemi;* Ankara, 1964.

Mehmet KAPLAN: *Namık Kemal-Hayatı Ve Eserleri;* İ.Ü.Ed.F., yyn., İstanbul, 1948.

Enver Ziya KARAL: *Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi;* Bell., C. XXVIII, s.581-

Enver Ziya KARAL: *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı, 1831;* T.C.Başvekâleı İstatistik Umum Müdürlüğü yyn., Ankara, 1943.

Enver Ziya KARAL: *Osmanlı Tarihi;* C. V, *Nizam-ı Cedit Ve Tanzimat Devirleri, (1789-1856);* 3. basım, T.T.K., yyn., Ankara, *1970;* C. VIII, *Birinci Meşrutiyet Ve İstibdat Devirleri,* (1876-1907); T.T.K., yyn., Ankara, 1962.

Enver Ziya KARAL: *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları-Nizam-ı Cedit, 1789-1807;* T.T.K., yyn., Ankara, 1946.

Ziya KARAMURSAL: *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler;* T.T.K., Ankara, 1940.

Alım KARAMÜRSEL: *Eski Türkler'de Defin Törenleri İle İlgili Usul Ve Âdetler;* T.T.D., C. XIII, s.279-281.

Yakup Kadri KARAOSMANOĞLU: Atatürk-Bir Tahlil Denemesi; Birikim yyn., İstanbul, 1981.

Yakup Kadri KARAOSMANOĞLU: *Vatan Yolunda-Millî Mücadele Hatıraları;* Selek yyn., İstanbul, 1958.

Yakup Kadri KARAOSMANOĞLU: *Politikada 45 Yıl;* Bilgi yyn., Ankara, 1968.

Rıza KARDAŞ: *Sosyal Değişme Yönüyle Tanzimat Devrinin Mâna Ve Mahiyeti;* T.K.D., C. X, sayı 119, Eylül 1972, s.18-27.

Reşat KASABA: *Osmanlı İmparatorluğu Ve Dünya Ekonomisi-On Dokuzuncu Yüzyıl;* çev. Kudret Emiroğlu, Belge yyn., İstanbul, 1993.

KÂTİP ÇELEBİ: *Seçmeler*; yyn., Orhan Şaik Gökyay, M.E.B.,yyn., İstanbul, 1968.

Bezmi Nusret KAYGUSUZ: *Şeyh Bedreddin Simavenî;* İzmir, 1957.

Gülten KAZGAN: *Türkiye'de Laiklik Üzerine;* Yön,1 Ağustos 1962.

Haydar KAZGAN: *"Düyun-u Umumiye";* T.C.T.A., C.III, s.691-716.

Haydar KAZGAN: *Galata Bankerleri;* Türkiye Ekonomi Bankası yyn., İstanbul, 1991.

KEMAL TAHİR: *Anadolu Türkçülüğü Açısından Atatürkçülük;* Yön, 7 Ekim 1962.

KERİM SADİ: *Osmanlı İmparatorluğunun Dağılma Devri Ve Tarihî Maddecilik;* İstanbul, 1962.

KERİMÜDDİN MAHMUD: bkz. Osman TURAN: Aksaraylı...

Mehmet Ali KILIÇBAY: *Tarih Üzerine Konuşmalar;* Türkiye Günlüğü, Bahar 1991, sayı 14, s.117-124.

Mehmet Ali KILIÇBAY: *Gene Tarih Konuşuyoruz;* Türkiye Günlüğü, Kış 1991, sayı 17, s.134-145.

Emine KIRAY: *Osmanlı'da Ekonomik Yapı Ve Dış Borçlar;* İletişim yyn., İstanbul, 1993.

Ahmet Taner KIŞLALI: *Aleviler Ve Atatürk;* Cumhuriyet, 28 Ekim 1994.

Hikmet KIVILCIMLI: *Fetih Ve Medeniyet;* İstanbul, 1953.

Hikmet KIVILCIMLI: *27 Mayıs Ve Yön Hareketinin Sınıfsal Eleştirisi;* Ant yyn., İstanbul, 1970.

Hüsrev Sami KIZILDOĞAN: *Vatan Ve Hürriyet=İttihat Ve Terakki;* Bell., C. I, sayı 3-4, 1937, s.619-625.

Suna KİLİ - A. Şeref GÖZÜBÜYÜK: *Türk Anayasa Metinleri-Sened-i İttifaktan Günümüze*; İş Bankası yyn., Ankara, 1985.

George E. KIRK: *A Short History of the Middle East-from the Rise of Islam to Modern Times;* Methuen and Co. Ltd, Londra, 1948

Kitâb-i Müstetâb; yyn., Yaşar Yücel, Ankara, 1993

Uygur KOCABAŞOĞLU: *"Amerikan Okulları";* T.C.T.A.,C.II, s.495-500.

Uygur KOCABAŞOĞLU: *"XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri;* Tanz.150, s.539-551.

KOÇİ BEY: *Koçi Bey Risalesi;* sadeleştiren, Zuhuri Danışman, M.E.B., yyn., İstanbul, 1972.

Reşad Ekrem KOÇU: *Yeniçeriler;* Koçu yyn., İstanbul, 1964.

Orhan KOLOĞLU: *Takvimi Vekayi-Türk Basınında 150 Yıl, 18311981;* Çağdaş Gazeteciler Derneği yyn., Ankara.

Mehmet Fuad KÖPRÜLÜ: *Ahmed Yesevî; W. BARTHOLD'un İslâm Medeniyeti Tarihi'ne izahlarda;* Diyanet İşleri Bşk.lığı yyn., 2.basım, Ankara, 1963, s.379-485.

Mehmet Fuad KÖPRÜLÜ: *Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları*; Bell., C. VII, sayı 27, 1943, s.379-485.

[Mehmet Fuad KÖPRÜLÜ] KÖPRÜLÜZADE MEHMET FUAD: *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar;* T.H.i.T.M., C. I, s.165-313.

Mehmet Fuad KÖPRÜLÜ: *Les Institutions Juridiques Turc au Moyen Age (Ya-t-il un droit public turc distinct du droit public musulman?;* II'me Congre Turc D'Histoire, İstanbul, 1937; (Ayrıca: *Orta Zaman Türk Hukuk Müesseseleri;* Bell., C. II, sayı 5-6, 1938, s.34-72).

Mehmet Fuad KÖPRÜLÜ: *Les Origines de L'Empire Ottoman;* (Önsöz: Sèbastien Charlèty), İstanbul Fransız Arkeoloji Ens., yyn., Paris, 1935; (Ayrıca: *Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Meseleleri;* Bell., C. VII, sayı 28, 1943, s. 219-313).

Mehmet Fuad KÖPRÜLÜ: *Les Origines de Bectachisme (Essaie sur le dèveloppement historique de l'hètèrodoxie musulmane en Asie Mineur);* Extrait des actes du Congrès Int.d'histoire des rèigions tenu a Paris en Octobre 1923, Paris, 1926.

Mehmet Fuad KÖPRÜLÜ: *Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi*; Bell., C. V, sayı 19, 1941, s.319-334.

Mehmet Fuad KÖPRÜLÜ: *Osmanlı Devletinin Kuruluşu;* T.T.K., yyn., Ankara, 1959.

Mehmet Fuad KÖPRÜLÜ: *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar;* 2.basım, Diyanet işleri Bşk.lığı yyn., Ankara, 1966.

Mehmet Fuad KÖPRÜLÜ, bkz. W.BARTHOLD: İslâm Medeniyeti Tarihi

Mehmet Altay KÖYMEN: *Alparslan Ve Zamanı;* Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı yyn., İstanbul, 1972.

Mehmet Altay KÖYMEN: *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi;* C. II, *İkinci İmparatorluk Devri*; T.T.K., yyn., Ankara, 1954.

Mehmet Altay KÖYMEN: *Selçuklu Devri Şiirlerine Göre Türklerin Kültür Seviyesi;* Selçuklu Araştırmaları Dergisi'nin 3. sayısından ayrı basım, Ankara, 1971.

Mehmet Altay KÖYMEN: *Selçuklu Devri Türk Tarihi;* Ankara, 1963.

Mehmet Altay KÖYMEN: *Türk Tarihinde Kültür Mücadelesi;* T.K.D., C. IV, sayı 48, Ekim 1966, s.1118-1126.

Mehmet Altay KÖYMEN: *Türkiye Selçukluları Devletinin Ekonomik Politikası;* Bell., C. L, sayı 198, 1986, s.613-620.

KRİTOVULOŞ: *Tarih-i Sultan Mehmed Hân-ı Sâni;* çev. Karolidi, yeni harflere çev. ve Türkçeleştiren: M.Gökmen, Kitapçılık Tic. Ltd. Şt.i yyn., İstanbul, 1967.

Mithat Cemal KUNTAY: *Namık Kemal-Devrinin İnsanları Ve Olayları Arasında*; C. I, *"Politika", Namık Kemal'in Sofya Dönüşünden Avrupa Dönüşüne Kadar, 1857-1870;* M.E.B., yyn., İstanbul, 1944.

Ahmed Bedevî KURAN: *Osmanlı İmparatorluğunda Ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri;* İstanbul, 1959.

Ercüment KURAN: *"Ayanlığın Kaldırılmasından Sonra Anadolu'da Sosyal Ve Ekonomik Durum (1840-1871)";* V. Milletlerarası Türkiye Sosyal İkti-sat Tarihi Kongresi, İstanbul, 21-25 Ağustos 1989-Tebliğler; A.K.D.T.Y.K., T.T.K., yyn., Ankara, 1990, s.287-290

Akdes Nimet KURAT: *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı Ve Gelişmesi (1553-1610);* D.T.C.F., yyn., Ankara, 1953.

M.C.KUTAY: *Sarıklı İhtilâlci Ali Suavi;* Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1946.

İdris KÜÇÜKÖMER: *Düzenin Yabancılaşması - Batılılaşma;* Ant yyn., İstanbul, 1969.

Mübahat S. KÜTÜKOĞLU: *Osmanlı-İran Münasebetleri;* C. I, *1578-1590;* i.Ü.Ed.F., yyn., İstanbul, 1962.

- L -

LADY MONTEGÜ: *Şark Mektupları;* çev. Ahmet Refik, Hilmi Kitaphanesi, İstanbul, 1933.

Ernest LAVISSE - Alfred RAMBAUD: *Histoire Génerale du IV e Siecle a nos Jours;* C. IV, *Renaissance et Reforme le nouveaux mondes (1492-1559);* Libraire Armand Colin, Paris, 1938.

L.Leouzon LE DUC: *La Turquie-est-elle incapable de Reformes;* Paris, 1876.

[Henry] LELLO: *The Report of Lello-Third English Ambassador to the Sublime Porte (Babıâli Nezdinde Üçüncü İngiliz Elçisi Lello'nun Muhtırası);* çev. Orhan Burian, D.T.C.F., yyn., Ankara, 1952.

Agâh Sırrı LEVENT: *Dilde Sadeleşme-Tanzimatın İlk Safhasında;* Ulus, 13 Ocak 1945

Bernard LEWIS: *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire;* University of Oklahoma Press,1963 (Ayrıca:*İstanbul Ve Osmanlı Uygarlığı;* çev. Nihal Önol; Varlık yyn., İstanbul, 1975).

Bernard LEWIS: *The Arabs in History;* Arrow Books, Londra,1958.

Bernard LEWIS: *The Emergence of Modern Turkey;* 2.basun,Oxford University Press, Londra, 1968.

Raphaela LEWIS: *Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat (Âdetler Ve Gelenekler);* Doğan Kardeş yyn., İstanbul, 1973.

L.LİGETİ: *Bilinmeyen İç-Asya;* C.I-II, çev. Sadrettin Karatay, M.E.B., yyn., 1000 Temel Eser, İstanbul, 1970.

Albert Howe LYBYER: *Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi;* çev. Seçkin Cılızoğlu, Süreç yyn., İstanbul, 1987 (ilk basımı: 1913).

- M -

Robert MANTRAN : *İstanbul Dans La Seconde Moitie du XVII'e Siecle - Essai d'histoire institutionelle, economique et sociale;* Libraire Adrien Maisonneuve, Paris, 1962 (Ayrıca: *17.Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul - Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi;* Çev. Mehmet Ali Kılıçbay - Enver Özcan, A.K.D.T.Y.K., T.T.K., yyn., Ankara, 1990.

Robert MANTRAN: *XVI Ve XVII'nci Yüzyıllarda İstanbul'da Azınlıklar, Meslekler Ve Yabancı Tüccarlar;* çev.Mehmet Ali Kılıçbay, T.T.D., C.III, 1985, s.235-239.

Şerif MARDİN: *Jön-Türkler'in Siyasî Fikirleri, 1895-1908;* İş Bankası yyn., Ankara, 1964.

Graf MARSILLI: *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur Ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti;* Çev.Nazmi Büyük, Erkânıharbiye Riyaseti yyn., Ankara, 1934 (İlk basımı: 1737).

Hanri MATHIEU: *La Turquie et ses Differents Peuples;* C. I-II, 2. basun, Paris, 1857.

MEHMET ALİ ŞEVKİ: *"Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu Konusu"*; **MEHMET ALİ ŞEVKİ**: *Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması Ve Öteki Makaleleri;* Elif yyn., İstanbul, 1968, s.105-106, (İlk yayınlanışı: Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Yeni Seri, C. I, sayı 5, Haziran 1930-Mayıs 1931).

MEHMET ALİ ŞEVKİ: *"Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması;* **MEHMET ALİ ŞEVKİ**: *Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması Ve Öteki Makaleleri;* s. 27-48 (İlk yayınlanışı: Meslek-i İçtimaî, 1919, cüz I).

Irène MELİKOFF: *Uyur İken Uyardılar-Alevîlik-Bektaşîlik Araştırmaları;* çev.Turan Alptekin, Cem yyn., İstanbul, 1993.

MEVDUDÎ: *Selçuklular Tarihi;* Çev. Ali Genceli, C. I, Hilâl yyn., Ankara, 1971.

K. MİKES: *Türkiye Mektupları (Törökorszagi Levelek);* Çev.Sadrettin Karatay, M.E.B., yyn., Ankara, C. II, 1945.

H. Von MOLTKE: *Türkiye Mektupları;* Çev. Kemal Vehbü Gül, Varlık yyn. İstanbul, 1967.

Eugene MOREL: *Türkiye Ve Reformları;* çev. S. Belli, Süreç yyn., İstanbul, 1984 (ilk basımı, 1866).

Ahmet MUMCU: *Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adlî Rüşvet);* A.Ü.H.F., yyn., Ankara, 1969.

Ahmet MUMCU: *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı;* A.Ü.H.F., yyn., Ankara, 1972.

Fazıl MURAT: *Yasef Nassi Kimdir?;* R.T.M., sayı 55, Temmuz 1954, s.3239-3240.

MUSTAFA RAGIP: *İttihat Ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi-Yakup Cemil Nasıl Öldürüldü-Balkan Muharebesinden Umumî Harp Sonlarına Kadar İttihat Ve Terakki Komitesinde Gizli İhtilaflar;* İstanbul, 1937.

MÜNECCİMBAŞI: *Müneccimbaşı'ya Göre Anadolu Selçukîleri;* Çev. Hasan Fehmü Turgal, İstanbul, 1935.

MÜNECCİMBAŞI AHMED DEDE: *Sahaif-Ül-Ahbar Fi Vekayi-Ül-A'sar;* Arapça aslından Türkçeleştiren: İsmail Er Ünsal, Tercüman, 1001 Temel Eser, İstanbul.

- N -

NAİMA MUSTAFA EFENDİ: *Tarih-i Naimâ- Razvat el-Hüseyin fî hulâsat alıbar el-hâfikayn; bugünkü dile çev.* Zuhuri Danışman, Zuhur; Danışman yyn., İstanbul, C.I, 1967; C.II-IV, 1968; C.V-VI, 1969.

NAMIK KEMAL: *Osmanlı Tarihi;* bugünkü dile aktaran: Ulviye Ilgar-Hasan Ilgar, Hürriyet yyn., İstanbul, C.I, 1971, C.II, 1971.

Gad NASSİ: *Osmanlı Sarayında Bir Avrupa Asilzâdesi: Yusuf Nasi*; T.T.D., Haziran 1991, s.15-18.

NEŞRİ [MEHMET NEŞRİ]: *Kitâb-ı Cihan-nümâ (Neşri Tarihi);* yayınlayanlar: Faik Reşit Unat - Mehmet Altay Köymen, T.T.K., yyn., Ankara, C.I, 1949; C.II, 1957.

NİZAM AL-MULK: *The Book of Government or Rules for Kings (The Siyasat-nama or Siyar al-Muluk);* Farsçadan İngilizceye çev. Hubert Drake; Routledge and Kegan Paul yyn., Londra, 1960.

Bedri NOYAN: *Bektaşîlik, Alevîlik Nedir?;* 2. basım, Ankara, 1987.

Bedri NOYAN: *Ölüm Ve Ölüm Halinde Erkân;* Cem D.,Eylül 1992, sayı 16.

Anthony NUTTING: *The Arabs-A Narrative History from Mohammed to the Present*; Hollis and Carter, Londra, 1964.

- O -

A. OBISINI: *İstanbul'dan Görüntüler-Bir Şehr-i İstanbul ki!;* derleyen: Şemsi Kutlu, Milliyet yyn., İstanbul, 1972, s.85-88.

Ahmet Yaşar OCAK: *XIII. Yüzyılda Anadolu'da Baba Resûl (Babaîler) İsyanı Ve Anadolu'nun İslâmlaşması Tarihindeki Yeri;* Dergâh yyn., İstanbul, 1980.

Oğuz Kağan Destanı; *W.Bang-G.R.Rahmeti;* M.E.B., yyn., 100 Temel Eser, İstanbul, 1970.

Recai [Galip] OKANDAN: *Amme Hukukumuzun Ana Hatları;* Birinci Kitap: *Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İnkırazına Kadar;* 3.basım, i.Ü.H.F., yyn., İstanbul, 1959.

Aydın OLGUN: *Hamidiye Alayları;* Cumhuriyet, 13 Şubat 1994.

A. H[amid] ONGUNSU: *Tanzimat Ve Amillerine Umumî Bir Bakış;* Tanz., C.I. s. 1-12.

A. Hamid ONGUNSU: *Beşyüzüncü Fetih Münasebetiyle Bazı Düşünceler;* İ.Ü.Ed.F.T.D., C. VI, sayı 7, Eylül 1952, s. 1-10.

Zarif ORGUN: bkz. Mustafa Cezar ve başkaları.

Hüseyin Namık ORKUN: *Eski Türk Yazıtları;* T.D.K., yyn.,İstanbul, C. I, 1936; C. II, 1939.

Hüseyin Namık ORKUN: *Türk Tarihi;* C. IV, Akba Kitabevi, Ankara, 1946.

İlber ORTAYLI: *İstanbul'dan Sayfalar*; 2. basım, Hil yyn., İstanbul, 1987.

İlber ORTAYLI: *"Tanzimat Döneminde Tanassur Ve Din Değiştirme Olayları";* Tanz.150, s.481-487.

ORUÇBEĞ: *Oruç Beğ Tarihi*; yyn. Atsız, Tercüman yyn., İstanbul, 1973.

Georg OSTROGOSSKY: *Bizans Devleti Tarihi;* çev. Fikret Işıltan, A.K.D.T.Y.K.,T.T.K., yyn., Ankara, 1991 (Ayrıca, *History of the Byzantine State;* İngilizceye çev. Joan Hussey-Basil Blackwell, Oxford, 1956).

- Ö -

Bahaeddin ÖGEL: *"Türk Irkının Tarih Derinliklerinde Gelişmesine Genel Bir Bakış"*; Hammer, C. I (Z.Danışman yyn.) s.327-337 arasında ayrı not.

Bahaeddin ÖGEL: *Türk Kültürünün Gelişme Çağları;* C. I- II, M.E.B., yyn., İstanbul, 1972

A. Gündüz ÖKÇÜN: *Osmanlı Sanayii (1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki);* 2.basım, A.Ü.S.B.F., yyn., Ankara, 1971.

A. Gündüz ÖKÇÜN: *Türkiye İktisat Kongresi 1923, İzmir-Haberler, Belgeleri Yorumlar;* 2.basım, A.Ü.S.B.F., yyn., Ankara, 1971.

Niyazi ÖKTEM: *Anadolu Alevîliği Ve Hallac-ı Mansur;* Cumhuriyet, 6-12 Şubat 1994.

Tahsin ÖZ: *Selim III, Mustafa IV Ve Mahmut II Zamanlarına Ait Birkaç Vesika;* Tarih Vesikaları, C. I, sayı 1, Haziran 1941, s.20-29.

Muzaffer ÖZDAĞ: *Osmanlı Tarih Ve Edebiyatında Türk Düşmanlığı;* T.T.D., C. XI, 1989, s.265-271.

Hilmi ÖZGEN: *İslâmda Halk Hareketleri;* Yön, 29 Ağustos 1962; *Anadolu'da Halk Hareketleri (Yiğitbaşılar Ve İğdişbaşılar)*; Yön, 24 Ekim 1962.

İnayetullah C. ÖZKAYA: *Osmanlılık İçinde Ve Dünya Milletleri Arasında Türk Milleti-Türkiye Türklerinin Oluşuna Dair Düşünceler*; İstanbul, 1952.

Yücel ÖZKAYA: *Anadolu'daki Yeniçerilerin Düzensizliği İle İlgili Belgeler Ve İzmir'de Yeniçeriliğin Kaldırılması Hakkında Bir Belge*; D.T.C.F.,D., C. XXIII, sayı 1-2, Ocak-Kasım 1965, s.75-90.

Attila ÖZKIRIMLI: *Kâşgarlı'ya Göre Türkler'de Askerlik;* Türk Dili, Divan-ü Lûgat-it-Türk özel sayısı, C. XXVII, sayı 253, 1 Ekim 1972, s.87-95.

Mustafa Nihat ÖZÖN: *1873 Yılına Kadar Tiyatro-Ali Bey: Ayyar Hamza*; 3. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1968.

M[ustafa] N[ihat] ÖZÖN: *Namık Kemal Ve İbret Gazetesi*; Remzi Kitabevi, İstanbul, 1938

Mustafa Nihat ÖZÖN: *Türk Romanı Üzerine;* Türk Dili D. Roman özel sayısı, Temmuz 1964, sayı 154

Mustafa Nihat ÖZÖN: *Türk Tiyatrosuna Toplu Bir Bakış*; Türk Dili D. Tiyatro Özel Sayısı, Temmuz 1966, sayı 178.

T. Yılmaz ÖZTUNA: *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi;* C. I-XII, Hayat Kitapları, İstanbul, 1964.

- P -

Mehmet Zeki PAKALIN: *Tanzimatın Maliye Nazırları*; Kanaat Kitabevi, C.I-II, İstanbul, 1939

Şevket PAMUK: *"19.Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti"*; T.C.T.A., C. III, s.653-665

Osmanlı - Türkiye İktisadî Tarihi, 1500-1914; 2.basım, Gerçek yyn., İstanbul, 1990.

Kevork PAMUKCİYAN: *Doğumunun 200. Yıldönümünde Kayserili Hassa Mimarı Ohannes Amira Serveryan*; T.T.D., C. VIII, 1987, s.215-220.

Kevork PAMUKCİYAN: *Kayserili Karakoçyan Ailesi Ve Ünlü Hukuk Bilgini Sarkis Karakoç Efendi*, (1865-1944); T.T.D., C. VII, 1987, s.20-22.

Kevork PAMUKCİYAN: *Kayserili Zartaryan Ailesi Kevork Zartaryan Efendi*, (1834-1888); T.T.D., C. VI, 1986, s.209-211 .

İ[smet] P[ARMAKSIZOĞLU]: *Mehmed Paşa*, Zağanos-Zağnos; T.A..

İ[smet] PARMAKSIZOĞLU: *Musa Çelebi;* T.A.

İ[smet] PARMAKSIZOĞLU: *Şehabeddin Paşa*; T.A.

Edwin PEARS:*The Destruction of the Greek Empire-and-the Story of the Capture of Constantinople by the Turks*; Greenwood Press Publishers, New York, 1968 (ilk basımı: 1903)

PEÇEVİ: *Peçevî Tarihi*; bugünkü ifadeye çev. Murat Uraz, Neşriyat Yurdu yyn.,İstanbul, C.I, 1968, C.II, 1969

Recep PEKER: *İnkılâp Dersleri Notları;* Ülkü Dergisi, 35. sayısı ilâvesi, Ankara, 1936

Doğu PERİNÇEK: *Werner'e Göre Osmanlı Feodalitesi;*A.Ü.H.F.,D., C. XXV, sayı 3-4'den ayrı basım, Ankara, 1968

Yuriy Aşatoviç PETROSYAN: *Sovyet Gözüyle Jön-Türkler;* çev. Mazlum Beyhan-Ayşe Hacıhasanoğlu, Bilgi yyn., Ankara, 1974

J. G. PİTZİPİOS-BEY: *Les Reformes de L'Empire Byzantine*; Paris, 1858

- R -

Ernest Edmondson RAMSAUR: *The Young Turks-Prelude to the Revolution of 1908;* Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1957.

Laszlo RASONYİ: *Tarihte Türklük*; Türk Kültürünü Araştırma Ens. yyn., Ankara, 1971.

Sir Paul RICAUT: *The History of the Present State of the Ottoman Empire; Containning the Maxims of the Turkish Polity, the most material points of the Mahometan Religion, their sects and heresies, their Convents and Religious Votaries; their military discipline with the exact computation of Their forces both by sea and land;* 6.basım, Londra, 1686.

Tamara Talbot RICE: *The Seljuks in Asia Minor;* Thames and Hudson, Londra, 1961.

Riachard D. ROBINSON: *The First Turkish Republic-A Case Study in National Development;* Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1965.

Charles ROLAND: *La Turquie Contemporaine-Hommes et Choses -Etudes sur L'Orient*; Par,s, 1854.

Cecil ROTH: *Dona Garcia of the House of Nasi;* The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1977.

Cecil ROTH: *The House of Nassi-The Duke of Naxos;* The Jewish Publication Society, Philadelphia, 1948

Jean-Paul ROUX: *Ortaçağda Türk Kadını*; Erdem-Atatürk Kültür Merkezi D.,, C. V, Ocak 1989, sayı 13.

Jean-Paul ROUX: *Türkler'in Tarihi–Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e İki Bin Yıl*; 3. basım, çev. Galip Üstün, Milliyet yyn., İstanbul, 1991.

Stevan RUNCIMAN: *The Fall of the Constantinople - 1453;* Cambridge University Press, 1965

- S -

Peyami SAFA: *Tanzimat Düşmanlığı;* Cumhuriyet, 4 Sonteşrin 1939.

Peyami SAFA: *Türk İnkılâbına Bakışlar*; Kanaat Kitabevi, Ankara, 1938.

Ömer Celâl SARÇ: *Tanzimat Ve Sanayiimiz;* Tanz., C.I, s. 423-440.

Ali SARIKOYUNÇU: *Osmanlı Devleti'nin Çöküşünü Hızlandıran Bir Anlaşma*: *1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi Ve Sonuçları;* Askerî Tarih Bülteni, Ağustos 1992, sayı 33, s.93-110

Ali SARIKOYUNCU: *Osmanlı İmparatorluğunun Yıkılışında Misyonerlik Faaliyetleri;* Diyanet D., Nisan-Mayıs-Haziran 1992, C. XXVIII, sayı 2, s.91-114.

Nebil SARPER: *Dünya Fran-Masonluk Tarihi (1962 Yılında <Fazilet> locasında yapılmış bir konuşmanın notları);* İstanbul,1963.

Abdullah SAYDAM: *Tarihte Türkler Ve Azınlıklar;* Millî Kültür, Nisan 1991, sayı 83, s.45-48.

Irwin Cemil SCHICK: *Osmanlılar, Azınlıklar Ve Yahudiler;* T.T.D., C.VIII. 1987, s.49-56.

Sabahattin SELEK: *Anadolu İhtilâli*; 5.basım, Cem yyn., İstanbul, 1973.

Muammer SENCER: *Bilimsel Kaynak Ve Belgelerle Toprak Ağalığının Kökeni;* Tel yyn., İstanbul, 1971.

Muzaffer SENCER: *Dinin Türk Topluma Etkileri;* Ant yyn., İstanbul, 1971 (Ayrıca: *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*; Milliyet, 30 Temmuz-6 Ağustos 1967).

Muzaffer SENCER: *Osmanlı Toplum Yapısı-Devrim Stratejisi Açısından*; Ant yyn., İstanbul, 1969.

M.SENCER: *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*; May yyn., İstanbul, 1974.

Oya SENCER: *Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi;* Habora yyn., İstanbul, 1969.

Oya SENCER: *Türkiye'de İşçi Sınıfı-Doğuşu Ve Yapısı;* Habora yyn., İstanbul, 1969.

Sabiha Zekeriya SERTEL: *Tanzimat Reformunun Sebep Ve Saikleri*; Tan, 7 Sonteşrin 1939.

Yıldız SERTEL: *Türkiye'de İlerici Akımlar Ve Kalkınma Dâvamız*; Ant yyn., İstanbul, 1969.

Mithat SERTOĞLU: *"Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri"* ; V.Türk Tarih Kongresi (1961), *Kongreye Sunulan Bildiriler;* T.T.K.,yyn., Ankara, 1967,s.281-293

Necibe SEVGEN: *Nasıl Sömürüldük?* ; B.T.T.D., C.III, sayı 13, s.46-59.

Vasfi Raşid SEVİĞ: *Tanzimat Nedir?;* Cumhuriyet, 5 Sonteşrin 1939.

SEYİD MEHMED EMİN VAHİD EFENDİ: *Fransa Seyahatnâmesi;* yyn.Yavuz Ercan, A.Ü.Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi, Ankara, 1991.

Stanford J.SHAW:*"Osmanlı İmparatorluğunda Azınlıklar Sorunu";* çev. Ahmet Günlük, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi; C.IV, İletişim yyn., İstanbul, 1985.

İbrahim SİVRİKAYA: *XVIII. Yüzyılda İşportacılıkla İlk Mücadele*; B.T.T.D., C.III, sayı 13, sayı s.69-70.

Adolphus SLADE: *Records of Travels in Turkey, Greece, etc.and of a Cruise in the Black Sea with the Capitan Pasha, in the Years 1829, 1830 and 1831*; C.I-II, Londra, 1832.

Salâhi R. SONYEL: *"Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğunun Gayri-Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri"*, Tanz. 150, s.339.

İsmail SOYSAL: *Fransız İhtilâli Ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802);* T.T.K., yyn., Ankara, 1964

D.SOURDEL-Thomine J. SOURDEL: *Un acte de Vente Arabe portant sur la règion D'Ahlat ayu VII/XIII'e siècle*; T.A.D., C.VI, sayı 10-11, 1968, s.51-60.

İhsan SUNDU: *"Tanzimat Ve Yeni Osmanlılar";* Tanz.I, s.777-857.

Refii-Şükrü SUVLA: *"Tanzimat Devrinde İstikrazlar"*; Tanz.I, s. 263-287.

Faruk SÜMER: *Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?*; Bell., C. XXIV, sayı 96, 1960, s.567-594.

Faruk SÜMER: *Eski Türklerde Şehircilik;* T.T.K., yyn., Ankara, 1993 (kapakta: 1994).

Faruk SÜMER: *Kızılbaşlık Ve Safevî Devleti;* R.T.M., C. III, sayı 31, s.1594-1598.

Faruk SÜMER: *Oğuzlar (Türkmenler)-Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları;* D.T.C.F., yyn., 2.basım, Ankara, 1972.

Faruk SÜMER: *Onuncu Asırda Dedelerimiz Oğuz Türklerinin Hayatı*; R.T.M., C. III, sayı 27, Mart 1952, s.1339-1342.

Faruk SÜMER: *Osmanlı Devrinde Anadolu'da Derebeyleri;* R.T.M., C. V, sayı 59, Kasım 1954, s.3485-3487.

Faruk SÜMER: *Osmanlı Türkleri'nin Menşei-Kayılar, Ertuğrul Gazi Ve Kara Keçili Oymağı;* R.T.M., C.II, sayı 22, Ekim 1951.

Faruk SÜMER: *Osmanlıların Mensup Olduğu Boy Kayılar;* T.K.D., C. X, sayı 118, Ağustos 1972, s.1048-1049.

Faruk SÜMER: *Safevî Devletinin Kuruluşu Ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü;* A.K.D.T.Y.K., T.T.K., yyn., Ankara, 1992.

Faruk SÜMER: *"Türk" Adıyla Tarih Sahnesine Çıkan Türkler;* R.T.M., C. V, sayı 49, Ocak 1954, s.2830-2834.

Faruk SÜMER: *Türk Çadırları;* R.T.M., C. V, sayı 56, Ağustos 1954, s. 3292-3293.

A. SYNVET: *Les Grecs de L'Empire Ottoman-Etude Statistique et Ethnographique*; 2.basım, İstanbul, 1878.

- Ş -

Hüseyin Avni ŞANDA: *Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi;* İstanbul, 1932

Hüseyin Avni ŞANDA: *Reaya Ve Köylü;* Habora yyn., İstanbul, 1970

Enver Behnan ŞAPOLYO: *Kemal Atatürk Ve Millî Mücadele Tarihi;* Berkalp Kitabevi, Ankara, 1944.

Enver Behnan ŞAPOLYO: *Mezhepler Ve Tarikatler Tarihi;* Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1964.

Enver Behnan ŞAPOLYO: *Mustafa Reşit Paşa Ve Tanzimat Devri;* İstanbul, (tarihsiz).

Bedii ŞEHSUVAROĞLU: *Ali Suavi Ve Galatasaray Lisesi;*B.T.T.D., C. II, sayı 9, s.38-41.

Cemal ŞENER: *Alevîlik Olayı–Toplumsal Bir Başkaldırının Kısa Tarihçesi*; 12. basım, Ant yyn., İstanbul, 1991.

ŞEYH BEDREDDİN: *Varidat*: yyn. Cemil Yener,Elif yyn.,İstanbul, 1970.

A. ŞNUROV - Y. ROZALİYEV: *Türkiye'de Kapitalistleşme Ve Sınıf Kavgaları;* Ant yyn., İstanbul, 1970.

- T -

TAHSİN PAŞA: *Abdülhamit'in Yıldız Hatıraları;* Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi; İstanbul, 1931.

TALAT PAŞA: *Talat Paşa'nın Hatıraları*; İstanbul, 1946.

M.Turhan TAN: *Tanzimat'ın Yüzüncü Yıldönümündeyiz*; Tan,3 Sonteşrin 1939.

Haldun TANER: *Yüzyıllık Bir Tartışma*; Türk Dili D. Tiyatro Özel Sayısı, Temmuz 1966, sayı 178.

Aydın TANERİ: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i A'zamlık, 1299-1453;* D.T.C.F., yyn., Ankara, 1974.

Hasan Reşit TANKUT: *Köylerimiz-Bugün Nasıldır, Dün Nasıldı, Yarın Nasıl Olmalıdır?*; İstanbul, 1939.

Selâhattin TANSEL: *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî Ve Askerî Faaliyeti*; T.T.K., yyn., Ankara, 1953.

Selâhattin TANSEL: *Yeni Vesikalar Karşısında İkinci Beyazit Hakkında Mütalealar*; Bell., C. XXVII, sayı 106, s.185-206.

Cemal Hüsnü TARAY: *Köylü Ekonomisi;* Yön, 14 Kasım 1962, (29 Mayıs 1921 günlü Yeni Gün gazetesinde yayınlanan makalenin yalın dilde yayını).

Abdullah TEKİN: *"Babalı Ayaklanması Sonrasındaki Anadolu";* Antalya *IV. Selçuklu Semineri,* 13-14 Mart 1992, *Bildiriler;* Antalya Valiliği yyn., Antalya, 1993, s.86-89.

Abdullah TEKİN: *Babalılar Ayaklanması, Hacı Bektaş'ın Ayaklanmasındaki İşlevi Ve Babalılığı Bektaşiliğe Dönüştürmesi;* Ankara, (1978).

Mehmet TEKİN: *Hatay Tarihi;* Antakya, 1993.

Talat TEKİN: *Anadolu'da Devlet Dili Türkçe;* Cumhuriyet,15 Mayıs 1993.

Talat TEKİN: *Hoca Ahmet Yesevi'den Yunus'a;* Cumhuriyet, 1 Nisan 1993.

Talat TEKİN: *Yunus Emre Şeriata Karşı*; Cumhuriyet, 11 Temmuz 1994.

M.C.Şehabeddin TEKİNDAĞ: *"Musa Çelebi"*; İ.A..

M.C.Şehabeddin TEKİNDAĞ: *Osmanlı İdaresinde Patrik Ve Patrikhane;* B.T.T.D., C.I, sayı 1, s.52-55.

M.C.Şehabeddin TEKİNDAĞ: *Patrik Ve Patrikhane Hakkında Düşünceler;* T.K.D., C. III, sayı 32, Haziran 1965, s.9-13.

M.C.Şehabeddin TEKİNDAĞ: *Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı;* B.T.T.D., C. I, sayı 3, s.34-39 ve sayı 4, s.54-59.

Yusuf Kemal TENGİRŞENK: *"Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Haricî Siyaseti";* Tanz., I, s.289-320.

Taner TİMUR: *Bir Osmanlı Banker Ailesi:* Kamondo'lar; T.T.D., C.XIII, 1990, s.99-102.

Taner TİMUR: *Kuruluş Ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Düzeni;* 2.basım, Turhan Kitabevi, Ankara, 1979.

Taner TİMUR: *Osmanlı Kimliği;* Hil yyn., İstanbul, 1986.

Taner TİMUR: *Türk Devrimi Ve Sonrası (1919-1946);* Doğan yyn., Ankara, 1971.

Zeki Velidi TOGAN: *Umumî Türk Tarihine Giriş;* C. I, *En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar;* 2.basım, İ.Ü.Ed.F., yyn.,İstanbul, 1970.

İsmail Hakkı TONGUÇ: *Canlandırılacak Köy;* Ülkü, yeni seri, sayı 17, 1 Haziran 1941.

Erol TOY: *Tarihimizde Reform Çabaları*; Cumhuriyet,10-17 Şubat 1973.

Erol TOY. *Türk Gerilla Tarihi;* Giray yyn., İstanbul.

Arnold J. TOYNBEE: *The Western Question in Greece and Turkey -A Study in the Contact of Civilisations*; 3.basım (ilk basımı, 1922), Howard-Fertig, New York, 1970.

Arnold J. TOYNBEE: *Türkiye-Bir Devletin Yeniden Doğuşu*; çev. Kasım Yargıcı, Milliyet yyn., İstanbul, 1971.

Füruzan Hüsrev TÖKİN: *Türkiye'de Halk Hareketleri;* İstanbul, 1968.

A.S.TRITTON: *Muslim Theology;* The Royal Asiatic Society, Londra, 1947.

Ciro TRUHELKA: *Bosna'da Arazi Meselelerinin Tarihî Esasları*; çev. Köprülü Ahmet Cemal, T.H.i.T.M., C. I, 1931, s.43-69.

Asaf TUGAY: *İbret-Abdülhamit'e Verilen Jurnaller Ve Jurnalciler;* Okat yyn., ;stanbul.

TUĞİ, bkz. YENİÇERİ SOLAK HÜSEYİN TUĞİ:

Tarık (Zafer) TUNAYA: *Dünün Ve Bugünün Dâvası: Garplılaşmak Ve Taklit;* Ulus, 2 Haziran 1948.

T[arık] Z[afer TUNAYA: *Hürriyetin İlânı;* Vatan,23 Temmuz 1949

Tarık Zafer TUNAYA: *Hürriyetin İlânı-İkinci Meşrutiyetin Siyasî Hayatına Bakışlar*; İstanbul, 1959.

Tarık Zafer TUNAYA: *Türkiye'de Siyasî Partiler (1859-1952);* İstanbul, 1952;

Tarık Z[afer] TUNAYA:*Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri;* İstanbul, 1960

Hüner TUNCER: *Osmanlı Elçisi Ebubekir Ratip Efendi'nin Viyana Mektupları (1792);* Bell., C. XLIII, 1979, sayı 169, s.73-105.

Hüner TUNCER: *Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa Sefaretnâmesi (1132-33 H./ 1720-21 M.);* Bell., C. LI, sayı 199, 1987, s.131-151.

Osman TURAN: *Aksaraylı Mehmedoğlu Kerîmüddin Mahmud, Müsâmeret ül-Ahbâr (Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi) Çevirisine <Önsöz>*; T.T.K., yyn., Ankara, 1944.

Osman TURAN: *"Selçuk Kervansarayları"*; *Selçuklular Ve İslâmiyet;* Turan Neşriyat Yurdu yyn., İstanbul, 1971;

Osman TURAN: *Selçuk Türkiyesi'nde Faizle Para İkrazına Dair Hukukî Bir Vesika;* Bell., C.XVI, sayı 61, 1952, s.251-260.

Osman TURAN: *Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslâm Medeniyeti;* 2. basım, Turan Neşriyat Yurdu yyn., İstanbul, 1969.

Osman TURAN:*Selçuklular Zamanında Siyasî Tarih-Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye, 1071-1318;* Turan Neşriyat Yurdu yyn.,İstanbul, 1971.

Osman TURAN: *"Selçuklular Zamanında Türkiye"; Selçuklular Ve İslâmiyet*; Turan Neşriyat Yurdu yyn., İstanbul, 1971.

Osman TURAN: *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar -Metin, Tercüme Ve Araştırmalar*; T.T.K., yyn., Ankara, 1958.

Osman TURAN: *Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku-Mirî Topraklar Ve Hususî Mülkiyet Şekilleri;* Bell., C. XII, sayı 47, 1948, s.549-574.

Osman TURAN:*"Türkler Ve İslâmiyet"; Selçuklular Ve İslâmiyet;* Turan Neşriyat Yurdu yyn., İstanbul, 1971; ayrıca, D.T.C.F., D., C.IV, sayı 4, 1946.

Şerafettin TURAN: *1560 Tarihinde Anadolu'da Yiyecek Maddeleri Fiyatlarını Gösteren Bir İran Elçilik Heyeti Masraf Defteri*; D.T.C.F.,D., C. XII, sayı 3-4, Temmuz-Aralık 1964, s.273-294.

Şerafettin TURAN: *Türk Kültür Tarihi-Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne Ve Evrenselliğe;* Bilgi yyn., Ankara, 1990.

Şerafettin TURAN: *Türkiye-İtalya İlişkileri;* C.I : *Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine;* Metis yyn., İstanbul, 1990.

Şerafettin TURAN: *Venedik'te Türk Ticaret Merkezi*; Bell., C. XXXII, sayı 126, 1968.

Mümtaz TURHAN: *Garplılaşmanın Neresindeyiz?;* 3.basım, İstanbul, 1961.

Seyfettin TURHAN: *Atatürk'te Konular Ansiklopedisi;* Yapı Kredi yyn., İstanbul, 1993.

Atilâ TÜRK: *Seyahatnâmelerde İstanbul Osmanlı Emekçileri;* T.T.D., C.X, 1988, s.86-94, 151-158.

A.S.TVERİTİNOVA: *Türkiye'de Karayazıcı Ve Kardeşi Deli Hasan İsyanı;* bu çalışma için Ayşe Hacıhasanoğlu Rusça'dan çevirmiştir, Sovyetler Birliği İlimler Akademisi Şarkiyat Ens. yyn., 1946.

- U -

A.UBICINI: *La Turquie Actuelle;* Paris, 1855.

Çağatay ULUÇAY: *İlk Müslüman Türk Devletleri;* M.E.B., yyn., İstanbul, 1965

M.Çağatay ULUÇAY: *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık Ve Halk Hareketleri;* İstanbul, 1944

M.Çağatay ULUÇAY: *18. Ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık Ve Halk Hareketleri;* İstanbul, 1955.

Çağatay ULUÇAY: *Padişahların Kadınları Ve Kızları;* 3. basım, A.K.D.T.Y.K., T.T.K., yyn., Ankara, 1992.

Çağatay ULUÇAY: *Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?*; İ.Ü.Ed.F., D., C. VI, sayı 9, Mart 1954, s.52-90; C.VII, sayı 1, Eylül 1954, s.117-142; C. VIII, sayı 11-12, Eylül 1955, s.185-200.

Nezih UZEL: *Bizim Yahudilerimiz;* Milliyet, 13-15 Eylül 1986.

Nedim ULUSALKUL: *İstibdat Aleyhine Türk Ulusunun İlk Hareketi-Erzurum İhtilâli;* Ankara, 1937.

Faik Reşit UNAT: *23 Nisan 1920 Tarihli İki Gazete;* Ülkü, yeni seri, sayı 15. 1 Mayıs 1942.

Faik Reşit UNAT: *Sadrâzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa Layihası;* Tarih Vesikaları, C. I, sayı 6, Nisan 1942, s. 433-476.

Heyd URIEL: *Foundations of Turkish Nationalism-The Life and Teachings of Ziya Gökalp*; Londra, 1959.

Hakkı Tarık US: *Meclis-i Mabusan, 1293=1877*; C. I, 6/19 *Mart 16/28 Haziran 1293/1877 Arasındaki İki Devre Müzakere Zabıtları;* İstanbul, 1940: C. II, *13 Aralık 1877-16 Şubat 1878 İnikadları (Zabıtlar);* İstanbul, 1954.

İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI: *Ali Suavi Ve Çırağan Vakası;* Bell., C. VIII, sayı 29, 1944, s.71-118.

İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI: *Kabakçı Mustafa İsyanına Dair Yazılmış Bir Tarihçe;* Bell., C. VI, sayı 23-24, 1942, s.213-261.

İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI: *Osmanlı Tarihi;* C. I, *Anadolu Selçukluları Ve Anadolu Beylikleri Hakkında Bir Mukaddime İle Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar*; 3.basım, 1972; C. II, *İstanbul'un Fethinden Kanunî Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar;* 2. basım, 1964, C. III, Bölüm 1, *II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Antlaşmasına Kadar*; 1951; Bölüm 2, *XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar;* C.IV, Bölüm 2, *Karlofça Antlaşmasından XVIII.Yüzyıl Sonlarına Kadar;* 1959, T.T.K., Ankara,

İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI: "*Evrenos*"; i.A.

İsmail HAKKI UZUNÇARŞILI: *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal;* 2.basım, T.T.K., yyn., Ankara, 1970.

İsmail HAKKI UZUNÇARŞILI: *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları;* C. I, *Acemi Ocağı Ve Yeniçeri Ocağı*; C.II, *Cebeci, Topçu, Top Arabacıları, Humbaracı, Lağımcı Ocakları Ve Kapıkulu Süvarileri;* T.T.K., yyn., Ankara, C.I, 1943; C. II, 1944.

- Ü -

Coşkun ÜÇOK: *Türk Hukuk Tarihi Dersleri;* 3.basım, Ankara,1960.

Celal Necati ÜÇYILDIZ: *Taşeli Yöresinde Tahtacı Türkmenlerinde Gelenekler*; Cem D., Aralık 1991, sayı 7.

Hilmi Ziya ÜLKEN: *"Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri"*; Tanz.,I, s.757-775.

Faruk ÜLKÜ-A.Semih YAZICIOĞLU: *Dünyada Ve Türkiye'de Masonluk*; Başak yyn., İstanbul, 1965.

M. Şakir ÜLKÜTAŞIR: *Söğüt Beyliği Üzerine Bir Araştırma;* T.K.D., C. VII, sayı 95, Eylül 1970, s.17-23.

Sevim ÜNAL: *"Tanzimat Döneminde Dış Politika"*; Tanz.150, s.203-210.

Tahsin ÜNAL: *1700'den 1918'e Kadar Türk Siyasî Tarihi;* 2. basım, Ankara, 1958.

Tahsin ÜNAL: *Kabakçı İsyanında Islâhatçıların Kabahati*; R.T.M., C. VII, sayı 83, Kasım 1956, s.678-681.

- V -

A.A.VASILIEV: *Histoire de L'Empire Byzantin*; Edition A.Picard, C. II, Paris. 1932

A. du VELAY: *Türkiye Maliye Tarihi;* derleyen, Maliye Tetkik Kurulu, Maliye Bakanlığı yyn., Ankara, 1978

- W -

WANDA: *Souvenirs Anecdotiques sur la Turquie, 1820-1870;* Paris, 1884

Montgomery W. WATT: *İslam and the Integration of Society*; Routledge and Kegan Paul, Londra, 1961.

Charles WHITE: *Three Years in Constantinople or Domestic Manners of the Turks' in 1844*; C. I, 2.basım, Londra, 1846.

Paul WITTEK: *Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına (14021-455);* çev. Halil İnalcık, Bell., C. VIII, sayı 27, Temmuz 1943, s.557-589.

Paul WITTEK: *Osmanlı İmparatorluğunda Türk Aşiretlerinin Rolü;* çev. Ercüment Kuran, İ.Ü.Ed.F., D., C. XIII, sayı 17-18, Mart 1962-Eylül 1963, s.257-268,

Paul WITTEK: *The Rise of-the Ottoman Empire;*The Royal Asiatic Society of Great Britain and England, Londra, 1963.

- Y -

Ahmet Emin YALMAN: *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press*; New York, 1914

M.Şerefeddin YALTKAYA: *"Bedreddin Simâvî"*; İ.A.

M.Şerefeddin [YALTKAYA]: *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin;* Sadakat Kitaphanesi, İstanbul, 1923-1345.

Talat Mümtaz YAMAN: *Nizam-ı Cedit'in Lağvına Dair Bir Vesika;* Tarih Vesikaları, C. II, sayı 12, Nisan 1943, s.433.

Talat Mümtaz YAMAN: *Osmanlı İmparatorluğu Mülkî İdaresinde Avrupalılaşma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi;* İdare Mecmuasının 138-142. sayılarından ayrı basım, İstanbul, 1940.

Edip YAVUZ: *Tarih Boyunca Türk Kavimleri;* Ankara, 1968.

Nesimi YAZICI: *"İlk Türkçe Gazetemiz Takvim-i Vekayi İle İlgili Bazı Düşünceler"; V. Milletlerarası Türkiye Sosyal İktisat Tarihi Kongresi, İstanbul, 21-25 Ağustos 1989-Tebliğler;* A.K.D.T.Y.K., T.T.K., yyn., Ankara, 1990, s.213-231.

Nesimi YAZICI: *"Tanzimat Dönemi Basını Konusunda Bir Değerlendirme";* Tanz.150, s.55-84.

YENİÇERİ SOLAK HÜSEYİN TUĞİL: *İbretnüma-İkinci Sultan Osman'ın Şehadeti Vakasından Bahseder (Tuği Tarihi);* yyn. Mithat Sertoğlu, 43 sayılı Bell.,den ayrı basım, T.T.K., yyn., Ankara, 1947.

Stefan YERASİMOS: *Giovan Maria Angiolello Ve İstanbul'un Fethinden Sonraki İlk Tasviri;* T.T.D., C.X, 1988, s.226-233

Kazım YETİŞ: *"Tanzimat Karşısındaki Tavırların Tasnifi Konusunda Bir Deneme";* Tanz.150, s.107-134.

Çetin YETKİN: *Batılılaşma Ve Sömürgeleşme Karşısında Ziya Paşa;* Milliyet Sanat D., Yeni Dizi, Nisan 1980, sayı 3.

Çetin YETKİN: *Osmanlı'dan Günümüze Azınlıklar;* Hürriyet,23-29 1987.

Çetin YETKİN: *Tanzimat Ve Cumhuriyet Batılılaşması;* Altıok, Ekim 1994, sayı 3.

Çetin YETKİN: *Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler;* Afa yyn., İstanbul, 1992.

A.YILMAZ: *Tahtacılarda Gelenekler;* C.H.P. Halkevleri yyn., Ankara, 1948.

Hakan YILMAZ - Ömer ERBİL: *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna;* Zaman, 1-5 Mayıs 1995.

Mükrimin Halil YINANÇ: *Ahmed Paşa, Gedik Veya Gedük Ahmed Paşa;* İ.A..

YUNUS NADİ: *Birinci Büyük Millet Meclisinin Açılışı Ve İsyanlar;* Sel yyn., İstanbul, 1955.

Abdülkadir YUVALI: *"Türkiye Selçukluları Döneminde Antalya'da Ticarî Hayat";* *Antalya IV.Selçuklu Semineri, 13-14 Mart 1992-Bildiriler,* Antalya Valiliği yyn., Antalya, 1993, s.94-99

Ahmet YÜCEKÖK: *Türkiye'de Din Ve Siyaset;* Gerçek yyn., İstanbul, 1971.

Yaşar YÜCEL-Ali SEVİM: *Osmanlı Klâsik Döneminin Üç Hükümdarı: Fatih-Yavuz-Kanunî;* A.K.D.T.Y.K., T.T.K., yyn., Ankara, 1991.

Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle Tanzimat-I; Mf.V., yyn., İstanbul, 1940.

- Z -

Rıza ZELYUT: *Öz Kaynaklarına Göre Alevîlik;* Anadolu Kültürü yyn.,İstanbul, 1990

Israel ZINBERG: *A History of Jewish Literature*;C.V, *The Jewish Center of Culture in the Ottoman Empire;* İngilizceye çev. Bernard Martin, Hebrew Union College Press, Cincinati, Ohio, 1974.

BAŞLANGIÇTAN ATATÜRK'E TÜRK HALK EYLEMLERİ VE DEVRİMLER, adından anlaşılacağı üzere, ilk baskısı 1974'te yapılan "Türk Halk Hareketleri ve Devrimler" adlı yapıt değil artık. Çünkü Prof. Dr. Çetin YETKİN, 21 yıl önce "bu kitabı savcılık yaparken, cinayet, ırza geçme, hırsızlık, zinmet suçlarının soruşturmasından, otopsilerden artakalan zamlanlarda" yazmıştı ve "üstelik tarih eğitimi" görmemişti. Ancak 1980'lerde bir akademisyen olarak cumhuriyet tarihi üzerindeki çalışmaları yoğunlaşınca, kitabı yeniden yazdı. "Türkiye'de yaşanan hızlı, yoğun toplumsal ve siyasal gelişmeler, tarihimizin doğru algılanmasını", tarihsel verilere dayanarak "sınıfsal ve siyasal açıdan geçmişimize" eğilmenin önemini ortaya koymaktadır. Bu, kimi çevrelerin "İslamla barışmak, Kürt halkı ile barışmak" gibi savlarının, "resmi tarih" nitelemelerinin ne anlama geldiğini de belirginleştirecektir. Prof. Dr. Çetin YETKİN, "Türk halkının, devlet gücünü eline geçirmiş bulunan çevreler karşısındaki konumunun tarih boyunca ne olduğunu, bu çevrelere karşı niçin ve nasıl direndiğini" ele alıyor. Yapıt, özellikle günümüze ve geleceğimize ışık tutan geçmişimizin, daha doğru, bilimsel ve daha kapsamlı biçimde değerlendirilmesine katkılı olacak bir kaynaktır. Böylesi bir kaynaktan beslenmek de artık günümüz Türkiyesinde bir zorunluluktur.

Çünkü bize dayatılan bilimdışı savları çürütmek, laik cumhuriyetimize sahip çıkmak için "BAŞLANGIÇTAN ATATÜRK'E TÜRK HALK EYLEMLERİ"ni "VE DEVRİMLER"i çok iyi bilmeliyiz.

ISBN 975 - 7115 - 00 - 2

9 789757 115007

1250000 TL
KDV DAHİL